

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

EEN UITZONDERLIJKE ERFGENAAM

De verdeling van de nalatenschap
van Koning-Stadhouder Willem III
en een consequentie daarvan:
Pruisisch heerlijk gezag in Hooge
en Lage Zwaluwe, 1702-1754

ADA PEELE

Een uitzonderlijke erfgenaam

Ter herinnering aan mijn ouders.

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van J.E. Jurriaanse Stichting, Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en De Mastboom Brosens Stichting.

Op het omslag: *ondergrond*, de Tongplaat, fragment van: NA, 4.VTHR Kaartcollectie Binnenland Hingman, inv. 4668. *Inzetje achterzijde (linksonder)*, het dorp Hooge Zwaluwe, detail van: NA, 4.VTHR Kaartcollectie Binnenland Hingman, inv. 4656. *Inzetjes voorkant en achterzijde (rechts)*, de Pruisische adelaar en het wapen van Hooge en Lage Zwaluwe zoals afgebeeld op: de Tongplaat, GStA PK, II. HA, Abt. 22, Holländische Güter, Tit. 2, Nr. 270.

De auteur heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.

Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-393-3.

© 2013 Adriana T.B. Peele & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Bindwerk: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Een uitzonderlijke erfgenaam

De verdeling van de nalatenschap van Koning-
Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan:
Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe,
1702-1754

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 19 november 2013
klokke 16.15 uur

door

ADRIANA TEUNA BASTIAANTJE PEELE
geboren te Hooge en Lage Zwaluwe
in 1955

Promotiecommissie

Promotor: Prof. dr. S. Groenveld

Overige leden: Dr. R.P. Fagel

Prof. dr. K.J.P.F.M. Jeurgens

Prof. dr. J.P. Sigmond (Universiteit van Amsterdam)

Dr. W. Troost (Gouda)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	11
Inleiding	13
DEEL 1 DE VERDELING VAN DE NALATENSCHAP VAN WILLEM III	19
1 Verwikkelingen na de dood van Willem III en vóór de opening van het testament	21
Inleiding	21
1.1 Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747)	24
1.2 Onderzoek naar de documenten van Willem III	26
1.3 Frederik I maakt aanspraak op de erfenis	27
1.4 Bezoek van Pittenius aan de Zwaluwen, Klundert, Willemstad en Breda	32
1.5 Frederik I confisqueert de graafschappen Lingen en Meurs	35
1.6 Verzoek van Henriette Amalia om opening van het testament	47
1.7 Slot	49
2 De opening van het testament en de Staten-Generaal als executeurs-testamentair	50
Inleiding	50
2.1 De opening van het testament	51
2.2 Legaten, codicillen en nagekomen akten	52
2.3 De Staten-Generaal als executeurs-testamentair	56
2.4 Het opmaken van een staat en inventaris en het verheffen van de lenen	58
2.5 Slot	59
3 Ontwikkeling en toepassing van het fideï-commis	60
Inleiding	60
3.1 Het Romeinse fideï-commis	60
3.2 Schulden en vorderingen	62
3.3 Verandering in het karakter van het fideï-commis	63
3.4 Familie-fideï-commis	63
3.5 Toepassing van het fideï-commis in Duitsland en de Nederlanden	65
3.6 Beperking van het aantal graden of personen	67
3.7 Toepassing van het Romeinse recht met betrekking tot bezit	69
3.8 Slot	70

4	Testamenten en fidei-commissaire bepalingen binnen het huis van Nassau en Oranje	71
	Inleiding	71
4.1	Engelbrecht II en Jan V	71
4.2	Hendrik III	72
4.3	René de Chalon	74
4.4	Anna van Egmond	76
4.5	Willem I	77
4.6	Philips Willem	81
4.7	Maurits	83
4.8	Frederik Hendrik	85
4.9	De nalatenschap van Willem II	89
4.10	Het testament en de nalatenschap van Amalia van Solms	91
4.11	De nalatenschap van Willem III	93
4.12	Slot	96
5	Verwachtingen van de Brandenburgse keurvorsten	98
	Inleiding	98
5.1	De Grote Keurvorst en de erfenis van zijn schoonvader	99
5.2	Ambities van de Grote Keurvorst inzake het stadhouderschap	105
5.3	Herstel van vriendschappelijke relaties met Brandenburg	109
5.4	Brandenburgse medewerking aan het plan van Willem III	113
5.5	Zorgen van Frederik over de erfenis van zijn neef	118
5.6	Willem III maakt een nieuw testament	120
5.7	Johan Willem Friso of Frederik I stadhouder?	124
5.8	Frederik I koning van de Zeven Verenigde Provinciën?	129
5.9	Slot	131
6	Juridische discussies, politieke dreigementen en accommodementen 1702-1732	133
	Inleiding	133
6.1	Aanspraken en argumenten van de Friese Nassaus	134
6.2	De Pruisische koning en de erfenis van Willem III	136
6.3	Staatse gezanten aan het Pruisische Hof	139
6.4	De resolutie van 30 mei 1702 van de Staten-Generaal	141
6.5	Geheime onderhandelingen tussen Frederik I en Frankrijk	144
6.6	Onderhandelingen tussen Frederik I en Henriette Amalia (1702)	147
6.7	Beslaglegging door het Hof van Holland in 1703	150
6.8	Lingen en Meurs: een obstakel in de onderhandelingen	153
6.9	Een voorlopig Traktaat van Partage (1711)	163
6.10	Een definitief Traktaat van Partage (1732)	166
6.11	Slot	170

DEEL 2 DRIE PRUISISCHE KONINGEN ALS HEREN VAN HOOGHE EN LAGE ZWALUWE: EEN CASUS

7	Het leenstelsel in Holland en de geografische ligging van de Zwaluwen	175
	Inleiding	175
7.1	Het leenstelsel	177
7.2	Rechten en plichten van de leenman	177
7.3	De Leen- en Registerkamer van Holland (1584-1807)	179
7.4	Leenverheffing en felonie	181
7.5	Het belenen van kloosters, steden, vrouwen en minderjarigen	182
7.6	Het leenstelsel ten tijde van de Pruisische koningen	183
7.7	Geen leenverhef vanwege het doen van hulde, eed en manschap	187
7.8	De leenverheffing is al voor de Pruisische koning gedaan	189
7.9	Geen leenverhef vanwege betaling successierechten	191
7.10	Frederik II en felonie	193
7.11	De Leenkamer van Naaldwijk	195
7.12	Slot	197
8	Bestuur en beheer van de Zwaluwen onder de Pruisische koningen	198
	Inleiding	198
8.1	De hoge heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe met haar rechten	198
8.2	Frederik I (1711-1713)	202
8.3	Frederik Willem I (1713-1740)	203
8.4	Frederik II (1740-1754)	205
8.5	De Pruisische gezant te Den Haag	207
8.6	Berlijn benoemt functionarissen	210
8.7	De introductie van een domeinraad	220
8.8	De polders in Hooge en Lage Zwaluwe	221
8.9	Gespannen relaties	222
8.10	Slot	231
9	De afwikkeling van een hangende kwestie: de financiële administratie en de opvolging van Christiaan Swaens	233
	Inleiding	233
9.1	Benoeming en overlijden van Christiaan Swaens	234
9.2	Verzoek tot scheiding van het ambt van ontvanger van het schout- en baljuwschap	236
9.3	Benoeming van Bernard van Santen als opvolger van Swaens	239
9.4	Aanpassen van de onkostendeclaraties van Swaens	242
9.5	Verzoek tot afdracht van achterstallige verpondingen	243
9.6	Voorstel voor het aangaan van een compromis met weduwe Swaens	254
9.7	Slot	256

10	Andere benoemingen op grote afstand	258
	Inleiding	258
10.1	Benoeming van een heemraad voor de Emiliapolder	258
10.2	Op zoek naar een nieuwe predikant: drie kandidaten	272
10.3	Sollicitatie van Makfarland naar de functie van bode	281
10.4	Benoeming van een hulponderwijzer in Lage Zwaluwe	283
10.5	Slot	285
11	De doorwerking van het leenstelsel: het herstellen van verduisterde lenen in de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak	287
	Inleiding	287
11.1	Op zoek naar de verduisterde lenen in de Rietwaard en hun leenmannen	287
11.2	De voorgeschiedenis van de Rietwaard	293
11.3	Olffen neemt de situatie ter plaatse op	298
11.4	Slot	308
12	Moernering in de polder de Oude Moer, en de Hollandse regelgeving	309
	Inleiding	309
12.1	Turfwinning: vorming en gebruik van turf	309
12.2	Frederik Willem I vraagt een vergunning aan	313
12.3	Rentmeester Van Fenema schrijft zelf een verzoek	314
12.4	Gecommitteerde Raden vragen om advies	318
12.5	Simon van Son c.s. komen in actie tegen het plan van Van Fenema	320
12.6	Weerlegging door Van Fenema van de bezwaren van Van Son c.s.	323
12.7	Vergunning voor de rentmeester van de Zwaluwen	332
12.8	De moernering zorgt voor werk	335
12.9	Slot	336
13	Problemen over het recht op opkomende platen: de Tongplaat	338
	Inleiding	338
13.1	De geschiedenis van de Verdrongen Waard van Zuid-Holland	338
13.2	De verpachting van de biezen op de Tongplaat met toestemming van de Nassause Domeinraad	347
13.3	De biezen op de Tongplaat verpacht voor de Pruisische heer	349
13.4	Verpachting in 1720 van de biezen door de Domeinen	350
13.5	Aanspraak in 1745 door Frederik II op de Tongplaat	351
13.6	Reactie van Gecommitteerde Raden op de remonstrantie van Van Fenema	356
13.7	Reactie van Van Fenema op de deductie van Gecommitteerde Raden	363
13.8	De resident in Den Haag spant zich in voor de kwestie	364

13.9	De kwestie van de opkomende biezenplaat	367
13.10	De verkoop van de Zwaluwen maakt een einde aan de kwestie	372
13.11	Slot	373
14	Verkoop van de Hollandse domeinen door Frederik II	375
	Inleiding	375
14.1	Voorgenomen verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe	376
14.2	Poging om de Zwaluwen publiek te verkopen	383
14.3	Andere pogingen om aan geld te komen	389
14.4	Onderhandelingen met de prins van Oranje	394
14.5	Voortzetting van de onderhandelingen met Willem IV en later met zijn weduwe	406
14.6	De feestelijke overdracht van de Zwaluwen	412
14.7	Slot	416
	Slotbeschouwing	418
	Zusammenfassung	425
	Bijlagen	432
	Overzicht van figuren en verantwoording afbeeldingen	455
	Lijst van afkortingen	459
	Bronnen en literatuur	461
	A Archivalia en handschriften	461
	B Pamfletten	469
	C Bronnenuitgaven en secundaire literatuur	470
	Personenregister	479
	Curriculum Vitae	493

Woord vooraf

In de archieven van Hooge en Lage Zwaluwe bevindt zich in een van de resolutieboeken een Duitse brief uit 1752 van de Pruisische koning Frederik II. Hierin schreef deze dat hij tot zijn grote ongenoegen had vernomen dat de zaken in Hooge en Lage Zwaluwe in 'der äussersten unordnung' bevonden. Zijn krijgs- en domeinraad, Lodewijk Philipp von Hagen uit Kleef, kreeg opdracht om de financiën daar op orde te brengen en alle rekeningen af te horen zodat ze afgesloten konden worden. De Pruisische koning hield zich hiermee bezig omdat hij in die tijd heer van Hooge en Lage Zwaluwe was. Ook zijn vader, Frederik Willem I, en zijn grootvader, Frederik I, waren dat geweest. Frederik I was dit geworden als erfgenaam van Koning-Stadhouder Willem III van Oranje, over wiens erfenis enkele tientallen jaren ernstige conflicten hadden bestaan. De Duitse brief was uitgangspunt voor verder onderzoek naar de ingewikkelde problemen rond de boedel van Willem III en vervolgens over het bestuur en het beheer van de heerlijkheid door de drie Pruisische koningen in de periode 1702-1754. Dit resulteerde in dit boek dat grotendeels is gebaseerd op archiefmateriaal; zes casestudies uit deze 'Pruisische' periode dienen ter verduidelijking van de problemen die rond de erfenis van de Koning-Stadhouder speelden.

Aangezien er over dit onderwerp nog geen secundaire literatuur is verschenen was intensief archiefonderzoek noodzakelijk. Dit onderzoek voerde mij tweemaal naar het *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* te Berlijn. Bij mijn eerste bezoek in december 2006 werd ik daar door Rita Klauschenz bijgestaan. Zij maakte mij wegwijs in het *Oranisches Archiv*. Deze reis werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) te Den Haag. Toen bleek dat ik nog meer informatie nodig had volgde in maart 2010 een tweede bezoek aan dit archief.

Ook Nederlandse archieven werden door mij bezocht. Ik had het voorrecht om voor mijn onderzoek gebruik te kunnen maken van archiefstukken in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag. Een aantal archieven in het Nationaal Archief te Den Haag werd door mij veelvuldig geraadpleegd, zoals de archieven van de Nassause Domeinraad. Daarnaast vond ik in de archieven van het Regionaal Archief Tilburg, het Regionaal Archief West-Brabant te Oudenbosch, Het Utrechts Archief en het Stadsarchief van de Gemeente Breda interessante gegevens.

Internet biedt vele mogelijkheden. Zo heb ik gedigitaliseerde boeken gebruikt en tevens digitale archieven geraadpleegd, zoals het digitale krantenarchief van het Regionaal Archief Leiden en de pamfletten in de Collectie Knuttel van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

Deskundige adviezen hebben bijgedragen tot de totstandkoming van dit boek. Dank ben ik verschuldigd aan prof. dr. R. Feenstra die nog kort voor zijn onverwachte overlijden de tekst over het fideï-commis vanuit zijn omvangrijke kennis van het Romeinse Recht kritisch heeft doorgenomen. Ook aan mijn promotor prof. dr. S. Groenveld, die mijn manuscripten heeft gelezen en voorzien heeft van opbouwende kritiek en waardevolle adviezen, een speciaal woord van dank. In het bijzonder wil ik mijn partner, Matti Herben, dankzeggen. Hij fotografeerde vele archiefstukken, maakte ze voor mij toegankelijk en las alle teksten kritisch door. Tevens zorgde hij voor een aantal illustraties in het boek. Ook gaf hij mij de ruimte om aan mijn onderzoek te werken.

Inleiding

Op 12 april 1702 klopte Floris Pieter Pittenius, advocaat bij het Hof van Holland en raad van de Pruisische koning Frederik I, aan bij het dorps huis in Hooge Zwaluwe. Hij overhandigde schout en schepenen van Hooge en Lage Zwaluwe een brief, die hij had geschreven in opdracht van de Pruisische gezant en geheimraad Wolfgang baron von Schmettau. De brief maakte melding van het droevige en kinderloze overlijden van Koning-Stadhouder Willem III. En verder dat de Pruisische koning, Frederik I, recht had op de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe, goederen uit de nalatenschap van Willem III. De koning gaf hiervoor twee redenen: zijn nauwe verwantschap met Willem en de fideï-commissaire bepalingen in het testament van hun beider grootvader, Frederik Hendrik, prins van Oranje-Nassau. Uit kracht van dit testament waren, zo stelden Pittenius en Von Schmettau, de Zwaluwen overgegaan op Frederik I, de enige zoon van Louise Henriette, de oudste dochter van Frederik Hendrik. De koning wilde daarom het bezit van deze heerlijkheid aanvaarden. Het dorpsbestuur werd verzocht om Frederik als enige erfgenaam en bezitter van de Zwaluwen te erkennen en, wat er ook mocht gebeuren, het bezit ervan voor hem veilig te stellen. De goederen moesten tot nader order in de toenmalige staat worden gehouden. Het dorpsbestuur schreef terug dat, als mocht blijken dat de Pruisische koning inderdaad recht had op de heerlijkheid, het hem zou erkennen en respecteren.¹ Frederik zou moeten wachten op de opening van het testament van zijn neef, die op dat moment nog niet had plaats gevonden.

Dit optreden van de Pruisische koning hangt ten nauwste samen met de algemene vraagstelling in dit boek: welke problemen kwamen voort uit de laatste wil van Willem III? Beantwoording daarvan dringt enerzijds tot terugkijken en zoeken naar de voorgeschiedenis van Willems testament. Anderzijds dwingt zij ons tot onderzoek naar de consequenties van de testamentaire bepalingen van deze Oranje. Deze beide complexen hebben de structuur van het boek bepaald. In een eerste deel gaat het om voorgeschiedenissen en achtergronden, in een tweede om praktische consequenties. Om redenen van onderzoekstechnische aard, die later ter sprake komen, is in het laatste verband gekozen voor de behandeling van één casus: de gang van zaken in Hooge en Lage Zwaluwe. Dat wil zeggen in een Hollandse heerlijkheid waarop de Pruisische koning zijn oog had laten vallen. Het gaat dan om de vraag, wat het betekende dat een buitenlandse machthebber binnen de Republiek optrad als lokaal gezagsdrager.

¹ RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 80v-82v, (12 april 1702).

Het eerste deel handelt over de problemen die direct na de dood van Willem III met betrekking tot diens nalatenschap ontstonden over de inhoud van het testament van Willem, en over de verheving van de problemen toen het testament eenmaal geopend was en over de gevolgen van dit alles. Het hierboven geschetste optreden namens Frederik I was daarvan een onderdeel. De problemen concentreerden zich primair op de aanspraken van deze koning op de nalatenschap, en op die van degene, die door Willem als zijn universele erfgenaam was aangewezen: de Friese stadhouder Johan Willem Friso, vorst van Nassau-Dietz, en achterneef van de overledene. Over deze aanspraken ontbrandde een strijd die, na te zijn onderbroken door een voorlopige regeling in 1711, zou voortduren tot 1732. Een strijd waarin beide partijen zich in eerste instantie niet alleen zouden beroepen op vigerende of door henzelf als zodanig beschouwde rechtsregels en -systemen: het fidei-commis, maar ook op argumenten ontleend aan oudere erfelingen binnen de familie Oranje-Nassau. Hierboven kwam al zo'n verwijzing tevoorschijn: die naar het testament van Frederik Hendrik, opge maakt in 1644. De constatering van deze feitelijke gegevens roept een aantal uit elkaar voortvloeiende vragen op: Welke argumenten van genealogische aard vormden voor beide partijen het uitgangspunt van de strijd? Met welke inhoudelijke bepalingen van oudere testamenten werden deze verbonden? Hoe pasten de daaraan ontleende argumenten in het juridische denken van de vroege achttiende eeuw? Welke elementen uit dat denken werden daardoor in het vervolg in stelling gebracht? Draaien al deze vragen nog om de juridische kant van de zaak, tegelijk dringt zich echter het probleem op, of ook andere aspecten als drijfveren voor het handelen van beide kampen moeten worden aangewezen. Speelden bijvoorbeeld facetten van machtspolitieke of factieuze aard een rol? Gedacht kan worden aan het gegeven dat in vijf Noord-Nederlandse gewesten direct na de dood van de Koning-Stadhouder krachten naar voren kwamen, die het stadhouderschap ten minste vacant wilden laten. Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk begon bijna overal. En aan Pruisische kant zou een factor van belang kunnen zijn, dat het koninkrijk Pruisen pas een jaar tevoren was ontstaan. Had de koning ervan, uit het Huis Hohenzollern, direct al voldoende internationaal gezag of kon hij alle middelen gebruiken die hij voor zijn gezag versterkend achtte? En nog algemener: Europa maakte zich juist op voor de Spaanse Successieoorlog, een coalitieoorlog, nog voorbereid door Willem III en gericht tegen Frankrijk. Was dit grote internationale conflict van invloed op de uitvoering van de laatste wil van deze Oranje?

Zoals al aangeduid, geeft deel 2 van dit boek een blik op en een analyse van de gevolgen van het uiteindelijke resultaat van die strijd. Dat resultaat, tussentijds tot stand gekomen in 1711 en definitief bereikt in 1732, was een verdeling van de Oranjegoederen tussen de Friese Nassaus, in 1732 onder leiding van Willem Carel Hendrik Friso, de latere algemene erfstadhouder Willem IV, en Frederik Willem I. Frederik I kreeg onder andere een aantal Hollandse domeinen. Deze uitkomst betekende, dat de Pruisische koning in de Nederlanden zijn entree maakte als heer van een aantal lokale eenheden – heerlijkheden –, niet in 1702 zoals hij toen probeerde, maar voorlopig in 1711, definitief in 1732, en er tot 1754 een factor van betekenis zou blijven. Daarna verdween hij doordat hij deze goederen verkocht.

De aanwezigheid van de koning binnen de Nederlandse grenzen roept zonder meer een aantal vragen van algemene aard op. Wat waren er de consequenties van dat de ene soeverein – de Pruisische koning – goederen verwierf binnen het territorium van de andere soeverein – de Staten van Holland dan wel de Staten van een ander Noord-Nederlands gewest? Hadden van nu af twee soevereinen ieder een gedeelte van de betreffende staat – wat iedere Noord-Nederlandse provincie *de jure* was – in hun macht, of diende er een formeel ongelijke verhouding te worden aangehouden, waarbij de ene soeverein, de laatst gekomene, ondergeschikt was aan de andere, de vroegst aanwezige? En wás de later in tijd hier binnengekomen vorst in zijn nieuwe erflanden eigenlijk wel soeverein, waren de door hem verworven goederen dus wel zijn allodiaal bezit? Of bestond hier nog een leenrechtelijke verhouding die eiste dat de nieuwkomer zich als leenman gedroeg en manschap deed bij de reeds aanwezige soevereine, in dat verband dus tevens suzereine instantie? Het antwoord op deze kwestie kon direct betekenis hebben voor meer specifieke vragen, geconcentreerd op de wijze van optreden van de Pruisische koning ten aanzien van en binnen zijn nieuw verworven erflanden. Een optreden dat, zoals we kunnen zien, in ieder geval gekenmerkt werd door het feit dat de heer van deze gebieden op grote afstand resideerde. Nu was dit laatste in de Noord-Nederlandse gewesten geen onbekend verschijnsel. Bijvoorbeeld waren in de zestiende eeuw diverse Hollandse heerlijkheden in het bezit van grote Zuid-Nederlandse edelen, de prinsen van Oranje en de graven van Egmond, Horn en AreMBERG met name, die gewoonlijk ook in het Zuiden verblijf hielden.² In hun verre Hollandse gebieden hadden zij hun gezag laten uitoefenen door een vertegenwoordiger, dikwijls een baljuw. Met *déze* voerden zij een geregelde correspondentie. Maar één ding was in die gevallen wel duidelijk: ieder van deze hoge heren was leenman van de soeverein van Holland. In die hoedanigheid lieten zij in de heerlijkheden de heerlijke rechten, die zij in bezit hadden, door hun mensen uitoefenen. De grond van het gebied was eigendom van de soeverein gebleven, diens gezag stond dus als hoogste boven hen.

Het vereist een omvangrijk en ingewikkeld onderzoek om in het achttiende eeuwse geval van de Pruisische koningen van heerlijkheid tot heerlijkheid vast te stellen, hoe zich daar onder zijn gezag de verhouding tussen vorst, de lokale functionarissen en de inwoners ontwikkelden, en tegelijk hoe tussen hem en de gewestelijke Statencolleges de relaties inzake de betreffende heerlijkheid verliepen. Bovendien bleek dat er in het archief te Berlijn niet voor iedere heerlijkheid relevante thema's en bijbehorend bronnenmateriaal voorhanden waren voor nader onderzoek. Dit was wel voor Hooge en Lage Zwaluwe het geval.³ Daarom is in dit boek de keuze gemaakt om dergelijke vragen te beantwoorden op basis van de gebeurtenissen in en omtrent één groepje erflanden van de Pruisische vorst: de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe, toentertijd nog deel van het gewest Holland hoewel ze ten zuiden van de Biesbosch en de Verdronken Waard lagen. De gang van zaken in deze landen fungeert hier als een casus, als *pars pro toto*. En binnen deze landen is een aantal essentiële thema's uit de bronnen gelicht, die

² Zie Van Nierop, *Hollandse adel*, 255-257.

³ Zie voor het Oranisches Archiv hoofdstuk 8.

als casestudies een algemeen beeld kunnen opleveren. De nadruk ligt daarbij op onderwerpen van bestuurlijke aard, waardoor zowel structurele als inhoudelijke kanten van het bestuur aan de orde komen. Het gaat dan om de wijze van doen bij het benoemen van lokale bestuurders en andere functionarissen, en de omgang met aangrenzende bestuursseenheden. Zo ook om de manier van handelen betreffende achterstallige verplichtingen ten aanzien van het gewest uit de vorige bestuursperiode en, in dit waterrijke gebied, inzake op- en aanwassen van land in de rivierarmen voor de kust van de heerlijkheid en vraagstukken betreffende de grenzen van de heerlijkheid. En ten slotte om het probleem wat Frederik II bewoog om heerlijkheden, die zijn grootvader Frederik I aanvankelijk met grote kracht van onder andere juridische argumenten trachtte te verwerven, een halve eeuw later met forse inspanning van de hand te doen. Maakte de Pruisische koning toen nog steeds gebruik van de (juridische) argumenten van weleer?

Over de erfenisstrijd tussen Frederik I en de Friese Nassaus bestaat weinig literatuur. Bovendien is die nogal eens oud. Het recentste boek is de dissertatie van de historica Marijke Bruggeman uit 2007.⁴ Hierin ligt het accent op de strijd die de Friese Nassaus in de periode 1702-1747 in de Republiek voerden voor de erkenning van hun rechten. De erfeniskwestie komt in dit verband wel aan de orde, evenals de aanspraken van beide partijen op basis van de testamenten van vroegere Nassaus en Oranjes. Maar de schrijfster bespreekt de inhoud van de betreffende testamenten en de daarin opgenomen fidei-commissaire bepalingen slechts in het kort en vanuit een andere dan de hier beoogde invalshoek. Ze concludeert dat Frederik I geen recht had op de hele erfenis, maar wel degelijk aanspraak kon laten gelden op een deel daarvan. Aan de vraag om welke concrete gebieden en daarbij behorende rechten het dan ging en welke daarvan de praktische consequenties waren waagt zij zich echter niet: dat valt buiten haar op de Nassaus geconcentreerde optiek en zou, zegt zij, afzonderlijk en zeer omvangrijk onderzoek vereisen.

Andere studies over de *Oranische Erbschaft* voeren ons al snel terug naar oudere werken, waarin de geschiedenis vanuit een sterk juridische invalshoek wordt gezien onder invloed van de Historische Rechtsschool van Karl Friedrich Eichhorn en Friedrich Carl von Savigny. In 1873 concludeerde de jurist G.J. Rive in zijn dissertatie, waarin de staatkundige relaties tussen Pruisen en de Republiek vanaf het overlijden van Willem III tot aan het huwelijk van Willem V met Wilhelmina van Pruisen centraal staan, dat het volledig onduidelijk was wie meer rechten had op de gehele nalatenschap van de prins van Oranje – de Friese Nassaus of de Pruisische koning.⁵ Precies aan de erfenisstrijd tussen Frederik I en de Friese Nassaus is de dissertatie van de Duitse historicus G. Drechsler uit 1913 gewijd.

Hier kijkt de auteur naar de invloed van de strijd op de Pruisische politiek in de periode 1702-1732.⁶ Volgens Drechsler had de erfeniskwestie voor het verloop van de

⁴ Bruggeman, *Nassau*.

⁵ Rive, *Schets*.

⁶ Drechsler, *Streit*.

Spaanse Successieoorlog een niet te onderschatten politieke betekenis. De Pruisische koning maakte zijn bereidheid tot het inzetten van zijn leger in deze oorlog sterk afhankelijk van het gegeven of de executeurs-testamentair, de Staten-Generaal, hem uit de erfenis van zijn neef datgene gaven wat hij graag wilde hebben. Verder stelde Drechsler dat Frederik I vanwege de fidei-commissaire bepalingen in de testamenten van onder andere Frederik Hendrik en René de Chalon als eerste gerechtigd was om de nalatenschap van Willem III in bezit te nemen. In beide testamenten was namelijk bepaald dat, bij het ontbreken van manlijke erfgenamen, ook vrouwen in aanmerking konden komen om te erven. Hiervan wordt in een veel recenter artikel uit 1966, geschreven door W.A. Ridder van Rappard, nadrukkelijk afstand genomen. Deze redeneert dat, als Willem III zijn goederen werkelijk aan Frederik I had willen nalaten, hij diens naam in zijn testament uitdrukkelijk had moeten noemen. Bovendien betreft hij bij zijn redenering de Franse Ordonnantie van Orléans uit 1560 waarvan het echter de vraag is, of deze in de Nederlanden wel toepasbaar was.⁷

Het is duidelijk dat de tegenstrijdige redeneringen in de literatuur dwingen tot nader onderzoek naar de rechtmatigheid van de aanspraken van de Hohenzollern en van de Nassaus. Daartoe kan, zowel waar het de problematiek in het algemeen als waar het specifiek de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe betreft, gebruik worden gemaakt van documenten uit de archieven van de Nassause Domeinraad, het college dat de goederen van de Oranje-Nassaus beheerde en hun financiële zaken regelde. In die hoedanigheid heeft deze raad een groot aantal documenten over de erfeniskwestie in zijn archief opgenomen. Het gaat dan om brieven van de Friese Nassaus, Frederik I en van de Pruisische gezant in Den Haag. In het Nationaal Archief leveren de resoluties van de Staten-Generaal en die van de Staten van Holland en hun Gecommitteerde Raden verdere informatie, evenals de bijlagen daarbij, met name brieven en verzoeken van Frederik I en van de Friese Nassaus. Hierbij sloot vanzelfsprekend de correspondentie van de raadpensionaris aan; die van raadpensionaris Anthonie Heinsius is geraadpleegd in de editie door A.J. Veenendaal jr. Omdat een aantal van diens correspondenten hun mening over de Pruisische zaken in pamfletvorm wereldkundig maakten, zijn pamfletten met deze inhoud uit de Collectie Knuttel in de Koninklijke Bibliotheek gebruikt. In deze collectie bevinden zich eveneens uitgaven van testamenten van een aantal prinsen van Oranje en het Traktaat van Partage van 1732. Wat betreft andere stukken van en betreffende de Oranjes zijn de bestanden in de Koninklijk Huisarchief geraadpleegd, met name de archieven van de stadhouders Willem III en Willem IV.

Over de heerlijkheid de Zwaluwen in de Pruisische periode bestaat geen literatuur. Het onderzoek hiernaar diende dus geheel vanuit de primaire bronnen te worden opgezet. Vanzelfsprekend gaat het hier om het archief van het dorpsbestuur van deze heerlijkheid in het Regionaal Archief Tilburg. In het archief van de Nassause Domeinraad bevinden zich tal van documenten betreffende de heerlijkheid, zowel betreffende de periode van Oranjebewind als uit het Pruisische tijdvak. Op basis van een verscheidenheid van stukken – leenbrieven, kaarten, overzichten, brieven, rapporten – uit juist

7 Van Rappard, 'Aanspraken'.

dit archief was het mogelijk, kwesties rond (achter)leenmannen in een gebied binnen de heerlijkheid – de Rietwaard – te reconstrueren. Over problemen rond de benoeming van een heemraad bleek het archief van het Waterschap de Emiliapolder interessant materiaal te bevatten. Dit alles kon weer worden aangevuld met bestanden uit de archieven van de Staten-Generaal en de Staten van Holland in het Haagse Nationaal Archief. Daar bevindt zich ook het archief van de griffiersfamilie Fagel: de Collectie Fagel, 1513-1927. Deze bevat stukken betreffende kwesties rond vervening binnen de heerlijkheid, het recht op opkomende platen in de Verdronken Waard en de verkoop van de Zwaluwen door Frederik II. Ten slotte leveren sommige familiearchieven een schat aan informatie. Dit geldt met name voor het huisarchief Amerongen in Het Utrechts Archief, dat voor de hier behandelde problematiek met name veel gegevens bleek te bevatten dankzij het feit dat Reinoud (Reinhard), baron van Reede, heer van Middachten, Ginkel, Lievendaal en Zuilenburg, van 1730 tot 1737 (1742) Staats gezant in Berlijn was.⁸

Niet alleen archieven in Nederland, maar ook in Duitsland bevatten materiaal over het Pruisische optreden inzake de erfenis in het algemeen en in het bijzonder betreffende de Zwaluwen als Pruisische erflanden. Voor het archiveren van documenten inzake de *Oranische Erbschaft* liet koning Frederik I een *Oranisches Archiv* in Berlijn inrichten. Dit archief is ondergebracht in het *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* in Berlijn. Onderzoek in de bestanden van dit archief leverde inzicht en feitelijke gegevens op over de wijze waarop de Pruisische koningen de heerlijkheid hebben bestuurd, beheerd en uiteindelijk verkocht. Het bevat onder meer brieven, inventarissen, benoemingsakten, overzichten en manuscriptkaarten betreffende de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe.

8 Van Reede was ook van 1746-1747 Staats gezant te Berlijn.

DEEL 1

DE VERDELING VAN DE
NALATENSCHAP VAN WILLEM III

1 Verwikkelingen na de dood van Willem III en vóór de opening van het testament

Inleiding

Met het overlijden van Willem III op 19 maart 1702, stierf de Oranjetak van het Huis Nassau uit. Het huwelijk van Willem III met zijn nicht Mary Stuart II was kinderloos gebleven. In Engeland, Schotland en Ierland werd Willem in 1702 opgevolgd door zijn schoonzus prinses Anna Stuart (Queen Anne).¹ Zij was al in 1689 aangewezen als zijn opvolgster voor het geval zijn huwelijk met Mary Stuart II kinderloos zou blijven. De verdere opvolging was geregeld via de *Act of Settlement* die Willem in 1701 had laten aannemen en die de kroon, als Anna zonder wettige erfgenamen zou overlijden, toezegde aan keurvorstin Sophia Dorothea van Hannover en haar erfgenamen.² De katholieke leden van het Huis Stuart werden van troonsopvolging uitgesloten. In de Republiek was er voor Willems opvolging als erfstadhouder niets geregeld.³ In de laatste periode van zijn leven richtte Willem III zijn voornaamste aandacht op de nog minderjarige Johan Willem Friso die onder voogdij van zijn moeder, prinses Henriette Amalia van Nassau-Dietz, stond.⁴

Bij de geboorte van Johan Willem Friso in 1687 was Willem III als peet opgetreden.⁵ Hij had in 1699 op eigen kosten een gouverneur, Esaye de Chandieu de Courcelles, een Franse luitenant-kolonel in Staatse dienst, voor Johan Willem Friso aangesteld. De Koning-Stadhouder heeft pogingen gedaan om Johan Willem Friso als zijn opvolger benoemd te krijgen.⁶ Zo had hij er in de zomer van 1700 nog over gehad om de Friese prins als stad-

1 De protestantse Anna was de tweede dochter van Jacobus II. Zij noemde haar zwager, met wie zij het nooit goed had kunnen vinden, het liefst Mr. Caliban. Zie Japikse, *Geschiedenis* II, 79. Caliban is een figuur, een verdierlijkt wezen, in Shakespeares *the Tempest*.

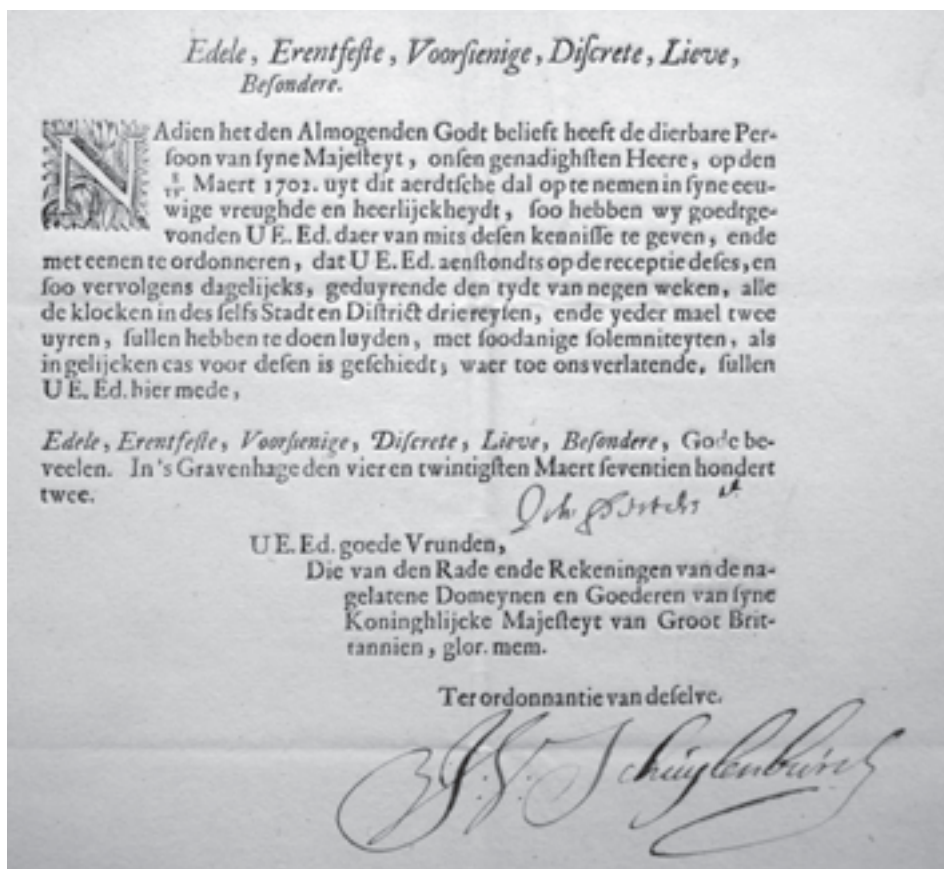
2 Japikse, *Geschiedenis* II, 79. Koningin Anna van Engeland en haar echtgenoot prins George van Denemarken hadden een zoon Willem, hertog van Gloucester (1689-1700). Sophia Dorothea, keurvorstin van Hannover, was de jongste dochter van Frederik V, keurvorst van de Palts, de Winterkoning, en Elizabeth Stuart, dochter van Jacobus I van Engeland. Zij was getrouwd met Ernst August, keurvorst van Hannover. Deze regeling kwam gemakkelijk tot stand, met de hulp van de Tories en Whigs, onder druk van de dreigende Spaanse Successieoorlog. Japikse, *Geschiedenis* II, 8. Omdat Sophia eerder overleed dan Anna, werd haar zoon George Lodewijk de nieuwe koning.

3 In 1674 waren de hoge waardigheden, het stadhouderschap van Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel en de functie van kapitein- en admiraal-generaal, erfelijk verklaard in de mannelijke lijn. Er was geen regeling getroffen voor het geval Willem III kinderloos zou overlijden. Zie Japikse, *Willem III* I, 337.

4 Tot 1707 was zijn moeder formeel slechts voogdes, in de praktijk regentes. Hendrik Casimir II, de vader van Johan Willem Friso, was in 1696 overleden. Zie voor een beknopte stamboom van de Oranje-Nassaus bijlage 1.

5 Japikse, *Willem III* II, 230.

6 De beslissing lag bij de zeven gewesten: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen.

Afb. 1 Gedrukte aankondiging van de Nassause Domeinraad waarin het overlijden van Koning-Stadhouder Willem III werd bekendgemaakt, 24 maart 1702.

houder van het gewest Holland te doen benoemen.⁷ Dit was zelfs aan het Franse Hof bekend geworden. Lodewijk XIV wilde heel graag weten of Johan Willem Friso Willem III zou opvolgen in alle waardigheden die Willem in de Republiek bekleedde.⁸ Het jaar daarop had Willem III getracht het gewest Holland te overreden om Johan Willem Friso als toekomstig stadhouder van Holland aan te wijzen.⁹

Toen Willem III voor zijn vertrek in 1701 naar Engeland zwaar ziek werd ontving hij toch nog buitenlandse gezanten. Velen van hen dachten dat hij een ziekte voorwendde om in het bijzonder de Staten van Holland en West-Friesland eerder te laten besluiten

⁷ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 104. Met wie Willem III hierover had gesproken wordt niet vermeld.

⁸ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 104. De Friese Nassaus hadden tot dan nooit een eerste plaats in de Republiek ingenomen. Hun positie werd bepaald door hun verhouding tot de Oranjes en deze hadden als stadhouders van Holland en Zeeland het centrale punt in de Republiek bezet. Zie Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III* I, 524. Zie voor de familiale en persoonlijke betrekkingen tussen de Nassaus en Oranjes: Groenveld, 'Nassau contra Oranje', 11-53.

⁹ Israël, *Dutch Republic*, 959.

Afb. 2 Henriette Amalia van Nassau-Dietz, door Marie Duchatel, 1689.

Afb. 3 Portret van de Franse koning Lodewijk XIV, door Hyacinthe Rigaud, 1701.

om Johan Willem Friso tot zijn opvolger in het stadhouderschap van Holland, ‘waarop hij sterk gezet was’, te benoemen.¹⁰ De raadpensionaris van Holland, Anthonie Heinsius, en zijn medestanders negeerden echter zijn wens.¹¹ Toen Willem merkte dat er weinig animo voor was, trok hij zijn voelhorens in en liet de zaak, ‘une affaire si salulaire’, liggen.¹² ‘Hij moet er in zijn zwakheid tegen hebben opgezien de veelhoofdige Staten-regeering tot zijn meening over te halen. Misschien heeft ook zijn vrees, om de Brandenburgsche familie te ontstemmen, op zijn houding invloed gehad’, schrijft de historicus N. Japikse.¹³ Want wat zou men er in Berlijn van zeggen wanneer zijn petekind als zijn opvolger werd aangewezen?¹⁴ Volgens Japikse was de relatie met de Brandenburgse familie bepaald niet hartelijk te noemen, terwijl de Republiek de soldaten van keurvorst Frederik III in een eventuele oorlog met Frankrijk hard nodig had.¹⁵ Hier wordt later op teruggekomen.

¹⁰ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 104.

¹¹ Anthonie Heinsius (1641–1720): raadpensionaris van Holland (1689–1720) en raadsman van Willem III. Hij was eerder pensionaris van Delft en van Haarlem. Heinsius overleed op 3 augustus 1720 te Den Haag. De raadpensionaris was tevens pensionaris van de Ridderschap, het college waarin de edelen van een gewest waren verenigd die tijdens de Statenvergaderingen ‘de eerste stem’ uitbrachten. Zie ook hoofdstuk 14.

¹² Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 105. Zie ook Japikse, *Willem III* II, 414. Willem III vond dat er dan maar na zijn dood een besluit over zijn opvolging genomen moest worden.

¹³ Japikse, *Geschiedenis* II, 8–9. Zie voor een beknopte stamboom van de Hohenzollern bijlage 2.

¹⁴ Japikse, *Willem III* II, 414.

¹⁵ Japikse, *Willem III* II, 414. Dat er weer een oorlog zou komen stond vast toen Lodewijk XIV besloot het testament van Karel II te aanvaarden. Zie voor de rol van Willem III in de strijd tegen Lodewijk XIV: Schurink, *Anthonie Heinsius*.

Om hem te vriend te houden werd Frederik in 1700, toen hij in de Republiek verbleef, met bijzondere onderscheiding behandeld. Vanwege het belang van deze vriendschap erkende in 1701 koning Willem III zijn neef Frederik I als koning in Pruisen.¹⁶ Zo bleef Johan Willem Friso alleen erfstadhouder van Friesland, waar hij zijn vader had opgevolgd, vooreerst onder voogdij van zijn moeder Henriette Amalia. In 1707 kon Johan Willem Friso wegens het bereiken van de 20-jarige leeftijd zelf het stadhouder- en kapitein-generaalschap uitoefenen; in 1708 aanvaardde hij dezelfde functies in Groningen. In Drenthe wees men hem, na de dood van zijn oom, Koning-Stadhouder Willem III, die in 1696 Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz had opgevolgd, niet als diens opvolger aan.¹⁷

1.1 Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747)

Na het overlijden van Willem III werd er voorlopig geen nieuwe stadhouder in Holland aangesteld. Ook werd er in Holland geen kapitein-generaal van het leger en admiraal-generaal van de vloot benoemd. Beide ambten werden vacant gelaten. Het besluit hiertoe was een reactie op het te groot monarchaal geachte optreden van Willem III.¹⁸ De Staten van Holland en West-Friesland legden in de vergadering van de Staten-Generaal op 25 maart 1702 bij monde van Heinsius een verklaring af dat hun gewest terugkeerde tot de situatie van vóór 1672, het Eerste Stadhouderloze Tijdperk. De benoeming van alle provinciale en stedelijke functionarissen die voorheen door de Gewestelijke Staten aan de stadhouder was gedelegeerd, werd nu weer door de Staten aan zich getrokken en vervolgens door hen aan de stedelijke vroedschapscolleges gelaten.¹⁹ Zo begon in 1702 het Tweede Stadhouderloze Tijdperk dat tot 1747 zou duren. De gewesten Zeeland, Utrecht, Gelderland, Drenthe en Overijssel kozen voor eenzelfde stadhouderloze regering naar het Hollandse voorbeeld.²⁰ Gelderland en Drenthe erkenden in 1722 Willem IV als hun stadhouder. In Friesland en Groningen was Johan Willem Friso erfstadhouder.²¹ 'De 'Ware Vrijheid' was hersteld, geen prinselijk toezicht zou meer de handelingen van het republikeinse burgerpatriciaat belemmeren.²² Bijna een halve eeuw zouden de regenten in de meeste en belangrijkste der ze-

¹⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 95-96. Ook de Staten-Generaal erkenden de Pruisische koning. Op 30 december 1701 werd door Willem III en de Staten-Generaal met Frederik I een verdrag gesloten waarbij de laatste beloofde ruim 50.000 soldaten te leveren voor de oorlog tegen Frankrijk. In 1700 had de Pruisische koning al in een verdrag toegezegd om 8.000 man te geven. Zie Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XVII, 96-97.

¹⁷ Tevens werd hem voorlopig 'hangende de deliberatiën' het lidmaatschap van de Raad van State onthouden. Japikse, *Geschiedenis* II, 9. Hendrik Casimir II (1657-1696) was de zoon van Willem Frederik van Nassau-Dietz en Albertine Agnes, een dochter van Frederik Hendrik.

¹⁸ Zie Japikse, *Willem III* II, 294; Troost, *Stadhouder-koning*, 245. In 1690 weigerde Amsterdam de nominatie voor de electie van schepenen naar Willem III in Engeland te sturen (de 'schepenenkwestie'). De houding van de stad hing nauw samen met de vrees voor verlies van zelfstandigheid en voor een te groot monarchaal gezag van Willem III. Zie voor deze kwestie Japikse, *Willem III* II, 294-298.

¹⁹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 78 (25 maart). Zie ook Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 136-138.

²⁰ Koning-Stadhouder Willem III was van 1696 tot zijn dood in 1702 stadhouder van Drenthe.

²¹ Schutte, 'Republiek', 269-270.

²² Rond 1650 ontwikkelde zich binnen de Hollandse regentenkringen de theorie van de 'Ware Vrijheid'. Hier-

ven provincies weer baas in eigen huis zijn', schrijft de historicus G.J. Schutte.²³ Op 25 maart 1702 werd door de Staten-Generaal in een resolutie vastgesteld dat de provincies elkaar beloofden de eenheid te zullen bewaren.²⁴ In Holland vond de overgang geruisloos plaats omdat wezenlijke tegenstellingen binnen het regentenpatriciaat afwezig waren. In Utrecht, Gelderland en Overijssel daarentegen had Oranje grote ingrepen in de samenstelling van de besturen gedaan en er dankzij zijn creaturen ongekende macht gekregen. Tegen de zittende regenten, de Nieuwe Plooiers, keerden zich de regenten van vóór 1672, de Oude Plooiers. In Zeeland brak een heftige strijd uit tussen cliënten van de gehate vertegenwoordiger van Willem III, Willem Adriaan van Nassau-Odijk, en diens tegenstanders.²⁵

De Politieke rol van het gewest Holland

Holland, het rijkste van de zeven gewesten, speelde, zoals steeds, in deze periode een leidende politieke rol. De Staten van Holland en West-Friesland trokken binnen het gewest de stadhouderlijke taken rechteens weer geheel aan zich. In plaats van de stadhouder werd nu de raadpensionaris de meest invloedrijke functionaris van Holland en via dit grote gewest ook in de Staten-Generaal. Het ambt werd in de periode 1689-1720 bekleed door de bekwame en ervaren Hollandse raadpensionaris Heinsius. Louis de Rouvroy, hertog van Saint-Simon, noemt in zijn *memoires* Heinsius 'maître en Hollande'.²⁶ De politieke leiding in de Spaanse Successieoorlog berustte dus voor een groot deel bij hem.²⁷ Hij had onder andere de moeilijke taak om tijdens de Spaanse Successieoorlog, toen ook de erfeniskwestie speelde, een goede relatie met de bondgenoten, in het bijzonder met de Pruisische koning Frederik I, te onderhouden.²⁸ Heinsius werkte nauw samen met invloedrijke leden van de Staten van Holland en West-Friesland en de Staten-Generaal. Samen met hen bereidde hij het beleid zorgvuldig voor. Hij steunde vooral op Willem Buys, pensionaris van Amsterdam, de Gouwenaar Bruno van der Dussen, pensionaris van Gouda, de thesaurier-generaal bij de Republiek Jacob Hop, de secretaris van de Raad van State Simon van Slingelandt en de griffier van de Staten-Generaal François Fagel.²⁹ De werkwijze van Heinsius was er een van overleg en het vinden van compromissen.

onder verstond men kortgezegd dat het hoogste gezag in het gewest werd uitgeoefend door de Staten, zonder medewerking van de monarchale component, de stadhouder. Zie ook Troost, *Stadhouder-koning*, 29.

²³ Schutte, 'Republiek', 270.

²⁴ BHIC, 178, Collectie Rijksarchief, inv. 40, RSG 1702, 173 (25 maart).

²⁵ Zie verder Schutte, 'Republiek', 269-273. Vgl. Wertheim, *Plooierijen*. De vader van Willem Adriaan van Nassau-Odijk (circa 1632-1705), Lodewijk van Nassau-Beverweerd, (1602-1665), heer van Beverweerd en Odijk, was een bastaardzoon van prins Maurits (1567-1625) en Margaretha van Mechelen (circa 1580-1662) en dus een achterneef van Willem III. Willem Adriaan was gehuwd met Elisabeth van der Nisse. Zie ook hoofdstuk 14.

²⁶ Saint-Simon, *Mémoires* III, 345.

²⁷ Schutte, 'Republiek', 274.

²⁸ Zie hoofdstuk 6. Volgens de Staten-Generaal had de Staat het ongeluk vervallen te zijn in een zware oorlog. NA, 1.08.11, ND, inv. 921, ERSR 1702, 28 november. Met de vrede van Utrecht in 1713 gingen de Zuidelijke Nederlanden naar Oostenrijk.

²⁹ Schutte, 'Republiek', 274. Zie tevens Porta, *Conver*, 110-115.

1.2 Onderzoek naar de documenten van Willem III

Op 23 maart 1702 werd in Den Haag bekend dat Willem III was overleden. Eind maart werden in Kensington de papieren van Willem doorgenomen om te zien of er belangrijke stukken bij waren. De Pruisische gezant in Londen, Ezechiël von Spanheim, had aan de Staatse gezant te Londen, Marinus van Vrijbergen, te kennen gegeven dat hij hierbij aanwezig wilde zijn.³⁰ De Staatse gezant vond het maar het beste om niet op dit verzoek in te gaan. Ten eerste omdat hij van de Staten-Generaal daarvoor geen opdracht had gekregen. Ten tweede omdat Van Vrijbergen bang was dat, wanneer het verzoek van de Pruisische gezant werd afwezen, Pruisen zich voor het hoofd gestoten zou voelen, wat diplomatieke problemen kon opleveren. De Engelse buitengewone gezant in Den Haag, John Churchill, eerste graaf van Marlborough³¹, had Van Vrijbergen echter 'onder de hand' doen hopen dat hij Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle, aan wie Willem III de sleutels had gegeven om voor zijn papieren zorg te dragen, zou begeleiden.³² Bij het examineren was Von Spanheim niet aanwezig.³³ Er was echter voor een middenweg gekozen. De Staatse gezant zou graaf van Albemarle naar Kensington vergezellen en in de vertrekken van de graaf blijven wachten. Indien men stukken vond die betrekking hadden op de Republiek dan kon men die aan Van Vrijbergen overhandigen. Zulke documenten werden niet gevonden, wel twee testamenten die al vóór 1695 waren opge maakt. In eerste instantie wilde men deze testamenten in het bijzijn van de extraordinaire ambassadeurs van Pruisen en van de Staten-Generaal openen 'doh op de nadere consideratie dat dit openen chagrin soude konnen geeven aen diegeenen die daerin voordeelt waeren en nu door de herroeping bij het laeste testament haer daarvan souden gefrusteert sien, heeft men tot nogh toe daarmede gesupercedeert' [van afgezien].³⁴ Er werd hierover gesproken. Volgens sommigen had de koning maar één testament gemaakt, namelijk na de dood van zijn vrouw Mary in 1695. Anderen beweerden dat Willem III daarna nog twee andere testamenten liet opstellen. Abel Tassin d'Alonne, secretaris van Willem III, zou hebben verteld dat Willem zijn testament naar het Loo had laten brengen en dat daarin door hem enige veranderingen werden aangebracht,

³⁰ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 18, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702); 47, Saunière de l'Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702). De datering van de brief is 17 maart oude stijl (o.s.) en 28 maart nieuwe stijl (n.s.). Na 1700 bedraagt het verschil tussen beide stijlen 11 dagen. Van Vrijbergen (1657-1711) kwam uit Tholen. Hij was raadshier in het leenhof van Brabant en sinds 1694 raad en rekenmeester van Willem III. Van 1701 tot 1711 was hij buitengewoon gezant in Engeland. Von Spanheim (1629-1710), was van 1701 tot zijn dood ambassadeur van Pruisen te Londen.

³¹ Later werd hij eerste hertog van Marlborough.

³² Het gaat hier om Arnold Joost van Keppel, heer van Acquoy en graaf van Albemarle. Deze was een gunsteling van Koning-Stadhouder Willem III. Hij zou niet vanwege zijn kwaliteiten, maar dankzij zijn charmante voorkomen in de gunst van Willem III zijn gekomen. Zie afbeelding 13. Tijdens het leven van de Koning-Stadhouder kreeg Keppel benoemingen in Engeland en titels in de Republiek. Hij werd heer van Acquoy en verwierf daardoor een zetel in de Ridderschap van Holland. Ook bewoonde hij een huis van Willem III aan de Singel in Den Haag.

³³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 30, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (24 maart 1702); 47, Saunière de l'Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702).

³⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 337, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (11 juli 1702).

‘enfin, chacun en raisonne selon sa fantaisie’, schreef graaf van Albemarle aan raadpen-sionaris Heinsius.³⁵ Ook was er nog een codicil gevonden ten gunste van de graaf. Hier-in vermaakte Willem III aan Van Albemarle de heerlijkheid Bredevoort en een bedrag van 200.000 gulden.³⁶ De Staatse correspondent in Londen, René de Saunière, sieur de l’Hermitage, had gehoord dat er ‘un don du roy de 8 à 10 mille florins de rente en fond de terre que S.M. a donné au comte d’Albemale [Albemarle] avec un don aussi de 200 mille florins en argent’ was gevonden.³⁷

1.3 Frederik I maakt aanspraak op de erfenis

Frederik I, koning in Pruisen, had vóór het overlijden van Willem III reeds maatregelen genomen. Uit de brief die Von Spanheim overhandigde om bij het examineren van de papieren van de Koning-Stadhouder aanwezig te zijn bleek dat hij van Frederik I al meer dan een jaar daarvoor opdracht had gekregen om na het overlijden van Willem III aan de Engelse koningin een document te overhandigen. Hierin stond dat de Pruisische koning recht had op de gehele nalatenschap omdat die door Frederik Hendrik bij substitutie, bij afwezigheid van een mannelijke erfgenaam, aan zijn oudste dochter, Louise Henriette, zou zijn toegewezen.³⁸ Frederik eiste onroerende en roerende goederen, waaronder juwelen, zelfs die in Engeland gevonden zouden worden. Dit kwam in Londen wel enigszins vreemd over. De Staatse gezant Van Vrijbergen wist niet of koningin Anna of haar Raad hierop hadden geantwoord, maar volgens Saunière, sieur de l’Hermitage, had men dat niet gedaan.³⁹ Ook de Pruisische gezant Von Schmettau in Den Haag had voor het geval de Koning-Stadhouder kwam te overlijden een volmacht gekregen om uit naam van Frederik I de gehele erfenis in bezit te nemen.⁴⁰ Daardoor was deze in staat om al op 24 maart 1702 de aanspraken van Frederik I bij de Staten-Generaal schriftelijk bekend te maken. Tevens had de Pruisische koning maatregelen genomen om zich in het bezit te kunnen stellen van de voor hem belangrijke graafschappen Meurs en Lingen die beide

35 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 88-89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702).

36 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 17, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702); 30, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (24 maart 1702); 47 Saunière de l’ Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702); 89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702) en noot 2. Zie ook hoofdstuk 2.

37 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 47, Saunière de l’Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702).

38 Zie voor het fidei-commis en de fidei-commissaire bepalingen hoofdstuk 3 en 4. Substitutie is vervanging.

39 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 17-18, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702); 47, Saunière de l’Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702). Volgens Saunière de l’Hermitage zou het gaan om roerende en onroerende goederen die aan de prins van Oranje zouden toebehoren en die hij zelf verworven had. Koningin Anna van Engeland maakte aanspraak op een belangrijk deel van de juwelen en schilderijen die aan haar zuster Mary hadden toebehoord. Zij verkreeg deze, maar wel met enige moeite.

40 Van Rappard, ‘Aanspraken’, 131. Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 53, Volmacht, 20 oktober 1701 en nr. 54, Volmacht van Von Schmettau voor Pittenius, 28 maart 1702. Pruisisch gezant Von Schmettau deed zijn eerste bericht als minister plenipotentiaris uit de Republiek op 11 november 1701. Hij overleed op 5 februari 1711 te Den Haag. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 346, nr. 375. Zie hoofdstuk 8, figuur 4.

tot de erfenis van Willem III behoorden.⁴¹ Dit blijkt uit een brief van generaal von Heiden van 25 maart 1702 uit Wezel aan Frederik I.⁴² Hierin schreef deze dat na de mededeling van de dood van Willem volgens de 'für Jahren gegebenen Ordre' bezit was genomen van diens nalatenschap.⁴³ Blijkbaar had men er rekening mee gehouden dat Willem III binnen niet al te lange tijd kinderloos zou komen te overlijden. Het was algemeen bekend dat hij een zwakke gezondheid had. Philippe de Courcillon, markies de Dangéau, merkte op dat het zelfs een publiek geheim was dat de Koning-Stadhouder niet lang meer te leven had.⁴⁴ Hij was 'altoos zwakkelyk van lighaamsgesteldheid geweest; doorgaans aamborstig en zwaar kugchende: welk laatste ongemak hy, uit de kinderpokjes, gehouden hadt'.⁴⁵

In 1701, voor zijn vertrek uit de Republiek naar Engeland, was Willem III gedurende meer dan een maand ernstig ziek geweest. Hij had tegen Hans Willem Bentinck, eerste graaf van Portland, gezegd dat hij zich zo zwak voelde, dat hij dacht de volgende zomer niet meer te halen, maar dat 'dit niemant, voor zyn overlyden, ontdekken moest'.⁴⁶ Er werd geoordeeld dat de gezondheid en vooral het leven van de vorst zoveel invloed had op de 'tegenwoordigen staat' van Groot-Brittannië, van de Verenigde Gewesten en zelfs van geheel Europa, dat men het gevaar, dat een daarvan liep, zorgvuldig geheim diende te houden. Willem III was in die tijd druk bezig om de Grote Alliantie, die onder zijn leiding tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) tegen Frankrijk had gevochten, nieuw leven in te blazen.⁴⁷ Hij probeerde door het vormen

41 Zie voor de bezittingen van Willem III hoofdstuk 4.

42 Waarschijnlijk gaat het hier om Friedrich Wennemar rijksvrijheer von Heiden, heer van Bruch, Lichtenvoorde en Wildenborg. Hij was vanaf 1695 Pruisische generaal (infanterie) en commandant van Wezel. Von Heiden overleed in 1715.

43 Drechsler, Streit, 7.

44 Japikse, Willem III II, 419-420. Philippe de Courcillon (1638-1720) was een Frans hoveling, officier en memorialist onder Lodewijk XIV. Zijn dagboek werd later door Louis de Rouvroy, hertog van Saint-Simon, gebruikt als bron.

45 Wagenaar, *Nederlandsche historie* XVII, 108.

46 Zie voor Hans Willem Bentinck: Onnekink, *Hans Willem Bentinck*.

47 De Spaanse koning Karel II had in zijn testament Philips V van Bourbon en hertog van Anjou, kleinzoon van Lodewijk XIV, als zijn opvolger benoemd. Karel II stierf in 1700 kinderloos. Ondanks vroegere pogingen tot verdeling, ging de gehele Spaanse erfenis naar Philips V. Dit werd in de Republiek ervaren als een zeer grote bedreiging. Frankrijk had keer op keer bewezen een gevaar voor de veiligheid en de vrede te zijn. Bovendien waren ook belangrijke handelsbelangen in de Middellandse Zee en in Zuid-Amerika (het asiento) in het geding. De Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden in het voorjaar van 1701 waarbij de Barrière, een door de Staten opgebouwd verdedigingssysteem langs de Franse grens, verloren ging, maakte oorlog haast onvermijdelijk. Op 7 september 1701 werd in Den Haag het Groot Verbond gesloten. Hiermee herstelde Willem III de grote anti-Franse coalitie van de Negenjarige Oorlog (1688-1697). In mei 1702 sloot de Republiek zich aan bij de geallieerde oorlogvoering. Raadpensionaris Heinsius en griffier Fagel zetten het buitenlandse beleid van Willem III voort. Ook zij oordeelden een nauw samengaan van de zeemogendheden noodzakelijk voor de veiligheid van het land en voor de handhaving van het Europese evenwicht tegenover het streven van Lodewijk XIV naar overwicht. De Grote Alliantie bestond uit Engeland, Oostenrijk, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, Brandenburg en later ook Portugal en Savoye, die de dominantie van de Franse Bourbons vreesden. Zie ook Schutte 'Republiek', 273-276. Op 15 mei 1702 verklaarden de Republiek, Engeland en de Keizer de oorlog aan Frankrijk en aan Spanje, de Spaanse successieoorlog (1701/2-1713/14). De oorlogsverklaring van de Republiek werd op 8 mei door de Staten-Generaal verantwoord in de vorm van een Manifest, houdende de redenen waerom de Hoogh Mogende Heeren Staten

Afb. 4 Koning-Stadhouder Willem III, prins van Oranje, School van Willem Wissing, circa 1690.

van bondgenootschappen het machtsevenwicht in Europa te bewaren. Willem richtte zich vooral tegen de expansiedrift van Lodewijk XIV. Op 7 september 1701 werd in Den Haag het Groot Verbond gesloten waarmee de anti-Franse Alliantie dan ook werd hersteld.⁴⁸ Een van de belangrijkste bondgenoten was Pruisen. Het was zaak te voorkomen dat Frederik I uit de Grote Alliantie zou treden. Dit was in het belang van

Generael der Vereenighde Nederlanden genootsaeckt zijn tegens de koningen van Vranckrijk ende Spaigne den oorlogh te declareren. De publicatie van dit manifest volgde op 15 mei 1702. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 204, noot 2; Stork-Penning, *Het Grote Werk*. Zie voor de tekst van het manifest Knuttel, 14761.

⁴⁸ Van Rappard, 'Aanspraken', 129. De Negenjarige Oorlog (1688-1697) werd beëindigd met de Vrede van Rijswijk op 20 september 1697, het in het stadhouderlijk paleis Huis te Nieuwburg in Rijswijk gesloten vredesverdrag tussen de Liga van Augsburg, bestaande uit Duitse Heilige Roomse Rijk, Engeland, Denemarken, Zweden, het hertogdom Savoye, Spanje en de Republiek enerzijds en Frankrijk anderzijds.

alle bondgenoten.⁴⁹ De Franse koning was zeer geïnteresseerd in de gezondheidstoestand van de Koning-Stadhouder. Toen Willem III in november 1701 de 'Staat van Oorlog' (de oorlogsbegroting) in de vergadering van de Staten-Generaal overbracht, had de secretaris van de Franse ambassadeur, Barré, zich onder de menigte gevoegd om te zien hoe de gezondheid van de Koning-Stadhouder was.⁵⁰ Nadat Willem III in Engeland was teruggekeerd schenen zijn krachten weer toe te nemen. Hij vermaakte zich in de winter met onder andere de jacht te Hampton Court Park, totdat hij op 4 maart 1702 van zijn paard Sorrel viel en op 19 maart 1702 in Kensington Palace bij Londen aan de gevolgen van deze val overleed.⁵¹ Een nieuwe oorlog met Frankrijk, de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), stond op het punt te beginnen. Er werd gevreesd dat door het overlijden van Willem III de spil van deze alliantie zou zijn weggevallen, maar volgens Louis de Rouvroy, hertog van Saint-Simon, leidde dit niet tot grote problemen.⁵² 'La grande alliance fut très sensiblement touchée de cette perte; mais elle se trouva si bien cimentée, que l'esprit de Guillaume continua de l'animer et Heinsius, sa créature la plus confidente, élevé par lui au poste de pensionnaire de Hollande, la perpétua, et l'inspira à tous les chefs de cette république, à leurs alliés et à leurs généraux, tellement qu'il ne parut pas que Guillaume ne fût plus'.⁵³

De Pruisische koning kwam al snel na het overlijden van zijn neef in actie. Op 24 maart 1702 stuurde Von Schmettau een brief naar de Staten-Generaal, waarin hij de aanspraken van Frederik I op de erfenis van Willem III bekendmaakte en hij stelde dat de executeurs hem in het bezit moesten stellen van alle goederen uit deze nalatenschap. Ook de Staten van Holland kregen een soortgelijke memorie.⁵⁴ Hierin deed de gezant zelfs het verzoek alle goederen van Willem in beslag te nemen, Frederik I met de eventuele openstaande lenen te bekleden en de Nassause Domeinraad op te dragen niemand anders dan de Pruisische gezant inlichtingen te verstrekken.⁵⁵ Toen Von Schmettau merkte dat men het in Den Haag hiermee absoluut niet eens was bond hij in. Fre-

49 Zoals we later zullen zien gebruikte Frederik I zijn bondgenootschap om druk op de Staten-Generaal uit te oefenen dat zij hem in het bezit zouden stellen van een deel van de erfenis van Willem III. Zie hoofdstuk 2 en 6.

50 Wagenaar, *Nederlandsche historie* XVII, 103-105. In 1701-1702 was Barré secretaris. Op 31 maart 1702 werd hij Frans resident in Den Haag en vertrok in juli 1702. Zie Veenendaal, *Briefwisseling Heinsius I*, 40.

51 Wagenaar, *Nederlandsche historie* XVII, 105-108. Willems paard zou over een molshoop zijn gestruikeld. Kensington Palace is het voormalige Nottingham House dat in 1661 werd gebouwd voor de graaf van Nottingham. Het werd in 1689 door Koning-Stadhouder Willem III als paleis in gebruik genomen. Hij gaf de architect Christopher Wren opdracht het landhuis te vergroten en te veranderen.

52 Louis de Rouvroy, hertog de Saint-Simon (1675-1755), was een Frans hoveling en auteur van een omvangrijke geschiedenis van het Franse hof, genaamd de *Mémoires*. Hierin geeft hij een beschrijving van gebeurtenissen en personages tijdens de laatste regeringsjaren van Lodewijk XIV en de acht jaar durende *Régence* (1 september 1715-15 februari 1723) toen Frankrijk in naam van de minderjarige koning Lodewijk XV werd bestuurd door een regent, Philips van Orléans, de neef van zijn overleden grootvader Lodewijk XIV.

53 Saint-Simon, *Mémoires* III, 300. Zie ook Bordonove, *Louis XIV*, 332.

54 Tevens bracht de raadpensionaris de memorie in die de gezant aan de Staten-Generaal had geschreven en overhandigd. NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 84 (28 maart). De heren van de ridderschap en de stemhebbende steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen zouden de brieven nader onderzoeken en voor de vergadering van advies voorzien.

55 Van Rappard, 'Aanspraken', 131. Deze Raad, bestaande uit deskundigen op rechtskundig en financieel terrein, beheerde de goederen en financiën van de Oranjes.

Afb. 5 Een oud huis in Hooge Zwaluwe met twee zwaluwen, door Cornelis Saftleven, 1665.

derik I zou volgens de gezant gaarne bereid zijn tot een minnelijke schikking. Daarna maakte hij alleen aanspraak op de goederen die van Frederik Hendrik afkomstig waren. Er volgde al snel een reactie van Henriette Amalia van Nassau-Dietz op de memorie van Von Schmettau. Via haar raad en speciale gemachtigde, de advocaat Cornelis de la Porte, liet de prinses-douairière, als moeder en voogdes van Johan Willem Friso, weten dat haar zoon 'ontwijffelijk in de nalatenschap van hoogst gede sijne majt [gedagte sijne majesteit] voor allen anderen bevonden zal werden geïnteresseert' te zijn. Namens Henriette Amalia verzocht De la Porte aan de Staten-Generaal, vanwege het grote belang voor Johan Willem Friso, de nalatenschap intact te laten totdat bekend zou zijn aan wie Willem III zijn bezittingen had nagelaten.⁵⁶

De Pruisische koning was er, ondanks zijn grote verwachtingen, niet zeker van dat zijn neef hem in zijn testament zou bevoordelen. Dit blijkt uit een gesprek dat Von Spanheim had met Van Vrijbergen.⁵⁷ Volgens de Staatse gezant sprak Von Spanheim met veel 'fiertery' over het recht dat de Pruisische koning pretendeerde te hebben op de nalatenschap van Willem III. Tevens had hij het over het chagrijn dat de koning zou hebben indien Willem hem door een testamentaire beschikking tegen zijn verwachting in van dat recht zou uitsluiten. Van Vrijbergen zei tegen Von Spanheim dat het normaal was dat iedereen 'soght te jouisseeren van sijn reght, maer dat het in die natuer van saecken altijd de groote questie was wat dat reght is'.⁵⁸

⁵⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSF 1702, De la Porte aan SG (29 maart). Ook werd een remonstrantie geschreven aan de Staten van Holland en West-Friesland. Deze werd tijdens de vergadering van 29 maart 1702 gelezen en ter behandeling aan de ridderschap en de stemhebbende steden overhandigd. NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 86 (29 maart).

⁵⁷ Zie hoofdstuk 5.

⁵⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 73, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (4 april 1702).

1.4 Bezoek van Pittenius aan de Zwaluwen, Klundert, Willemstad en Breda

Van Pruisische zijde liet men het hier niet bij. In opdracht van Von Schmettau bezocht Floris Pieter Pittenius, als diens subgedelegeerde, de besturen van een aantal Oranje heerlijkheden, waaronder Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert en Willemstad.⁵⁹ Von Schmettau had Pittenius een volmacht gegeven om namens hem op te treden in die plaatsen waar de goederen lagen die na het overlijden van Willem III aan Frederik I zouden zijn gekomen. Hij diende deze te aanvaarden en daartoe de benodigde akten te ontvangen. Op 12 april 1702 vervoegde Pittenius zich bij het dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe en op 13 april bracht hij een bezoek aan de stadsbesturen van Klundert (Niervaart) en Willemstad. Hij stelde zichzelf voor als gesubdelegeerde en gevolmachtigde van Wolfgang baron Von Schmettau, geheimraad van de koning in Pruisen en plenipotentiaris van genoemde koning bij de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Pittenius toonde bij zijn bezoeken zijn originele volmacht die in opdracht van Von Schmettau was opgemaakt.⁶⁰ Hij overhandigde voorts aan de colleges een brief. Hierin stond men eerst stil bij het droevig overlijden van Willem III. Aan het dorpsbestuur werd verzocht de Pruisische koning als enige en 'privatieve successeur erfgenaam en possesseur te erkennen, zijn onbetwistbaar goed recht en bezit' te helpen handhaven en alle 'turbatie, indracht of oppositie' die door iemand hiertegen zou worden ondernomen met alle kracht tegen te gaan. Frederik I had Von Schmettau gemachtigd om de nalatenschap van zijn neef te aanvaarden.⁶¹ Verder werd nog verteld dat, tot nader order van Frederik I als heer van Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert en Willemstad, alles in deze drie plaatsen in de huidige staat zou blijven. Pittenius verzocht de besturen hem zo spoedig mogelijk een resolutie hierover met hun instemming te doen toekomen zodat hij deze met de meeste spoed aan zijn heer kon overbrengen. Op hun beurt spraken de besturen hun diepste smart en verdriet uit over het overlijden van Willem III. Zij condoleerden Frederik I met het verlies van zijn neef en deelden de koning mee dat wanneer hij gerechtigd zou worden om Zwaluwe, Klundert en Willemstad in bezit te nemen, zij hem als hun heer zouden erkennen. Alleen in het antwoord van het bestuur van Willemstad wordt vermeld wie Frederik I competent diende te verklaren, namelijk de Staten-Generaal der Verenigde Neder-

⁵⁹ Floris Pieter Pittenius was advocaat bij het Hof van Holland in Den Haag. In 1711 volgde hij Isacq Snevens op als landsadvocaat. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5543, RSG 1711, 1426 (5 december 1711). Vanaf 1714 was hij fiscaal bij de Raad van State. Tevens was hij geheimraad van de koning in Pruisen en gevolmachtigde van genoemde koning bij de Staten-Generaal. In 1686 publiceerde de in Brugge geboren en in Den Haag werkzame componist Carlous Hacquart (1640-1701/2) een bundel met twaalf suites voor viola da gamba en continuo, opus 3, Chelys. Hij droeg deze suites op aan zijn leerlingen Floris Pieter Pittenius en Gerard Kuijsten, beiden advocaat te Den Haag. Voor zijn dagelijks levensonderhoud gaf de componist les aan burgemeesters, advocaten en andere notabelen die in hun vrije tijd muziek maakten. Pittenius overleed in 1715.

⁶⁰ RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 80v, (12 april 1702); RAWB, 450, SK, inv. 1, RB 1638-1718, 216v, (13 april 1702); RAWB, 550, SW, inv. 2, Resolutie- en politieboek 1654-1713, 200, (13 april 1702). De volmacht die op 28 maart 1702 werd bekrachtigd en door Von Schmettau getekend bevindt zich in het SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 53.

⁶¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSR 1702, Von Schmettau aan SG (24 maart).

Afb. 6 Foto van de voorgevel van het stadhuis in Klundert, anoniem, 1903.

landen.⁶² Het zou tot 28 juli 1711 duren voordat Frederik I heer van Hooge en Lage Zwaluwe werd. Dit gebeurde nadat de Staten-Generaal als executeurs-testamentair de Pruisische koning provisioneel het beheer over Hooge en Lage Zwaluwe hadden gegeven. De vestingsteden Klundert en Willemstad bleven voorlopig onder het beheer van de Nassause Domeinraad.⁶³

Al eerder, op 10 april 1702, had Pittenius een bezoek aan Breda gebracht.⁶⁴ Bij die gelegenheid overhandigde hij aan de magistraat een memorie waarin stond dat Frederik I ook recht had op de baronie van Breda.⁶⁵ De magistraat van Breda had de Staten-Generaal hiervan in kennis gesteld.⁶⁶ Anthonij Pessers, stadhouder van het drost- en

⁶² RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 80v-82v, (12 april 1702); RAWB, 550, SW, inv. 2, Resolutie- en politiebok, 1654-1713, 200r-201v, (13 april 1702); RAWB, 450, SK, inv. 1, RB 1638-1718, 217v-218r, (13 april 1702).

⁶³ De Domeinraad deed dit in opdracht van de Staten-Generaal.

⁶⁴ Op 8 april 1702 had Von Schmettau al een brief gestuurd over het recht van Frederik I op de goederen van Frederik Hendrik. Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 54.

⁶⁵ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 55, Pittenius aan stadhouder, president burgemeester en schepenen van Breda (10 april 1702). Zie voor deze brief ook NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702. In NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2, Nalatenschap van Willem III (19 april 1702) wordt vermeld dat Frederik I de Baronie van Breda pretendeerde.

⁶⁶ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 62-63, magistraat van Breda aan SG (14 april 1702). Zie voor deze brief ook NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702. Op 4 april 1702 schreef de magistraat van Breda aan de Staten-Generaal dat de dag daarvoor een man uit Keulen, die zich uitgaf voor rijksnotaris,

schoutambt van de stad en baronie van Breda, had daarna met de magistraat gesproken over een missieve die hij had ontvangen van Henriette Amalia.⁶⁷ De prinses schreef dat haar zoon Johan Willem Friso ongetwijfeld als eerste recht had op de nalatenschap van Willem III.⁶⁸ Men had echter gemeend niet op de zaken vooruit te moeten lopen en eerst af te wachten hoe Willem over zijn nalatenschap had beschikt. Verder schreef Henriette Amalia dat zij vernomen had dat ministers van Frederik I niet alleen getracht hadden bezit te nemen van verscheidene goederen behorende tot de nalatenschap, maar dat Von Schmettau zelfs de assistentie van de Staten-Generaal hiervoor had gevraagd. Zij had vanwege het grote belang van haar zoon in de nalatenschap van Willem een brief naar de Staten-Generaal gestuurd, die een kopie daarvan overhandigden aan hun gedeputeerden. Deze gedeputeerden hadden ook al de brief van Von Schmettau in behandeling genomen. Na onderzoek zouden zij van hun bevindingen een rapport opmaken.⁶⁹ De prinses sprak haar volste vertrouwen en verwachting uit dat de stad en de baronie van Breda, door Willem III nagelaten, maatregelen zouden nemen om alles in de oude staat te laten, totdat bekend zou zijn hoe Willem over zijn nalatenschap had beschikt.⁷⁰ Ook Breda bleef voorlopig onder het beheer van de Nassause Domeinraad.

hem een akte wilde overhandigen van Willem Hyacinth, vorst van Nassau-Siegen, over diens recht van successie betreffende de stad Breda en de Baronie. Dit in verband met het overlijden van Willem III. De magistraat had de akte geweigerd, omdat hij de man ongekwalficeerd vond. Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 56-57, magistraat aan SG (4 april 1702). Willem Hyacinth, de laatste vorst van Nassau-Siegen (1666-1743), stamde uit het Huis Nassau-Siegen en wel van de katholieke tak. Hij was een zoon van Johan Frans Desideratus, die werd verheven tot vorst van Nassau-Siegen, en zijn tweede vrouw Maria Eleonora van Baden. Deze was een zoon van Jan VIII, de stamvader van de katholieke tak van Nassau-Siegen. Jan VIII was een zoon van Jan VII, de middelste, graaf van Siegen en Freudenberg, van wie zowel de katholieke als de calvinistische tak Nassau-Siegen afstamde, en Magdalena van Waldeck. Jan VII was een zoon van Jan VI, de Oude, graaf van Nassau, Katzenellenbogen, Dietz, Dillenburg, Siegen en Hadamar, en broer van Willem I. Willem Hyacinth beriep zich op het testament van prins Philips Willem. Hierin stond dat bij het ontbreken van mannelijke nakomelingen van zijn vader Willem van Oranje, de bezittingen van het Huis zouden toevallen aan de mannelijke nakomelingen van de oudste zoon van Jan van Nassau. Willem Hyacinth stamde van deze af en achtte zich dus de wettige erfgenaam. Zijn claim werd afgewezen. In 1743, met het overlijden van Willem Hyacinth, stierf de katholieke tak Nassau-Siegen uit.

⁶⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 19 april. De brief van Henriette Amalia was van 4 april 1702.

⁶⁸ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 58-59, Henriette Amalia aan Anthonij Pessers (4 april 1702). Dit schreef zij ook op 29 maart 1702 aan de Staten-Generaal. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, De la Porte aan SG (29 maart). In haar brief van 4 april 1702 schreef zij aan Johan van Arnhem van Rosendaal, één van de Gelderse vertrouwelingen van Willem III, dat ze verwachtte dat haar zoon in het testament als universeel erfgenaam was aangewezen. Zie Bruggeman, *Nassau*, 202.

⁶⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Von Schmettau aan SG (24 maart).

⁷⁰ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 58-59, Henriette Amalia aan Anthonij Pessers (4 april 1702); nr. 64, magistraat van Breda aan Henriette Amalia (15 april 1702).

1.5 Frederik I confisqueert de graafschappen Lingen en Meurs

Henriette Amalia vreesde de hebzucht van haar neef Frederik, en terecht.⁷¹ Frederik I wachtte de opening van het testament van Willem III niet af.⁷² Meteen na het overlijden van zijn neef confisqueerde de Pruisische koning een aantal bezittingen uit de nalatenschap van zijn neef in het Duitse Rijk, waaronder de graafschappen Meurs en Lingen.⁷³ Hij had zijn functionarissen in Kleef instructies gegeven om onder andere deze twee graafschappen in bezit te nemen.⁷⁴ Het optreden van Frederik I werd door Henriette Amalia ervaren als gewelddadig. Heinsius was dezelfde mening toegedaan. Hij schreef in een van zijn brieven dat de Pruisische koning met veel ruwheid bezit had genomen van een van de graafschappen.⁷⁵ Het was opvallend met hoeveel haast Frederik I trachtte een deel van de erfenis van zijn neef in handen te krijgen en met name de genoemde twee graafschappen. 'Friedrich I. hatte, in der Erwägung, dass Wilhelm III, plötzlich sterben könnte, schon zu rechter Zeit seine Vorkehrungen getroffen, um sich sofort in den Besitz einiger der für ihn wichtigsten hinterlassenen Güter setzen zu können; es waren dies vor allen Dingen die beiden Grafschaften Mörs und Lingen. Er hatte die Vertreter seiner Regierung in Cleve dahin instruiert, sogleich nach Bekanntwerden des Todes des Königs von England diese beiden Reichsgrafschaften und einige andere, ebenfalls zur oranischen Erbschaft gehörende Güter in den vereinigten Provinzen 'in possession' zu nehmen.' Aldus legitimeerde Frederik I in een pamflet uit 1703 met als titel *Ondersoek ende Beweringe van de Rechten van sijn Koninglijke Majesteijt van Pruijssen, op de Graefschappen van Moers, ende Lingen, soo ten opsichte van het Dominium ofte den Eijgendom, als van de Possessie ofte het Besit, zijn handelingen ten aanzien van onder andere Meurs en Lingen*. Ook onderschreef hij nog eens zijn recht op de nalatenschap.⁷⁶

Voor Pruisen was het bezit van deze graafschappen, ook in het kader van de uitbreiding van de Pruisische heerschappij aan de Hollandse grens en vooral in Noordwest Duitsland, van groot belang. Bovendien waren het vruchtbare gebieden.⁷⁷ Na de inbeslagna-

71 In haar brief van 4 april 1702 aan Johan van Arnhem van Rosendael schreef Henriette Amalia dat zij de hebzucht van Frederik I vreesde. Zij verzocht Van Arnhem van Rosendael attent te zijn op eventuele pogingen van de Pruisische koning om goederen in Gelderland in bezit te nemen. Zie Bruggeman, Nassau, 202.

72 Frederik I zal zeker op de hoogte zijn geweest van de inhoud van het testament van zijn neef. Al in 1697 had men kunnen lezen dat het testament van Willem III was gedisponeerd en dat Johan Willem Friso was aangewezen als de enige en universele erfgenaam. Zie hoofdstuk 5.

73 Zie SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken 1700-1702, nr. 68, Bernhard Stuerman aan SB (8 mei 1702). Tevens deed Frederik I een poging om Grave in bezit te nemen. Hier werd aan het stadhuis het Pruisische wapen bevestigd. De commandant echter gaf opdracht dit weg te nemen. Zie Rive, Schets, 8 en noot 2. Bij de Vrede van Utrecht kreeg Pruisen Opper-Gelre toegewezen. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 221-222.

74 Drechsler, Streit, 7. In 1647 had het Huis Oranje met Spanje een akkoord gesloten dat van kracht zou worden wanneer het vredesverdrag (1648) zou worden getekend, waardoor Meurs en Lingen definitief in het bezit van de Oranjes kwamen. De Spaanse koning Philips IV had beloofd om zijn invloed bij keizer Ferdinand III aan te wenden om het graafschap Meurs tot een hertogdom te verheffen, waarbij het dan tevens zou worden vergroot. Op 6 mei 1705 werd Meurs een vorstendom.

75 Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 406, Anthonie Heinsius aan Hans Willem Bentinck (7 april 1702).

76 KB, Knuttel, 14934.

77 Drechsler, Streit, 8-9.

me van Meurs en Lingen wendde Frederik I zich tot het Rijkskamergerecht te Wetzlar om zijn gelijk te halen. In een vonnis van deze rechtbank werden de handelingen van Frederik I bekrachtigd. Deze rechtbank erkende zijn 'onbestrijdbare recht'.⁷⁸ Deze beide voor Pruisen strategisch gelegen gebieden gingen voorgoed voor de Oranjes verloren.⁷⁹

Rechten op Meurs als hertog van Kleef

Volgens Frederik I had hij recht op Meurs omdat hij hertog van Kleef was. Hij beriep zich op het feit dat dit graafschap als een leen van het hertogdom Kleef, een 'antiquum feudum Cliviense', na de dood van zijn laatste eigenaar Walburga, gravin van Nieuwenaar en Meurs, aan de 'Dominus directus', de hertog van Kleef van rechtswege was teruggevallen.⁸⁰ Walburga, de laatste telg uit het geslacht Van Nieuwenaar, benoemde in 1594 haar 'neef' Maurits van Nassau als haar erfgenaam en opvolger.⁸¹ Zij gaf hem, in het geheim, het graafschap en de stad Meurs en de heerlijkheid Krakau als geschenk.⁸² Meurs was in die tijd nog door de troepen van Philips II bezet. Nadat de soldaten in 1597 waren verdreven, kon Maurits Meurs in bezit nemen.⁸³ Uit dankbaarheid herhaalde de gravin in 1598 niet alleen de schenking, maar breidde deze ook uit.⁸⁴ Tot haar dood zou Walburga het graafschap zelf blijven administreren. Op 25 mei 1600 overleed zij.⁸⁵ Op die dag nam de hertog van Kleef, Johan Willem van Kleef, het vervallen leen in bezit, maar ook Maurits liet zijn rechten gelden. Het kwam tussen beiden tot een strijd. In 1601 veroverde Maurits het graafschap voor de tweede maal en kon hij het werkelijk in bezit nemen. Toen de toestand rustig was geworden bleven de prinsen van Oranje in het bezit van Meurs. Wel zouden zij de leenband tussen hen

⁷⁸ Van Rappard, 'Aanspraken', 136.

⁷⁹ In 1732 werd door de definitieve regeling van de verdeling van de erfenis van Willem III het bezit van Lingen en Meurs door Pruisen bevestigd en erkend. In dat jaar vestigde Pruisen er een regeringszetel.

⁸⁰ Drechsler, *Streit*, 7. Op 25 maart 1702 bericht generaal von Heiden uit Wezel aan Frederik I dat na het bericht van de dood van de Engelse koning 'nach der "für Jahren gegebenen Ordre" possession von Gr. Majestät Verlassenschaft genommen sei'.

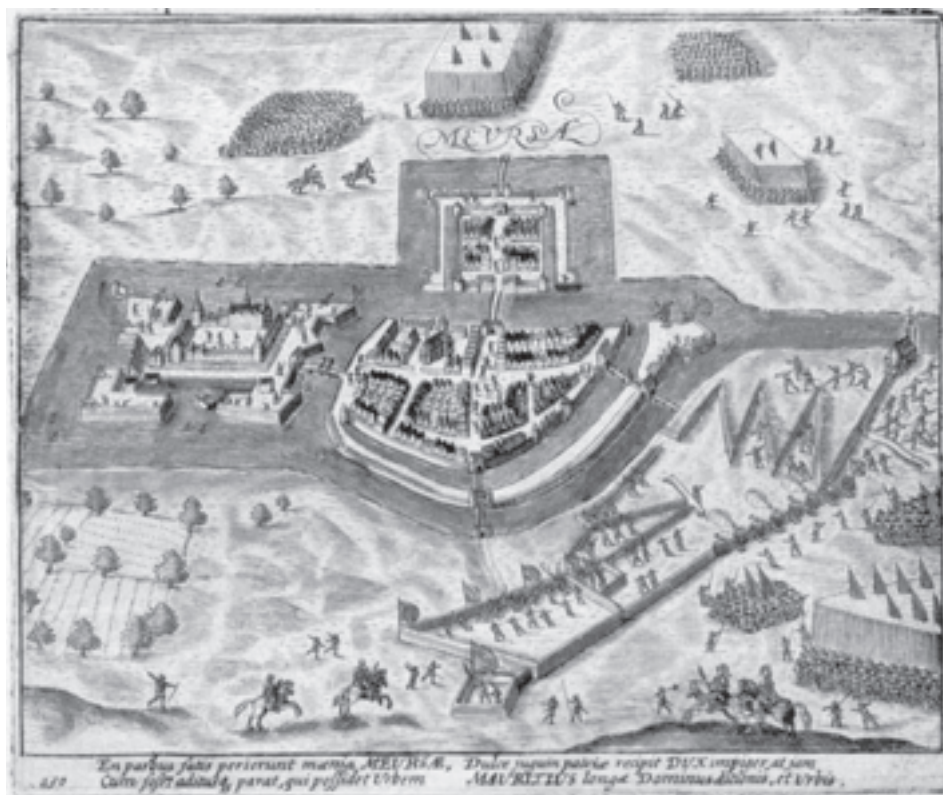
⁸¹ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 611; NA, 1.08.11, ND, inv. 16523, Akte van donatie van de het graafschap en de stad Meurs en de heerlijkheid Krakau. Zie ook Drechsler, *Streit*, 10, noot 11. Op 25 oktober 1594 kreeg Maurits de goederen. Hij werd door Walburga neef genoemd, maar hij was in werkelijkheid een neef van haar schoonzus, de echtgenote van haar broer Herman, graaf van Nieuwenaar en Meurs. Zie Ottsen, *Geschiede Moers*, 109. Walburga's broer Herman was getrouwd met Magdalena van Nassau-Dillenburg, een halfzus van Willem van Oranje. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 168. Neef betekende in het algemeen verwant, ook een heel verre. Walburga was eerder getrouwd geweest met Philips van Montmorency, graaf van Horn. Deze graaf van Horn werd samen met Lamoraël, prins van Gavere, graaf van Egmond, op 4 juni 1568 in Brussel onthoofd. Een jaar later trouwde zij met een familielid, Adolf, graaf van Nieuwenaar en Meurs, uit een zijlinie van de graven van Nieuwenaar. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 75.

⁸² De geldigheid van het testament van gravin Walburga werd door de hertog van Kleef betwist. Diens raden legden in allerijl een garnizoen in Meurs aan. Zie Scherft, *Sterfhuis*, 237. Op 26 november 1594 herhaalde Walburga haar schenking. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 324-325.

⁸³ Meurs was vanaf 1586 door Philips II bezet. Volgens Frederik I had prins Maurits zich het graafschap op onrechtmatige wijze toegeëigend. Hij had het graafschap *armata manu*, gewapenderhand, bezet.

⁸⁴ Op 3 februari 1598 schonk Walburga aan Maurits ook Krefeld en de heerlijkheid Friemensheim. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 325.

⁸⁵ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 611. Volgens Keussen stierf Walburga op 20 mei 1600. Zie Keussen, *Geschiede Crefeld*, 327. Meurs werd in 1600 door Maurits als leen geërfd.

Afb. 7 De belegering van Meurs door prins Maurits in 1597, een kopergravure, anoniem, ongedateerd.

en de keurvorst van Brandenburg in diens hoedanigheid van hertog van Kleef hebben erkend. Volgens een verdrag dat in 1606 was gesloten, had na de dood van Maurits in 1625 het graafschap aan George Willem, keurvorst van Brandenburg, als hertog van Kleef, moeten worden teruggegeven.⁸⁶ In de zeventiende eeuw waren de keurvorsten van Brandenburg hertog van Kleef geworden.⁸⁷

In 1609 stierf de laatste hertog van Kleef, de geesteszieke Johan Willem van Kleef, zonder mannelijke nakomelingen.⁸⁸ De mannen die de meeste kans maakten om zijn opvolger te worden waren toen Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg, en Philips Lodewijk, paltsgraaf van Neuburg.⁸⁹ Vanwege het grote strategische belang van

⁸⁶ Vanwege de Gulikse erfeniskwestie was dit traktaat nooit uitgevoerd.

⁸⁷ In 1614 werd Johan Sigismund hertog van Kleef. Zijn zoon George Willem volgde hem in 1619 op.

⁸⁸ Johan Willem (1562-1609) was van 1592 tot zijn dood in 1609 hertog van Kleef. Hij stierf kinderloos. Er ontstond een conflict over de opvolging van Johan Willem: de Gulik-Kleefse Successieoorlog (Jülich-Klevischer Erbfolgestreit, 1610-1614).

⁸⁹ Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg, was getrouwd met Anna van Pruisen (1576-1625). Zij was de oudste dochter van Maria Eleonora van Kleef (1550-1608), de oudste zuster van Johan Willem van Kleef. Philips Lodewijk, paltsgraaf van Neuburg was getrouwd met Anna van Kleef (1552-1632), ook een zuster van Johan Willem.

het gebied voor de Republiek besloten de Staten-Generaal na de dood van de hertog de ontwikkelingen in Gulik en Kleef nauwlettend in de gaten te houden. Deze landen vormden voor vijandelijke legers een doorgangsgebied en invalsroute om via de Gelderse Poort en de Beneden-Rijn, naar het hart van de Republiek door te stoten.⁹⁰ Voor zowel de Republiek als Spanje was het van groot belang wie de opvolger van de overleden hertog zou worden omdat zij formeel alleen met diens toestemming legers door dit gebied konden laten marcheren. Beide landen wilden daarom dit gebied beheersen. Tijdens de erfopvolgingsstrijd bezetten zij een aantal steden en legden daar garnizoenen.⁹¹

Op 10 juni 1609 sloten de keurvorst van Brandenburg en de paltsgraaf van Neuburg in Dortmund een verdrag waarin geregeld werd dat zij de gebieden van Kleef gezamenlijk zouden besturen (condominium) waardoor de Republiek in onmiddellijke aanraking kwam met de keurvorsten van Brandenburg.⁹² Deze overeenkomst was echter van korte duur want mede dankzij een steeds op de achtergrond broeiende geloofstegenstelling tussen de twee vorsten woedde er in de periode 1610-1614 strijd tussen hen.⁹³ Bij het verdrag van Xanten op 12 november 1614 werd een compromis bereikt. Dit was een voorlopige oplossing.⁹⁴ Door loting kreeg de keurvorst van Brandenburg Kleef, Mark, Ravensberg, Ravenstein en enige goederen in Brabant en Vlaanderen, de voor de Republiek meest strategisch gelegen gebieden, en de paltsgraaf van Neuburg, Wolfgang Willem, ontving Gulik en Berg c.a. Zij zouden deze gebieden uit beider naam besturen. De bezette steden moesten door Spanje en de Republiek meteen ontruimd worden en nieuw opgetrokken fortificaties dienden ontmanteld te worden. De Spanjaarden weigerden echter hun troepen terug te trekken en de Republiek volgde hun voorbeeld. Ondanks onderlinge strijd bleven de keurvorst en de paltsgraaf de gebieden nog tot 1624 samen besturen.⁹⁵ In dat jaar werd de scheidingsakte in Düsseldorf officieel getekend.⁹⁶

Het hertogdom Kleef kwam in 1666 (Verdrag van Kleef) definitief in handen van de keurvorsten van Brandenburg.⁹⁷ Door dit bezit verwierven de keurvorsten een strategische positie aan de Rijn waardoor zij een belangrijke plaats onder de verschillende

⁹⁰ De Gelderse Poort is een grensoverschrijdend rivierenlandschap met onder andere oude rivierarmen, moerassen, ooibossen en wielen van de rivieren de Rijn, de Waal en de IJssel. Men kon ook via Maastricht de Republiek bereiken. Zo stak op 22 mei 1672 het Franse leger, onder leiding van Lodewijk XIV, ten noorden van Maastricht de Maas over.

⁹¹ De protestantse keurvorst van Brandenburg werd door de Republiek gesteund en de op 25 mei 1614 katholiek geworden paltsgraaf van Neuburg, Wolfgang Willem, door Spanje. Zo werden in de Kleefse steden Emmerik, Rees en Wezel Staatse soldaten ingekwartierd. Zie voor de inkwartieringsgelden hoofdstuk 14.

⁹² Rive, *Schets*, XII. Kleeflag tussen de Republiek en Meurs.

⁹³ In 1613 gingen de Brandenburgers over naar het calvinisme. In augustus 1614 overleed Philips Lodewijk, paltsgraaf van Neuburg, zijn katholieke zoon Wolfgang Willem volgde hem op.

⁹⁴ Zie Hagemann (ed.), *Erbstreit*.

⁹⁵ In 1614 werd George Willem, keurvorst van Brandenburg, hertog van Kleef. In 1619 volgde zijn zoon Johan Sigismund (1619-1640) hem op.

⁹⁶ De paltsgraaf van Neuburg kreeg toen Ravenstein.

⁹⁷ Frederik Willem I, keurvorst van Brandenburg (de Grote Keurvorst), was toen hertog van Kleef (1640-1688).

mogendheden konden innemen. Zo raakten zij betrokken in de oorlogen die de vernietiging van de Franse alleenheerschappij tot doel hadden.⁹⁸ Brandenburg, dat zich ontwikkelde tot de krachtige staat Pruisen, werd een zeer lastig buurland voor de Republiek.⁹⁹ Dit kwam vooral door de oprichting en instandhouding van een groot en geoeffend Pruisisch leger en het verlangen van Pruisen om het grondgebied uit te breiden. Frederik I vond, dat nu Willem III was overleden, het opengevallen leen Meurs aan hem toekwam omdat hij als hertog van Kleef de leenheer ervan was.¹⁰⁰ Ondanks de aanspraken die de Grote Keurvorst, Frederik Willem I, al eerder als hertog van Kleef op Meurs zou hebben had deze, na de dood van stadhouder Willem II op 6 november 1650, geen pogingen gedaan om het graafschap daadwerkelijk in bezit te nemen. 'Mörs sei ein heimgefallenes [teruggevallen aan de leenheer] clevisches Lehen, das sich Prinz Moritz von Oranien unrechtmässigerweise angeeignet habe, und das nur aus verwandtschaftlichen Rücksichten ihm und seinen Nachfolgern ohne jedes praejustiz für die Rechte Brandenburgs gelassen worden sei. Bereits Friedrichs Vater, der Grosse Kurfürst, habe am 9. November 1650 die Besitzergreifung in Mörs formell vollziehen lassen; die Besitznahme sei jedoch nur infolge der 5 Tage später erfolgten Geburt des jüngst verstorbenen Königs unterblieben'.¹⁰¹ De Grote Keurvorst trok zich terug, hij 'warf die Kurfürstlichen Ansprüche über den Haufen, da nun die Oranier das grössere Recht an die Grafschaft hatten'.¹⁰² Willem III kon ongestoord zijn vader als graaf van Meurs opvolgen.

Zodra bekend werd dat Willem was overleden, begaf de Pruisische geheimraad Von Hymmen zich naar Meurs waar hij aan de bestuursambtenaren vertelde dat hij uit naam van zijn koning, Frederik I, het graafschap in bezit nam. Hij eiste dat zij de regering in naam van de Pruisische koning zouden voeren en dat zij voor de koning zouden bidden. Frederik I nam bezit van het graafschap door zijn huldiging als graaf van Meurs te eisen. Het graafschap werd in maart 1702 door Pruisische troepen bezet. Begin mei 1702 kregen de ambtenaren in dienst van het graafschap Meurs opdracht naar Wezel, waar Frederik I zich ophield, te gaan om de koning hulde te doen. De stad Meurs, waar een Staats garnizoen was dat onder leiding stond van commandant Hieronimus van Someren van Vrijenes, kon toen nog niet door Frederik I in bezit worden genomen. De magistraat van de stad weigerde de Pruisische koning als heer te erkennen. Omdat in dit geschil alleen de rechters van de rijksgerechtshoven bevoegd waren vonnis te vellen, wendde Frederik I zich tot het Rijkskamergerecht te Wetzlar.¹⁰³ Daar

⁹⁸ Rive, Schets, XII. Een van deze oorlogen was de Spaanse Successieoorlog.

⁹⁹ Rive, Schets, XIII-XIV. Zie hoofdstuk 6.

¹⁰⁰ Zie Van Rappard, 'Aanspraken', 136.

¹⁰¹ Drechsler, Streit, 9.

¹⁰² Ottsen, Geschichte Moers, 170.

¹⁰³ Het Rijkskamergerecht (Reichskammergericht) was naast de Reichshofrat de hoogste gerechtelijke instantie in het Heilige Roomse Rijk. Het startte zijn werkzaamheden op 31 oktober 1495 in Haus Braunfels in de rijksstad Frankfurt am Main, onder keizer Maximiliaan I van Oostenrijk. Het Rijkskamergerecht, dat werd ingevoerd als onderdeel van de Rijkshervorming, moest een gerechtelijk alternatief bieden voor de onderlinge oorlogen die het Rijk teisterden. Omdat vele Duitse vorsten bleven vasthouden aan de eigen territoriale hoven duurde het lang voordat dit keizerlijk hooggerechtshof effectief kon gaan werken. Het gerecht zetelde achtereenvolgens in Worms 1497/1499 en 1509-1518), Neurenberg (1501-1502 en 1521), Regensburg (1503-1508), Augsburg (1503-1508) en Esslin-

verkreëg hij een ‘mandatum de praestando debitam fidelitatem et obsequia’ waarin de stad, onder dreiging van zware straffen, gesommeerd werd de verlangde eed van trouw en gehoorzaamheid aan de Pruisische koning af te leggen.¹⁰⁴ In 1712 bezette Frederik I de stad Meurs en werd daarna daar ook als heer erkend.¹⁰⁵ In 1732 werd met het Traktaat van Partage tussen het Huis Hohenzollern en het Huis Oranje-Nassau de feitelijke situatie gelegitimeerd.¹⁰⁶

Protest van Henriette Amalia en de Staten-Generaal

Henriette Amalia, die verwachtte dat haar zoon door Willem III als diens erfgenaam was benoemd, protesteerde tevergeefs tegen de in haar ogen onrechtmatige daad van Frederik I. De Staten-Generaal zouden door hun commandant te Meurs, Van Someren van Vrijenes, protest aan hebben laten tekenen tegen alles wat er in het graafschap was gebeurd. De Pruisische koning verzocht hun deze zaak ‘coram iudice competente’ [voor een bevoegde rechter], voor het Rijkskamergerecht in Wetzlar te brengen. De Staten-Generaal namen dit zeer hoog op, omdat zij het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland over alle goederen een beslissing wilden laten nemen. Volgens Drechsler om zo meer invloed op de procesgang te kunnen uitoefenen.¹⁰⁷ Hoewel de berechting van bezitsvorderingen in theorie was voorbehouden aan de Hoge Raad van Holland, had men het Hof van Holland in praktijk nooit de bevoegdheid ontnomen om possessoire zaken te behandelen.¹⁰⁸ Bovendien was er de mogelijkheid om het Hof te verzoeken een geschil door arbitrage in alle redelijkheid op te lossen. Het hof stelde een compromis voor waarmee de partijen akkoord konden gaan. Ook tijdens een proces kon men nog om arbitrage verzoeken. Wanneer mogelijk probeerde het Hof de partijen zelf tot een minnelijke schikking te laten komen.¹⁰⁹

Recht op Lingen vanwege het testament van Frederik Hendrik

Niet alleen het graafschap Meurs, maar ook het graafschap Lingen werd door Frederik I in bezit genomen. Op 25 maart 1702 trok een compagnie Pruisische soldaten er binnen. Op die dag werd door geheimraad Thomas Ernst von Danckelmann, in op-

gen (1524). In 1527 vestigde men zich in de stad Spiers. Nadat de stad in februari 1689 door Franse troepen tijdens de Negenjarige Oorlog, was verwoest werd het Rijkskamergerecht naar de rijkstad Wetzlar verplaatst. Op 20 februari 1690 hervatte het daar zijn werkzaamheden en bleef tot het einde van het Heilige Roomse Rijk functioneren. In een door keizer Frans II handgeschreven brief van 7 augustus 1806 werd het Rijkskamergerecht opgeheven. Keck en Schmidt, *Reichskammergerichtsmuseum*, 5, 15, 36 en 59. Zie voor het Rijkskamergerecht ook Nève, *Rijkskamergerecht*.

¹⁰⁴ Drechsler, Streit, 9. Tevens verkreeg de koning van het Rijkskamergerecht te Wetzlar verscheidene vonnissen waarbij Frederik I als heer van Meurs werd erkend en tevens in het bezit van het graafschap werd gesteld. Zie Rive, Schets, 12.

¹⁰⁵ Rive, Schets, 65-68 en 70.

¹⁰⁶ Zie voor het Traktaat van Partage (1732): KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7; NA, 1.08.11, ND, inv. 967, 3-16; KB, Knuttel, 16842, Tractaat van verdeeling, 3-4.

¹⁰⁷ Drechsler, Streit, 11-12.

¹⁰⁸ Le Bailly en Verhas, Hoge Raad, 14 en Le Bailly, Hof van Holland, 24. De Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland.

¹⁰⁹ Le Bailly, Hof van Holland, 25.

Afb. 8 Keizer Karel V, toegeschreven aan Lambert Sustris, traditioneel toegeschreven aan Titiaan, 1548.

dracht van Frederik, het graafschap bezet omdat het zou behoren tot dat deel van de nalatenschap van Willem III waarop de koning meende recht te hebben vanwege het testament van zijn grootvader.¹¹⁰ Ook werd als reden opgegeven dat de bisschop van Munster, Friedrich Christian von Plettenberg, het graafschap dreigde te bezetten.¹¹¹ We blikken terug in de tijd om te zien hoe de Oranjes het graafschap Lingen in bezit hebben gekregen.¹¹²

110 Thomas Ernst von Danckelmann (1638-1709) was een zoon van Sylvester Danckelman. Zie voor de familie Danckelman: Warnecke, 'Danckelman', 115-144.

111 Van Rappard, 'Aanspraken', 135. Er werd niet vermeld waarom de bisschop Lingen zou willen bezetten.

112 Zie voor Lingen Von Oer, 'Oranien-Nassau und Lingen', 209-221.

Lingen behoorde oorspronkelijk aan de graven van Tecklenburg. In 1541 stierf Nicolaas IV van dat geslacht. Hij liet geen wettige kinderen na. Zijn broer Otto IX was al in oktober 1534 overleden. Volgens het erf- en leenrecht kwam de zoon van Otto, Koenraad (1501-1557), voor de opvolging in aanmerking.¹¹³ Het graafschap bleef leenroerig aan de hertog van Gelre, Karel van Egmond (1467-1538), omdat in 1526 Nicolaas IV het onafhankelijke graafschap in het hertogdom Gelre had ingebracht. In het op 3 oktober 1528 te Gorkum gesloten verdrag moest Karel van Egmond Karel V als leenheer van het hertogdom Gelre erkennen.¹¹⁴

Tien jaar later, in 1538, overleed Karel van Egmond kinderloos. Als zijn erfgenaam had hij in 1539 Willem V, hertog van Kleef, Gulik en Berg en graaf van Mark en Ravensburg, benoemd. De Keizer beschouwde het hertogdom Gelre echter als een aan hem teruggefallen leen, en na de dood van Nicolaas IV ook het graafschap Lingen. In 1546 werd graaf Koenraad door Karel V in de rijksban gedaan, omdat hij protestant was en in Lingen het protestantisme invoerde.¹¹⁵ Tevens had hij zich tegen de Keizer aangesloten bij de Schmalkaldische Bond.¹¹⁶

De Keizer, in zijn hoedanigheid van hertog van Gelre, ontnam Koenraad de heerschappij over Lingen. In 1547 liet Karel V zijn troepen tegen de graaf ten strijde trekken. Graaf Koenraad verloor de strijd en moest aan de Keizer niet alleen Lingen afstaan, maar diende ook nog 25.000 daalders in kontanten aan Karel te overhandigen. De Keizer beleende Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren en Leerdam en heer van IJsselstein, nu met Lingen.¹¹⁷ Na de dood van Maximiliaan werd diens enige dochter Anna van Egmond (1533-1558), gravin van Buren, in 1550 door Karel V met het graafschap beleend. Maar toen Anna het jaar daarop met Willem van Oranje wilde huwen stelde Karel V als voorwaarde voor zijn goedkeuring dat de belening van het graafschap Lingen voor 120.000 goudguldens aan hem als leenheer werd teruggegeven.¹¹⁸ Rond 1528 was Ka-

113 Koenraad, graaf van Tecklenburg, werd in 1557 opgevolgd door zijn broer Otto X (1500-1562).

114 Het Verdrag van Gorinchem of Vrede van Gorinchem. Zie ook de Vrede van Grave (1536).

115 De rijksban was de wereldlijke tegenhanger van de kerkelijke ban. Deze ban hield in dat de keizer van het Heilige Roomse Rijk een persoon of stad alle burgerlijke, feodale en politieke rechten ontnam. Koenraad, graaf van Tecklenburg, zou volgens Karel V een rebel zijn. Zie Van Meteren, *Historie*, 463.

116 De Schmalkaldische Bond was een Luthers verbond van Duitse vorsten en rijkssteden, dat op 27 februari 1531 in het slot Wilhelmsburg te Schmalkalden werd gesloten als reactie op de presentatie van de Lutherse belijdenis, de *Confessio Augustana* (Augsburgse Belijdenis of Augustana), op 25 juni 1530 door een aantal Duitse vorsten en vrijsteden aan keizer Karel V. De leden van de Bond ijverden voor de erkenning van het Lutheranisme. Het lukte Karel V om twee belangrijke leden voor zich te winnen. Dit waren Landgraaf Philips I van Hessen, hij verliet in 1541 de Bond, en later ook hertog Maurits van Saksen. Maurits werd in 1747 keurvorst van Saksen. De Keizer besloot nu het religievraagstuk met geweld op te lossen en voerde in 1546 en 1547 de Schmalkaldische Oorlog. De Bond leed een nederlaag bij Mühlberg in 1547. De verslagen vorsten moesten op de zo genoemde geharnaste Rijksdag van Augsburg (1747/48) het Augsburgse-Interim aannemen. Dit betekende het einde van de Bond.

117 In 1548 werd Maximiliaan van Egmond hiermee beleend. De graaf stierf in december 1548. Zie Homann, 'Lingen', 59. Volgens Van Meteren beleende keizer Karel V Maximiliaan met Lingen voor zijn goede diensten. Van Meteren, *Historie*, 463. Rive schrijft dat de graven van Tecklenburg, de bezitters van Lingen, door Maximiliaan van Egmond uit hun eigendom waren verjaagd. Maximiliaan zou met een van de graven zijn overeengekomen dat hij na betaling van een grote som geld weer in zijn bezit werd hersteld. Dit verdrag zou nooit zijn uitgevoerd. Rive, *Schets*, 22-23.

118 Karel V verklaarde later dat hij Lingen duur had gekocht. Zie Homann, 'Lingen', 59-60.

rel V ook heer van Overijssel geworden.¹¹⁹ In 1551 maakte de Keizer het graafschap leenroerig aan de heer van Overijssel. Karel V werd zelf leenman en graaf van Lingen. Het graafschap behoorde vanaf die tijd tot de Bourgondische of Habsburgse Nederlanden.

Het graafschap Lingen als leen aan het Huis Oranje

In 1555 werd het graafschap Lingen door keizer Karel V aan zijn zoon Philips II overgedragen als deel van de Nederlanden. Bij de geboorte van zijn dochter Catharina Belgica, gravin van Nassau, in 1578 ontving Willem I van de Staten-Generaal het graafschap als pillegift.¹²⁰ Willem van Oranje diende wel jaarlijks een bepaald deel van door hem uit het graafschap te generen inkomsten, een bedrag van 3.000 gulden, aan zijn dochter af te staan. De Staten-Generaal stelden als tegenprestatie voor het doopgeschenk dat Willem I afstand moest doen van zijn vordering van 160.000 gulden op Philips II.¹²¹ Lingen behoorde echter aan de Habsburger Philips II en deze bleef dus wel leenheer van het graafschap. De oorkonde van de schenking is typisch een product uit de tijd van de Opstand: volgens dit stuk zou de Habsburgse regering in Brussel, in feite Philips II zelf, Lingen aan de familie van de opstandige Oranje hebben geschonken. De Staten-Generaal pretendeerden hier dus op te treden als het legitieme centrale bestuur.¹²² Scherft noemt dit een ‘administratief-rechtelijke fictie, een allerzonderlingste transactie, waar niemand in enig opzicht rijker of armer van werd’.¹²³

In 1579 weigerde het Overijsselse leenhof echter om Willem van Oranje met Lingen te belenen.¹²⁴ Het belang van het graafschap Lingen was dat het de verbinding vormde tussen de Nederlandse gewesten en het Duitse Rijk en, in het bijzonder de hoofdstad, grote strategische waarde had.¹²⁵ Op 12/22 november 1597 had Maurits tijdens een succesvolle veldtocht in het oosten de hoofdstad van Lingen op de Habsburgers veroverd.¹²⁶ Daarmee was het niet zijn eigendom geworden. Na de dood van Willem van Oranje maakte het graafschap namelijk deel uit van de nog onverdeelde boedel van diens sterfhuis. In de praktijk voerde Maurits het bestuur en op 17 juli 1602 werd hij door Overijssel met Lingen beleend.¹²⁷ Volgens Drechsler maakten de graven von Tecklenburg toen opnieuw aanspraak op het graafschap, maar zij waren te zwak om hieraan kracht bij te zetten. Tijdens een strijd met familieleden, de gra-

119 Voor het midden van de vijftiende eeuw werd het gebied meestal Oversticht genoemd.

120 Dit gebeurde op 20 november 1578. Catharina Belgica (1578-1648) was de derde dochter uit het derde huwelijk van Willem I met Charlotte de Bourbon. Zij trouwde met Philips Lodewijk II, graaf van Hanau-Münzenberg.

121 Scherft verwijst onder andere naar de resoluties van de Staten-Generaal van 21 en 26 september en 21 oktober 1578. Zie Scherft, *Sterfhuis*, 7, noot 21. Willem I kon aan deze voorwaarde rustig voldoen omdat de bewuste schuld voor hem toch niet te innen was.

122 Von Oer, ‘Oranien-Nassau und Lingen’, 211-212; Zie Homann, ‘Lingen’, 60.

123 Scherft, *Sterfhuis*, 6. Vgl. hoofdstuk 4 betreffende Hooge en Lage Zwaluwe.

124 Scherft, *Sterfhuis*, 7.

125 Scherft, *Sterfhuis*, 76-77.

126 Na een belegering van ruim twee weken gaf Frederik van den Bergh (1559-1618), die de stad voor Philips II verdedigde, zich over.

127 Scherft, *Sterfhuis*, 190-191 en 240.

Afb. 9 Beleg van Lingen door het Staatse leger onder prins Maurits op 12 november 1597, Atlas van Loon (aangelegd door Frederik Willem van Loon), 1649.

ven van Solms-Braunfels, zouden beide partijen tegen een geldbedrag afstand van hun rechten op het graafschap hebben gedaan ten gunste van Brandenburg.¹²⁸ Daarna viel Lingen weer in handen van de Habsburgers. In 1605 werd het door Ambrogio Spinola, markies de Los Balbases, telg uit een adellijk geslacht van bankiers in Genua (Italië) en in 1604 aangesteld als opperbevelhebber van het leger in de Zuidelijke Nederlanden, ingenomen.¹²⁹ Het graafschap kwam in het bezit van de aartshertogen Albrecht en Isabella, landvoogden van de Zuidelijke Nederlanden.¹³⁰ Vanaf 1630 werd Lingen niet meer door de Habsburgse troepen verdedigd, zodat in 1633 Rutger van Haersol-

¹²⁸ Drechsler, Streit, 8, noot 10. Het is niet bekend wanneer dit heeft plaatsgevonden.

¹²⁹ Scherft, Sterfhuis, 256. Volgens Rive werd Lingen in 1609 door Spinola heroverd en in 1632 maakte Frederik Hendrik zich er meester van. Rive, Schets, 23.

¹³⁰ Scherft, Sterfhuis, 256. Aartshertogin Isabella (1566-1633), dochter van Philips II van Spanje (1527-1598), en aartshertog Albrecht (Albertus) van Oostenrijk (1559-1621), de derde zoon van keizer Maximiliaan II en Maria van Oostenrijk, trouwden op 18 april 1599 te Valencia. Philips II (1527-1598) had de Nederlanden als bruidsschat aan zijn dochter Isabella gegeven. In zijn akte van afstand bepaalde hij dat de Nederlanden terugvielen aan Spanje indien het echtpaar kinderloos bleef. Op 13 juni 1621 overleed de aartshertog. Omdat het huwelijk van Isabella en Albrecht inderdaad kinderloos was gebleven, werd na de dood van Philips III (1578-1621) de nieuwe Spaanse koning Philips IV (1605-1665) ook weer heer der Nederlanden. Isabella bleef tot haar dood op 2 december 1633 landvoogdes van de Nederlanden.

Afb. 10 Ambrogio Spinola, door
Michiel Jansz. Mierevelt, 1633.

te, een Overijsselse vertrouweling van Frederik Hendrik, het graafschap binnen kon trekken.¹³¹ Hij benoemde uit naam van Frederik Hendrik, de rechtsopvolger van Maurits, een rentmeester en rechter. Van Haersolte zelf werd aangesteld als vice-drost en later als drost. Ook werd het gebied in 1633 uitgebreid met de burcht van Bevergeern. In 1648 deed de Habsburger Philips IV, in artikel 50 van het Vredestraktaat van Munster, officieel afstand van het graafschap, waarmee de feitelijke bezitsverhouding werd erkend. 'Quitteert mede en renonceert gedachte heere Coninck aen alle en ijegelijcke rechten en pretensien 't sij van eigendom, cessie off anders, die hij in eeniger maniere soude mogen pretenderen opde Stadt, Graeffschap en Heerlicheyt van Lingen, ende vier Kerspelen en andere gerechticheden daer toe behoorende, alsmede opde Steden en Heerlicheden van Bevergarde en Cloppenburg, en andere pretensien op en jegens

¹³¹ Rutger van Haersolte (ca. 1608-1674) was een Overijssels edelman. Hij was het Huis Oranje zeer toegedaan. Zie Leo, *Zwölf Bücher*, 821. Gedurende 1630-1632 werd Lingen bezet door de troepen van de Katholieke Liga, een militair verbond van katholieke Duitse vorstendommen. Staatsrechtelijk hoorde Lingen nog aan de Spaanse Habsburgers. Zie Homann, 'Lingen', 62.

Afb. 11 De beëdiging van het vredesverdrag van Münster op 15 mei 1648 door Spaanse en Staatse onderhandelaars. De zes Staatse onderhandelaars met opgeheven vingers zijn van links naar rechts: Willem Ripperda, heer van Hengelo, Frans van Donia, Adriaen Clant tot Stedum, Adriaen Pauw, Jan van Mathenesse en Barthold van Gent, heer van Meynerswijk, door Gerard ter Borch, tussen 1648-1670.

wie het soude mogen sijn, om reelick en metter daet voor altijd te blijven aenden voornoemde heere Prince van Orange, sijne erven en succeſseuren, off des recht hebbende, in vollen recht van eigendom [...].¹³² Vanaf 1633 tot 1703 werd het graafschap Lingen beschouwd als een soeverein bezit van de Oranjes.¹³³ Hieruit kan worden opgemaakt dat het gebied niet meer leenroerig was aan de Staten van Overijssel. Na de dood van Frederik Hendrik werd Willem II graaf van Lingen en na hem zijn zoon Willem III.

Protest van Henriette Amalia en de Staten-Generaal

Henriette Amalia was het in 1702 niet eens met de inbezitneming van Lingen door Frederik I. 'Dagegen protestierte nun ebenfalls die Prinzessin-Mutter von Nassau-Dietz, indem die behauptete, dass sie ein besseres Recht darauf habe'. Zij beklagde zich bij de Staten-Generaal over deze gewelddadige in bezitneming door Frederik I. Ondanks

¹³² Groenveld, *Unie*, 175-176.

¹³³ Revius, *Licht op Deventer*, 109, noot 417. Gedurende 1672-1674 werd Lingen door Munster bezet. Zie Homann, 'Lingen', 63-64.

alle protesten bleef Frederik I in het bezit van beide graafschappen, ‘jedoch war dieser noch kein gefestigter, und mehrmals musste Friedrich ihn gegen die Ansprüche von Nassau-Dietz, die immer wiederholt vorgebracht wurden, verteidigen’.¹³⁴ Ook de Staten-Generaal hadden te kennen gegeven dat zij verontwaardigd waren over Frederiks acties. Ene raad Peter zou over het optreden van de koning het volgende gezegd hebben: ‘Sein Vorgehen [...] wäre praematur und man hätte erst die Eröffnung des Testamentes abwarten sollen’. Von Schmettau had hierop geantwoord dat ‘wenn es überhau[p]t ein solches gäbe’ de fideïcommissaire goederen van Frederik Hendrik toch het eigendom van de Pruisische koning waren.¹³⁵

1.6 Verzoek van Henriette Amalia om opening van het testament

De handelingen van Frederik I waren reden voor de Friese Nassaus om haast te maken met de opening van het testament, zoals uit een brief van Simon van Beaumont namens de raden van Henriette Catharina, vorstin van Anhalt-Dessau en geboren prinses van Oranje, en haar dochter Henriette Amalia, als moeder en voogdes van Johan Willem Friso, blijkt.¹³⁶ Zij schreven eind april 1702 aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland dat het testament van Willem III, dat berustte bij de Nassause Domeinraad, zo spoedig mogelijk geopend diende te worden: ‘tot Contentement en satisfaction van die geene die daarbij eenigsints bevonden souden werden geïnteresseerd te zijn, maar ook dat sulx geschiede opde alderbeste en bondigste wijze. Dit omme alle disputen voor te komen ende dat met sodanige solemnitejten als tot de meeste eer, ende respect van meerhoogstgede [meerhoogstgedachte] zijn Coninklijke majt eenigsints bevonden sal werden te behoren, ende hier bevorens ten reguarde vande heeren Princen Maurits en Frederick Hendrick beijde Ontsterfflijke memorie gebruikelijk is geweest’.¹³⁷ Toen aan Von Schmettau gevraagd werd of hij zijn medewerking wilde verlenen aan het spoedig openen van het testament, antwoordde deze dat hij daar

¹³⁴ Drechsler, *Streit*, 12.

¹³⁵ Drechsler, *Streit*, 13. Dit vanwege het testament van Frederik Hendrik.

¹³⁶ Het Hof van Holland had een brief van 28 april 1702 ontvangen van de Staten van Holland met daarin een resolutie van dezelfde datum die was genomen op het schrijven van de Friese Nassaus eveneens van 28 april 1702 betreffende een spoedige opening van het testament en de benoeming van een commissie. KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en RSG, 1702. Henriette Catharina van Anhalt-Dessau (1637-1708), was de enige nog in leven zijnde dochter van Frederik Hendrik en de moeder van Henriette Amalia. Zie ook bijlage 1.

¹³⁷ KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en RSG, 1702. Het testament was, aldus de graaf van Albemarle, in het bezit van Willem van Schuijlenburg. Van Schuijlenburg, heer van Duckenburg en heer van Calslagen (1646-1707), was aanvankelijk advocaat bij het hof van Holland en in 1682 en 1683 burgemeester van Den Haag. Hij werd in 1685 raad en rekenmeester van de Nassause Domeinraad. Van Schuijlenburg was ook secretaris en griffier van de Domeinraad. In zijn brief van 11 april 1702 aan Heinsius gaat Van Albemarle in op de benoeming van executeurs-testamentair en op de opening van het testament: ‘Cependant il me semble que cela ce devroit savoir puisque je dois supposer qu’il y a des exécuteurs du testament dénommés lesquels en doivent avoir soin. En tout cas, de quelle manière que la chose soit, il me semble que le plutost est le mieux pour l’ouverture du testament; cela mettra un chacun hors de doute et peut-estre sera-t-on en estat d’autant plutost d’appaiser les différens qui en pouront résulter’. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 88-89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702).

zelf niets op tegen had, maar dat hij wel toestemming moest vragen aan Frederik I.¹³⁸

De raden van Henriette Catharina, en die van Henriette Amalia verzochten ‘verthoonders dat haar Ed: Gr: Mog’: [Edel Groot Mogenden: de Staten van Holland en West-Friesland] de president en de raden van het Hof van Holland zouden autoriseren ‘ten einde dezelve eenige Heeren uit het midden van haar zouden willen committeren, ten overstaan van dewelcke ende in presentie vandie geene, die daarover zullen worden verzocht, de openinge, en lecture van de voorschr: [voorschreven] Testamentaire dispositie van meerhoogstgem: [meerhoogstgemelde] Zijne Majt. mochte werden gedaan, ofte andersints hier omtrent sodanige Orders te stellen en die voorsieninge te doen als haar Ed: Gr: Mog: nae derselver hooge Wijsheid tot het openen van het meergem: [meergemelde] Testament, zonder eenig verdere uijtstel zouden oordelen te behooren’.¹³⁹ Op de memorie aan de Staten-Generaal volgde geen resolutie, wel een resolutie van de Staten van Holland.¹⁴⁰ ‘En dat Haar Ho. Mo. [Staten-Generaal] zig met de opening van het Testament niet hebben willen bemoeien, blijkt genoegsaam uit derselver Rezolutie van 22 april 1702’. In deze resolutie, genomen naar aanleiding van het verzoek van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen om bij de opening van het testament aanwezig te mogen zijn, schreven de Staten-Generaal dat het testament nog niet aan hen was getoond en verder dat zij ‘daar omtrent geen partije’ zouden zijn.¹⁴¹

De vorstin van Anhalt-Dessau en haar dochter Henriette Amalia wilden dat de opening van het testament zo snel mogelijk en op de meest efficiënte wijze gebeurde. Beide dames waren van mening dat uitstel van de opening van het testament in verscheidene opzichten niet anders dan nadelig voor de nalatenschap kon zijn.¹⁴² Tevens wilden zij dat het Hof van Holland een commissie vormde die bij de opening en het voorlezen van het testament present zou zijn. Dan konden de aanwezige erfgenamen zien dat alle regels in acht waren genomen en dat er bovendien geen bedrog in het spel was. Op 28 april 1702 besloten de Staten van Holland dat het Hof van Holland enkele heren uit zijn midden moest kiezen die bij de opening van het testament aanwezig zouden zijn. Een drietal commissarissen en een adjudant werden hiervoor benoemd.¹⁴³ Op 8 mei 1702 opende notaris Adriaan van Sterrevelt het testament in de leenkamer van het Hof van Holland te Den Haag.¹⁴⁴

¹³⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 28 april. Von Schmettau weigerde om bij de voorbereiding van de opening van het testament te assisteren. Heinsius wist niet ‘wat dat sulx beduyt’. Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III* II, 408, Anthonie Heinsius aan Bentinck (18 april 1702).

¹³⁹ KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en RSG, 1702.

¹⁴⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 28 april. Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 116-117 (28 april).

¹⁴¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 22 april.

¹⁴² NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, ERSg, 28 april.

¹⁴³ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 8 mei. Von Schmettau had Heinsius tijdens de vergadering op 11 april 1702 van de Staten van Holland verteld dat Frederik I onderweg was naar zijn landen van Kleef en dat hij daar spoedig zou arriveren. Enige leden van de Staten-Generaal zouden Frederik I bij de grens tussen de Republiek en Kleef verwelkomen. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 104 (11 april). Er was al een deputatie gedeputeerd, maar de namen van de personen waren nog niet bekend. Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III* II, 407, Anthonie Heinsius aan Bentinck (11 april 1702).

¹⁴⁴ Zie hoofdstuk 2.

1.7 Slot

De dood van Koning-Stadhouder Willem III had enkele directe gevolgen. Binnenslands besloten vijf gewesten, het stadhouderschap vacant te laten, net als in 1650. Een Tweede Stadhouderloze Periode trad in. Binnen het grote gewest Holland trok het Statencollege het gezag weer volledig aan zich en liepen alle zaken van gewicht, ook problemen rond de erfenis van de Koning-Stadhouder, via de hoogste gewestelijke ambtenaar, de raadpensionaris. In de Staten-Generaal speelden de Hollandse Staten nu zelf, en niet langer in de schaduw van een overheersende stadhouder, weer een centrale rol. In familieverband liet de Pruisische koning Frederik I zich onmiddellijk gelden, nog voordat het testament van de overledene was geopend. Op gronden, die later zullen worden besproken, presenteerde hij zich als de vanzelfsprekende erfgenaam van de Koning-Stadhouder en schroomde hij niet, zich in het Duitse Rijk meteen maar met militaire druk gebieden toe te eigenen: de graafschappen Meurs en Lingen, die zijn positie internationaal zouden verstevigen. Bovendien liet hij binnen de Republiek meteen zijn aanspraken klinken, zonder die overigens evenzeer hard te kunnen maken. Hier diende hij immers rekening te houden met de bepalingen uit het nog niet geopende testament van Willem III en met de bestaande verhoudingen. Binnen die verhoudingen speelde ook de partij van een andere potentiële erfgenaam, de minderjarige Friese stadhouder Johan Willem Friso van Nassau-Dietz, een rol van betekenis. Het was duidelijk dat zowel de belangen van de potentiële erfgenamen als de verhoudingen binnen en zelfs buiten de Republiek gebaat waren bij een snelle opening van Willem IIIs testament.

2 De opening van het testament en de Staten-Generaal als executeurs-testamentair

Inleiding

Op 8 mei 1702 was om 10 uur 's morgens een aantal genodigden in de leenkamer van het Hof van Holland te Den Haag bijeengekomen. Zij vertegenwoordigden diegenen die verwachtten aanspraak te kunnen maken op (een deel van) de erfenis van Willem III. Dit waren Alexander Stanhope, buitengewoon gezant van de koningin van Groot-Brittannië bij de Staten-Generaal, Wolfgang baron von Schmettau, geheimraad en minister-plenipotentiaris van Frederik I bij de Staten-Generaal, Willem Hendrik Herman, raad en gevolmachtigde van Henriette Catharina, vorstin van Anhalt-Desau, Philips van Heringh (Heringen of Hairingen) en Cornelis de la Porte, raden van Henriette Amalia, moeder en voogdes van prins Johan Willem Friso, Johan Frederik Knorre, raadsheer van het Hof en 'Finantie' [thesaurier] van Johan Willem, hertog van Saksen-Eisenach, als vader en voogd van zijn minderjarige zoon Willem Hendrik van Saksen-Eisenach (1691-1741) en de gevolmachtigde Jean Babtista Coulot, raad van vorst Willem Hyacinth van Nassau-Siegen.¹ Verder waren present de Nassause Domeinraad, die niet alleen de nalatenschap van Willem III beheerde, maar tevens het testament in beheer had, en notaris Adriaan van Sterrevelt bij wie het testament was gepasseerd en verleden.² Naast deze genodigden was een commissie van drie leden van het Hof van Holland aanwezig. Dit waren de president Frederik Sluysken, heer van Ter Horst en de raden Jan Munter, heer van Sanen en Jacob Vallensis. Zij werden terzijde gestaan door hun adjunct Daniël Pompejus van Assendelft, secretaris van het Hof en tevens waarnemend griffier.³ Munter en Vallensis kregen opdracht om van de opening een rapport op te maken.

¹ Hertog Johan Wilhelm van Saksen-Eisenach (1666-1729) was gehuwd met Amalia van Nassau-Dietz (1655-1695). Amalia was de eerste vrouw van Johan Willem, zij was de dochter van Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, en Albertine Agnes van Nassau-Dietz (1634-1696). Coulot had aan de Staten-Generaal een verzoek gestuurd om bij de opening van het testament aanwezig te zijn. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 22 april.

² Johan Pestere, heer van Cattenbroeck (presiderend raad), Diederick van Hogendorp, Johan Jacob Wierds, Willem van Schuijlenburg en Johan van Essen. Zij waren allen raden en rekenmeesters van de Domeinraad. Verder was ook griffier Johannes van Schuijlenburg aanwezig. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Verslag van de commissarissen, 8 mei.

³ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Verslag van de commissarissen, 8 mei. Zie voor een gedrukt exemplaar van het testament ook KHA, A16/IV, Willem III, inv. 3, Verbaal wegens het openen van het testament van Willem III, naar het origineel handschrift in de verzameling van A.D. Schinkel (Utrecht, 1851) 1-8. Adjunct is een algemene benaming van een ambtenaar of functionaris, aan een hogere toegevoegd om hem in zijn ambtsbezigeden bij te staan en hem bij afwezigheid te vervangen. Een verbaal is een (ambtshalve opgemaakte) verslag.

2.1 De opening van het testament

Willem van Schuijlenburg, raad en rekenmeester van de Nassause Domeinraad, toonde en overhandigde aan de commissie van het Hof van Holland een vierkant papier 'sijnde doortrocken met een swarten sijde Draat op de vierhoeken toegecachetteert met vier Cachetten in swarth lacke, de welke bij de meergemelte Heeren Presiderende en andere raden van hoogstgemelte sijne Majt. gerecognosceert zijn: te wesen het Cachet van hoogstgedachte zijne Majesteijt, staande op de buijten sijde van t' selve papier een Acte Notariael'.⁴ Het afgesloten papier werd successievelijk aan alle aanwezigen overhandigd om het te bekijken. Na inspectie verklaarde men dat het stuk onbeschadigd was en dat er niet mee was geknoeid. Het papier werd ook aan notaris Van Sterrevelt getoond en die verklaarde aan de commissarissen dat 'de voorz Acte van superscriptie op het voorz. besloten, ende gecachetteerde papier staande' in opdracht van Willem III voor hem als notaris gepasseerd was.⁵ De notaris deelde mee dat de inhoud van dit stuk was geschreven door Willem van Schuijlenburg en dat hij het als notaris had ondertekend. Hij bevestigde dat hij gezien had dat Willem III in aanwezigheid van hemzelf en de getuigen op 18 oktober 1695 zijn handtekening had geplaatst. Van Schuijlenburg verklaarde dat hij deze akte zelf had geschreven en dat hij als getuige, samen met Hans Willem Bentinck, graaf van Portland, aanwezig was geweest bij het passeren en het verlijden van genoemd document. Tevens had hij de akte getekend en had hij ook gezien dat Willem III deze ondertekende. Verder vertelde hij aan 'alle de gemelte Heeren Presiderende, en andere raden van meer hoogstgedachte zijne Majesteijt, dat zij de hant van zijne Majesteijt, en van den gemelten Grave van Portland, onder de voors. acte van Superscriptie staande, seer wel kennen, gelijk ook mede eenige van de andere presente Heeren de voors. handen, en onderteijkeninge van hoogstgedachte zijne Majesteijt, en de den Grave van Portlant erkent hebben'.⁶ Het stuk was in de aanwezigheid van Van Schuijlenburg en Van Sterrevelt doorgenaaid en van cachetten voorzien. Daarna werd door adjunct Van Assendelft de superscriptie voorgelezen.⁷

De commissarissen en alle andere aanwezigen, behalve Von Schmettau, verklaarden dat 'men niet anders konde sien, of alle behoorlijke solemnitejten waren in desen geobserveert', en dat men verder kon gaan met het openen van het papier. Von Schmettau maakte geen bezwaren tegen de opening van het testament, maar sprak zich niet uit over de echtheid van het document. Daarover zou 'sijn Heer en Meester', de koning in Pruisen, beslissen. Binnenin het papier bevond zich een aan twee zijden beschreven document, de testamentaire dispositie van Willem III. Van Schuijlenburg had de inhoud in diens opdracht geschreven, behalve vier regels in Willems eigen hand. De Koning-Stadhouder had de tekst voorzien van zijn handtekening en tevens van zijn cachet gedrukt in zwarte lak. Dit werd door de commissarissen en door de meeste aan-

4 Een cachet is een afdruk van een wapen in lak.

5 Bij een besloten testament wordt er geen afzonderlijke akte van bewaarneming opgemaakt. De notariële akte van superscriptie wordt op de buitenkant van het stuk geschreven.

6 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Verslag van de commissarissen, 8 mei.

7 Zie bijlage 3: Tekst superscriptie testament van Willem III.

Afb. 12 Johan Willem Friso, prins van Nassau-Dietz, toegeschreven aan Jacob Christoffle Blon, circa 1710.

wezigen bevestigd. Daarna las de adjunct de inhoud van het testament voor.⁸ Hieruit bleek dat Johan Willem Friso door Willem III benoemd was als zijn universele erfgenaam. De Staten-Generaal werden aangewezen tot diens executeurs-testamentair.⁹ Zij en niet de erfgenamen moesten ervoor zorgen dat diens laatste wil werd uitgevoerd.¹⁰

2.2 Legaten, codicillen en nagekomen akten

Naast het testament waren er nog drie codicillen met legaten die dateerden van 25 oktober 1688 en door Willem III waren ondertekend.¹¹ Deze codicillen mochten pas na

⁸ Zie bijlage 4: Tekst testament van Willem III.

⁹ Naar aanleiding van de opening van het testament merkte raadpensionaris Heinsius op dat niet voorzien was in de voogdij van de jonge prins Johan Willem Friso. Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 412, Anthonie Heinsius aan Bentinck (9 mei 1702). Natuurlijk ging dit niet op voor Friesland. Daar was in het huwelijkscontract van zijn ouders de voogdij geregeld. De bepalingen daarvan waren in 1696, bij het overlijden van Hendrik Casimir II, in werking getreden. Maar in andere gewesten, waar men na 1702 nog over het stadhouderschap moest beslissen, bestond uiteraard nog geen regeling. Zie ook Guibal, *Johan Willem Friso*, 62–71.

¹⁰ Godding, *Droit privé*, 380.

¹¹ Een codicil is een bijvoegsel tot een testament. Het is onderhands door de erfflater geheel geschreven, gedagtekend en ondertekend. Hierin kunnen zonder verdere formaliteiten bijzondere beschikkingen worden gemaakt.

de dood van de Koning-Stadhouder worden opengemaakt.¹² Een legaat was voor Willem van Nassau, heer van Zuylenstein of diens kinderen, één voor Hendrik van Nassau, heer van Ouwkerk en het derde was voor Gaspar Fagel.¹³ Ze werden later door Munter en Vallensis, in het bijzijn van diegenen die daarvoor uitgenodigd waren, geopend.¹⁴ Alleen het codicil van het legaat voor de heer van Zuylenstein werd door François Fagel, griffier van de Staten-Generaal en Carel Roosenboom als commissarissen van de Rolle geopend.¹⁵ Op 19 oktober 1702 werden de drie codicillen en het laatste testament van Willem III door Van Assendelft aan Fagel overhandigd.¹⁶ De griffier gaf deze documenten aan de Domeinraad met het verzoek ze bij de andere originele stukken, die betrekking hadden op de nalatenschap van Willem III, te bewaren.¹⁷

Bij de opening had Van Schuijlenburg verklaard dat hij, behalve het testament en de drie legaten, geen anterieure of posterieure akten onder zich had of op de hoogte was dat er nog andere akten waren gepasseerd, 'presenterende zulx t' allen tijde bij solemneelen ede te verklaren'.¹⁸ Tijdens het examineren van de papieren van Willem III in Londen, was echter nog een codicil gevonden.¹⁹ Op 6 december 1696 had Willem III dit gemaakt ten gunste van Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle. Hierin vermaakte Willem III aan Albemarle de heerlijkheid Bredevoort en een bedrag

Tevens voor het maken van kleine legaten en het benoemen van een executeur. Een legaat is een testamentaire beschikking waarbij de erfflater aan een persoon geld of bepaalde goederen geeft.

12 In 1682 kocht Willem III hofstede de Cruydtberg of Kruitberg bij Santpoort (Velsen) met weilanden, landerijen en met beplantingen, boomgaarden, boerenwoningen met erven, schuren en een werf van Johan Coemans voor 30.000 gulden. De hofstede werd door Willem III als buitenverblijf en jachthuis gebruikt. Als beloning voor zijn verdiensten had de Koning-Stadhouder aan de raadpensionaris van Holland, Gaspar Fagel, het landgoed De Kruitberg en een bedrag van 100.000 gulden belastingvrij, via een legaat van 24 oktober 1688, nagelaten. Fagel heeft hier nooit weet van gehad. Willem bepaalde dat de beschikking pas na zijn dood mocht worden geopend en Fagel was toen al, op 15 december 1688, overleden. Zie KHA, A16/IV, Willem III, inv. 2a, Legaat voor Gaspar Fagel. Na de dood van Fagel noemde Willem III hem zijn beste vriend. Dit doet hij in een brief aan Hendrik Fagel, griffier van de Staten-Generaal en broer van Gaspar Fagel, van 18/28 december 1688 waarin hij de familie Fagel condoleert met het verlies van Gaspar Fagel: 'ick verlies den grootste vriendt, die ick in dese werelt kan hebben'. Zie het voorwoord van Japikse in *Uit de correspondentie*, VII en 86. De Kruitberg bleef in het bezit van de Oranjes. Na het overlijden van Willem III liet de moeder van Johan Willem Friso meubilair en huisraad uit de Kruitberg weghalen om deze goederen naar het hof te Leeuwarden, Soestdijk of elders te vervoeren. Dit gebeurde nadat er een inventaris van de boedel was gemaakt vanwege de erfeniskwestie met de Pruisische koning Frederik I. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 5339, Inventaris van de meubelen. Het landgoed bleef lange tijd ongebruikt. Vanaf 1724 werd de hofstede met de landerijen door de Oranjes verpacht. Het goed verviel in 1795 aan de Staat. Zie Van Hoof (ed.), *Nassause Domeinraad*, 236. Het codicil van Willem III ten gunste van Gaspar Fagel werd door secretaris Meinardus van Buren (Buery) van het Hof van Holland aan diens broer, raadshoofd Fagel, overhandigd. Zie KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en SG, 1702. De zes secretarissen van het Hof van Holland fungeerden tevens als secretaris van de Hoge Raad. In 1742 werd besloten het aantal secretarissen terug te brengen tot drie.

13 Gaspar Fagel (1621-1688) was tussen 1672-1688 raadpensionaris van Holland als opvolger van Johan de Witt.

14 Er werd hiervan een rapport opgemaakt dat aan de Staten-Generaal werd overhandigd.

15 KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en SG, 1702. Een rolle is een register cq. lijst van personen of zaken. Roosenboom was van 1688-1720 agent bij de Staten-Generaal.

16 KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en SG, 1702. Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 435-436 (23 september).

17 KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en ERSg, 1702.

18 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, Verslag van de commissarissen, 8 mei. Het verbaal dateert van 17 mei 1702.

19 Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 47, Saunière de l'Hermitage aan Anthonie Heinsius (17/28 maart 1702).

Afb. 13 Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle, door Sir Godfrey Kneller, circa 1700.

van 200.000 gulden, een legaat dat wij al eerder tegenkwamen.²⁰ Tijdens de bijeenkomst liet Willem Karel van Huls, gevolmachtigd van de graaf, aan de commissarissen dit codicil zien; het werd vervolgens door de adjunct voorgelezen.²¹ Omdat het codicil al in Engeland was geopend werd het weer aan Van Huls teruggegeven.²² Later bleek er ook nog een legaat te zijn voor Hans Willem Bentinck of diens kinderen.²³ De Staten-Generaal hadden van de Staatse gezant aan het Engelse Hof drie verzegelde akten

²⁰ Bredevoort, in de Gelderse Achterhoek, werd eerst door de Oranjes in pandschap gehouden, maar sinds 1697 was het in gehele eigendom van Willem III in ruil voor 50.000 gulden aan uitstaande pandpenningen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 2317, Akte van transport, 25 september 1697. Zie voor de verpanding NA, 1.08.11, ND, inv. 2312-2316. De schenking aan graaf van Albemarle werd na de dood van Willem III door de Friese Nassaus aangevochten. Prinses Henriette Amalia was ervan overtuigd dat de bezittingen haar zoon Johan Willem Friso toebehoorden. Albemarle was echter van mening dat bij een gerechtelijk onderzoek hij de begunstigde zou zijn. Deze affaire zou zich nog lang voortslepen. Zie voor deze kwestie Kerkhof, *Carrière*. Na een proces voor het hof van Gelderland werd Albemarle afgekocht met 4 x 175.000 gulden.

²¹ Het codicil was door Willem III geschreven, ondertekend en tevens voorzien van zijn cachet in zwarte lak.

²² NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Verslag van commissarissen, 8 mei. Het codicil was geopend in aanwezigheid van Charles Seymour, hertog van Sommerset, William Cavendish, hertog van Devonshire, Edward Villiers, graaf van Jersey en John Churchill, hertog van Marlborough. In zijn brief van 11 april 1702 aan Heinsius maakte Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle melding van dit codicil. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 89, Albemarle aan Anthonie Heinsius (11 april 1702).

²³ Het codicil met dit legaat was van 25 oktober 1688 en mocht pas na de dood van Willem III geopend worden. Vallensis en Iman Cau zouden als commissarissen van de Rolle het legaat openen. KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en ERSG, 1702.

ontvangen.²⁴ Nadat het meest recente testament van Willem III was geopend gaven de Staten-Generaal toestemming deze drie stukken naar de Staten van Holland te zenden met het verzoek deze door het Hof van Holland 'legalijck' te laten openen en het verbaal daarvan naar de Staten-Generaal te zenden.²⁵ De Staten van Holland voldeden aan dit verzoek.²⁶ De drie akten werden naar de president en raden van het Hof van Holland gestuurd. Nadat Frederik I en Henriette Amalia door het Hof van Holland op de hoogte waren gesteld van de voorgenomen opening werden de documenten door de commissie, bestaande uit Sluysken, Munter en Vallensis, geopend. Het bleek dat het om een ingetrokken testament en een legaat ging die beide al op 21 april 1676 bij een notaris waren gepasseerd en een document met de namen van de executeurs-testamentair van dit testament.

Reacties na het voorlezen van het testament

Volgens de commissarissen waren de opening en het voorlezen van het testament in goede orde voltrokken. Alle regels werden in acht genomen zodat de aanwezigen konden zien dat er geen bedrog in het spel was. Er werd hiervan een verslag opgemaakt 'omme te dienen daar het behoort, ende dit alles ongeprejudiceert een ijeders regt'.²⁷ Het verbaal van de opening werd ter griffie van de Staten-Generaal gedeponneerd.²⁸ In het rapport van de commissie is niets te lezen over mogelijke reacties van de aanwezigen. Volgens de Duitse historicus Drechsler zou de inhoud van het testament van Willem III bij de aanwezige vertegenwoordigers van de belanghebbenden veel verwondering hebben opgewekt, 'am meisten bei dem preussischen Gesandten, dem Freiherrn von Schmettau'.²⁹ Von Schmettau behield na de voorlezing van het testament zich direct het recht van Frederik I voor, dat laatstgenoemde had verkregen door de bepalingen van zijn overleden grootvader Frederik Hendrik en door het gevestigde fideï-commis in diens testament. Hij verzocht de Staten-Generaal om de erfenis in status quo te laten om de fideï-commissaire goederen van de andere goederen te kunnen separeren.³⁰ Willem Hendrik Herman maakte bezwaren vanwege de aanspraken van Henriette Catharina, vorstin van Anhalt-Dessau. Jean Baptista Coulot protesteerde uit

²⁴ Deze stukken waren hem door enkele commissarissen van de Engelse koningin Anna ter hand gesteld.

²⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 920, ERSG 1702, 22 september. Verwezen wordt naar de resolutie van de Staten-Generaal, 26 juli 1702. Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 384-385 (10 augustus).

²⁶ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 384-385 (10 augustus).

²⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Verslag van commissarissen, 8 mei. Deze akte werd ondertekend door de drie commissarissen en adjunct Van Assendelft. Van dit verbaal zouden alle raden van het Hof van Holland een kopie ontvangen. KHA, A16/IV, Willem III, inv. 5, ERHH en SG, 1702. De originele stukken betreffende het voorlezen van het testament werden in handen van de raden van het Hof van Holland gesteld. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 920, ERSG 1702, 19 oktober. De secretaris van het Hof van Holland overhandigde op 10 mei 1702 dit verbaal aan Van Nassau-Odijk, president van de Staten-Generaal, om de inhoud aan de leden mede te delen.

²⁸ Tijdens vergadering van 22 september 1702 van de Staten-Generaal werd hiervan melding gemaakt. Het verbaal was van 4 september 1702. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 920, ERSG 1702, 22 september en NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 435 (23 september).

²⁹ Drechsler, Streit, 14.

³⁰ Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 412, Anthonie Heinsius aan Bentinck (9 mei 1702).

naam van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen überhaupt tegen het testament.³¹

2.3 De Staten-Generaal als executeurs-testamentair

De moeder en voogdes van Johan Willem Friso verzocht van haar kant de Staten-Generaal het executeurschap te aanvaarden. Henriette Amalia en Frederik I verwachtten van hen dat zij, als executeurs-testamentair, alles in het werk zouden stellen om de uiterste wil van Willem III uit te voeren.³² De Staten-Generaal beloofden dat zij als executeurs van de testamenten van Frederik Hendrik en Willem III de zaak zo onpartijdig mogelijk zouden behandelen en wensten niet meer dan dat beide partijen zo veel mogelijk 'haer genoeg' mochten vinden.³³ Met deze uitspraak lieten de Staten-Generaal de mogelijkheid open dat ook de Pruisische koning recht had op een deel van de erfenis.³⁴ Zo openen zij de weg tot een accommodement.³⁵

Moeilijke positie van de Staten-Generaal

De Staten-Generaal raakten als executeurs-testamentair in een lastig parket. Net in een tijd van zwakte en machteloosheid ten gevolge van de internationale spanningen, het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog, werden zij geconfronteerd met deze moeilijke erfeniskwestie.³⁶ Zij wilden als executeurs-testamentair de belangen van prinses Henriette Amalia en haar zoon Johan Willem Friso behartigen; maar konden daarbij de aanspraken van Frederik I niet zonder meer opzij schuiven, al hadden zij dit gewild. Zij moesten diens aanspraken serieus nemen want de Pruisische koning was een machtig vorst die de beschikking had over een groot en goed leger, en daarmee een onmisbare bondgenoot in de strijd tegen Frankrijk.³⁷ Enerzijds hadden de Staten-Generaal dus de Pruisische troepen hard nodig, anderzijds wilden zij Frede-

³¹ Drechsler, Streit, 15.

³² NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 10 mei en Henriette Amalia aan SG (9 mei); Frederik I aan SG (14 mei) en Von Schmettau aan SG (16 mei). De executeurs-testamentair hebben in de periode dat het testament wordt uitgevoerd de bevoegdheid in het testament omschreven vermogen te beheren en beschikkingshandelingen te verrichten ten aanzien van de goederen waaruit het vermogen bestaat. De executeurs handelen namens de erfgenamen. De erfgenamen zijn de rechthebbenden op de nalatenschap. De executeurs leggen na afloop van de executele (functie, taak van een executeur-testamentair) dan ook verantwoording af aan de erfgenamen. De bevoegdheden van de Staten-Generaal als executeurs waren niet bepaald. Zie Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III* II, 412, Anthonie Heinsius aan Bentinck (9 mei 1702).

³³ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 20 mei. 'Die Sachlage war also die, dass beide Parteien einen Schein des Rechts auf ihrer Seite hatten; da nun keine nachgeben wollte, so musste man entweder den Weg des Rechts oder den einer gütlichen Einigung einschlagen. Man versuchte es zunächst mit lezsterem', schrijft Drechsler. Zie Drechsler, Streit, 15-16.

³⁴ Zie hoofdstuk 6.

³⁵ Japikse, *Geschiedenis* II, 14-15; hoofdstuk 6.

³⁶ Rive, Schets, XII.

³⁷ De Grote Alliantie bestond uit Engeland, Oostenrijk, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, Brandenburg en later ook Portugal en Savoye, die de dominantie van de Franse Bourbons vreesden. Zie ook Schutte, 'Republiek', 273-276; Hoofdstuk 6.

rik I niet teveel invloed in de Republiek geven. Daardoor kreeg de Oranje-erfenis een niet te onderschatten politieke betekenis.³⁸ De Pruisische koning had nu een troef in handen om druk uit te oefenen op de Staten-Generaal, terwijl de Friese Nassaus geen mogelijkheid hiertoe hadden. Het was niet uitgesloten dat Frederik I zich zou terugtrekken uit de Grote Alliantie. Hij had dan de keuze om neutraal te blijven of zich met de tegenpartij, Frankrijk, te verenigen.³⁹ James Vernon, de Engelse Secretary of State, vertelde al kort na de dood van Willem III aan de Staatse gezant in Londen, Marinus van Vrijbergen, dat hij bezorgd was en volgens laatstgenoemde niet zonder reden, dat de koning van Pruisen 'sometijts tot becomingh der nalatenschap van S. Maj.ts [Sijne Majesteits] domeynen wel eenighe mouvementen moght doen die aen de groote alliantie en de gemene saeck nadelygh waeren. Gelijck U Ho. Ed. G. [U hoog Edele Gestrenge] weet leggen de considerable goederen onder Vrankrijck en Spagnens dominatie'.⁴⁰ Frederik I was om verschillende redenen tot deze alliantie toegetreden. Hij wilde ondermeer financiële middelen verwerven voor het in stand houden van zijn leger, om indien mogelijk de schulden van vorige oorlogen betaald te krijgen, om zijn morele en patriottische verplichtingen te vervullen en ook om de Oranje-erfenis te verkrijgen.⁴¹

Volgens Drechsler bevonden de Staten-Generaal zich als executeurs-testamentair in een weinig gelukkige tussenpositie. Dit was niet zonder reden. 'Es ist wahrscheinlich, dass ein Übereinkommen in Kürze erzielt worden wäre, hätte man nicht auf preussischer Seite Pläne verfolgt, die bei den holländern das grösste Misstrauen gegen Friedrich I. erwecken mussten'.⁴² De tegenzin van de Staten-Generaal om de Pruisische koning te veel toe te geven zou verklaarbaar zijn omdat het duidelijk was dat het bij hem niet alleen om juridisch en materieel, maar ook om politiek voordeel ging. Zou Frederik I vanaf het begin aan de Staten-Generaal duidelijk hebben gemaakt dat het hem slechts ging om het verkrijgen van de goederen van zijn voorouders en niet om de politieke erfenis van Willem III, dan zou hij met zijn 'berechtigten' aanspraken wellicht meer steun hebben gevonden dan in werkelijkheid het geval was. Dat is althans de mening van Drechsler.⁴³ Door de erfeniskwestie werd de verhouding tussen de Staten-Generaal en Pruisen ernstig verstoord. Ook ontstond er een erfenisstrijd tussen Henriette Amalia en Frederik I. De Friese prinses bleef alles voor haar zoon opeisen, terwijl haar neef de Pruisische koning de goederen van Frederik Hendrik wilde hebben. Bovendien was Henriette Amalia verbolgen over het feit dat Frederik I zich al meester had gemaakt van Lingen en Meurs, en later trouwens ook nog van Montfort dat tevens deel uitmaakte van de erfenis van Willem III.⁴⁴

³⁸ Rive, *Schets*, (1).

³⁹ Zie hoofdstuk 6.

⁴⁰ Veenendaal, *Briefwisseling Heinsius I*, 17-18, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (21 maart 1702).

⁴¹ Frey, *Frederick I*, 190 en 191.

⁴² Drechsler, *Streit*, 16.

⁴³ Drechsler, *Streit*, 16. Zie ook hoofdstuk 5.

⁴⁴ Van Rappard, *Aanspraken*, 140. Zie ook hoofdstuk 4. Zie voor de verkoop van Montfort door Frederik II aan Willem V hoofdstuk 14.

2.4 Het opmaken van een staat en inventaris en het verheffen van de lenen

Van Pruisische zijde werd er bij de Staten-Generaal herhaaldelijk op aangedrongen een inventaris van de goederen te maken om zo tot een goede deling en uitkering van de goederen van Willem III te kunnen komen. Frederik I wilde dat de goederen die Willem en zijn vader Willems II tijdens hun leven zelf hadden verworven en waarover zij vrij konden beschikken gesepareerd werden van de goederen van Frederik Hendrik.⁴⁵ De Staten-Generaal gaven aan de Domeinraad opdracht een overzicht te maken van alle prinsdommen, graafschappen, baronieën, steden, vrijheden, dorpen, heerlijkheden en andere domeinen, tevens van juwelen, goud, zilver, meubelen, kapitalen, schulden en vorderingen die door Willem III waren nagelaten, zodat men in staat was de goederen te scheiden en over te dragen aan diegenen die hier recht op hadden.⁴⁶ Hierbij zouden de goederen van de prinsen van Oranje, te weten die van René de Chalon, Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik en die van Willem II en van zijn zoon Willem III gesepareerd worden.⁴⁷ De goederen van Willem III werden na diens dood nog steeds door de Nassause Domeinraad geadministreerd. Dit gebeurde in opdracht van de Staten-Generaal.⁴⁸ De weldra opgestelde staat en inventaris bestaat uit twee gedeelten.⁴⁹ Het eerste gedeelte geeft een overzicht van de herkomst van de goederen van Willem III en in het tweede deel staan de vorderingen, rentes, kapitalen, aandelen en roerende goederen.⁵⁰

Na de dood van Willem III dienden zijn lenen op naam van zijn erfgenamen te worden verheven. Omdat nog niet duidelijk was hoe de erfenis verdeeld zou worden besloten de Staten-Generaal als executeurs-testamentair van de nalatenschappen van Frederik Hendrik en Willem III bij hun resoluties van 30 mei en 29 augustus 1702 bij voorbaat de Hollandse lenen te verheffen ten behoeve 'van die genen die sij soudon goetvinden daartoe te qualificeren, ende sulcx ten behoeve vandie geen en die daar toe bevonden soude werden gerechtigd te wesen' alsof de partijen, Frederik I en Henriette Amalia als moeder en voogdes van haar minderjarige zoon Johan Willem Friso, met deze goederen waren beleend. Dit hield in dat de Staten-Generaal als executeurs-tes-

⁴⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Von Schmettau aan SG (8 mei).

⁴⁶ Zie KHA, A16/IV, Willem III, inv. 6, Boedel en goederen; NA, 1.08.11, ND, inv. 918, ERSG 1702, Staat en inventaris (boedelbeschrijving). Op 30 mei 1702 gaven de Staten-Generaal aan de Domeinraad opdracht dit overzicht te maken. Het werd op 28 juni opgesteld en op 30 juni 1702 ontvingen Henriette Amalia en Frederik I hiervan een afschrift. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2, *Nalatenschap Willem III*. Zie ook hoofdstuk 6.

⁴⁷ Zie hoofdstuk 4. Volgens Rappard hadden de Staten-Generaal besloten om te antwoorden dat zij het recht dat Frederik meende te hebben op de fidei-commissaire goederen van Frederik Hendrik aanvaardden. Zij vonden het daarom nodig, zoals Frederik I had verzocht, om de erfenis te splitsen in goederen die belast waren met fidei-commissaire bepalingen en goederen waarover vrij kon worden beschikt. Zie Rappard, 'Aanspraken', 140.

⁴⁸ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 30 mei. Alle beambten en bedienden, zoals de leden van Domeinraad, ontvangers, rentmeesters, die nog door Willem III waren aangesteld, mochten voorlopig in functie blijven.

⁴⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, ERSG 1702, Staat en inventaris.

⁵⁰ Het eerste deel is verwerkt in hoofdstuk 4. Hierin wordt aangegeven van wie de goederen afkomstig waren, vanaf René de Chalon, de eerste Nassau die de titel prins van Oranje erfde en droeg, tot en met Willem III. Het tweede deel, de vorderingen, rentes, kapitalen, aandelen en roerende goederen van Willem III, is opgenomen als bijlage 5. Zie voor een overzicht van de verwerving en vervreemding van Nassause domeinen en een overzicht van leengoederen van de prins van Oranje: Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 49-56 (tabel 1 en 2).

tamentair zelf tijdelijk met de goederen werden beleend totdat de erfenis definitief zou zijn verdeeld.⁵¹ Op 10 april 1703 verzochten zij toestemming hiervoor bij de Staten van Holland; deze gingen op 11 april hiermee akkoord. De Nassause Domeinraad machtigde zijn secretaris-griffier, Johannes van Schuijlenburg, de voornaamste lenen te verheffen. Op 18 april 1703 werden de lenen van de Staten van Holland verheven.⁵²

2.5 Slot

Volgens de commissarissen van het Hof van Holland verliepen zowel de opening als het voorlezen van het testament van Willem III goed en conform de regels. De aanwijzing van Johan Willem Friso tot universeel erfgenaam leidde echter tot kritiek van diverse Duitse verwanten van de Koning-Stadhouder, met name van Frederik I van Pruisen. Willem III had in zijn testament de Staten-Generaal tot executeurs-testamentair benoemd; deze aanvaardden dit ook. Zij kwamen daarmee in een moeilijke positie, niet alleen omdat zij moesten beslissen of de gehele boedel zou gaan naar de Friese Nassaus dan wel of het zou moeten komen tot een verdeling van de erfenis, maar ook omdat zij daarbij rekening dienden te houden met de mogelijkheid van internationale politieke spanningen, vooral met Pruisen. Zij namen daarom de ongebruikelijke maatregel, de goederen van Willem III die in de Republiek lagen tijdelijk op hun naam als executeurs te laten verlijden. Bij een langdurige procedure zouden zij hierdoor gemakkelijker kunnen beschikken over deze goederen dan wanneer deze zouden zijn teruggevallen aan de Staten van Holland en die van andere gewesten.

51 Zie voor de tijdelijke belening van Hooge en Lage Zwaluwe: NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 44-45r, Registratie leen nr. 1750 (18 april 1703); Hoofdstuk 7.

52 NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, ERSB, 54, 11 april 1703 en 55, 10 april 1703; Van Hoof e.a. (ed.), Nassause Domeinraad, 87. Op basis van de leenverheffing door de Staten-Generaal hebben de Pruisische koningen Frederik Willem I en Frederik II, en ook Willem IV hun lenen nooit verheven. Zij betaalden dan ook geen heergewaden, hofrechten en successierechten. Zie hoofdstuk 7.

3 Ontwikkeling en toepassing van het fidei-commis

Inleiding

De Oranje-erflaters hadden in hun testamenten het fidei-commis ten gunste van het Huis Oranje toegepast. Volgens het huidige recht is het fidei-commis een uiterste wilsbeschikking waarbij de door de erflater benoemde erfgenaam of legataris de erfenis of het legaat op een later tijdstip geheel of gedeeltelijk dient na te laten aan de fidei-commissaris of verwachter.¹ Dit wordt ook wel erfstelling of een legaat over de hand genoemd, omdat de tweede plaatsgerechtigde het goed over de hand van de eerstgeroepene ontvangt.² Het fidei-commis werd gerecipieerd uit het Romeinse erfrecht en in Europa aan- en toegepast. Voor een beter begrip van de problemen rond de erfenis van Willem III is het noodzakelijk in te gaan op de ontwikkeling van het fidei-commis, in Europa in het algemeen en in het bijzonder in de Republiek en Duitsland (Pruisen).

3.1 Het Romeinse fidei-commis

In het Romeinse Rijk was aanvankelijk het erfrecht uitsluitend van toepassing voor inwoners die in het bezit waren van Romeins burgerrecht (*cives Romani*). Alleen zij konden erven of iets uit een Romeins testament of legaat ontvangen. Vreemdelingen (*peregrini*) kwamen hiervoor niet in aanmerking. In de loop van de tijd werden steeds meer vreemdelingen in de Romeinse samenleving opgenomen.³ Om ervoor te zorgen dat ook zij konden erven werd een constructie bedacht. De erflater verzocht zijn erfgenaam bepaalde zaken uit zijn nalatenschap of zelfs zijn gehele nalatenschap, het fidei-commisum, over de hand uit te keren aan een niet-Romein, de fidei-commissaris die de erflater eigenlijk tot erfgenaam had willen benoemen.⁴ Deze constructie werd ook toegepast voor het maken van een uiterste wilsbeschikking zonder de strenge regels van een testament in acht

¹ Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen, fideicommissen*, 282-283, nr. 427. De *fideicommissarius* werd in het Romeinse erfrecht een *heredis loco* of *legatarii loco* genoemd.

² Van Rappard, *Aanspraken*, 132.

³ Het *ius civile* (burgerlijk recht) gold in beginsel voor Romeinse burgers. Het recht dat voor vreemdelingen en Romeinse burgers gold en ook op hun rechtsbetrekkingen toegepast kon worden noemde men *ius gentium*. De rechtsbevoegdheid van *peregrini* was anders geregeld dan die van de Romeinse burgers. Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 16, nr. 31.

⁴ Een erfgenaam werd ook wel *fiduciarius*, vertrouweling of bezwaarde genoemd. De erflater kon ook aan de begunstigde erfgenaam verzoeken iets voor een derde persoon te doen, bijvoorbeeld het vrijlaten van een slaaf.

Afb. 14 Willem III, prins van Oranje, door Willem Wissing (1656-1687), ongedateerd.

te hoeven nemen⁵ of omdat de erfflater geen gelegenheid meer had om een testament op te laten maken.⁶ De uitkering door de bezwaarde aan de verwachter kon direct na ontvangst van de goederen plaatsvinden of bij het overlijden van de bezwaarde.⁷ Dit werd door middel van een fidei-commis bepaald en was uiteraard afhankelijk van de wil van de erfflater. Het verzoek kreeg al snel de naam fidei-commisum, afgeleid van de Latijnse uitdrukking *fidei committere* wat betekent overdragen in goed vertrouwen. Het was niet meer dan een verzoek dat mondeling tot de erfgenaam werd gericht om aan een derde iets te geven en dat in eerste instantie niet gerechtelijk kon worden afgedwongen.⁸ De erfflater vertrouwde echter op het fatsoen van zijn erfgenaam dat hij diens verzoek vrij-

5 Een testament moest bij de Romeinen een erfstelling, een *institutio heredis*, de aanduiding van een erfgenaam, bevatten. Deze erfstelling was aanvankelijk aan zeer strikte vormvereisten gebonden, maar deze verdwenen geleidelijk. Bevatte het testament geen erfstelling dan was het geheel nietig. Dit was ook het geval wanneer de erfgenaam vóór de erfflater overleed of de erfenis niet wilde aanvaarden. Heirbaut, *Romeins recht*, 242.

6 Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 129, nr. 142.

7 Dit was echter niet noodzakelijk en vormde geen essentieel element van het fidei-commis. Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 283, nr. 427.

8 Het verzoek werd dikwijls schriftelijk vastgelegd. Het fidei-commis kon namelijk in een codicil of in een testament worden opgenomen. In het Justiniaanse recht werden voor een mondeling fidei-commis, net als voor een codicil, vijf getuigen geëist. Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 283, nr. 428.

willig zou nakomen.⁹ Keizer Augustus (27 vóór Chr.-14 na Chr.) heeft hier verandering in gebracht. Enerzijds door zelf uitvoering te geven aan fidei-commissen die hem waren opgelegd, anderzijds door in bepaalde gevallen een proces mogelijk te maken tegen personen die de hun opgelegde fidei-commissen niet uitvoerden. Spoedig daarna werd het mogelijk de uitvoering van fidei-commissen in rechte af te dwingen via een buitengewone procedure, *extraordinaria cognitio* of *cognitio extra ordinem*, ten overstaan van een afzonderlijk benoemde magistraat, de *praetor fideicommissarius*.¹⁰ Sinds de tweede eeuw na Christus konden slaven zich tot de bevoegde magistraat wenden om uitvoering van het fidei-commis te bewerkstelligen.

3.2 Schulden en vorderingen

Wanneer de erflater zijn erfgenaam opdroeg de nalatenschap in haar geheel af te dragen aan een fidei-commissaris werd de erfgenaam gedwongen om alle lichamelijke zaken die tot de nalatenschap behoorden aan deze uit te keren. Hij kreeg de goederen onder bijzondere titel. Omdat vorderingen en schulden in het Romeinse recht niet onder bijzondere titel konden worden overgedragen, gingen deze niet over op de fidei-commissaris. De erfgenaam kon de vorderingen nog blijven innen en zou tevens aangesproken kunnen worden voor de schulden. De erfgenaam bleef in het Romeinse recht dus schuldeiser en schuldenaar wat betreft de vorderingen en schulden uit de nalatenschap. Om tot een onderlinge afrekening te komen moesten de erfgenaam en de fidei-commissaris afspraken met elkaar maken.

Door twee senaatsbesluiten uit de tweede helft van de eerste eeuw na Christus heeft men getracht hiervoor een bevredigende oplossing te bieden. In een *senatus consultum Trebellianum* uit 56 of 57 na Christus, genoemd naar consul Trebellius Maximus onder de regering van keizer Nero, werd bepaald dat de bezwaarde erfgenaam schuldeiser en schuldenaar bleef zolang hij de absolute rechten niet had overgedragen aan de verwachter. Had die uitkering plaatsgehad, dan konden de schuldeisers de fidei-commissaris als erfgenaam onmiddellijk aanspreken, terwijl deze omgekeerd bij de schuldenaren meteen kon aandringen op afdoening.¹¹ Vanaf dat moment was de bezwaarde erfgenaam dus zijn rechten ten opzichte van de schuldenaren kwijt, maar kon hij ook niet meer door de schuldeisers worden aangesproken.¹² Door genoemd senaatsbesluit kreeg het fidei-commis een erkenning als rechtsinstituut.¹³ Na verloop van tijd voorzag deze constructie in de behoefte om familievermogen in stand te houden waardoor dit voor jaren aan het economische verkeer werd onttrokken. De bezwaarde had namelijk de plicht tot bewaring van het vermogen, zonder dat hij hierover kon beschikken.¹⁴

⁹ Cappon, 'Begrensde autonomie', 285-286.

¹⁰ Zie Lokin, *Prota*, 359.

¹¹ Dit kon met behulp van een actie voorzien van een fictie *ac si heres esset*, alsof hij erfgenaam was.

¹² Lokin, *Prota*, 360.

¹³ Rechtsinstituut of rechtsinstelling is een handeling, regeling enz. waarin het recht vorm heeft gekregen.

¹⁴ Van Mourik e.a., *Handboek erfrecht*, 275.

Een *senatus consultum Pegasianum* uit de tijd van keizer Vespasianus (69-79 na Christus) gaf daarbij de *fiduciarius* (de bezwaarde) het recht, indien hij volgens het testament meer dan $\frac{3}{4}$ moest afdragen, om $\frac{1}{4}$ zelf te houden.¹⁵ Dit werd als *quarta Falcidia* [Falcidische kwart] aangeduid op grond van de *lex Falcidia* waarmee een soortgelijke bepaling voor het geval van bezwaring door legaten was ingevoerd. Vanaf de Middeleeuwen is men bij fidei-commissen gaan spreken van de *Trebellianieke portie*.

3.3 Verandering in het karakter van het fidei-commis

In de loop van de tijd veranderde het karakter van het fidei-commis ingrijpend. De oorspronkelijk bestaande vrijheid om fidei-commissen te maken ten gunste van personen die niet konden erven werd in de tweede helft van de eerste en de eerste helft van de tweede eeuw na Christus door *senatus consulta* (senaatsbesluiten) grotendeels afgeschaft.¹⁶ Dit zou zijn gedaan om bepaalde vermogensbestanddelen, met name onroerende zaken, te reserveren voor de komende generaties van de familie van de erflater. Bovendien werden vanaf 212 na Christus in theorie alle vrije inwoners van het Romeinse rijk tot Romeins burger verheven.¹⁷ Men hoefde dus het fidei-commis niet meer te gebruiken om vreemdelingen te bevoordelen.

3.4 Familie-fidei-commis

Al in het Romeinse recht werd het fidei-commis gebruikt om vermogen, zoals grond en huizen, voor de komende generaties binnen een familie te houden.¹⁸ Bezit van grond bood de basis voor de economische en sociale positie van een familie. Het was tevens een instrument om economische en politieke macht in afzonderlijke adellijke families te behouden. Het fidei-commis werd steeds meer toegepast om twee personen achtereenvolgens te bevoordelen in plaats van via een tussenpersoon een persoon te bereiken die anders niet of langs een veel moeilijker weg te begunstigen was. De erflater verzocht zijn erfgenaam om bij fidei-commis de nalatenschap in haar geheel af te dragen aan een fidei-commissaris. De *fiduciarius* (de eerstgeroepene of bezwaarde) had niet de verplichting onmiddellijk na de dood van de erflater, zoals aanvankelijk gebruikelijk was, de goederen aan de verwachters te leveren, maar bleef tot zijn dood *fiduciarius*. Hij moest het onder het fidei-commis vallende vermogen een bepaalde tijd of tot de vervulling van een voorwaarde bewaren. Gedurende deze tijd kon hij het gebruiken en de vruchten ervan genie-

¹⁵ Kaser en Wubbe, *Romeins privaatrecht*, 372 en Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 284, nr. 428. Zie ook Asser/Perrick (ed.), *Erfrecht*, 129, nr. 142.

¹⁶ Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 284, nr. 428.

¹⁷ Door de *constitutio Antoniniana*, in 212 na Christus of kort daarna door keizer Caracalla (188-217) uitgevaardigd. In theorie bezaten alle vrije inwoners van het Romeinse Rijk toen in gelijke mate rechtsbevoegdheid naar Romeins Recht. Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 16, nr. 31.

¹⁸ Zie Cappon, 'Begrensdde autonomie', 285-286.

ten, daarna moest het aan de fidei-commissaris (de later geroepene of verwachter) afgedragen worden.¹⁹ De fidei-commissaris kreeg min of meer de positie van een erfgenaam.

Aanvankelijk boden de familie-fidei-commissen niet de mogelijkheid om een zaak gedurende een aantal generaties binnen de familie te houden. Een onder keizer Hadrianus (117-138) tot stand gekomen senaatsbesluit verbood fidei-commissen ten gunste van *incertae personae*. Daaronder vielen alle personen die nog niet geboren waren op het moment van overlijden van de erflater. Een fidei-commis ten behoeve van onbepaalde, nog niet geboren personen was nietig.²⁰ Een uitzondering werd gemaakt voor een kind van de erflater dat op dat tijdstip reeds werd verwacht.²¹

Keizer Justinianus I (527-565) heeft het verbod van fidei-commissen aan onzekere personen opgeheven zodat opvolging van familieleden in een onbeperkt aantal generaties mogelijk werd. In 555 heeft hij in een novelle (wijzigingswet) bepaald dat de werking van zo'n fidei-commis zich niet verder dan tot de vierde generatie of graad kon uitstrekken.²² Door een fidei-commissaris met een fidei-commis van een gehele nalatenschap te bezwaren werd de mogelijkheid geboden om op elkaar volgende graden tot de vierde graad tot erfgenaam in te stellen en te bevoordelen door hun de gehele nalatenschap te doen toekomen.²³ Dit wordt *fidei-commissaire substitutie* of *fidei-commissaire successie* genoemd. Hierdoor kon een eerst geroepen erfgenaam vervangen worden door een tweede erfgenaam.²⁴ Hierbij deed zich de vraag voor bij wie men moest beginnen te tellen, vanaf de eerste bezwaarde af of vanaf degene die op hem volgde. Tevens was het niet duidelijk of de laatste graad of persoon vrij over zijn goederen kon beschikken of pas diens erfgenaam.²⁵ De werkwijze bij een familiefidei-commis was als volgt. De erflater vermaakte zijn nalatenschap bijvoorbeeld aan zijn oudste zoon, de bezwaarde die slechts een soort vruchtgebruik had. Het kapitaal moest intact blijven en na verloop van tijd, meestal na de dood van de bezwaarde worden afgedragen aan de verwachter. Dit kon de oudste zoon of een jongere broer zijn die als nieuwe bezwaarde erfgenaam het goed intact moest laten voor zijn nakomelingen. Hier ligt de oorsprong van de in de latere Europese rechtswetenschap gebruikte uitdrukking *fideicommissum familiae relictum* (aan de familie nagelaten fidei-commis), het familie-fidei-commis.²⁶

Het met fidei-commis bezwaarde goed kon in het algemeen niet aan derden worden overgegeven. Wanneer dit toch gebeurde konden de erfgenamen als verwachters een zakelijke actie instellen tegen diegene die het goed van de bezwaarde had verkregen. De bezwaarde was immers ten aanzien van de zaak beschikkingsonbevoegd geweest. Bovendien werd in deze gevallen op de eventuele goede trouw van de verkrijger geen acht

19 Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 129, nr. 142.

20 Lokin, *Prota*, 361-362.

21 Zoals bij Willem II het geval was, maar toen gold de bepaling niet meer.

22 Novelle 159 (c. 2). Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 286, nr. 430.

23 In enkele klassieke teksten wordt gesproken van een zaak of van een fidei-commis dat op deze wijze in of aan de familie wordt nagelaten. Zie ook Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 285, nr. 430.

24 Vgl. Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 277-278, nr. 420.

25 Zie ook hoofdstuk 4.

26 Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 282, nr. 430.

geslagen. De eerstgeroepene of bezwaarde had in het algemeen niet de bevoegdheid om de goederen te vervreemden, tenzij het een *fideicommissum de eo quod ex hereditate supererit* (van datgene wat van de nalatenschap over mocht zijn) was.²⁷ De bezwaarde moest in dat geval afdragen wat er nog over was. Dit wordt *fideicommissum de residuo* genoemd.

3.5 Toepassing van het fidei-commis in Duitsland en de Nederlanden

Bij de herinvoering van het Romeins recht vanaf de late Middeleeuwen heeft men in de verschillende Europese landen van het familie-fidei-commis, zoals het in de teksten van het *Corpus iuris civilis* werd aangetroffen, een gebruik gemaakt dat boven de toepassingen in het Romeinse recht in de Oudheid uitging.²⁸ Men is namelijk de nadruk gaan leggen op familie-fidei-commissen van gehele nalatenschappen, in de vorm van meerdere fidei-commissaire substituties achter elkaar om twee of meer personen achtereenvolgens te bevoordelen. Op deze wijze wilde men goederen gedurende vele generaties in de familie houden.²⁹ Als het testament bepaalde, dat de nagelaten goederen niet mochten worden vervreemd buiten het bloed dan nam men in het oud-Nederlandse recht meestal aan dat er een familie-fidei-commis was gevestigd.³⁰ Tegenover de *substitutio directa* of *vulgaris*, waarbij een tweede erfgenaam of legataris werd aangewezen voor het geval een in de eerste plaats geroepene geen erfgenaam of legataris werd, stelde men de zogenaamde *substitutio fideicommissaria* waar twee personen werden aangewezen die na elkaar van de erflater hetzelfde goed ontvingen.

Het Duitse fidei-commis

Het Duitse familie-fidei-commis eindigde niet met de vierde generatie, zoals bij het Romeinse fidei-commis.³¹ Er lag geen tijdsbeperking aan ten grondslag. Dit wordt het eeuwig of perpetueel fidei-commis genoemd.³² De last van het fidei-commis bleef op deze manier gedurende geslachten op het onroerend familiebezit rusten. Het was niet eenvoudig om een fidei-commis op een vermogen ongedaan te maken. In Pruisen vaardigde Frederik Willem I op 13 augustus 1713 een wet uit waarin op alle vorstendommen en landen van het Koninklijk Huis met domeinen en bossen een eeuwig of vorstelijk fidei-commis werd gelegd.³³ Pas tijdens de Republiek van Weimar (1918-1933) zou aan dit eeuwige fidei-commis een einde worden gemaakt.³⁴

²⁷ Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 129, nr. 142. Zie ook Lokin, *Prota*, 359.

²⁸ *Corpus iuris civilis* is de codificatie van het Romeinse recht onder keizer Justinianus.

²⁹ Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 129, nr. 142.

³⁰ De Blécourt, *Kort begrip*, 361.

³¹ Zoals in Novelle 159 uit 555. Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 286, nr. 430.

³² Eckert, *Kampf*, 25. Zie ook Erber en Kaufman, *Handwörterbuch II*, onder: *Familienfideicommiss*, kol. 1503-1504.

³³ Eckert, *Kampf*, 91.

³⁴ Vriendelijke mededeling van prof. dr. P. Baumgart (Würzburg) en prof. dr. A. Schindling (Tübingen).

Het fidei-commis in de Nederlanden

In de zestiende eeuw drong het Romeinse fidei-commis in de Nederlanden door. Het fidei-commis of erfstelling over de hand werd in het oud-Nederlandse recht zeer gebruikelijk.³⁵ Ook het familie-fidei-commis heeft hier een belangrijke plaats ingenomen.³⁶ Het was als uiterste wilsbeschikking niet gebonden aan bepaalde woorden. Wel diende een erflater die een fidei-commis in zijn testament opnam zich ervan te verzekeren dat de bewoordingen van de beschikking ondubbelzinnig waren, aangezien het recht hier te lande het fidei-commis niet bepaald welgezend was en geschillen over de uitleg ten nadele van het fidei-commis werden beslecht. Een eenvoudige fidei-commissaire substitutie kan als volgt luiden: 'Ik wijs mijn vrouw aan als mijn erfgenaam. Wanneer zij komt te overlijden dan is mijn wens dat zij het vermogen nalaat aan degenen die op dat moment mijn naaste verwanten zijn'. Ook was het mogelijk dat de erflater (*testateur*) bepaalde personen noemde. Veel fidei-commissen werden onder een voorwaarde gemaakt, voor het geval van hertrouwen of indien de erfgenaam overleed zonder kinderen: *si sine liberis decesserit*. Dit laatste type fidei-commis werd nogal eens in een testament opgenomen om te voorkomen dat de echtgenote van de testateurfgenaam het vermogen van de overledene verwierf.

Ook hier had het fidei-commis negatieve kanten. Goederen die bezwaard waren met een (eeuwig) fidei-commis werden langdurig aan het normale verkeer onttrokken en werden soms verwaarloosd omdat de gebruiker iedere beschikkingsmacht over het goed ontbeerde. Telkens weer konden de verwachters het goed vrij van hypotheek en andere lasten in handen krijgen. Alle beschikkingsdaden verloren namelijk hun rechtskracht op het ogenblik dat de verwachter het erfgoed verkreeg en op zijn beurt weer bezwaarde erfgenaam werd ten behoeve van zijn kinderenverwachters.³⁷ Eigenaren van landgoederen bleken niet zo kredietwaardig als werd verondersteld waardoor crediteuren niet altijd hun geld kregen. Deze vorm van wilsbeschikking zorgde onder andere voor langlopende processen tussen familieleden onderling en had ook voor schuldeisers onaangename gevolgen.

Het overschrijven van fidei-commissen in gerechtelijke registers (*protocollatie*) was naar Frans en Zuid-Nederlands voorbeeld in verschillende streken voorgeschreven, maar bijvoorbeeld in Holland stoorde men zich er weinig of niet aan, waardoor de fidei-commissen een belemmering voor de rechtszekerheid werden. Ook gaven ze aanleiding tot talrijke processen.³⁸ Een wet van 14 november 1792 bracht in Frankrijk een absoluut verbod van de fidei-commissaire substituties. In de *Code Civil* (*Code Napoléon*) werd dit verbod met enkele verzachtingen overgenomen.³⁹ In het Nederlandse Burgerlijk Wetboek van 1838 heeft men het verbod van deze substituties uit de *Code Civil*

³⁵ Eckert, *Kampf*, 130.

³⁶ In het huidige Nederlandse recht zijn fidei-commissen slechts in zeer beperkte mate toegestaan. Zie Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen*, 286, nr. 430.

³⁷ Lokin, *Prota*, 362.

³⁸ De Blécourt, *Kort begrip*, 361.

³⁹ Bij de toelichting van art. 896 van de *Code Civil* heeft men het verbod met dezelfde argumenten, die men reeds vroeger tegen de fidei-commissen had aangevoerd, verdedigd. Er werd op gewezen, dat door een fidei-commis de erflater zijn wil aan een hele reeks van komende geslachten oplegde. Men wees ook op de nadelen van de onvervreemdbaarheid en op die van de onzekerheid van de opvolging. Zie Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 131, nr. 142. De *Code Civil*, het Franse Burgerlijk Wetboek, kwam in 1804 tot stand.

overgenomen. De argumenten, die al door de samenstellers hiervan werden genoemd, waren de te grote macht van de erfflater om tot in het tweede, derde of nog verdere geslachten beschikkingen te maken, de nadelen voortkomende uit het onvervreemdbaar zijn van het goed en het gemis van een vrije eigenaar.⁴⁰

3.6 Beperking van het aantal graden of personen

Mocht een erfflater bevoegd zijn om een eeuwig fidei-commis in te stellen dan was hij, zoals Frederik Hendrik, in staat zijn bezittingen heel lang binnen de familie te houden. Omdat Frederik Hendrik de bepaling had opgenomen dat vrouwen mochten erven wanneer er geen mannelijke nakomelingen meer waren, kwamen zijn goederen in de aangetrouwde familie terecht.⁴¹

Omdat het onttrekken van goederen aan het normale verkeer zowel voor de erven als voor de crediteuren onaangename gevolgen kon hebben, werd het aantal graden/personen van een fidei-commis in Frankrijk beperkt. Dit gebeurde in 1560 door middel van de ordonnantie van Orléans. Deze ordonnantie liet slechts de substitutie van ten hoogste twee graden toe, welke beperking door de ordonnantie van 1747 vernieuwd werd.⁴² In de Zuidelijke Nederlanden werd voorgaande bepaling in 1611 als artikel 16 van het Edit Perpetuel of Eeuwig Edict van de Aartshertogen Albrecht en Isabella van Oostenrijk opgenomen.⁴³ ‘Dat alle sulcke dispositien van substitutien / fideicommiss / verbiedinghen van t’alieneren / conditien van wederkeeringhe oft andere ghelijcke / ghedaen by ordinancie van vuytersten wille / oft by contracten Inter vivos, van houwelyck, ofte andere, diemen ghemeynlyck noempt / conuentionele / in wat termynen dat die ghemaect zijn / en zullen maer driemaal effect hebben / daer inne begrepen de eerste institutie / ende tot proffijte van drye persoonen / daer onder begrepen den eersten gheinstituteerden / declarerende de ghene die voorder gheordineert zijn / van egheene weerde’.⁴⁴ Substitutie werd beperkt *non ultra tertiam personam* [niet verder dan de derde graad]. De erfgenaam, de geïnstitueerde, werd gerekend voor de eerste graad. In de derde graad of persoon, dit is dan de tweede gesubstitueerde, de *tertius heres*, verviel het gravamen, de last van het fidei-commis, en waren de goederen vrij.⁴⁵ Het Edict had betrekking op zowel allodiale als op feodale goederen. Wilde men bezittingen binnen de familie houden dan diende er een nieuw fidei-commis ingesteld te worden. Toch was het niet helemaal duidelijk wat in de derde graad inhield. Betekende dit dat de tweede gesubstitueerde vrij over zijn goederen kon testen of dat diens erfgenaam dit pas kon doen? Zoals we later zullen zien kreeg de

⁴⁰ Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 131, nr. 142.

⁴¹ Zie hoofdstuk 4.

⁴² Van Rappard, *Aanspraken*, 132. Zie ook Perrick en Laumans-van der Wijst (ed.), Asser, *Handleiding*, 129, nr. 142.

⁴³ Godding, *Droit privé*, 392. Het Eeuwig Edict van de Aartshertogen was een verordening van 12 juli 1611.

⁴⁴ G. Martyn, *Eeuwig edict*. Het Edict werd in juli 1611 in Brussel gedrukt zowel in het Frans als in het Nederlands. Een edict is een door de landsoverheid of een vorst afgekondigd besluit (verordening, bevelschrift of plakkaat). Zie voor de tekst van artikel 16: NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 112.

⁴⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 45.

Afb. 15 Aarthertog Albrecht (1559-1621) en aartshertogin Isabella Clara Eugenia (1566-1633) van Oostenrijk, anoniem, naar originelen van Frans Pourbus, eerste helft van de zeventiende eeuw.

Brandenburgse keurvorst en latere koning Frederik I als *tertius heres* met dit probleem te maken waardoor hij er niet zeker van was dat hij de fidei-commissaire goederen van zijn grootvader zondermeer zou erven.⁴⁶

Het toepassingsgebied van het Edict werd gevormd door de Zuidelijke Nederlanden, zoals die in 1609 bij het Twaalfjarig Bestand uit de strijd kwamen. Het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant, Lingen, Oostelijk Overijssel, Oppergelre, Limburg, Overmaas, de graafschappen Artesië, Namen en Henegouwen, het hertogdom Luxemburg met Chiny, de heerlijkheid Mechelen en Doornik c.a. bleven bij de katholieke Nederlanden. Volgens G. Martyn zou in de Noord-Nederlandse provincies, die vermeld werden in de intitutatio en mandement, het Eeuwig Edict nooit zijn gepubliceerd. Zij zouden in 1611 *de iure* nog tot de in de titel vermeldde Pays de Pardeçà⁴⁷ behoren. *De facto* vielen ze daar echter niet meer onder zodat er onmogelijk een Zuid-Nederlandse wet kon worden bekend gemaakt die daar met recht van toepassing kon zijn. Holland, Friesland, Zeeland en Utrecht hadden 'het Spaanse dak' verlaten.⁴⁸ In artikel

⁴⁶ Zie hoofdstuk 5 en 6.

⁴⁷ Ook wel Pays d'Embas genoemd. Twee andere benamingen waren de Lage Landen of de Bourgondische Nederlanden. Ook na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bleven de Habsburgers zich nog beschouwen als soevereinen van de gewesten die samen de Republiek vormden. De Republiek las echter in het Bestand dat zij haar tenminste als zelfstandige staat hadden erkend. Zie Groenveld, *Twaalfjarig Bestand*, 59-60.

⁴⁸ Martyn, *Eeuwig edict*, voorwoord, 18-19. Op enkele correcties na zou dezelfde scheidingslijn bij de Vrede van Munster van 1648 internationaal erkend worden.

15 werd bepaald dat fidei-commissen geen zakelijke werking hadden zonder registratie. In artikel 16 werd het aantal graden beperkt tot drie en in artikel 17 werd gesteld dat de erfstellingen niet alleen duidelijk geformuleerd, maar tevens punctueel opgevolgd moesten worden.⁴⁹ De Staten Generaal hebben in alle veroverde Staats-Brabantse steden en districten de Brabantse rechten, wetten en constituties laten gelden en dus ook artikel 16 van het Edict van 1611.⁵⁰ In Brabant was het niet mogelijk om verder dan tot de derde graad te substitueren.⁵¹ In Holland achtte men deze bepalingen niet van toepassing. Hier bleef het mogelijk om een testament te maken met daarin een eeuwig fidei-commis. Zo had Frederik Hendrik octrooien gekregen om in zijn testament in alle graden over zijn goederen te substitueren.⁵² Alleen de soeverein die toestemming had verleend voor een fidei-commis kon dit ongedaan maken.⁵³

3.7 Toepassing van het Romeinse recht met betrekking tot bezit

Zoals al eerder gezegd had de Pruisische koning zich meester gemaakt van de graafschappen Meurs en Lingen. Van Pruisische zijde was men de mening toegedaan dat Johan Willem Friso het bezit van de graafschappen niet van de Pruisische koning zou kunnen teruggeisen. Dit zou alleen de oorspronkelijke bezitter, Willem III, hebben kunnen doen. En omdat Frederik I vóór het openen van het testament van zijn neef Willem zich van de graafschappen had meester gemaakt, was Johan Willem Friso nog niet bezitter van deze goederen geweest en kon hij dus het bezit niet teruggeisen. De oorspronkelijke bezitter was niet meer in leven en daarom kon niemand Meurs en Lingen opeisen. Volgens deze gedachtegang kon Johan Willem Friso op genoemde graafschappen in ieder geval geen rechten laten gelden als bezitter.⁵⁴

⁴⁹ Martyn, Eeuwig edict, artikel 15, 16 en 17.

⁵⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 65. De Staten-Generaal waren in Staats-Brabant soeverein. Het Brabantse recht gold uiteraard niet in Holland of Zeeland.

⁵¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 45.

⁵² KB, Knuttel, 14726, Testament van Frederik Hendrik, 24. Op 4 februari 1631 verleenden de Staten van Holland aan Frederik Hendrik een octrooi. Zie KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 2. Zie voor octrooien ook hoofdstuk 4 en 7.

⁵³ Voor verervingen en veranderingen hadden erfslaters octrooien nodig van boven hen staande soevereinen. Aanvankelijk van de Bourgondische en Habsburgse landsheren van de Nederlandse gewesten, en later tijdens de Republiek van de Staten der afzonderlijke gewesten. Wilde iemand ontslagen worden van een fidei-commis dat rustte op zijn goederen in bijvoorbeeld Holland of West-Friesland dan had hij een octrooi van de Staten van Holland nodig. Zie voor de octrooien voor 'ontslagingen' van fidei-commissen onder andere NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5684, 292v-294r en 296v-298r, (18 april 1673 en 27 juli 1673).

⁵⁴ KB, Knuttel, 14934, *Ondersoek ende Beweringe Rechten van sijn Koninklijke Majesteit van Pruijsen op Moers, ende Lingen*, 44-56. Zie ook Van Rappard, *Aanspraken*, 136-137.

3.8 Slot

In een aantal Europese landen zijn het fideï-commis en het familie-fideï-commis, die stamden uit het Romeinse Recht, sinds de zestiende eeuw lange tijd toegepast, echter niet steeds met dezelfde bepalingen. Onder andere kwamen er verschillende oplossingen in zwang voor de vraag, gedurende hoeveel generaties fideï-commissaire goederen door een familie in bezit konden worden gehouden. In Holland werd net als in Duitsland het eeuwig of perpetueel fideï-commis toegestaan. Bij de afwikkeling van het testament van Willem III ontstonden dan ook problemen doordat niet duidelijk was over hoeveel graden nu eigenlijk het recht bestond om te substitueren en over het tijdstip waarop iemand vrij zou zijn om over de goederen te kunnen beschikken. Deze problemen zouden (mede) kunnen zijn veroorzaakt doordat de potentiële erfgenamen uitgingen van verschillende inzichten over de inhoud van het fideï-commis, omdat zij leefden in landen waarin ongelijke uitleg en gewoonten daaromtrent bestonden, en omdat op elkaar volgende testamenten van de Nassaus en de Oranjes met elkaar in strijd zijnde fideï-commissaire bepalingen bevatten.

4 Testamenten en fidei-commissaire bepalingen binnen het Huis van Nassau en Oranje

Inleiding

Ten behoeve van hun aanspraken beriepen beide partijen zich op verschillende Oranje-testamenten. Frederik I greep terug voornamelijk naar de testamenten van René de Chalon en Frederik Hendrik voor zijn aanspraak op een deel van de nalatenschap. Henriette Amalia verwees hiervoor naar de testamenten van Willem III en Maurits. Beiden deden dat omdat door een aantal Nassaus en Oranjes in hun testamenten bepalingen waren opgenomen die betrekking hadden op het institueren en substitueren van erfgenamen door de diverse erflaters en op het aantal graden waarover gesubstitueerd mocht worden. Het is noodzakelijk, de bedoelde erflatingen kort na te gaan.

4.1 Engelbrecht II en Jan V

De broers Engelbrecht II van Nassau-Breda (1451-1504) en Jan V van Nassau-Dillenburg (1455-1516) hadden op 8 april 1472 op advies en met toestemming van hun ouders een overeenkomst, *Erbeinigung*, gesloten.¹ Deze hield in dat de na te laten goederen alleen geërfd konden worden door mannelijke erven. Wanneer een broer geen mannelijke nakomelingen had, zouden de mannelijke nakomelingen van de andere broer erven. Dochters waren uitgesloten. Deze overeenkomst werd op 18 april 1472 herhaald.² Engelbrecht II was gehuwd met Cimburga van Baden. Jan V was getrouwd met Elisabeth van Hessen-Katzenelnbogen (1466-1523), bij wie hij twee zonen kreeg: Hendrik III van Nassau-Breda (1483-1538) en Willem de Rijke of de Oude van Nassau-Dillenburg (1487-1559).³ Toen Engelbrecht op 31 mei 1504 kinderloos overleed erfde niet zijn jongere broer Jan V zijn bezittingen, maar diens oudste zoon Hendrik III. Dit op basis van de wens van Engelbrecht II.⁴ Jan zou met toestemming van zijn vrouw Eli-

¹ Dit was een algemene regeling voor de erfopvolging. Hun ouders waren Jan (Johan) IV, graaf van Nassau en heer van Breda, en gravin Maria van Loon-Heinsberg.

² Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 74-75. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 970, *Over den Pacta familia*. Vrouwen kregen een som geld of werden met een plaats in een klooster bedacht. De *Erbeinigung* uit 1472 werd door andere gevolgd. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 36.

³ Willem de Rijke was niet rijk. Hij had regelmatig grote schulden. De toevoeging *De Rijke* kan op zijn kindertal slaan. Hij kreeg veertien kinderen uit twee huwelijken. Twee kinderen uit zijn eerste huwelijk met Walburga van Egmond en twaalf kinderen (vijf zoons en zeven dochters) uit zijn tweede huwelijk met Juliana van Stolberg.

⁴ Japikse, *Geschiedenis I*, 36. Willem de Rijke erfde in 1516 de Duitse goederen van zijn vader Jan V.

sabeth op de eerste dag na St. Nicolaas in 1504 de volgende twee voorwaarden hebben bevestigd. Ten eerste dat hun dochters niet konden erven zolang er mannelijke nazaten waren. Zij kregen dan alleen een dote (een geldsom). Ten tweede dat wat de ouders van Jan zouden hebben geordonneerd nagekomen moest worden. Volgens deze condities verdeelde Jan nu al zijn goederen, ook die van zijn overleden broer Engelbrecht, onder zijn twee zonen Hendrik en Willem met de toevoeging dat de uitsluiting van en de dotatie aan de dochters nagekomen zouden worden, zolang er mannelijke erven zouden zijn. Hendrik en Willem en hun mannelijke nakomelingen kregen tevens het gebruik van wapens en titels. Jan gaf aan zijn oudste zoon Hendrik de goederen van Engelbrecht II, die in de Nederlanden waren gelegen, en Willem ontving de Duitse bezittingen. Op 11 augustus 1516 sloten de zoons met hun moeder een contract waarin zij bepaalden, het eeuwig fidei-commis dat op hun goederen rustte te zullen handhaven.⁵

4.2 Hendrik III

Hendrik trouwde in mei 1515 met Claude de Chalon. Zij was zijn tweede vrouw.⁶ Claude was een dochter van Jan IV de Chalon, prins van Oranje, en van diens tweede vrouw Philiberta van Luxemburg, gravin de Charny. Hun enige zoon René (Reynaert, Renatus of Reinder), graaf van Nassau werd op 5 februari 1519 in het Kasteel van Breda geboren.⁷ In 1530 aanvaardde René de erfenis van zijn zeer vermogende oom van moederszijde, Philibert de Chalon, prins van Oranje.⁸ Philibert, die kinderloos overleed, had in zijn testament René als enige en universele erfgenaam aangewezen.⁹ De erfenis bestond uit het prinsdom Orange met daaraan gekoppeld de titel van prins van Oranje en de vier baroniën Orpierre, Trescheux, Montbrison en Noveijsan (in de Dauphiné). Verder erfde hij goederen in het vrijgraafschap Bourgondië (Franche-

⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 970, *Over den Pacta familia*.

⁶ Zijn eerste vrouw was Louise Francisca van Savoye, met wie Hendrik in 1503 trouwde. Na de dood van Claude de Chalon (1498-1521) huwde hij in 1524 met de Spaanse Mencia de Mendoza, markiezin van Zenete.

⁷ Via dit huwelijk kwamen de titels en bezittingen van het geslacht De Chalon na het overlijden van de broer van Claude de Chalon in handen van de familie Nassau. Hendrik III sloot dit huwelijk dan ook om zijn *eer ende prouffijts* wille. Cools, *Mannen met macht*, 375.

⁸ Op 3 augustus 1530 overleed Philibert de Chalon (1502-1530) aan de verwondingen die hij opliep te Gavinana, in de buurt van Pistoia, tijdens de belegering van Florence. Cools, *Mannen met macht*, 177 en 271. Philibert had zijn testament op 8 april 1521 in de Couronne opgemaakt en een codicil dat op 24 september 1521 in Brussel werd bevestigd. Zie KB, Knuttel, 14727, Testament van Philibert de Chalon (z.p.); NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. Zie ook Cools, 'Lotgevallen', 6-19.

⁹ Het prinsdom Oranje was aan het eind van de 14e eeuw, na het uitsterven van de familie De Baux (1393) in het bezit gekomen van het huis Chalon. Philibert de Chalon was de laatste mannelijke nakomeling uit het huis Chalon. Zie Drechsler, Streit, 1. Daarna ging het goed over naar het huis Nassau. Na de dood van Willem III werd op 25 maart 1702 door de raad van Lodewijk XIV François Louis de Bourbon, prins de Conti, benoemd als erfgenaam van het prinsdom als nakomeling van Alix de Chalon, de dochter van Marie de Baux en Jan III de Chalon. Lodewijk XIV behield zelf de soevereiniteit van het prinsdom. Bij de Vrede van Utrecht in 1713 kwam het prinsdom officieel aan Frankrijk.

Afb. 16 Hendrik III van Nassau-Breda, door Jan Gossaert (Mabuse), circa 1516-1517.

Comté) waaronder 30 heerlijkheden en 60 dorpen met hoge, middelbare en lage jurisdictie, met als voornaamste plaatsen Nozeroy, Arlay, St. Anne, Bleterans, Montaignu, Orgelet, Arguel, Lons le Saunier en de vicomté en meierij (burggraafschap) van Besançon.¹⁰ Tevens verkreeg hij de Salines: de Salins-les-Bains (de zoutmijnen). De Chalons waren tegelijkertijd ook graven van Neuchâtel, Tonnerre, Charny en Armagnac. Philibert had als voorwaarde gesteld dat zijn neef de familienaam De Chalon en de wapens van de familie aan zou nemen. 'Ce prince encore tout jeune était enthousiasmé par les hauts faits de son oncle; en recueillant sa succession, il se fit gloire d'en prendre le nom et les armes; il adopta pour devise: Je maintiendrai Châlon'.¹¹ Toen zijn vader Hendrik III in 1538 overleed erfde René de Chalon tevens diens bezittingen: de heerlijkheden van de Lek, Polanen, Breda, Grimbergen, Steenberg, Oosterhout, Dongen, Hooge en Lage Zwaluwe,¹² Klundert, Vianden, St. Vith en Daasburg,

¹⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. Zie ook Japikse, *Geschiedenis I*, 61 en 64.

¹¹ Pontbriant, *Histoire*, 35. Zie ook KB, Knuttel, 14727, Testament van Philibert de Chalon (z.p.).

¹² Over het bezit van de Zwaluwen werden processen gevoerd. Nadat Jan van Dalem (van Dongen) Willemsz., onder andere heer van Hooge en Lage Zwaluwe, manslag had gepleegd werden al zijn goederen verbeurdverklaard ten behoeve van Hendrik III van Nassau. Zie NA, 1.08.01, NDA, inv. 406. In 1517 werd aan de weduwe van Jan van Dalem gratie verleend en op 1 juni 1517 kreeg zij de geconfisqueerde goederen van Karel V als graaf van Holland terug. De Rekenkamer van Holland weigerde echter de vereiste registratie van de akte. In 1518 schonk Karel de

Diest, Zichem, Meerhout, Herstal, het paleis te Brussel en het erfburggraafschap van Antwerpen.¹³

4.3 René de Chalon

René de Chalon raakte op 15 juli 1544 tijdens het beleg van Saint Dizier (Champagne) dodelijk gewond.¹⁴ Hij had op 20 juni 1544, op het slagveld van Richemont, met instemming van keizer Karel V, zijn testament gemaakt.¹⁵ Om wettelijk te kunnen testen had men een octrooi nodig van een soeverein in wiens gebied de goederen waren gelegen of ook wel octrooien van voorouders.¹⁶ René, die geen wettige kinderen had, liet zijn bezittingen na aan de oudste zoon van zijn oom Willem de Rijke of de Oude van Nassau-Dillenburg, de toen 10-jarige Willem van Nassau-Dillenburg (1533-1584).¹⁷ Volgens Japikse was dit testament door De Chalon niet geheel gemaakt volgens de Nassause erf-overeenkomst van 1472.¹⁸ René nam dit besluit, omdat hij wist dat de katholieke keizer Karel V, tevens landsheer van alle Nederlandse gewesten, niet zou toestaan dat zijn grote bezit in de Nederlanden in handen van een lutheraan kwam. De Keizer kon zich met de inhoud van het testament verenigen en keurde het goed.¹⁹ Willem de Rijke tekende protest aan, maar Karel V verwierp dit.²⁰ Willem diende zich hiernaar te schikken en moest er in toestemmen dat zijn zoon een katholieke opvoeding zou krijgen.²¹ De hoofdzaak

Zwaluwen aan Hendrik III. Zie Drossaers, *Archief I*, 136; NA, 1.08.01, NDA, inv. 818. Daarna volgden langdurige processen tussen de Nassaus en de Van Dalems, die beide aanspraak maakten op de Zwaluwen. Na de dood van Hendrik III werd diens zoon René de Chalon in 1539 beleend met onder andere de Zwaluwen. Zie NA, 1.08.01, NDA, inv. 26. Pas in 1580 zou een oplossing zijn gevonden. Het opstandelingenbewind, weer de fictie volhoudend dat het formeel optrad namens Philips II (vgl. hoofdstuk 1 betreffende Lingen), beleende Willem I met de Zwaluwen. Magdalena van Dalem, de dochter van Jan van Dalem, deed in 1581 afstand van haar rechten op de Zwaluwen ten gunste van de prins van Oranje in ruil voor 300 gulden per jaar. Zie Drossaers, *Archief I*, 136; NA, 1.08.01, NDA, inv. 820 en 821.

¹³ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. De heerlijkheid Klundert (Niervaart) werd in 1403 verworven door het huwelijk van Engelbrecht I van Nassau-Dillenburg met Johanna van Polanen. Johanna had het rijke bezit van het geslacht Polanen geërfd. De belangrijkste goederen lagen in het westen van de huidige provincie Noord-Brabant. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 29.

¹⁴ De Chalon stierf in de legerplaats, waar ook keizer Karel V zich bevond. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 59.

¹⁵ In zijn testament is dan ook te lezen dat hij octrooien had om te testen. Zie KB, Knuttel, 14727, Testament van René de Chalon (z.p.). Zijn keuze voor Willem I als erfgenaam genereerde talrijke aanspraken omdat de erfopvolging in het prinsdom, zoals die was vastgesteld door Maria de Baux en Jan III de Chalon in 1416 en 1417, niet door hem was gerespecteerd.

¹⁶ Deductie bewerende het recht, 24.

¹⁷ Hij was gehuwd met Anna van Lotharingen (1522-1568). René de Chalon had wel een natuurlijke zoon Palamedes de Chalon. Zie KB, Knuttel, 14727, Testament van René de Chalon (z.p.).

¹⁸ Dan had De Chalon Willem de Rijke, de vader van Willem, als zijn erfgenaam moeten benoemen. Ook Engelbrecht II had zich niet geheel gehouden aan de erfovereenkomst.

¹⁹ Japikse, *Geschiedenis I*, 59.

²⁰ Van Rappard, 'Aanspraken', 133.

²¹ Voor zijn opvoeding werd Willem I naar de Lage Landen gestuurd en verloor dus zijn rechten op de Duitse familiegoederen. Die kwamen aan zijn jongere broer Jan VI van Nassau-Dillenburg. Zie Groenveld, 'Nassau contra Oranje', 12. Het grootste deel van zijn minderjarigheid zou Willem in Breda hebben doorgebracht waar hij zijn

Afb. 17 René de Chalon (1519-1544), prins van Oranje, en zijn vrouw Anna van Lotharingen (1522-1568), anoniem, mogelijk naar Jan van Scorel, zestiende eeuw.

was dat de jonge Willem in het bezit van de erfenis van René de Chalon werd gesteld.²² De grootheid en de toekomst van zijn Huis waren in het geding en mochten door geen enkele reden geblokkeerd worden.²³

Het testament van René de Chalon bevatte een fidei-commis si sine liberis decesserit, een voorwaarde gesteld ingeval de erfgenaam, Willem van Oranje, overleed zonder kinderen. Dit betekende dat dan zijn broer Jan VI de Oude van Nassau, die na hem de oudste zou zijn, en diens mannelijke nakomelingen tot de erfenis gerechtigd zouden zijn. Hier is sprake van het vestigen van een fidei-commis ten gunste van de oudste afstameling.²⁴ Dit wordt *primogenituur* genoemd. Waren er geen zoons uit de tak van Willem de Rijke meer in leven dan zou de vererving plaatsvinden via diens vrouwelijke lijn. Hiermee week René de Chalon af van het fidei-commis van de Bredase Nassaus, waar hijzelf de laatste directe nakomeling van was, omdat Engelbrecht II en Jan V hadden bepaald dat vrouwen de goederen van de Nassaus nooit zouden erven.²⁵ In zijn testament is te lezen dat De Chalon 'vrijelijk' kon disponeren. Hij deed dit met toestemming van Karel V als keizer en 'Patrimoniale Heer van de Landen en Provincien', waarin zijn beste goederen lagen, 'sonder dat de dispositien van onse Voorsaten daar in eenig belet konnen geven, als gepurificeert en vernietigt'.²⁶ Zouden er geen mannelijke en vrouwelijke

eigenlijke opvoeding kreeg. Hij vertoefde ook vaak aan het hof van landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558) te Brussel. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 69-70. Maria was van 1530 tot 1556 landvoogdes in de Nederlanden. Zij was een zuster van Karel V en een dochter van Philips de Schone en Johanna van Castilië.

²² Japikse, *Geschiedenis I*, 64.

²³ Japikse, *Geschiedenis I*, 69.

²⁴ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 970, Pretensien van den Koning van Pruisen.

²⁵ Van Rappard, 'Aanspraken', 132.

²⁶ KB, Knuttel, 14727, het testament van René de Chalon (z.p.).

nakomelingen (meer) van Willem de Rijke in leven zijn, dan kwamen zijn bezittingen aan de mannelijke nakomelingen van zijn overleden grootouders Jan V van Nassau-Dillenburg en Elisabeth van Hessen-Katzenelnbogen, maar nu langs de vrouwelijke lijn.²⁷ Wellicht waren dat de mannelijke nakomelingen van de twee dochters van Jan V en Elisabeth: Elisabeth, gravin van Nassau (1488-1559), en Maria, gravin van Nassau (1491-1547). Dan kon alles dus alleen maar via de vrouwelijke lijn doorgaan.

4.4 Anna van Egmond

Uit het eerste huwelijk van Willem I, met Anna van Egmond (1533-1558), werden drie kinderen geboren. Twee ervan, Maria (1556-1616) en Philips Willem (1554-1618), bleven in leven. Anna maakte op 20 maart 1558 haar testament te Breda.²⁸ Hierin beschikte zij over de omvangrijke Burense nalatenschap. Anna van Egmond had in eigendom: Buren, IJsselstein, Leerdam en Acquoy, Cranendonk en Eindhoven, St. Maartensdijk en Scherpenisse, goederen in Noord-Beveland-Kortgene en Lannoy.²⁹ Deze goederen vielen direct na haar dood aan Maria en Philips Willem.³⁰ Totdat Maria en Philips Willem meerderjarig waren, had hun vader het beheer en het vruchtgebruik hiervan.³¹ Hij kreeg naar de terminologie van zijn tijd de garde noble. In eerste instantie had dit uitsluitend betrekking op leengoederen, maar in de zestiende eeuw was dat niet meer het geval. Willem I had de Burense goederen als garde noble voor Philips Willem beheerd en later had hij dit aan Maria overgedragen.³² Op 28 juli 1606 deed Maria, weduwe van Philips Ernst, graaf van Hohenlohe-Neuenstein (1550-1606), afstand van haar deel in de nalatenschap van haar ouders ten gunste van Philips Willem tegen een jaarlijkse uitkering van 10.000 gulden uit de opbrengst van de domeinen van IJsselstein.³³ Philips Willem zou dit bedrag aan zijn zus uitkeren.³⁴

27 KB, Knuttel, 14727, het testament van René de Chalon (z.p.).

28 Zij had alleen een substitutie gemaakt voor een eventuele tweede zoon. Anna van Egmond had op 18 oktober 1554 ook al een testament gemaakt. Toen was haar zoon Philips Willem nog niet geboren. Zij benoemde haar enige dochter Maria, bij afwezigheid van andere kinderen, tot haar enige en universele erfgenaam. Zie NA, 1. 10.29, CF, inv. 837, nr. 12, Testament van Anna van Egmond (1554), Bijlage nr. 7, 36-38.

29 Deze goederen waren het moederlijk versterf voor de kinderen van Anna van Egmond en Willem I. Het graafschap Buren omvatte de stad en zeven omliggende dorpen of buurtschappen: Beusichem, Zoelmond, Asch, Erichem, Buurmalsen, Tricht en Achter de Haag. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 128. Willem I kreeg ook nog Beverweerd. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 70. Willem II wist in 1650 het fidei-commis op het Egmonder Leerdam te laten overzetten op het Nassause bezit in Zeeland. Zie Groenveld, 'Oranjes', 115, noot 24.

30 Zo was Philips Willem onder andere heer van St. Maartensdijk, waardoor hij Eerste Edele van Zeeland werd.

31 Scherft, *Sterfhuys*, 1-2 en 2, noot 4. De dochter was op 16-jarige en de zoon op 18-jarige leeftijd meerderjarig en eerder wanneer zij voordien getrouwd waren. Philips Willem en Maria zouden in aanmerking kunnen komen voor de bezittingen die hun vader van de hertog van Brabant in leen had. Dat waren de oorspronkelijk Nassause goederen in Brabant waarvan het stamslot van de Nederlandse Nassaus te Breda het middelpunt vormde.

32 Scherft, *Sterfhuys*, 64. Philips Willem werd in 1568 in opdracht van Philips II naar Spanje ontvoerd. In 1596 mocht hij Spanje verlaten en ging in Brussel wonen.

33 Scherft, *Sterfhuys*, 248. Maria trouwde in 1595 met graaf Philips Ernst van Hohenlohe-Neuenstein. De graaf stierf op 6 maart 1606 te IJsselstein.

34 Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273.

Afb. 18 Anna van Egmond, gravin van Buren, de eerste echtgenote van Willem van Oranje, toegeschreven aan Marcus Gheeraerts, circa 1550.

4.5 Willem I

Tijdens zijn leven verwierf Willem I de volgende goederen. Op 12 oktober 1558 kreeg de prins van Philips II Geertruidenberg in pandschap en op 6 mei 1559 Grave en het Land van Cuijk.³⁵ Zoals al gezegd in hoofdstuk 1, ontving Willem I op 20 november 1578, bij de geboorte van zijn dochter Catharina Belgica, van de Staten-Generaal het graafschap Lingën als pillegift.³⁶ In opdracht van Willem I werd de vestingstad Willemstad gebouwd. Hij kocht de daarbij behorende landerijen en liet ze bedijken. De Staten-

³⁵ In 1611 werden Grave en het Land van Cuijk, een heerlijkheid, door de Staten-Generaal, na aflossing van het pandschap, aan Maurits in leen gegeven. Pandschap is een overeenkomst waarbij iemand van een ander geld leent tegen overgave van een pand, een roerend of onroerend goed of iets wat enige waarde vertegenwoordigt. Degene die geld uitleent krijgt het recht om hierop zo nodig zijn vorderingen, met voorkeur boven andere schuldeisers, te verhalen. Hij is een preferente schuldeiser.

³⁶ De Staten-Generaal pretendeerden te handelen namens Philips II, zie hoofdstuk 1. Op 27 december 1647 sloot het Huis Oranje-Nassau een akkoord met Spanje dat tegelijk met het algemene vredesverdrag uit 1648 van kracht zou zijn. KHA, A16/IV, Willem III, inv. 11, *Memoire en tableau betreffende de aanspraken van het Huis Oranje-Nassau op Spanje*. Lingën en ook Meurs kwamen nu definitief in het bezit van de Oranjes. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 221-222; Hoofdstuk 1.

Generaal beleenden Willem I in 1582/1583 met Willemstad.³⁷ In 1581 kocht de prins Veere en Vlissingen.³⁸ Warneton, gelegen in Vlaanderen, werd aan Willem I gecedeerd volgens vonnis van de Grote Raad van Mechelen in 1547. De Vier Leden van Vlaanderen, de steden Gent, Brugge en Ieper en het Vrije van Brugge of Brugse Vrije, die nu aan de zijde van de Opstand stonden, gaven op 31 januari 1583 als schadevergoeding aan de prins goederen van de abdij Ter Duinen in Hulsterambacht en tevens een aantal klooster- en proosdijbezittingen die zij in beslag hadden genomen.³⁹

Willem I had twee testamenten gemaakt, het eerste dateerde van 11 augustus 1554, het tweede van 16 augustus 1557.⁴⁰ In zijn tweede testament benoemde Willem I zijn oudste zoon, Philips Willem, tot universeel erfgenaam. Deze moest wel aan zijn jongere broers en zusters toelages uitkeren. Liet Willem alleen dochters na, dan benoemde hij de oudste daarvan als zijn erfgenaam. Waren er geen dochters, dan kreeg zijn oudste broer de gehele nalatenschap. Willem I vestigde dus in dit testament, net als René de Chalon, een eeuwig fidei-commis ten gunste van de oudste nakomeling.⁴¹ Willem I vroeg in 1557 dit testament terug en verbrak de verzegeling, waardoor het ongeldig werd. Er werd door hem geen nieuw testament meer gemaakt.⁴² Wel heeft de prins in 1584 een concept testament gemaakt dat na zijn dood als uitgangspunt heeft gediend voor de curatoren om te komen tot een verdeling van zijn nalatenschap. In de week vóór Pasen nodigde hij enkele vertrouwde politici en rechtsgeleerden uit om in het Delftse Prinsenhof met hem en zijn domeinraad te confereren over het opstellen van een testament. Aanwezig waren

37 In 1582/1583 werd Willem I door de Staten-Generaal beleend met het Markiezaat van Bergen op Zoom waar Willemstad, gelegen in de polder Ruigenhil, tot 1615 deel van uitmaakte. Dit als schadeloosstelling voor de offers die hij had gebracht tijdens de opstand tegen Philips II van Spanje. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 457.

38 In 1567 kocht Philips II het markizaat van Veere en Vlissingen uit de failliete boedel van Maximiliaan II van Bourgondië-Beveren (1514-1558). Hij betaalde er 187.750 ponden Vlaams of 1.126.500 Hollandse ponden van veertig groten voor. Philips had deze bedragen niet meteen voorhanden. De aflossingen en de renten zou hij betalen uit de opbrengsten van Veere en Vlissingen. Dit had hij nog maar gedeeltelijk gedaan toen in 1572 Den Briel werd ingenomen en het markizaat zich achter de Opstand schaarde. Toen stopten zowel de inkomsten als de betalingen. De schuldeisers van Philips binnen het opstandige gebied eisten bij het Hof van Holland en Zeeland beslaglegging op Philips' goederen en hierop werd door het Hof positief gereageerd. Het markizaat zou in twee ronden, in mei-juni 1581, openbaar worden verkocht. Willem van Oranje kocht Veere voor 74.500 ponden van veertig groten en Vlissingen voor 70.200. Ook hij had niet direct de beschikking over deze bedragen. Het markizaat kwam in het overerfbare privé-bezit van de Oranjes terecht. Zie Groenveld, 'Oranjes', 108 en 119; Henderikx, 'Markizaat', 98. Volgens Scherft kocht Willem het markizaat van Veere, inclusief Vlissingen, voor 150.000 gulden. Er was geen sprake van betaling. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 10.

39 In 1579-1581 hadden de Vier Leden zich aangesloten bij de Unie van Utrecht, een verbond van de Noord-Nederlandse opstandige gewesten tegen Spanje. Al vanaf 1305 hielden Brugge, Gent en Ieper, de Drie Leden, gezamenlijke bijeenkomsten. Deze overdracht was een bevestiging van de schenking van de goederen en de tienden van de abdij Ter Duinen en van de proosdij van Eversom door de stad Brugge en het Vrije van Brugge op 15 september en 5 oktober 1582 aan prins Willem van Oranje. De andere leden schonken hem onder andere de abdijgoederen van St. Adriaans en Oudenaarde. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 468; NA, 1.08.11, ND, inv. 13490-13491. Ook kreeg hij van Vlaanderen het graafschap Aalst. Brabant deed afstand van de goederen van Afflighem en op 14 februari 1583 van het markiezaat van Bergen op Zoom waarvan de toenmalige eigenaar Jan van Withem de zijde van de vijand had gekozen. Zie ook Scherft, *Sterfhuys*, 12 en noot 55.

40 NA, 1.08.11, ND, inv. 970, Aangaande het testament van Prince Willem I. Zie tevens *Deductie bewerende het reght*, 20.

41 Rive, *Schets*, 15 en noot 1.

42 Bruggeman, *Nassau*, 135-136.

Afb. 19 Willem van Oranje, door
Adriaan Thomasz. Key, 1570-1584.

Elbertus Leoninus, de kanselier van Gelderland, Paulus Buys, de landsadvocaat van Holland, Adriaan van der Mijle, de president van het Hof van Holland en Hugo Donneau, de Leidse professor in de rechten. Er werden gedurende twee weken besprekingen gevoerd die door Paul Knibbe, de rekestmeester van Willem I, na afloop werden samengevat. Aan de hand van het resumé werd door raadslid Johan Basius een uitvoerig concept testament opgesteld.⁴³ Het stuk behelsde in hoofdzaak een verdeling van alle heerlijkheden en andere onroerende goederen onder de drie zoons, Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik.

Het Traktaat van Partage (1609)

Na het overlijden van Willem I in 1584 volgde er vanwege het ontbreken van een rechtsgeldig testament een langdurige afwikkeling van de nalatenschap. Op 27 juni 1609, 25 jaar na het overlijden van Willem I, kwam het Traktaat van Partage (sole-

⁴³ Scherfft, *Sterfhuis*, 16.

nele partage) tot stand.⁴⁴ De drie zonen uit verschillende huwelijken – Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik – sloten een overeenkomst waarbij zij afzagen van de bepalingen van erfeling over de hand, zoals deze onder andere in het testament van René de Chalon en de Nassaus voorkwamen.⁴⁵ Om de waarde van het traktaat aan te geven, werd opgemerkt dat het met de grootste omzichtigheid tot stand was gekomen. Het traktaat was aangegaan met volledige kennis van zaken. De transactie had dezelfde bewijskracht als een ‘gewijsde’ van de rechter. Wat betrof de vorm, ‘seer solemneel’, gebeurde dit ten overstaan en door bemiddeling van aanzienlijke personen. Hieruit kan worden opgemaakt dat partijen het recht hadden om zulke afspraken te maken. Er werd niet vermeld dat de Staten-Generaal en/of de Staten der gewesten voor het afsluiten van het traktaat octrooien hadden verleend. Overeengekomen werd dat ieder vrij over zijn goederen mocht beschikken conform de toen geldende regels met betrekking tot het erfrecht, ‘dat gemelde Heeren Broeders de Rechten, Goederen, Landen, ende Heerlykheden, in hare partagie gevallen, niet alleen, als haer eygen, soudon besitten; maer oock, daer van in alle vryheydt soudon kunnen disponeren ende ordonneren, soodanigh, als haer goetduncken soude; ende indien sy eenige actien d’een tegens d’ander, soo wegens Vaderlycke als Moederlycke Goederen soudon mogen hebben, ofte om eenige andere oorsaecke, hoedanigh die oock soudon mogen wesen, de selve door de voorschreve partagie soudon blyven vernieticht ende gedoodt.’⁴⁶ En zoals by het gemelde Tractaet soo kraghtigh is geclausuleert, ende de respective hooge Contractanten den anderen met soo significante expressien hebben beloofd ende geguarandeert en zonder het alderminste accrochement van Fideicommiss, ofte yetwes anders’.⁴⁷

Omdat de vroegere fidei-commissaire bepalingen op hun goederen door hen waren opgeheven, konden de drie halfbroers hun goederen belasten met nieuwe fidei-commissaire bepalingen. Blijkbaar kon er toen nog steeds een beroep worden gedaan op de voorwaarden van oudere testamenten van de Nassaus en van René de Chalon, vandaar dat de drie halfbroers hier van af wilden en dit ook konden doen. Aan het eind van het traktaat beloofden de drie broers elkaar ‘op hare trouwe, ende eere, den inhoudt van het voorschreve Contract onverbreeckelyck te sullen onderhouden ende achtervolgen;

44 NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 12, Traktaat van Partage (1609), Bijlage nr. 1, 15-19. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 1-6. Dankzij de samenwerking van Johan van Oldenbarnevelt, Willem Lodewijk, graaf van Nassau-Dillenburg, neef en zwager van prins Maurits, en Walraven van Brederode met Franse en Engelse gezanten kwam een algemene schikking, het Traktaat van Partage, tot stand. Tevens werd een bedrag van 300.000 gulden uit de aarts-hertogelijke schatkist aan het sterfhuys overgemaakt en tussen de drie zoons van Willem I verdeeld. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273. Hoewel ook de dochters van Willem I en Charlotte de Bourbon aanspraak maakten op de erfenis waren zij geen deelhebbers aan de uiteindelijke verdeling van de boedel. Hun aanspraken werden via hun broers geregeld. Ieder van de broers had de verplichting een zeker deel van de jaargelden aan zijn zussen en/of moeder te voldoen. De dochters van Charlotte de Bourbon ontvingen de bezittingen in het hertogdom Bourgondië die weinig rendement opleverden. Scherft, 273. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 30. Zij moesten zich verder tevreden stellen met de jaargelden die werden uitgekeerd door de Staten-Generaal. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273. Scherft verwijst naar de resoluties van de Staten-Generaal van 11 en 13 augustus, 25 september, 8 en 14 oktober 1609.

45 NA, 1.08.11, ND, inv. 943, nr. 5, *Advertissement*, 76-77.

46 NA, 1.08.11, ND, inv. 944, *Facti species*.

47 *Deductie bewerende het recht*, 22.

Afb. 20 Philips Willem, prins van Oranje, de oudste zoon van Willem I, door Michiel Jansz. van Mierevelt, circa 1608.

sonder in eenigerley maniere, hoedanigh die oock zy, in malkanders goetd ende partagie te treden, ofte sigh eenigh gesagh op de rechten ende praeëminentien, die daer van dependeren, toe te eygenen'. Om toch de goederen bijeen te houden institueerden Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik elkaar door testamentaire disposities tot hun enige en universele erfgenaam.

4.6 Philips Willem

De oudste zoon, Philips Willem, die vanaf 1595 in Brussel woonde, had uit de nalatenschap van zijn vader de volgende goederen gekregen: het prinsdom Oranje, de vier baronieën in de Dauphiné, alle goederen gelegen in Franche-Comté met de Salins-les-Bains en het erburggraafschap van Antwerpen. Verder de baronie en heerlijkheden van Breda, Steenberg, Grimbergen, Diest en Zichem, Herstal, Ruthem, Zelhem en Warneton.⁴⁸ Ook verwierf hij alle goederen die in Brabant lagen, behalve Grave en het

⁴⁸ Volgens de *Memorie van goederen* gehorende tot de naerlatenschap van Sijne Majt. den Coning van Groot Brittagne en van waer die Sijn gecoomen, zouden de heerlijkheden Diest, Zichem, Meerhout en het erburggraafschap van Antwerpen door graaf Jan VI de Oude van Nassau zijn verkregen van Willem, hertog van Gulik, door ruiling tegen andere heerlijkheden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*; Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 15367, *Inbezitneming van Diest en Scherpenheuvel door Jan van Nassau*. In het archief van de Nassause Domeinraad zijn twee kopieën van vercoopedulle of transport uit 1499 te vinden van genoemde hertog over de steden en landen van Diest, Zichem

land van Cuyk,⁴⁹ en alle goederen in Vlaanderen. Bovendien kreeg hij het vruchtgebruik van Vianden, St. Vith en Daasburg in Luxemburg, terwijl deze bezittingen aan Maurits werden toegewezen.⁵⁰ Van zijn vader kreeg hij, volgens het Brabants devolutive recht, al diens erfgoederen in Brabant.⁵¹ Ook de omvangrijke Burense nalatenschap van zijn moeder Anna van Egmond verviel aan Philips Willem. Dit waren het graafschap Buren en Leerdam met Acquoy.⁵² Verder erfde hij IJsselstein, Eindhoven, Cranendonk, St. Maartensdijk en Noord-Beveland. Omdat Philips Willem gijzelaar was geweest van de Spaanse koning, trad Maurits tot de vrijlating van zijn broer in 1595 op als administrateur/regent.⁵³ Zelf verwierf hij in 1617 van de orde van de Johannieters goederen die onder de commanderij Ter Brake in de baronie van Breda lagen tegen een jaarlijkse rente van 7.700 pond 'Bourgondisch geld': 5.133 gulden, 6 stuivers en 8 penningen 'Frans' [geld] ten behoeve van de Ridders van St. Jan te Jeruzalem. Dit zou betaald worden uit de opbrengsten van de domeinen van het Huis Chalon in Franche-Comté.⁵⁴

Philips Willem liet in zijn testament uit 23 augustus 1603 en in zijn nieuwe testament van 20 februari 1618 zijn goederen en de titel prins van Oranje na aan zijn broer Maurits en diens wettige mannelijke nakomelingen.⁵⁵ Zouden er geen mannelijke nazaten meer zijn dan zou Frederik Hendrik de bezittingen erven. Na de dood van Frederik Hendrik zouden diens wettige zonen en mannelijke nakomelingen erven, waarbij de

(met Scherpenheuvel) en Zelem ten behoeve van Engelbrecht II van Nassau in ruil voor Vught, Gangelt en Millen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 552 en 580. Breda, Lek en Grimbergen kwamen uit het Huis van Polanen. Toen in 1403 Johanna van Polanen met Engelbrecht I van Nassau-Dillenburg trouwde kwamen Breda, Lek en Grimbergen in handen van de Nassaus. Zie voor Breda NA, 1.08.11, ND, inv. 8127-8128. Philips Willem trouwde in 1606 met Eleonora van Bourbon-Condé.

49 Scherft, *Sterfhuys*, 273.

50 Volgens Scherft kreeg Philips Willem alle bezittingen onder de Franse kroon, behalve in Bourgondië. Scherft, *Sterfhuys*, 273.

51 Leengoederen in Brabant waren onderworpen aan het devolutive recht. Voor allodiale goederen gold het gewone erfrecht, terwijl buiten Brabant het gewone erfrecht zowel op allodiale als op leengoederen betrekking had. Het Brabantse devolutive recht bevoordeelde de kinderen uit een eerste boven die uit latere huwelijken. Scherft, *Sterfhuys*, 1-2.

52 Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 128. Zoals gezegd wist Willem II in 1650 het fidei-commis op het Egmonder Leerdam te laten overzetten op het Nassause bezit in Zeeland.

53 Zie voor zijn vrijlating Japikse, *Geschiedenis I*, 155.

54 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 11909, Vol. I, eerste deel: algemeen, 261r en 264r en inv. 11987-11990, *Aankoop van de commanderij Ter Brake door Philips Willem*. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 426-432.

55 Scherft, *Sterfhuys*, 277. Philips Willem ondertekende zijn nieuwe testament op zijn sterfbed in Brussel. Hij had de tekst reeds lang van tevoren eigenhandig te Breda geschreven. Zie voor het testament NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 12, *Testament van Philips Willem (1618)*, Bijlage nr. 3, 24-31. De prins institueerde en substitueerde zijn halfbroer Maurits en diens mannelijke descendents. Wanneer Maurits geen [wettige] nakomelingen zou hebben, dan erfden Frederik Hendrik en zijn mannelijke nakomelingen. Had ook Frederik Hendrik geen nakomelingen, dan zou de erfenis gaan naar de branche [zijlinie van een familiestamboom] van zijn vaderlijke oom graaf Jan VI van Nassau die ook de naam en wapen van Nassau voerde. De octrooien die Philips Willem heeft gehad, vermelden niet dat hij mocht substitueren, uitgezonderd dat van Holland. Dit octrooi meldt dat er voor een reis [graad] gesubstitueerd mocht worden. Dit houdt in dat alle goederen van Philips Willem, uitgezonderd die in Holland gelegen waren, vrij op naam van Maurits gekomen zouden zijn. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*. Frederik Hendrik mocht waarschijnlijk vrij over de Hollandse goederen van Philips Willem testen.

oudste als eerste in aanmerking kwam. Wanneer er geen mannelijke nazaten meer zouden zijn dan werd de oudste zoon van Jan VI van Nassau-Dillenburg gesubstitueerd. Na diens overlijden zouden zijn zonen en nakomelingen erven. Wanneer de oudste zoon geen mannelijke erfgenamen meer had dan kwam de tweede zoon in aanmerking, enz. Jan VI werd door vijf zonen overleefd: de oudste was Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg die in 1620 kinderloos overleed; na hem kwam Jan VII 'de middelste' van Nassau-Siegen, deze tak stierf met het overlijden van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen in 1743 uit; de derde zoon was George van Nassau-Dillenburg die zijn oudste broer Willem Lodewijk opvolgde en wiens tak in 1739 uitstierf; de vierde was Ernst Casimir van Nassau-Dietz, van wie Johan Willem Friso in 1702 de enige mannelijke afstammeling was; de jongste zoon was Johan Lodewijk van Nassau-Hadamar, deze tak stierf in 1711 uit. De Friese Nassaus erfden de goederen van deze drie uitgestorven Nassau-takken en zouden ze verenigen in één vorstendom Nassau.⁵⁶

Philips Willem herstelde het fidei-commis van de Nassaus, zoals dat door Engelbrecht II van Nassau-Breda en Jan V van Nassau-Dillenburg in 1472 was overeengekomen. Dit hield in dat er geen vererving via de vrouwelijke lijn zou plaatsvinden. Philips Willem gaf aan dat de nalatenschap in takt moest worden gehouden. Er mochten geen goederen worden vervreemd. Hij meldde in zijn testament dat hij de noodzakelijke octrooien had om zonder oppositie te disponeren.⁵⁷ Na het overlijden van Philips Willem in 1618 zou de Spaanse koning Philips III (1598-1621), Maurits als erfgenaam onacceptabel hebben verklaard. Hij besliste dat de katholieke Jan VIII de Jonge van Nassau-Siegen de goederen van Philips Willem zou krijgen. 'Il ordonna que par le souverain Conseil de Malines il lui fut accordé le pouvoir & la faculté de posséder les Domaines sujets à sa Jurisdiction, dont il eut pendant sa vie non-seulement une parfaite & paisible possession'.⁵⁸ Diens zoon, François Desirée, behield alles tot 1648. In dat jaar werd de Vrede van Munster gesloten en ontving Willem II alsnog de erfenis van zijn oom.⁵⁹ Maurits zou wel onder andere Leerdam, Acquoy en IJsselstein hebben gekregen.⁶⁰

4.7 Maurits

Maurits kreeg ingevolge het Traktaat van Partage de volgende goederen toegewezen: het graafschap van Vianden, de heerlijkheden St. Vith en Daasburg, het markizaat van Veere en Vlissingen met Domburg, het graafschap Ling en Cloppenburg, de stad en heerlijkheid Klundert, de stad Grave en het Land van Cuijk, Lek, Polanen, Monster,

⁵⁶ Zie Woelderink, 'Das Archiv', 193-208.

⁵⁷ KB, Knuttel, 14726, Testament Philips Willem, 12.

⁵⁸ De Sisteron, *Histoire nouvelle*, 471.

⁵⁹ Zie artikel 26 van het vredetraktaat in: Groenveld, *Unie*, 168. Zie ook Japikse, *Geschiedenis I*, 222.

⁶⁰ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 970, nr. 11, Notabel advis en nr. 12, Notabele advis. Volgens Japikse kon Maurits zich voorlopig alleen definitief in het bezit stellen van het prinsdom Oranje, en de vier baronijen in de Dauphiné die ten tijde van Frederik Hendrik verpacht werden. De goederen in het zuiden en in Franche-Comté kreeg Maurits nog niet omdat ze in Spaans-Habsburgs gebied lagen. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 160 en 197-198.

Afb. 21 Maurits, prins van Oranje, tijdens de Slag bij Nieuwpoort (1600), door Henri Ambrosius Pacx, ongedateerd.

Poeldijk, Ter Heijde en half Loosduinen.⁶¹ Van zijn moeder Anna van Saksen heeft Maurits geen domeinen of heerlijkheden geërfd.

De prins verwierf zelf ook goederen. In de eerste plaats Willemstad, dat aan hem uit kracht van het Bestand (Twaalfjarig Bestand, 1609–1621) en daarna ook door een vonnis van de Raad van Brabant van 16 juli 1615 werd toegewezen. Ten tweede het graafschap Meurs dat door Walburga, gravin van Nieuwenaar en Meurs, op 15 mei 1600 aan Maurits met warme hand werd geschonken.⁶² In 1612 werd de prins door de Staten van Gelderland en Zutphen beleend met de heerlijkheid Bredevoort. Deze heerlijkheid werd aan Maurits in pandschap gegeven voor 50.000 gulden per 31 jaar.⁶³ Zij

⁶¹ Maurits moest zowel zijn zus Emilia van Nassau als zijn zwager en neef Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg een jaarrente van 2.000 gulden geven. Hij ontving van de Staten-Generaal een gratificatie voor het hebben van bijzondere verplichtingen. Tevens ontving Maurits de jaarrente van 20.000 gulden die hem in maart 1609 door de Staten-Generaal in het vooruitzicht was gesteld. De voorwaarde dat Maurits deze rente alleen zou krijgen wanneer hij zou trouwen kwam te vervallen. Zie Scherft, *Sterfhuys*, 273–275.

⁶² Zie voor de akte van donatie door Walburga aan Maurits van het graafschap en de stad Meurs en tevens de heerlijkheid Krakau in 1594: NA, 1.08.11, ND, inv. 16523. Zie voor Meurs ook hoofdstuk 1.

⁶³ Maurits werd pandheer nadat hij de voormalige vestingstad Bredevoort, gelegen in het graafschap Zutphen, in 1597 had veroverd op de Spanjaarden ten gunste van de Staten van Gelderland. Door de Staten van Gelderland werd op 17 december 1612 het pandschap aan Maurits overgedragen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 118. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 2307 en inv. 2312. Het pandschap van de heerlijkheid werd in de akte van verpanding van 23 februari 1639 vanaf 1643 ten behoeve van Frederik Hendrik verlengd met 50 jaar en eindigde in 1693. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 2314. In 1691 werd het pandschap in de akte van verpanding van 22 september 1691 ten behoeve van Willem III met 50 jaar verlengd, beginnend na de laatste pandbrief van 1639. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 2315–2316.

omvatte de stad, het slot en het ambt Bredevoort, de kerspelen Aalten, Dinxperlo en Winterswijk, en het dorpje Boekhout. Op 9 september 1611 werden door de Staten-Generaal, ten behoeve van Maurits, Grave en het Land van Cuijk omgezet in een groot en onsterfelijk leen. Vanwege zijn verdiensten stonden zij de prins toe, zich te laten opvolgen in zowel de zijwaartse als in de neerwaartse lijn en zowel door vrouwen als door mannen.

Maurits institueerde zijn halfbroer Frederik Hendrik als zijn erfgenaam. In zijn testament van 13 april 1625 is te lezen dat hij, Maurits, vrij kon beschikken over zijn heerlijkheden, de vrije goederen die hij uit het Partage van 1609 vrij had verkregen, die hij zelf had verworven en nog zou verwerven en de goederen die hij van Philips Willem had geërfd. Mocht Frederik Hendrik niet (meer) in leven zijn dan zouden diens wettige zonen en hun mannelijke nakomelingen erven: 'de selve kinderen ende descendenten successive daer inne institueren ende substituerende by desen'.⁶⁴ Mochten zowel Frederik Hendrik als diens zonen en hun mannelijke nazaten zijn overleden, 'tot wat tijde de selve namaels souden mogen komen te failleren', dan institueerde en substitueerde Maurits zijn neef Ernst Casimir, de overgrootvader van Johan Willem Friso, en na hem zijn wettige zonen en mannelijke nakomelingen. Om de naam en de stam Nassau te behouden institueerde en substitueerde Maurits de oudste 'Linie tot Linie' en van 'Graed tot Graed'.⁶⁵ Net als Philips Willem nam Maurits in zijn testament bepalingen op om ervoor te zorgen dat zijn goederen binnen de familie zouden blijven en ook dat de nalatenschap in takt bleef. Maurits had octrooien ontvangen om dit te mogen doen. Tevens vermeldde Maurits dat hij een simpel octrooi had gekregen om over zijn leengoederen te beschikken, wat aan niemand werd geweigerd.⁶⁶ De prins mocht volgens de octrooien die hij van Holland en Zeeland kreeg over één graad substitueren. Van Utrecht en Staats-Brabant kreeg hij toestemming om dit over meer graden te doen.⁶⁷ De substitutie zou dan voor wat betreft de Hollandse en Zeeuwse goederen ophouden bij Willem II, zodat deze hierover vrij kon beschikken.

4.8 Frederik Hendrik

In de persoon van Frederik Hendrik werden alle goederen van het Huis Oranje-Nassau verenigd.⁶⁸ De prins ontving vanwege het Traktaat van Partage (1609) de stad en heerlijkheid Geertruidenberg, Drimmelen, Klein Waspik, Standhazen, de visserijen onder Standhazen, Drimmelen, Almonde, Dubbelmonde, Twintighoeven en de heerlijkheid

⁶⁴ KB, Knuttel, 14726, Testament Maurits, 17.

⁶⁵ KB, Knuttel, 14726, Testament Maurits, 17.

⁶⁶ KB, Knuttel, 14726, Testament Maurits, 18. Volgens Bort mocht er met een simpel octrooi alleen geïnstitueerd worden. Zie Bort, *Ses Tractaten*, nr. 4 en nr. 11, 91-92. Pieter Bort was advocaat bij het Hof van Holland en Zeeland.

⁶⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 970, *Aangaande het testament van Prince Maurits*.

⁶⁸ Behalve een deel van de goederen van Philips Willem die door Philips III aan Jan VIII de Jonge van Nassau-Siegen waren toegewezen. Willem II kreeg deze bezittingen in 1648.

Afb. 22 Frederik Hendrik, prins van Oranje, zijn echtgenote Amalia van Solms en hun drie jongste dochters, door Gerard van Honthorst, circa 1647.

Hooge en Lage Zwaluwe.⁶⁹ Van zijn moeder, Louise de Coligny, erfde Frederik Hendrik de stad en heerlijkheid Châteaurenard.⁷⁰ Deze heerlijkheid werd in pandschap bezeten, beleend met 90.000 gulden Frans geld en dit werd in 1660 afgelost. Deze ontvangers werden verantwoord.⁷¹

De heerlijkheid Naaldwijk, Honselersdijk, Wateringen, 't Opstal en het Hondertland met het daarbij behorende erfmaarschalschap van Holland werden door Frederik Hendrik aangekocht van de graaf van Aremborg voor 360.000 gulden volgens het contract van 16 april 1612.⁷² De stad 's Gravenzande en de heerlijkheid Zandambacht

⁶⁹ Zijn erfdeel bleef bezwaard met de douarie van zijn moeder. Scherft, *Sterfhuis*, 173. Een douarie is een weduw-goed of -geld: geldsom of rente door de man vastgezet op zijn vrouw, ingeval hij vóór haar komt te overlijden of het vruchtgebruik voor de langstlevende echtgenoot. Frederik Hendrik kreeg van de Staten-Generaal een gratificatie als een blijk van vertrouwen omdat zij van hem grote verwachtingen koesterden. De Ridderschap van Holland bevestigde in 1611 dat Frederik Hendrik de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe in leen had ontvangen. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 2009.

⁷⁰ Châteaurenard, een Frans stadje ten oosten van Orléans, ligt in de buurt van het stamslot van de Colignys in Châtillon-Coligny. In 1647 werd besloten deze goederen, die ver van de overige bezittingen in Frankrijk verwijderd lagen, te verkopen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 588. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 16323-16324.

⁷¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris en memorie van goederen.

⁷² Hondertland was een klein ambacht met recht van hoge heerlijkheid. Hieraan was de titel van erfmaarschalk van Holland verbonden. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 270.

werden door Frederik Hendrik op 24 september 1638 van de Staten van Holland gekocht voor 27.893 gulden. Samen met het van Maurits geërfd Monster bezat de prins dan ook vrijwel het hele Westland. De Staten van Holland stelden in 1592 het Huis in Noordeinde (Oude Hof of paleis Noordeinde) ter beschikking aan Louise de Coligny en haar gezin.⁷³ Op 8 oktober 1609 werd het huis, ook wel *Hoff van Oraignen* genoemd, aan Louise en haar zoon Frederik Hendrik en zijn wettige nakomelingen geschonken.⁷⁴ De grond voor de tuinen werd van diverse personen en in verscheidene tijden aangekocht.⁷⁵ Het Huis te Nieuwburg met boomgaarden, singels, warandes en 14 morgen en 127 roeden land te Rijswijk werd door Frederik Hendrik in juni 1630 van Philibert Vernat(ti) aangekocht voor 30.000 gulden.⁷⁶ De prins trouwde in 1625 met Amalia van Solms-Braunfels (1602-1675). Zij kregen zeven kinderen.⁷⁷

In zijn testament van 30 januari 1644 is te lezen dat Frederik Hendrik van de bevoegde autoriteiten octrooien had gekregen om over al zijn goederen te disponeren. Op 4 februari 1631 verleenden de Staten van Holland aan Frederik Hendrik een octrooi om te testen, te institueren en in alle graden te substitueren. Dit gold voor alle bezittingen van de prins in Holland en West-Friesland.⁷⁸ De prins institueerde en substitueerde zijn zoon Willem II als zijn erfgenaam. Mocht deze niet meer in leven zijn, dan werden diens wettige kinderen en nakomelingen geïnstitueerd en gesubstitueerd en 'praeferende altijdts de oudste, ende de Sonen voor de Dochteren en van Linie tot Linie, ende van Graet tot Graet'.⁷⁹ Mochten ook zij zijn overleden dan institueerde en substitueerde Frederik Hendrik, krachtens de octrooien waarmee hij mocht substitueren 'in allen graden', een eeuwig fidei-commis, aan zijn oudste dochter Louise Henriette en 'by gebreke van haer, als ook nae haer' haar wettige kinderen en nakomelingen.⁸⁰ Wanneer dezen allen waren overleden dan kwam de oudste van zijn andere dochters hiervoor in aanmerking, enzovoort.⁸¹ Amalia van Solms had invloed gehad op de totstandkoming van het testament van Frederik Hendrik.⁸² Deze voorwaarde was,

73 Na de dood van Willem I in 1584 was het de bedoeling van de Staten van Holland en tevens van Maurits om Louise de Coligny, de weduwe van Willem I, met haar gezin in de nabijheid van de regering te hebben, vooral vanwege de opvoeding van Frederik Hendrik. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 211. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4639. In 1591 hadden de Staten van Holland het huis voor 14.200 gulden gekocht. Zij noemden het de *Gemeene landtshuysse*. In dat jaar huurde Philips Ernst van Hohenlohe-Neuenstein het Huis in Noordeinde. Hij was de laatste huurder. Op verzoek van de Staten verliet hij in 1592 zijn huurhuis ten behoeve van de Oranjes. Zie Goossens, *Paleis*, 15; *Lekkerkerk, Paleis*, 10.

74 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4643, Akten van donatie door SG (1609). Het Huis zou sinds 1592 door Louise de Coligny zijn gehuurd.

75 Zie voor de aankoop van gronden en huizen NA, 1.08.11, ND, inv. 4644-4650, 4653-4654 en 4658-4659.

76 Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 212. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 4667.

77 Zes dochters: Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg (1627-1667); Henriette Amalia van Nassau (1628); Elisabeth van Nassau (1630); Isabelle Charlotte van Nassau (1632-1642); Albertine Agnes van Nassau-Dietz (1634-1696); Henriette Catharina van Anhalt-Dessau (1637-1708) en Maria van Palts-Simmern (1642-1688), en een zoon: Willem II (1626-1650).

78 KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 2, Octrooi van SH (4 februari 1631). Zie ook hoofdstuk 3.

79 KB, Knuttel, 14726, Testament Frederik Hendrik, 22 en 24.

80 KB, Knuttel, 14726, Testament Frederik Hendrik, 24. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 944, *Facti species*.

81 KB, Knuttel, 14726, Testament Frederik Hendrik, 22 en 24.

82 Visser en Van der Plaat (ed.), *Gloria Parendi*, 566 (25 september/5 oktober 1648).

voor wat betreft de goederen die Frederik Hendrik van Maurits (en van Philips Willem) had geërfd, niet in overeenstemming met de fideï-commissaire bepalingen in de testamenten van beide prinsen, die zich immers beperkten tot uitsluitend manlijke afstammelingen. Frederik Hendrik verkeerde toen nog in onmin met Willem Frederik van Nassau-Dietz en wilde deze mogelijk ook graag uitsluiten.⁸³

Drechsler is van mening dat de testamenten van Philips Willem en Maurits door dat van Frederik Hendrik ongeldig werden.⁸⁴ Dit zou betekenen dat de fideï-commissaire bepalingen van beide prinsen niet meer van kracht waren en dat Frederik Hendrik bij het maken van zijn testament vrij over al zijn goederen kon beschikken. Reden voor Drechsler om te concluderen dat vanwege het testament van Frederik Hendrik het Huis Hohenzollern als eerste recht had op de nalatenschap van Willem III.⁸⁵ Drechsler gaat hier voorbij aan het gegeven dat Frederik Hendrik de fideï-commissaire bepalingen van Maurits en Philips Willem niet zomaar ongedaan kon maken. Hiervoor was een octrooi van bijvoorbeeld de Staten van Holland nodig als het ging om goederen in Holland en West-Friesland.⁸⁶

Van Rappard vindt dat Frederik I geen aanspraak kan maken op de erfenis van zijn neef. Hij gaat uit van de ordonnantie van Orléans van 1560 waarin fideï-commissen van meer dan drie graden werden verboden en dus ook eeuwige fideï-commissen. Frederik Hendrik was als erflater de eerste graad, Willem II de tweede en de eerste gesubstitueerde en Willem III was de derde graad en tweede gesubstitueerde.⁸⁷ Van Rappard trekt hieruit de conclusie dat Willem als derde en laatst toegestane graad bij het benoemen van zijn erfgenaam niet gebonden was aan het fideï-commis van zijn grootvader. Wanneer Willem III aan Frederik I al zijn bezittingen had willen nalaten dan had hij hem uitdrukkelijk in zijn testament moeten benoemen. Deze ordonnantie van Orléans gold echter niet in de Zeven Provinciën. In Holland waren eeuwige fideï-commissen zelfs toegestaan. Hieruit blijkt wel dat het heel moeilijk is te bepalen op welke goederen de Pruisische koning recht had. In 1706 werd in een aantal ontwerp verdeelingsplannen opgenomen dat beide partijen niet meer zouden verwijzen naar testamenten en fideï-commissaire bepalingen.⁸⁸

Op welke goederen kon Frederik I aanspraak maken? Niet op de Hollandse en Zeeuwse goederen die Frederik Hendrik van Maurits had geërfd. Zoals reeds gezegd mocht Maurits institueren en over één graad substitueren zodat de last van het door hem ingestelde fideï-commis bij Willem II stopte. Willem II kon dus vrij over deze goederen beschikken. Frederik had in ieder geval ook geen recht op de goederen die Willem II en Willem III tijdens hun leven hadden verkregen. Dat wist hij zelf ook vandaar

83 Willem Frederik van Nassau-Dietz, gehuwd met Albertine Agnes, maakte zich terecht grote zorgen over de gevolgen van het testament van Frederik Hendrik voor zijn familie. Zie Visser en Van der Plaats (ed.), *Gloria Parendi*, 472 (27 december 1647/6 januari 1648); Groenveld, 'Vegelin', 94-95.

84 Drechsler, *Streit*, 6.

85 Drechsler, *Streit*, 7.

86 Zie hoofdstuk 3.

87 Zie hoofdstuk 3.

88 Zie hoofdstuk 6.

dat hij na de dood van Willem III in 1702 de Staten-Generaal verzocht om de goederen die Willem III en zijn vader tijdens hun leven zelf hadden verworven en waarover zij vrij konden beschikken te separeren van de eigen goederen van Frederik Hendrik die door hem bezwaard waren met een eeuwig fidei-commis.⁸⁹ Frederiks aanspraken concentreerden zich op de goederen die zijn grootvader had verkregen vanwege het Traktaat van Partage en ook die hij tijdens zijn leven zelf had gekocht of gekregen.⁹⁰

4.9 De nalatenschap van Willem II

Willem II erfde de nalatenschap van zijn vader, uitgezonderd de heerlijkheid van de Lek.⁹¹ Om de schulden en legaten die door Frederik Hendrik in 1647 waren nagelaten te voldoen mocht Willem II fidei-commissaire goederen verkopen of verpanden.⁹² Van zijn moeders zijde erfde hij niets, Amalia van Solms overleefde haar zoon. Zelf verwierf Willem II tijdens zijn leven Dieren. Hij kocht het goed in 1647 voor 148.837 gulden en 10 penningen en vergrootte het gebied door verschillende grondaankopen.⁹³ In 1649 en 1650 werden door Willem II de Willems- en Mariapolder annex het Prinsenland, aanbedijkt.⁹⁴

In 1650 stierf de prins *ab intestato* (bij versterf, zonder testament). Hij liet alleen een niet ondertekend concepttestament na waarin hij regelde wie de voogdij zou uitoefenen over een eventuele zoon en dochters die bij de dood van hun vader nog minderjarig zouden zijn.⁹⁵ J. Wagenaar had een afschrift van een testament van Willem II in handen gekregen.

⁸⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERS 1702, Von Schmettau aan SG (8 mei).

⁹⁰ Dit was ook de mening van Henriette Amalia, de moeder van Johan Willem Friso. Zie hoofdstuk 6.

⁹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris en memorie van goederen. Zie ook KHA, A16/IV, Willem III, inv. 6, Boedel en goederen. Op 5 april 1625 legateerde prins Maurits aan zijn natuurlijke zoon Willem van Nassau-LaLecq de heerlijkheid de Lek. Deze kreeg de titel heer van de Lek. Willem mocht van dit leengoed niets vreemden. Wanneer hij en zijn wettige nakomelingen waren overleden, dan zou zijn jongere broer Lodewijk van Nassau-Beverweerd en diens wettige nakomelingen erven. Wanneer zijn nakomelingen zouden ontbreken dan verviel de heerlijkheid aan de erfgenamen en nakomelingen van Maurits. In 1627 erfde Lodewijk de heerlijkheid de Lek van zijn broer. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3956; hoofdstuk 1.

⁹² Een erfgenaam die met een fidei-commis was belast mocht schulden en legaten betalen uit bijvoorbeeld de verkoop of verpanding van de fidei-commissaire goederen. Dit moest de erflater in zijn testament wel hebben toegestaan.

⁹³ Het huis of de Hof te Dieren werd op 2 september 1647 door prins Willem II gekocht van de Balije der Duitse Orde met toestemming van de Staten van Utrecht en octrooi van de Gelderse Landdag. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3387-3389. Om het enigszins verdeelde bezit geografisch af te ronden kocht de prins in 1647 en in de eerste jaren daarna nog talrijke goederen, stukken land en bosgebieden in de omgeving van het huis. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 160-161.

⁹⁴ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 415. Het Prinsenland werd in 1649 uitgebreid met de Willemspolder en in 1699 met de Mariapolder. Prinsenland maakt sinds 1 januari 1997 deel uit van de gemeente Steenbergen.

⁹⁵ ZA, 33.1, VH, inv. 178, Kopie concept-testament uit 1650. Dit stuk kreeg ik in handen via mijn promotor prof. dr. S. Groenvelde. In dit incomplete testament werd de voogdij over een eventuele en minderjarige zoon opgedragen aan Willems vrouw, de prinses royale, Mary Stuart, en enige leden van de Staten-Generaal, die door hem zouden worden benoemd. Troost, *Stadhouder-koning*, 37. Zie Veeze, *Raad*, 12. Van Rappard was blijkbaar van het bestaan van genoemd concept niet op de hoogte want hij schrijft dat het niet duidelijk is of Willem II een testament heeft nagelaten, er wordt nooit over gesproken. Van Rappard, 'Aanspraken', 134.

Afb. 23 Willem II, prins van Oranje, door Gerard van Honthorst (atelier), 1651.

Hierin stond dat bij het ontbreken van kind of kinderen, de prins zijn oudste zus Louise Henriette, keurvorstin van Brandenbrug, tot zijn erfgename benoemde. De lijftocht (levensonderhoud) van zijn echtgenote werd door hem verhoogd van 10.000 tot 15.000 pond sterling wanneer hij na zijn dood kinderen naliet, en tot 20.000 pond sterling wanneer hij geen kinderen naliet.⁹⁶ De heerlijkheden Buren, Leerdam, IJsselstein, Naaldwijk en nog andere werden voor de voldoening hiervan aangemerkt. Omdat dit afschrift geen hoofd- of dagtekening bevatte schrijft Wagenaar hierover ‘weet ik niet, hoe veel staat er op te maaken zy. Waarschynlyk, moet men ’t voor een Afschrift van [van] den onvolkomen uitersten wil houden’.⁹⁷ Volgens J. Eysten werd nog een testament gevonden waarbij Willem II, indien hij zonder nakomelingen kwam te overlijden, zijn zuster Albertine Agnes tot zijn erfgenaam benoemde. Als voorwaarde werd gesteld dat zij met de Friese stadhouder Willem Frederik zou trouwen. Dit testament droeg geen datum, dagtekening en plaatsnaam.⁹⁸ De nalatenschap van Willem II ging naar zijn zoon Willem III. Het is moei-

⁹⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 121-122. Eysten verwijst naar een codicil van 21 december 1649. Verder kreeg zij het gebruik van het meubilair in de huizen te Buren, Breda, IJsselstein en Honselersdijk. Zie Eysten, *Willem II*, 199.

⁹⁷ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 121-122.

⁹⁸ Eysten, *Willem II*, 200 en noot 1.

lijk te zeggen of er op goederen die Willem II van zijn vader had geërfd nog fidei-commissaire bepalingen van Maurits of Philips Willem van kracht waren. Frederik Hendrik had in ieder geval al zijn goederen, ook die hij van zijn twee halfbroers had geërfd, belast met een eeuwig fidei-commis.⁹⁹

4.10 Het testament en de nalatenschap van Amalia van Solms

Op 8 september 1675 overleed Amalia van Solms, de weduwe van Frederik Hendrik. Van haar zijn vijf testamenten bekend, waarvan het oudste uit 1649 stamt. De dood van haar zoon Willem II in 1650 en van haar oudste dochter Louise Henriette in 1667 noopte Amalia ertoe om in 1651 en in 1668 nieuwe testamentaire bepalingen te formuleren. Een vijfde testament maakte zij in 1663 en het laatste testament werd door Amalia van Solms een jaar voor haar dood, op 7 december 1674, gemaakt.¹⁰⁰ In al haar testamenten ging de erfenis grotendeels naar de dochters van Amalia.¹⁰¹

Bij de boedelscheiding in 1676 ging Huis ten Bosch (de Oranjezaal of Huis in het Bosch), het zomerverblijf van Amalia, als gemeenschappelijk bezit over op haar dochters of hun erfgenamen.¹⁰² Dit waren:

- 1 de beide prinsen van Brandenburg als nakomelingen van de overleden oudste dochter Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg;
- 2 Albertine Agnes, de weduwe van Willem Frederik van Nassau-Dietz. Zij kreeg ook het vruchtgebruik van het Huis ten Bosch;
- 3 Henriette Catharina, de echtgenote van Johan George II van Anhalt-Dessau. Zij had als langstlevende dochter van Amalia van Solms, na de dood van haar zus Albertine Agnes in 1696, het Huis ten Bosch geërfd op grond van het testament van haar moeder van 7 december 1674. In 1703 droeg zij haar eigendomsrechten hiervan over aan haar neef de Pruisische koning Frederik I;¹⁰³
- 4 Maria, de weduwe van Maurits van Palts-Simmern.

⁹⁹ Ook zal er op Veere c.s. een fidei-commis hebben gerust dat erop was gelegd met toestemming aan Willem II van de Staten van Holland in ruil voor het fidei-commis op Leerdam. Zie Groenveld, 'Oranjes', 115, noot 24.

¹⁰⁰ Toen Amalia van Solms in 1674 haar laatste testament maakte waren nog drie dochters, Albertine Agnes (1634-1696); Henriette Catharina (1637-1708) en Maria (1642-1688), in leven.

¹⁰¹ Erkelens, 'Statthalterliche Hof', 107-130.

¹⁰² Uit een kopie van overgifte van 17 mei 1695 blijkt dat de grafelijkheid van Holland aan Amalia van Solms voor de bouw van het Huis ten Bosch in Den Haag, als zomerresidentie niet ver van het Stadhouders Hof, een elstakker had gegeven, groot 18 morgen en 470 roeden, gelegen aan de oostzijde van het Haagse Bos. NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen. Zie voor de akte van consent uit 1645 door de grafelijkheid van Holland voor prinses Amalia van Solms, vanwege het aanvaarden van een stuk land voor de bouw van een buitenhuis, NA, 1.08.11, ND, inv. 4675.

¹⁰³ In de memorie van goederen is te lezen dat van de Oranjezaal (Huis ten Bosch) geen bewijsstuk was gevonden hoe en wanneer Willem III dit huis van Amalia van Solms, de prinses-douairière, in bezit had gekregen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen. Dit klopt want niet Willem III, maar zijn neef Frederik had het huis van tante Henriette Catharina geërfd.

Afb. 24 Amalia van Solms, door Gerard van Honthorst (atelier), 1650.

Ook Zevenbergen, dat het persoonlijk eigendom van de prinses was, vermaakte zij op deze manier aan haar dochters.¹⁰⁴ Hoewel Amalia van Solms haar bezittingen had toegewezen aan haar vier dochters, werd zij na haar dood in 1675 in Zevenbergen opgevolgd door haar kleinzoon Willem III.¹⁰⁵ Uit deze bezitting moest de prins aan de vier dochters van Frederik Hendrik 600.000 gulden uitkeren.¹⁰⁶ In 1648 ontving Amalia van Solms bij de Vrede van Munster Turnhout en het kasteel als een erfelijk leen van de Spaanse koning.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Van Hoof e.a. (ed.), *Archieven Nassause Domeinraad*, 213. De Staten van Holland eisten bij de Vrede van Munster in 1648 de heerlijkheid Zevenbergen op van de Spaanse koning Philips IV. Op 29 mei 1649 werd Amalia van Solms door de Leenkamer van Holland beleend met stad, slot, land en heerlijkheid van Zevenbergen.

¹⁰⁵ Van Hoof e.a. (ed.), *Archieven Nassause Domeinraad*, 292. Vanwege het testament van Amalia van Solms werd Zevenbergen fidei-commis gemaakt op de dochters van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

¹⁰⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen*. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 292. Zevenbergen werd in vrije eigendom aan Willem III gelaten, mits hij daarvoor aan zijn vier tantes 600.000 gulden zou uitkeren, 'off daer noch behoorlijke rente constituerende 't haren genoegen,'t geene ook alsoo is geschiet'. Van 1649-1676 werd het beheer over Zevenbergen uitgeoefend door de Raad en Rekenmeester(s) van Amalia van Solms.

¹⁰⁷ Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 577. De heerlijkheid Turnhout was ten tijde van de vredesonderhandeling, op 8 januari 1647 door Spanje beloofd aan Frederik Hendrik. Het Huis Oranje had in december 1647 een akkoord met Spanje gesloten dat tegelijkertijd met het vredesverdrag van 1648 van kracht zou worden. Amalia van Solms zou Turnhout en ook Zevenbergen krijgen. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 222-223. Op 27 december 1647, Frederik Hendrik was inmiddels overleden, zegde de Spaanse koning de heerlijkheid toe aan de prinses-

Na haar dood erfde haar kleinzoon Willem III het gebied.¹⁰⁸ Het vruchtgebruik kwam in 1676 toe aan Maria van Palts-Simmern, de jongste dochter van Amalia.¹⁰⁹

4.11 De nalatenschap van Willem III

Naast de nalatenschap van zijn vader verwierf Willem III tijdens zijn leven ook nog veel goederen.¹¹⁰ Vanaf 1679 had hij de Lithse tol in bezit zoals Maurits en de volgende prinses deze tot 1652 in bezit hadden.¹¹¹ De Gennepse tol en het Kleefs licent (op de Maas) werden door de Grote Keurvorst van Brandenburg in zijn brief van 26 februari 1678 erfelijk en in eigendom afgestaan aan Willem III om daarmee naar eigen believen te doen, handelen en disponeren. De prins liet het kantoor van de Gennipse tol naar Grave verplaatsen.¹¹²

De Staten van Holland gaven de stad Geertruidenberg volgens akkoord van 28 oktober 1672 over aan Willem op voorwaarde dat hij Holland daarvoor 20.000 gulden zou betalen.¹¹³ De prins verwierf Steenberg van Amalia van Solms.¹¹⁴ Van de polder Koningsoord in Prinsenland werd bij verkaveling op 3 april 1700 de helft aan de Koning-Stadhouder gegeven.¹¹⁵ Amalia vermaakte Turnhout, volgens haar testament gemaakt [op Huis ten Bosch] op 4 (7) september 1674, aan de prins.¹¹⁶ In 1711 kwam Turnhout in het bezit van de Pruisische koning Frederik I.¹¹⁷ In het geschil met de Friese Nassaus

douairière Amalia van Solms. Tijdens de Vrede van Munster, gesloten op 30 januari 1648, werd dit besloten en de overdracht volgde op 26 oktober 1649. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris.

108 Amalia van Solms benoemde haar kleinzoon Willem III tot haar erfgenaam onder aftrek van 100.000 gulden waarmee Willem III de schulden en legaten aan zijn tantes moest betalen.

109 Maria was getrouwd met (Lodewijk Hendrik) Maurits van Palts-Simmern. Zij overleed op 30 maart 1688. Na haar dood verviel de gehele baronie aan Willem III.

110 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris.

111 De Lithse tol werd door de Staten-Generaal, na de Vrede van Munster in 1648, aan Willem II geschenken als vergoeding voor het verlies van goederen in Brabant. De Staten-Generaal behielden het recht van herroeping, zij namen deze tol te Venlo in 1701 over. De tol werd geheven volgens een door de Raad van State vastgestelde lijst. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 9956, Volume V, B. Het recht van de Lithse tol over de periode 1577-1704.

112 Zie Rive, *Schets*, 93. De Gennipse tol werd enige tijd tweemaal geheven. Eenmaal door Kleef te Gennep en eenmaal bij Grave. Waarschijnlijk was dit een gevolg van de onenigheid over de verdeling van de nalatenschap van Willem III. Met het Traktaat van Partage in 1732 kwam de Gennepse tol aan Frederik Willem I, koning in Pruisen. NA, 1.08.11, ND, inv. 9956, volume V, C. De Gennepse tol en het Kleefse licent op de Maas, 1678-1718. Zie ook Drechsler, *Streit*, 46. Een licent was oorspronkelijk een verlof om handel te drijven.

113 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen. Willem werd in 1672 met de heerlijkheid Geertruidenbeg beleend. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4043, Akte van belening, 28 november 1672. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 190. Prins Frederik Hendrik ontving vanwege het Traktaat van Partage (1609) onder andere de stad en heerlijkheid van Geertruidenberg.

114 Volgens het testament van Amalia van Solms. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Memorie van goederen.

115 De Koningsoordpolder in Prinsenland werd rond 1699 bedijkt. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 11824; Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 415. De polder dankt zijn naam aan Koning-Stadhouder Willem III, de toenmalige heer van Prinsenland. Zie Hopstaken, *Koningsoordpolder*, Inleiding/historisch overzicht.

116 Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 577. Ook Turnhout werd vanwege het testament van Amalia van Solms fidei-commis gemaakt op de dochters van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

117 Henriette Catharina had haar aanspraken op delen van de nalatenschap van Willem III overgedragen aan

over Turnhout als deel van de nalatenschap van Willem III sprak het Hof van Brabant een vonnis uit ten gunste van Frederik I.¹¹⁸ Zevenbergen is op dezelfde wijze in het bezit gekomen van Willem als Turnhout.¹¹⁹ De Koning-Stadhouder kocht op 21 maart 1698 Wernhout in de baronie van Breda van Cornelis van Aerssen, heer van Wernhout en Sommeldijk, voor 16.250 gulden.¹²⁰

Op 13 september 1679 werden de hoge, middelbare en lage jurisdictie van Soest, Baarn, Ter Eem en Eemnes Binnen en Buitendijk c.a. door de Staten van Utrecht aan Willem III eeuwig en erfelijk opgedragen.¹²¹ Na Willems dood kwamen de heerlijkheden, nu bekend onder de verzamelnaam Soestdijk, weer aan de Staten van Utrecht.¹²² Landen, tienden en andere gerechtigheden die vanouds tot de thesaurie van St. Marie te Utrecht hadden behoord, werden door de Staten van Utrecht met hun brief van 12 juni 1679 aan Willem in volle vrije en erfelijk eigendom opgedragen. De deken en het kapittel van de Dom te Utrecht hadden op 22 februari 1675 aan Willem III en zijn erfgenamen alle tienden, die door het voormalige kapittel uit de landen en de baronie van IJsselstein tot die tijd toe werden genoten, geschonken.¹²³

Op 3 november 1677 droegen de Staten van Overijssel aan de prins hun leengoederen in het graafschap Bentheim op.¹²⁴ Dit domein (en de rechten) vielen na de dood van Willem weer terug aan de Staten van Overijssel.¹²⁵

Frederik I. De Pruisische koning had Henriette Catharina aangeboden Turnhout te kopen. Zij stelde eerst haar dochter Henriette Amalia in de gelegenheid om deze heerlijkheid voor hetzelfde bedrag te kopen. Ging deze hier niet op in, dan verkocht zij de heerlijkheid aan Frederik. Zie Veenendaal, (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 593 en noot 1, Henriette Amalia aan Heinsius (30 december 1702).

118 Van Hoof e.a. (ed.), *Archieven Nassause Domeinraad*, 577. Zie voor de boedelscheiding van Amalia van Solms Drossaers en Lunsingh Scheurleer (ed.), *Inventarissen I*, 325-378: *Boedelscheiding van Amalia van Solms 1676* (roerende goederen). In 1732, met de totstandkoming van het Traktaat van Partage tussen Willem IV en Frederik Willem I, deed Willem IV definitief afstand van Turnhout.

119 In 1719 werd Zevenbergen toegewezen aan Anna Charlotte Amalie van Nassau-Dietz en Willem Karel Hendrik Friso van Oranje-Nassau (Willem IV), de minderjarige kinderen van Johan Willem Friso en Maria Louise van Hessen-Kassel, hun moeder en voogdes. Zevenbergen werd beheerd door de Raad en Rekenmeester(s) van de geëxtraheerde goederen. Deze goederen waren door de Staten-Generaal ten behoeve van de Friese Nassaus aan de nalatenschap van Willem III onttrokken. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 292; NA, 1.08.11, ND, inv. 78 en inv. 1529.

120 NA, 1.08.11, ND, inv. 12951, Akte van verkoop. Op 13 mei 1698 werd Willem III door het leenhof van Brabant beleend met de heerlijkheid Wernhout. NA, 1.08.11, ND, inv. 12952, Akte van belening.

121 De Staten van Utrecht droegen op 3 september 1674 genoemde goederen aan Willem III over. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 185. In de periode 1674-1680 voegde Willem aan dit bezit door koop nog enkele landerijen toe. Op de plaats van een hofstede aan de Soestdijk liet hij een huis bouwen. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 185.

122 In 1714 kocht Maria Louisa van Hessen-Kassel van de Staten van Utrecht de ambachtsheerlijkheden Soest, Baarn en Ter Eem. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 185.

123 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 4753, Akte van opdracht, 1675. Willem III ontving alle tienden onder IJsselstein als dank voor de bevrijding van de Fransen in het kader van de oorlog van 1672.

124 Op 3 november 1677 droegen de Staten van Overijssel hun leengoederen in het graafschap Bentheim op aan Willem III. De Koning-Stadhouder ontving de leengerechtigheid van Nieuwenhuis, ook wel Neder-Bentheim genoemd, en alle goederen die voorheen aan Salland, Twente en de rentambten Sibculo, Albegen en Windesheim behoorden. In 1682 werd de schenking uitgebreid met alle tienden, cijnzen, bedden en andere rechten die uit deze goederen in Bentheim voortvloeiden. Tevens verwierf Willem het recht van premier stende, eerste lid van de Gewestelijke Staten in de landsregering. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen* en inv. 16501, Akte van donatie. Zie ook Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 608.

125 In 1747 werden deze goederen aan Willem IV opgedragen.

Hoogsoeren c.a. in het ambt Apeldoorn op de Veluwe werd bij hun brief van 13 december 1678 door de Staten van Gelderland aan Willem III opgedragen en gecedeerd. De oude havezate Het Loo met toebehoren en rechten werd door de prins in 1685 en 1686 aangekocht.¹²⁶ Op 16 juli 1698 ontving hij van de Staten van Gelderland het erf en goed aan het Uddelermeer met de visserijen. In 1700 kocht hij het goed Hoog Buurlo voor 15.000 pond.¹²⁷ Verder kocht Willem de havezate Coldenhave op de Veluwe en de Fraterweerden gelegen aan de IJssel.¹²⁸ De heerlijkheid Bredevoort met al haar toebehoren werd door de Staten Generaal bij hun brieven van 25 september 1697, in volle eigendom aan Willem III overgedragen als een vrij goed. De prins ontving de Burense tienden onder Doesburg.¹²⁹

Willem verwierf op 6 februari 1670 door koop het Hondenhuis met erf en toebehoren gelegen bij de Watermolens [bij de Hereweg] in Den Haag voor 1.300 gulden.¹³⁰ Verder kocht hij de hofstede Den Kruijterbergh c.a. op 26 september 1681 voor een bedrag van 30.000 gulden.¹³¹

Montfort werd uit kracht van het traktaat met Philips IV, koning van Spanje, en de voogden van Willem III van 28 oktober 1651 aan de prins overgedragen, evenals de tienden van Venray [gelegen in het land van Kessel] en de heerlijkheid Middelaar.¹³² De Koning-Stadhouder stond deze heerlijkheid in 1693 af aan zijn neef keurvorst Fre-

126 Het Loo met het omringende gebied werd in 1684 door Willem III gekocht van Johan Carselis van Ulft, genaamd Doornick. Voor de koopaktes e.d., zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 174-177 en NA, 1.08.11, ND, inv. 3647-3653. Het Loo bestond uit een huis, een half deel hout (holts) in 't Hoogsoerder bos, leen- en gerechtigheden, erven, molens, tienden, marktrecht en andere gerechtigheden.

127 Akten van transport van Hoog Buurlo door Joost Wirich baron van Clout aan prins Willem III van 25 maart en 19 april 1701. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3656; Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 174-175.

128 De havezate Coldenhave (Koldenhoven), gelegen in het ambt Brummen, werd in 1700 door Willem III van de familie Boshoff gekocht. Zie voor Koldenhove Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 160 en NA, 1.08.11, ND, inv. 3420, *Retroacta*, 1662-1699. In 1700 kocht Willem III van de voogden van gravin Maria van Bronkhorst de Fraterwaard, een aantal uiterwaarden gelegen onder Dieren aan de Veluwezoom aan de IJssel, voor 136.000 gulden. Het op het goed rustende panschap werd een jaar later door hem afgekocht van de erfgenamen van Rutger, Wilhelm en Bartholomeus Huijgens. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 160-161, NA, 1.08.11; ND, inv. 3417-3418 en 3707-3709.

129 De Burense tienden, gelegen in graafschap Zutphen, betroffen landerijen die waren ontstaan uit de ontginning van woeste grond. De heer diende toestemming te geven voor ontginning en gebruik. De gebruiker moest aan de heer een tiende deel van de schatting afstaan. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 118.

130 NA, 1.08.11, ND, inv. 918, *Memorie van goederen* en inv. 4620, *Akte van verkoop*, 1670.

131 De hofstede de Cruydborg of Kruitberg, gelegen in het baljuwschap van Brederode bij Santpoort, behoorde onder de banne of jurisdictie van Velsen. Willem III kocht de hofstede met bossen, beplantingen en landerijen van Johan Coemans. Willem III gebruikte deze hofstee als buitenverblijf en jachthuis. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 236 en 237 en NA, 1.08.11, ND, inv. 5321-5336, *Retroacta*, c.a., 1681-1683.

132 Tijdens de vredesonderhandelingen te Munster werd tussen koning Philips IV van Spanje en Frederik Hendrik overeengekomen dat het kasteel, het land en de heerlijkheid Montfort, de heerlijkheden Stevensweert, Ohé en Laak en Middelaar en de tienden van Venray aan de prins zouden worden overgedragen. Frederik Hendrik ontving de goederen als een onversterfelijk leen. Hij kreeg de heerlijke rechten, terwijl Philips IV de soevereine rechten behield. Hier was sprake van een scheiding van de heerlijke en soevereine rechten. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 11071. De heerlijkheid was een erfelijke bezitting, een erfleen, van de Oranjes. Na het overlijden van Frederik Hendrik kreeg zijn zoon Willem II dezelfde rechten. Tot de heerlijkheid Montfort behoorden Echt, Linne, Maasbracht, Montfort, St. Odiliënberg, Posterholt, Roosteren, Vladorp, Beesel, Belfeld en Nieuwstadt. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 401.

derik III van Brandenburg.¹³³ Op 11 februari 1692 kocht hij het goed Asselt voor 8.000 gulden.¹³⁴

Zoals wij zagen liet Willem III geen nakomelingen na, hij had wel een testament gemaakt en tevens een aantal legaten.¹³⁵ Om zijn goederen te kunnen vermaken beschikte hij over octrooien van de Staten van Holland en West-Friesland (verleend op 15 juni 1673), de Staten van Utrecht (verleend op 3 mei 1676), het Hof van Utrecht (verleend op 5 mei 1676), de Raad van Brabant (verleend op 9 mei 1676), de koning van Spanje (verleend op 18 mei 1676), de Staten van Overijssel (verleend op 18 juli 1676) en van de Staten van Zeeland (verleend op 17 september 1676).¹³⁶ De Koning-Stadhouder had geen fidei-commissaire bepalingen in zijn testament opgenomen.¹³⁷ Alle octrooien waren met substitutie, maar hier heeft Willem III geen gebruik van gemaakt, hij heeft alleen geïnstitueerd door Johan Willem Friso als zijn enige en universele erfgenaam te benoemen.

4.12 Slot

In de periode waarin het Romeinse recht aan kracht won, stelde een flink aantal Nassaus en Oranjes hun testament op. Daarin namen fidei-commissaire bepalingen een voorname plaats in, evenals vragen betreffende de rechten van manlijke en vrouwelijke erfgenamen. De testamenten werden juridisch veelvuldig in de lijn van vorige erfelingen geplaatst, omdat groot gewicht werd toegekend aan instandhouding van het reeds verworven bezit van gronden en rechten. Dwars door dit streven speelden echter veranderingen in het recht, in de openbare omstandigheden en de familieverhoudingen. Een en ander kon ertoe leiden dat eerder ingenomen standpunten en bepalingen door latere erfaters moesten worden genuanceerd of zelfs vaarwelgezegd. Voor verervingen en voor zulke veranderingen hadden deze erfaters octrooien van de boven hen staande soevereinen nodig: aanvankelijk van de Bourgondische en Habsburgse landsheren van de Nederlandse gewesten, en later tijdens de Republiek van de Staten der afzonderlijke gewesten.¹³⁸

De Nassause en Oranje-testamenten werden tijdens de zestiende en zeventiende eeuw steeds beheerst door de in 1472 aangegeven *Erbeinigung*, die de opvolging regelde in alle Nassaugoederen – in het Duitse Rijk, in de Nederlanden en verspreid in aangrenzende staten. Na de eerste generaties, die alleen manlijke erfopvolging toestonden,

¹³³ Middelaar werd in 1692 door Willem III afgestaan aan Frederik III, keurvorst van Brandenburg. Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 402 en NA, 1.08.11, ND, inv. 51, Registers van notulen van de Domeinraad, 1692.

¹³⁴ Willem III kocht het erfgoed Asselt van Wilhelm van Haersolte. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3698, Akte van verkoop en transport, 11 februari 1692.

¹³⁵ Zie hoofdstuk 2.

¹³⁶ KHA, A16/IV, Willem III, inv. 3, Testament van Willem III. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 918.

¹³⁷ SGB, ARCo001, SB, inv. 239, volgnr. 164, Ingekomen stukken, 1700-1702, nr. 68, Bernhard Stuerman aan SB (8 mei 1702).

¹³⁸ Zie voor zulke octrooien ook hoofdstuk 7.

week René de Chalon daarvan in 1544 met toestemming van Karel V af, door ook vrouwelijke erfopvolging op te nemen. Deze kwam ook voor in het testament van Anna van Egmond uit 1558, maar verdween weer bij de Partage van de erfenis van Willem van Oranje in 1609. Bij deze zelfde gelegenheid werden ook oude fidei-commissaire bepalingen met toestemming van de Staatse autoriteiten buiten werking gesteld.

De belanghebbenden bij de Partage – de halfbroers Philips Willem, Maurits en Frederik Hendrik – troffen maatregelen om hun vaderlijk erfgoed bij elkaar te houden, vermeerderd met eigen nieuwe aanwinsten. Zij deden dit onder meer door invoering van nieuwe fidei-commissaire regelingen. Zo gingen de bezittingen van Philips Willem naar Maurits en, via deze, naar Frederik Hendrik, in beide gevallen met instandhouding van manlijke opvolging – die de Friese Nassaus onder de belanghebbenden bracht – en met fidei-commissen. Maurits had van Holland en Zeeland octrooien gekregen waarmee hij over één graad mocht substitueren.

Voor de toekomst werd het testament van Frederik Hendrik uit 1644 cruciaal. Deze Oranje sloot, bij onzekerheid over manlijke nazaten via zijn jonge zoon Willem II, de vrouwelijke lijn niet langer uit, mogelijk ook vanwege spanningen met de Friese stadhouder Willem Frederik. De manlijke opvolging werd door Willem II echter wél gegarandeerd, maar was voorbij met de dood van diens zoon Willem III. Welke argumenten werden nu door of namens de grootste kanshebbers op de erfenis – Johan Willem Friso en Frederik I – aan de vorige testamenten ontleend om hun aanspraken basis te geven?

5 Verwachtingen van de Brandenburgse keurvorsten

Inleiding

Op 10 mei 1702 werd aan de Frederik I, koning in Pruisen, bekend gemaakt dat Johan Willem Friso door Willem III als diens universele erfgenaam benoemd was en dat de Staten-Generaal door Willem waren aangesteld als zijn executeurs-testamentair.¹ Het viel de Pruisische koning erg tegen dat hij niet eens in het testament van de Koning-Stadhouder werd genoemd. Zoals wij al zagen was Frederik I van mening dat hij vanwege zijn familie- en bloedverwantschap met Willem III zijn erfgenaam was.² Hij was een neef, terwijl Johan Willem Friso een achterneef was. Bovendien had Frederik uit beloften en brieven van zijn neef Willem ‘de zekere verwachting geput om hem in zijne bezittingen op te volgen en nu viel een zijner geliefdste plannen met al de heerlijke vooruitzichten, die daaraan vastgeknoopt waren, in duigen’.³ Ook zou zijn neef Willem bij het maken van zijn testament niet hebben gedacht aan wat hij en zijn vader, de Grote Keurvorst Frederik Willem I, voor hem hadden gedaan. Sinds het overlijden van Frederik Hendrik in 1647 zou het uitzicht om eenmaal de erfenis van het Huis Oranje-Nassau ‘in ihre Lände bringen zu können’ invloed hebben gehad op de Brandenburgse en Pruisische politieke besluitvorming met betrekking tot de Republiek. Dit gold zowel voor de Grote Keurvorst als zijn zoon en opvolger Frederik III, de latere koning Frederik I. Keurvorst Frederik Willem I stond als het hem goed uitkwam aan de zijde van de Republiek, maar wanneer zijn belang daarom vroeg stelde hij dit, zoals we nog verscheidene malen zullen zien, veilig door zich op Frankrijk te richten.⁴

De bijbehorende titel van prins van Oranje en ambten zouden de ijdelheid en eigenwaarde van de Brandenburgers hebben doen stijgen.⁵ Frederik I streefde naar meer aanzien voor zijn pas verworven waardigheid als koning in Pruisen en wilde tevens zijn dynastieke legitimiteit als koning bevestigen. In dit kader voerde Frederik een ex-

¹ Frederik I verbleef op dat moment in Wezel. Volgens Rive was Frederik I daar al naar toe gereisd om zich sneller van alle goederen van zijn overleden neef in het bezit te kunnen stellen. Zie Rive, *Schets*, 9. Frederik I kroonde zichzelf in 1701 tot koning in Pruisen, hij durfde zich geen koning van Pruisen te noemen omdat West Pruisen nog tot het koninkrijk Polen behoorde. Zijn koningstitel gold alleen voor het hertogdom Pruisen dat niet tot het rechtsgebied van Keizer Leopold I behoorde. Vandaar dat de kroning op 18 januari 1701 niet in de residentie Berlijn, maar in de hoofdstad van Pruisen, Königsberg, plaatsvond.

² NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, Von Schmettau aan SG (24 maart).

³ Rive, *Schets*, 9.

⁴ Japikse, *Willem III II*, 13.

⁵ Drechsler, *Streit*, 16-17 en 31. Zie hoofdstuk 6. Oranje was een soeverein vorstendom.

pansionistische politiek.⁶ De Pruisische koning wilde daarom de nalatenschap van zijn neef Willem III zeker niet aan zijn neus voorbij laten gaan. Hij was door zijn aanzien en zijn macht een zeer gevaarlijke concurrent voor prins Johan Willem Friso. 'L'héritier [Johan Willem Friso] n'y eut pas beau jeu contre un prince puissant et avide', schreef hertog De Saint-Simon in zijn *mémoires*.⁷ Frederik I wilde niet alleen stadhouder worden, maar ook koning van Holland zoals uit een politiek testament blijkt.⁸

5.1 De Grote Keurvorst en de erfenis van zijn schoonvader

Reeds Frederik Willem I van Brandenburg had grote verwachtingen gekoesterd ten aanzien van de erfenis van zijn schoonvader Frederik Hendrik. Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was hij door zijn vader George Willem (1619-1640) in juli 1634 naar het hof van Frederik Hendrik, een oom van zijn moeder, gestuurd.⁹ Hij woonde daar vier jaar en studeerde aan de universiteit van Leiden staats-, rechts- en natuurwetenschappen.¹⁰ Ook verbleef hij in de legerkampen van Frederik Hendrik.¹¹ In de zomer van 1638 ging hij in opdracht van zijn vader terug naar Berlijn.¹² Aan het Hof van zijn oom had hij kennis gemaakt met diens oudste dochter Louise Henriette. Op 7 december 1646 huwde hij met haar.¹³ Niet vanwege die oude kennismaking, maar om actuele politieke redenen.¹⁴ De prinses was een acceptabele partij, onder meer omdat haar broer getrouwd was met Mary Stuart, dochter van Karel I van Engeland. Daarbij kwam dat Frederik Hendrik in zijn testament had bepaald dat bij afwezigheid van mannelijke nakomelingen zijn oudste dochter erfgenaam van zijn goederen, niet van zijn ambten, zou zijn.¹⁵ Tekenend is het vierde artikel van hun huwelijksverdrag waarin stond

6 Volgens de Duitse historicus Otto streefde Frederik I twee politieke doelen na: verkrijgen van meer macht door het winnen aan prestige en het nauwer met elkaar verbinden van de geografisch verspreid liggende landsdelen. Otto, 'Preussens erster König', 35.

7 De Saint-Simon, *Mémoires* III, 300.

8 Zie voor de artikelen I t/m XXIX van de *Derniers Conseils ou Testament politique d'un Ministre de l'Empereur Leopold I* Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 249-270.

9 Zijn moeder, Elizabeth Charlotte van de Palts, was een dochter van keurvorst Frederik IV van de Palts en van Louise Juliana van Oranje-Nassau. Louise Juliana, een dochter van Willem van Oranje uit zijn huwelijk met Charlotte de Bourbon, was een halfzus van Frederik Hendrik.

10 Droysen, *Preussischen Politik* III, I/1, 147.

11 Tijdens zijn verblijf kreeg Frederik Willem bewondering voor de maatschappij, vooral de handel en de zeevaart, in de Republiek. De Boer, *Oude Duitsland*, 225.

12 Droysen, *Preussischen Politik* III, I/1, 147.

13 Schmidt, *Friedrich I*, 11. Het huwelijk werd op het Oude Hof (paleis Noordeinde) te Den Haag voltrokken. Vondel schreef naar aanleiding hiervan zijn gedicht *De Kleefsche hofzwaan*. Hun eerste zoon Willem Hendrik werd in 1648 geboren, hij overleed op anderhalfjarige leeftijd. Hun tweede zoon Karel Emiel werd in 1655 geboren, hij overleed in 1674. Hun derde zoon Frederik (1657-1713), *der Krumme Fritz*, volgde zijn vader in 1688 op als keurvorst. Ze kregen in 1664 een tweeling: Amalia (1664-1665) en Hendrik (1664-1664). In 1666 werd Lodewijk geboren, hij overleed in 1687.

14 Zie Groenveld, *Verlopend getij*, 124-126.

15 Mocht Louise Henriette overleden zijn dan waren haar kinderen erfgenaam, de zonen vóór de dochters. Zie hoofdstuk 4.

Afb. 25 Dubbelportret van keurvorst Frederik Willem I (de Grote Keurvorst) en zijn echtgenote Louise Henriette, prinses van Oranje-Nassau, door Gerard van Honthorst en zijn atelier, circa 1647.

dat de bruid al haar rechten op de erfenis van zowel haar vader als haar moeder zou behouden: 'So blyven oock de Hoogstgamelte Princessse ende Vorstelijcke Bruyt, die toekomende Vaderlijcke ende Moederlijcke, ende oock mede alle andere Successien Erfgevallen, hier mede wel uytdrukkelijck gereserveert en voor behouden'.¹⁶

De Grote Keurvorst wordt voogd van zijn neef Willem

In 1650 stierf Willem II, de zoon van Frederik Hendrik.¹⁷ Hij had geen mannelijke nakomelingen en het zag er naar uit dat de voorwaarden van het testament van Frederik Hendrik in vervulling zouden gaan, maar er werd toch nog een zoon geboren.¹⁸ De kansen van Frederik Willem op de erfenis waren voorlopig verkeken. De Grote Keurvorst wierp zich toen op als feitelijk hoofd van het Huis Oranje. Hij was nu de enige volwassen man in de familie en de tweede gerechtigde, na de jonge prins van Oranje, op de nalatenschap van zijn schoonvader. Frederik Willem werd bovendien door de

¹⁶ Van Aitzema, *Saken III*, 145-146. Volgens De Boer zou Frederik I op grond van dit verdrag de goederen uit de nalatenschap van zijn neef hebben opgeëist. Zie De Boer, *Oude Duitsland*, 240.

¹⁷ Willem II stierf op 6 november 1650.

¹⁸ Willem III werd op 14 november 1650 geboren in het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof te Den Haag.

Afb. 26 Foto van het overgebleven deel van Slot Oranienburg, door Matti Herben, 2011. Op 27 september 1650 schonk de Grote Keurvorst Frederik Willem zijn vrouw, keurvorstin Louise Henriette, prinses van Oranje-Nassau, het domein Bötzw, waar zich een jachtslot en de gelijknamige stad bevonden. Louise Henriette liet het jachtslot tot een lustslot verbouwen met daaromheen een lusthof. In 1652 gaf de Grote Keurvorst het slot de naam Oranienburg. Die nieuwe naam ging ook over op de stad Bötzw en prijkte een jaar later al op het zegel van het stadsbestuur. In latere eeuwen is een deel van het slot verloren gegaan.

prinses-weduwe Amalia van Solms als zodanig behandeld. De Grote Keurvorst werd betrokken bij de voogdij over de prins van Oranje. In deze bemoeienis ziet Japikse een begin van een door dynastieke overwegingen geleide politiek van de Hohenzollern die gedurende het leven van Willem III werd gecontinueerd.¹⁹ Oom Frederik Willem bleek erg op zijn neefje gesteld te zijn: ‘es ist das liebste Kind, so sein kann, und nach seinem Alter schon sehr verständig’.²⁰ Er was intussen onenigheid ontstaan over de voogdij. Na de dood van Willem II nam diens weduwe Mary Stuart niet alleen de voogdij van haar zoon op zich, maar hield zich ook bezig met het bestuur over de domeinen. Tevens ging zij de ambtenaren en magistraten in de van het Huis Oranje afhanke-lijke heerlijkheden en steden benoemen.²¹ Haar schoonmoeder, de overheersende

¹⁹ Japikse, Willem III I, 29.

²⁰ Japikse, Willem III I, 100.

²¹ Japikse, Willem III I 32. Mary, de Prinses-Royale, had Johan van den Kerkhoven, heer van Heenvliet, tot raadsman benoemd. Van den Kerkhoven was getrouwd met Lady Katherine Stanhope, een Engelse van hoge geboorte, en stond aan het hoofd van de hofhouding van Mary. Zie Japikse, *Geschiedenis I*, 234.

Afb. 27 Willem III als kind, door Cornelius Johnson, 1657.

Amalia van Solms, en haar schoonzoon Frederik Willem protesteerden hiertegen.²² Beiden wilden namelijk voorkomen dat Mary Stuart zich van het vermogen van de Oranjes meester zou maken om haar broer Karel II, die nogal eens in de Republiek verbleef, op de Engelse troon te krijgen²³ en dat zij Den Haag tot centrum van Engelse royalistische ballingen zou maken.²⁴

²² Droysen, *Preussischen Politik* III/II/2, 12. Amalia van Solms, de prinses-douairière, werd door Constantijn Huygens (1596–1687), secretaris van Frederik Hendrik, Willem II en III, gesteund. Zij had ook de Grote Keurvorst en de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau Dietz, die in 1652 te Kleef met haar dochter Albertine Agnes was gehuwd, aan haar zijde. Zie Japikse, *Geschiedenis* I, 234.

²³ Japikse, *Willem III* I, 29. Bij de overlegging en opening van de stukken van Willem II waren de vertegenwoordigers van Mary, Amalia van Solms en de Grote Keurvorst aanwezig. De laatsten verlieten de zaal toen het [concept] testament voorgelezen zou worden, waarbij zij niet aanwezig wilden zijn. Zie Japikse, *Willem III* I, 32.

²⁴ In 1660 herstelde het Engelse parlement de monarchie met Karel II als koning. Karel vernam dit tijdens zijn verblijf in het Kasteel van Breda. Op 24 mei 1660 ging de Engelse koning met zijn gevolg naar Moerdijk om zich daar in te schepen. De Staten-Generaal gaven opdracht dat alle beschikbare jachten en andere schepen die Karel II en andere leden van het Engelse koningshuis met hofhouding, gevolg en baggage konden vervoeren meteen naar Hooge Zwaluwe dienden te varen om daar de instructies van gedeputeerden van de Staten van Holland af te wachten. Vijf compagnieën ruiters moesten, eveneens in opdracht van de Staten-Generaal, met de meeste spoed naar Hooge Zwaluwe gaan in afwachting van de Engelse koning. Ook zij zouden van deze gedeputeerden in-

Amalia van Solms betrok haar schoonzoon graag bij de voogdijzaken.²⁵ Zij eiste dat naast Mary ook voogden van vaderszijde zouden optreden en hierin werd zij door haar schoonzoon gesteund. Frederik Willem had zijn schoonmoeder aangeboden het voogdijschap op eigen kosten waar te nemen en 'verzocht de Koningklyke Prinses, ernstiglyk, dat zy zig, met de Prinsesse Weduwe en met hem, over 't stuk der Voogdyschap wilde verdraagen'.²⁶ In Den Haag was men niet bepaald gecharmeerd van Frederik Willem.²⁷ Door zijn bruuske optreden had hij hier een slechte indruk gemaakt.²⁸ De Grote Keurvorst stookte diverse mensen op tegen Mary Stuart en hij liet anderen aanzeggen dat zij zich voortaan niet meer dienden te bemoeien met het geven van raad aan de moeder van Willem III over de voogdijkwestie. Hij had Johan van den Kerkhoven, heer van Heenvliet, en ook Lodewijk van Nassau-Beverweerd te verstaan gegeven zich niet met de voogdij te bemoeien.²⁹ Tegenover Van den Kerkhoven deed hij dit in zeer onhebbelijke bewoordingen, terwijl hij Lodewijk van Nassau-Beverweerd bedreigd had met stokslagen.³⁰ 'Ondertusschen, namen de Staaten van Holland zeer kwalijk, dat de Keurvorst zig zulk een ongewoon gezag aangemaatigd hadt, binnen hun gebied. Zij deden er over klaagen aan de Prinsesse Weduwe, en gaven zelfs te verstaan, dat zy voortaan, niet gedooogen zouden, dat vreemde Vorsten binnen de Provincie kwamen, zonder hun, vooraf, kennis gegeven, en hunne toestemming verworven te hebben'.³¹ Het Hof van Holland deed op 30 mei 1651 uitspraak in het geschil. Mary Stuart werd gehandhaafd in het voogdijschap van haar zoon.³² De Grote Keurvorst werd toegevoegd als medevoogd voor het beheer van de goederen en voor 'de persoon van den' pupil, en Amalia van Solms werd toeziend voogd.³³ Dit compromis stond Amalia absoluut niet aan. Zij wilde niet alleen toezien, maar ook een stem in het kapittel hebben. Amalia en de Grote Keurvorst gingen in hoger beroep bij de Hoge Raad.³⁴ Op 29 juli 1651 sprak de Hoge Raad zijn vonnis uit, waarbij de uitspraak van het Hof van Holland nietig werd verklaard. Er werd geoordeeld dat Mary Stuart, de Grote Keurvorst, Ama-

structies krijgen. Bij zijn aankomst in Moerdijk werd Karel opgewacht door enige eskadrons ruiters in bataille in gezelschap van een aantal gedeputeerden. Zie *Verhael*, 16, 21-22, 27 en 29; Aitzema, *Saken* IV, 586-587. Karel II reisde onder andere via Delft en Den Haag naar Scheveningen. Daar vertrok hij op 2 juni 1660 per schip naar Engeland om daar zijn troon in te nemen.

²⁵ Japikse, *Willem III* I, 29.

²⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 142.

²⁷ Volgens Japikse vertrouwde men in Den Haag de Grote Keurvorst niet. Wellicht wilde hij zich in de ambten van zijn gestorven schoonvader Frederik Hendrik indringen. Zie Japikse, *Geschiedenis* I, 234.

²⁸ De Grote Keurvorst was samen met zijn gemalin, Louise Henriette, eind juni 1651 naar Den Haag gekomen. Ook Johan Maurits van Nassau-Siegen kwam voor de voogdijkwestie naar Den Haag. Zie Japikse, *Willem III* I, 33.

²⁹ Zie voor Lodewijk van Nassau-Beverweerd hoofdstuk 1.

³⁰ Japikse, *Willem III* I, 32-33. De Grote Keurvorst was zo boos op Lodewijk van Nassau-Beverweerd, een onwettige zoon van Maurits en Margaretha van Mechelen, dat hij hem nog tien jaar later voor een hoerenkind uitschold. Zie Japikse, *Willem III* I, 40 en noot 3. Lodewijk was lid van de Staten van Holland en in deze hoedanigheid werd hij op 1 december 1660 belast met het voogdijschap over de prins van Oranje.

³¹ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XII, 142-143.

³² KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 12, Dictum van de sententie, by den Ed. Hove van Holland (30 mei 1651).

³³ Mary mocht de benoemingen doen. Zie KHA, A14/III, Frederik Hendrik, inv. 12, Dictum van de sententie, by den Ed. Hove van Holland (30 mei 1651).

³⁴ Japikse, *Willem III* I, 33.

Afb. 28 Willem III op tienjarige leeftijd, door Jan Davidsz. de Heem (guirlande) en Jan Vermeer van Utrecht (portret), circa 1659-1666.

lia van Solms en Frederik Lodewijk van Palts-Landsberg, allen voogd zouden zijn.³⁵ Mary Stuart ging tegen deze uitspraak in hoger beroep, maar voordat de Hoge Raad hierover een besluit had genomen deed de president een voorstel tot een onderlinge overeenkomst. Men kwam op 13 augustus 1651 overeen dat Mary Stuart als voogdes één stem en Amalia van Solms en Frederik Willem als voogd samen ook één stem zouden hebben.³⁶ Over Frederik Lodewijk wordt in deze overeenkomst niet meer gerept. De drie voogden moesten gezamenlijk het opperbestuur over de domeinen uitoefenen, de keuzes van magistraten werden onder hen verdeeld. Het oppertoezicht was in handen van de Nassause Domeinraad.³⁷ De Grote Keurvorst machtigde in augustus 1651 Amalia om de voogdijzaken voor hem te behartigen.³⁸ De moeder van prins Wil-

³⁵ Frederik Lodewijk (1619-1681) was een zoon van Casimir van Palts-Zweibrücken-Landsberg en Emilia van Nassau, de jongste dochter van Willem I en Anna van Saksen.

³⁶ Japikse, *Willem III I*, 34.

³⁷ Troost, *Stadhouder-koning*, 37-38. In 1655 werd Constantijn Huygens, voormalig secretaris van Frederik Hendrik en Willem II, president van deze raad.

³⁸ Dit volgens de akte van 2 augustus 1651 en het originele verdrag van 13 augustus 1651. Zie Japikse, *Willem III I*, 36 en 33, noot 1. In deze voogdijzaken trad de Brandenburgse gezant te Den Haag, Daniel Weimann (1621-1661), als voornaamste woordvoerder van de zijde van Amalia van Solms en de Grote Keurvorst op. Zie Japikse, *Willem III I*, 44. Zie voor Weimann: Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 336-337, nr. 370.

lem overleed op 3 januari 1661. In haar testament had zij haar broer Karel II, sinds 1660 Engelse koning, als haar opvolger in de voogdij aangewezen.³⁹ In mei 1661 kwam Karel met de Grote Keurvorst en met Amalia van Solms overeen dat zij alle drie voogd zouden zijn van de jonge prins.⁴⁰ Amalia had graag gewild dat Karel II ten gunste van haar afstand had gedaan van zijn aandeel in de voogdij, maar het was ook voor hem van enig belang om invloed te houden. Hij hield er rekening mee dat zijn neef te zijner tijd aanspraak zou kunnen maken op de Engelse troon.⁴¹ De Engelse koning droeg toch een deel van de voogdij ter uitoefening over aan Amalia. Zij mocht uit eigen naam ambten vergeven, maar als het ging om belangrijke ambten diende zij eerst Karel II hierover te raadplegen.⁴² In de praktijk betekende dit dat bij deze regeling de voogdij in één hand, bij Amalia van Solms, kwam te liggen.⁴³ In 1668 kwam Amalia tot het besluit dat het tijd werd om de voogdij neer te leggen. Willem was nu achttien jaar en had daarmee de leeftijd voor het bekleden van ambten zeker bereikt. Bovendien was in Zeeland een flinke stap in die richting gezet omdat hij er in september werd benoemd tot Eerste Edele en markies van Veere. Zowel Karel II als de Grote Keurvorst gingen met Amalia's beslissing akkoord. Op 25 oktober 1668, kort voordat Willem 18 jaar werd, deelde zij haar besluit aan de Staten-Generaal mede.⁴⁴

5.2 Ambities van de Grote Keurvorst inzake het stadhouderschap

De Grote Keurvorst hield zich niet alleen bezig met de voogdij over de prins, maar ook met de vraag wie de bezittingen van het Huis Oranje-Nassau zou erven indien de prins vroeg en kinderloos zou overlijden zonder een testament na te laten. Kort na het overlijden van zijn moeder werd prins Willem ernstig ziek. Hij werd beter, maar bleef zijn gehele leven last houden van hoofdpijn en hoesten.⁴⁵ Frederik Willem vond dat op basis van het testament van Frederik Hendrik zijn echtgenote recht had op de nalatenschap.⁴⁶ Hij verwachtte daarom een behoorlijk groot grondgebied te verwerven, zoals de graaf-

³⁹ De raadpensionaris van Holland, Johan de Witt, wilde door het benoemen van de Staten van Holland tot oppervoogden van Willem een mogelijke beïnvloeding van de prins door Karel II voorkomen. Karel II en Amalia van Solms verwierpen beiden de oppervoogdij van de Staten van Holland. De Staten deden op 30 september 1661 afstand van de opvoeding van de prins. Troost, *Stadhouder-koning*, 54-55.

⁴⁰ De overeenkomst kwam op 17 mei 1661 in Londen tot stand. Johan Maurits van Nassau-Siegen, stadhouder in Kleef, en Weimann werden door de Grote Keurvorst naar het overleg gestuurd. Zie Japikse, *Willem III I*, 95; Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 337, nr. 370. Johan Maurits werd in 1647 door Frederik Willem aangesteld als Brandenburgs stadhouder van Kleef.

⁴¹ Karel II was nog steeds ongehuwd.

⁴² Volgens Wagenaar mocht Amalia van Solms uit naam van de Engelse koning en de Grote Keurvorst de Wethouders bestellen, en alle andere zaken verrigten. Zie Wagenaar, *Vaderlandsche historie XIII*, 39.

⁴³ Eysten, *Willem II*, 100.

⁴⁴ Japikse, *Willem III I*, 148-150. Op 19 september 1668 was Willem III op voorstel van Pieter de Huybert, raadpensionaris van Zeeland, tot Eerste Edele van Zeeland benoemd. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 65-66.

⁴⁵ Troost, *Stadhouder-koning*, 54. Willem was geen door en door gezonde jongen. Hij werd later een man met een zeer zwak fysiek gestel. Zie Japikse, *Willem III I*, 12.

⁴⁶ Wagenaar, *Vaderlandsche historie XII*, 141.

schappen Lingen en Meurs. Bovendien zou de Grote Keurvorst een reeks grote (grond) heerlijkheden in Holland in leen krijgen. Wellicht zou het hem of zijn zoon Frederik in de loop van de jaren ook lukken om stadhouder van Holland te worden. Waren Frederik Willem of Frederik stadhouder geworden en hadden zij de daaraan verbonden rechten gekregen, dan zouden zij wel onder de Staten van Holland zijn komen te staan. Het belang hiervan school vooral in het verkrijgen van een aanzienlijke politieke en militaire positie in gebieden ten westen van het Duitse Rijk en de verbinding met de bezittingen van de Hohenzollern in Kleef.⁴⁷ Tevens vroeg menigeen zich af wie Willem II in al zijn functies zou opvolgen: zij 'ont déclaré qu'ils reconnaissoient bien qu'il estoit impossible que sans Chef cest estat se peust bien gouverner'.⁴⁸ Het was echter niet duidelijk wie hiervoor in aanmerking kwam. Zouden de Staten van Holland een zuigeling als stadhouder benoemen en meteen een plaatsvervanger voor hem aanstellen? Er werd aan de Grote Keurvorst gedacht, maar 'Man hatte wohl zu beachten dass der Kurfürst, nach dem kleinen Prinzen der nächste Erbe des Hauses Oranien, ein sehr grosses Interesse an den Dingen im Haag habe'.⁴⁹ Andere kandidaten waren wellicht de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau Dietz of Johan Maurits van Nassau-Siegen die namens Brandenburg stadhouder in Kleef was.⁵⁰

Vele regenten zagen de toename van de macht van de Oranjes in de Republiek echter als een bedreiging voor hun eigen macht en zelfstandigheid. De 'Ware Vrijheid', het legitieme Statenbewind zonder een monarchale, stadhouderlijke component, moest worden gered.⁵¹ Dit lukte, want er werd door Holland en de meeste andere gewesten voorlopig geen stadhouder benoemd, en de Staten-Generaal besloten geen kapitein- en admiraal-generaal van de Unie aan te wijzen. Alleen Groningen en Drenthe stelden de Friese Nassau als opvolger aan. Indien nodig kon met een veldmaarschalk worden volstaan. De stadhouderlijke rechten, zoals het benoemen van stedelijke magistraten, waren al teruggevallen aan de Gewestelijke Staten. De stemhebbende steden in Holland kregen op 6 december 1650 van de Staten het recht om zelf direct hun magistraatsleden te kiezen.⁵² Zo was het voor regenten mogelijk om ambten te behouden, te bemachtigen, anderen te ontslaan of juist te benoemen.⁵³ Het recht tot verplaatsing van troepen werd aan provinciale en ook aan stedelijke goedkeuring gebonden.⁵⁴ Het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) was aangebroken.⁵⁵

47 Drechsler, Streit, 17. Zie hoofdstuk 1.

48 Dit zou Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijck en kolonel in de cavalerie, in een brief van 17 mei 1651 hebben geschreven. Zie Droysen, Preussischen Politik III, II/2, 464 en noot 14.

49 Droysen, Preussischen Politik III, II/2, 12.

50 Droysen, Preussischen Politik III, II/2, 10. Willem Frederik werd direct na de dood van Willem II door Groningen en Drenthe benoemd tot hun stadhouder.

51 Japikse, Willem III I, 20.

52 Troost, Stadhouder-koning, 31 en 90.

53 Zie Schöffer, 'Republiek', 260.

54 Japikse, Willem III I, 20. Het leger kwam meer dan voorheen in handen van de regenten.

55 In 1654 werd de Akte van Seclusie aangenomen. Dit was een belofte door Johan de Witt, namens de Staten van Holland aan Engeland om nooit meer een Oranje tot stadhouder of admiraal van Holland te zullen benoemen en nooit in de Staten-Generaal diens aanstelling tot kapitein- en admiraal-generaal van de Unie te zullen steunen. De ambten bleven vacant. Dit werd gedaan om de Vrede van Westminster (1654) met Engeland te kunnen bewerkstel-

Afb. 29 Johan Maurits van Nassau-Siegen, door Jan de Baen, circa 1668-1670 (1660-1670).

In 1672, het zogenaamde Rampjaar, werd de Republiek aangevallen door Frankrijk, Engeland en de bisdommen Keulen en Munster.⁵⁶ Het land kwam in zeer zwaar weer terecht. Voor prins Willem vormde dit echter het begin van een omslag. Op 25 februari 1672 werd hij voor één krijgsseizoen benoemd tot kapitein-generaal en compareerde hij in de Staten-Generaal om er zijn eed af te leggen. De instructie, in hoofdzaak volgens het ontwerp van Holland, hield onder andere in dat hij geen stadhouder van enig gewest zou mogen zijn.⁵⁷ Nadat de oorlog een feit was geworden en voor de Republiek

ligen. Zie Schöffers, 'Republiek', 251; Groenveld, *Verlopend getij*, 73. In 1668 werd het Eeuwig Edict door de Staten van Holland aanvaard. Met deze verklaring werd het ambt van stadhouder in hun gewest opgeheven en het kapitein-generaalschap in de Unie onverenigbaar verklaard met de stadhouderlijke functie in enige provincie. Het besluit had de bedoeling de politieke en militaire waardigheden van de Oranjes te scheiden. Met de *Akte van Harmonie* (1670) aanvaardden de andere gewesten het besluit van Holland, maar lieten Willem wel toe tot de Raad van State en stelden hem het kapitein-generaalschap bij zijn 23^e jaar in het vooruitzicht. Zie Schöffers, 'Republiek', 253.

⁵⁶ De Hollandse Oorlog (1672-1678). Op 6 april 1672 verklaarde Lodewijk XIV de Republiek de oorlog. Engeland, Munster en Keulen volgden zijn voorbeeld en in 1674 kwam Zweden hier nog bij.

⁵⁷ Japikse, Willem III I, 177-178.

Afb. 30 Lodewijk XIV trekt op 12 juni 1672 bij Lobith (het Tolhuis) de Rijn over, door Adam Frans van der Meulen, 1690.

aanvankelijk heel slecht verliep werd de prins vier maanden na zijn tijdelijke aanstelling benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland, en kapitein-generaal en admiraal van beide gewesten.⁵⁸ 'Au moment où tout semblaient perdu, un jeune homme de vingt et un ans parut et vint tout sauver: c'était Guillaume, prince d'Orange', aldus A. de Pontbriant.⁵⁹ De Staten-Generaal besloten op 8 juli 1672 het kapitein- en admiraalschap van de Unie te herstellen, maar wel met een clausule van wederopzegging. Op 9 juli 1672 werd Willem in Den Haag als stadhouder ingehuldigd. Zo kwam er een einde aan het eerste stadhouderloze tijdperk.⁶⁰ 'Uit het ongeluk, dat de Republiek trof, kwam voor hem [Willem III] de fortuin voort', naar het oordeel van Japikse ten voordele van de Republiek.⁶¹ Frederik Willem had op een gegeven moment zelfs geprobeerd zijn jonge neef in Utrecht, Gelderland en Overijssel als stadhouder benoemd te krijgen. Zelf zou hij als plaatsvervanger optreden. Hier stak Holland echter een stokje voor. Willem III deed zijn best om zijn oom, de Grote Keurvorst, die naar het scheen onpartijdig wilde blijven, openlijk de zijde van de Republiek te laten kiezen. In januari 1672 stuurden de Staten-Generaal Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen, naar Berlijn om met Frederik Willem te onderhandelen. Zijn belangrijkste opdracht was om de Grote Keurvorst over te halen zich ten behoeve van de Staten-Generaal en voor de bescherming van zijn eigen gebied te bewapenen en zich daarvoor met de Republiek te verbinden. Op 6 mei 1672 sloten

⁵⁸ Japikse, *Willem III I*, 181.

⁵⁹ De Pontbriant, *Principauté*, 223.

⁶⁰ Willem III werd ook stadhouder van Utrecht, Overijssel en Gelderland.

⁶¹ Japikse, *Willem III I*, 181.

beide partijen met elkaar een verbond.⁶² De Grote Keurvorst was de eerste van de Duitse vorsten die, weliswaar tegen betaling, de Republiek de helpende hand toereikte.⁶³

5.3 Herstel van vriendschappelijke relaties met Brandenburg

Onder druk van Holland zagen de Staten-Generaal zich gedwongen om op 10 augustus 1678 in Nijmegen een separate vrede met Frankrijk te sluiten.⁶⁴ Willem III, 'de ziel van de anti-Franse coalitie', kon weinig anders dan zich hierbij neerleggen. Zijn bondgenoten, waaronder Brandenburg, voelden zich hierdoor echter gedwongen hun strijd op te geven en diplomatieke nederlagen te aanvaarden. Zo moest Frederik Willem in juni 1679 bij de Vrede van St. Germain West-Pommeren en Stettin aan Zweden teruggeven. Hij stelde Willem III hiervoor verantwoordelijk en schreef aan de Deense koning Christiaan V dat hij 'om ons te wreken op hen die ons zo schandelijk in de steek gelaten hebben' zich bij Frankrijk zou aansluiten.⁶⁵ Op 25 oktober 1679 sloot de Grote Keurvorst in St. Germain dan ook een geheim verdrag met Frankrijk. Pogingen van Willem III om vriendschap met Frederik Willem te sluiten mislukten.⁶⁶ De Grote Keurvorst wilde deze (nog) niet herstellen. De weigering van de Republiek om de nog verschuldigde subsidies aan Frederik Willem te betalen werd door Brandenburg als motief gebruikt om haar op een afstand te houden.⁶⁷ In oktober 1680, in vredestijd dus, bracht Willem III een bezoek aan zijn oom in Potsdam (Berlijn).⁶⁸ Hij werd er met grote eerbewijzen ontvangen. Volgens de Franse gezant in Berlijn, François le Pas, heer van Rébenac, zou de prins van Oranje tegen Frederik Willem hebben gezegd dat prins Lodewijk, die hij als zijn zoon beschouwde, tot zijn erfgenaam wilde benoemen als hij kinderloos bleef.⁶⁹ In Berlijn werd, zoals al eerder gezegd, met het dynastieke belang van de Hohenzollern rekening gehouden. Wellicht dat daarom Lodewijk in juli 1681 naar Utrecht kwam om daar te studeren.⁷⁰

62 Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XIV, 20–21. In 1672 steunde Spanje en later de Keizer de Republiek. Frederik Willem beloofde een leger van 20.000 man te vormen. Twee maanden nadat de Republiek een wervingsgeld van 220.000 thaler had betaald, zou hij de Republiek militair te hulp komen. Op 1 juli 1674 trad Brandenburg opnieuw toe tot het anti-Franse verbond. Troost, *Stadhouder-koning*, 98 en 133.

63 Japikse, Willem III II, 13.

64 Houtman-de Smedt, 'Zuidelijke Nederlanden', 330–331. De bondgenoten konden geen gemeenschappelijk standpunt innemen ten aanzien van het Franse ultimatum van 15 april 1678. De Staten-Generaal besloten op 22 juni 1678 een afzonderlijke vrede met Frankrijk aan te gaan. Willem III schikte zich hierin. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 145–147.

65 Troost, *Stadhouder-koning*, 147 en 160. Christiaan V (1646–1699) was ook koning van Noorwegen.

66 Hij stuurde hiervoor Van Amerongen opnieuw naar Berlijn.

67 Troost, *Stadhouder-koning*, 160. Om de Republiek onder druk te zetten zodat zij alsnog zou betalen.

68 Dit bezoek duurde van 15 oktober tot 24 oktober 1680. Willem bracht een bezoek aan Noord-Duitsland voor het tot stand brengen van een bondgenootschap tegen Frankrijk. Hij probeerde onder andere Frederik Willem over te halen tot het Engels-Spaans verdrag van juni 1680 toe te treden. De Grote Keurvorst weigerde omdat hij bezig was een nieuw verdrag met Frankrijk te sluiten. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 161.

69 Japikse, Willem III II, 140. Lodewijk (1666–1687), prins van Brandenburg, was gehuwd met prinses Louise Charlotte Radziwill (1667–1695). Hij was de jongste broer van keurvorst Frederik III, de latere koning Frederik I.

70 Japikse, Willem III II, 169.

In januari 1681 verbond Frederik Willem zich opnieuw met Lodewijk XIV.⁷¹ In deze Frans-Brandenburgse Alliantie werd bepaald dat wanneer de stadhouder kinderloos zou overlijden de aanspraken van de keurvorst van Brandenburg door de Fransen zouden worden ondersteund.⁷² In Berlijn werd verteld dat Willem III en de raadpensionaris van Holland, Gaspar Fagel, ‘sterke uitdrukkingen’ tegen de Grote Keurvorst hadden gebruikt. Er zou zelfs gezegd zijn dat Frederik Willem de grootste vijand van de Republiek was. Dit werd door de prins in een brief aan Frederik Willem tegengesproken.⁷³ Zo was de Republiek door verschillende conflicten op gespannen voet geraakt met Brandenburg.⁷⁴ De problemen escaleerden echter niet. De Grote Keurvorst had blijkbaar, ondanks alle misnoegen dat hij over de Republiek toonde, altijd een ‘zekere vriendelijkheid voor zijn neef bewaard’.⁷⁵ Volgens Drechsler deed Frederik Willem er alles aan om goede vriendschappelijke relaties aan te knopen met zowel Staten-Generaal als met zijn neef en pupil Willem. Beiden waren toch nakomelingen van het Huis Oranje waar de Staten-Generaal zo veel achting voor hadden. Intussen onderhield de Grote Keurvorst goede contacten met Frankrijk, de vijand van Willem III. Bovendien hield hij de kans op de erfenis van zijn schoonvader in gedachten. Toen in 1684 het gerucht ging dat Willem III een overeenkomst had gesloten met leden van het Huis Nassau-Dietz, waarin hij bepalingen had opgenomen die nadelig waren voor het Huis Hohenzollern, liet de prins de Grote Keurvorst verzekeren dat ‘Solches bestände nicht im geringsten, und wäre ihm niemals in den Sinn gekommen; noch weniger wäre er bedacht gewesen, ein Testament wider des Kurfürstlichen Hauses Interesse zu machen; der Kurfürst möge versichert sein, dass er ihm nimmermehr tort oder Unrecht tun würde’.⁷⁶ De moeder van Willem II, Amalia van Solms, had de Grote Keurvorst in haar brieven meer dan eens aangeduid als ‘den Erben ihres Sohnes’. In een brief uit 1662, gericht aan de grootkanselier van Engeland, Edward Hyde, eerste graaf van Clarendon, noemde zij hem ‘un des tuteurs et heritier substitué de Prince d’Orange’, hoewel Amalia in een brief aan de regering van Lodewijk XIV de Grote Keurvorst slechts

71 Japikse, Willem III II, 141. Op 22 januari 1682 sloot Brandenburg opnieuw een verdrag met Frankrijk.

72 Japikse, Willem III II, 169.

73 Japikse, Willem III II, 168–169, Willem III aan de Grote Keurvorst (5 december 1682).

74 Japikse noemt onder andere de (achterstallige) betaling van de subsidies vanwege Oost-Friesland en het optreden van Brandenburgse schepen in Guinea. In juli 1682 vonden prins Willem III en Gaspar Fagel het nodig om maatregelen ter zee te nemen voor het geval de Brandenburgers en de Denen de Indische retourvloot zouden overvallen. Zie Japikse, Willem III II, 168. Op 23 augustus 1685 werd door de Staten-Generaal en de Grote Keurvorst overeengekomen dat laatstgenoemde zo spoedig mogelijk aan zijn minister in Den Haag instructies en volmachten zou geven om samen met de Staten-Generaal een reglement op te stellen om zo geschillen tussen beide compagnieën, de West-Indische Compagnie (W.I.C.) en de op 7 maart 1682 opgerichte Kurfürstliche Afrikanisch-Brandenburgische Compagnie, in de toekomst te voorkomen, zoals de beslaglegging van het schip ‘Wapen van Brandenburg’ voor de kust van Guinea. Zie NA, 3.01.18, ACF, inv. 202. Voor stukken betreffende de Brandenburgisch-Africanische Compagnie (B.A.C.), opgericht door de Grote Keurvorst Frederik Willem, zie GStA PK, I HA GR, Rep. 65, *Marine und Afrikanische Kompagniesachen*. Zie ook Van der Heyden, *Rote Adler*.

75 Japikse, Willem III I, 168.

76 Drechsler, *Streit*, 18. Drechsler geeft niet aan van wie dit citaat afkomstig is. Ook is niet duidelijk over welk Huis van Nassau hij het heeft. Het is niet uitgesloten dat hij het Huis Nassau-Dietz bedoeld.

aanduidde als de vermoedelijke erfgenaam, 'Heritier présomtif', van de prins.⁷⁷ De Grote Keurvorst kon hier echter geen rechten aan ontlelen.

Twee gebeurtenissen die een bedreiging vormden voor het calvinisme brachten de Republiek en Brandenburg toch weer dicht bij elkaar. In beide landen speelden het belang en de bescherming van het 'protestantse' geloof een zeer belangrijke rol.⁷⁸ Ten eerste overleed op 6 februari 1685 de Engelse koning Karel II. Hij werd opgevolgd door zijn katholieke broer Jacobus II (James II). Door zijn politiek ten gunste van de katholieken wekte Jacobus de indruk dat hij van Engeland een katholiek land wilde maken.⁷⁹ Ten tweede werd in oktober 1685 door de Franse koning Lodewijk XIV het Edict van Nantes ingetrokken.⁸⁰ Als reactie hierop vaardigde de Grote Keurvorst op 29 oktober 1685 het 'Edict van Potsdam' uit, waarin aan Hugenoten die Frankrijk waren ontvlucht onder andere rechten en privileges werden gegeven als zij zich in Brandenburg-Pruisen zouden vestigen.

In mei 1685 stuurde de Grote Keurvorst zijn geheime staatsraad en buitengewoon gezant Paul Fuchs naar den Haag om met de Staten-Generaal tot een akkoord te komen.⁸¹ Deze overeenkomst werd in 1683 en 1684, 'onder toen reeds gunstiger wordende verhoudingen', door Van Amerongen te Berlijn voorbereid. Op 23 augustus 1685 slooten beide partijen een overeenkomst. Er werd onder andere een regeling getroffen voor het betalen van een groot aantal uitstaande schulden, in totaal 440.000 rijksdaalders, door de Staten-Generaal.⁸² Bovendien had Fuchs van zijn heer opdracht gekregen om

77 Drechsler, *Streit*, 18, Bericht van Fuchs van 18 mei 1685 geschreven te Den Haag.

78 Zie Japikse, *Willem III II*, 205.

79 De Engelse koning, Jacobus II, had zich bij het in dienst houden van katholieke manschappen niet aan de Test Act van 1673 gehouden. Uitgangspunt van deze wet was dat in feite alleen personen die praktiserend lid waren van de Anglicaanse kerk in aanmerking kwamen voor burgerlijke of militaire ambten. De functionarissen moesten onder andere de Oaths of Supremacy and Allegiance afleggen. Jacobus verleende deze manschappen echter dispensatie. In april 1687 meende de koning ook recht te hebben om de Test act buiten werking te stellen. Reden om te denken dat de Engelse koning van plan was het katholicisme in ere te herstellen. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 178-180; Schutte 'Republiek', 264. Jacobus II zou worden opgevolgd door zijn protestante dochter Mary, de echtgenote van Willem III. Op 10 juni 1688 kregen Jacobus en zijn tweede vrouw Mary van Modena (1658-1718) nog een zoon, James Francis Edward Stuart (1688-1766), the Old Pretender of Old Chevalier, die formeel hogere aanspraken had dan een dochter. Zie De Boer, *Oude Duitsland*, 217; Troost, *Stadhouder-koning*, 191 en 199.

80 Het Edict van Nantes (Edict van Fontainebleau) was op 13 april 1598 door koning Hendrik IV van Frankrijk (1553-1610) uitgevaardigd. Hierin schonk deze zijn voormalige geloofsgenoten, ondanks veel tegenstand, in beperkte mate meer geloofsvrijheid in aangewezen delen van Frankrijk. Nadat de Franse koning Lodewijk XIV jarenlang de Hugenoten heimelijk had vervolgd, trok hij het edict in. Het werd de Hugenoten verboden hun godsdienst uit te oefenen. Ongeveer 200.000 Hugenoten, één-vijfde van het totaal, vluchtten weg uit Frankrijk om zich in Engeland, de Republiek en Brandenburg/Pruisen te vestigen. Door deze intrekking werd Frankrijk door de protestantse Europese landen gezien als een intolerante staat waardoor vervreemding tussen genoemde landen optrad. Na de Hugenotenuittocht in 1685 wist keizer Leopold I, weliswaar met enige moeite, de Grote Keurvorst in het geheim aan zijn zijde te krijgen. Zie De Boer, *Oude Duitsland*, 216. Frederik maakte voor het laatst nog een zo'n zwaaai naar de zijde van de Keizer.

81 Japikse, *Willem III II*, 203; Onnekink, *Hans Willem Bentinck*, 33. De Brandenburgse staatsman en jurist Paul(us) Freiherr von Fuchs (1640-1704) was een vertrouweling van Frederik III/I en schoonvader van de Brandenburgse gezant in Den Haag, Von Schmettau. Zijn pseudoniem was Sincerus Germanus.

82 Er diende onder andere door de Staten-Generaal subsidiegelden, fouragegelden en vergoedingen voor gelede oorlogsschade in de landen van Kleef betaald te worden. Ook werd het traktaat van 1678, dat nooit was opgezegd, in oktober 1685 vernieuwd en verlengd. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 181; UA, 1001, HA, inv. 3129, Verdrag

met Willem III over de dynastieke toekomstverwachtingen te praten en volgens Japikse sloeg de prins ten aanzien hiervan een zeer welwillende toon aan.⁸³ Het ging hierbij in het bijzonder over het prinsdom Oranje en de bezittingen in Franche-Comté.⁸⁴ Wat door de Grote Keurvorst als zeer onaangenaam werd ervaren was dat Frankrijk in 1682 opnieuw het prinsdom Oranje bezette.⁸⁵ De Brandenburgse gezant Von Spanheim kreeg opdracht zich hierover bij Frankrijk te beklagen, maar hij kreeg een ontwijkend antwoord. Hierdoor raakte men in Brandenburg nog meer ontstemd. De stadhouder probeerde gebruik te maken van deze situatie door de Grote Keurvorst met nadruk te wijzen op de gemeenschappelijke belangen van beide landen ten aanzien van Frankrijk.⁸⁶ Willem III verzekerde de Brandenburgse gezant dat hij bij het maken van een testament de aanspraken van de Hohenzollern in geen geval zou vergeten.⁸⁷ 'Van dezen tijd af is de verhouding zoo hartelijk als ooit tevoren'.⁸⁸ Deze ommekeer in de verhouding tussen de Brandenburgse keurvorst en de Republiek was voor Willem heel gunstig, ook omdat hij in de toekomst de militaire en politieke steun van zijn oom goed kon gebruiken. In augustus 1686 bezocht Willem zijn oom die in Kleef verbleef.⁸⁹

In de herfst van 1686 bracht Philips Willem, de oudste zoon van de Grote Keurvorst en diens tweede vrouw Dorothea Sophie, een bezoek aan de Republiek waar hij bijna een jaar zou blijven.⁹⁰ Philips Willem werd door de Staten Generaal met grote voorkomendheid ontvangen.⁹¹ Ter gelegenheid van zijn verjaardag op 14 november 1686 werd hem zelfs op Huis ten Bosch een bal gegeven.⁹² Hij bezocht driemaal per week Willems vrouw Mary Stuart II en van tijd tot tijd ook prins Willem, die soms bij hem kwam eten. Dit alles wekte de indruk dat hij hier wel in de smaak viel. In de Republiek dacht men dat Philips Willem 'het oog ook hadt op de waardigheden des Prins van Oranje, na deszelfs overlyden of afstand'.⁹³ Daar was soms sprake van geweest 'dat de successie in de ambten, die 't Oranje-huis bekleedde, zou worden vastgesteld op een Hohenzollern, en het zijn het meest de Groote Keurvorst en zijn oudste zoon geweest,

van 23 augustus 1685; Keurvorst Frederik Willem aan Willem III (28 augustus/7 september 1685).

83 Japikse, Willem III II, 206.

84 Franche-Comté werd in mei 1674 door Frankrijk veroverd.

85 Japikse, Willem III II, 168. In 1660 bezette Lodewijk XIV het prinsdom Oranje, zogenaamd om het in bewaring te nemen tot de meerderjarigheid van Willem III. Direct na de bezetting begon hij met het slopen van de vestingwerken. Ook in 1672 werd het prinsdom door Frankrijk ingenomen.

86 Japikse, Willem III II, 168.

87 Japikse, Willem III II, 206. Hij verwijst naar *Urkunden und Aktenstücke* XXI, 88, 90-91 en 97.

88 Japikse, Willem III II, 206.

89 Op 4 augustus 1686 kwam Willem III te Kleef aan en bleef daar drie dagen. Tien dagen later was de revue van de troepen van Willem III in het bijzijn van de Grote Keurvorst. Deze was vol lof over wat hij te zien kreeg. Op 16 augustus 1686 ging Willem nogmaals naar Kleef om afscheid van zijn oom te nemen. Japikse schrijft dat zij bij die gelegenheid misschien over de dynastieke aanspraken hebben gesproken. Zie Japikse, Willem III II, 206-207.

90 In 1668 trouwde de Grote Keurvorst met Dorothea Sophie (1636-1689), de weduwe van hertog Christiaan Lodewijk van Brunswijk-Lüneburg. Uit dit huwelijk werden zeven kinderen geboren. De oudste zoon was Philips Willem (1669-1711), prins van Brandenburg.

91 Japikse, Willem III II, 209.

92 Japikse, Willem III II, 122.

93 Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XV, 398.

die hiertoe in min of meer bedekten vorm een verlangen hadden te kennen gegeven'.⁹⁴ Japikse betwijfelt echter of Willem III echt van plan is geweest om zijn benoeming te stimuleren. Dat kon de prins formeel ook niet. Volgens Japikse zou Lodewijk hiervoor eerder in aanmerking zijn gekomen. Deze stierf echter in 1687, juist tijdens het bezoek van zijn stiefbroer Philips Willem aan de Republiek. Er blijkt daarna niet dat er een plan was om Lodewijk een duurzame positie in de Republiek te geven al zou men hierover in Berlijn wel gespeculeerd hebben. Zo had George Frederik, graaf von Waldeck, in 1684 tegen Fuchs gezegd dat het van de prins van Oranje afhing om dit te bewerkstelligen.⁹⁵ 'Een dergelijke handeling zou de verhouding tot den neef in Friesland hopeloos bedorven hebben, die arme Hendrik Casimir [II], wien de Keurvorst te Kleef zelfs audiëntie geweigerd had', merkt Japikse op.⁹⁶

5.4 Brandenburgse medewerking aan het plan van Willem III

Nadat de Grote Keurvorst in 1685 het bericht van de dood van de Engelse koning Karel II had vernomen was blijkbaar zijn eerste gedachte dat zijn neef naar Engeland moest gaan om daar de kroon te bemachtigen die alleen aan hem zou toebehoren.⁹⁷ Het Engelse parlement had Willem III als eerste gegadigde voor de troon genoemd. Dit vanwege het recht van zijn echtgenote op de Engelse troon en omdat hij de zoon was van de zuster van Karel II en de hertog van York.⁹⁸ Toch hield het Parlement de opvolging door Jacobus II niet tegen. De Grote Keurvorst zegde zijn medewerking toe aan het 'Grosse Dessein' van Willem III om, aldus J.G. Droysen, de 'missliebigen' katholieke Engelse koning Jacobus II te verdrijven.⁹⁹ Wanneer de prins van Oranje met 10.000 man in Engeland zou landen dan viel alles aan hem toe. Voor deze steun aan zijn neef zou de Grote Keurvorst nooit iets hebben gevraagd, omdat hij er zeker van meende te zijn dat na het kinderloos overlijden van zijn neef, 'sein Haus ohne weiteres die Erbschaft werde antreten können; und dazu hatte er allen Grund', aldus Drechsler.¹⁰⁰

Voordat het plan tot uitvoering werd gebracht stierf op 9 mei 1688 Frederik Willem.¹⁰¹ Hij werd opgevolgd door zijn zoon Frederik. Deze besloot verder te gaan met het uitbrei-

⁹⁴ Japikse, *Geschiedenis* II, 8. Anthonie Heinsius, raadpensionaris van Holland en raadsman van Willem III, en Simon van Slingelandt, secretaris van de Raad van State, zagen geen heil in deze oplossing.

⁹⁵ Japikse, *Willem III* II, 209 en noot 2. George Frederik (1664-1692), graaf van Waldeck (1664-1692) was veldmaarschalk in dienst bij de Staten-Generaal en gouverneur van Maastricht. Hij was gehuwd met Elisabeth Charlotte van Nassau-Siegen-Hilchenbach (1626-1694).

⁹⁶ Japikse, *Willem III* II, 209. Zie voor Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz bijlage 1.

⁹⁷ Op 7 september 1688, tijdens een overleg met zijn neef Willem in Minden, zou Frederik III deze wens hebben herhaald. Zie Japikse, *Willem III* II, 246; Von Ranke, *Englische Geschichte* VI, 182.

⁹⁸ Jacobus kreeg in 1643 de titel hertog van York.

⁹⁹ Droysen, *Preussischen Politik* III, III/3, 524 en 562. Willem III zou hebben gezegd dat hij niet de bedoeling had gehad om de Engelse koning van de troon te verjagen. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 198; Zie ook Claydon, *William III*. Jacobus II ging er prat op dat hij met zijn schoonzoon Willem III een goede verstandhouding had.

¹⁰⁰ Drechsler, *Streit*, 18.

¹⁰¹ De Grote Keurvorst was geruime tijd in onderhandeling geweest met Willem III over de situatie in Engeland. Wagenaar, *Nederlandsche historie* XV, 398.

Afb. 31 Jacobus (James) II van Engeland, anoniem, circa 1690.

den van zijn machtspositie in het westen en vond dat het verwerven van de nalatenschap van zijn neef hier goed bij aansloot.¹⁰² Meteen na de dood van zijn vader op 9 mei 1688 had Frederik zijn neef verzocht om een vertrouwensman te sturen, die toch al naar Berlijn zou komen om de condoleances met het overlijden van zijn vader en gelijktijdig de gelukwensen vanwege de troonsopvolging over te brengen. In mei 1688 zond Willem III zijn persoonlijke vriend en gezant Hans Willem Bentinck, de latere eerste graaf van Portland, naar Berlijn om Frederik en diens geheime staats- en krijgsraad Eberhard von Danckelmann te informeren over het plan voor een actie in Engeland en te verzoeken enkele regimenten ter beschikking te stellen om de grenzen van de Republiek te bewaken.¹⁰³ Bovendien diende hij een ontmoeting tussen Willem en Frederik

¹⁰² Drechsler, Streit, 19.

¹⁰³ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 21. Zie ook Schmidt, Friedrich I., 92 en Wagenaar, Nederlandsche historie XV, 434. Frederik zou al overtuigd zijn van de noodzaak om Willem III te steunen. Hij en Eberhard Christoph Balthasar von Danckelmann (1643-1722) zouden al voor de dood van de Grote Keurvorst kennis hebben genomen van het plan van Willem III om de Engelse koning James II te onttroonen. Zie Frey, Frederick I, 186. Von Danckelmann was een voormalige docent van Frederik. Zie voor Eberhard Klaproth, Geheime Staats-Rath, 374-375, nr. 104. Volgens Rive zouden ook Brandenburgse soldaten in Engeland hebben meegevochten. Zij zouden in de slag bij Boyne met lof vermeld zijn. Zie Rive, Schets, 1. Willem III schonk Bentinck in 1689 de titel van graaf van Portland.

te regelen.¹⁰⁴ Bentinck werd hartelijk ontvangen. Het bleek dat de keurvorst verder ging op de door zijn vader ingeslagen weg. Hij wilde zijn neef bij zijn expeditie naar Engeland militair steunen. Vanaf 1688 kon Willem een gedeelte van het Brandenburgse leger huren. Frederik zegde zijn neef 4.000 man toe.¹⁰⁵ Blijkbaar was dit aantal niet voldoende, want Bentinck verzocht aan de keurvorst om het aantal soldaten te verhogen tot 6.000.¹⁰⁶ Hij vertrok uit Berlijn zonder hierover met Frederik III een afspraak gemaakt te hebben.¹⁰⁷ Er kwam een vervolgesprek.

Toezegging voor de levering van Brandenburgse troepen

Op 27 juli 1688 vond onder de strengste geheimhouding te Celle een onderhoud plaats tussen Fuchs en Bentinck.¹⁰⁸ De Brandenburgse keurvorst had Fuchs bij zijn vertrek naar Celle de volgende instructie gegeven: 'Absonderlich hatt Er wo möglich Es dahin zu veranlassen, dass des Printzen Lbd. ein testament zu unserer advantage und zur Bestärckung des Grossvätterlichen machen möge, welches er bei dem von Benting dergestalt zu incaminiren, damit des Princen Lbd. es von selber und als hetten wir deszhalbene keine regunge gemachet, thuen mögen, wobey Er dann gedachten Benting unserer sonderbahnen erkenntlichkeit zu versichern hatt'.¹⁰⁹

Fuchs was hoofdzakelijk geïnteresseerd in het afspreken van duidelijke voorwaarden voor de betaling van de Brandenburgse troepen en het afdwingen van Willems belofte om in een definitieve regeling zijn neef als zijn erfgenaam te erkennen.¹¹⁰ Hij sprak met Bentinck over de erfenis van Willem.¹¹¹ Zoals hem was opgedragen vroeg Fuchs Bentinck ervoor te zorgen dat de prins van Oranje uit eigen beweging een testament zou maken en daarin zijn neef 'nochmahlen zulegeten' wat deze uit het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik toekwam.¹¹² Dit omdat volgens Fuchs de bepalingen van het testament van Frederik Hendrik, 'dass nach dem Austerben seiner männlichen

¹⁰⁴ Pinkham, William III, 114. De rapporten van Bentinck zijn verloren gegaan. Zie Onnekink, Hans Willem Bentinck, 51.

¹⁰⁵ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 21.

¹⁰⁶ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 25.

¹⁰⁷ Pinkham, William I, 115.

¹⁰⁸ Drechsler, Streit, 20; Von Ranke, Englische Geschichte VI, 184-185. In juli 1688 ging Bentinck ook naar Hannover, Wolfenbüttel en Hessen-Kassel. Zie Onnekink, Hans Willem Bentinck, 50. Willem III benaderde via zijn vertrouwelingen, onder wie Bentinck, een aantal Duitse vorsten om soldaten van hen te huren ter versterking van de legermacht in de Republiek. Hij sloot onder strenge geheimhouding contracten af met Brandenburg, Hessen en de Brunswijkse vorsten, behalve Hannover, over het inhuren van 13.000 soldaten tegen betaling van subsidiegelden, voor de bescherming van de Republiek wanneer Willem III met zijn leger naar Engeland zou gaan. Zie Japikse, Willem III II, 245; Onnekink, Hans Willem Bentinck, 50-51.

¹⁰⁹ Von Ranke, Englische Geschichte VIII, 308, noot 2 (Anhang), Instructie voor Fuchs (21 juli 1688); Drechsler, Streit, 20. Drechsler verwijst naar Von Ranke, 'Fuchs und Bentink', 2.

¹¹⁰ Pinkham, William I, 121.

¹¹¹ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 216-217, Fuchs aan Frederik III (27 juli 1688); Von Ranke, Englische Geschichte VIII, 316 (Anhang), Fuchs aan Frederik III (27 juli 1688); Drechsler, Streit, 20. Drechsler verwijst naar Von Ranke, 'Fuchs und Bentink', 2.

¹¹² Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 216.

Descendenz die ganze Erbschaft des Hauses auf seine älteste Tochter, des Kurfürsten Mutter übergehen soll'¹¹³, door het 'tertius heres' [derde erfgenaam] niet automatisch tot de opvolging van Frederik III zouden leiden.¹¹⁴ Ook anderen, 'namentlich die jüngeren noch lebenden Schwestern seiner Mutter, die Fürstin von Nassau-Friesland und die von Anhalt', konden hierop aanspraak maken.¹¹⁵ Bedoeld waren Albertine Agnes van Nassau-Dietz (1634-1696) en Henriette Catharina van Anhalt-Dessau (1637-1708). Hoewel in het testament van Frederik Hendrik stond dat hij over alle graden mocht substitueren werd deze bepaling door de keurvorst nog niet opgevat als een eeuwig of perpetueel fidei-commis. Dit deed hij pas na de dood van zijn neef Willem.¹¹⁶

Het ziet ernaar uit dat voor Willem III deze troepenlevering van zo'n groot belang was dat hij neef Frederik beloofde een voor hem gunstig testament te maken, maar zoals wij reeds zagen kwam hij zijn toezegging niet na. Hij speelde een 'spel van woorden'. Bentinck zou hebben beaamd dat er na de dood van Willem vanwege het *tertius heres* geschillen konden ontstaan, maar hij voegde er aan toe dat de keurvorst als derde erfgenaam recht had op de gehele nalatenschap van zijn grootvader. 'Er [Bentinck] sagete, dass das das rechte mittel wehre, die sache anzugreifen, dass man alles auff Sr. Hoheit [Willem III] würde müssen ankommen lassen; dass zwar Ew. Churf. Durchl. [Frederik III] 'tertius heres' wehren, und also noch zum Gross-Väterlichem Testament gehörten; weil aber nach Ew. Churf. Durchl. erfolgten Todesfall, welchen Gott lange Jahre aussetzen wolle, dero Erben eine 'dispute' könthe gemachet werden'. Mocht zijn neef Willem nog mannelijke nakomelingen krijgen, dan deed Frederik III graag afstand van zijn recht op de goederen van zijn grootvader, 'dann Ew. Churf. Durchl. auff der Welth nichts höher wünscheten, als dass Gott Sr. Hoheit mit leibes-Erben gesegnen möchte, so wolthen Sie sich desjenigen, was Ihr auss dem Gross-Väterl. Testament zukommen würde, gerne begeben'.¹¹⁷ Dan was er voor Frederik geen reden om aanspraak te maken op de erfenis van zijn grootvader. Bentinck had Fuchs verzekerd dat Willem III nog vóór zijn vertrek naar Engeland een testament 'nach dem Fusse des Gross-Väterlichen' ten gunste van de keurvorst wilde maken 'und dass solches gahr gewiss geschehen würde'.¹¹⁸ De prins zou zijn neef niet alleen nalaten wat hem vanwege het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik toekwam, maar ook nog andere bezittingen.¹¹⁹ Nu zou niets een gunstige transactie meer in de weg staan.

¹¹³ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25; Wiebe, *Untersuchungen*, 19.

¹¹⁴ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25. Uit het testament van Frederik Hendrik blijkt echter dat hij over alle graden mocht substitueren.

¹¹⁵ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25.

¹¹⁶ Zie hoofdstuk 6.

¹¹⁷ Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 216.

¹¹⁸ Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 216-217; Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 25.

¹¹⁹ Von Ranke, *Englische Geschichte* VIII, 316 (Anhang), Fuchs aan Frederik III (27 juli 1688). Fuchs schrijft vanuit Hamburg aan Frederik het volgende: 'ich will auch alsdann Ew. Chf. D. melden, was ich mit dem Herrn von Benting wegen des testaments, so der Printz von Oranien en faveur Ew. Chf. D. zu machen hette, geredt, worinnen ich auch Allen, was ich gewünschet, erhalten, ja noch ein mehrers dann ich habe die Versicherung, dass S. H. nicht aus dem Lande gehen werden, ohne ein testament zu machen und darinnen Ew. Cf. D. nicht alleine dasjenige, was Ihro aus dem Gross-väterlichen testament zukommet, sondern noch ein mehres zufließen zu lassen'.

De onderhandelingen over de troepenlevering verliepen echter zo moeizaam dat Willem III zich genoodzaakt zag om zelf met zijn neef te gaan praten.¹²⁰ Hij bedankte op 13 augustus 1688 de keurvorst schriftelijk voor de edelmoedige wijze waarop hij Fuchs met Bentinck had laten onderhandelen. De prins betuigde zijn dankbaarheid voor de vele bewijzen van vertrouwen en vriendschap van de keurvorst en beloofde ernstig rekening te houden met diens belangen en tot zijn dienst bereid te zijn'.¹²¹ De keurvorst wilde nu zijn neef graag ontmoeten.¹²² Op 7 september 1688 vond deze ontmoeting in Minden plaats. Bentinck moest wegens ziekte van zijn vrouw verstek laten gaan.¹²³ Frederik, Eberhard von Danckelmann en Johan Ham, resident van de Staten-Generaal in Berlijn, hadden hem erg gemist.¹²⁴ Von Danckelmann had graag met Bentinck willen spreken over de successie van Willem III. Deze zaak lag te gevoelig om hierover met de prins zelf te overleggen. Hij wilde graag de alliantie verbinden met de kwestie van de opvolging van Willem. De prins van Oranje kon immers tijdens het gevaarlijke project in Engeland gedood worden. Het was daarom belangrijk dat Willem voordat hij naar Engeland ging zijn testament zou maken ten gunste van Frederik III. Tijdens de bijeenkomst te Minden spraken de prins en Frederik niet over de erfenis.¹²⁵ Dit liet bij de keurvorst een onbevredigend gevoel achter.

Op 10 september 1688 werd men het in Hannover eens over de levering van 6.116 Brandenburgse manschappen.¹²⁶ Deze zouden de Republiek beschermen als de prins van Oranje met de Staatse troepen naar Engeland ging.¹²⁷ De keurvorst wilde een leger in zijn gebied van Kleef stationeren om gedurende de winter de grenzen van de Republiek te beveiligen.¹²⁸ Dan zouden er minder Staatse soldaten nodig zijn om de plaatsen langs de Rijn en de IJssel te beschermen.¹²⁹ Willem schreef op 15 oktober 1688 aan zijn neef Frederik dat hij geheel gereed stond om zich in te schepen. Hij wachtte slechts op een gunstige wind, want daar hing bijna de gehele onderneming, de expeditie naar Engeland, van af. Mocht hij hierin slagen 'je seres plus en estat de témoigner à V.A.E. ma véritable reconnaissance de toutes les obligations que je lui ay, et je la

120 Troost, *Stadhouder-koning*, 197. Volgens Schmidt werd door Bentinck en Fuchs op 5 augustus 1688 in Celle overeengekomen dat 4.800 man voetvolk en 1.200 ruiters aan Willem III ter beschikking zouden worden gesteld, om deze troepen voor een deel te vervangen door die waarmee Willem in Engeland wilde ingrijpen. Zie Schmidt, *Friedrich I*, 92. Volgens Onnekink zou het gesprek op 6 augustus 1688 hebben plaatsgevonden. Zie Onnekink, *Hans Willem Bentinck*, 50.

121 'Van Rappard, 'Aanspraken', 135; Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III-III*, 36-37, Willem III aan Frederik III (13 augustus 1688).

122 Tot dusver waren er steeds moeilijkheden van protocollaire aard geweest.

123 Bentinck was tweemaal gehuwd. Zijn eerste vrouw was Frances de Villiers (circa 1650-20 november 1688). Zijn tweede echtgenote was Jane Martha Temple (circa 1672-1751).

124 Zie Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 133-134, Johan Ham aan Bentinck (25 september (?) 1688).

125 Pinkham, *William III*, 123-124. Tevens zou Willem zijn waardigheden en functies die hij in de Republiek bekleedde ten gunste van zijn neef dienen te regelen. Dit heeft hij niet gedaan. Zie hoofdstuk 1.

126 Troost, *Stadhouder-koning*, 197.

127 Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 174.

128 Zoals gezegd vormde dit gebied voor vijandelijke legers een doorgangsgebied en invalsroute om via de Gelderse Poort en de Beneden-Rijn in het hart van de Republiek te komen. Zie hoofdstuk 1.

129 Wagenaar, *Nederlandsche historie XV*, 467.

supplie d'estre persuadé que je serais toutte ma vie avec une passion qui ne se peut exprimer, Monsieur, de Vostre Altesse Electorale le très humble serviteur et frère G.H. Prince d'Orange'.¹³⁰ Zoals bekend werd de missie een succes. Willem III en zijn echtgenote Mary Stuart werden op 21 april 1689 in Londen gekroond tot koning en koningin van Engeland.¹³¹ Om ongenoegen met zijn neef te voorkomen zou Frederik zijn militaire ondersteuning niet direct afhankelijk hebben gemaakt van een overeenkomst over de Oranje-erfenis; 'jedoch merkte es Wilhelm III. sehr wohl in welchem Masse ihm die Sache am Herzen lag und wo er mit seinen häufigen Anfragen hinaus wollte'.¹³² Daarom zou Willem er aanvankelijk alles aan hebben gedaan om de keurvorst door verzekeringen en mooie beloftes gunstig te stemmen, voor zowel zichzelf als voor zijn politieke plannen.¹³³ Hij koesterde en maakte dankbaar gebruik van het idee van Frederik III dat hij na de dood van zijn neef diens erfgenaam zou zijn.

5.5 Zorgen van Frederik over de erfenis van zijn neef

Vanaf de tijd dat hij zijn vader opvolgde was en bleef de erfenis van Willem voor Frederik III een zorg. Vandaar Frederiks vraag aan zijn neef om een testament ten gunste van hem te maken of op z'n minst ervoor te zorgen dat het testament van zijn grootvader uit 1644 werd bevestigd.¹³⁴ Willem III zou af en toe uitlatingen over de Oranje erfopvolging hebben gedaan die verdere twijfels leken uit te sluiten. De diplomaat Christoph I graaf van Dohna, geeft hiervan in zijn memoires een voorbeeld.¹³⁵ In 1691 bracht de keurvorst een bezoek aan Den Haag waar Willem toen ook aanwezig was. Tijdens een feestmaaltijd in Huis ten Bosch zou Willem III in het bijzijn van zijn gehele hofhouding op het welzijn en de gezondheid van Frederik III als zijn universele erfgenaam hebben gedronken.¹³⁶ De keurvorst leek Den Haag met een tevreden gevoel te hebben verlaten.¹³⁷ Uit de memoires blijkt niet dat Dohna zelf bij deze feestmaaltijd aanwezig is geweest. Omdat hij niet heeft aangegeven op welke bron hij zijn verhaal baseerde, is de grond hiervoor niet sterk. Vanaf die tijd probeerde men in Berlijn de goede relaties met Willem zo mogelijk nog te versterken en deze deed er ook alles aan om in goede verstandhouding met zijn neef te blijven. 'Le roi [Willem] à la vérité m'avoit bien assuré de son amitié pour l'électeur', schrijft Dohna.¹³⁸

¹³⁰ Japikse (ed.), *Uit de correspondentie*, 76-77, Willem III aan Frederik III (15 oktober 1688).

¹³¹ Japikse, *Willem III* II, 246.

¹³² Er zijn geen bronnen voorhanden die hierover meer concrete informatie geven.

¹³³ Drechsler, *Streit*, 21. Zie ook Droysen, *Preussischen Politik* IV, IV, 216-217.

¹³⁴ Drechsler, *Streit*, 20-21.

¹³⁵ Christoph I, graaf van Dohna (1665-1733). De Dohna's waren via Amalia van Solms aan de Oranjes geparenteerd.

¹³⁶ Dohna, *Mémoires*, 219. In het pamflet *Sommieri Informatie* is te lezen dat er niet kon worden voorbijgegaan aan wat er in maart 1691 in het Huis ten Bosch te Den Haag was voorgevallen aan een volle tafel en in het bijzijn van Engelse en andere vooraanstaande heren. Zie KB, Knuttel, 14736; 12, *Sommieri Informatie* (1702); NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 15, *Information Sommaire* (z.d.). Zie ook Van Rappard, 'Aanspraken', 135.

¹³⁷ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 72. Op 18 oktober vertrok hij naar Berlijn.

¹³⁸ Dohna, *Mémoires*, 215.

Willem had zijn testament 48 dagen na de inname van Namen gemaakt.¹³⁹ Op 3 september 1695 had de Koning-Stadhouder in St. Ostile zelf een brief aan Frederik geschreven waarin hij hem hartelijk dank zegde voor de militaire hulp die hij bij de belegering van Namen van het Brandenburgse huurleger had gekregen. Deze brief wekte bij de keurvorst blijkbaar grote verwachtingen.¹⁴⁰ Willem III schrijft in deze brief onder andere dat ‘surtout après la part que vous avez eu en cette entreprise, qui assurement n’aurait pu réussir sans l’assistance de vos troupes, lesquelles je ne puis assez louer ny estre plus satisfait de la conduite de vos généraux. Elles y ont acquis une très grande gloire et réputation et je vous assure que l’on ne peut avoir une plus sensible obligation que je vous aye de m’avoir assisté dans une si grande entreprise’. Willem besloot zijn schrijven met de verzekering dat de keurvorst in de toekomst zijn dankbaarheid zou merken: ‘Vous pourrez Vous assurer, que je ne négligerai aucune occasion à Vous témoigner par les effets, combien je suis’.¹⁴¹ Willems formuleringen blijken verre van concreet, maar gaven Frederik blijkbaar genoeg reden om te denken dat hij later tot universeel erfgenaam benoemd zou worden.

De Brandenburgse keurvorst kon niet geloven dat zijn neef het plan had gehad om enkele weken later, op 18 oktober 1695, de erkenning van zijn goede diensten teniet te doen door hem een recht te ontnemen dat hem naar zijn mening vanwege zijn geboorte, als kleinzoon van Frederik Hendrik, toekwam. De Koning-Stadhouder was daarvan veel te goed op de hoogte geweest en hij had hem zoveel gunstige beloften gedaan, dat er over het lot van de fidei-commissaire goederen geen onzekerheid kon bestaan.¹⁴² Volgens Frederik had Willem door zijn testament bewezen dat hij hiermee niet van zijn vroegere beschikkingen wilde afwijken. Willem had namelijk bij het intrekken van zijn vroegere testamenten niet gerept over die van zijn voorouders en vooral niet over het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik waarvan hij volgens Frederik goed op de hoogte was.¹⁴³

De keurvorst zou volgens Rappard in genoemde brief meer hebben willen lezen dan zijn neef waarschijnlijk heeft bedoeld. Dit is niet onbegrijpelijk, omdat Frederik meende dat Willem III hem in 1688 had beloofd zijn testament in zijn voordeel te zullen veranderen.¹⁴⁴ Rive is dezelfde mening toegedaan. Hij schrijft terecht dat er in deze brief niets staat waaruit stellig opgemaakt zou kunnen worden dat Frederik later door de Koning-Stadhouder tot diens universeel erfgenaam benoemd zou worden. ‘Dat den Koning van Pruisen door dien brief zulke schitterende vooruitzichten geopend werden, moge hij zelve verwacht hebben, maar hij bevat zeker niets stelligs, waaruit op te maken zou zijn, dat hij later tot universeel erfgenaam benoemd zou worden’.¹⁴⁵

¹³⁹ Rive, *Schets*, 9. Namen werd op 1 september 1695 ingenomen.

¹⁴⁰ Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 105.

¹⁴¹ Zie Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 290 en noot 182; NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 14 en 47, *Information Sommaire* (z.d.). Zie voor de Nederlandse tekst: KB, Knuttel, 14736, 12 en 36, *Sommiere Informatie* (1702); Rive, *Schets*, 10.

¹⁴² Rive, *Schets*, 9-10.

¹⁴³ Rive, *Schets*, 10. Hij verwijst naar Knuttel, 14736, *Sommiere informatie*.

¹⁴⁴ Van Rappard, ‘Aanspraken’, 134. Dit zou Bentinck aan Fuchs tijdens hun gesprek op 27 juli 1688 mondeling hebben toegezegd.

¹⁴⁵ Rive, *Schets*, 11.

Afb. 32 Koning-Stadhouder Willem III, anoniem, circa 1690.

5.6 Willem III maakt een nieuw testament

Op 18 oktober 1695 maakte Willem zijn testament, maar daarin werd zijn neef niet door hem genoemd. De keurvorst en zijn diplomaten hadden dit niet in de gaten.¹⁴⁶ Toen Frederik III in 1690 Thomas Ernst von Danckelmann als gezant naar Londen stuurde, kreeg deze de opdracht mee om te voorkomen dat de aanspraken van keurvorst op de erfenis van zijn neef door een testament teniet gedaan zouden worden. Volgens Bentinck hoefde de keurvorst zich hierover niet bezorgd te maken, want diens rechten werden in een testament vernieuwd en bevestigd. In 1699 werd graaf van Dohna naar Londen gestuurd. Hij had instructies gekregen en een ervan die Frederik III het meeste aan het hart lag behelsde dat de diplomaat erop moest toezien dat zijn neef Willem geen testament zou maken.¹⁴⁷ Willems zwakke en delicate gestel bracht het risico met zich mee dat hij niet lang meer zou leven. Om geschillen over zijn nalatenschap te voorkomen was het zeker niet uitgesloten dat de Koning-Stadhouder, met zijn vooruitziende blik, een uiterste wilsbeschikking zou maken. Dohna deed zijn best om te ontdekken wie Willem III in zijn testament wilde opnemen, maar hij kwam er achter dat hij al te laat was. De zaak was reeds voor zijn aankomst in Engeland geregeld. Dohna had vervolgens vernomen dat al-

¹⁴⁶ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 105.

¹⁴⁷ Dohna, *Mémoires*, 218. Deze instructies waren ondertekend op 14 december 1698. Dohna, *Mémoires*, 207.

les wat in het testament stond nadelig was voor Frederik en dat dit het werk van Bentinck zou zijn geweest.¹⁴⁸ De graaf bezat een authentiek afschrift van 26 mei 1647 van het testament van Frederik Hendrik.¹⁴⁹ Volgens hem was dit testament gunstig voor zijn heer, maar dit gold niet voor het testament van Willem III. Willem had hierin niets ten gunste van Frederik III opgenomen, ondanks de toezeggingen van Bentinck, 'ce qui a causé les differends qui durent encore entre sa majesté notre roi et son altesse le prince de Nassau Frise', schrijft Dohna in zijn mémoires.¹⁵⁰ Van Brandenburgse zijde had men dit proberen te voorkomen, zoals blijkt uit het overleg dat op 27 juli 1688 te Celle tussen Fuchs en Bentinck was gehouden.

De inhoud van het testament was bekend

Dohna merkte op dat alle voorzorgsmaatregelen die de keurvorsten hadden genomen nutteloos bleken te zijn geweest. De graaf zou nog hebben geprobeerd via *des voies secrètes* Willem III te bewegen het testament te herroepen of op z'n minst enkele clausules ten gunste van Frederik III te veranderen, 'mais le roi Guillaume étoit entier dans ses sentiments, et ne se démentoit guère en rien'.¹⁵¹ Hieruit kan worden afgeleid dat men al tijdens het leven van Willem op de hoogte was van de inhoud van het testament van de Koning-Stadhouder. Reeds in 1697 had men in de *Staatenkundige* [Staatkundige] *historie van Holland* kunnen lezen dat het testament van Willem gedisponeerd was en dat daarin de erfstadhouder van Friesland, Johan Willem Friso, als enige en universele erfgenaam van zowel zijn leengoederen als zijn allodiale goederen was benoemd. 'Man wird diese Zeitungs-nachrichten brandenburgischer Seits nicht übersehen, aber für unglaublich gehalten haben'.¹⁵² Ook de Franse regering scheen al vóór de opening van het testament van Willem III van de inhoud hiervan op de hoogte te zijn geweest.¹⁵³ Aanvankelijk werden geruchten over een nieuw testament door het Berlijnse Hof genegeerd omdat dit als volledig onmogelijk werd beschouwd. Van Pruisische zijde kon men niet geloven dat Willem III zijn vroegere beloften niet was nagekomen. Ook toen door Dohna werd verteld dat Willem een testament had gemaakt dat voor Frederik ongunstig zou zijn geloofde men dat in Berlijn nog niet. Pas na herhaalde geruchten begon men zich te realiseren dat dit wel eens waar kon zijn.¹⁵⁴ Drechsler probeert te verklaren waarom Willem een testament had gemaakt dat voor Brandenburg zo ongunstig was en dat bovendien in strijd leek met eerder gedane uitspraken en toezeggingen. Hierbij merkt hij terecht op dat dit zich slechts laat vermoeden, aangezien daarover geen bronnen voorhanden zijn.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Dohna, *Mémoires*, 218-219. Volgens de Amsterdamse burgemeester Nicolaes Witsen deed Willem III niets zonder de toestemming van Bentinck. Zie Onnekink, *Hans Willem Bentinck*, 46-48.

¹⁴⁹ Frederik Hendrik heeft in 1647 geen testament gemaakt, wel op 30 januari 1644.

¹⁵⁰ Dohna, *Mémoires*, 219.

¹⁵¹ Dohna, *Mémoires*, 219.

¹⁵² Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 290 en noot 184.

¹⁵³ Rive, *Schets*, 28. Zie hoofdstuk 6.

¹⁵⁴ Zie Drechsler, *Streit*, 14, noot 19.

¹⁵⁵ Drechsler, *Streit*, 22-23.

Mogelijke verklaringen voor benoeming van Johan Willem Friso als erfgenaam

Er werden verklaringen gezocht en gevonden om te achterhalen waarom Johan Willem Friso door Willem als zijn erfgenaam was benoemd. Hiervoor ontbreken echter concrete aanwijzingen. Begin oktober 1695 had Frederik zich naar Den Haag begeven, waar ook Willem III zich bevond. Hij werd daar door zijn neef ontvangen. Het is niet meer te achterhalen waar zij over gesproken hebben. Volgens Drechsler was het zeker dat Frederik zich met succes heeft ingespannen om de geschillen tussen de Koning-Stadhouder en diens neef Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz, die tevens aanwezig was, tot een goed einde te brengen. Om hem hiervoor te bedanken zou Willem, aldus Drechsler, zijn neef waarschijnlijk weer mooie beloftes hebben gedaan met betrekking tot zijn erfenis.¹⁵⁶ De verstandhouding tussen Willem en Hendrik Casimir II was namelijk niet bepaald goed te noemen.¹⁵⁷ Met de hulp van raadpensionaris Heinsius en Henriette Amalia moest meermalen een verzoening tussen de beide neven tot stand worden gebracht.¹⁵⁸ Drechsler acht het niet uitgesloten dat Willem III tijdens de ruzies met zijn neef ook het ernstige voornemen heeft gehad om Frederik als zijn erfgenaam te benoemen. Door de verzoening met Hendrik Casimir II viel blijkbaar de reden om Frederik als zijn erfgenaam te benoemen weg. Daarom koos Willem voor Johan Willem Friso.¹⁵⁹ Het is niet uitgesloten dat Willem zijn neef Frederik gebruikte als een soort drukmiddel ten aanzien van Hendrik Casimir II. Ook de tijdgenoot Hessel Vegelin van Claerbergen was deze mening toegedaan.¹⁶⁰ Philips Ernst Vegelin van Claerbergen, secretaris, hofmeester en raadsheer bij de Friese Nassaus, en diens zoon Hessel hadden er bij Hendrik Casimir II en zijn echtgenote op aangedrongen om zich met Willem III te verzoenen. Nadat bleek dat Johan Willem Friso door de Koning-Stadhouder tot universeel erfgenaam was benoemd was Hessel Vegelin van Claerbergen ervan overtuigd dat zijn advies hier mede debet aan was geweest.¹⁶¹ Er zijn geen bewijzen voorhanden dat Willem III zijn neef Frederik als erfgenaam wilde benoemen om Hendrik Casimir II dwars te zitten of hem tot een verzoening te dwingen.

Keurvorst Frederik III keerde op 18 oktober 1695 met zijn gevolg naar Berlijn terug, nadat Willem III hem zijn grote dank had betoond. Neef Frederik had zich tijdens de

¹⁵⁶ Drechsler, *Streit*, 22. Hij geeft niet aan waarop hij zijn uitspraken heeft gebaseerd. Zie ook Droysen, *preussischen Politik IV*, I, 162.

¹⁵⁷ In 1674 had Hendrik Casimir II zich op uitdrukkelijk verlangen van zijn neef Willem III in diens leger gevoegd. Maar de samenwerking verliep niet zo best omdat Hendrik Casimir II zich snel tekortgedaan voelde. Willem III benoemde Hendrik Casimir II tot derde veldmaarschalk van de Republiek. Toen na de dood van George Frederik, graaf van Waldeck, Johan Adolph van Sleeswijk-Holstein-Plön werd benoemd tot diens opvolger als eerste veldmaarschalk trok Hendrik Casimir II zich in 1693 definitief uit het leger terug. Tot het eind van zijn leven, Hendrik Casimir II overleed op 15 maart 1696, vervulde hij geen militaire functies meer. Tevens had hij in 1683-1684 verschil van mening met Willem III over de beste manier waarop Frankrijk kon worden bestreden. Hendrik Casimir II verliet niet alleen het leger, maar hij ging ook met Frankrijk overleggen over geld om zijn schulden af te lossen. Deze werden door Willem III betaald. Henriette Amalia trad op als bemiddelaarster en er kwam een verzoening tot stand. Zie De Muij-Fleurke, 'Hendrik Casimir II', 218; Van Nienes en B. Woelderink, *Friese Stadhouders*, 47-48; Groenveld, 'Nassau contra Oranje', 36.

¹⁵⁸ De Muij-Fleurke, 'Hendrik Casimir II', 218.

¹⁵⁹ Drechsler, *Streit*, 24.

¹⁶⁰ Zie voor Philip Ernst Vegelin van Claerbergen: Groenveld, 'Vegelin', 83-118.

¹⁶¹ Bruggeman, *Nassau*, 104.

oorlog immers met veel ijver ingezet voor de gemeenschappelijke zaak.¹⁶² Voor Frederik, aldus Drechsler, blijktbaar reden om te veronderstellen dat Willem III hem gunstige verzekeringen had gegeven betreffende de Oranje-erfenis. Maar Willem III trok zijn eigen pragmatische plan. Zoals gezegd maakte hij op diezelfde 18 oktober 1695, de dag van het vertrek van zijn neef, zijn testament. Hierin benoemde hij de minderjarige zoon van Hendrik Casimir II en Henriette Amalia, Johan Willem Friso, als zijn enige, universele erfgenaam en de Staten-Generaal als executeurs-testamentair. Drechsler noemt hiervoor een aantal redenen. In een anonieme brief uit 1702 over de Oranje-erfenis, die was gericht aan een voornaam minister, stond onder andere dat in menige kring in Berlijn het idee leefde dat Willem III zijn testament zo had gemaakt dat Johan Willem Friso prins van Oranje zou worden. Bovendien gunde de Koning-Stadhouder zijn Brandenburgse neef de Oranje-erfenis niet. ‘Damit dürfte man wohl in der Hauptsache das Richtige getroffen haben, wenn auch der letzte Ausdruck zu scharf ist’, is de mening van Drechsler. Volgens hem was Johan Willem Friso voor Willem III de enige man die de kwaliteiten bezat het roemrijke verleden van de Oranjes in de toekomst te representeren.¹⁶³ Daarbij kwam volgens Drechsler nog dat Johan Willem Friso uit een familie stamde die sinds eeuwen met ‘Gut und Blut’ zich had ingezet voor de Nederlandse belangen. Zo waren in de strijd tegen Spanje in 1632 Ernst Casimir van Nassau-Dietz en in 1640 zijn zoon Hendrik Casimir I gesneuveld.¹⁶⁴ Hoewel Drechsler vindt dat Willem III goede redenen had om Johan Willem Friso als zijn erfgenaam te benoemen, blijft hij het merkwaardig vinden dat hij toch zijn neef Frederik in de waan liet dat hij zijn erfgenaam zou zijn.¹⁶⁵ Willem III kon echter niet veel anders. Hij had de militaire steun van Frederik nodig gehad voor zijn project in Engeland. Bovendien wilde hij Brandenburg binnen de Grote Alliantie houden. Dus was de Koning-Stadhouder wel gedwongen geweest om de inhoud van zijn testament geheim te houden. Hij moest zijn neef te vriend houden. De Brandenburgers wilden graag de Oranje-erfenis hebben en probeerden aan te tonen dat Willem III die aan hen had beloofd. Hoewel bronnen ontbreken die dit bevestigen is het zeker niet uit te sluiten dat de Koning-Stadhouder, in navolging van Philips Willem en Maurits, alle goederen in één hand wilde houden en wel in die van Johan Willem Friso. Daarom benoemde Willem III zijn Friese neef Johan Willem Friso, die via zijn beide ouders een achterkleinzoon van Frederik Hendrik was en van wie hij een positief oordeel had, als zijn enige en universele erfgenaam.¹⁶⁶

¹⁶² Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 105 en 290, noot 183. Zie ook Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 22. Hendrik Casimir II van Nassau, zijn echtgenote, de dochter van vorst Johan George II van Anhalt-Dessau, en zijn kinderen waren ook naar Den Haag gekomen.

¹⁶³ Drechsler, *Streit*, 23 en noot 9.

¹⁶⁴ Ernst Casimir sneuvelde op 2 juni 1632 voor Roermond. Zijn zoon Hendrik Casimir I raakte in 1640 op het slagveld bij Hulst zwaar gewond en overleed acht dagen later in de schans van St. Anna aan zijn verwondingen.

¹⁶⁵ Drechsler, *Streit*, 24 en noot 12.

¹⁶⁶ Zie ook hoofdstuk 1.

5.7 Johan Willem Friso of Frederik I stadhouder?

Er was niet alleen een waardevolle erfenis te verdelen. Met het overlijden van Willem III kwamen ook zijn functies als stadhouder, en kapitein-generaal en admiraal-generaal vacant.¹⁶⁷ De functies van Willem III waren geen Oranje-eigendom. De beslissing van de opvolging in het stadhouderschap lag niet bij hem, maar bij de soevereine Gewestelijke Staten. Een probleem was wel dat het stadhouderschap erfelijk was. In principe zaten de gewesten vast aan een wettige mannelijke nakomeling van Willem.¹⁶⁸ Omdat de Koning-Stadhouder die niet had was dit niet aan de orde. De Staten konden bijvoorbeeld ook Frederik I als hun stadhouder aanstellen. Volgens Drechsler zou de Brandenburgse erfopvolging of tot een Pruisische heerschappij of tot een 'grossen Erschwerung jeder anderen Regierung' hebben geleid. Blijkbaar wist Willem dit ook en kwam daarom bij hem de gedachte op om Johan Willem Friso als zijn opvolger te laten benoemen.¹⁶⁹ Hij had in 1701, toen hij zijn gezondheid steeds meer voelde achteruitgaan, de Staten van Holland gepolst over zijn opvolging door Johan Willem Friso. Er werd hierop door de Staten echter afwijzend gereageerd.¹⁷⁰ Reden voor Willem III om geen verdere pogingen meer te ondernemen.¹⁷¹ Johan Willem Friso was zelf erfstadhouder van Friesland. Hij werd in 1707 als zodanig geïnstalleerd. In 1696 was hij al benoemd tot stadhouder van zowel Friesland als Stad en Lande en had in 1708 hiervoor de eed afgelegd. In eerste instantie werd dit niet door de Ommelanden geaccepteerd, maar in 1710 aanvaardden ook deze Johan Willem Friso als hun stadhouder. Johan Willem Friso werd geen erfstadhouder in alle zeven gewesten, wel diens zoon Willem IV.¹⁷²

Rive was van mening dat de oplossing voor de erfeniskwestie niet in juridische argumenten moet worden gezocht. Voor hem was het eenvoudig de kwestie of het Huis Oranje-Nassau de waardigheden die het steeds had gehad zou blijven bekleden of dat het daarin verdrongen zou worden door een ander vorstenhuis.¹⁷³ Hij vroeg zich af of de Republiek zelfstandig zou voortgaan op de weg die ze tot nu toe bewandeld had of dat zij zich zou verbinden aan een naburig rijk [Pruisen] en een geheel nieuwe weg zou inslaan.¹⁷⁴ De Pruisische koning Frederik I presenteerde zich maar al te graag als het lid van het Huis Oranje in wie de verbinding van de beide huizen zich manifesteerde. Onder zijn ministers en gezanten waren er enkelen die een toekomstige verbinding

¹⁶⁷ Rive, *Schets*, 4. Zie ook Droysen *Preussischen Politik* IV, I, 228. De Staten-Generaal werden bij hun uitvoerende taken bijgestaan door de Raad van State. Deze Raad had een adviserende taak en was ook belast met de uitvoering van de resoluties van de Staten-Generaal op het gebied van het leger en financiën en met het beheer van de Generaliteitslanden. De beide stadhouders hadden als kapitein-generaal zitting in de Raad van State.

¹⁶⁸ Het ontstaan van het stadhouderloze tijdperk laat de betrekkelijkheid hiervan zien.

¹⁶⁹ Drechsler, *Streit*, 23.

¹⁷⁰ Drechsler, *Streit*, 23-24.

¹⁷¹ Zie hoofdstuk 1.

¹⁷² Zie hoofdstuk 14.

¹⁷³ Het Huis Nassau-Dietz was ook niet helemaal hetzelfde als het Huis Oranje-Nassau, maar was wel nauwer verwant daaraan dan het Pruisische vorstenhuis, dankzij het huwelijk van Albertine Agnes van Oranje-Nassau met Willem Frederik van Nassau-Dietz in 1652.

¹⁷⁴ Rive, *Schets*, 25.

tussen Brandenburg en de Republiek als zeer natuurlijk zagen. Vooral Johann Kasimir Kolbe, graaf van Wartenberg, voedde in dit opzicht de hartenwens van zijn heer.¹⁷⁵ Hij vond dat wanneer de Staten-Generaal een goede relatie met Frederik I wilden hebben en 'qui n'est pas une petite demande' zij hem stadhouder van de provincies moesten maken. Dit had Van Wartenberg tijdens een conferentie met Frederik I en Johan Willem, keurvorst van de Palts, tegen Christiaan August van Saksen-Zeitz, bisschop van Raab (Győr), gezegd.¹⁷⁶ Zoals gezegd benoemden niet de Staten-Generaal, maar de Gewestelijke Staten de stadhouder.

Volgens Japikse was Frederik niet alleen uit op de nalatenschap van Willem III. 'Het staat wel vast, dat Frederik I ook zijn oog gevestigd heeft gehad op de althans in oorsprong met het bezit eenigermate samenhangende waardigheden, welke het Huis Oranje bezat, al beschouwde zijn tweede echtgenoot Sophie Charlotte van Hannover, een dochter van Keurvorstin Sophia Dorothea van Hannover (1687-1757) en als deze een vrouw van esprit, en ook wel 'eenige zijner dienaren, zulke uitzichten als hersenschimmig', schrijft Japikse.¹⁷⁷ Dat Frederik in stilte hoopte om de vacante functies van zijn neef te verkrijgen zou min of meer blijken uit een brief die hij op 16 april 1702, vóór zijn reis naar Den Haag, aan zijn gezant Von Schmettau in Den Haag schreef: 'Er habe abzuwenden, dass die Statthalterschaft und Function vom Kapitän-General noch sobald nicht vergeben werden moge'.¹⁷⁸ Droysen had het idee dat daarom Frederik wellicht naar Holland reisde om daar in de zomer van 1702 wekenlang te verblijven. Zo kon hij zich zelf ervan overtuigen dat de invloedrijksten [de regenten] in de Republiek het minst voor zijn stille wensen voelden.¹⁷⁹ Von Schmettau merkte op dat het merendeel van de regenten helemaal geen stadhouder wilde hebben. Ook John Churchill, hertog van Marlborough, had zich in dezelfde zin hierover uitgelaten.¹⁸⁰

Frederik zag blijkbaar zelf in dat hij geen stadhouder kon worden, 'er äusserte gegen einige der Herren Regenten, die seine und des Kurfürsten Ansicht zu erkunden wünschten: diese Verbindung vertrage sich nicht mit der Eifersucht, die die Republik auf ihre Freiheit habe, und mit der Macht eines Kurfürsten von Brandenburg'.¹⁸¹ De Hollanders zouden volgens Drechsler zelfs niet te bewegen zijn geweest een buitenlandse en bovendien zo'n machtige vorst als Frederik als hun stadhouder te erkennen. Daardoor zou ongetwijfeld de vrijheid die zij zich in een eeuwenlange strijd hadden weten te bevechten weer verloren zijn gegaan. Het was daarom voor Drechsler duidelijk

175 Drechsler, Streit, 29. Johann Kasimir Kolbe (1643-1712), gunsteling van Frederik III, keurvorst van Brandenburg en in 1701 koning in Pruisen, werd in 1696 opperkamerheer en had zeer grote invloed op de koning. Omstreeks 1700 werd hij rijksgraaf van Wartenberg. Hij was getrouwd met Catherina Rickers, dochter van een kroegbaas. Zij was eerst maitresse en daarna de echtgenote van de graaf.

176 Veenendaal, (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 254, Geldermalsen aan Anthonie Heinsius (2 juni 1702). Christiaan August (1666-1725) was tevens aartsbisschop van Esztergom (Hongarije). Győr ligt eveneens in Hongarije.

177 Japikse, *Geschiedenis II*, 13. Japikse geeft niet aan waarop hij zijn mening heeft gebaseerd.

178 Drechsler, Streit, 29 en noot 20.

179 Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 172 en 174.

180 Drechsler, Streit, 30 en noot 24. Von Schmettau zou dat in zijn brief van 10 april 1705 hebben geschreven.

181 Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 105; Drechsler, Streit, 16.

‘dass ein derartiges Ziel völlig unerreichbar war’.¹⁸² Wel vond hij dat de hoop van Frederik I op het stadhouderschap volstrekt gegrond was. Hij baseerde zich daarbij op een verslag dat Von Spanheim op 20 augustus 1701, tijdens de ziekte van Willem III, in Den Haag schreef. Hierin is te lezen hoe er in menige kring in Holland over deze zaak werd gedacht. ‘Viele sähen, was sie gewönnen, wenn der König von Preussen Statthalter werde; die sagen, dass ihnen ein tatkräftiger Fürst fehle, der zu regieren wüsste und imstande ware, die Republik aufrecht zu erhalten’.¹⁸³ De Staten hadden hierin het laatste woord. Zij waren niet verplicht om Frederik I als hun stadhouder te benoemen. Zij konden een ander kiezen of geen stadhouder meer benoemen. Droysen noemde ook nog als reden dat ‘der Kurfürst genug mit der Regierung seines Staates zu thun [habe]; deshalb möchten die fünf Provinzen einen anderen Statthalter bestellen’.¹⁸⁴ In dat geval kon ook een intendant-stadhouder worden aangesteld die uit naam van Frederik zou optreden. Zou Frederik I als stadhouder zijn benoemd dan zou hij, zoals gezegd, ondergeschikt zijn geweest aan de Gewestelijke Staten. Dit zal de ambitieuze Pruisische koning zeker niet hebben gewild en zou zeker problemen hebben gegeven.

De Kwestie Wouters

Ook Rive was van mening dat Frederik toch stadhouder had willen worden. Hij haalde de kwestie Wouters aan om dit te bewijzen.¹⁸⁵ Jacob Wouters was heer van St. Jansteen, rekenmeester van Zeeland, permanent raad van Tholen en in 1680 enige malen burgemeester van die stad.¹⁸⁶ Hij had met assistentie van Liebert Wolters van Zeehielm, een officier van Nederlands-Zweedse afkomst, blijkbaar via graaf van Wartenberg aan de Pruisische koning voorgesteld om hem met de hulp van een aantal prinsgezinden in Veere en Vlissingen aan te stellen tot heer van Vlissingen en markies van Veere en hem tot Eerste Edele van Zeeland te laten verheffen.¹⁸⁷ Hij kon dan ook benoemd worden tot stadhouder, kapitein- en admiraal-generaal van Zeeland. Daarna zouden ‘de andere [gewesten] haast volgen’. Dit zou ook gebeurd zijn toen in 1668 Willem III markies van Veere en Eerste Edele van Zeeland werd en uit hoofde van deze functie in 1672 werd aangesteld tot erfstadhouder en kapitein- en admiraal-generaal van Zeeland. Daarna volgden Gelderland, Utrecht en Overijssel. In Holland was Willem al op 3 juli 1672 door de Staten benoemd tot stadhouder.¹⁸⁸

¹⁸² Drechsler, Streit, 16.

¹⁸³ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 172, noot 301 en 302; Drechsler, Streit, 29 en noot 21.

¹⁸⁴ Droysen, Preussischen Politik IV, I, 105; Drechsler, Streit, 16.

¹⁸⁵ Zie onder andere NA, 3.01.19, AH, inv. 2111; Van der Bijl, *Idee en interest*, 86-92.

¹⁸⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 303, noot 1.

¹⁸⁷ Een aantal prinsgezinden in Zeeland was ontevreden omdat zij uit het bestuur waren gezet en zij hadden daarom behoefte aan een machtig man (Frederik I) die hen kon helpen. In zijn positie van heer van Vlissingen en markies van Veere kon de Pruisische koning daar niet alleen de nieuwe vroedschap benoemen, maar kon hij tevens als Eerste Edele zitting nemen in de Statenvergadering. In Zeeland werd de discussie gevoerd of de markies automatisch Eerste Edele was.

¹⁸⁸ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 304, GRSH 1697-1712, 344 (3 februari 1703). Willem III werd op 19 september 1668 te Middelburg tot Eerste Edele benoemd. Zie Troost, *Stadhouder-koning*, 65-66. Zie ook Groenveld, ‘Oranjes’, 105-152.

Frederik I zou het plan van Wouters hebben goedgekeurd en aan hem blanco volmachten hebben gegeven. Vervolgens werden er schepen in Wezel gereedgemaakt die zogenaamd beladen waren met graan. In werkelijkheid waren deze schepen, die Zeeland als bestemming hadden, geladen met honderden soldaten, die de macht in Vlissingen en Veere zouden overnemen. Zover kwamen ze echter niet.¹⁸⁹ Uit een brief van Van Zeehiël aan Wouters bleek dat men in Berlijn niet gunstig gestemd was ten aanzien van het plan omdat er negatieve aanbevelingen van de Pruisische gezant uit den Haag waren gekomen.¹⁹⁰ Von Schmettau had met betrekking tot Wouters steeds ongunstig geadviseerd en hem in april 1703 ook gedesavoueerd. Wouters werd in deze periode in opdracht van de Pruisische koning korte tijd in Wezel gevangen gezet.¹⁹¹ Van Zeehiël, die de hoop op een goede afloop begon te verliezen en zich daarom van de actie probeerde te distantiëren, wist alle papieren, behalve de volmacht die door Frederik I en graaf van Wartenberg zou zijn ondertekend, in handen te krijgen en probeerde daarmee tevergeefs Wouters te chanteren.¹⁹² Hij was ook degene die daarna de pogingen van Wouters bij de raadpensionaris van Holland, Anthonie Heinsius, en de Staten-Generaal bekend maakte, waarmee de zaak aan het rollen kwam.¹⁹³

De Staten van Holland gaven aan Willem Buys, die als gedeputeerde van de Staten-Generaal naar Zeeland ging, twee plannen die door Wouters zelf waren geschreven en een relaas van Van Zeehiël mee om de Staten van Zeeland voor de samenzwering van Wouters c.s. te waarschuwen.¹⁹⁴ Heinsius liet zich over de handel en wandel van Wouters door verschillende personen informeren, onder anderen door de commandeur van het Staatse garnizoen van Meurs, Hiëronimus van Someren van Vrijenes. Heinsius was vooral geïnteresseerd in de contacten die Wouters had met Pruisische regeringspersonen.¹⁹⁵ Wouters gaf zelf onbedoeld allerlei informatie door aan onder andere Heinsius. Hij voerde namelijk een correspondentie met zijn neef Jacobus van Lansberge.¹⁹⁶ Van Lansberge gaf al zijn brieven, zonder dat Wouters daarvan op de hoogte was, door aan Bruno van der Dussen en aan Heinsius. De rol die Van Lansberge speelde in de organi-

¹⁸⁹ Rive, Schets, 27.

¹⁹⁰ Van der Bijl, *Idee en interest*, 89. Hij verwijst naar NA, 3.01.19, AH, inv. 2111, Van Zeehiël (21 november 1702).

¹⁹¹ Van der Bijl, *Idee en interest*, 91. Van der Bijl verwijst naar een brief van Wouters uit Wezel aan Jacob van Lansberge van 2 april 1703 over de arrestatie van Wouters. Von Schmettau schreef aan de Staten van Holland dat Wouters in Wezel in bewaring was gesteld. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 212 (28 maart).

¹⁹² Van der Bijl, *Idee en interest*, 89.

¹⁹³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 110, Buys aan Anthonie Heinsius (18 maart 1703) en noot 3. Willem Buys (1661-1749) was onder andere pensionaris van Amsterdam (1693-1725).

¹⁹⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 94, noot 1. Op 3 maart 1703 werd de raadpensionaris van Zeeland, Jacob Verheye, door Buys geïnformeerd. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 95, Buys aan Anthonie Heinsius (8 maart 1703). In zijn brieven van 8 en 18 maart 1703 schrijft Buys dat hij de Staten van Zeeland op de hoogte had gebracht van het complot. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 94-96, Buys aan Anthonie Heinsius (8 maart 1703); 110-111, Buys aan Anthonie Heinsius (18 maart 1703). Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 304, GRSH 1703, 342, (23 februari).

¹⁹⁵ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 53 en 53-54, noot 2; Vrijenes aan Anthonie Heinsius (3 februari 1703).

¹⁹⁶ Van Lansberge (1656-1727) was schepen en burgemeester van Hulst en Hulsterambacht en schrijver van *Beschrijving der stad Hulst*. Hij vestigde zich later in Den Haag als advocaat. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, XXX. Hij zou een agent van Heinsius zijn geweest. Van Veenendaal omschrijft Van Lansberge als een meesterspion.

satie van de geheime dienst van Heinsius was goed verborgen gehouden.¹⁹⁷ De aanslag werd voorkomen.¹⁹⁸

Om de vriendschap met de Pruisische koning zo min mogelijk te schaden en tevens de achtergronden van de zaak beter te kunnen achterhalen, probeerde men de kwestie geheim te houden. Dit bleek een ijdel streven te zijn.¹⁹⁹ De inwoners van Vlissingen en Veere hadden inmiddels kennis van deze zaak genomen. Er werd zelfs in Frankrijk over deze kwestie geschreven.²⁰⁰ Frederik I ontkende iedere betrokkenheid.²⁰¹ Von Schmettau wilde, in opdracht van zijn heer, vernemen wat in de drie stukken stond die ‘tot laste van syne Maj. valschelijck mochte wesen voortgebracht’.²⁰² Hij wilde aantonen dat deze beschuldigingen vals waren en dat Frederiks reputatie hierdoor, als een bevriende koning en bondgenoot van de Republiek, op een gevoelige en beledigende wijze was geschaad.²⁰³ De Staten van Holland besloten de drie bewuste stukken aan de Pruisische gezant te geven. Bovendien zou men de gezant opening van zaken geven, maar hem niet meer vertellen dan nodig werd geacht.²⁰⁴

Een actieve rol van de Pruisische koning was niet aantoonbaar. Er zijn geen documenten voorhanden waarin Frederik I zelf heeft aangegeven dat hij stadhouder wilde worden. Ook bleek de houding van de Staten-Generaal zodanig te zijn geweest, dat Frederik tegenover hen nooit zijn uitzichten op de Oranjewaardigheden heeft durven uitspreken.²⁰⁵ Volgens M. Kohnke ging het bij Frederik I niet om de erfstadhouderschapen in de Republiek, maar om de omvangrijke nalatenschap van Willem III.²⁰⁶ De Pruisische koning was niet alleen geïnteresseerd in bijvoorbeeld de inkomsten, maar hij wilde ook meer macht. Wellicht dat Frederik I daarom titels van zijn neef Willem gebruikte, zoals prins van Oranje en heer van Breda.

Gebruik van de titel prins van Oranje

Zoals gezegd vond Frederik dat hij recht had op de erfenis van zijn neef. Om dit openlijk te bewijzen en ook te tonen dat hij geen afstand wilde doen van dit recht, had Frederik I een aantal titels van Willem III overgenomen.²⁰⁷ Zo noemde hij zich prins van Oranje. Op

¹⁹⁷ Veenendaal, *Briefwisseling Heinsius II*, 88, noot 4.

¹⁹⁸ Rive, *Schets*, 27.

¹⁹⁹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 118–119, Buys aan Anthonie Heinsius (22 maart 1703). De Gecommitteerde Raden van Holland kregen opdracht om te proberen meer over deze plannen te ontdekken en indien mogelijk Wouters te arresteren, maar niet op het grondgebied van de Pruisische koning of de bisschop van Munster. Ook mocht hij na een eventuele arrestatie niet over hun grondgebied vervoerd worden. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 304, GRSH 1703, 342 (23 februari).

²⁰⁰ Frankrijk wilde graag dat Pruisen zich uit de Grote Alliantie zou terugtrekken.

²⁰¹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 142, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (6 april 1703).

²⁰² NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 212 (28 maart); Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 142, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (6 april 1703).

²⁰³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 142, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (6 april 1703).

²⁰⁴ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 212–213 (28 maart).

²⁰⁵ Japikse, *Geschiedenis II*, 14.

²⁰⁶ Kohnke, ‘Oranischen Archivs’, 284.

²⁰⁷ Drechsler, *Streit*, 12–13.

20 april 1702 deedde Heinsius, de Hollandse raadpensionaris, aan de Staten-Generaal mee dat hij bezoek had gehad van Heinrich, vrijheer von Wiser, buitengewoon gezant van de keurvorst van de Palts in Den Haag. De gezant had hem twee brieven getoond, waarvan er een afkomstig was van Frederik I, gericht aan de keurvorst. In deze brief gaf de eerste kennis van de titulatuur welke hij voortaan zou voeren. Hierin noemde hij zich onder andere prins van Oranje, graaf van Lingen, Meurs, Buren en Leerdam, markies van Veere en Vlissingen [heer van Vlissingen en markies van Veere] en heer van Breda en Ravenstein. Ook in zijn brieven aan de Staten-Generaal deed hij dat. Als executeurs-testamentair weigerden de Staten-Generaal echter om Frederik I de titel van prins van Oranje te geven, tot dat de erfenis wettelijk was geregeld.²⁰⁸ Volgens de historicus J.I. Israël konden de Staten-Generaal de brieven van deze machtige heerser nauwelijks negeren. Zijn brieven werden geaccepteerd, maar de titel prins van Oranje werd in de antwoorden weggelaten.²⁰⁹ Niet alleen Frederik I, maar ook Johan Willem Friso gebruikte deze titel. Frederik I deed dit vanaf het moment dat officieel bekend was geworden dat Johan Willem Friso tot universeel erfgenaam van Willem III was benoemd.²¹⁰ Het ging hier alleen om een formele titel, zonder politieke macht. Het prinsdom Oranje was niet meer in handen van de Oranjes. Het was door Lodewijk XIV in 1702 geconfisqueerd. Maar wel een, waarop soevereine aspiraties konden worden gebaseerd.

5.8 Frederik I koning van de Zeven Verenigde Provinciën?

Volgens Droysen zou de Pruisische koning zelfs plannen hebben gehad om ook voor de Republiek een koninklijke waardigheid te verwerven. Hij concludeert dit op basis van een door hem op 7 mei 1868 in de Academie van Wetenschappen te Berlijn gevonden document.²¹¹ Het ging hierbij om een in de herfst van 1704 vervaardigd en in 1705 verschenen anoniem Oostenrijks gedenkschrift met de titel *Derniers conseils ou testament politique d'un ministre de l'Empereur Leopold I. en MDCCV*.²¹² In artikel zes van dit politieke testament had Droysen over de aspiraties van Frederik III gelezen.²¹³ Frederik I hoopte dat hij vanwege de erfenis van zijn neef Willem III, door 'ses intrigues, son argent, ses armes' en vooral met de hulp van de Keizer, een bondgenoot van de Republiek, met de tijd eerst benoemd te worden tot algemeen stadhouder in de Republiek.²¹⁴ Dit kon niet zonder de instemming van elk van de Gewestelijke Statencolleges. Daarna wilde hij er koning worden. Ook hier dienden de Gewestelijke Staten mee akkoord te gaan.

²⁰⁸ Frey, *Frederick I*, 200.

²⁰⁹ Zie Israël, *Dutch Republic*, 962.

²¹⁰ Zie voor de toewijzing van deze titel hoofdstuk 6.

²¹¹ Zie Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 239.

²¹² Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 240. Het is niet bekend waar het document zich nu bevindt. Leopold I werd in 1705 opgevolgd door Jozef I.

²¹³ Zie bijlage 6.

²¹⁴ Droysen, *Preussischen Politik IV*, IV, 247. De Pruisische koning had aan E. Ks. M. [keizer Leopold I] zijn ambitieuze plan verteld.

Afb. 33 Frederik I, koning in Pruisen, anoniem, ongedateerd.

In dat geval moesten zij hun soevereiniteit aan Frederik I overdragen en ermee instemmen dat de Republiek een koninkrijk zou worden. Dit zou overigens ook betekenen, dat de familie Nassau-Dietz van de door haar beklede Friese waardigheden zou worden beroofd.

Frederik had, omdat hij voorzag dat de in bezitneming van de Oranjegoederen op problemen kon stuiten, al voor de dood van Willem III, de hulp en bijstand van de Keizer gezocht. Het afsluiten van het hernieuwde alliantietraktaat op 16 november 1700 met keizer Leopold I bood Frederik III de gelegenheid hiertoe. 'In einem Geheimartikel, der die oranische Erbschaft betraf', beloofde de Keizer aan de keurvorst 'die Rechtmässigkeit der

Ansprüche vorausgesetzt, solche Förderung zu, wie auch die Güter an niemand als an ihn und seine Sukzessoren kommen zu lassen'.²¹⁵ De Keizer kon dit wel toezeggen, maar hij had hier geen zeggenschap meer over. Vanaf de Vrede van Munster (1648) was de Republiek een zelfstandige staat.²¹⁶ De Keizer was hiervan geen opperleenheer meer. Naast de negen artikelen werden nog zes afzonderlijke artikelen opgenomen, waarvan het eerste over de Oranje-erfenis ging. De Keizer verplichtte zich de koning de helpende hand te bieden. Leopold zou, als opperleenheer, aan de Pruisische koning de in zijn keizerrijk gelegen Oranje graafschappen Meurs en Lingen toewijzen. Voor de in de Spaanse Nederlanden gelegen Oranjegoederen zou hij 'zu gleichem Zweck' bij de Spaanse troon het nodige doen. 'Das war eine Bestimmung, die die Krone Preussen und noch vielmehr der Wiener Hof aus Rücksicht auf die Republik der Niederlande geheim zu halten das grösste Interesse hatten'.²¹⁷

In de tijd dat dit politieke testament werd geschreven was de Europese diplomatie nog niet op de hoogte van het feit dat er tussen het Weense Hof en Pruisen iets over de Oranje nalatenschap werd afgesproken. De schrijver van het testament was niet bekend, maar wanneer hij zo over de Oranjesuccessie spreekt, 'wie er spricht, so muss er den höchst geheimen Vertrag auch in seinen Separatartikeln gekannt', moest hij volgens Droyen een vertrouwenspositie aan het keizerlijke hof hebben gehad die het hem mogelijk maakte om hiervan kennis te hebben.²¹⁸ Frederik I is geen stadhouder of koning van de Zeven Verenigde Provinciën geworden. Hij werd in 1711 (voorlopig) leenman van de Staten van Holland en ingezetene van de Republiek. Ook ontbreken vooralsnog bronnen waarin het streven van Frederik wordt bevestigd, hoewel het niet helemaal uitgesloten is dat hij een Nederlands koningschap goed kon gebruiken. Hij wilde niet alleen zijn koninklijke macht meer zwaarte geven, maar tevens zijn gebied naar het westen uitbreiden. Volgens Japikse hadden Frederik Willem I en Frederik II er in ieder geval geen blijk van gegeven, soortgelijke aspiraties voor het verwerven van zo'n waardigheid in de Republiek na te streven.²¹⁹

5.9 Slot

Frederik I grondde zijn aanspraken op de nalatenschap van Willem III niet alleen op het testament van zijn grootvader Frederik Hendrik, maar ook op zijn directere graad van verwantschap met de Koning-Stadhouder dan Johan Willem Friso. Tevens legde hij Willems uitspraken uit als beloften dat hij in diens testament zou worden opgenomen in ruil voor wat zowel zijn vader Frederik Willem als hijzelf voor de deze Oranje hadden gedaan. Bij hun besluitvorming zijn de Grote Keurvorst en zijn zoon hier steeds van uitgegaan. Het besef hiervan en nieuwe politieke redenen boden Wil-

²¹⁵ Drechsler, Streit, 27.

²¹⁶ Zie artikel 53 van de Vrede van Munster in Groenveld, Unie, 176. Zie ook Groenveld, Twaalfjarig Bestand, 59-60.

²¹⁷ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 246-247.

²¹⁸ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 247.

²¹⁹ Japikse, Geschiedenis II, 66.

lem III steeds de gelegenheid, beiden voor zijn karretje te spannen. Ondanks al zijn voorzorgsmaatregelen lukte het Frederik dan ook niet om Willem een voor hem gunstig testament te doen maken, zelfs niet om het testament van Frederik Hendrik uit 1644 bevestigd te krijgen. Bovendien lekte voortijdig uit, dat Willems testament voor de Pruisische koning ongunstig was. Wellicht wilde de Koning-Stadhouder, in navolging van Philips Willem en Maurits, alle goederen in één hand houden en wel in die van Johan Willem Friso. Hij koos dus voor zijn Friese neef Johan Willem Friso, die via zijn beide ouders een achterkleinzoon van Frederik Hendrik was en van wie hij een positieve opinie had.

Frederik I aasde niet alleen op de Oranjegoederen, maar ook op de titel prins van Oranje en op andere titels en waardigheden die zijn neef op het Europese continent had bezeten. Hij nam dan ook een aantal van diens titels op in zijn eigen titulatuur, daarmee de indruk wekkend dat hij zonder meer recht had op diens nalatenschap. Hij lijkt ook interesse te hebben gehad in stadhouderlijke waardigheden binnen de Republiek, al heeft Frederik deze wens uiteindelijk niet doorgezet. Het zal voor hem onaanvaardbaar zijn geweest, zich als soeverein te plaatsen onder het gezag van de Stencolleges van de Nederlandse gewesten. De door sommigen genoemde wens, dat de Hohenzollern zelfs koning van de Zeven Provinciën wilden worden, valt echter niet te bewijzen. Helemaal uitgesloten is zo'n streven echter niet, omdat Frederik nu eenmaal zijn koninklijke macht meer gewicht wilde geven en naar het westen wilde uitbreiden. Na de dood van Willem III meende Frederik I in ieder geval sterke aanspraken op de fideï-commissaire goederen van zijn grootvader te kunnen laten gelden. Hij gebruikte hiervoor aanvankelijk juridische argumenten, die de basis gingen vormen van een hevig geschil met de Friese Nassaus.

6 Juridische discussies, politieke dreigementen en accommodementen

1702-1732

Inleiding

De Pruisische gezant Wolfgang von Schmettau claimde op 8 mei 1702, meteen na de opening van het testament, voor Frederik I niet langer de gehele erfenis zoals in zijn memorie van 25 maart 1702. Hij maakte nu onderscheid tussen de goederen van Willem III en Willem II, waarover de Koning-Stadhouder vrij had mogen beschikken, en de fideï-commissaire goederen van Frederik Hendrik.¹ Bij de laatste zaten ook de goederen van Maurits en Philips Willem die door de Friese Nassaus werden gepretendeerd. Zoals wij al in hoofdstuk 4 zagen belastte Frederik Hendrik in zijn testament niet alleen de goederen die hij via het verdelingsverdrag of later door koop of anderszins had verkregen met zijn fideï-commissaire bepalingen, maar ook die hij van Maurits (en Philips Willem) had geërfd. Terwijl Maurits en Philips Willem alleen manlijke opvolging toestonden, had Frederik Hendrik ook de weg voor vrouwelijke opvolging geopend.

Frederik I baseerde zijn aanspraken op de testamenten van René de Chalon, Willem I, Anna van Egmond, en Frederik Hendrik.² Niet op die van prins Philips Willem en prins Maurits, want die waren voor hem ongunstig, maar voor de Friese Nassaus juist aantrekkelijk.³ Het is opvallend dat Frederik I in 1702 aanspraak maakte op de goederen van zijn grootvader vanwege diens testament en het eeuwig fideï-commis van het Huis Oranje.⁴ Volgens G.E. Guhraner trad de jurist en filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz in die tijd op als vertegenwoordiger van Frederik in de erfeniskwestie.⁵ Leibniz zou in 1702 een werk over het onbetwistbare recht van de Pruisische koning op de nalatenschap van Frederik Hendrik hebben geschreven.⁶ Het is een anoniem ge-

1 Dit hield in dat Frederik toch nog een groot en belangrijk deel van de nalatenschap van Willem III claimde.

2 Frederik I beriep op het testament van Willem I, maar dit had geen zin omdat het document niet langer rechtsgeldig was. Zie hoofdstuk 4.

3 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSO 1702, Von Schmettau aan SG (8 mei).

4 Tevens vanwege het eerstgeboorterecht en ten gunste van vrouwen bij gebrek aan mannelijke nakomelingen.

5 Sophie Charlotte, de tweede vrouw van Frederik I, en haar moeder Sophia Dorothea waren met Leibniz bevriend. Sophie Charlotte correspondeerde met hem. Leibniz was de eerste president van de in 1700, door keurvorst Frederik III (op advies van Leibniz), opgerichte Pruisische Academie van Wetenschappen te Berlijn.

6 Het bewuste geschrift heeft als titel: *Information Sommaire Touchant Le Droit incontestable de Sa Majesté le Roi de Prusse à la Succession de son Grand-Père le Prince Frédéric Henri de Glorieuse Memoire, fondé sur son Testament & sur le Fidei-commis perpetuel établi dans la Maison de Nassau Orange, par droit d'Aînesse & en faveur des Femmes au défaut des Mâles*. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 3-47. *Information Sommaire* (z.d.). Het werk verscheen ook in het Nederlands. Zie KB, Knuttel, nr. 14736, 4-36, *Sommierre Informatie* (1702). Beide werken bevatten diverse bijlagen, zoals testamenten en brieven. Zie ook hoofdstuk 5.

Afb. 34 Gottfried Wilhelm Leibniz, door Johann Friedrich Wentzel, circa 1700. Leibniz was rechtsgeleerde, wiskundige, filosoof, logicus, natuurkundige, historicus en diplomaat.

schrift, maar met ‘derjenigen gründlichkeit, dem guten Geschmack geschrieben, welchen man bei Leibniz gewohn ist’, aldus Guhraner.⁷ Vóór die tijd was men van Pruisische zijde nog van mening dat Frederik Hendrik tot de derde graad zou hebben gesubstitueerd en dat na de dood van Willem III ook andere erfgenamen aanspraak konden maken op de fidei-commissaire goederen van Frederik Hendrik.⁸ Vandaar dat zij wilden dat Willem III in zijn testament expliciet zou opnemen dat hij deze goederen aan zijn neef Frederik zou nalaten.⁹ Hiermee begon een juridisch geschil, waarin ook de Nassause tegenpartij juridische argumenten aanvoerde.¹⁰

6.1 Aanspraken en argumenten van de Friese Nassaus

Vanwege het testament van Willem III maakte Henriette Amalia in eerste instantie aanspraak op diens gehele nalatenschap. Volgens Frederik I had Willem III echter niet over

⁷ Guhraner, *Freiherr II*, 229-230.

⁸ Zie voor het *tertius heres* de hoofdstukken 3 en 5.

⁹ Zie hoofdstuk 5.

¹⁰ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 944. Zie voor data NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2-6, *Nalatenschap van Willem III* (25 maart 1702 t/m 22 december 1711).

de goederen van Frederik Hendrik, die belast waren met diens fidei-commissaire bepalingen, mogen beschikken. De Friese prinses accepteerde dit alleen voor de 'eigen goederen' van Frederik Hendrik. Dit waren de goederen die Frederik Hendrik via het Traktaat van Verdeling in 1609 van zijn vader had verkregen – Geertruidenberg en omgeving, ook de Zwaluwen – en die hij zelf tijdens zijn leven had verworven, het Westland met name.¹¹

Henriette Amalia baseerde de aanspraken van haar zoon Johan Willem Friso ook op de testamenten van Philips Willem, Maurits en Willem III, en tevens op het Traktaat van Partage uit 1609.¹² De Friese Nassaus hadden het probleem dat de nakomelingen van Ernst Casimir, dus Johan Willem Friso en zijn nakomelingen, door Frederik Hendrik werden uitgesloten te erven, hoewel zij door Maurits (en Philips Willem) als erfgenamen waren benoemd. Henriette Amalia was echter van mening dat Frederik Hendrik door het aanvaarden van de erfenis van Maurits (en Philips Willem) diens testament had erkend en daarom de fidei-commissaire bepalingen daarin niet ongedaan kon maken en ook niet negeren.¹³ Frederik Hendrik had dus bij het maken van zijn testament er rekening mee moeten houden dat hij niet vrij en zonder de last van een fidei-commis over de goederen van Maurits en Philips Willem mocht beschikken.¹⁴ Hij heeft dit echter, om wat voor reden dan ook, niet gedaan. Henriette Amalia eiste daarom de goederen van Maurits (en Philips Willem), zoals de graafschappen Lingen en Meurs, voor haar zoon op. Op het Traktaat van Partage baseerde de prinses ook de redenering, dat er voor Frederik I geen reden was om zich te beroepen op de bepalingen in testamenten van de Nassaus en Oranjes die vóór 1609 waren gemaakt. Frederik I betoogde namelijk dat René de Chalon door zijn testamentaire bepalingen ruimte had geboden aan vrouwelijke nakomelingen van zijn oom Willem de Rijke, dat wil zeggen aan de dochters van Frederik Hendrik van Oranje, van wie Louise Henriette, de moeder van de Pruisische koning, de oudste was. Frederik noemde zich via zijn moeder zelfs een directe mannelijke afstammeling van René de Chalon wat hij overigens niet was.

Tevens verklaarde Henriette Amalia dat het fidei-commis in het testament van De Chalon conditioneel was. Dat wil zeggen dat de institutie en substitutie van de mannelijke en vrouwelijke rechte lijn boven de naaste mannelijke zijlijn alleen was gemaakt voor het geval dat Willem I zonder kinderen stierf. Deze voorwaarde was niet vervuld omdat Willem bij zijn overlijden nakomelingen had. Daarom was, aldus de Friese prinses, deze gehele beschikking niet meer van toepassing. Vanuit deze gedachte zou de zijlijn, de Friese Nassaus die van Jan VI de Oude van Nassau-Dillenburg afstamden, na het overlijden van Willem III, de vierde en laatste mannelijke nakomeling, in aanmerking komen om te erven. De Pruisische koning concludeerde echter

¹¹ Op deze goederen zou Frederik I wel recht hebben. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 24, *Sustenuue van den koning van Pruissen in het Generaal* (1730); Rive, Schets, 19.

¹² NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 1-51 *Sustenuue van den koning van Pruissen in het Generaal*.

¹³ 'Dat in het Testament, van den Heere Prins Maurits, is vervat een Clausele fideicommissair. En derhalven, dat den Heer Prins Frederick Hendrick, hebbende het Testament, door het aengaen der Erffenis geagnosceert, onder correctie, buyten ofte tegen deselve Clausele niet heeft kunnen ofte vermogen te testen'. Zie *Deductie bewerende het recht*, 25.

¹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 944, 24 *Sustenuue van den koning van Pruissen in het Generaal*.

Afb. 35 Henriette Amalia van Anhalt-Dietz, door Louis Volders, ongedateerd.

dat de Friese Nassaus als zijlijn de tweede in volgorde waren en pas in aanmerking kwamen om te erven als in deze rechte lijn ook de takken van alle vrouwelijke nakomelingen waren uitgestorven.¹⁵ Op zulke verschillende interpretaties probeerden beide partijen hun uitsluitende recht op de nalatenschap te baseren.

6.2 De Pruisische koning en de erfenis van Willem III

De Pruisische koning was op 9 mei 1702 met zijn gevolg in Wezel aangekomen. Daar wachtte hij met ongeduld om in Holland de fidei-commissaire goederen van zijn

¹⁵ Rive, *Schets*, 14-15.

grootvader in bezit te nemen.¹⁶ Wellicht zou door zijn persoonlijke aanwezigheid in Den Haag de zaak snel geregeld kunnen worden.¹⁷ Het zat de Pruisische koning echter niet mee. Op zijn verzoek om naar Holland te reizen had Heinsius, de raadpensionaris van Holland, officieel negatief gereageerd. Hij had de Pruisische gezant geantwoord dat 'die reise in dese tijtsgelegenheit [de Spaanse Successieoorlog was net begonnen] niet seer aengenaem soude wesen'. Wel mocht hij er incognito naar toe gaan.¹⁸ Men hoefde hem dan geen uitnodiging te sturen. De Staatse gezant in Berlijn, Jacob Hop, was net als Heinsius geen voorstander van deze reis.¹⁹ Hij vond dat deze in die tijd niets goeds, maar wel 'misintelligentie soude produceren. Hoe sulx in dese tijd te pas soude komen sal U.E. G.t.[Heinsius] weynich beter als ick oordelen'. Hij had daarom goede vrienden van Frederik gevraagd hem de reis af te raden, maar dat hadden zij al uit eigen beweging gedaan.²⁰ De vroegere drossaard van Meurs, Borchard Willem, baron van Kinsky, ging al op 4 juni 1702 naar Holland.²¹ De reis van de Pruisische koning zou pas doorgaan wanneer de baron bij zijn terugkomst zou rapporteren dat de omstandigheden in Holland voor hem in orde waren.²² Op 19 juni 1702 vertrok Frederik I, incognito, met een klein gevolg naar Den Haag.²³ Hij werd door een aantal gedeputeerden van de Staten van Holland verwelkomd.²⁴ Jacob van Wassenaer-Obdam, Staats gezant te Berlijn, gaf Heinsius het advies om de graaf en gravin van Wartenberg voor zich te winnen, omdat zij grote invloed op de Pruisische koning hadden.²⁵ Zowel Van Wassenaer-Obdam als

16 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 254, Hop aan Anthonie Heinsius (2 juni 1702); Rive, *Schets*, 9. Frederik I wilde bij het paleis Honselersdijk, dat hij als zijn eigendom beschouwde, gaan jagen.

17 Drechsler, *Streit*, 34.

18 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 211, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (17 mei 1702); 215, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

19 Jacob Hop (1654-1725), sinds 1699 baron van het Heilige Romeinse Rijk, was onder andere pensionaris van Amsterdam (1680-1687) en thesaurier-generaal van de Unie (1699-1725). In mei 1702 werd hij door de Staten-Generaal als gezant naar de Pruisische koning Frederik I gestuurd. Zie Porta, *Corver*, 111.

20 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 215-216, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

21 Baron Kinsky verbleef na de dood van Willem III aan het Pruisische Hof. Hij zou volgens Hop in de Republiek poolshoogte gaan nemen of daar zaken ten gunste van de koning geregeld konden worden, zoals een uitnodiging voor een officieel bezoek aan de Republiek. Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 260-261, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702).

22 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 260-261, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702).

23 De graaf en gravin van Wartenberg maakten deel uit van het gevolg. In Den Haag nam de koning zijn intrek in het Oude Hof (paleis Noordeinde). Dit paleis was in 1609 door de Staten-Generaal geschenken aan Louise de Coligny en haar zoon Frederik Hendrik. Henriette Amalia zou, op voorstel van de Staten-Generaal, hebben ingestemd met 'de logeringe in het Huijs het Noorteynde, en[de] het gebruik van de meubelen' door Frederik I. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 942, *Vertoog van t'geene gepasseert is in de Conferentie over een provisioneel accommodement gehouden den 4 July 1702*. Het is niet bekend door wie deze tekst is geschreven, waarschijnlijk door iemand uit de kring rond Henriette Amalia en misschien in haar opdracht. Het paleis werd in 1702 door de Pruisische koning in bezit genomen. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 50-50a, Johan Willem Friso aan SG (15 april 1710). Hij vestigde daar zijn ambassade, ontving er gasten, bracht er (bouwkundige) veranderingen aan en stelde de Prinsessentuin, gelegen ten noorden van het complex, open voor publiek. Ook het Huis te Nieuwburg in Rijswijk werd door Frederik I in bezit genomen. Zie Lekkerkerk, *Paleis*, 38.

24 NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 244 (17 juni). Koning Frederik I keerde onverrichter zake terug naar Berlijn. Zie Drechsler, *Streit*, 35.

25 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 297, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (19 juni 1702). Heinsius nam het advies over en wist Van Wartenberg voor zich te winnen. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Hein-*

Hop waren door de Staten-Generaal in bijzondere zending naar het hof van Frederik I gezonden.

Een andere tegenvaller was dat Johan Willem Friso door Willem III tot diens universele erfgenaam was benoemd. Dit werd Frederik op 10 mei 1702 verteld. 'Doch desen avond wert mij bericht dat over het testament van den coning, waervan desen naermiddag om 5 uren kennis bekomen heeft, weder vrij wat moeyelijk is, doch indien het soo is sullen wij hem trachten ter neder te setten', schreef Hop vanuit Wezel.²⁶ Van Wassenauer-Obdam vond dat koning de volgende dag zeer gunstig gestemd was en niet chagrijnig scheen te zijn, hoewel de inhoud van het testament niet positief voor hem was.²⁷ Dit was echter slechts schijn. De erfeniskwestie ging Frederik I zodanig aan het hart dat hij regelmatig vreselijk tekeer ging.²⁸ Hij maakte zich steeds bozer op de Staten-Generaal omdat zij hem belemmerden de erfenis van zijn neef in bezit te nemen.²⁹ Frederik I had ook kritiek op de Nassause Domeinraad omdat deze doorging met het beheer van de goederen van Willem III.³⁰ Deze raad was door de executeurs-testamentair, de Staten-Generaal, hiermee belast. Von Schmettau had aan de Domeinraad van Willem III een kopie gevraagd van de inventaris van de bezittingen van Frederik Hendrik om inzicht te krijgen in de erfenis en het fidei-commis. Voor dit doel moest hij ook vrije toegang hebben tot het archief van de Domeinraad of ten minste inzage hebben in de documenten die hij nodig had. De koning vond dat niet alleen de nalatenschap van Willem III zo spoedig mogelijk gesepareerd diende te worden, maar ook de administratie.³¹ Bovendien wilde hij uitvoerig ingelicht worden over de stand van zaken met betrekking tot de uitvoering van het testament van zijn neef Willem.³²

De Staten-Generaal deden echter nog geen enkele concrete toezegging. Zij wilden wel dat beide partijen 'soo veel doenlijk haar genoegen mogen vinden' en dat zij de executeurschappen van de testamenten van Frederik Hendrik en Willem III met alle onpartijdigheid zouden trachten waar te nemen.³³ De erfeniskwestie kon worden opgelost door middel van een accommodement of via een gerechtelijke procedure bij het Hof van Holland. Mochten er bij de verdeling van de goederen geschillen ontstaan, dan diende een

sius I, 416-417, Anthonie Heinsius aan Van Wartenberg (z.d.); 417-418, Van Wartenberg aan Anthonie Heinsius (7 september 1702). Jacob van Wassenauer-Obdam (1635-1714) was baron van Wassenauer, heer van Obdam, heer van Schonauwen, sinds 1711 graaf van het Heilige Romeinse Rijk en lid van de Hollandse Ridderschap.

²⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 185, Hop aan Anthonie Heinsius (10 mei 1702).

²⁷ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 190, Van Wassenauer-Obdam aan Anthonie Heinsius (11/12 mei 1702). Zie ook UA, 1001, HA, inv. 3188, Van Wassenauer-Obdam aan Godard van Reede (9 mei 1702).

²⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 208, Van Wassenauer-Obdam aan Anthonie Heinsius (16 mei 1702).

²⁹ Frey, *Frederik I*, 200. Volgens Droysen zouden de Staten-Generaal aan Frederik I hebben verteld dat wanneer hij enig recht meende te hebben op de erfenis, hij zich binnen zes weken bij het Hof van Holland moest melden. Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 171. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de beslaglegging op verzoek van Henriette Amalia door het Hof van Holland op 3 maart 1703.

³⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Frederik I aan SG (14 mei); Von Schmettau aan SG (16 mei). Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 179 (28 april).

³¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Von Schmettau aan SG (16 mei).

³² Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 215, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

³³ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702 (20 mei en 17 mei). Op 20 mei 1702 namen de Staten-Generaal het executeurschap aan. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2, *Nalatenschap van Willem III* (20 mei 1702).

onpartijdig rechter uit te maken wie gelijk of ongelijk had.³⁴ De Staten-Generaal benoemden een commissie die belast werd met de afhandeling van deze kwestie.³⁵ De Pruisische koning voelde echter niet veel voor een juridische procedure. Die ging niet alleen lang duren, maar kon in verscheidene opzichten ook nadelig voor hem uitpakken, zeker nu hij met Lingen en Meurs al een deel van de erfenis in bezit had. Hij vond dat de Staten-Generaal hem zondermeer in het bezit moesten stellen van de fidei-commissaire goederen. Hem werd voorgerekend dat de erfenis op zijn minst een waarde had van 50 à 60 miljoen gulden. Bovendien had men hem doen geloven dat de Staten-Generaal hem niet konden afwijzen en dat zij hem zelfs zouden smeken om zijn bescherming. Dit vanwege de Successieoorlog, Pruisen was voor de Republiek een belangrijk bondgenoot in de strijd tegen Frankrijk. Dit gebeurde niet en daarom maakte Frederik I zich behoorlijk kwaad op de Staten-Generaal.³⁶

6.3 Staatse gezanten aan het Pruisische Hof

De Pruisische koning maakte het de Staatse gezanten niet gemakkelijk. Iedere dag ontstak hij in grote woede, en dat gebeurde op de meest vreselijke wijze. Aanleiding hiervoor waren allerlei onjuiste rapporten die hij van 'Jan en Alleman' kreeg. Hop maakte zich hierover grote zorgen, terwijl Van Wassenaer-Obdam zich behoorlijk aan het gedrag van de koning ergerde. Hij vond dat er ten minste met graaf van Wartenberg, opperkamerheer van Frederik I, gesproken moest worden om de koning duidelijk te maken dat het voor hen niet mogelijk was om op deze manier aan het Pruisische hof te werken en bij het kleinste bagatel blootgesteld te worden aan 'ces sortes d'ombrages et soubçons' van Frederik.³⁷ Ook werd er verteld dat de twee Staatse gezanten voor de belangen van de jonge prins van Nassau waren en dat men in Den Haag anders sprak dan de gezanten handelden. Zij zouden ook niet open staan voor de ideeën die men aan het Hof had ten aanzien van de verdeling van de erfenis en die 'men in 't begin sich verbeeld heeft dat geschickt soude moeten werden alsoff men in onderhorige landen van dese coning te doen hadde'.³⁸

Het werken aan het Pruisische Hof werd nog verder bemoeilijkt doordat de gezanten nauwelijks instructies of informatie van de Staten-Generaal ontvingen over essentiële zaken, zoals de erfeniskwestie. De gezanten wilden weten of zij goed of slecht deden en of zij volgens de werkelijke bedoelingen van de Staat handelden. Ook beschikten zij meestal niet over de juiste informatie. 'Ainsi ie vous coniure, monsieur, de nous procurer des bonnes informations qui nous puissent mettre en estat de servir nostre patrie avec plus d'utilité' luidde de smeekbede van Van Wassenaer-Obdam in een brief

³⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, Van Wassenaer-Obdam en Hop aan SG (16/19 mei). Zie ook Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 215-216, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

³⁵ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702 (17 mei).

³⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 254, Geldermalsen aan Anthonie Heinsius (2 juni [1702]).

³⁷ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 211-212, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (17 mei 1702).

³⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 243, Hop aan Anthonie Heinsius (30 mei 1702).

aan Heinsius.³⁹ Beide gezanten wilden voorkomen dat zij door onwetendheid in problemen zouden raken.⁴⁰ Zij werden voortaan door het zenden van onder andere kopieën van resoluties op de hoogte gesteld van de gang van zaken rond de verdeling van de erfenis van Willem III.⁴¹

De gezanten moesten ook voorzichtig zijn bij het verzenden van hun (vaak vertrouwelijke) informatie. Op 17 september 1702 stuurde graaf van Wartenberg aan Heinsius een kopie van een brief die Van Wassenauer-Obdam aan de Staatse gezant J.J. Hamel Bruyninx te Wenen had gezonden. Blijkbaar was deze brief onderschept en gekopieerd.⁴² In deze brief zou Van Wassenauer-Obdam hebben geschreven over Frederiks gedrag: 'peu conforme à ce que l'on doit à un si grand prince et à un prince depuis tout temps si bien intentionné pour votre République'. Om problemen te voorkomen had Van Wartenberg de brief maar niet aan de koning laten zien. Hij wilde de Staten-Generaal niet in verlegenheid brengen, want wanneer de koning de brief onder ogen zou krijgen zou hij zeker eisen dat zij hun verontschuldigingen hiervoor aanboden. Van Wassenauer-Obdam was tenslotte een ambtenaar in Staatse dienst. Van Wartenberg vond dat de gezant maar weinig eerbied toonde voor 'un grand roy qui a toujours eu beaucoup de bonté pour lui' en het kwam hem voor dat de heren Staten-Generaal op z'n minst zouden handelen volgens hun wijsheid en gebruikelijk gevoel voor rechtvaardigheid 'de ne le consulter pas trop sur les affaires où Sa Majesté a quelque intérêt et pour lequel il paroist si mal disposé'.⁴³

Frederik wil Van Lintelo als gezant in Berlijn

Van Wartenberg was van mening dat de Staten-Generaal die vervelende heren Van Wassenauer-Obdam en Hop maar moesten terugroepen.⁴⁴ Vooral Van Wassenauer-Obdam was bij de Pruisische koning niet zo geliefd. Toen Frederik I op de hoogte gebracht wilde worden van de erfeniskwestie besloot men aan het Pruisische Hof hierover niet met deze gezant te praten om te voorkomen dat de koning opnieuw een woedeaanval kreeg.⁴⁵ Hop vroeg zich af of zijn aanwezigheid aan het Pruisisch Hof nog wel nodig was nu behalve Van Wassenauer-Obdam ook Adriaan van Borssele van der Hooghe, gedeputeerde te

39 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 245, Van Wassenauer-Obdam aan Anthonie Heinsius (30 mei 1702).

40 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 243, Hop aan Anthonie Heinsius (30 mei 1702).

41 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, Hop en Van Wassenauer-Obdam aan SG (19 mei). Onderaan de brief staat Wezel, 16 mei 1702. De inhoud van het schrijven was geheim. Heinsius en de griffier van de Staten van Holland, François Fagel, zorgden ervoor dat de gezanten de resoluties kregen.

42 Dit was een echt probleem. Hop schreef hierover aan Heinsius het volgende: 'Indien de brieven van hier naer Den Hage buyten alle gevaer van te werden opgebroken off in verkeerde handen te vallen konden gaen, ick soude U.E.G. t verscheide omstandigheden van de constitutie van dit hoff ten desen opsichte konnen relateren die sekerlijk desselfs attentie meriteren'. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 233, Hop aan Anthonie Heinsius (26 mei 1702). Zie ook hoofdstuk 14.

43 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 427, Van Wartenberg aan Anthonie Heinsius (17 september 1702).

44 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 254, Geldermalsen aan Anthonie Heinsius (2 juni 1702). De graaf had dit tijdens een conferentie met Frederik I en Johan Willem, keurvorst van de Palts, tegen de bisschop van Raab gezegd.

45 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 215, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

velde vanwege de Raad van State, in de buurt verbleef en beiden aan het Pruisische hof waren gelegitimeerd.⁴⁶ Hop had blijkbaar van de Staten-Generaal toestemming gekregen om het Hof te verlaten want Van Wassenaer-Obdam had aan Heinsius al het verzoek gedaan om een ‘man van gewicht’ te zoeken als opvolger voor de vertrekkende gezant Hop.⁴⁷ Hop wilde graag dat er een gezant werd benoemd die door zijn gedistingeerde karakter en bekwaamheid in staat zou zijn de koning bij incidenten te kalmeren en in een goed humeur te houden.⁴⁸ Hij stelde Johan Hulft, de resident in Brussel die binnenkort vrij kwam, voor. Deze had genoeg kennis en bekwaamheid om met het Pruisische hof om te gaan.⁴⁹ De Staten-Generaal vonden hem voor deze functie echter niet geschikt en wezen hem daarom af.⁵⁰ Frederik I had de Staten-Generaal verzocht of zij Christiaan Carel, baron van Lintelo als gezant naar zijn Hof wilden zenden voor het onderhouden van goede vriendschap en verstandhouding tussen hem en de Staten-Generaal.⁵¹ En vanwege verschillende, niet nader genoemde redenen, hoe eerder hoe beter.⁵² Frederik had in Wezel al met Van Lintelo kennis kunnen maken. Deze was samen met Barthout van Slingelandt en David Constantijn baron du Tour in april 1702 door de Staten-Generaal als buitengewoon gedeputeerde naar Pruisen gestuurd om de Pruisische koning te complimenteren en hem tevens aan de grens van de Staat te verwelkomen.⁵³ Blijkbaar had Van Lintelo zo’n goede indruk op Frederik gemaakt dat hij hem graag als gezant wilde hebben. De koning kreeg zijn zin, maar hij moest nog wel tot 1704 wachten voordat Van Lintelo werd benoemd tot Staats gezant te Berlijn.⁵⁴

6.4 De resolutie van 30 mei 1702 van de Staten-Generaal

Intussen maakte de koning zich erg boos op de Staten-Generaal omdat zij niet deden wat hij wilde. Gematigde Pruisische ministers waren echter van mening dat hun over de erfeniszaak nog niets te verwijten viel. Er waren zelfs personen aan het Pruisische Hof die vonden dat de Staat ‘sich in wat sterker termen behoort te expliceren en dat sulx de qualijck geintentioneerde soude kunnen doen omsien’ en de koning tot wat meer

⁴⁶ Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 233, Hop aan Anthonie Heinsius (26 mei 1702).

⁴⁷ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 209, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (16 mei 1702).

⁴⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 215, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702); 243, Hop aan Anthonie Heinsius (30 mei 1702).

⁴⁹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 215, Hop aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

⁵⁰ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 246, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (30 mei 1702).

⁵¹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 433 (22 september). Het ging hier om een brief van 26 augustus 1702 van Frederik I. Deze werd door Von Schmettau aan de raadpensionaris getoond. Hiervan werd weer melding gemaakt tijdens de vergadering van de Staten van Holland op 22 september 1702.

⁵² Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 416-417, Van Wartenberg aan Anthonie Heinsius (z.d., vermoedelijk september 1702).

⁵³ NA, 1.01.02, SG, inv. 8652, Verbaal, 15 april-10 mei 1702. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 209, nr. 172.

⁵⁴ Christiaan Carel van Lintelo, heer van de Ehze en Walfort (1669-1736) was van 1704-1716 buitengewoon gezant in Berlijn. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 8695-8698, Verbaal van Van Lintelo van zijn verrichtingen in Berlijn als gezant te Berlijn, 19 februari 1704-4 juni 1716. Zie ook Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 416, noot 2; Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 209, nr. 172; Frey, *Frederik I*, 194.

gematigde gedachten brengen.⁵⁵ Om te voorkomen dat Frederiks denkbeelden politieke gevolgen zouden hebben, konden de Staten-Generaal tegen de koning zeggen dat zij 'sich veel latende gelegen zijn aan de vrundschap van Zijne Majesteit' en ook graag hun diensten wilden aanwenden om de erfeniskwestie zo spoedig mogelijk tot een goed einde te brengen. Mochten er geschillen ontstaan dan zouden deze door een accommodement opgelost kunnen worden.⁵⁶ Men kon de Pruisische koning geen groter plezier doen dan Henriette Amalia over te halen haar zaken te laten behartigen door de bemiddeling van keizer Leopold I en de Staten-Generaal. De koning wilde liever niet dat zij zich tot het Hof van Holland wendde, terwijl hij zelf voor Lingen en Meurs het Rijkskamergerecht had ingeschakeld.

De Staten-Generaal konden de eisen van Frederik I niet langer negeren. In hun resolutie van 30 mei 1702 werd door hen aan een aantal hiervan tegemoet gekomen.⁵⁷ Zij boden beide partijen hun onpartijdige bemiddeling aan en stelden hun voor de erfeniskwestie in der minne te schikken door middel van een accommodement. Gehoopt werd dat beide partijen hun medewerking hieraan zouden verlenen. Zij wensten dat dit tot beider tevredenheid zou gebeuren en in het bijzonder die van Frederik I.⁵⁸ De Staten-Generaal hoopten dat de eensgezindheid en vriendschap bewaard bleven tussen beide verwanten, met wie zij nauwe betrekkingen onderhielden en die nakomelingen waren van het Huis Oranje waar zij zo veel achting voor zeiden te koesteren. Zij wilden graag dat beide partijen op goede wijze zouden krijgen waar zij recht op hadden. Om tot een goede deling en uitkering van de goederen te komen kreeg de Nassause Domeinraad, zoals wij al eerder zagen, opdracht een staat en inventaris te maken.⁵⁹ Aan beide partijen werd verzocht geen veranderingen in de status quo van de goederen aan te brengen zodat niemand zou worden benadeeld. Dit kon geschieden door tussenkomst van de rechtbank of via een accommodement. Frederik I werd verzocht ermee akkoord te gaan dat de nagelaten lenen voorlopig op naam van de Staten-Generaal, als executeurs-testamentair, werden verheven, of op diegene die zij daarvoor zouden kwalificeren en ten behoeve van diegene die daartoe gerechtigd zou zijn.⁶⁰ En met 'dien effecte in rechten, even of beyde de hooge geïnteresseerde partyen daer mede waren verlijt'.⁶¹ De Staten-Generaal maakten op deze wijze een begin met hun optreden als executeurs-testamentair.

⁵⁵ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 262, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702).

⁵⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 233, Hop aan Anthonie Heinsius (26 mei 1702). Dit advies werd door de Staten-Generaal overgenomen. Zie NA, 1.08.11, SG, inv. 919, ERSg 1702 (30 mei).

⁵⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 30 mei. Deze resolutie werd door de Staten-Generaal genomen naar aanleiding van de brief van Frederik I van 14 mei 1702 en de memorie van Von Schmettau van 16 mei 1702.

⁵⁸ De resolutie was voor Frederik I bestemd.

⁵⁹ Zie hoofdstuk 2 en hoofdstuk 4. Volgens Rappard hadden de Staten-Generaal besloten om te antwoorden dat zij het recht dat Frederik meende te hebben op de fidei-commissaire goederen van Frederik Hendrik aanvaardden. Zij vonden het daarom nodig, zoals Frederik I had verzocht, om de erfenis te splitsen in goederen die belast waren met fidei-commissaire bepalingen en goederen waarover vrij kon worden beschikt. Zie Rappard, 'Aanspraken', 140.

⁶⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 30 mei; hoofdstuk 2. De resolutie werd opgestuurd naar Hop en Van Wassenauer-Obdam. Von Schmettau ontving een extract resolutie.

⁶¹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 136, RSH 1702, 213 (26 mei). Dit was later aanleiding voor Frederik Willem en Willem IV om hun lenen uit de nalatenschap van Willem III niet te laten verheffen. Zie hoofdstuk 7.

Hoewel het een geschil was tussen de Pruisische koning en de Friese Nassaus, werden de Staten-Generaal door hun executeurschap én door de politieke belangen van de Republiek zelf, langzamerhand gedwongen toch een standpunt in te nemen.⁶² Dit kon hun streven, hun taak als onpartijdig bemiddelaar zo goed mogelijk uit te voeren, in gevaar brengen. Bovendien moesten de Staten-Generaal, en ook de Staten van Holland om andere reden in deze kwestie met veel omzichtigheid te werk gaan.⁶³ Het gevaar was zeker niet denkbeeldig dat Frederik I, om zijn pretenties op de nalatenschap van Willem III te verwezenlijken, zich uit de Spaanse Successieoorlog zou terugtrekken en daarbij zelfs de zijde van Frankrijk zou kiezen.⁶⁴ Hier wordt later op teruggeko- men. Dit wil niet zeggen dat de Staten-Generaal zich niet konden verdedigden en geen kritiek durfden te geven. Dit deden zij voornamelijk via hun gezant(en) in Berlijn. Zo liet de Staatse gezant Van Lintelo de Pruisische koning in 1704 weten dat de Republiek niet tevreden was over het gedrag van Pruisen als bondgenoot.⁶⁵ De Staten van Holland en hun raadpensionaris Heinsius raakten ook bij deze erfeniskwestie betrokken. Dit van- wege de grote invloed van de Staten van Holland op de Staten-Generaal en de belang- rijke politieke rol van hun raadpensionaris.⁶⁶ Zowel de Friese Nassaus als de Pruisische koning probeerden ook via de Staten van Holland en de raadpensionaris van Holland hun zaken bij de Staten-Generaal geregeld te krijgen.⁶⁷

Door in hun resolutie van 30 mei 1702 over de mogelijkheid van een deling te spreken waren de Staten-Generaal in feite Frederik al flink tegemoet gekomen. Zo openden zij officieel de weg tot een accommodement. De Staten-Generaal gingen er van uit dat Frederik I recht had op een deel van de erfenis, maar dat er nog onderhandeld diende te worden over welke goederen beide partijen zouden krijgen. Frederik I was zeer te- vreden met deze resolutie. Omdat de graafschappen Lingen en Meurs in het Duitse Rijk lagen wilde Frederik I niet dat deze onder de status quo zouden vallen.⁶⁸ Bovendien ver- zocht hij de executeurs hem de inbezitneming van de fidei-commissaire goederen niet te verhinderen. De koning sprak de hoop uit dat de Staten-Generaal effectueerden wat zij hem beloofden en dat zij als executeurs-testamentair het accommodement zo spoed- igh en onpartijdig mogelijk tot stand zouden brengen.⁶⁹ De houding van Frederik I ten aanzien van de Republiek was voorlopig weer positief.⁷⁰ Maar wegens zijn wisselende humeur kon deze situatie snel veranderen.

⁶² Rive, *Schets*, 31.

⁶³ Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 228, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (23 mei 1702).

⁶⁴ Zie Porta, *Corver*, 126. Zie ook Bruggeman, *Nassau*, 208.

⁶⁵ Bruggeman, *Nassau*, 210. Zie ook Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius III*, 255-256, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (29 juli 1704) en 261, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (2 augustus 1704).

⁶⁶ Zie hoofdstuk 1.

⁶⁷ Zie NA, 3.01.04.01, SH, RSH; 3.01.19, AH; Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius*.

⁶⁸ Rive, *Schets*, 12. Rive verwijst naar een brief van Frederik I van 11 juni 1702. Bij geschillen over deze gebieden moest men zich wenden tot de rijksrechtshoven, zoals het Rijkskamergericht in Wetzlar.

⁶⁹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 259, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius (3 juni 1702).

⁷⁰ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 260-262, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702).

6.5 Geheime onderhandelingen tussen Frederik I en Frankrijk

Lodewijk XIV wilde van de onenigheid tussen Pruisen en de Republiek over de afwikkeling van de erfenis graag profiteren om Frederik I uit de Grote Alliantie te krijgen. Frederik I kon dan de Franse kant kiezen of zich neutraal opstellen.⁷¹ Pruisen was een belangrijke bondgenoot in de strijd tegen Frankrijk. Nadat in mei 1702 de Spaanse-Successieoorlog was uitgebroken vonden de eerste krijgsverrichtingen plaats in het keurvorstendom Keulen. Franse troepen die in Keizersweerd, Bonn en Neuss waren gelegerd vormden een voortdurende bedreiging voor de Republiek. Staatse en Pruisische eenheden begonnen daarom met de belegering van Keizersweerd, dat werd verdedigd door de Franse maarschalk Louis-François, hertog van Boufflers.⁷² Deze vernam al snel dat Frederik I misnoegd was over het testament van Willem III. De maarschalk stuurde kolonel Bielque (graaf Bielke) naar het Hof van Frederik in Wezel om de koning een mooi voorstel te doen.⁷³ De Pruisische koning had zijn troepen teruggetrokken omdat hij kwaad was op de Republiek en in Parijs had men zich ‘wonderen belooft van het gepretendeerde misnoegen van den coningh van Pruysen, ‘tgeen men reedts segt de reden te sijn dat Sijne Maj.t sijne troupes van Keyserswaert heeft afgetrocken’, schreef de Staatse gezantschapssecretaris Jan van Vroesen in Parijs aan Heinsius.⁷⁴ Boufflers’ voorstel hield in dat mocht Frederik I neutraal blijven de koningen van Spanje, Frankrijk en Portugal hem zouden erkennen als koning in Pruisen. Men wilde hem niet alleen het prinsdom Oranje geven, maar ook alle goederen van Willem III die onder het gezag van Frankrijk en Spanje vielen. Bij het sluiten van een vredesakkoord moesten de voorwaarden hiervan ook van toepassing zijn op de goederen die door de Staten-Generaal werden beheerd. De Pruisische gebieden zouden neutraal blijven en Frederik I zou de 5.000 soldaten in Staatse dienst moeten terugtrekken om ze te gebruiken ter bescherming van zijn eigen land.⁷⁵ Frankrijk zou ze gedurende de oorlog betalen. Heinsius werd hiervan op de hoogte gebracht.⁷⁶

Door de erfeniskwestie en tevens de verwoesting van het Kleefse land als gevolg van de Spaanse Successieoorlog was de Pruisische koning zeker genegen om naar deze schone beloftes van Frankrijk te luisteren.⁷⁷ Bovendien had Hop betrouwbare informatie gekregen dat Frederik onderhandelingen met Frankrijk voerde uit boosheid

71 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 217, Van Vroesen aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702). Zie ook hoofdstuk 2.

72 Keizersweerd was een stadje gelegen in Noord-Rijnland-Westfalen, nu een stadsdeel van Düsseldorf. Het stadje werd op 17 juni 1702 ingenomen.

73 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 201, Hop aan Anthonie Heinsius (15 mei 1702). Volgens Veenendaal was deze Bielke mogelijk dezelfde die in 1706 naar Berlijn ging om Pruisen te bewegen uit de Grote Alliantie te treden. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 336, noot 3 en 225 en 233.

74 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 217, Van Vroesen aan Anthonie Heinsius (19 mei 1702).

75 Het ging hier om de Kleefse landen. Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 237, Athlone aan Heinsius (27 mei 1702). Godard van Reede kreeg in 1692 van Willem III de titel graaf van Athlone.

76 Rive, *Schets*, 29; Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 237, Athlone aan Heinsius (27 mei 1702).

77 Rive, *Schets*, 29.

Afb. 36 Lodewijk XIV met zijn familie, anoniem, vroeger toegeschreven aan Nicolas de Largillière, circa 1710.

omdat de Staten-Generaal hem niet genoeg tegemoet kwamen bij de behandeling van de erfenis.⁷⁸ Van een vooraanstaand persoon aan het Pruisische Hof vernam Hop tot zijn grote verbazing dat de Franse regering al vóór de opening van het testament van Willem III op de hoogte was van de inhoud hiervan.⁷⁹ Van deze kennis had men in Frankrijk gebruik gemaakt om Frederik I tegen de Republiek op te stoken. Men had voorgegeven dat de Staatse regering niet graag zou zien ‘dat een soo luculente successie in haer boezem door een machtig vreemt prins soude worden geacquireert’. De Franse gezant te Kopenhagen, François Jacques Bouton, graaf de Chamilly, had uit naam van zijn heer, Lodewijk XIV, beloofd om de Pruisische koning bij te staan in onder andere het verwerven van de nalatenschap van Willem III als hij maar in de oorlog neutraal zou blijven.⁸⁰

Om de Staten-Generaal onder druk te zetten sprak Frederik I over de grote aanbiedingen die Frankrijk hem had gedaan.⁸¹ Men had Hop echter verzekerd dat er geen akkoord tussen beide partijen was gesloten. Dat dit ook in de toekomst niet zou gebeuren, durfde Hop uit wat hij dagelijks zag en hoorde niet te voorspellen.⁸² Fre-

⁷⁸ Van Rappard, ‘Aanspraken’, 139.

⁷⁹ Zie hoofdstuk 5.

⁸⁰ Rive, *Schets*, 28.

⁸¹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 228, Van Wassenaer-Obdam aan Anthonie Heinsius [23 mei 1702].

⁸² Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 243, Hop aan Anthonie Heinsius (30 mei 1702).

derik I stond behoorlijk onder invloed van graaf van Wartenberg die bekend stond als pro-Frans. Hij werd dan ook gezien als de spil achter de Pruisische toenaderingen met Frankrijk. Volgens Fuchs zou de koning geen overleg meer plegen met zijn oude raadslieden en liet hij zich adviseren door een groep lage en onervaren hovelingen onder de vlag van Van Wartenberg. Zij zouden de koning voortdurend aanzetten om voor Frankrijk te kiezen.⁸³ Hop en Van Wassenaer-Obdam informeerden bij de Pruisische koning en de graaf of de geruchten dat Pruisen met Frankrijk tot een akkoord wilde komen juist waren. Frederik verklaarde dat er met Frankrijk niet was onderhandeld en dat de Franse voorstellen betrekking hadden op 'vroegere tijden'. De beide heren lieten zich echter niet door de koning afschepen en bleven doorvragen.⁸⁴ De koning 'scheen wat verset en seyde eindelyk al stamelende dat er noch genegotieerd noch geconcludeert was met Frankrijk'.⁸⁵ Hop wees er Van Wartenberg op dat wanneer de onderhandelingen met Frankrijk op deze wijze werden gecontinueerd de Geallieerden en in het bijzonder de Staten-Generaal maatregelen zouden nemen om zich tegen 'het ongemak te garanderen, dat door de verandering van dit hof aan de gemeene zaak' [de Spaanse Successieoorlog] werd toegebracht.⁸⁶ Hij merkte verder op dat de Staten-Generaal in de erfeniskwestie steeds hun plicht hadden gedaan en dat zij hiermee zouden doorgaan zonder zich door dreigementen te laten beïnvloeden. Ook Wartenberg ontkende dat men met Frankrijk had onderhandeld. Frederik verklaarde absoluut niet van plan te zijn hun bondgenoten in de steek te laten, maar vastberaden met de oorlogvoering verder te gaan.⁸⁷ Hij hield woord. Frederik stopte de besprekingen met Frankrijk en hervatte de belegering van Keizersweerd.⁸⁸ Frankrijk bleef, weliswaar op de achtergrond, steeds aanwezig. Wanneer de koning zich boos maakte op de Staten-Generaal of hen onder druk wilde zetten waren er steeds onderhandelingen met Frankrijk. Frankrijk deed Pruisen zeer aanzienlijke aanbiedingen en het was altijd Frankrijk dat het Pruisische Hof benaderde.⁸⁹

Het is de vraag of Frederik I uit het bondgenootschap had willen treden. Volgens Drechsler was hij vooral vanwege het verkrijgen van de nalatenschap van Willem III op 30 december 1701 tot de Grote Alliantie toegetreden. Dit is ook de mening van Kohnke.⁹⁰ Maar de koning ging niet uit de alliantie toen bleek dat hij door Willem III niet was benoemd als diens erfgenaam. Uit angst dat hij de verwachtingen, die hij koesterde met betrekking tot de nalatenschap van zijn neef, zou moeten opgeven durfde hij zijn bondgenoten niet los te laten. Wellicht hoopte Frederik I ook via zijn andere bondgenoten de Staten-Generaal te dwingen in de erfeniskwestie concessies te doen

83 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 261, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702).

84 Rive, *Schets*, 28.

85 Rive, *Schets*, 29.

86 Hop gaf niet aan welke maatregelen dat waren.

87 Rive, *Schets*, 30.

88 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 260-261, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702). Keizersweerd werd ingenomen.

89 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius III*, 255-256, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (29 juli 1704).

90 Drechsler, *Streit*, 28; Kohnke, 'Oranischen Archivs', 284.

ten gunste van hem. De Pruisische koning voelde zich dus in feite gedwongen tot de beëindiging van de oorlog bij de Grote Alliantie te blijven.⁹¹

6.6 Onderhandelingen tussen Frederik I en Henriette Amalia (1702)

Begin juni 1702 werd aan het Hof in Wezel al gesproken over een accommodement tussen Frederik I en Johan Willem Friso. Johan Willem Friso zou niet alleen de titel van prins van Oranje krijgen, maar ook een aanzienlijk jaarinkomen. De Pruisische koning zou alle goederen krijgen die door Willem III waren nagelaten, dus meer dan alleen de fideï-commissaire goederen van Frederik Hendrik, ‘wat hier van is sal U.E.G.t best weten te oordelen’, schreef Hop aan Heinsius.⁹² In juli 1702 werden de eerste besprekingen tussen beide partijen gehouden. Zoals we eerder zagen was Frederik I al in de loop van juni 1702 via Wezel in cognito naar Den Haag gereisd. Hij bejegende Johan Willem Friso en diens moeder Henriette Amalia, die ook in Den Haag verbleven, vriendelijk. Men begon in Den Haag al enige hoop te koesteren dat de erfeniskwestie spoedig opgelost zou zijn.⁹³ Op 4 juli 1702 vond tussen de gedeputeerden van de Staten-Generaal en de gevolmachtigden van Frederik I en Henriette Amalia de eerste conferentie plaats.⁹⁴ Beide partijen waren bereid om via de bemiddeling van de gedeputeerden tot een vergelijk te komen. De volgende dag werd uit naam van Frederik I een specificatie van goederen die door hem uit de nalatenschap van Frederik Hendrik werden gepretendeerd voorgelezen.⁹⁵ Henriette Amalia vond op basis van hiervóór genoemde argumenten deze pretenties duidelijk ongegrond. De gedeputeerden hadden al snel door dat deze manier van werken tot niets zou leiden. Op 8 juli 1702 werd door de commissie aan beide partijen mondeling een voorstel gedaan voor een provisioneel accommodement bestaande uit vier belangrijke punten.

Conform het eerste punt wilde de prinses aan de Pruisische koning voorlopig alle goederen die door Frederik Hendrik waren nagelaten en waarover de prins ‘dispositie heeft gecompeteert’, aan Frederik I afstaan.⁹⁶ Henriette Amalia wilde conform het tweede punt erin toestemmen dat alle verdere goederen uit de nalatenschap voorlo-

⁹¹ Drechsler, Streit, 43. Frederik hoopte ook dat bij het sluiten van een vredesverdrag tegemoet gekomen werd aan zijn wensen, zoals onder andere het bezit van Opper-Gelre, het prinsdom Oranje, Neuchâtel, en Valengin. Zie voor de vredesonderhandelingen: Stork-Penning, *Grote Werk*.

⁹² Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 261, Hop aan Anthonie Heinsius (4 juni 1702).

⁹³ Bruggeman, Nassau, 139. Henriette Amalia, die inzag dat een politieke oplossing van de erfeniskwestie op dat moment niet voor de hand lag, besloot weer naar Friesland terug te gaan. Johan Willem Friso maakte zich gereed voor vertrek naar Utrecht waar hij studeerde, maar voor hij Den Haag verliet bracht hij een bezoek aan de Staten van Holland en verzocht hun aandacht te hebben voor zijn belangen. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 596, het betreft hier waarschijnlijk een brief van Arent van Wassenaer van Duivenvoorde (z.d.).

⁹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 942, *Vertoog*. Op 3 juli 1702 hadden de Staten-Generaal aan beide partijen hun diensten aangeboden om de erfeniskwestie te schikken. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2, *Nalatenschap van Willem III* (3 juli 1702).

⁹⁵ Een kopie van deze specificatie werd op 6 juli 1702 aan Henriette Amalia overhandigd.

⁹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 942, *Vertoog*. Op 10 juli 1702 gaf Henriette Amalia haar reactie op het voorstel van de gedeputeerden.

pig, totdat er een accommodement of besluit zou zijn, onder de administratie van de Staten-Generaal zouden blijven. Lingen en Meurs behoorden volgens de prinses tot de nalatenschap van prins Maurits.⁹⁷ De twee andere punten werden niet nader omschreven. Het voorstel van de gedeputeerden zou door Frederik I in zijn geheel zijn verworpen.

Frederik I wilde over de juwelen en de meubels een overeenkomst sluiten. Wanneer hem geen 'Gerechtigheit widerfahren lassen würde', zou hij zijn troepen uit de oorlog terugtrekken.⁹⁸ Meteen verbond hij dus het overleg met politieke handigheden. De inzet van de Pruisische troepen was voor de Staten-Generaal zo belangrijk dat zij besloten Frederik zijn zin te geven. Op zijn verzoek kreeg hij van de Staten-Generaal en met toestemming van Henriette Amalia voorlopig het huis Honselersdijk met de tuinen en het park toegewezen. Op aandrang van de Staten-Generaal had de Friese prinses met deze regeling ingestemd.⁹⁹ Tevens gaven de Staten-Generaal de Pruisische koning de Kleine Sancy, het voornaamste en meest waardevolle juweel uit de nalatenschap van Willem III.¹⁰⁰ Deze diamant vertegenwoordigde een waarde van meer dan 100.000 gulden. Op aandringen van de Staten-Generaal en vanwege de hoge achting die Henriette Amalia had voor Frederik I, stemde zij hierin toe.¹⁰¹

De onderhandelingen mislukken

De onderhandelingen waren in juli 1702 al zo ver gevorderd dat zelfs de hoop bestond dat er 'wel haast een bequaam temperament, jmmers provisonelik', zou worden gevonden.¹⁰² Ook was de verstandhouding tussen Frederik I en de Staten-Generaal nog redelijk te noemen.¹⁰³ Maar eind augustus 1702 verschenen donkere wolken aan de hemel. Christian Friedrich Bartholdi, Pruisisch minister en buitengewoon gezant bij keizer Leopold I, verzocht het Weense Hof dringend zijn diensten bij de Staten-Generaal aan te wen-

⁹⁷ Maurits had zijn goederen belast met fidei-commissaire bepalingen. Zie hoofdstuk 4.

⁹⁸ Drechsler, Streit, 35.

⁹⁹ Frederik I mocht tijdens zijn verblijf in het huis Honselersdijk de meubels gebruiken. Hij moest alles wel in de oude staat laten totdat het huis c.a. definitief aan een van de partijen was toegewezen. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 44, ERSg, 147 (20 juli 1702); NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 2, Nalatenschap van Willem III (20 juli 1702).

¹⁰⁰ De Petit of Beau Sancy is een beroemde diamant en ontleent zijn naam aan de Franse financier Nicolas Harlay, sieur de Sancy (†1627), uit wiens verzameling de diamant overging in handen van Maria de Medici, die de steen in 1641 voor 80.000 gulden verkocht aan Frederik Hendrik. De diamant was in 1702 bij een voorlopige verdeling toegewezen aan Frederik I, die in ruil daarvoor afstand deed van zijn aanspraken op de andere juwelen van Willem III, die in handen kwamen van Johan Willem Friso. Deze diamant van 34,98 karaat (6,8 gram) vormde een onderdeel van de Pruisische kroonjuwelen. In 2012 werd de Kleine Sancy door prins George Frederik van Pruisen voor 7,6 miljoen euro aan een anonieme bieder verkocht in verband met geldproblemen. Er is ook nog een Grote Sancy die in handen kwam van de Franse koninklijke familie. Dit juweel verdween rond de revolutie en raakte in particuliere handen. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VIII*, 277-278, Anthonie Heinsius aan Sicco van Goslinga (23 februari 1709) en 277, noot 5. Zie ook Twining, *Crown Jewels*, 503-504. Deze diamant van 55,23 karaat bevindt zich sinds 1979 in de collectie van het Musée du Louvre te Parijs.

¹⁰¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 942, Verhoog.

¹⁰² NA, 1.08.11, ND, inv. 942, Verhoog. Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 44, ERSg, 147 (20 juli 1702).

¹⁰³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 374, Hamel Bruyninx aan Anthonie Heinsius (12 augustus 1702).

den vanwege de erfenis van Willem III.¹⁰⁴ Heinsius had begin september 1702 met Von Schmettau een lang onderhoud gehad om te zien hoe er zo snel mogelijk een overeenkomst tot stand kon worden gebracht.¹⁰⁵ Frederik dreigde de Staten-Generaal dat wanneer er voor het einde van het krijgsseizoen nog geen accommodement was gesloten hij zich niet langer hield aan zijn afspraken met de Republiek en dat hij in dat geval de aanbiedingen van Frankrijk en ook Spanje niet meer zou negeren.¹⁰⁶ Ook zou de Pruisische koning zijn troepen terugtrekken en tevens zijn gezant Von Schmettau terugroepen uit Den Haag. '[...] enfin il semble que le roy de Prusse veut absolument ce qu'il veut, son impatience et ses emportemens son connus a V.Exc.', schreef Hamel Bruyninx aan raadpensionaris Heinsius.¹⁰⁷ De Hollanders waren in de ogen van Bartholdi de snoodaards, zoals hij tijdens een gesprek onder vier ogen met George Stepney, de Engelse gezant in Wenen, liet blijken.¹⁰⁸ Ook nam men van Pruisische zijde contact op met de Zweedse koning Karel XII. Deze had aan de Pruisische koning beloofd bij de Staten-Generaal te bemiddelen ten gunste van Frederik I betreffende de erfenis van Willem III. De Staten-Generaal, opnieuw geconfronteerd met een onzuivere verweving van particuliere en politieke belangen door Frederik, wilden hun bondgenoot niet verliezen en spoorden hun gedeputeerden dan ook aan hun werkzaamheden met de meeste spoed te continueren zodat er op tijd een overeenkomst kon worden gesloten.¹⁰⁹

Het lukte de Staten-Generaal echter nog niet om de erfeniskwestie tot een vergelijk te brengen. De moeder en voogdes van Johan Willem Friso wilde over alle goederen uit de nalatenschap van Willem III onderhandelen. Om de erfenis weer in oorspronkelijke staat terug te brengen moest Frederik Meurs en Lingen aan de Staten-Generaal overdragen. De Pruisische koning weigerde dit te doen. Hij had behoorlijk heftig gereageerd op het feit dat de Staten-Generaal geen overeenkomst hadden kunnen bewerkstelligen. Volgens de graaf van Albemarle lag dit meer aan de koning zelf dan aan de Staten-Generaal. 'Mais si un estat souverain ce laisse menacer d'un telle manière d'un autre prince, elle y sera continuellement exposée', was de mening van de graaf.¹¹⁰ Henriette Amalia vond dat het langzamerhand tijd werd dat haar zoon in het bezit werd gesteld van de erfenis van Willem III.¹¹¹ In december 1702 berichtten de Staten-Generaal dat er ondanks al hun inspanningen tot dan toe nog geen accommodement was bereikt, zelfs geen provisioneel akkoord. De Staten-Generaal stelden beide partijen voor om de punten waarover wel overeenstemming was bereikt, zoals over de juwelen en het huis Honselersdijk, definitief af te doen. Over de resterende punten diende men, eventueel met hun hulp, tot een

¹⁰⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 399, Hamel Bruyninx aan Anthonie Heinsius (26 augustus 1702).

¹⁰⁵ Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 417, Anthonie Heinsius aan Van Wartenberg (z.d.). Door Heinsius werd niet over de uitkomst van dit gesprek geschreven.

¹⁰⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 920, ERSG 1702 (12 september en 28 september).

¹⁰⁷ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 399, Hamel Bruyninx aan Anthonie Heinsius (26 augustus 1702).

¹⁰⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 420, Hamel Bruyninx aan Anthonie Heinsius (25 augustus 1703).

¹⁰⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 920, ERSG 1702 (12 september en 28 september).

¹¹⁰ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 439, Albemarle aan Anthonie Heinsius (24 september 1702).

¹¹¹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius I*, 480, Henriette Amalia aan Anthonie Heinsius (14 oktober 1702).

vergelijk te komen. Mocht dit bij een aantal geschilpunten niet lukken dan konden deze voorgelegd worden aan de beslissing van onpartijdige rechters of aan arbiters.¹¹² Het jaar 1702 eindigde zonder dat de twee partijen tot een overeenkomst waren gekomen. Hier- van gaven beide partijen elkaar de schuld.

6.7 Beslaglegging door het Hof van Holland in 1703

Zoals gezegd had Frederik I, om zich in het bezit van Lingen en Meurs te kunnen hand- haven, zich gewend tot het Rijkskamergerecht te Wetzlar.¹¹³ Henriette Amalia hoopte dat de Pruisische koning deze rechtszaken zou staken en het afdoen van de zaak, net als Henriette Amalia zelf, zou overlaten aan de Staten-Generaal. De procedure werd door Frederik I echter voortgezet. Omdat de besprekingen nog niets hadden opgele- verd en om te voorkomen dat Frederik I nog meer goederen in bezit zou nemen, be- sloot ook Henriette Amalia haar toevlucht te nemen tot de rechtbank. Zij wendde zich tot het Hof van Holland met het verzoek voor haar zoon een mandement van mainte- nue te verkrijgen om tot beslaglegging van goederen die tot de erfenis behoorden over te kunnen gaan.¹¹⁴ Haar verzoek werd op 1 maart 1703 ingewilligd omdat het Hof blijk- baar van mening was dat de aanspraken van Johan Willem Friso het meest gerechtigd waren. De eerste deurwaarder van het Hof van Holland legde in het bijzijn van de sche- penen van Den Haag beslag op het Oude Hof (paleis Noordeinde). In dit paleis was vanaf 1702 de Pruisische ambassade gevestigd. De deurwaarder gelastte de Pruisische koning deze beslaglegging te respecteren.¹¹⁵ Henriette Amalia werd, in haar hoedanigheid van voogdes van haar zoon, gehandhaafd in de gehele nalatenschap van Willem III. Frederik I moest aan Henriette Amalia schadevergoeding betalen omdat hij, ten onrechte, al goede- ren uit de nalatenschap in bezit had genomen. Ook diende hij het bezit in oorspronke- lijke staat terug te brengen. Hem werd verboden 'gelijk en meer te doen'. Mocht Frede- rik I van mening zijn dat hij recht had op deze goederen dan moest hij binnen zes weken een rechtsvordering bij het Hof van Holland indienen op straffe van het verlies van al zijn rechten. Het mandement werd op 3 maart 1703 door de deurwaarder bij het Oude Hof in Den Haag afgelezen en ook, na klokgelui, vanaf de 'puije' van het raadhuis van de stad Woerden als 'place frontière' van Holland. De dagvaarding werd in Woerden aangeplakt aan het stadhuis en aangekondigd op alle andere plaatsen langs het Kanaal vanaf Leiden

¹¹² Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 921, ERSG 1702 (16 december).

¹¹³ Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 170.

¹¹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 922, ERSG 1703, Cornelis de la Porte, namens Henriette Amalia, aan SG (3 maart). De Staten-Generaal werden op de hoogte gesteld van het verzoek van Henriette Amalia aan het Hof van Holland. Een mandement van mainte- nue is een bevelschrift van een rechter om iemand in zijn bezit te handhaven. Een gerechtelijke dagvaarding werd door een deurwaarder, bode of een door de rechter gekwalificeerd persoon gedaan vanwege een rechterlijk bevel van iemand die onder zijn rechtsgebied behoort, om voor hem op een bepaalde tijd te verschijnen. Voor het Hof moest men een mandement hebben. Dit kon alleen door een deurwaarder worden geëxploiteerd.

¹¹⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 44, 268, Dagvaarding (3 maart 1703). Zie ook Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 122, noot 320.

tot Woerden. Frederik I ontving een exploot van de beslaglegging met een kopie van het mandement van het Hof van Holland.¹¹⁶ De Staten van Holland waren op hun verzoek al in het bezit van deze stukken gesteld.¹¹⁷ Zij moeten dus op de hoogte geweest zijn.

De Pruisische reactie op de beslaglegging

De Pruisische reactie volgde al snel. Twee dagen later waren Van Gent en andere gedeputeerden van de Staten-Generaal met Von Schmettau in conferentie geweest. De Pruisische gezant was niet vooraf op de hoogte gesteld van de dagvaarding. Hij wilde van de Staten-Generaal weten of zij hiervan afwisten en wat er was gebeurd. De Staten-Generaal wisten niet meer dan wat zij in een memorie van Henriette Amalia hadden gelezen. Zij besloten zich over de beslaglegging neutraal op te stellen. Het besluit van het Hof van Holland viel onder het soevereine gezag van Holland en de Staten-Generaal bezaten zulk gezag niet; wel waren zij bereid hun medewerking bij het tot stand brengen van een accommodement te verlenen.¹¹⁸ De Pruisische gezant had geklaagd dat de Pruisische koning was gedagvaard op de wijze zoals men dat bij onderdanen deed. De Staten van Holland achtten zich echter verplicht recht te doen aan 'groote en kleynen', zonder onderscheid te maken tussen personen. Heinsius had nog niet gehoord hoe de dagvaarding in Berlijn was opgenomen, maar men maakte zich zorgen dat er wel snel een reactie van Frederik I zou volgen.¹¹⁹

Frederik I maakte aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal zijn diepe ontwaardiging over het gebeuren kenbaar. De koning voelde zich zeer beledigd dat hij niet alleen publiek bij openbaar klokgelui werd gedagvaard, maar dat dit ook op de grenzen van Holland aan de poorten werd aangeplakt. Hierdoor werd volgens Frederik de gehele wereld op de hoogte gebracht van deze 'studieuse affronteringe'. De koning vond dat dit anders had gekund, 'daer men sigh jimmers daarmede hadde konnen laten vergenoegen, als men deselve aen onsen Minister jn den Haegh hadde laten jnsinueren, off oock ons gelijk buijten dat is geschiet, toesenden'. De koning merkte op dat 'diergelijke harde belediginge, ons noch noijt van onse grootste vijanden, met dewelcke wij in openbaeren Oorlogh hebben gestaen, is wedervaeren maer dat gene, het welcke ons bij dese schandelijke actie, meest ter herte gaet, is dat 't deselve met een reghte studieuse opset, om ons in eijgene persoon te toucheren en te beledigen is geschiet', terwijl het Hof van Holland wel wist dat hij met Henriette Amalia in onderhandeling was.¹²⁰ Bovendien had het Hof van Holland hem een mandement of citatie

116 NA, 1.08.11, ND, inv. 922, ERSG 1703, Von Schmettau aan SH (23 maart). Woerden was een Hollandse grensstad. Von Schmettau stuurde op 23 maart 1703 ook de Staten-Generaal over de kwestie een brief met een kopie van zijn brief aan de Staten van Holland.

117 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 44, 268, Dagvaarding (3 maart 1703).

118 NA, 1.08.11, ND, inv. 922, ERSG 1703 (5 maart). Deze resolutie werd in handen gesteld van Frederik I en Henriette Amalia. Het was lastig dat er geen algemeen hooggerechtshof was. De Hoge Raad kreeg soms wel die taak. Van 1582 tot 1795 was de Hoge Raad de hoogste rechterlijke instantie in Holland, Zeeland en West-Friesland. De Hoge Raad was tevens het enige interprovinciale gerechtshof. Zie Le Bailly en Verhas, *Hoge Raad*.

119 Japikse (ed.), *Correspondentie Willem III II*, 428-429, Heinsius aan Bentinck (16 maart 1703).

120 NA, 1.08.11, ND, inv. 922, Frederik I aan SG (16 maart 1703); inv. 946, Frederik I aan SH (16 maart 1703). Zie

‘tegens Souveraine Puissancen’ kunnen zenden. Volgens Frederik kreeg de Koning-Stadhouder zelf nooit een citatie, maar alleen zijn raden.

Hij had nog meer grieven. Het Hof van Holland had zonder voorkennis en toestemming van de Staten-Generaal en de Staten van Holland het mandement afgegeven, terwijl het Hof dat volgens Frederik niet had behoren te doen. Het zou veel beter zijn geweest dat het Hof aan de Staten-Generaal, in hun hoedanigheid van executeurs-testamentair, had gevraagd hoe het hier diende te handelen. Frederik was blijkbaar niet goed op de hoogte van de institutionele verhoudingen binnen het gewest Holland.¹²¹ Ook was volgens de Pruisische koning het Hof zijn jurisdictie te buiten gegaan door te oordelen over gebieden die buiten Holland en Zeeland lagen. Frederik I beschouwde deze dagvaarding daarom niet rechtsgeldig.¹²²

De Pruisische koning liet ook elders zijn misnoegen blijken. De resident van de Pruisische koning in Frankfurt, Willem Fuchs, had zich bij Albert van der Meer, Staats commissaris in Savoye, over de dagvaarding beklaagd. Van der Meer had Fuchs in duidelijke bewoordingen zijn mening over deze kwestie gegeven. Wanneer partijen niet tot een accommodement konden komen of niet wilden toegeven dan moest de rechter een beslissing nemen. De Pruisische koning had zich voor Meurs tot het Rijkskamergerecht gewend en aan Henriette Amalia de weg gewezen om via de rechtbank een einde aan de kwestie te maken en ‘dat verders in cas van rechten, die litigieus [in geschil] waeren, noyt wat monarch het was sig de justitie hadde ontrocken, maer met haer onderdanen altijt haer questiën den ordinarie rechter onderworpen hadden en desselfs sententie geobedieert; dat ick niet twijffelde off S. Maj. t soude die saecke oock soo considereren’. Wat de dagvaarding betrof, ieder land had zijn eigen gebruiken en het Hof van Holland had op basis hiervan deze procedure gevolgd.¹²³

Ambassadeur Von Spanheim had onder andere bij de Staatse gezant Van Vrijbergen in Londen zijn bezwaren tegen de dagvaarding uitgesproken. Deze had getracht de ambassadeur te overtuigen dat dit een ‘generale slender’ [routine] was en dat dit buiten medeweten en toedoen van de Staat was geschied. Hij had zoveel als in zijn vermogen lag, de kwestie geprobeerd te relativeren, maar de ambassadeur had hierover toch met de secretaris van de Secretary of State, Sir Charles Hedges (1650-1714), gesproken. Hedges had zijn klachten echter niet op schrift gesteld.¹²⁴ De Pruisische gezant Bartholdi te Wenen had keizer Leopold I op de hoogte gebracht van de dagvaarding van het Hof van Holland.¹²⁵

ook Van Rappard, ‘Aanspraken’, 139; Rive, *Schets*, 33; Droysen, *Preussischen Politik* IV, I, 267-270. Zie ook Rive, *Schets*, 220, Frederik aan de stad Amsterdam (16 maart 1703) en bijlage nr. 1.

¹²¹ Het Hof van Holland was ondergeschikt aan de Hoge Raad. Zie Le Bailly, *Hof van Holland*, 9.

¹²² Rive, *Schets*, 32 en NA, 1.08.11, ND, inv. 922, ERSG 1703, Von Schmettau aan SH (23 maart).

¹²³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 119-120, Van der Meer aan Anthonie Heinsius (22 maart 1703). Zie Le Bailly, *Hof van Holland*.

¹²⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 115, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (20 maart 1703).

¹²⁵ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 166, Buys aan Anthonie Heinsius (19 april 1703).

Openlijke genoegdoening en opheffing van de beslaglegging

Volgens Von Schmettau hadden de Staten van Holland het accommodement in hun hand. Zij zouden een goede stap in die richting kunnen doen wanneer zij de beslaglegging zouden opheffen en bij het Hof van Holland de procedures zouden schorsen.¹²⁶ Bovendien eiste Frederik I van de Staten van Holland publieke genoegdoening, anders zou hij tot zijn leedwezen genoodzaakt zijn zich die zelf te verschaffen. Hij was absoluut niet van plan om deze publieke beschimping naast zich neer te leggen.¹²⁷ De Staten van Holland probeerden de Pruisische koning te kalmeren door hem te zeggen dat zij het vervelend vonden dat hij over het mandement zo boos was geworden. Zij gaven Frederik de verzekering dat ook vorstelijke personen op deze wijze werden gedagvaard. De Staten wilden hun vriendschap met de Pruisische koning in stand houden. We moeten hier voorzichtig mee omgaan, scheef Buys aan Heinsius.¹²⁸ De Staten van Holland besloten 'met alle procedures op 't voorsz[egde] Mandement van main-tenu te supersederen (schorsen)'.¹²⁹ Zij lieten de politiek de doorslag geven.¹³⁰ Hier ging politiek boven jurisdictie. De Staten wilden toch wel diep voor de koning door het stof gaan om hem te vriend te houden en gaven hem dus zijn zin. Nadat de Staten van Holland en de Staten-Generaal hun verontschuldiging aan de Pruisische koning hadden aangeboden en de procedure door de Staten van Holland op 7 april 1703 voorlopig werd stil gelegd stopte het misnoegen van Frederik I.¹³¹ De Staten van Holland hielden de procedure in staat van surseance in de hoop dat de geschillen zouden worden bijgelegd.¹³² De Republiek durfde geen vuist maken tegen de Pruisische koning, omdat zij en haar medestanders niet zonder de militaire hulp van Pruisen konden. De Pruisische soldaten behoorden tot de beste van de bondgenoten.¹³³ De koning had deze slag gewonnen, maar ging zelf wel door met zijn procedures bij het Rijkskamergericht te Wetzlar om zijn bezit van Meurs en Lingen te legitimeren.

6.8 Lingen en Meurs: een obstakel in de onderhandelingen

De graafschappen Meurs en Lingen vormden een groot obstakel in de onderhandelingen. Zoals wij zagen had Frederik in maart 1702 al gewapenderhand bezit hiervan genomen.¹³⁴ Henriette Amalia besloot pas verder te onderhandelen wanneer de koning

¹²⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 122, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (24 maart 1703).

¹²⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 946, Frederik aan SH (16 maart 1703). Zie ook Rive, *Schets*, 33.

¹²⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 118, Buys aan Anthonie Heinsius (22 maart 1703).

¹²⁹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 137, RSH 1703, 227-230 (7 april). Ook de Staten-Generaal onderschreven dit in hun brief aan Frederik I. Zie ook Rive, *Schets*, 33 en Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 139, Von Schmettau aan Anthonie Heinsius (5 april 1703).

¹³⁰ Japikse, *Geschiedenis II*, 15.

¹³¹ Rive, *Schets*, 34-35. Op 26 april 1703 besloten de Staten-Generaal om de Pruisische ministers te informeren over het mandement. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 4, *Nalatenschap van Willem III* (26 april 1703).

¹³² NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 10, *Differenten met de koning*.

¹³³ Rive, *Schets*, 38.

¹³⁴ Zie hoofdstuk 1.

de twee graafschappen aan de Staten-Generaal had overgedragen.¹³⁵ Zij wilde dat Lingen en Meurs aan haar zoon werden toegewezen. De Pruisische koning had met 'assez de chaleur' gezegd dat hij absoluut geen afstand deed van zijn bezit dat hij via het Rijkskamergericht te Wetzlar had verworven, terwijl hij haar weigering opvatte als een voorwendsel om de kwestie te laten voort slepen.¹³⁶

Frederik stelde wel voor om over de nalatenschap 'in globo' tot een akkoord te komen. Dit hadden de Staten-Generaal in hun resolutie van 30 mei 1702 al voorgesteld en ook de Friese prinses wilde dit. Frederik vond toen dat Lingen en Meurs buiten de onderhandelingen moesten worden gelaten omdat hij deze graafschappen niet in de nalatenschap wilde terugbrengen. De Pruisische koning stuurde zijn kamerheer, baron de Chalezac naar Den Haag om hierover in overleg te treden met de Friese Nassaus.¹³⁷ Na enige besprekingen had de prinses laten weten dat zij op basis van de gehele erfenis wilde accommoderen, maar wel onder een aantal voorwaarden. Zij eiste dat het aandeel van haar zoon 30.000 gulden per jaar meer aan inkomsten diende te bedragen dan dat van Frederik I.¹³⁸ Verder moest er worden overeengekomen wie welke goederen kreeg. Henriette Amalia besloot haar eis met betrekking tot de twee graafschappen gedeeltelijk in te trekken. Waarschijnlijk om ervoor te zorgen dat de onderhandelingen niet werden afgebroken. De prinses gaf namelijk te kennen dat zij wel een keuze uit Lingen of Meurs wilde maken en dat zij daarbij een voorkeur voor Meurs had. Frederik I bleef bij zijn standpunt dat deze graafschappen in zijn partage dienden te komen. Henriette Amalia mocht wel aanspraak maken op een equivalent uit de nalatenschap. Ook gaf de koning te kennen dat hij graag de goederen in het Westland, Geertruidenberg c.a. en het Land van Cuijk wilde hebben. Mocht Henriette Amalia bij haar eisen blijven dan was er geen accommodement te sluiten. Dus moest De Chalezac haar om een positief antwoord verzoeken. Wanneer zij weigerde dan moest hij meteen vertrekken. Frederik I wilde liever de zaken laten zoals zij waren dan dat hij de voorwaarden van de Friese prinses zou accepteren.¹³⁹ Hij overlegde bij de Staten-Generaal een lijst waarin hij de volgende bezittingen uit de nalatenschap van zijn neef vorderde: het prinsdom Oranje, alle goederen in Franche-Comté, het Land van Cuijk c.a., Meurs, Lingen, Geertruidenberg c.a. (met Drimmelen, Klein Waspik en de visserijen c.a.), Hooge en Lage Zwaluwe, alle goederen in het Westland, behalve half Loosduinen dat in Haagambacht lag, Montfort, de Genneper tol, Herstal, Buren c.a., IJsselstein c.a., Leerdam c.a. en de Burense tienden onder Zutphen.¹⁴⁰

¹³⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 942, Henriette Amalia aan SG (29 augustus 1703); inv. 924, ERSG 1703, Henriette Amalia aan SG (29 augustus).

¹³⁶ Veenendaal, Briefwisseling Heinsius III, 233, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (15 juli 1704).

¹³⁷ Baron de Chalezac was een telg uit de familie Chenu, sieurs de Chalezac. Zij waren Hugenoten, afkomstig uit Guenne (Aquitanië) en in 1685 naar Pruisen uitgeweken.

¹³⁸ Wellicht als compensatie voor een van de twee graafschappen die zij aan Frederik I wilde afstaan en waarvoor zij in ruil een ander goed uit de erfenis kreeg.

¹³⁹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 139, RSH 1705, 578-579 (16 december) en ERSG (10 december). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 931, ERSG (10 december).

¹⁴⁰ Frederik lichtte zijn keuze niet toe. De meeste goederen had Frederik Hendrik van Maurits (en Philips Willem) geërfd. Montfort en de Genneper tol waren van Willem III zelf geweest en hier had Frederik geen recht op.

Een aantal van deze goederen kwam onder andere uit de nalatenschappen van Maurits (en Philips Willem) en Willem III. Hierop maakten de Friese Nassaus aanspraak. Verder had hij in deze lijst alle zogenaamde eigen goederen van Frederik Hendrik opgenomen.

Frederik zette Henriette Amalia onder zware druk om met dit voorstel in te stemmen. Ging zij hier niet mee akkoord dan diende niet alleen De Chalezac meteen te vertrekken, maar ook Von Schmettau. De besprekingen zouden dan moeten worden stopgezet. Om dit te voorkomen stuurden de Staten-Generaal hun agent Carel Roosenboom naar De Chalezac met het verzoek de terugreis uit te stellen. Aan Frederik I werd geschreven dat inmiddels door de vertegenwoordigers van beide partijen was overeengekomen om over de gehele nalatenschap overleg te plegen en die in twee gelijke porties te verdelen. Hiermee zou een basis voor een verdere verdeling worden gelegd. De Staten-Generaal verzochten om De Chalezac verder te laten onderhandelen zodat de erfeniskwestie kon worden afgerond.¹⁴¹ Frederik I ging hiermee akkoord. Von Schmettau en De Chalezac mochten van Frederik I voorlopig de onderhandelingen voortzetten.¹⁴²

De onderhandelingen werden dus gecontinueerd. Van Pruisische zijde werd naar voren gebracht dat, mocht Henriette Amalia er mee instemmen dat Frederik I Lingen en Meurs in zijn partage zou krijgen, de geschillen wellicht konden worden opgelost. De inhalijs Frederik wekte de indruk dat de oplossing van haar afhankelijk was. De Staten-Generaal wilden zo snel mogelijk haar antwoord hierop vernemen. Op 21 december 1705 gaf Henriette Amalia te kennen dat zij Meurs en Lingen zou afstaan, maar alleen onder een achttal voorwaarden. Zo wilde zij vooraf weten welk equivalent zij voor Lingen en Meurs zou krijgen en wat de prijs en de kwaliteit hiervan zou zijn. Zij stelde weer als eis dat de inkomsten hiervan 30.000 gulden per jaar meer zouden bedragen dan die van Lingen en Meurs. Bovendien verzocht zij dat beide graafschappen aan haar zoon en diens nakomelingen zouden worden teruggegeven wanneer de Hohenzollern in mannelijke lijn waren uitgestorven.¹⁴³ Frederik I was het niet eens dat Johan Willem Friso 30.000 gulden meer aan inkomsten zou krijgen dan hij. Hierdoor ontving de Pruisische koning minder inkomsten uit de twee graafschappen en dit zou in strijd zijn met het principe om de erfenis in twee gelijke delen te splitsen.¹⁴⁴ Van een teruggave van Lingen en Meurs aan het geslacht van de Friese Nassaus kon volgens de koning absoluut geen sprake zijn. Henriette Amalia mocht tevreden zijn als hij in ruil voor de twee graafschappen Breda c.a. aan haar zou afstaan: 'son Altesse en seroit sa-

Geertruidenberg c.a. (met Drimmelen, Klein Waspik en de visserijen c.a.) en Hooge en Lage Zwaluwe waren door Frederik Hendrik in 1609 verworven, terwijl de prins het Westland, behalve half Loosduinen, zelf had gekocht. Zie hoofdstuk 4. Zoals wij al zagen maakten de Friese Nassaus op deze goederen geen aanspraak.

¹⁴¹ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 139, RSH 1705, 579-580 (16 december); NA, 1.01.02, SG, inv. 3760, RSG 1705, 1406-1407 (10 december).

¹⁴² NA, 1.08.11, ND, inv. 931, ERSG 1705, Frederik I aan SG (22 december).

¹⁴³ NA, 1.01.02, SG, inv. 3760, RSG 1705, 1488-1489 (31 december); NA, 1.08.11, ND, inv. 931, ERSG 1705, Henriette Amalia aan SG (21 december). Zie ook Rive, *Schets*, 41. Rive verwijst naar een resolutie van de Staten-Generaal van 22 december 1705.

¹⁴⁴ Rive, *Schets*, 41-42.

tisfaite sans demander d'autre équivalent'.¹⁴⁵ Frederik I handelde of hij zelf executeur-testamentair was. Een overeenkomst was nog niet in zicht.

In 1706 is er bijna een overeenkomst

Henriette Amalia had zich terecht bij de Staten-Generaal beklaagd dat Frederik I, in tegenstelling tot haar zoon, de facto een deel van de nalatenschap in zijn bezit had genomen.¹⁴⁶ Frederik I maakte gebruik van zijn overmacht en ook van zijn militaire bondgenootschap met de Republiek in de Spaanse Successieoorlog om de Staten-Generaal onder druk te zetten. De Friese Nassaus beschikten niet over zulke middelen.¹⁴⁷

Omdat zowel Frederik I als de Friese prinses zich bedienden van tegenstrijdige juridische argumenten was het erg moeilijk om het eens te worden over de verdeling van de goederen. Frederik I stelde daarom tijdens een conferentie op 21 januari 1706 voor dat de Friese prinses niet meer zou verwijzen naar het fidei-commis van prins Maurits, en dat hijzelf dan ook niet meer aan de testamenten en het fidei-commis van René de Chalon, Willem I en Frederik Hendrik zou refereren.¹⁴⁸ Hij wilde op deze wijze geschillen voorkomen zodat het afsluiten van een accommodement vergemakkelijkt kon worden. Frederik I nam in een aantal van zijn ontwerp verdelingsplannen deze bepaling op.¹⁴⁹ Frederik kon op basis van het fidei-commis van Frederik Hendrik en met instemming van de Friese prinses aanspraak maken op de eigen goederen van zijn grootvader.¹⁵⁰ Voor de andere goederen die hij wilde hebben moest hij met de Friese Nassaus verder gaan onderhandelen, maar niet meer op basis van fidei-commissaire bepalingen. Er werden vanaf 1706 diverse plannen opgesteld waarin de goederen aan de hand van hun netto jaarlijkse inkomsten tussen beide partijen op papier werden verdeeld. De twee partijen gingen plussen en minnen en maakte rekensommen waarbij men de waarde van de te verdelen goederen tegenover elkaar zette.¹⁵¹ Hoewel beide partijen nu

¹⁴⁵ Volgens Frederik I zou de Friese prinses al op 24 juli 1702 in haar ontwerp plan voor een accommodement hebben aangegeven dat zij Breda wilde hebben. Hiervan wist zij de prijs en de kwaliteit en het was dus niet nodig om andere equivalenten te zoeken. NA, 1.01.02, SG, inv. 3761, RSG 1706, 37-38 (11 januari).

¹⁴⁶ Tevens werd op 14 augustus 1706 door de Staten-Generaal besloten dat de Nassause Domeinraad, met terugwerkende kracht jaarlijks 10.976 gulden aan Frederik I zou betalen voor het onderhoud van de huizen in Honseledijk en Rijswijk en het Oude Hof in Den Haag. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3761, RSG 1706, 897 (14 augustus); Brugeman, Nassau, 213. Zie voor de kosten GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 75-77, Overzicht inkomsten en uitgaven.

¹⁴⁷ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 141, RSH 1707, 456, Henriette Amalia aan SG (8 oktober 1707).

¹⁴⁸ NA, 1.01.02, SG, inv. 3761, RSG 1706, 173 (17 februari). Zie voorwaarde I: NA, 1.01.02, SG, inv. 3761, RSG 1706, 173 (2 februari).

¹⁴⁹ Zie NA, 1.01.02, inv. 3761, RSG 1706, Verklaring van Frederik I, 173 (2 februari); NA, 1.08.11, ND, inv. 933, ERSR 1706, Verklaring van Frederik I (23 februari 1706). Deze verdelingsplannen gingen uiteindelijk niet door. Volgens Rive zou er door beide partijen zijn overeengekomen dat zij niet meer zouden verwijzen naar het fidei-commis en de fidei-commissaire bepalingen in de testamenten van hun voorouders. Zie Rive, *Schets*, 43.

¹⁵⁰ De vestingstad Geertruidenberg bleef in 1711 voorlopig onder de administratie van de Staten-Generaal en werd in 1732 toegewezen aan Willem IV.

¹⁵¹ Dit gebeurde aan de hand van een daarvoor opgesteld overzicht. Zie voor verdelingsplannen onder andere NA, 1.01.02, inv. 3761, RSG 1706, 39, Voorstel verdelingsplan (6 januari 1706); NA, 1.08.11, ND, inv. 933, ERSR 1706, Voorstel verdelingsplan (23 februari 1706).

pragmatisch te werk gingen lukte het nog niet om tot een accommodement te komen.

In een poging de onderhandelingen te hervatten stuurden de Staten-Generaal in juli 1706 een deputatie, bestaande uit Johan van Welderen, heer van Valburg, David Constantijn baron Du Tour, Cornelis de Lange en Godard Willem van Tuyll van Serooskerke, heer van Welland, naar Kleef.¹⁵² In een gesprek dat drie van hen met Van Wartenberg hadden uitte deze het misnoegen van de koning over het gedrag en de handelwijze van Henriette Amalia. Bovendien zou Frederik I erg onttremd zijn vanwege de vertraging en het niet afdoen van de erfeniskwestie. De gedeputeerden verzekerden Van Wartenberg dat de Staten-Generaal nog steeds wilden dat de kwestie door een accommodement werd afgedaan. Zij vernamen van de koning dat het niet uitgesloten was dat binnen twee à drie dagen De Chalezac weer naar Den Haag zou worden gezonden om daar een dringend verzoek om afdoening van de zaak te doen. Frederik stelde voor om zelf, hangende het geschil of gedurende de tijd dat er over een accommodement verder werd onderhandeld, voor het administreren van de boedel van Willem III enige personen aan de Domeinraad toe te voegen. Hij wilde in deze raad evenredig vertegenwoordigd zijn.¹⁵³ Frederik was tevreden over de Staatse deputatie naar Kleef.¹⁵⁴ In Pruisen had hij maar vast, in juni 1706, voor zijn bezittingen die hij al uit de erfenis van Willem III had verkregen, een erfstadhouder benoemd.¹⁵⁵ Op 15 juli 1706 vertrok de koning zelf naar de Republiek. De Chalezac was ondertussen al in Den Haag gearriveerd 'om nadere devoirs daerontrent aen te wenden, waertoe wij niet sullen nalaten d'onse te vougen'.¹⁵⁶

In de loop van het jaar 1706 kwam er na veel moeite eindelijk een overeenkomst tot stand. De koning zou onder andere Lingen en Meurs krijgen, terwijl het deel van de prins 30.000 gulden per jaar meer aan inkomsten zou bedragen dan dat van de koning.¹⁵⁷ Toch kwam er nog een kink in de kabel. In het belang van haar minderjarige zoon had Henriette Amalia aan de Staten-Generaal garanties verzocht voor zijn deel van de erfenis. Toen de Staten-Generaal haar vertelden dat zij haar die niet konden geven verwierp zij het verdelingsplan. Zij vond het onverantwoord als voogdes van haar zoon om zonder zo'n waarborg in te stemmen met de voorgestelde verdeling.¹⁵⁸ Henriette Amalia liet de Staten-Generaal weten dat zij de conferenties over het accommodement 'in globo' niet langer continueerde en besloten had de meerderjarigheid van de prins af te wachten. Aan het Friese Hof in Leeuwarden was men ervan overtuigd en

152 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius V*, 378, Van Welderen aan Anthonie Heinsius (7 juli 1706); 382, Van Welderen aan Anthonie Heinsius (9 juli 1706); 396-397, De Lange aan Anthonie Heinsius (17 juli 1706).

153 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius V*, 382, Van Welderen aan Anthonie Heinsius (9 juli 1706).

154 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius V*, 402, Anthonie Heinsius aan De Lange (20 juli 1706).

155 Zie hoofdstuk 8.

156 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius V*, 386, Anthonie Heinsius aan Van Welderen (13 juli 1706). Op 17 juli 1706 kwam de koning in Honselersdijk aan en zou later naar Den Haag gaan. Hij werd uit naam van de Staten van Holland verwelkomd. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius V*, 400, Anthonie Heinsius aan Van Collen (19 juli 1706).

157 Zie NA, 1.01.02, inv. 3761, RSG 1706, Voorstel verdelingsplan (6 januari 1706), 39; NA, 1.08.11, ND, inv. 933, ERSO 1706, Voorstel verdelingsplan (23 februari 1706).

158 Rive, *Schets*, 42-43. Zie ook Bruggeman, *Nassau*, 141-142; NA, 1.08.11, ND, inv. 933, ERSO 1706, Henriette Amalia aan SG (22 juni 1706).

terecht dat de Staten-Generaal aan de Pruisische koning toegaven omdat zij bang waren dat deze zich uit de oorlog zou terugtrekken.¹⁵⁹ De Staten probeerden tevergeefs de prinses te bewegen de besprekingen te hervatten.¹⁶⁰ Er diende dus gewacht te worden totdat Johan Willem Friso meerderjarig zou zijn.

Johan Willem Friso is aan zet

Prins Johan Willem Friso werd op 4 augustus 1707 twintig jaar en was dus meerderjarig.¹⁶¹ In oktober 1707 verzochten de Staten-Generaal de prins en Frederik I de onderhandelingen te hervatten.¹⁶² Beiden reageerden positief op dit verzoek.¹⁶³ Enig resultaat bleef nog uit. Begin december leek het erop dat men aan het Hof in Berlijn zelfs de hoop op een accommodement had opgegeven. Men had de beschikking gekregen over een kopie van een brief van Johan Willem Friso aan de Staten-Generaal waaruit bleek dat de prins wel wilde accommoderen, maar niet op basis van het laatste ontwerp dat via de bemiddeling van De Chalezac was opgemaakt. Johan Willem Friso kon zich echter niet voorstellen dat de twee partijen door middel van een nieuw ontwerp nog tot een vergelijk konden komen.¹⁶⁴ Toch continueerden de Staten-Generaal hun pogingen om beide partijen tot elkaar te brengen. Van Lintelo had aan Frederik I een brief van de Staten-Generaal overhandigd, waarin zij de koning verzochten zijn ministers te autoriseren voor het hervatten van het overleg ten behoeve van een accommodement. Frederik I was over de ontvangst van deze brief bijzonder vergenoegd.¹⁶⁵ Hij begon zich wel steeds meer te ergeren aan het Huis Nassau, vooral vanwege de brief van Johan Willem Friso.¹⁶⁶ De enige wens die men in die tijd aan het Hof te Berlijn had was om tot elke prijs te behouden wat men in bezit had.¹⁶⁷

In 1709 kwam er verandering in deze situatie. Johan Willem Friso was op 26 april 1709 te Kassel met Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765) getrouwd. Karel Lodewijk, landgraaf van Hessen-Kassel (1654-1730), schoonvader van Johan Willem Friso, bood nu zijn bemiddeling aan om de geschillen tussen Frederik I en zijn schoonzoon vanwege de erfeniskwestie te beëindigen.¹⁶⁸ Al in januari 1709 waren afgevaardigden

¹⁵⁹ Bruggeman, *Nassau*, 212.

¹⁶⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 939, ERSG 1707, SG aan Johan Willem Friso (10 oktober). De prinses had op 22 juni, 31 juli en 13 augustus 1706 hierover aan de Staten-Generaal geschreven.

¹⁶¹ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 939, ERSG 1707 (4 augustus).

¹⁶² NA, 1.08.11, ND, inv. 939, ERSG 1707, SG aan Johan Willem Friso (10 oktober). Zie ook Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VI*, 603, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (22 oktober 1707).

¹⁶³ NA, 1.08.11, ND, inv. 939, ERSG 1707, 25 oktober en Johan Willem Friso aan SG (14 november).

¹⁶⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VI*, 678, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (6 december 1707). Het is niet bekend of welke wijze de koning in het bezit was gekomen van deze brief. Tevens werden geen redenen genoemd waarom de prins niet met het ontwerp akkoord ging.

¹⁶⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 939, ERSG 1707, Van Lintelo aan SG (13 december), met melding van de *faciliteit* van Pruisen met betrekking tot het accommodement.

¹⁶⁶ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VII*, 224, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (17 april 1708).

¹⁶⁷ Van Lintelo was door iemand geïnformeerd dat Johan Willem Friso onder de hand een akkoord met Frederik I wilde sluiten. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VII*, 323, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (19 juni 1708).

¹⁶⁸ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VIII*, 557, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (1 juni 1709). De moeder

Afb. 37 Maria Louise van Hessen-Kassel ('Marijke Meu'), door Louis Volders, circa 1710.

van de Pruisische koning, van de landgraaf en van Johan Willem Friso in Utrecht bijeen gekomen om aan een accommodement te werken.¹⁶⁹ Charlotte Amalia van Hessen-Kassel (1650-1714), koningin van Denemarken en tante van Maria Louise, had de Staatse gezant in Kopenhagen, Robert Goes, heer van Boekenburg, herhaaldelijk verzocht aan de Staten-Generaal de belangen van Johan Willem Friso ten aanzien van de nalatenschap van Willem III aan te bevelen.¹⁷⁰ Zij hoopte dat 'het groot credit en de sterke poursuites van den koning van Pruyssen het bij Haer Ho. Mog. [Staten-Generaal] niet over soude halen tegens het goet regt van den hooggemelten prins, in wiens interessen sij des te meer deel nam, omdat Zijn Hoogheyt nieulixx was getrouwt met een prinses van Hessen-Cassel, Haer Majesteys broeders dogter'.¹⁷¹ Aan het Pruisische Hof

van de landgraaf was Hedwig Sophie van Brandenburg. Hedwig Sophie was een zuster van de Grote Keurvorst, Willem Frederik I.

¹⁶⁹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VIII*, 181, Van Goslinga, aan Anthonie Heinsius (7 januari 1709).

¹⁷⁰ Charlotte Amalia was een dochter van landgraaf Willem VI van Hessen-Kassel en Hedwig Sophia van Brandenburg en een zuster van Karel Lodewijk van Hessen-Kassel. Zij was getrouwd met koning Christiaan V van Denemarken en Noorwegen en de moeder van de latere koning Frederik IV.

¹⁷¹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VIII*, 582, Goes aan Anthonie Heinsius (8 juni 1709).

werd vol ongeduld gewacht op de bemiddeling van de landgraaf van Hessen-Kassel.¹⁷² Men was ervan overtuigd dat de Staten-Generaal een schikking wilden en graag zagen dat de geschillen met betrekking tot de erfenis werden beëindigd, maar men geloofde niet dat het Friese Hof er ook zo over dacht.¹⁷³ Eind december 1709 diende Frederik I bij de Staten-Generaal elf eisen in. Een ervan was het afsluiten van een vergelijk met Johan Willem Friso.¹⁷⁴

De gevolmachtigde van Frederik I, Reinhard Richard von Hymmen, en die van Johan Willem Friso, Herman Huber (1663-1730), Fries jurist en secretaris van de Staten van Friesland, zouden met bemiddeling van een minister van de landgraaf van Hessen-Kassel, op 6 januari 1710 in Utrecht in conferentie te treden.¹⁷⁵ Johan Willem Friso was ervan overtuigd dat hij met Frederik niet meer kon onderhandelen zonder afstand te doen van Meurs en Lingen. Hij zou ze toch niet in bezit kunnen krijgen, al werden ze hem bij rechterlijk vonnis toegewezen.¹⁷⁶ Vooral omdat er vele schulden op zijn Huis drukten was hij genoodzaakt een accommodement te zoeken.¹⁷⁷ Tijdens de besprekingen bleek dat de standpunten van beide partijen nog zeer uiteen liepen. Johan Willem Friso kon 'de grooten en wijd uitgestrechten eysch' van Frederik I niet accepteren, terwijl Von Hymmen geenszins het aanbod wilde aannemen dat namens de prins werd gedaan.¹⁷⁸ Na de uiteenzetting van hun standpunten gingen beide partijen onverrichter zake uiteen. De gevolmachtigden vertrokken naar huis om nieuwe opdrachten en instructies te ontvangen voor een volgende bijeenkomst in het voorjaar. Johan Willem Friso gaf aan dat hij alleen ten overstaan en met de tussenkomst van de Staten-Generaal een accommodement wilde afsluiten.¹⁷⁹ De Staten-Generaal hadden de twee partijen aangespoord het overleg te hervatten. De gevolmachtigden hadden in Amsterdam geconfereerd.¹⁸⁰ Men kwam daarbij nog niet tot een afronding van de kwestie.

De inzet van het Pruisische leger komt in gevaar (1711)

In maart 1711 stuurde Frederik I zijn kamerheer en generaal-majoor Frederik Willem von Grumbkow naar Den Haag.¹⁸¹ Samen met Von Hymmen sprak hij met de Staatse gedeputeerden, die belast waren met militaire zaken.¹⁸² De twee Pruisische functionarissen over-

¹⁷² Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius IX*, 498, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (10 december 1709).

¹⁷³ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius VI*, 712, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (27 december 1707).

¹⁷⁴ Drechsler, *Streit*, 61. Andere eisen waren onder andere het ontruimen van de stad Meurs, een garantie voor de teruggave van het prinsdom Oranje en de goederen in Franche-Comté en de terugbetaling van de subsidiegelden voor zijn troepen.

¹⁷⁵ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius IX*, 543, Johan Willem Friso aan Anthonie Heinsius (31 december 1709). Zie voor Von Hymmen hoofdstuk 8, figuur 4.

¹⁷⁶ Dit gold ook voor het prinsdom Oranje en de goederen in de Dauphiné.

¹⁷⁷ Japikse, *Geschiedenis II*, 15-16.

¹⁷⁸ De eisen van beide partijen werden niet genoemd.

¹⁷⁹ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius X*, 52, Johan Willem Friso aan Anthonie Heinsius (23 januari 1710).

¹⁸⁰ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius X*, 364, Van Lintelo aan Anthonie Heinsius (20 mei 1710).

¹⁸¹ Grumbkow arriveerde op 29 maart 1711 in Den Haag.

¹⁸² Von Hymmen werd door Frederik I benoemd als buitengewoon gezant. Zie Drechsler, *Streit*, 64. De Pruisische gezant Von Schmettau overleed op 4 februari 1711. Zie voor Von Hymmen hoofdstuk 8, figuur 4.

Afb. 38. Friedrich Wilhelm von Grumbkow, door Bescheky, vóór 1739.

handigden de Staten-Generaal een memorie met een viertal eisen waarover zij met de gedeputeerden verschillende malen overleg hadden gepleegd. Een van de eisen was het binnen een bepaalde termijn afsluiten van een accommodement.¹⁸³ Daarover werd al negen jaar onderhandeld, maar nog steeds zonder resultaat.¹⁸⁴ Wanneer niet aan zijn eisen werd voldaan, zou de Pruisische koning zijn troepen niet in de nog steeds woedende oorlog inzetten.¹⁸⁵ Frederik was ervan overtuigd dat het nadelig was voor hem en zijn nageslacht om door te gaan met het verkwisten van het leven en het welzijn van zijn onderdanen zonder de hoop te hebben er enig voordeel voor zichzelf en voor zijn Huis voor terug te krijgen.¹⁸⁶

De Pruisische koning had blijkbaar op een gunstig ogenblik gewacht. Net op het moment dat de legers van de geallieerden klaar stonden op te trekken, want de 'Vyanden

183 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius XI*, 677, Buys aan Anthonie Heinsius (30 maart 1711). Mocht dit niet lukken dan moest men aan de Pruisische koning alle goederen van Frederik Hendrik geven.

184 NA, 3.01.04.01, SH, inv. 145, RSH 1711, Von Grumbkow en Von Hymmen aan SG, 175-179 (30 maart 1711). Zie voor zijn overige drie eisen Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius XI*, 677, Buys aan Anthonie Heinsius (30 maart 1711).

185 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius XI*, 669, Van Vrijbergen aan Anthonie Heinsius (27 maart 1711); 677-678, Anthonie Heinsius aan Buys (30 maart 1711).

186 Zie NA, 3.01.05.01, SH, inv. 145, RSH 1711, Von Grumbkow en Von Hymmen aan SG, 177 (30 maart 1711). Zie ook Droysen, *Preussischen Politik IV*, I, 238.

schynen een uytterste effort te willen doen', kwam Frederik I met zijn memorie. Kennelijk om de Staten-Generaal te dwingen de erfeniskwestie zo snel mogelijk te laten beëindigen. Het belang van de inzet van de Pruisische troepen, zo'n 20.000 soldaten, werd door de Staten-Generaal zeker onderkend, de oorlog werd immers gevoerd voor het behoud van de vrijheid en de veiligheid van de geallieerden.¹⁸⁷ Volgens Buys was de mars van de Pruisische troepen zo belangrijk en van een zodanige 'haast' dat hij vreesde dat men het Pruisische Hof 'eenig genoeg zal moeten geven'. Sicco van Goslinga had Buys al toegezegd dat hij zijn best zou doen om de Friese prins te bewegen een accommodement met Frederik I af te sluiten.¹⁸⁸ De geschrokken Staten-Generaal schreven Frederik terug dat zij genegen waren alles te doen wat in hun vermogen lag om hem te tonen dat zij niet alleen hun vriendschap met de Pruisische koning 'waerdigh' wilden houden, maar deze ook wilden behouden en laten 'aengroeyen'. Zij waren geen rechters en konden niets anders doen dan aan beide partijen hun bemiddeling aanbieden.¹⁸⁹ De Staten-Generaal stelden aan beide partijen voor de laatst afgebroken onderhandelingen voort te zetten. Wanneer binnen de gestelde termijn van drie of vier maanden geen accommodement tot stand kwam, dan zouden de Staten-Generaal 'als dan redelijck oordeelen, en het daer heenen [...] dirigeren', de goederen van Frederik Hendrik waarover geen onenigheid bestond aan Frederik I overdragen. Een ander deel van de goederen bleef dan onder de administratie van de Staten-Generaal of zou aan Johan Willem Friso gegeven worden. De Friese prins kreeg in ieder geval de goederen waarover geen verschil van mening was en waarop hij zeker recht had.¹⁹⁰ De Staten-Generaal zouden Johan Willem Friso verzoeken om zo snel mogelijk gemachtigden te zenden voor de besprekingen over een accommodement. Deze was nog in Kassel om zijn schoonvader over de erfeniskwestie te raadplegen.¹⁹¹ Beide partijen reageerden positief op het verzoek van de Staten-Generaal. Zij accepteerden tevens hun aanbod om te bemiddelen. Von Hymmen werd als vertegenwoordiger van Frederik I naar Den Haag gezonden. Voor Johan Willem Friso trad weer Herman Huber op. De vertegenwoordigers gingen aan het werk. Er werden door hen diverse voorstellen gedaan en verdelingen gemaakt.¹⁹² Het kwam echter nog niet tot een accommodement.

187 NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 426 (30 maart); NA, 3.01.05.01, SH, inv. 145, RSH 1711, Von Grumbkow en Von Hymmen aan SG, 179 (30 maart 1711).

188 Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius XI*, 680, Buys aan Anthonie Heinsius (31 maart 1711). De Friese edelman Sicco van Goslinga (1644-1731) was Fries gedeputeerde naar de Staten-Generaal, diplomaat en grietman van Franekeradeel.

189 NA, 3.01.04.01, SH, inv. 145, RSH 1711, ERSG, 181 (2 april).

190 NA, 3.01.04.01, SH, inv. 145, RSH 1711, ERSG, 183-184 (2 april). Er werd niet genoemd welke goederen dat waren.

191 NA, 3.01.04.01, SH, inv. 145, RSH 1711, ERSG, 191-192 (21 april). De minister van de landgraaf mocht bij de onderhandelingen aanwezig zijn en assistentie verlenen. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 330 (16 maart), 401 (28 maart) en 443-444 (7 april). Het gaat hier om Johann Reinhard von Dalwigh, geheimraad en buitengewoon envoyé van de landgraaf.

192 Rive, *Schets*, 58-59. In eerste instantie wilde Johan Willem Friso alleen de eigen bezittingen van Frederik Hendrik aan Frederik I afstaan, terwijl hij zelf de goederen van Philips Willem, Maurits, Willem II en Willem III wilde hebben.

6.9 Een voorlopig Traktaat van Partage (1711)

Op 5 juni 1711 arriveerde Frederik I in Den Haag. Hij had het vaste voornemen de erfeniskwestie nu definitief te regelen.¹⁹³ Volgens Van Goslinga was de aanwezigheid van Johan Willem Friso tijdens de conferentie in Den Haag noodzakelijk omdat zijn vertegenwoordigers niet genoeg durf hadden om bepaalde moeilijkheden aan te pakken.¹⁹⁴ De Staten-Generaal drongen er bij de prins, die zich in het leger in de Zuidelijke Nederlanden bevond, op aan om ook naar Den Haag te komen.¹⁹⁵ Deze voelde daar niet veel voor, maar besloot ten slotte toch maar te gaan.¹⁹⁶ Op 9 juli 1711 schreef Van Goslinga dat Johan Willem Friso 'paroît résolut au voyage'.¹⁹⁷ De prins vertrok op 11 juli 1711 en kwam op 14 juli 1711 tegen de middag met zijn gevolg aan bij Moerdijk. Maar tijdens de overtocht met het veer van Moerdijk naar Strijensas brak er een storm los waarbij de boot waarin Johan Willem Friso zat omsloeg. De prins en zijn adjudant verdronken vlakbij de haven van Strijensas.¹⁹⁸

Dankzij zijn overlijden werd de afwikkeling van de nalatenschap vertraagd. Frederik I schroefde zijn eisen zo op dat een overeenkomst onhaalbaar bleek. Maria Louise van Hessen-Kassel, de weduwe van Johan Willem Friso, moest nu proberen de medewerking van de Staten-Generaal als executeurs-testamentair te krijgen om in ieder geval een deel van de erfenis voor haar kinderen, onder wie haar pas enkele maanden later geboren zoon Willem Carel Hendrik Friso, de latere Willem IV, veilig te stellen. In hun resolutie van 27 juli 1711 werd door de Staten-Generaal aan beide partijen een provisioneel Traktaat van Partage voorgesteld.¹⁹⁹ Mede met het oog op het voortslepen van de onderhandelingen, werd door de Staten-Generaal besloten aan beide partijen voorlopig het genot van een bepaald inkomen toe te kennen, deels bestaande uit inkomsten uit specifieke door de Staten-Generaal aan te wijzen goederen, deels bestaande uit een geldbedrag afkomstig uit alle door de Staten-Generaal beheerde goederen tezamen. Naast de goederen die hij al in bezit had kreeg de Pruisische koning een bedrag van 50.000 gulden per jaar toegewe-

¹⁹³ Vorst Leopold I van Anhalt-Dessau (1676-1747), aanvoerder van het Pruisische contingent, had de Engelse generaal John Churchill (1650-1722), hertog van Marlborough en tijdens de Spaanse Successieoorlog aanvoerder van de geallieerde legers, gewaarschuwd dat wanneer de Staten-Generaal Frederik I geen genoegdoening zouden geven de Pruisische soldaten werden teruggetrokken. Marlborough drong er bij Heinsius op aan om Leopold niet te kwetsen. Het was namelijk van essentieel belang dat er met Frederik I een overeenkomst werd gesloten zodat de koning zijn troepen, op z'n minst tijdens de oorlogscampagne van 1711, in Vlaanderen zou laten. Zie Holmes, *Marlborough*, 452-453. Holmes verwijst naar twee brieven van Marlborough aan Heinsius van 11 en 24 juni 1711.

¹⁹⁴ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius XII*, 110, Van Goslinga aan Anthonie Heinsius (1 juni 1711); 123 (5 juni 1711). Op 26 juni 1711 werd door Von Hymmen een ontwerp verdelingsplan ingediend. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 944, Voorstel partage.

¹⁹⁵ NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 705 (5 juni).

¹⁹⁶ Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 757 (18 juni).

¹⁹⁷ Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius XII*, 199, Van Goslinga aan Anthonie Heinsius (9 juli 1711).

¹⁹⁸ Guibal, *Johan Willem Friso*, 159. Zie ook Kleijn, *Stadhouders*, 150; Jagtenberg, *Marijke Meu*, 61-63.

¹⁹⁹ Op 27 juli 1711 namen de Staten-Generaal het besluit om beide partijen voorlopig een deel van de nalatenschap van Willem III te geven. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3374, RSG 1711, 114 (27 juli). Op 1 augustus 1711 werd de defensieve alliantie van 31 augustus 1700 tussen de Republiek en Pruisen met vijf jaar verlengd. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 12597.96, Akte (1 augustus 1711); Droysen, *preussischen Politik*, IV, I, 239.

Afb. 39 Johan Willem Friso, door Louis Volders.

zen. Een gedeelte hiervan zou uit de inkomsten van de aan hem toe te wijzen goederen komen. De rest werd geput uit de opbrengst van de goederen die voorlopig nog onder de administratie van de Staten-Generaal bleven.²⁰⁰ De Staten van Holland konden zich met dit plan verenigen. Zij zouden het in de Staten-Generaal zo sturen dat er op basis hiervan met de gemachtigde van Frederik I een overeenkomst kon worden gesloten.²⁰¹ Na hierover met Heinrich Rüdiger von Ilgen en Von Hymmen te hebben gesproken, besloten de Staten-Generaal de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe nog aan de goederen van Frederik I toe te voegen.²⁰² De aangewezen bezittingen werden voorlopig aan de nalatenschap onttrokken met de uitdrukkelijke bepaling dat geen van de partijen rechten kon ontlenen op grond van deze regeling. Op deze wijze konden de Staten-Generaal de Pruisische koning voorlopig tevreden stellen zonder dat zij op dat moment een definitieve beslissing hoefden te nemen.

De goederen die op 28 juli 1711 vanwege het provisioneel Traktaat van Partage aan Frederik I voorlopig werden toegewezen waren, naast de goederen die de koning al in be-

²⁰⁰ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5543, RSG 1711, 921 (27 juli). Tevens mocht Frederik I het huis te Dieren gebruiken. Hij zou geen geld meer krijgen voor het onderhoud van zijn huizen in Holland.

²⁰¹ Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 145, RSH 1711, 406 (27 juli).

²⁰² NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 928 en 930 (28 juli); inv. 145, RSH, 423 (29 juli). Zie voor het aandeel van de Friese Nassaus: Bruggeman, *Nassau*, 248–249.

Afb. 40 Stadhouder Willem IV, prins van Oranje, door Bernardus Accama.

zit had genomen, Naaldwijk, het huis Honselersdijk, Wateringen, het Opstal, het Hondertland, de Oranjepolder, 's-Gravenzande, het Huis te Nieuwburg te Rijswijk, het Huis Noordeinde te Den Haag en Hooge en Lage Zwaluwe.²⁰³ De nog minderjarige zoon, Willem Carel Hendrik Friso, en dochter, Anna Charlotte Amalie, van Johan Willem Friso en diens weduwe Maria Louise van Hessen-Kassel (Marijke-Meu) kregen een bedrag van 150.000 gulden per jaar toegewezen. Maria Louise kon hiervoor in de plaats ook enige goederen krijgen. Zij mocht tevens het Loo gebruiken. Bovendien wilde Frederik I dat de Friese prinses vanwege haar huidige situatie nog een bedrag van 150.000 gulden uit de nalatenschap zou krijgen.²⁰⁴ De overige goederen bleven voorlopig onder het beheer van de Staten-Generaal totdat er een definitieve regeling zou zijn getroffen.²⁰⁵ Er was

203 De goederen die aan Frederik I voorlopig werden toegewezen brachten jaarlijks 26.033 gulden en 4 stuivers op. Het restant kwam uit de goederen die onder de administratie van de Staten-Generaal vielen. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 930 (28 juli). Zie ook NA, 3.01.04.01, SH, inv. 145, RSH, 423 (29 juli). Hij kreeg ook Lingen, Meurs, Montfort en de gehele baronie van Herstal en Turnhout.

204 75.000 gulden zou ineens betaald worden en 75.000 gulden in twee jaarlijkse termijnen. De weduwe van Johan Willem Friso accepteerde de resolutie. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG 1711, 1247 (21 oktober). Zij koos voor een aantal goederen. Deze brachten jaarlijks in totaal 126.111 gulden op. De rest van het bedrag diende uit de opbrengst van de goederen te komen die voorlopig onder de administratie van de Staten-Generaal bleven. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3767, RSG 1712, 541-542 (3 mei).

205 NA, 1.08.11, ND, inv. 300, ERSR (28 juli 1711, 24 augustus 1711, 24 oktober 1711, 5 september 1712 en 1 oktober 1712).

nu een provisioneel Traktaat van Partage gesloten, maar er moest nog wel verder onderhandeld worden om tot een definitief akkoord te komen.²⁰⁶

6.10 Een definitief Traktaat van Partage (1732)

Vóór de ondertekening van de vrede van Utrecht overleed op 23 februari 1713 Frederik I.²⁰⁷ Hij werd opgevolgd door zijn zoon Frederik Willem I. Omdat de Friese prinses Maria Louise, de weduwe van Johan Willem Friso, vond dat de erfeniskwestie alleen nog door juridische procedures geregeld kon worden had zij zich tot het Hof van Holland en de Raad van Brabant gewend. Op 14 november 1714 hadden de Staten van Holland op verzoek van de Friese prinses de staat van surseance (1703) opgeheven, zodat zij kon gaan procederen. De Pruisische koning besloot zijn medewerking aan de processen te verlenen.²⁰⁸ Nadat in een van de processen uitspraak was gedaan die gunstig was voor de Friese Nassaus, besloot Frederik Willem I de volmachten van zijn vertegenwoordigers in te trekken. Als reden werd opgegeven dat de rechter zich schuldig zou hebben gemaakt aan openlijke partijdigheid.²⁰⁹ De processen werden stopgezet en beide partijen besloten daarna door middel van onderhandelingen de kwestie te beëindigen. Deze werden in juli 1719 met bemiddeling van de Staten-Generaal gestart, maar in 1720 afgebroken omdat de Pruisische koning weigerde het deel van de nalatenschap dat de Friese Nassaus zouden krijgen te beschermen tegen de pretenties van derden.²¹⁰

Ook in 1722 gevoerde besprekingen in Berlijn liepen op niets uit.²¹¹ Er werd wel een verdelingsplan gemaakt. Daarna was er een tijdlang geen activiteit. De meerderjarigheid van de prins was aanleiding om de onderhandelingen die in 1722 met Frederik Willem waren gehouden te hervatten.²¹² Dit gebeurde op voorstel van Johan Duncan, gewone raad en rekestmeester van prins Willem. Tevens was Duncan raad en reken-

206 NA, 1.01.02, SG, inv. 3374, RSG 1711, 115 (27 juli). De onderhandelingen zouden zes maanden na de bevaling van de Friese prinses worden hervat. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 3766, RSG, 931 (28 juli 1711). Zie voor data NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 6-9, *Nalatenschap van Willem III* (30 april 1712 t/m 4 december 1723).

207 De Vrede van Utrecht werd formeel op 11 april 1713, in de vorm van een reeks bilaterale verdragen, gesloten. De deelnemende landen waren Frankrijk, Spanje, Groot-Brittannië, Portugal, Savoye en de Republiek. Pruisen kreeg naast Opper-Gelre ook Neuchâtel en Valengin. In een afzonderlijk artikel werd Frederik Willem door Lodewijk XIV als koning erkend. Het prinsdom Oranje en de overige goederen in Frankrijk bleven in het bezit van de Franse koning Lodewijk XIV. Zie Rive, *Schets*, 78-80.

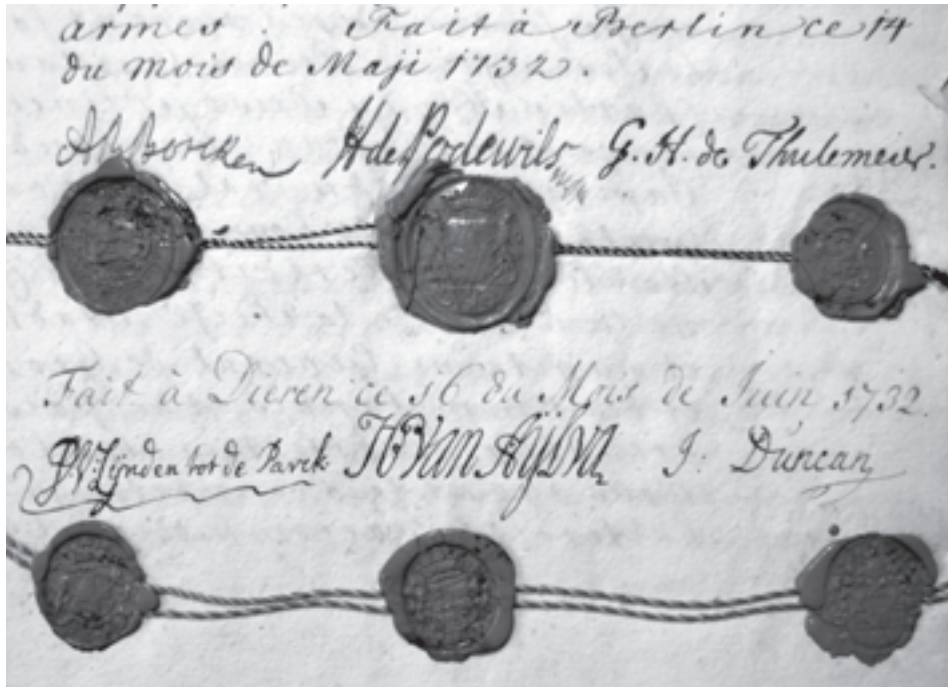
208 Om zich goed voor te kunnen bereiden verzocht hij de Staten-Generaal hem toegang tot het Oranjearchief te verlenen. Het is niet bekend of Frederik Willem I toestemming heeft gekregen.

209 NA, 1.10.29, CF, inv. 837, nr. 10, *Differenten met de koning van Pruijssen*. De Staten-Generaal hadden op 21 december 1718 en de Staten van Holland op 13 januari 1719 de gerechtshoven aangemaand om onpartijdig recht te spreken.

210 Zie Bruggeman, *Nassau*, 256-257. Zij verwijst naar NA, 1.01.02, SG, inv. 3398, RSG 1719 (8 en 11 juli); inv. 3400, RSG 1720 (9 en 11 maart).

211 Voor de Friese Nassaus onderhandelden Johan Vultejus, Hoogduitse raad en secretaris, en Wolf Diederik van Verschuier, opperhofmeester. De onderhandelingen liepen op niets uit omdat de Pruisische koning alle voorstellen bleef afwijzen. Zie Bruggeman, *Nassau*, 256 en 259.

212 Tot 1731 trad de moeder van Willem IV op als regentes.

Afb. 41 De ondertekening van het Traktaat van Partage in 1732.

meester van de domeinen van de prins.²¹³ De prins had hier wel oren naar en ook de Pruisische koning bleek ertoe bereid. Om frustaties te voorkomen zou geen gebruik worden gemaakt van bemiddeling door de Staten-Generaal.²¹⁴ Besloten werd om bij het overleg uit te gaan van het ontwerp van de verdeling dat in 1722 was gemaakt en dit te vervolmaken. Men vond dit 'het bequaemste middel om alle de gemaakte of te maken krakkeelen voor altoos uit den weg te ruimen'. Beide partijen, de Pruisische koning Frederik Willem I en Willem Carel Hendrik Friso wilden eindelijk 'op billijke en rechtmatige Conditien' de kwestie die zo vele jaren al had geduurd beëindigen.²¹⁵ De Pruisische koning werd tijdens de onderhandelingen vertegenwoordigd door zijn ministers van Staat en Oorlog, generaal luitenant Adrian Bernhard von Borcke, Heinrich von Podewils en Wilhelm Heinrich von Thulemeier. De prins door zijn gevolmachtigden Diderick baron van Lynden van de Parck en brigadier en kolonel van een regiment te paard, opperhofmeester Hobbe, baron van Aylva, kolonel van een regiment te voet, opperstalmeester en drossaard van het graafschap Buren, en Johan Duncan.²¹⁶ Na het uitwisselen

²¹³ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XIX, 95. Zie ook KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7, Traktaat van Verdeling. Duncan stelde dit begin 1731 voor. Abraham George Luiscius voerde de onderhandelingen die een jaar zouden duren.

²¹⁴ Drechsler, *Streit*, 75.

²¹⁵ KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7, Machtiging van Frederik Willem, 1 maart 1732. Zie artikel 1 van het Traktaat van Verdeling.

²¹⁶ Van Aylva (uitgesproken als Alua) was van oude Friese adel.

van hun volmachten werd de draad van de laatste onderhandeling te Berlijn hervat. Zaken die nog moesten worden geregeld, werden onderzocht.

In 1731 begonnen de besprekingen. Deze verliepen echter zo goed dat op 1 maart 1732 Frederik Willem I zijn vertegenwoordigers machtigde om in zijn naam te onderhandelen, een verdrag af te sluiten en tevens te ondertekenen.²¹⁷ In mei 1732 werd te Berlijn een akkoord bereikt over de erfenis. Het Traktaat van Partage, bestaande uit twintig artikelen en een separaat geheim artikel, werd door de gevolmachtigden van de Pruisische koning op 14 mei 1732 te Berlijn getekend, die van Willem Carel Hendrik Friso, prins Willem van Oranje, deden dat op 16 juni 1732 te Dieren.²¹⁸ Begin juli 1732 verklaarden de Pruisische hofraad Abraham George Luiscius en Duncan schriftelijk dat het traktaat door beide partijen plechtig was ondertekend.²¹⁹ In artikel 1 van het traktaat werd aangegeven dat men door het afsluiten hiervan de familie- en vriendschapsbanden wilde aanhalen.²²⁰ In opdracht van prins Willem werd Van Aylva, in gezelschap van Luiscius, in commissie naar het Pruisische Hof gestuurd. Een van zijn opdrachten was het overhandigen van een brief aan de Pruisische koning waarmee 'wij hem voor den Coning chargeeren zullen'. Hij diende in de 'alder krachthigste Termen' de koning en zijn familie te verzekeren van 'onze erkentnisse veneratie en respect'.²²¹ Van Aylva maakte tijdens zijn reis kennis met Frederik Willem I en diens echtgenote Sophia Dorothea van Hannover. Volgens Von Grumbkow was de koning zeer in zijn schik met het Traktaat van Partage. Voor de koningin was de overeenkomst uiterst aangenaam, omdat deze 'soude strekken om de goede harmonij te herstellen'. Van Aylva ging niet met lege handen terug. Hij ontving van Frederik Willem een wisselbrief van 6.000 rijksdaalders voor de drie vertegenwoordigers van prins Willem, baron van Lynden van de Parck, Duncan en voor zichzelf. Van Aylva kreeg bovendien een rijpaard aangeboden als blijk van vriendschap en achting.²²²

²¹⁷ KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7, Machtiging van Frederik Willem (1 maart 1732).

²¹⁸ KB, Knuttel, 16842, Tractaat van verdeling, 3-4; KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7, Traktaat van verdeling; NA, 1.08.11, ND, inv. 967, *Traité d'Accommodement, & de Partage sur la Succession d'Orange, conclu entre sa Majesté le Roi de Prusse, et Son Altesse Severenissime le Prince d'Orange, & de Nassau. Le 14 de May/Le 16 de Juin 1732*, 3-16. Zie ook Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XIX, 94-95. Voor het geheime artikel inzake de pretenties van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen zie KHA, A17, Willem IV, inv. 49-8. Het traktaat zou in 'het diepste geheim' zijn voorbereid en ondertekend zonder medeweten van de Staten-Generaal. Zie Porta, *Cover*, 175. Willem IV werd door zijn vrouw Anna van Hannover en goede vrienden Pip of Pépin genoemd.

²¹⁹ KHA, A17, Willem IV, inv. 49-11, Verklaring van Luiscius en Duncan, 5 juli 1732. Luiscius had tijdens de onderhandelingen een goede indruk gemaakt op Willem IV. Tijdens het bezoek van Aylva aan Berlijn vertelde hij aan de ministers Von Borcke en Von Podewils, dat Willem IV het op prijs zou stellen als Luiscius 'bij continuatie met de affaire gechargeerd' bleef. Van Aylva merkte in zijn rapport op dat Luiscius met veel onderscheid door zowel de Pruisische koning als diens ministers werd ontvangen. Zij schenen veel vertrouwen in hem te hebben. Zie KHA, A17, Willem IV, inv. 49-4, Rapport van Van Aylva van zijn commissie in augustus 1732 naar Berlijn. Luiscius werd op 7 augustus 1733 door de Staten-Generaal geaccepteerd als Pruisisch resident te Den Haag. Hij werd door Frederik Willem I tevens benoemd als domeinraad. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 352, nr. 383. Zie voor Luiscius hoofdstuk 8, figuur 4.

²²⁰ KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7, Traktaat van Verdeling en KB, Knuttel, 16842. Tractaat van verdeling, 3-4. Zie ook Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XIX, 94-95.

²²¹ KHA, A17, Willem IV, inv. 49-4, Geheime instructie van Willem IV aan Van Aylva, 30 juli 1732, artikel 6 en Overzicht met 17 punten, punt 6. Van Aylva had ook mondelinge opdrachten gekregen. KHA, A17, Willem IV, inv. 49-4, Rapport van Van Aylva van zijn commissie naar Berlijn, september 1732.

²²² KHA, A17, Willem IV, inv. 49-4, Rapport van Van Aylva van zijn commissie naar Berlijn, september 1732.

Hij nam dit aan 'onder approbatie van Uwe Hoogheit'.²²³

Het Traktaat van Partage maakte definitief een einde aan een erfeniskwestie die 30 jaar had geduurd. Beide partijen verzochten de Staten-Generaal om de goederen die nog onder hun beheer waren over te dragen conform de gesloten Partage en tevens de daarbij behorende documenten. Hoewel het traktaat al in 1732 was gesloten werden de goederen pas in 1734 definitief verdeeld. Dit had te maken met problemen rond de overdracht van de goederen aan de prins.²²⁴ Ook diende Frederik Willem I nog achterstallige belastingen te betalen. De koning had steeds beweerd dat hij hiervan vrijgesteld was. Een dreigende brief van hem aan zijn gezant Johan Masch te Den Haag overtuigde de Staten-Generaal dat zij maar beter aan zijn wensen tegemoet konden komen.²²⁵ Op 1 april 1734 werden de Staten-Generaal door prins Willem Carel Hendrik Friso gedechargeerd als executeurs-testamentair. De Pruisische koning deed dit op 14 mei 1735.

De verdeling van de goederen

Frederik Willem kreeg onder andere het prinsdom Oranje, dat al bij de Vrede van Utrecht op 11 april 1713 aan Frankrijk was afgestaan. Hij behield Meurs, Lingen, Montfort en de gehele baronie van Herstal en Turnhout.²²⁶ In Holland kreeg de Pruisische koning definitief Hooge en Lage Zwaluwe, Naaldwijk, Honderdland, Wateringen, Oranjepolder, 's-Gravenzande, het Oude Hof in Den Haag en het huis Honselersdijk.²²⁷ De prins van Oranje zou voor zich alsook voor zijn mannelijke en vrouwelijke erfgenamen ten behoeve van de Pruisische koning en van diens mannelijke en vrouwelijke erfgenamen afstand doen van alle hierop rustende eigendomsrechten en andere rechten, zodat zijn erfgenamen en opvolgers daarop nooit enige aanspraak konden maken.²²⁸ Frederik Willem ontving definitief alle domeinen, huizen en goederen die aan Frederik I in 1711 voorlopig waren toegewezen. Als een bijzondere blijk van vriendschap stond de Pruisische koning aan de prins het Huis te Nieuwburg in Rijswijk en het Huis ten Bosch te Den Haag af. De Pruisische koning deed ten behoeve van de prins afstand van alle eigendomsrechten en andere rechten, zodat zijn erfgenamen en opvolgers daarop nooit enige aanspraak konden laten gelden.²²⁹

²²³ KHA, A17, Willem IV, inv. 49-4, Geheime instructies van Willem IV aan Van Aylva, 30 juli 1732, artikel 11 en Overzicht met 17 punten, punt 12.

²²⁴ Zie Bruggeman, Nassau, 288 e.v.; UA, 1001, HA, inv. 3645, SG aan Frederik Willem I (9februari 1733)

²²⁵ Rive, Schets, 122-123. In zijn brief dreigde Frederik Willem onder andere met het verbreken van zijn vriendschap met de Republiek. De goederen werden door de Staten-Generaal in 1734 verdeeld. Zie voor Masch hoofdstuk 8, figuur 4.

²²⁶ Willem IV had zijn helft van de baronie van Herstal aan de Pruisische koning afgestaan.

²²⁷ KB, Knuttel, 16842. Tractaat van verdeling, artikel II en V, 5-7; Wagenaar, *Vaderlandsche historie* LXIII, 93-95. Frederik Willem I kreeg niet alleen een aantal plaatsen aan de oostgrens in bezit, maar ook gebieden en bijbehorende rechten binnen de Republiek. Bovendien kocht hij begin 1732 het graafschap Bentheim. Tevens maakte hij aanspraak op Gulik, Berg en Ravenstein. De Republiek was sterk gekant tegen een eventuele inlijving, omdat Pruisen dan zeggenschap zou krijgen over de Beneden-Rijn en over de Maas. Zie De Jongste, 'Beeldvorming', 500; Porta, *Corver*, 174-175. Zie voor het strategisch belang van dit gebied voor de Republiek hoofdstuk 1 en 5.

²²⁸ KB, Knuttel, 16842. Tractaat van verdeling, artikel V, 6-7.

²²⁹ KB, Knuttel, 16842. Tractaat van verdeling, artikel VII, 8-10. De ambachtsheerlijkheden Twintighoeven en Klein Waspik werden in de overeenkomst niet genoemd.

De prins van Oranje kreeg nu definitief de huizen, domeinen en goederen die de Friese Nassaus voorlopig hadden ontvangen: het ambt Bredevoort, de tienden van Buren, de heerlijkheid Zevenbergen, het Hondenhuis in Den Haag, de tienden onder Delft en Monster, het huis de Kruijtborg, Colijnsplaat en andere goederen in Noord-Beveland, de baronie van IJsselstein, de goederen in Hulsterambacht, het paleis te Brussel, de baronie van Diest, de heerlijkheid Zichem en Scherpenheuvel, de heerlijkheid Roosendaal, Nispen, Oosterhout en Dongen, de heerlijkheid Steenberg, de heerlijkheid Prinsenland, de baronie van Cranendonk en de heerlijkheid Eindhoven. Daarnaast ook het huis te Dieren, het Loo, Klundert of Niervaart, de heerlijkheid Geertuidenberg, het markizaat van Veere en Vlissingen, de heerlijkheid St. Maartensdijk en Scherpenisse, het huis te Soestdijk, het graafschap Buren, het graafschap Leerdam en Acquoy, de heerlijkheden Grimbergen, Meerhout en Voorst, het burggraafschap van Antwerpen, de baronie van Breda, de commanderijgoederen van Braque, de baronie van Grave en het Land van Cuijk, de heerlijkheid Willemstad en Ruigenhil, de goederen van Wernhout, Vianden, St. Vith en Bütgenbag, Daasburg en Warneton, de heerlijkheden Monster, Ter Heijde, de helft van Loosduinen dat in Haagambacht lag, de lenen van Polanen, en de hoeve achter het Huis te Nieuwburg te Rijswijk, groot 15 morgen en 580 roeden.²³⁰ Beiden zouden de aan hen definitief toegewezen goederen, domeinen, landen en huizen genieten met alle toebehoren, rechten, inkomsten, hoge en lage jurisdicties, regaliën en voorrechten. Tevens met de tienden, molens en alles wat tot deze heerlijkheden en goederen behoorden. Zij, alsook hun mannelijke en vrouwelijke erfgenamen, mochten zich bedienen van de titels en wapens van alle landen die tot de Oranjesuccessie behoorden.²³¹ Afgesproken werd dat de Pruisische koning dit voor Meurs en Lingen zou doen en de prins van Oranje voor het markizaat van Veere en Vlissingen.²³² Beiden mochten zich prins van Oranje noemen. Het was Frederik Willem gelukt om de bezittingen van de Oranjes die in de buurt van zijn landen lagen, zoals Lingen en Meurs, definitief bij zijn koninkrijk te voegen zodat hij tot een betere afronding van zijn grenzen kon komen.²³³

6.11 Slot

De Pruisische koning Frederik I was er in 1702 van overtuigd dat op alle eigendommen van zijn grootvader een eeuwig fideï-commis rustte, zodat die eigendommen hem wel moesten toevallen. De Friese Nassaus bleken niet in staat deze claims volledig tegen te spreken en voelden zich dus genoodzaakt te accepteren dat Frederik I wel rechten op sommige bezittingen van Frederik Hendrik had, maar niet op alle. Zij claimden in ieder geval goederen van de prinsen Maurits en Philips Willem op grond van de fideï-

²³⁰ Dit waren de goederen die nog onder de administratie van de Staten-Generaal waren gebleven.

²³¹ Willem IV noemde zich ondere andere heer van Hooge en Lage Zwaluwe. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 186, RSH 1748, 536, Generaal pardon (26 mei).

²³² KB, Knuttel, 16842. *Tractaat van verdeling*, artikel VIII, 10-11.

²³³ Rive, *Schets*, 123.

commissaire bepalingen in de testamenten van beiden. Tot die goederen behoorden naar hun oordeel ook de graafschappen Lingen en Meurs. Vooral het feit dat Frederik deze beide graafschappen al vóór de opening van het testament had bezet en deze, mede op grond van een uitspraak van het Rijkskamergerecht te Wetzlar, niet meer in de nalatenschap wilde terugbrengen, was voor Henriette Amalia onverteerbaar. Maar uiteindelijk trok zij, dringend door de Staten-Generaal om toegevendheid gevraagd, onder meer haar eisen ten aanzien van Lingen en Meurs in. Van zijn kant wist Frederik I met pragmatische middelen een procedure, die Henriette Amalia in 1703 voor het Hof van Holland tegen hem aanspande, wél te doen stopzetten.

Voor de Staten-Generaal, de executeurs-testamentair, was de erfeniskwestie intussen een geweldig struikelblok, omdat Frederik een optreden voor of tegen de Republiek in het kader van de Spaanse Successieoorlog afhankelijk stelde van Staats toegeven inzake Willem IIIs nalatenschap. De Staten-Generaal trachtten dit probleem op te lossen door te bepalen dat zij alleen als bemiddelaars optraden en dat partijen zelf tot overeenstemming moesten zien te komen. Om een doorbraak te forceren schroefde Frederik I vervolgens naarmate de tijd verstreek zijn aanspraken verder op, steeds meer goederen eisend en dreigend zijn vertegenwoordigers bij de onderhandelingen terug te trekken. Zijn pragmatisme demonstreerde hij bovendien door zich niet langer meer te concentreren op juridische gronden op basis waarvan hij de strijd had aangegaan – de fidei-commissaire bepalingen van Frederik Hendrik –, maar met name in de praktijk voor hem aantrekkelijke goederen te eisen. Hiertegen konden de Friese Nassaus geen vuist maken. Zij gingen daarom inderdaad over op toegeeflijkheid om de Pruisische koning gunstig voor zich te stemmen. Erg lang hielp dit meestal niet. Het overlijden van Johan Willem Friso in 1711 zorgde bovendien voor nieuwe vertraging van het proces. Om een einde te maken aan deze ongewenste situatie juist in deze tijden van internationale spanning maar zonder een definitieve oplossing te kunnen aandragen, besloten de Staten-Generaal dan maar om beide partijen voorlopig in het bezit te stellen van een deel van de goederen. Daaronder bevond zich ook de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Er zou daarna verder worden onderhandeld. Niettemin duurde het tot 1732 voordat de volgende Oranje, Willem IV, en de nieuwe Pruisische koning Frederik Willem I, overigens zonder de bemiddeling van de Staten-Generaal maar op grond van beider wens de almaar slepende kwestie te beëindigen, een definitief Traktaat van Partage sloten.

DEEL 2

DRIE PRUISISCHE KONINGEN
ALS HEREN VAN HOOGHE EN
LAGE ZWALUWE: EEN CASUS

7 Het leenstelsel in Holland en de geografische ligging van de Zwaluwen

Inleiding

In het eerste deel hebben we gezien dat de Pruisische koning Frederik I in 1711 voorlopig heer werd van Hooge en Lage Zwaluwe. In dit tweede deel gaan we aan de hand van een zestal casestudies na hoe hij en zijn opvolgers, Frederik Willem I en Frederik II, deze heerlijkheid bestuurd, beheerd en uiteindelijk verkocht hebben. Zoals wij al zagen lag de heerlijkheid in het gewest Holland en wel aan de grens van Holland met Staats-Brabant. De Zwaluwen strekten zich in het noorden uit tot in het Hollands Diep en de Amer.¹ Rondom Hooge en Lage Zwaluwe lagen de heerlijkheid Geertruidenberg met Made, de ambachtsheerlijkheden Drimmelen en Standhazen, de heerlijkheid Oosterhout, de dorpen Terheijden en Wagenberg en de heerlijkheden Zevenbergen en Klundert (of Niervaart). Oosterhout, Terheijden en Wagenberg maakten deel uit van de heerlijkheid of baronie van Breda, die in Staats-Brabant was gelegen.² De overige heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden lagen in Holland.³ Vanaf 20 juli 1814, toen bij wet de provinciegrens werd verlegd, kwam het voormalige Hollandse gebied ten zuiden van het Hollands Diep en de Biesbosch definitief bij Noord-Brabant.⁴ Dit hield in dat Hooge en Lage Zwaluwe bij de provincie Noord-Brabant werden gevoegd. Sinds 1 januari 1997 maken Hooge en Lage Zwaluwe deel uit van de gemeente Drimmelen, samen met de voormalige gemeenten Made en Drimmelen en Terheijden. De Brabantse gemeente Drimmelen grenst aan de gemeenten Dordrecht, Werkendam, Geertruidenberg, Oosterhout, Breda en Moerdijk. Een deel van de Brabantse Biesbosch (Zuidwaard) valt onder de gemeente Drimmelen.⁵

De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe was een Hollands leen. De heer van de Zwaluwen was leenman en de Staten van Holland waren diens leenheer. De leenverhou-

1 Het Hollands Diep vormde de natuurlijke scheiding.

2 De Nassaus beschouwden de stad en heerlijkheid van Breda als hun voornaamste bezitting. De benaming baronie van Breda stamt uit de tijd van Willem I. Hij noemde zichzelf heer en baron van Breda. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 320.

3 Latjes, Wording, 175. In 1795 werden de volgende gebieden tot het baljuwschap van Holland gerekend: De zogenaamde Zuid-Hollandse dorpen: Drimmelen, Dussen-Muilkerk, Dussen-Munsterkerk, Hendrik Luiten Ambacht, Klein Waspik, Nederveen-Capelle, Vrijhoeve-Capelle, Werkendam en Zuidewijn Capelle. Tevens hoorden daarbij Besoijen, Raamsdonk, Groot-Waspik, 's-Grevelduin-Capelle, Sprang en 's Gravenmoer, zij werden de Zes Hollandse dorpen in de Langstraat genoemd. Zie hoofdstuk 12. Verder nog de heerlijkheden Geertruidenberg, Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert of Niervaart, Zevenbergen en de landen van Altena en Heusden. Latjes, Wording, 168.

4 Latjes, Wording, 175.

5 In 1732 woonden in de dorpen Hooge en Lage Zwaluwe ongeveer 1.450 personen boven de 4 jaar.

Afb. 42 De ligging van de gemeente Drimmelen, anoniem, 2009, bewerkt door Matti Herben.

ding tussen beide was hiërarchisch, dat wil zeggen dat de leenheer de meerdere was van de leenman. Een overzicht van het leenstelsel in het gewest Holland geeft J.J.A. Wijs in zijn proefschrift *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland*.⁶ Wijs geeft de volgende definitie van het leenstelsel: 'het geheel van alle gebruiken en gewoonten, die samenhangen met de leenverhouding, de verhouding tusschen leenheer en leenman of vazal, zooals zij zich hebben voorgedaan in den loop der tijden'.⁷

Er zal worden nagegaan wat het leenstelsel in de eerste helft van de achttiende eeuw (1711-1754) nog inhield en hoe een buitenlandse vorst zich daarin voegde. Tevens wordt een algemeen beeld van dit leenstelsel geschetst als inleiding voor een casestudy over verduisterde (achter) lenen bij Lage Zwaluwe gelegen: de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak.⁸ Deze Rietwaard was door Frederik II in leen uitgegeven.

⁶ Wijs, *Leenstelsel*. Zie ook Bort, *Ses Tractaten*.

⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 8.

⁸ Zie hoofdstuk 11.

7.1 Het leenstelsel

Het leenstelsel vormde oorspronkelijk een onderdeel van de middeleeuwse agrarische maatschappij. Het was een stelsel waarbij rechten of goederen in leen werden uitgegeven met de bedoeling een formele band, de leenband, te vormen tussen enerzijds de gever of zoals later de verkoper, de leenheer, en anderzijds de ontvanger, de leenman of vazal. Lenen werden gegeven als een beloning, als betaling voor nog te verlenen diensten of als een geschenk (*beneficium*) aan een vertrouweling. Soms wilde men leenman worden om tegemoet te komen aan de eisen die voor het verkrijgen van bepaalde ambten werden gesteld of om bescherming te verkrijgen.⁹ In dat geval droeg men een allodiaal goed op aan de leenheer die het direct weer als leengoed teruggaf.¹⁰ De behoefte aan geld kon voor een leenheer de reden zijn om een leenverhouding met een leenman aan te gaan. Hij gaf dan niet, maar verkocht een vast goed, een ambt of een recht en droeg dit, onder leenverband, over aan zijn leenman.¹¹ Bij het uitgeven van een leen droeg de leenheer (een deel van) de rechten van zijn domein over aan de leenman, hij behield daarbij wel de soevereiniteit of het oppergezag over zijn gehele gebied.¹² De leenheer gaf zijn leenman middelen, bijvoorbeeld grond, om hem van inkomsten te voorzien.¹³ Een leen kon een onroerend goed, een roerend goed, een bevoegdheid, een aandeel in de opbrengst, een ambt (*officium*), een cijns, een tol, een recht, een jaarlijks geldelijk inkomen en vooral het regaal van bestuur en rechtspraak zijn dat door een heer (leenheer) aan een vazal (leenman) in bruikleen werd afgestaan. De leenman kreeg alleen het gebruiksrecht. Het leen bleef eigendom van de leenheer. Van de elfde tot de dertiende eeuw kwamen de leenmannen uit de adel en de ridderschap. Na de dertiende eeuw konden ook rijke burgers worden beleend. Voor een leenheer kon het leen een zuiver economisch object zijn, maar voor sommigen ook een statusobject waarmee het mogelijk was om gezag te laten gelden.

7.2 Rechten en plichten van de leenman

De leenman werd bestuurder over het leen en kreeg er het recht om bestuurders en functionarissen te benoemen. Dat de uitoefening van dit recht niet altijd zonder problemen verliep zal blijken uit de benoeming door Frederik I van een heemraad voor de Emiliapolder.¹⁴ De leenman had tevens het recht om tienden en cijnzen te innen.¹⁵ Bovendien kon hij zijn leen bezwaren door er bijvoorbeeld een hypotheek op te nemen.

⁹ Wijs geeft geen voorbeeld van ambten.

¹⁰ Wijs, *Leenstelsel*, 8. Zo was Hooze Zwaluwe aanvankelijk een allodiaal goed van de Oranjes, terwijl Lage Zwaluwe een Hollands leen was. Hooze Zwaluwe werd door de grafelijkheid per abuis als een leen uitgegeven. Op verzoek van Frederik Hendrik bleef deze heerlijkheid een Hollands leen. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 13-14, Deductie GR.

¹¹ Wijs, *Leenstelsel*, 8.

¹² Een domein van een heer: alle goederen en rechten die in een bepaald gebied, *dominium*, in handen waren van bijvoorbeeld de Staten van Holland. Zie Sanders, 'Heerlijkheden', 47.

¹³ Dit werd *feodum* of *beneficium* genoemd.

¹⁴ Zie hoofdstuk 10.

¹⁵ Zie hoofdstuk 8.

Toen de Pruisische koning geld nodig had maakte hij van dit recht gebruik door een hypotheek op zijn Hollandse lenen af te sluiten.¹⁶ Een leen kon ook als onderpand, in pandschap, worden gegeven. Bovendien mocht de leenman (achter)lenen uitgeven, hij werd dan zelf leenheer.¹⁷ Hiervoor had hij, naar het voorbeeld van zijn leenheer, een eigen leenkamer nodig. Zo gaf Frederik II (achter)lenen uit in de Rietwaard.¹⁸ Hij gebruikte daarvoor zijn nieuwe Leenkamer van Naaldwijk. Hier wordt later op teruggekomen.

De leenman mocht zijn leengoed ook vervreemden. Hij kon het bijvoorbeeld verkopen. In 1754 verkocht Frederik zijn Hollandse lenen aan Anna van Hannover. Regel was dat diegene die het goed vervreemde zijn leen aan de leenheer of diens stadhouder en leenmannen diende over te dragen die de verkrijger hier direct mee beleende. Op zijn verzoek hoefde de Pruisische koning deze overdracht niet te doen.¹⁹ De leenman mocht alleen met toestemming van zijn leenheer het leengoed verminderen of beschadigen door bijvoorbeeld ontgronding of vervening. Toen Frederik II in zijn polder de Oude Moer buitendijks turf wilde laten steken mocht hij dit pas doen nadat hij een octrooi van de Staten van Holland had ontvangen. Zijn rentmeester diende het verzoek hiervoor, omkleed met redenen, bij de leenheer in.²⁰

De leenman had ook plichten. Hij moest de leenheer hulde, eed en manschap doen: hij diende zijn leenheer te huldigen als zijn heer, hem trouw te zweren en hem met raad en daad (*consilium et auxilium*) bij te staan. De leenman moest de heer als zijn leenheer erkennen om diens rechten te waarborgen. Verder diende hij aan zijn leenheer hofrechten en het heergewaad te betalen die door de griffier van de Leenkamer van de leenheer, waarover hierna méér, werden geïnd.²¹ De hofrechten waren de kosten voor de leenverheffing.²² Voor de leenheer waren deze opbrengsten minimaal. Het heergewaad was een voor ieder leen vastgestelde symbolische 'praestatie, een hulde met der daad, door den vazal aan den leenheer verschuldigd' telkens wanneer een leengoed door vererving of vervreemding in andere handen overging.²³ Van de leenman werd verwacht dat hij in het leenhof deelnam aan de rechtspraak in leenzaken van zijn heer. Verder had de leenman de plicht het leengoed in goede staat te houden, anders zou hij het leen kwijtraken. Het onderhoud kon hij betalen uit de inkomsten van zijn leen.²⁴

De lenen waren persoonsgebonden en werden erfelijk.²⁵ De leenman kon door middel

¹⁶ Zie hoofdstuk 14.

¹⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 11. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 259–260.

¹⁸ Zie hoofdstuk 11.

¹⁹ Zie hoofdstuk 14.

²⁰ Zie hoofdstuk 12.

²¹ Zie voor heergewaden en hofrechten: Bort, *Ses Tractaten*, 311–321. Ook moest de leenman belasting betalen, zoals de verpondingen. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 322, nr. 9. Een heergewaad: oorspronkelijk de uitrustingsstukken die de leenman van zijn leenheer kreeg om hem naar behoren te dienen.

²² Onder andere de kosten van de stadhouder, griffier en leenmannen, de leges en zegel.

²³ Wijs, *Leenstelsel*, 9.

²⁴ Bort, *Ses Tractaten*, 321, nr. 1. De leenman had de tocht, dit is het vruchtgebruik.

²⁵ Dat de leenman (vrouw) zijn (haar) 'Erven en Nacomelingen tot een onversterffelijk Erffleen binnen agter susters Kind niet te versterven, den jonger man altijd de voorhand te hebben voor het ouder wijff daar sij bijde van wettigen geboorten even na sijn, en voorts in allen manieren, als de oude handvesten en onse Registeren daar van sijnde, sulks breder uijtwijsen en verklaren'.

van een testament over zijn leen beschikken, maar dit geschiedde alleen met toestemming van de leenheer. De tijdgenoot Pieter Bort zegt hierover het volgende: 'Sonder Octroy van den Leen-heer, en kan een Leen-man van syn Leen-goederen bij uytterste wille in Hollandt niet disponeren'.²⁶ De leenheer gaf in een octrooi ad testandum zijn leenman hiervoor toestemming.²⁷ Een Hollands leen was in principe ondeelbaar. Om zijn leen te verdelen had de leenman een octrooi nodig van zijn leenheer, want 'Een Leen-man vermach zijn Leen, sonder consent van syn Leen-Heer niet te splitsen'.²⁸ Het werd slechts door één persoon geërfd. Bij een nalatenschap *ab intestato* was dat de naaste leenopvolger. Was er een testament dan erfde diegene die hierin werd aangewezen.²⁹ De erfelijkheid van een leen kon beperkt zijn tot de mannen in recht neergaande lijn. Dit werd een recht leen, een kwaad leen of zwaardleen genoemd.³⁰ De verervingsmogelijkheden waren hier beperkt. Mochten er geen mannelijke erfgenamen in de recht lijn meer zijn dan viel het leen terug aan de leenheer. Wanneer naast mannen ook vrouwen, tenminste als dezen van de vroegere leenman afstamden, voor vererving in aanmerking kwamen sprak men van een onversterfelijk leen, een goed leen of spilleleen.³¹ Het leen ging over op mannelijke en vrouwelijke bloedverwanten en nakomelingen, met voorrang van de mannen, van de laatste bezitter waardoor een leen generatieslang binnen een familie of aangetrouwde familie(s) kon blijven. Daardoor kwamen zij pas bij de leenheer terug als de familie was uitgestorven of als ze vrijwillig werden teruggegeven. Dan kon de leenheer er zelf over beschikken.

7.3 De Leen- en Registerkamer van Holland (1584-1807)

De Staten van Holland en West-Friesland hadden als leenheer voor de behandeling van hun leenzaken een eigen leen- en registerkamer met personeel en een eigen administratie.³² De leenheer met zijn leenmannen vormden het leenhof. Oorspronkelijk waren alle leenmannen bevoegd om bij een leenverhef aanwezig te zijn. Later werden er leenmannen door de leenheer aangewezen en vormden deze vaste leenmannen samen met hem het leenhof. De leenheer werd in zijn leenkamer door de stadhouder van de lenen vertegenwoordigd.³³ De Leenkamer van Holland, die was gevestigd in de westelijke toren van het Binnenhof, ontstond uit de oude registerkamer van de Hollandse graven. De graven van Holland lieten de leenadministratie door hun kanselarij doen. Na de

²⁶ Zie Bort, *Ses Tractaten*, 64-76. Dit gold eveneens voor gekochte lenen. Bort, *Ses Tractaten*, 70, nr. 24.

²⁷ Zie Wijs, *Leenstelsel*, 9.

²⁸ Bort, *Ses Tractaten*, 262-264. Zie hoofdstuk 11.

²⁹ Zie verder Wijs, *Leenstelsel*, 9-11.

³⁰ Aan het einde van de achttiende eeuw waren deze lenen zo goed als geheel verdwenen. Nieuwe kwade lenen werden tijdens de Republiek niet uitgegeven, terwijl een aantal bestaande kwade lenen werden omgezet in goede lenen. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 23.

³¹ De lenen in de Rietwaard waren hier een voorbeeld van. Zie hoofdstuk 11.

³² Alleen leenmannen namen deel aan de rechtspraak en administratie. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 14.

³³ Wijs, *Leenstelsel*, 11 en 13 in Holland waren een groot aantal leenkamers en achterleenkamers. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 23.

opstand van 1572 werkte de kanselarij voor de Staten van Holland. In 1584 ontstond de Leen- en Registerkamer van Holland. In de zestiende eeuw kende deze leenkamer slechts twee taken: de administratie van de uitgegeven lenen en de zorg voor het bewaren van de charters.³⁴ In 1645 werd laatstgenoemde taak overgeheveld naar de secretaris van de Staten van Holland en West-Friesland, die aanvankelijk werkte voor Holland en Zeeland. Maar Zeeland maakte zich zelfstandig en eiste vanaf 1596 de leenakten betreffende Zeeuwse lenen op. De overdracht daarvan was in 1607 voltooid.³⁵

Het personeel van de leenkamer bestond onder andere uit een registermeester, een klerk, later griffier genoemd, een deurwaarder, een bode en een portier. Allen moesten leenman zijn.³⁶ De stadhouder van de lenen, die vaak ook raadpensionaris was, vertegenwoordigde de leenheer. Hij stond los van de leenkamer. Zijn werk in de leenkamer beperkte zich tot het ontvangen van de leenhulde en het afnemen van de leeneed. Hij was ook voorzitter van het leenhof. De stadhouder was aanvankelijk onbezoldigd, hij ontving ook geen emolumenten. De registermeester echter kreeg een jaarsalaris. Hij ontving en verantwoordde de heergewaden en de hofrechten. De registermeester en het overige personeel genoten als emolumenten een deel van de hofrechten.³⁷ Nadat de ambten van registermeester en stadhouder werden gecombineerd, liet de laatste zijn taken voortaan over aan de griffier, de vroegere klerk.³⁸ Hij werd steeds meer alleen als stadhouder van de lenen aangeduid. De combinatie van deze functies veranderde de positie van de stadhouder. Was hij voor 1581 een machtig heer of edelman, daarna werd hij ambtenaar. Na 1660 ontving de stadhouder ook salaris. Over 1661 kreeg hij een jaarsalaris van 1.500 gulden. Bovendien ontving hij jaarlijks nog 108 gulden als registermeester. De griffier ontving per jaar 600 gulden. Hij ontving bovendien nog een extra betaling voor onder andere het kopiëren van teksten uit oude, moeilijk leesbare registers.³⁹ Aan de plechtige zittingen van de leenkamer namen twee of meer leenmannen deel. Later waren het vast aangestelde personen. Hun werd voor iedere belening door een nieuwe leenman presentiegeld betaald.⁴⁰ In de achttiende eeuw werden door de Staten van Holland, die als soevereinen van het gewest toen de leenheer waren, op grote schaal leengoederen verkocht. Deze verkopen hadden onder andere plaats in de jaren 1722, 1724, 1727, 1730 en 1731. Toen werden onder andere 104 heerlijkheden verkocht. Zij brachten 1.922.710 gulden op.⁴¹

³⁴ Alle uitgegeven lenen werden vanaf 1612 per regio in de registers ingeschreven.

³⁵ Zie Fruin, *Rekeningen*, 5-9, 421-427.

³⁶ Wijs, *Leenstelsel*, 14.

³⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 26.

³⁸ Nadat Johan van Oldebarnevelt beide functies had uitgeoefend, werden ze steeds door dezelfde persoon bekleed. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 28.

³⁹ Wijs, *Leenstelsel*, 93 en noot 1, 28-29.

⁴⁰ Wijs, *Leenstelsel*, 26.

⁴¹ Wijs, *Leenstelsel*, 79-83. Later werden nog vier heerlijkheden verkocht: in 1732 de heerlijkheid Zijpe, in 1759 de heerlijkheid Crayenense, in 1762 de heerlijkheid Crayestein en in 1765 de heerlijkheid Stellendam. Alle verkochte heerlijkheden werden als ambachtsheerlijkheden onder leenverband geleverd. De Staten wilden domeinen verkopen die maar een gering percentage aan rente opbrachten om met de opbrengst hiervan de staatsschulden met een hogere rente af te lossen. Een groot deel van deze goederen werd verkocht bij openbare veiling in de Castelerij van het Hof van Holland op het Binnenhof. Zeventien heerlijkheden werden onderhands verkocht.

7.4 Leenverheffing en felonie

Volgens het leenrecht moest bij iedere belening, verandering of versterf het leen door de nieuwe leenman worden verheven.⁴² Zou er geen erfgenaam meer zijn dan viel het leen terug aan de leenheer. Dat gebeurde ook wanneer de leenman zich schuldig maakte aan *felonie* of leenbreuk.⁴³ Felonie is ontrouw van een leenman aan de leenheer. Wanneer een leenman de uit het leenstelsel voortvloeiende verplichtingen ernstig had geschonden of verzuimd kon in beginsel zijn leen verbeurdverklaard worden. Dit deed het leenhof in opdracht van de leenheer.⁴⁴ De levering van het leengoed geschiedde in de leenkamer voor de leenheer of diens stadhouder in het bijzijn van (twee) leenmannen. De leenkamer ontving alle verzoeken tot belening, ook wel *verlij* genoemd. Het verzoek tot belening moest binnen één jaar en zes weken na het ontstaan van de wijziging ingediend worden. Daarna was er sprake van *versuym*, dat werd beboet met onder andere een dubbele betaling door de laatste leenman van de heergewaden en de hofrechten. Hetzelfde gebeurde ook inzake achterlenen. Zo had een aantal bezitters van lenen in de bij Lage Zwaluwe gelegen Rietwaard hun lenen niet verheven. In 1753 werden zij in de gelegenheid gesteld dit alsnog te doen. Zij werden door de Pruisische heer daarvoor beboet.⁴⁵ Wanneer een leenman had verzuimd om zijn leengoed te verheffen dan kon zijn leenvolger dit pas doen nadat de leenheer hem een zogenaamde *brief van relif* had gegeven. Toen de voogden van Willem V in 1752, na het overlijden van Willem IV een jaar eerder, diens lenen bij de Leen- en Registerkamer van Holland wilden verheffen, bleek dat deze door Willem IV niet waren verheven. Zij hadden daarom een brief van relif nodig om deze lenen alsnog te verheffen.⁴⁶ We zullen later zien dat niet alleen Willem IV, maar ook Frederik Willem I en Frederik II verzuimden hun lenen te (laten) verheffen en dat dit om politieke redenen geen consequenties voor hen had.

Wanneer de leenkamer het verzoek tot belening toestond, werd de nieuwe leenman met het leen verlijd. De leenman compareerde in de regel zelf, maar hij kon zich ook door een gevolmachtigde laten vertegenwoordigen. De leenverheffing bestond uit het doen van hulde, het afleggen van de eed van trouw, het doen van manschap en de betaling van het heergewaad en de hofrechten door de leenman.⁴⁷ Op 18 januari 1736 werd door de Staten van Holland de eed die door (achter)leenmannen bij het verheffen van Hollandse lenen moest worden afgelegd vervangen door een belofte. Hier wordt nog op teruggekomen. Voor iedere nieuwe leenman werd een leenbrief, een akte waarin de leenverhouding werd vastgelegd, opgemaakt. Hierin werden de verdere bijzonderheden van

⁴² Voor de Hollandse lenen gold het Hollands leenrecht.

⁴³ Sanders, 'Heerlijkheden', 51.

⁴⁴ De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen*, 67.

⁴⁵ Vanwege het opmaken van een dubbele leenbrief dienden de leenmannen en -vrouwen dubbele hofrechten en ook dubbele heergewaden te betalen. Zij hadden geen brief van relif nodig. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753).

⁴⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 1543, Rapport van Isacq van Schinne betreffende de verheffing van de lenen door hem gedaan ten gunste van de toen minderjarige prins Willem V in 1752. Van Schinne was raad en substituut-griffier in de raad van Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV.

⁴⁷ Manschap doen is het afleggen van de leeneed of het vervullen van de leenplichten.

de leenverhouding geregeld zover zij niet door gewoonte tot vaste regel waren geworden.⁴⁸ De leenakten werden ingeschreven in het leenregister van de desbetreffende leenkamer.⁴⁹

7.5 Het belenen van kloosters, steden, vrouwen en minderjarigen

Ook geestelijke instellingen, zoals kloosters, en steden (rechtspersonen) konden lenen in bezit krijgen. Omdat een rechtspersoon niet sterfelijk is kon de leenheer geen heergewaden ontvangen. Om dit toch mogelijk te maken moest de leenman in zijn plaats een sterfman aanwijzen die ten behoeve van hem met het leen werd beleend. Bij het overlijden van de sterfman werd een andere aangewezen die het leen opnieuw moest verheffen.⁵⁰ Een soortgelijk geval komen we hierna tegen bij de bespreking van de kwestie van het herstellen van de verduisterde achterlenen in de Rietwaard. Toen trad in 1753 proost Thomas Danis op als sterfman voor het klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout en verhieff hij ten behoeve van dit klooster bij Frederik II het leengoed.⁵¹

Vrouwen konden zelf geen hulde, eed en manschap doen. Zij machtigden een man, een hulder, die de verplichting van manschap bleef dragen. Mocht hij komen te overlijden dan moest hij opgevolgd worden. Deze nieuwe hulder legde dan weer hulde, eed en manschap af in handen van de stadhouder van de leenkamer. Voor minderjarigen compareerden de voogden. Wanneer zij meerderjarig werden moesten zij zelf hulde, eed en manschap doen. Voor de nieuwe hulder en de meerderjarige was dit een verheffen met de ledige hand. Beiden hoefden geen heergewaad te betalen, wel de hofrechten. Er was hier namelijk geen sprake van bezitsovergang en er werd dan ook geen nieuwe leenbrief verstrekt.⁵² Een voorbeeld hiervan is de verheffing in 1712 van de lenen van de minderjarige Willem IV. De moeder en voogdes van Willem Carel Hendrik Friso, Maria Louise van Hessen-Kassel, mocht als vrouw geen hulde, eed en manschap doen. Zij machtigde daartoe haar vader Karel Lodewijk, landgraaf van Hessen-Kassel en medevoogd van haar zoon, als hulder. Hij bleef de verplichting van manschap dragen. De landgraaf van Hessen-Kassel legde hulde, eed en manschap af in handen van stadhouder en registermeester van de Leen- en Registerkamer van Holland, Anthonie Heinsius. De leenverheffing van de Hollandse lenen die uit de erfenis van Johan Willem Friso kwamen, vond plaats op 31 mei 1712. Willem IV moest zelf binnen een jaar nadat hij meerderjarig was geworden of zou zijn gehuwd hulde, eed en manschap doen.⁵³ Als de landgraaf zou komen te overlijden voordat de prins meerderjarig was geworden, moesten de voogden een

⁴⁸ Wijs, *Leenstelsel*, 9.

⁴⁹ Naast de registers zijn er ook de repertoria. Dit zijn indexen op de leenregisters met het doel het zoeken daarin te vergemakkelijken. Ieder leen heeft daarin één of meer eigen bladzijden waarop de achtereenvolgende beleningen met dat leen in het kort worden ingeschreven, met verwijzing naar de leenregisters.

⁵⁰ Sanders, 'Heerlijkheden', 49; Wijs, *Leenstelsel*, 12.

⁵¹ Zie hoofdstuk 11.

⁵² Wijs, *Leenstelsel*, 11-12.

⁵³ Bij een huwelijk werd men meerderjarig.

Afb. 43 Het klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout, foto Wikimedia Commons, 2010.

andere hulder aanstellen die binnen een jaar de eed diende af te leggen. Hij hoefde geen heergewaad te betalen, wel hofrechten.⁵⁴

7.6 Het leenstelsel ten tijde van de Pruisische koningen

Aan het einde van de Middeleeuwen, de bloeitijd van het leenstelsel, waren zijn belangrijkste bestaansredenen reeds verdwenen. Aanvankelijk moest de leenman zijn leenheer in oorlogen militair steunen. Ook diende hij de leenheer financiële hulp te geven in tijden van nood en onder andere bij huwelijken en vrijkoop uit krijgsgevangenschap.⁵⁵ De leenheer was verplicht om zijn leenman te beschermen. De invoering van beroepslegers maakte het oproepen van leenmannen voor de oorlogvoering overbodig, terwijl de plicht van de leenheer om zijn leenman te beschermen als gevolg van 'geregelder toestanden' praktisch tot het verleden ging behoren.⁵⁶ Ook had het leenstelsel toen grotendeels zijn vaste vorm gekregen.⁵⁷ Het maakte sinds de zestien-

⁵⁴ NA, 3.01.52, LRH, inv. 80, Leenverheffing (31 mei 1712) ten behoeve van prins Willem Carel Hendrik Friso, de latere stadhouder Willem IV.

⁵⁵ Sanders, 'Heerlijkheden', 49; Bort, *Ses Tractaten*, 306, nr. 42.

⁵⁶ Wijs, *Leenstelsel*, 16. De verplichting van de leenheer was het beschermen van zijn leenman vanwege onveiligheid. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 8.

⁵⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 21.

de eeuw vrijwel geen ontwikkelingen meer door.⁵⁸ Wel was de persoonlijke band tussen leenheer en leenman vervangen door een zakelijke.⁵⁹ In de tijd dat de Pruisische koningen heer waren van de Zwaluwen bleef het leenstelsel nog grotendeels functioneren zoals het daarvoor had gedaan. Hoewel de oude instellingen en gebruiken bleven bestaan, had het leenstelsel een deel van zijn kracht verloren. De leenband tussen leenheer en leenman was tot aan het einde van het leenstelsel slechts door de ceremonie van de belening uiterlijk waarneembaar.⁶⁰ Men hield nog wel altijd vast aan de middeleeuwse vorm en terminologie. Zo werden de heergewaden uitgedrukt in onder andere een paar vergulde sporen of een paar witte handschoenen⁶¹, terwijl ze volgens Wijs al lang vóór de vijftiende eeuw waren omgezet in vaste geldbedragen. Deze betalingen bleven van kracht.⁶² Als gevolg van de waardevermindering van het geld werden de heergewaden echter steeds minder waard.⁶³ De leenman diende bij zijn leenheer nog wél een eed af te leggen waarin hij hem moest beloven en zweren diens soevereiniteit te erkennen, maar ook hier kwam verandering in.⁶⁴ Hierover straks meer. De leenman beschouwde zichzelf als de eigenaar van het leengoed. Hoewel het leengoed een eigendom was met enkele bezwaren en tevens met de mogelijkheid van verval aan de leenheer, had dit, volgens Wijs, praktisch geen betekenis meer.⁶⁵ Het leenstelsel werd op 4 mei 1798 gemortificeerd. De laatste resten zouden echter pas verdwenen zijn na de inwerkingtreding van de Franse wetgeving in 1811.⁶⁶

De belening van Frederik Willem na het Traktaat van Partage (1732)

Frederik Willem I werd in 1732 de eerste Pruisische koning die definitief recht kreeg op de aan hem toegevalen lenen.⁶⁷ In 1734 werd door de Staten-Generaal besloten de goederen op basis van dit traktaat aan hem toe te wijzen.⁶⁸ Frederik Willem diende binnen het jaar, vóór 23 april 1735, zijn Hollandse lenen bij zijn leenheer, de Staten van Holland te verheffen. De Staten-Generaal gingen hierbij uit van de datum van de verdeling van de goederen.⁶⁹ De Staten zouden daarna de lenen in het leenregister van de Leen- en Registerkamer van Holland inschrijven. Frederik Willem I wilde hierover meer weten en

⁵⁸ Dat in de zestiende eeuw de leenband nog krachtig werd gevoeld, blijkt uit het feit dat na de afkondiging op 26 juli 1581 van het 'Placcaet van Verlatinghe', ook wel 'Acte van Verlatinghe' genoemd, niet alleen alle leenmannen, maar ook de achterleenmannen persoonlijk Philips II moesten afzweren. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 58-61.

⁵⁹ Sanders, 'Heerlijkheden', 49 en 51.

⁶⁰ Roes, *Naaste bloed*, 244.

⁶¹ Zie hoofdstuk 11.

⁶² Wijs, *Leenstelsel*, 9, 21-22. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 318-319. De heer had nog steeds recht op deze bedragen.

⁶³ Zie Roes, *Naaste bloed*, 55.

⁶⁴ De leenheer hoefde de leenman geen bescherming meer te geven.

⁶⁵ Wijs, *Leenstelsel*, 16-17 en 21.

⁶⁶ Zie artikel 25 van de Staatsregeling van het Bataafsche Volk: Roes, *Naaste bloed*, 244. Voor de mortificatie van het leenstelsel en de leenkamers, zie Wijs, *Leenstelsel*, 7-8 en 123-143.

⁶⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 297, *Memoire Historique et Juridique*.

⁶⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290r, Luisius aan Frederik Willem (26 april 1735). Zie voor problemen met de overdracht van de goederen hoofdstuk 6.

⁶⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

gaf zijn stadhouder-griffier van de Leenkamer van Naaldwijk, Godard Croonenberg, opdracht onderzoek te doen naar zijn lenen.⁷⁰ De koning vroeg aan zijn gezant Abraham George Luiscius te Den Haag of hij in het bezit was van Hollandse lenen, en zo ja, hiervan een specificatie te maken. Ook werd de gezant verzocht te vertellen wat bekend was over de leenverheffing en wat de kosten hiervan waren.⁷¹ Luiscius deed onderzoek in archieven en liet zich hierover informeren door vrienden en via andere kanalen.⁷² De gezant schreef naar aanleiding van zijn bevindingen een *Memoire Historique et Juridique*.⁷³ Als aanvulling hierop stelde hij zijn *Relation pour etre jointe au memoire Historique et Juridique* op.⁷⁴ De gezant maakte een reconstructie van wat er volgens hem was gepasseerd met betrekking tot de Hollandse lenen uit de nalatenschap van Willem III.⁷⁵

De Staten-Generaal, als executeurs-testamentair van Frederik Hendrik en Willem III, besloten in 1702 na de dood van Willem III alle leengoederen die deel uitmaakten van diens nalatenschap op hun naam te verheffen *ad opus jus habentium*. Dat deden zij in 1703 ten behoeve 'van diegenen die bevonden zouden worden, daartoe gerechtigd te zijn, met dien effecte, in rechten, als of de Hoge Geïnteresseerde Partijen selve daarmede waren verlij' totdat de geschillen tussen beide partijen, Frederik I en Henriette Amalia, zouden zijn beëindigd door middel van een rechterlijk vonnis of een accommodement.⁷⁶ De Staten van Holland gingen wat betreft de Hollandse lenen met deze regeling akkoord.⁷⁷ De Staten-Generaal autoriseerden de Nassause Domeinraad om in hun naam deze lenen bij de Staten van Holland te verheffen.⁷⁸ De Domeinraad van Willem III gaf daarop aan zijn secretaris-griffier, Johannes van Schuijlenburg, volmacht om de voornaamste leengoederen die leenroerig waren aan Holland te verheffen, de heergewaden te betalen en hulde, eed en manschap te doen.⁷⁹ De stadhouder

70 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272v-273r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

71 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 278, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735). De gezant vertelde de koning dat alle Hollandse heerlijkheden die hij had ontvangen volgens het Traktaat van Partage, Naaldwijk, 's-Gravenzande, Wateringen, Hooge en Lage Zwaluwe, Hollandse lenen waren.

72 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290v, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735).

73 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 294-302, *Memoire Historique et Juridique*.

74 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1. Beide stukken werden door Luiscius in handen van Culemann, financieel raadsheer in particuliere dienst bij Frederik Willem, gesteld.

75 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298v, *Memoire Historique et Juridique*; 272r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

76 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSg 1702, 30 mei; GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, RSG, 280 (29 augustus 1702); NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 56r, ERSg (29 augustus 1702); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298, *Memoire Historique et Juridique*. 'Je crois avoir trouvé que les Investitures qui par ordres des Etats generaux comme Executeurs ont été prises la meme année et l'année d'après cette mort, doivent être censées avoir été prises au nom et au Profit de votre Majesté', schreef Luiscius. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

77 Op 10 april 1703 verzochten de Staten-Generaal om toestemming van de Staten van Holland. Zie NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 55, ERSg (10 april 1703). Door de Staten van Holland werd aan de Leen- en Registerkamer van Holland opdracht gegeven de verheffing van de Hollandse lenen uit de nalatenschap van Willem III te laten doen. Zie NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 54r-55r, ERSg (11 april 1703); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 292, Informatie over de leenverheffing (z.d.).

78 NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 56r, ERSg (29 augustus 1702). De Domeinraad was door de Staten-Generaal op 29 augustus 1702 gemachtigd de goederen uit de nalatenschap van Willem III voorlopig te administreren.

79 NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 55v-56r, Akte van de Domeinraad (27 maart 1703). Johannes van Schuijlenburg overleed op 12 juni 1735.

Afb. 44 Frederik Willem I, koning in Pruisen, bijgenaamd de Soldatenkoning, en heer van Hooge en Lage Zwaluwe, door Antoine Pesne, 1729.

van de Leen- en Registerkamer te Holland, Anthonie Heinsius, werd in overeenstemming met de resoluties van de Staten-Generaal van 30 mei 1702 en 29 augustus 1702 door de Staten van Holland gemachtigd om de griffier van de Domeinraad de Hollandse lenen te laten verheffen.⁸⁰ Op 18 april 1703 werden de beleningen verlijd.⁸¹ De griffier van de Domeinraad had ten behoeve van de Staten-Generaal in handen van raadpensionaris Anthonie Heinsius, in zijn hoedanigheid van stadhouder-registermeester van de Leen- en Registerkamer van Holland hulde, eed en manschap gedaan en 'Behoudelijck ende welverstaande dat die gene van meer hoog gemelte Hooge geinteress:[eerde] partijen, die bevonden sal werden tot dit Leen geregtigt te sijn, ge-

⁸⁰ NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 54r-55r, ERSK (11 april 1703). In de resolutie van 30 mei 1702 werden beide partijen verzocht goedkeuring te verlenen aan het verheffen door de Staten-Generaal van de lenen op hun naam ten gunste van voornoemde partijen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 30 mei.

⁸¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 308, Extract uijt zeecker Register, berustende ter Leen-kamer van Holland; NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 44r, Akte (18 april 1703); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

houden blijft Ons selfs hier van hulde - Eed ende manschap te doen, ofte te doen doen, binnen s'jaars na dat het different over het Leen hier voor vore gemelt sal getermineert ofte vergeleeken sijn'. Alle Hollandse lenen werden in het leenregister van de Leen- en Registerkamer van Holland geregistreerd, waaronder het leen Hooge en Lage Zwaluwe met de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak gelegen onder Lage Zwaluwe.⁸²

7.7 Geen leenverhef vanwege het doen van hulde, eed en manschap

Frederik Willem I en Willem IV dienden bij de leenverheffing ook hulde, eed en manschap bij hun leenheer, de Staten van Holland, te doen.⁸³ Voor de Pruisische koning hoefde dit technisch geen probleem te zijn. Stadhouder-griffier Croonenberg van de Leenkamer van Naaldwijk schreef aan zijn heer dat hij ook iemand kon machtigen om dit namens hem uit te voeren. Hij waarschuwde Frederik Willem dat verzuim hiervan in de loop van de tijd zeer nadelig voor hem kon uitpakken. Tevens zou hierdoor het onbetwiste en rustige bezit van de heerlijkheden, die de koning definitief had verkregen, kunnen worden verstoord. De stadhouder-griffier merkte nog op dat de koning de hofrechten, die eigenlijk niet zo veel voorstelden in verhouding tot wat hij had verkregen aan Hollandse lenen, diende te betalen.⁸⁴ Luiscius stuurde de Pruisische koning de tekst van de eed die hij diende af te leggen bij zijn leenheer.⁸⁵ Uit één van de door Bort geciteerde leeneden moest de leenman zijn leenheer, de Staten van Holland, beloven en zweren hem, 'zijnde mijne Hooge ende Souveraine Overicheyt, gehouw ende getrouw te wesen, jegens alle der selver vyanden ende wederparthyen, ende dat ick de selve wederparthyen ende vyanden, met raedt ende daet, naer mijn vermogen sal wederstaen ende afweeren, sonder te wesen in raedt ofte daet, daer deselve eenichsints hinder, schade, ofte naedeel af komen mochte, maer indien sulcks yet tot mijner kennisse mochte komen, dat ick 't selve by alle mogelijcke wegen, sonder veynsen, sal beletten, ende terstont zijn leenheer, ofte hare Ed: Gr: Mo: [Edel Groot Mogende] Gecommitteerde Raden verwittigen, ende daer af goede waerschouwinge doen, ofte doen doen, dat ick oock de Souverainiteyt, Hoocheyt ende Domeynen van de selve Heeren Staten sal helpen maintaineren, behouden, ende bewaren, alles nae mijne macht ende vermogen, ende wyders haere Ed: Gr: Mog: ende den Lande van Hollandt ende West-Vrieslandt, alle bystandt ende dienst doen, in raedt ende daedt, binnen der selver Landen, daer my sulcks geordonneert ende bevolen sal werden, dat ick mede secreet sal houden 't gunt my, by ofte van wegen de meer hooggemelte Heeren Staten van Hollandt ende West-

⁸² NA, 3.01.52, LHR, inv. 78, 44r-45r, Leenakte nr. 1750 van Hooge en Lage Zwaluwe.

⁸³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 299r, *Memoire Historique et Juridique*; NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne; NA, 3.01.52, LHR, inv. 78, 15v-16r, Leenregister.

⁸⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272v, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

⁸⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290v, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735). De tekst van de eed is in het geraadpleegde archief in Berlijn niet gevonden.

Vrieslandt belast ofte bevolen sal zijn, sonder yets te openbaren 't welck tot naedeel der selver eenichsints soude mogen wesen, ende voorts alles te doen, dat een goet ende getrouw Leenman schuldich is ende behoort te doen. Soo waerlijck moet my Godt Almachtich helpen'.⁸⁶

Het doen van hulde, eed en manschap

Het doen van hulde, eed en manschap moet voor de Pruisische koning als soeverein een onaanvaardbare zaak zijn geweest. Hij zou zich dan immers plaatsen onder een andere soeverein: zijn leenheer, de Staten van Holland, wier status hij bovendien lager zal hebben aangeslagen dan zijn eigen koninklijke aanzien.⁸⁷ Theoretisch gezien hoefde dit voor hem geen probleem te zijn, want men hield zich in de Republiek blijkbaar niet meer aan de voor het oude leenrecht zo essentiële regel dat de leenheer machtiger moest zijn dan de leenman. Zo konden de Staten van Holland leenman zijn van een eigen onderdaan, terwijl de prins van Oranje leenman was van een Utrechtse dame: de weduwe van advocaat-fiscaal Anthonij van Wezele.⁸⁸ De functionarissen en advocaten van Willem IV waren van mening dat zowel Willem IV als Frederik Willem I alleen de eed en de leenhulde dienden te doen.⁸⁹ Men zocht naar een oplossing en deze werd gevonden. Van Pruisische zijde was men van mening dat deze voorwaarde niet van toepassing was op Frederik Willem I, omdat de geschillen al in 1711 door middel van een (voorlopig) accommodement waren beëindigd. Volgens Luiscius zouden de Staten van Holland in hun hoedanigheid van leenheer ermee akkoord zijn gegaan dat de koning als leenman bij het verheffen van een leen voor altijd werd vrijgesteld van het doen van hulde, eed en manschap. Door hem werd daarbij verwezen naar een plakkaat van de Staten van Holland uit januari 1736.⁹⁰ Dit was onjuist. Door de Staten van Holland werd op 18 januari 1736 alleen de eed die door (achter)leenmannen bij het verheffen van Hollandse (achter)lenen moest worden afgelegd vervangen door een belofte.⁹¹ Dit gebeurde op verzoek van Johan Hendrik van Wassenaer Obdam, een lid van de Ridderschap.⁹² Zijn rekest werd in de Statenvergadering van 21 oktober 1728 behandeld. Johan Hendrik erkende de betekenis van de eed in vroegere tijden, maar meende dat de eed door geheel gewijzigde omstandigheden geen 'particuliere obligatie' op de leenmannen legde die anders was dan wat andere ingezetenen aan hun wettige overheid verplicht waren. Hij concludeerde dat deze eed nauwelijks anders kon worden opgevat als een 'zeer noodeloos gebruik van Gods heiligen naam, hetwelk dan in waarheid wordt een misbruik, hetgeen immers eerbiedigheidshalve soigneuselijk moet worden vermeden'.⁹³ Het Hof van Holland ging op

⁸⁶ Bort, *Ses Tractaten*, 302.

⁸⁷ De Staten van Holland werden grotendeels bemenst door burgers.

⁸⁸ Wijs, *Leenstelsel*, 21. Zie voor Van Wezele hoofdstuk 12.

⁸⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735).

⁹⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 299v-300r, *Memoire Historique et Juridique*.

⁹¹ Wijs, *Leenstelsel*, 61. Hij verwijst naar het Groot Placaatboek VI, 609.

⁹² Wijs, *Leenstelsel*, 61-63, 111 en 129.

⁹³ Wijs, *Leenstelsel*, 61-62.

12 augustus 1729 akkoord met het verzoek van Van Wassenaer-Obdam, maar de Staten moesten wel bepalen dat de belofte dezelfde kracht zou hebben als de eed.⁹⁴ De nieuwe (achter)leenmannen bleven verplicht de hulde te doen en moesten ook nog steeds de heergewaden en de hofrechten betalen.⁹⁵

7.8 De leenverheffing is al voor de Pruisische koning gedaan

Er was voor Frederik Willem I nog een andere beweegreden om geen leenverhef te doen. Volgens Luisius ontbrak in de leenbrieven uit 1703 de voorwaarde dat diegene die bevonden zou worden recht te hebben op de Hollandse lenen deze zelf moest (laten) verheffen. Reden om te veronderstellen dat de Pruisische koning daarom geen leenverheffing hoefde te doen. Dit standpunt was dubieus, want er werd wel aangegeven dat zodra een van de partijen definitief recht kreeg op een leen, hij binnen een jaar hulde, eed en manschap bij de leenheer moest doen. Dit duidde op de normale verplichting om de verkregen lenen zelf te doen verheffen. Luisius was er bovendien zeker van dat de lenen door griffier Johannes van Schuijlenburg waren verheven.⁹⁶ Hij had ook ontdekt dat de betaling van de hofrechten en andere rechten in die tijd al door de Nassause Domeinraad, 'le conseil d'administration', was gedaan. Deze betalingen 'aient été faits au meme nom et Profit' van Frederik Willem I en 'le somme qu'il faudroit exposer pour ces Droits se trouvent en meme tems sauvees par cette Decouverte'.⁹⁷ Dit hadden de Staten-Generaal blijkbaar niet alleen voor de lenen die in 1711 voorlopig aan Frederik I waren toegewezen gedaan, maar ook in 1713 voor diens erfgenaam Frederik Willem I.⁹⁸ Luisius trok hieruit de onjuiste conclusie dat de leenverheffing door Van Schuijlenburg ten gunste van Frederik Willem I was gedaan en dat deze zich kon beschouwen als volgens de regels beleend. De Staten-Generaal hadden in hun hoedanigheid van executeurs-testamentair alle lenen collectief verheven. Volgens de gezant hoefden de rechthebbenden niets te doen en dit gold kennelijk ook voor méér generaties.

Ook de functionarissen en advocaten van Willem IV waren van mening dat de leenverheffing die in 1703 door de griffier van de Domeinraad was gedaan voldoende zou zijn.⁹⁹ Het was vreemd dat beiden geen leenverhef hoefden te doen omdat de Staten-Generaal dit voor hen al hadden gedaan. De Staten-Generaal waren opgetreden als plaatsvervanger van de erfgenamen van Willem III totdat er een definitief traktaat van partage tot stand zou zijn gekomen en de goederen definitief waren toegewezen. Bovendien

⁹⁴ Wijs, *Leenstelsel*, 62.

⁹⁵ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5172, RSH 1736, 47-48 (18 januari).

⁹⁶ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298v, *Memoire Historique et Juridique*; 272r, Croonenberg aan Frederik Willem (z.d.).

⁹⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1.

⁹⁸ Na de dood van Frederik I was er nog geen definitieve verdeling gemaakt. GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 297r, *Memoire Historique et Juridique*.

⁹⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290, Luisius aan Frederik Willem (26 april 1735).

kon er in 1703 voor Willem IV, geboren in 1711, geen leenhulde zijn gedaan. Dat kon pas in 1711 en 1732. Hoewel zij hun lenen niet hebben verheven bleven Frederik Willem I en Willem IV in het bezit van hun lenen met de daaraan verbonden rechten en inkomsten. Zoals wij al zagen heeft Willem V zijn lenen wel laten verheffen. Aanwijzingen ontbreken die erop duiden dat de leenheer, de Staten van Holland, de koning en de prins van Oranje erop hebben gewezen dat zij hun lenen alsnog moesten verheffen, hulde, eed en manschap dienden te doen en hofrechten en heergewaden moesten betalen en dat zij bij verzuim hiervan werden beboet. Wel bleef de Pruisische koning als de facto leenman zich als heer in zijn heerlijkheden gedragen. Een mooi voorbeeld hiervan is het verzoek van Frederik Willem I om van zijn ingezetenen een *don gratuit* te ontvangen.

Don Gratuit

Frederik Willem I werd in 1734 door de Staten-Generaal definitief in het bezit gesteld van zijn Hollandse lenen en twee huizen. Vier jaar later schreef Frederik Willem I een brief aan de secretarissen van zijn goederen in Holland. Hij berichtte van iemand te hebben vernomen dat bij het aantreden van een nieuwe heer in de Hollandse heerlijkheden en dorpen aan deze een soort hommage werd gebracht. De koning vond dat hij daar ook recht op had en wilde van zijn heerlijkheden en achterlenen in Holland de gewone hommage ontvangen. Bij het presenteren hiervan plachten de ingezetenen een *bienvenus* of *don gratuit*, een vrijwillige gave, aan de nieuwe heer te geven. Hij duidde hier waarschijnlijk op het houden van een *Blijde Inkomst* waarbij geschenken werden gegeven, bijvoorbeeld een zilveren beker.¹⁰⁰ De Pruisische gezant Luiscius kreeg van zijn heer een volmacht om deze gift te ontvangen.¹⁰¹ Inmiddels was in 1739 Luiscius opgevolgd door Johann Peter von Raesfeld.¹⁰² Een jaar later overleed Frederik Willem I. Zijn zoon Frederik II werd koning in Pruisen en heer van de Zwaluwen.¹⁰³ In het Westland en de Zwaluwen verrichtte men diepgaande onderzoeken naar de *don gratuit*, maar zonder enig resultaat. De secretaris van 's-Gravenzande en Zandambacht en tevens substituut-secretaris van Naaldwijk, Wateringen, Honselersdijk, Hondertland en Oranjepolder, G. van Donk, had alle protocollen, registers, rekeningen en charters die in de secretarie aanwezig waren nauwkeurig onderzocht, maar hij had niet kunnen vinden dat er vroeger en in het bijzonder bij het aantreden van Frederik I geld of iets

¹⁰⁰ Dit was een feestelijke intocht en ontvangst van een vorst in de hoofdstad of steden van zijn gebied, met name bij zijn eerste bezoek aan het gewest.

¹⁰¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I nr. 51, 345-346, Verzoek van Frederik Willem I om hem een *don gratuit* te schenken; 341, Frederik Willem I aan de kabinetsministers Adrian Bernard von Borcke, Heinrich von Podewils en Wilhelm Heinrich von Thulemeier (16 december 1738).

¹⁰² Zie hoofdstuk 8, figuur 4.

¹⁰³ Toen Frederik Willem I op 31 mei 1740 stierf had Pruisen gedurende diens regeringsperiode van 27 jaar aan politiek aanzien en economische welstand gewonnen. In die periode van relatieve vrede nam de bevolking in 25 jaar toe met ongeveer 600.000 mensen tot 2.240.000. Hij liet zijn zoon Frederik II niet alleen een goed en groot staand leger na (het vierde sterkste leger in Europa), maar tevens een volle staatskas. Zie Holmsten, *Friedrich II*, 38-39. Zie voor het overlijden en de begrafenis van Frederik Willem: UA, 1001, HA, inv. 3663.

anders als een don gratuit aan hem zou zijn gegeven.¹⁰⁴ De waarnemend secretaris van Hooge en Lage Zwaluwe, Jacob Witte, had in het resolutieboek en de rekeningen gekeken, maar ook hij had niets gezien dat leek op een don gratuit.¹⁰⁵ Desondanks schreef Von Raesfeld aan Frederik II dat hij had vernomen dat de inwoners van Naaldwijk en die van de Zwaluwen aan de nieuwe heer een don gratuit zouden geven. De raden van de prins van Oranje hadden hem echter verzekerd dat dit nooit werd gedaan. Overigens bestond dit gebruik in bepaalde (ambachts)heerlijkheden, zoals Monster, wel.¹⁰⁶ De gezant had zelf in de ‘chartres des Bailliages’ (oorkondes van de baljuwschappen) gekeken, maar hij kon hierin niets vinden. Hieruit bleek dat het hier niet gebruikelijk was dat een nieuwe heer bij zijn aantreden van zijn onderdanen een kostbaar presentje kreeg. Daarom was het voor Von Raesfeld duidelijk dat wanneer hij zo’n don gratuit aan de inwoners zou vragen men hem dat wel eens zou kunnen weigeren. Dat risico wilde hij niet nemen. De uitkomsten van het onderzoek werden door Heinrich von Podewils schriftelijk doorgegeven aan het Generaal-Direktorium. Het project werd daarna stopgezet.¹⁰⁷

7.9 Geen leenverhef vanwege betaling successierechten

Nadat de Staten-Generaal in 1703 door de Leen- en Registerkamer van Holland waren beleend werden de leenbrieven niet aan de Nassause Domeinraad overgedragen. De Domeinraad vroeg ze ook niet op.¹⁰⁸ Volgens Croonenberg maakte de stadhouder-registermeester van de Leen- en Registerkamer van Holland altijd problemen over het afgeven van de leenbrieven aan voornoemde raad. De aktes bleven in de Leen- en Registerkamer onder het voorwendsel dat eerst de *impost op de collaterale successie* over deze nalatenschap voldaan moest worden.¹⁰⁹ Volgens gezant Luiscius was dit de reden dat ‘Si les Etats-Generaux n’ont pas ordonné à l’autorisé, de retirer les Patentes, c’est que cela ne se pouvoit faire sans paier la Collateral’.¹¹⁰ Hierover werd door Isacq van Schinne, raad en substituut-griffier van de Raad van Anna van Hannover, in zijn rapporten en juridisch advies hetzelfde geschreven. Van Schinne verwijst naar het Plakkaat van de Generaliteit van 24 december 1695, artikel 24. Hierin is te lezen dat zonder betaling

¹⁰⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 422, Van Donk aan Frederik II (8 juli 1740).

¹⁰⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 423, Witte aan Frederik II (5 augustus 1740). Witte nam de zieke secretaris Pels waar. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Patent voor Witte (29 juni 1747).

¹⁰⁶ Vriendelijke mededeling van mijn promotor prof. dr. S. Groenveld. Zie voor de inhuldiging van Maurits op 1 juni 1589 als heer van Monster: Van der Kemp I, *Maurits I*, 92 en 295. Zie voor vergelijkbare intochten van de Van Wassenars in Wassenaar: Groenveld, ‘Wassenaar’, 82-152.

¹⁰⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 421, Von Raesfeld aan Frederik II (7 oktober 1740); 420, Hendrik von Podewils aan het Generaal-Direktorium (14 oktober 1740).

¹⁰⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298v, *Memoire Historique et Juridique*.

¹⁰⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272v, Croonenberg aan Frederik Willem (z.d.). Er kon nog geen afdracht van de impost op de collaterale successie plaatsvinden omdat de erfenis nog niet was verdeeld.

¹¹⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 300r, *Memoire Historique et Juridique*; 272, Croonenberg aan Frederik Willem (z.d.). De Staten-Generaal betaalden uiteraard geen successierechten omdat zij geen erfgenaam van Willem III waren. Zij handelden in deze kwestie als executeurs-testamentair.

van de impost geen lenen of achterlenen mochten worden verheven en wanneer de betaling van de impost zou zijn gedaan de leenbrieven pas konden worden uitgegeven.¹¹¹ Ook in artikel VI van de Ordonnantie van Holland van 11 maart 1723 staat dat diegene die een leengoed 'desen impost subject' verwierf, dit alleen mocht verheffen na betaling van de impost en dat de leenbrieven geen enkele waarde zouden hebben wanneer de kwitantie van het collateraal daar niet aan gehecht was. Na het afsluiten van het Traktaat van Partage in 1732 dacht de Pruisische koning Frederik Willem I dat de zaak in orde was, hij was beleend en de hofrechten waren betaald.¹¹² 'Il ne manque donc rien à cet Acte; Sa Majesté seroit meme bien aise, de faire retirer les Patentes; mais on lui demanderoit le païement du Collateral'.¹¹³ Hij moest toch successierechten betalen.¹¹⁴ De impost op de collaterale successie bestond uit een twintigste penning van de gehele waarde van de goederen en deze impost werd betaald over alle erfenissen die afkomstig waren van familieleden uit een zijtak: broers, zussen, ooms, tantes, neven, nichten en hun nakomelingen.¹¹⁵ Wanneer de erfenis een waarde had van 40.000 gulden, dan was een twintigste penning twee duizend gulden.¹¹⁶

In 1740 volgde Frederik II zijn overleden vader op.¹¹⁷ Na de dood van Frederik Willem I zouden de lenen volgens het leenrecht terugvallen aan de Staten van Holland en moest Frederik II zelf zijn Hollandse lenen op eigen naam verheffen. De Pruisische koning heeft, net als zijn vader Frederik Willem, zijn leengoederen nooit bij de Leen- en Registerkamer van Holland laten verheffen.¹¹⁸ Beide koningen worden daar dan ook niet vermeld als leenman. Isacq van Schinne gaf in 1773 hiervoor de volgende verklaring. Er was tijdens een vergadering van de Staten van Holland in 1734 de vraag gesteld of het Huis Oranje vrijgesteld was van de impost op de collaterale successie. Frederik I en zijn nakomelingen vonden namelijk dat zij als nazaten van het Huis Oranje hiervan vrijgesteld waren.¹¹⁹ Omdat hierover nog geen besluit was genomen zouden de Staten van Holland niet bevoegd zijn geweest om de lenen te verheffen. Na overleg met Simon van Slingelandt, raadpensionaris en tevens stadhouder van de Lenen, werden de problemen opgelost, maar er werd hierover geen besluit genomen.¹²⁰ Hieruit kan worden geconcludeerd dat Frederik Willem I, Frederik II en ook Willem IV hun lenen niet hebben verheven om te voorkomen

111 NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

112 De Staten-Generaal zouden dit al voor hem hebben gedaan.

113 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 300r-301r, *Memoire Historique et Juridique*.

114 Frederik Willem I had op 10 september 1734 aan Roeleman Pittenius gevraagd of de Staten van Holland gerechtigd waren om van hem successierechten te vorderen. Pittenius dacht van niet. Bovendien had Pittenius nog niet zo snel een resolutie kunnen vinden waarin de koning hiervoor werd aangemaand. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 303r-v, Van Pittenius (30 september 1734). Zie voor de betaling van successierechten ook hoofdstuk 14.

115 De Pruisische koningen waren familieleden uit een zijtak.

116 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 295, *Memoire Historique et Juridique*; 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1; NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

117 Zie hoofdstuk 14. Voor de begrafenis van Frederik Willem I op 22 juni 1740 te Potsdam zie UA, 1001, HA, inv. 3663.

118 Er werden geen nieuwe leenbrieven uitgegeven, ze zijn in ieder geval niet ingeschreven in het leenregister.

119 Zij betaalden deze belasting niet. Zie hoofdstuk 14.

120 NA, 1.08.11, ND, inv. 1543, Rapport van Van Schinne. Er werd niet vermeld op welke wijze deze problemen waren opgelost.

dat zij de impost op de collaterale successie oftewel successierechten zouden moeten betalen.¹²¹ Zij betaalden geen heergewaden, hofrechten en successierechten, maar bleven wel ongestoord in het bezit van hun lenen zonder aan hun verplichtingen te hebben voldaan. Hoewel Frederik Willem I en Frederik II formeel geen leenman waren omdat zij hun lenen niet hadden verheven, waren zij dat informeel (de facto) wel. Zij maakten namelijk gebruik van hun rechten en voordelen die zij als leenman hadden en gedroegen zich hiernaar, terwijl de formele kant door hen werd veronachtzaamd. Ondanks deze ongebruikelijke situatie zullen ze in het vervolg toch leenman worden genoemd.

7.10 Frederik II en felonie

Het bleef echter niet bij het nalaten van verheffing van de Hollandse lenen en van betaling van heergewaden, hofrechten en successierechten door de Pruisische koning. In 1743 was de Republiek betrokken geraakt in de Oostenrijkse Successieoorlog.¹²² In deze oorlog steunde de Republiek Oostenrijk, samen met Groot-Brittannië en Rusland, terwijl de Pruisische koning Frederik II de zijde van Frankrijk had gekozen.¹²³ Frederik voerde als leenman dus een politiek die lijnrecht inging tegen die van zijn leenheer. Zoals uit de leeneed blijkt moest de leenman trouw beloven aan de leenheer. Hoewel Frederik II geen leeneed heeft gedaan, kunnen we hem wel beschouwen als de facto leenman van de Staten van Holland omdat hij zich als zodanig gedroeg en dit ook door de Staten werd toegestaan. In een normale situatie zou de koning zich hebben schuldig gemaakt aan felonie. Nu zinspeelden de Staten van Holland in hun toeschietelijkheid daar niet op en bleef Frederik in het bezit van zijn Hollandse lenen. Het is niet uitgesloten dat de Staten geen sanctie wilden toepassen omdat deze 'zoo geheel en al uit den tijd is, dat ze met goed fatsoen niet meer toegepast kan worden'.¹²⁴ Dat de Staten hier zo coulant waren ten aanzien van Frederik II, en zoals we later nog zullen zien ook met betrekking tot andere zaken, had zeker nog een aantal andere redenen. De Republiek voerde een 'neutraliteitspolitiek' en hierin paste het streven van Holland naar vrede, veiligheid en handelsmogelijkheden. Dit bleek vooral toen in 1740 keizer Karel VI overleed en de Oostenrijkse Successieoorlog uitbrak. De Republiek wilde door het voeren van zo'n politiek voorkomen dat Frederik II voor het hoofd werd gestoten. Pruisen had namelijk al jarenlang actieve belangstelling getoond voor gebieden aan de oostgrens van de Republiek. De toenemende macht van Pruisen aan deze

¹²¹ Zie hoofdstuk 14.

¹²² In mei 1743 namen de Staten-Generaal een resolutie aan waarin werd besloten aan Maria Theresia van Oostenrijk de belofte 1,6 miljoen gulden subsidie te verlenen en haar met 20.000 soldaten te hulp te komen. Hierdoor raakte de Republiek ook bij de oorlog tegen Frankrijk en tevens Pruisen betrokken. Rive, *Schets*, 167-168. Pruisen had zich toen inmiddels aan de strijd onttrokken. Zie Schutte, 'De Republiek', 293.

¹²³ Frederik II sloot op 4 juni 1741 met Frankrijk het Verdrag van Breslau. Het had een tijdsduur van vijftien jaar en de inhoud was voor derden geheim. Heinrich von Podewils tekende dit verdrag voor Pruisen. Door Frankrijk werd een anti-Habsburgse alliantie gevormd waar ook Beieren, Spanje en Saksen zich bij aansloten. Zie Oster, *Preussen*, 107.

¹²⁴ Wijs, *Leenstelsel*, 72.

Afb. 45 Frederik II als kroonprins, door Antoine Pesne, circa 1736.

grens werd daarom ervaren als een bron van zorg. De toestand van vloot en leger was echter zodanig dat de Republiek deze neutraliteit niet met kracht kon afdwingen.¹²⁵ In 1744 maakte Frankrijk een einde aan deze ‘wankele’ neutraliteit.¹²⁶

Frederik II beschikte over een groot en goed geoefend leger en aarzelde niet om zijn soldaten daadwerkelijk in te zetten. Hij maakte veel indruk door in december 1740 Silezië binnen te vallen en in twee Silezische Oorlogen (1740-1742 en 1744-1745) successen te boeken. Hij had tot grote schrik van de Republiek laten zien waartoe hij militair in staat was. In de Republiek leidde de onverwachte aanval op Silezië tot scherpe reacties.¹²⁷ De vaak heftige kritiek was gericht tegen Frederik II die van ontrouw werd beticht. De Pruisische gezant te Den Haag, Von Raesfeld, deed zijn best om deze ongunstige indruk tegen te gaan.¹²⁸ Op 24 april 1741 dienden de Staten-Generaal over

¹²⁵ Schutte, ‘De Republiek’, 292-293; Bruggeman, Nassau, 289.

¹²⁶ De Franse koning Lodewijk XV veroverde toen een aantal barrièresteden. De rest volgde na de nederlaag bij Fontenoy (1745). Schutte, ‘De Republiek’, 293. De barrièresteden lagen langs de Franse grens, zoals Veurne, Fort Knokke, Ieper, Waasten, Menen, Doornik en Namen. Hier lagen garnizoenen van het Staatse leger ingevolge het Barrièretraktaat van 15 november 1715. De Republiek hechtte veel waarde aan een permanent veiligheidsstelsel: de Barrière, maar dit bleek een ‘papieren schild’ te zijn geweest. Zie Schutte, ‘De Republiek’, 293.

¹²⁷ Zie voor de beeldvorming en reacties in de Republiek: De Jongste, ‘Beeldvorming’, 504-511.

¹²⁸ Hij maakte hiervoor gebruik van pamfletten. Zie De Jongste, ‘Beeldvorming’, 503-504.

deze inval hun protest in bij Pruisen: Frederik II moest zijn troepen uit Silezië terugtrekken.¹²⁹ De Pruisische koning trok zich hier echter niets van aan. Na Frederiks overwinning in de Eerste Silezische Oorlog voelde de Republiek zich bedreigd. De IJssel werd versterkt en bij Westervoort wierp men verschanzingen op. Ook had Frederik in september 1740 zijn troepen plotseling het gebied van de Prins-bisschop van Luik, George II Lodewijk van Bergen, laten binnentrekken vanwege een geschil over bezitsrechten over de baronie van Herstal. De Pruisische koning behaalde een gemakkelijke overwinning. Dit militaire machtsvertoon had diepe indruk gemaakt.¹³⁰ Het buurland Pruisen was voor de Republiek een geduchte 'tegenstander' waarmee terdege rekening moest worden gehouden.¹³¹ Er diende dus voorkomen te worden dat de machtige Pruisische koning in het harnas zou worden gejaagd.¹³² De situatie werd nog precairder toen Frankrijk, Frederiks bondgenoot, op 17 april 1747 aan de Republiek de oorlog verklaarde. Op 5 juni 1744 had Pruisen met Frankrijk een alliantieverdrag gesloten (Verdrag van Parijs).¹³³ Het Franse leger trok meteen Vlaanderen en Staats-Brabant binnen. Op 16 september 1747 werd Bergen op Zoom ingenomen. Ook in dat jaar werd Maastricht veroverd. De Staten van Holland hadden dus hun handen vol aan de oorlog met Frankrijk en moesten prioriteiten stellen. Op 18 oktober 1748 kwam met de ondertekening van de Vrede van Aken een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog.¹³⁴

7.11 De Leenkamer van Naaldwijk

De Pruisische koning had voor de registratie en administratie van de door hem in leen uitgegeven Hollandse goederen, achterlenen dus, in het Westland en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe de beschikking over de reeds bestaande Leenkamer van Naaldwijk.¹³⁵ De stadhouder-griffier van deze leenkamer vertegenwoordigde de Pruisische

¹²⁹ Van Nimwegen, *Republiek*, 145.

¹³⁰ De Jongste, 'Beeldvorming', 502; UA, 1001, HA, inv. 3699, Publicatie ter verdediging van de maatregelen door Frederik II tegen de Prins-bisschop van Luik genomen, met weerlegging van de kant van Luik (1740). Frederik liet 1.600 soldaten Herstal binnentrekken. Op 26 oktober 1740 schreef Frederik II aan Voltaire dat zijn zaak in Luik helemaal was afgehandeld. Frederik II had op 20 oktober 1740 zijn claim op Herstal ingetrokken in ruil voor 240.000 taler (daalders). Zie Voltaire, *Briefwisseling*, Frederik II aan Voltaire (26 oktober 1740), 390 en noot. De Franse schrijver en filosoof Voltaire (1694-1778), François-Marie Arouet, correspondeerde 42 jaar met Frederik II en woonde van 1750-1753 als gast van de Pruisische koning in Sanssouci te Potsdam.

¹³¹ Zie Porta, *Corver*, 177-178.

¹³² Hieruit blijkt de zwakke positie van de Republiek in het internationale krachtenveld.

¹³³ Gooch, *Friedrich der Grosse*, 202. Dit verdrag hield twaalf jaar stand.

¹³⁴ Bij de vrede van Aken behield Pruisen Silezië, maar Maria Theresia van Oostenrijk werd in de overige Habsburgse erflanden als troonopvolgster erkend. De Republiek werd opnieuw in het bezit gesteld van de inmiddels ontmantelde barrièresteden.

¹³⁵ Dit was de Hofstad van Hontsholt te Naaldwijk. Deze leenkamer behoorde al in het midden van de dertiende eeuw aan de heren van Naaldwijk. Koning-Stadhouder Willem III was ook heer van Naaldwijk en had voor zijn leenzaken de beschikking over deze leenkamer gehad. De Naaldwijkse leenkamer ressorteerde onder de Nassause Domeinraad. Toen Frederik I in 1711 voorlopig in het bezit werd gesteld van een groot aantal goederen in het Westland kon hij, als heer van Naaldwijk, de leenkamer gebruiken voor het uitgeven van lenen. Bij de verkoop in

koning en werd bijgestaan door een aantal leenmannen. De lenen die Frederik II in de Rietwaard in Lage Zwaluwe uitgaf werden door deze leenkamer verheven en door de stadhouder-griffier in het leenregister ingeschreven.¹³⁶ Voor de leenmannen en -vrouwen van de Rietwaard werden leenbrieven opgesteld. Verder zou hij over de leenmannen rechtspreken en vonnis wijzen. Hij inde onder andere de heergewaden en de hofrechten en hield daarvan een register bij. Van de inkomsten moest hij jaarlijks rekening, bewijs (verantwoording) en *reliqua* doen. Ook had hij de plicht alles te doen wat een goede en getrouwe stadhouder en griffier van de lenen diende te doen. Zijn eed werd afgenomen door de Pruisische gezant Johan Masch te Den Haag.¹³⁷ De leenbrieven die door de Leenkamer van Naaldwijk voor de leenmannen en -vrouwen van de Rietwaard werden opgesteld bevatten de volgende informatie.¹³⁸

Figuur 1 Gegevens leenbrief voor de leenmannen en -vrouwen in de Rietwaard

Naam van de leenman
Omschrijving, plaats en grootte van het leen
Verwijzing naar de leenbrief die was opgesteld door de griffier van de Leenkamer van Naaldwijk, Jan Godfried Olffen
Belendende percelen e.d. van het leen
Onder welk nummer het leen in het kleine register werd geregistreerd
Van wie het leen afkomstig was
Wanneer, aan wie en hoeveel cijns er jaarlijks betaald diende te worden
Voorwaarden van het onversterfelijk leen
Het heergewaad
Door wie en bij wie hulde, belofte en manschap was gedaan
Welke leenmannen aanwezig waren
Wat er door de leenman nog aan achterstallige cijns en dubbele hofrechten betaald moest worden vanwege begane <i>versuijmen</i> . In de meeste gevallen moest er over de laatste acht jaar, tot 1 mei 1753, nog een bedrag van twintig gulden per leen voldaan worden
Vermelding waar en wanneer de leenbrief was opgemaakt
Met groot zegel en vermelding van de naam van de stadhouder: C.B. van Schwarm

1754 van de Hollandse domeinen en huizen werd de leenkamer door Frederik II op 20 februari 1754 overgedragen aan Anna van Hannover. Zie hoofdstuk 14.

136 Bij de leenkamer stonden 198 lenen geregistreerd. De Rietwaard was nr. 198. De Pruisische heer had alleen de gronden in de Rietwaard in leen uitgegeven, de overige gronden werden door hem verpacht.

137 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 155r-156r, Aanstellingsbrief van Jan Peter Ravens als stadhouder en griffier van de Leenkamer van Naaldwijk (21 november 1732).

138 Zie tevens NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, Leenbrieven nr. 381, 383, 384, 385, 386 en 387, 126-138. Al deze gegevens werden opgenomen om verduistering van de lenen en het niet (op tijd) betalen van de erfpachten in de toekomst te voorkomen. Zie tevens hoofdstuk 11.

7.12 Slot

Sinds de Middeleeuwen bestond er tussen de leenheer en de leenman een persoonlijke band, die tegelijk zakelijke kanten had en was geconcentreerd op het leen. Lenen waren veelal erfelijk en bleven generatieslang in het bezit van één familie. Zij vielen meestal pas aan de leenheer terug als de familie van de leenman was uitgestorven. Hoewel de relatie leenheer-leenman in de loop der tijd steeds meer van haar oorspronkelijke kenmerken verloor, bleven oude gebruiken zoals leenverhef en leenhulde gedurende de hele periode van de Republiek bestaan, zij het in afnemende kracht. Zo werd de leeneed door de Staten van Holland, op verzoek van een lid van de Ridder-schap, op 18 januari 1736 vervangen door een belofte. Wat betreft de leengoederen, nagelaten door Willem III: zowel de Friese Nassaus als de Hohenzollern – Frederik I en na hem zijn zoon Frederik Willem I – hoefden deze niet bij de Staten van Holland te verheffen zolang er geen definitieve verdeling van de erfenis had plaatsgevonden. Maar na de sluiting van het Traktaat van Partage in 1732 moest Frederik Willem en ook Willem IV dit wél doen. Beiden weigerden echter omdat de Staten-Generaal als plaatsvervanger van de erfgenamen van Willem III de goederen al hadden verheven en gingen eraan voorbij dat dit slechts gold totdat deze definitief zouden zijn toegewezen.

Voor Frederik Willem I als buitenlands vorst was het onaanvaardbaar, aan de Staten van Holland hulde, eed en manschap te bewijzen. Hierdoor zou immers een hiërarchische verhouding tussen bovenaan de Staten als leenheer, en daaronder de machtige Pruisische koning als leenman worden bevestigd. In feite hoefde dit geen probleem te zijn, want het was in de Republiek al eerder voorgekomen dat een leenman machtiger was dan zijn leenheer. Ook was Frederik Willem niet bereid tot betaling van de impost op de collaterale successie. Zijn redenering was dat het Huis Oranje recht had op vrijstelling daarvan en dat hem als lid van dat Huis die vrijstelling ook toekwam. Zonder deze betaling kon hij de lenen niet eens verheffen. Bijgevolg kreeg hij geen geldige leenbrief. Hetzelfde standpunt werd ook ingenomen door Frederik Willems zoon Frederik II. De Staten van Holland lieten deze unieke en ongebruikelijke situatie maar toe om problemen met de Pruisische vorsten te voorkomen.

Omdat Frederik Willem I en Frederik II hun lenen niet hadden verheven, waren zij formeel gezien geen leenman, maar de facto wel. Zij maakten gebruik van rechten en van voordelen van de leenman en gedroegen zich ernaar. Een duidelijk voorbeeld daarvan was Frederik Willems vergeefse poging om van zijn ingezetenen in de Hollandse heerlijkheden een don gratuit te krijgen. Nog dubieuzer was de positie van de Pruisische lokale heer toen hij tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog bondgenoot was van Frankrijk, de tegenstander van de Republiek. Ook deze zaken zagen de Staten van Holland door de vingers onder andere om politieke problemen met hun buurman te vermijden. Voor de administratie van zijn in leen uitgegeven Hollandse goederen beschikte Frederik II, in zijn hoedanigheid van heer van Naaldwijk, over de Leenkamer van Naaldwijk. Bij deze leenkamer waren van oudsher alleen de Westlandse leengoederen geadministreerd; nu werd er het Zwaluwse leengoed de Rietwaard in Lage Zwaluwe aan toegevoegd.

8 Bestuur en beheer van de Zwaluwen onder de Pruisische koningen

Inleiding

De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe kwam in 1711 voorlopig in handen van de Pruisische koning Frederik I. Daarbij dringt zich de vraag op of de Pruisische heer veranderingen in de bestaande bestuursvorm van de Zwaluwen heeft aangebracht of dat hij koos voor continuïteit. Hij had het recht om bestuurders en beampten te benoemen. De vraag is of hij van dat recht gebruik maakte om meteen andere personen aan te stellen. Hij kon ook de oude garde laten zitten. Een ander punt van onderzoek is of de nieuwe heer wijzigingen aanbracht in de taken van de Zwaluwse bestuurders en in de overheidsstructuren. In de periode van de Oranjes als heer van de Zwaluwen waren de communicatielijnen relatief kort. De Nassause Domeinraad, die als intermediair fungeerde, was in Den Haag gevestigd. De lijnen tussen de bestuurders in Hooge en Lage Zwaluwe en de Pruisische koningen in Berlijn waren veel langer. De Pruisische heer moest hiervoor een oplossing vinden. Eerst zal worden ingegaan op de positie en de rechten van de heer van de Zwaluwen.

8.1 De hoge heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe met haar rechten

Een heerlijkheid was een gebied waarvan de gronden en/of rechten door de landsheer (nu de Staten van Holland) in leen waren gegeven aan een lagere heer. Gewoonlijk bezat de heer van een heerlijkheid er de heerlijke of vorstelijke rechten. Van deze rechten was het recht op bestuur en rechtspraak het voornaamste. Op het gebied van justitie was er onderscheid tussen heerlijkheden met een hoge dan wel middelbare en lage rechtspraak. De heer van een heerlijkheid met hoge rechtspraak had het recht misdrijven te berechten waarop lijfstraffelijke vonnissen, ook de doodstraf, konden worden uitgesproken. De middelbare rechtspraak beperkte zich tot burgerlijke en boetstraffelijke zaken, terwijl de lage justitie, ook wel vrijwillige rechtspraak genoemd, was geconcentreerd op civiele zaken, die ook wel aan een notaris konden worden toevertrouwd. Dit was afhankelijk van de tijdsperiode en van de plaats.¹ De lage en middelbare rechtspraak werden ook wel dagelijkse rechtspraak genoemd. Hooge en Lage Zwaluwe waren een hoge heerlijkheid, zij bezaten zowel de hoge, middelbare als de

¹ Sanders, 'Heerlijkheden', 49.

lage rechtspraak. Aan een ambachtsheerlijkheid was alleen de middelbare en lage rechtspraak verbonden.²

Zoals gezegd kreeg Frederik I op 28 juli 1711 voorlopig onder andere Hooge en Lage Zwaluwe toegewezen. Vanaf die datum had hij het genot van deze goederen en tevens de daaraan verbonden rechten en plichten.³ Aan deze voorlopige deling door de Staten-Generaal als executeurs-testamentair konden geen rechten worden ontleend. Het was niet zeker dat Frederik bij een definitieve verdeling dezelfde goederen zou krijgen. De administratie zou tot het einde van 1711 nog door de Nassause Domeinraad worden gevoerd, omdat de administraties van de goederen die aan de nalatenschap waren onttrokken niet goed gesplitst konden worden.

Daarna was er nog contact met de Nassause Domeinraad, zoals in de kwestie van de benoeming van een heemraad door Frederik I. Toen de Pruisische koning heer werd van deze heerlijkheid bleven de Zwaluwen een Hollands leen. Het werd dus geen Pruisisch gebied. De Staten van Holland waren de iure leenheer van de Pruisische koningen. Hoewel Frederik Willem I en Frederik II hun Hollandse lenen nooit hebben laten verheffen kunnen wij hen, zoals al gezegd, toch de facto als leenman van de Staten van Holland beschouwen. De Pruisische koningen werden beschouwd als ingezetenen van de Republiek.⁴

Evenals de Oranjes had de Pruisische heer verschillende rechten die hij kon verpachten.⁵ Frederik I had het recht van eendenkooi.⁶ Dit recht was voorbehouden aan diegene die het recht had van vogelarij (vogeljacht). Tevens behoorden het windrecht onder Hooge Zwaluwe, het visrecht en het recht op cijzen toe aan de heer.⁷ De korenmolen aan de Molendijk werd namens hem verpacht, evenals de visserij, de jacht, de vogelarij en de snippenvangst.⁸ Hooge en Lage Zwaluwe hadden beide een haven die was voorzien van een trekpad of trekdam.⁹ De kaai- en havengelden in Hooge Zwaluwe werden door rentmeester Johan Recalf van Fenema pas vanaf 1748 voor zijn heer Frederik II ge-

² Wijs, *Leenstelsel*, 13.

³ De Pruisische koning had via zijn gezant Von Hymmen verzocht om inspectie en overgave van de charters van de geëxtraheerde goederen. Bovendien wilde hij weten wanneer hij het genot van deze goederen zou krijgen. GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 431-432, Von Hymmen aan SG (1711); ERSg, 433 (24 oktober 1711); 434, Von Hymmen aan SG (24 oktober 1711).

⁴ Zie hoofdstuk 13.

⁵ Om een idee te krijgen van de inkomsten, zie bijlage 7.

⁶ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7634, Recht van eendenkooi. Zie hoofdstuk 13.

⁷ Omdat de heer het windrecht bezat was hij de enige die gerechtigd was een windmolen te laten bouwen en zo het recht van de wind te gebruiken.

⁸ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 769, 1707 en 1708, Visrecht, en inv. 766 en 795, Jachtrecht. De pacht van de korenmolen bracht van 1710-1711 910 gulden op, van 1712-1713 790 gulden en van 1714-1715 755 gulden. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 115, Den Molen onder de Zwaluwen is verpacht (z.d.). Ook verleende de heer van de Zwaluwen vergunningen aan zijn ingezetenen om bijvoorbeeld een grutmolen, aangedreven door paarden, te bouwen en in werking te hebben. De vergunninghouder moest aan de heer ieder jaar recognitie betalen. Recognitie is een bedrag dat op een gezette tijd, bijvoorbeeld jaarlijks, ter erkenning van een recht (aan de heer) moest worden gegeven. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 671-751, Vergunningverlening voor het bouwen en in werking hebben van een grut-, gort- of pelmolen in de Zwaluwen (1712). Recognitie kon worden afgekocht.

⁹ Ook jaagpad genoemd. Dit was een pad langs het water om schepen, als de wind ongunstig was, vooruit te trekken.

Afb. 46 Openbare verpachting in Hooge Zwaluwe van de visserijen en de korenmol op 29 oktober 1711, Paulus Scheltus, 1711.

ind.¹⁰ In 1695 zou het dorpsbestuur aan schout-baljuw Christiaan Swaens¹¹ het recht hebben gegeven om impost te heffen op in- en uitgaande schepen en tevens op onder andere runderen, paarden en kleinvee.¹² De erfgenamen van Swaens hadden dit pri-

¹⁰ Zie voor de inkomsten figuur 2. Johan Recalf van Fenema was op 24 mei 1735 door Frederik Willem I benoemd tot rentmeester van de Zwaluwen. Hij wordt in het vervolg Van Fenema genoemd. Zie voor een beknopte stamboom van Van Fenema bijlage 14. In Lage Zwaluwe werden de haven- of kadegelden verpacht.

¹¹ Christiaan Swaens was een zoon van Anthoni Swaens, secretaris van Roosendaal en Nispen, en Elisabeth van Herwaarden. Hij werd op 10 april 1649 in Roosendaal gedoopt. Christiaan ging op 8 juli 1678 in Breda in ondertrouw met Anna Sophia Schellekens uit Den Haag. Na haar dood trad hij voor de tweede maal in het huwelijk met Maria Vivien. Zij was een dochter van de Dordtenaar Nicolaas Vivien, jurist en stedelijk magistraat in Dordrecht. Zie hoofdstuk 9.

¹² De schepenen van de Zwaluwen waren namelijk met schout-baljuw Swaens overeengekomen dat deze op zijn grond langs de haven een trekpad zou aanleggen en onderhouden, zodat alle vaartuigen die in de haven van Hooge Zwaluwe kwamen lossen of laden goed in- en uitgetrokken konden worden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Kopie nr. 21, Extract notulen DZ, 9 december 1695. Als tegenprestatie mocht Swaens zelf impost heffen en incasseren. Vreemde schippers moesten voor hun vaartuigen in de haven van Hooge Zwaluwe betalen. De Zwaluwse schippers waren vrijgesteld, maar dienden wel ieder jaar drie schuiten met zand voor het onderhoud van de

Afb. 47 Links de Zwaluwse korenmolen aan de Molendijk. Detail van een kaart met daarop diverse polders en de korenmolen, anoniem, ongedateerd. Rechts de huidige situatie: de Molendijk zonder molen, ongedateerd.

vilege in 1742 verkocht aan de heren Dominique Palairet (Palleret), koopman te Den Haag, François Lormier, domeinraad van Frederik II, Johan Louis de la Faille, schout-baljuw van de Zwaluwen, en François van Riel, onder andere penningmeester van de Royale Polder en heemraad van de Emiliapolder.¹³ De rentmeester vond echter dat de heer van de Zwaluwen recht had op de inkomsten van de haven- en kadegelden. Uiteindelijk wist Van Fenema in 1747 de kwestie met het dorpsbestuur ten gunste van de Pruisische koning te regelen.¹⁴

trekdam aan te voeren of wanneer zij in gebreke bleven moesten zij voor iedere schuif drie gulden geven. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Kopie nr. 21, Extract notulen DZ, 9 december 1695.

13 De erfgenamen van Christiaan Swaens hadden de grond waarop het trekpad was gelegen aan deze vier heren verkocht en tevens het recht om impost te heffen en te innen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Kopie uit het vestboek van de Zwaluwen, folio 247 (2 november 1742) en folio 223 (31 oktober 1741), Verkoop van gronden langs de haven door de erfgenamen van Swaens. Volgens Van Fenema zouden deze vier heren of hun voorganger Swaens met toestemming van het dorpsbestuur aan dit voorrecht nog het recht om kadegeld te innen hebben gevoegd. Hij betoogde dat het heffen van haven- en kadegelden een seigneuriaal recht was en dus voorbehouden aan de heer van de Zwaluwen. Bovendien hoorde de haven en de dijk waaraan het trekpad was gelegen tot de bezittingen van de Pruisische koning. Van Fenema verzocht het dorpsbestuur om opheldering, herziening van zaken en behoorlijke genoegdoening. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Van Fenema aan DZ (9 juli 1746); RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 196, DZ aan Van Fenema (21 augustus 1746).

14 Op 21 oktober 1747 werd tussen het dorpsbestuur en de eigenaar van de trekdam, François van Riel, een overeenkomst gesloten. Het dorpsbestuur trok het octrooi van Swaens in en besloot het trekpad te laten vervallen. Van Riel kon de grond nu zelf gaan gebruiken om er bijvoorbeeld bomen te planten. De rentmeester kon het jaar daarop de haven- en kadegelden voor zijn Pruisische heer incasseren. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 41-42, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), nr. 23-24. Zie tevens NA, 1.08.11, ND, inv. 7642.

Figuur 2 Ontvangen kade- en havengelden vanwege de haven te Hooge Zwaluwe¹⁵

Jaar	Bedrag in guldens, stuivers en penningen per jaar
1748	30-00-00
1749	22-10-00
1750	36-00-00
1751	17-06-00
1752	18-18-08
Totaal	124-14-08

De landroute van Holland naar Brabant liep door Lage Zwaluwe. Het veer over de Biesbosch vormde een factor in deze route. Ook dit binnen de Zwaluwen gelegen schippersveer werd verpacht. Tevens kon de koning gronden verpachten of in erfcijns geven. De netto inkomsten die door de Pruisische heer werden genoten kwamen in de Oranische Sukzessionskasse in Berlijn terecht.¹⁶ Hier wordt later op teruggekomen.

8.2 Frederik I (1711-1713)

Frederik I gaf in 1702 archivaris Johann Jakob Julius Chuno opdracht voor de inrichting van het Oranisches Archiv te Berlijn.¹⁷ Hierin werden stukken over aangelegenheden met betrekking tot de erfenis van Willem III en de verwerving van goederen uit deze nalatenschap ondergebracht. Chuno voegde de lopende en de oudere correspondentie tussen Brandenburg-Pruisen en de Oranjes die betrekking had op de nalatenschap van Willem III samen.¹⁸ De koning benoemde op 5 juni 1706 graaf van Wartenberg, opperkamerheer en gunsteling, tot erfstadhouder van alle goederen die door de dood van Willem III aan Pruisen zouden zijn toegefallen.¹⁹ Het was een functie waaraan weinig of geen werkzaamheden verbonden waren, maar wel een bezoldiging. Deze bedroeg 6.000 Reichstaler per jaar.²⁰

De 'Direktion der oranischen Erbschaftssachen' werd op 12 juli 1706 aan geheimraad Heinrich Rüdiger von Ilgen, die binnen de Geheime Raad verantwoordelijk was voor buitenlandse aangelegenheden, opgedragen.²¹ Ook richtte men in 1706 de Oranische Sukzessionskasse op. Hier werd het financiële beheer van de Oranjegoederen gedaan.²²

¹⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, nr. 36, Maandstaat (1754), nr. 3, Het Kade- en Hafen-Geld op de Hooge Swaluwe.

¹⁶ Kohnke, 'Oranischen Archivs', 290. Zie voor de rekeningen GStA PK, II HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 en 13.

¹⁷ Dit archief bevindt zich in het Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz te Berlijn.

¹⁸ Chuno legde voor de archiefstukken repositor (Rep.) 64 aan die de naam Oranisches Archiv kreeg.

¹⁹ Zie voor Van Wartenberg hoofdstuk 6.

²⁰ Toen Van Wartenberg in 1711 bij Frederik I in ongenade viel raakte hij deze functie kwijt.

²¹ Er werd door de koning geen speciale functionaris voor de zaken met betrekking tot de Oranje-erfenis benoemd.

²² Een van de taken was het opstellen van de jaarlijkse rekening. Voor de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe werden de financiële gegevens door de (substituut)-rentmeester verstrekt. De informatie uit de rentmeestersrekening werd in de rekening in het kort opgenomen.

Wellicht hadden deze activiteiten te maken met het afsluiten van een overeenkomst in 1706 over de verdeling van de erfenis die, zoals we al hebben gezien, op het laatste nippertje toch niet doorging. Omdat het er naar uitzag dat de verdeling lang zou gaan duren werd in 1707 eveneens in Berlijn een *Oranische Kanzlei* of *Oranische Expedition* opgericht. In deze kanselarij, die in een personele unie met het Oranjearchief was verbonden, voerde men onder andere de correspondentie betreffende de erfenis. Op 25 juli 1707 werd Wilhelm Heinrich Culemann benoemd als hoofd, *Expedierenden Sekretär*, van de kanselarij. Hij volgde tevens archivaris Chuno op. In Berlijn speelden twee functionarissen van Frederik I een belangrijke rol. Dat waren Johann Kasimir Kolbe, graaf van Wartenberg, en Heinrich Rüdiger von Ilgen. Alle gewone inkomende zaken werden naar hen ter behandeling gestuurd. Brieven van buitenlandse hoven en gezanten werden in aanwezigheid van de koning geopend en door Von Ilgen voorgelezen. Hij voerde de besluiten van Frederik I, conform het afschrift, uit. Alleen dringende zaken werden bij de koning bekendgemaakt zodat hij hierover een besluit kon nemen. De overige werden aan de ministers ter behandeling gelaten.²³ Er waren ministers voor Buitenlandse Zaken, Financiën en Justitie.

8.3 Frederik Willem I (1713-1740)

Op 25 februari 1713 overleed Frederik I. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Frederik Willem I, de Soldatenkoning. In de loop van de jaren veranderde het regeringsstelsel. Tien jaar later, in 1723, werd door Frederik Willem I in de provincies in Pruisen de verschillende provinciale Krijgs- en Domeinkamers als uitvoerend orgaan van de Pruisische regering ingesteld.²⁴ Een van deze provinciale kamers was de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef.²⁵ Deze was onder andere belast met het beheer over Frederiks Hollandse goederen. Dit vanwege de gunstige ligging van Kleef ten opzichte van de Republiek. De Krijgs- en Domeinkamer voerde in de Zwaluwen dezelfde werkzaamheden uit als de Pruisische gezant/domeinraad te Den Haag. De gezant hield de krijgs- en domeinraden op de hoogte van de gang van zaken en werkte met deze raden samen.²⁶ De provinciale kamers vielen onder het bestuur van het door de koning eveneens in 1723 opgerichte *General-Ober-Finanz-Kriegs-und Domänen-direktorium*, het Generaal-

²³ Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, 227.

²⁴ Deze kamers waren tevens een schepping van Frederik Willem I en ontstonden uit een samenvoeging van krijgscommissariaten en ambtskamers, die belasting en pachtgelden inden en de goederen van de koning beheerden. Zij ontstonden, net als het Generaal-Direktorium, in het kader van een reorganisatie in opdracht van Frederik Willem I.

²⁵ Adolf, *Brandenburg-Preußens*, 19. Zie ook Althoff en Brockfeld, *Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung*. De Krijgs- en Domeinkamer te Kleef was belast met het beheer over Kleef, Meurs, Gelre, Neuchatel en de Oranjesuccessie. Het archief bevindt zich in het Nordrhein-westfälischen Hauptstaatsarchiv te Düsseldorf. De Krijgs- en Domeinkamer was gevestigd in het slot van Kleef (de Zwanenburcht).

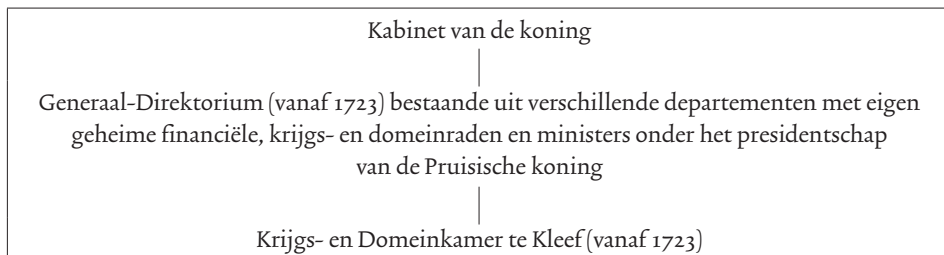
²⁶ De rentmeester in de Zwaluwen bleef gewoon in dienst, maar kreeg wel met deze raden te maken. De krijgs- en domeinraden waren onder andere betrokken bij de benoeming van een predikant, de bode en een hulponderwijzer in de Zwaluwen. Zie hoofdstuk 10.

Afb. 48 Het kasteel van Kleeve (de Zwanenburcht) waar de Krijgs- en Domeinraad van Kleeve was gevestigd, door Franz Schreyer, ongedateerd.

Direktorium, te Berlijn. In Berlijn zetelde de Pruisische regering. Vanaf 1723 vormde het Generaal-Direktorium het hoogste centrale Pruisische bestuursorgaan. Dit kwam in de plaats van het General-Kriegs-Kommissariat en het General-Finanz-Direktorium. Het Generaal-Direktorium was een schepping van Frederik Willem I. Hoewel de koning zelf president hiervan was, woonde hij de zittingen nooit bij. De kantoren bevonden zich in het Berlijnse Slot.²⁷ Deze overheidsinstelling bestond uit vier provinciale afdelingen of departementen met aan het hoofd een minister. Het departement van Buitenlandse Zaken hield zich beleidsmatig bezig met de bezittingen van de Pruisische koning in Holland en was verantwoordelijk voor het beheer hiervan. Het behandelde namens Frederik Willem I de benoemingen van Zwaluwse functionarissen.

Figuur 3 De regeringsorganen en functionarissen in Pruisen onder Frederik Willem I en Frederik II

²⁷ Het Berliner Schloss werd in 1689 door Frederik I gebouwd als uitbreiding van het koninklijk paleis aan de rivier de Spree.

8.4 Frederik II (1740-1754)

Na de dood van Frederik Willem I op 31 mei 1740 volgde zijn zoon Frederik II hem op. Frederik was de laatste Pruisische heer van de Zwaluwen. In de periode dat Frederik II heer van de Zwaluwen was besloot hij al snel om de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe en later ook zijn andere Hollandse domeinen te verkopen. In die periode liepen in de Zwaluwen nog een drietal projecten: de verduisterde lenen in de Rietwaard, de moernewerking in de polder de Oude Moer en de kwestie van de Tongplaat.²⁸

In Pruisen behielden de meeste ambtenaren en generaals hun functie.²⁹ De Pruisische koning voegde aan het Generaal-Direktorium nog enige departementen toe.³⁰ In de regeringsperiode van Frederik II speelde diens kabinet een belangrijke rol bij sommige zaken die hierna aan de orde komen: de verkoop van zijn Hollandse lenen en huizen, maar ook bij de kwestie van de Tongplaat. Gedurende de zomermaanden deed Frederik II zijn regeringswerk in zijn slot Sanssouci te Potsdam.³¹ In de winter werkte hij meestal in slot Charlottenburg. De Pruisische koning, die zijn eigen minister van Buitenlandse Zaken was, werd in zijn kabinet bijgestaan door kabinetsministers en een kabinetssecretaris. Adrian Bernhard von Borcke werd in 1728 door Frederik Willem I tot kabinetsminister benoemd.³² Heinrich von Podewils, die door Frederik II over de meeste aangelegenheden werd geïnformeerd, was op 1 november 1730 door Frederik Willem I benoemd tot kabinetsminister.³³ Frederik Willem I benoemde op 27 november 1731 Wilhelm Heinrich von Thulemeier als zodanig.³⁴

De geheime staats-, krijgs- en kabinetsraad en kabinetssecretaris August Friedrich Eichel (1698-1768) had een belangrijke functie.³⁵ Eichel nam de dictaten van de koning op en deed als secretaris het grootste deel van de politieke correspondentie. Frederik II dicteerde zijn secretaris de verordeningen en de beschikkingen, de zogenaamde kabinetsorders. Bijna 30 jaar, tot zijn dood in 1768, schreef Eichel praktisch alle belangrijke en geheime brieven en besluiten van Frederik met betrekking tot buitenlandse en militaire zaken. Zij dragen dan meestal ook zijn handschrift. Tevens zorgde hij voor de verbinding tussen het kabinet en de hoge ambtenaren en ministers van het Generaal-Direktorium met wie de koning bijna alleen schriftelijk contact had.³⁶ Slechts zelden werd een ambtenaar voor een persoonlijk onderhoud uitgenodigd. Ambtenaren

²⁸ Zie de hoofdstukken 11 t/m 14.

²⁹ Holmsten, *Friedrich II*, 44 en Gooch, *Friedrich der Grosse*, 139.

³⁰ In 1740 het departement voor *Handel und Manufakturen* en in 1746 voor *Militärökonomie*.

³¹ In de periode 1745-1747 bouwde men de zomerresidentie van Frederik II, het slot Sanssouci [zonder zorgen], bij Potsdam. Op 1 mei 1747 kwam het slot gereed.

³² Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, Adrian Bernhard graaf von Borcke (1668-1741), geheime staats- en kabinetsminister, 412, nr. 167.

³³ Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, Heinrich graaf von Podewils (1695-1760), geheime staats-, krijgs- en kabinetsminister, 414-415, nr. 176.

³⁴ Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, Wilhelm Heinrich von Thulemeier (overleden in 1740), geheime staats-, krijgs- en kabinetsminister, 416-417, nr. 179.

³⁵ Zie voor de Geheime Staats- en Krijgsraad het boek van Klaproth, *Geheime Staats-Rath*.

³⁶ Holmsten, *Friedrich II*, 89.

Afb. 49 Foto van Slot Charlottenburg te Berlijn, door Matti Herben, 2006.

stuurden de koning voorstellen en verzoeken die hij doorlas. Omdat de teksten vaak erg onduidelijk waren en voorzien van historische verhalen kostte dat hem veel tijd. Hij had al verscheidene keren tevergeefs verzocht de teksten zo kort en bondig mogelijk te formuleren.³⁷ Frederik stippelde zelf het beleid uit en zijn ambtenaren van het Generaal-Direktorium voerden dit uit en verstrekten de koning desgewenst advies.

Uit de correspondentie tussen het kabinet en de gezanten, de resident en de secretaris blijkt dat er over diverse kwesties ook schriftelijk contact was met de minister van Staat, Von Boden. Zo diende de gezant in Den Haag, Otto Christoph von Podewils, niet alleen Frederik II, maar ook de minister volledig op de hoogte te houden over de verkoop van de Zwaluwen.³⁸ In opdracht van de koning werd ook de Kleefse krijgs- en domeinraad Rappard geïnformeerd.³⁹ De krijgs- en domeinraden werden, naast de gezant te Den Haag, door Frederik II ingezet om in zijn Hollandse domeinen kwesties uit de weg te ruimen. In 1746 stuurde Frederik II Schmitz en Rappard van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef naar Holland om daar alles wat betrekking had op de do-

³⁷ *Byzonderheden I*, Kabinetsorder van Frederik II aan het Generaal-Direktorium (26 september 1740), 137.

³⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 58, Frederik II aan Von Podewils (12 maart 1743). Zie voor de verkoop hoofdstuk 14. Wellicht gaat het hier om August Friedrich von Boden (1682-1762).

³⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I nr. 56, 17, Von Podewils aan Frederik (11 januari 1743). Zie ook 15, (21 december 1742); 23, (26 februari 1743); 58 (12 maart 1743).

meinen van de Pruisische koning te controleren, problemen op te lossen en zaken af te handelen. Op 22 oktober 1753 toonde Lodewijk Philipp von Hagen, krijgs- en domeinraad van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef, aan het dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe zijn commissie voor het afhoren en afsluiten van de dorpsrekeningen.⁴⁰ De Pruisische koning Frederik II had tot zijn grote ongenoegen vernomen dat de zaken in zijn heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwen zich in 'der äussersten unordnung' zouden bevinden. Von Hagen had van Frederik II opdracht gekregen om de financiële toestand in de Zwaluwen te onderzoeken, hun financiën op orde te brengen en alle rekeningen behoorlijk op te nemen.⁴¹ Het was belangrijk dat bij de verkoop van de heerlijkheid de financiële administratie daar in orde zou zijn. Frederik II wilde van de verrichtingen van Von Hagen op de hoogte worden gebracht.⁴² Van 22 oktober 1753 tot 6 november 1753 werden de dorpsrekeningen over de periode 1740 tot 1753 door Von Hagen afgehoord en afgesloten. Von Hagen dacht ook nog mee. Hij gaf het dorpsbestuur namelijk een groot aantal adviezen in overweging die in de toekomst konden dienen voor het welzijn en het besturen van de Zwaluwen en tevens voor een goede afwikkeling van zaken. Deze punten zouden daarna door het dorpsbestuur als regeling in een resolutie kunnen worden vastgelegd.⁴³

8.5 De Pruisische gezant te Den Haag

Zoals al gezegd waren de lijnen tussen de heer in Berlijn en diens regeringsapparaat en zijn functionarissen in Zwaluwe veel langer dan die tussen de Nassause Domeinraad te Den Haag en de Zwaluwen in de tijd dat de Oranjes heer van de Zwaluwen waren. Vanwege deze grote afstand fungeerde de Pruisische gezant te Den Haag als intermediair tussen de Pruisische koning en diens functionarissen enerzijds en de Zwaluwse ambtsdragers, de Zwaluwse bevolking en de overheidsinstellingen in de Republiek anderzijds en functioneerde hij ook als domeinraad.⁴⁴ Hij had andere taken dan de domeinraad in de Zwaluwen. Over deze lokale domeinraad later meer. De gezant/domeinraad nam uit naam van de Pruisische heer de eed af van de functionarissen van de

⁴⁰ RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 35v (22 oktober 1753). Een van de eisen van schout-baljuw en ontvanger Johan Louis de la Faille om in 1753 achterstallige belastingen af te dragen was dat Frederik II eerst de dorpsrekeningen zou laten affhoren. Deze werkzaamheden werden voorheen ook door de Pruisische gezant/domeinraad uitgevoerd. Dit was zeker het geval onder Frederik I. Zie hoofdstuk 9.

⁴¹ Bovendien moesten er nog verrekeningen plaatsvinden. Zie hoofdstuk 14.

⁴² RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 35v (22 oktober 1753), Frederik II aan Von Hagen (12 december 1752). De koning ondertekende zijn brief met Federic. Dit deed hij vooral in brieven aan goede vrienden en bekenden, zoals Voltaire.

⁴³ RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 39v-41v (22 oktober tot 6 november 1753). Hij gaf negentien adviezen die vooral betrekking hadden op financiële aangelegenheden. Ook de kerkrekeningen werden afgesloten. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 36r-36v, (24 oktober 1753); 37r-38r (26 oktober 1753). Schout-baljuw De la Faille was tevens opperkerkmeester.

⁴⁴ Zie voor Pruisische gezanten, residenten en zaakgelastigden te Den Haag figuur 4. Bovendien hadden de gezanten ook de nodige contacten met de functionarissen van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef.

Zwaluwen. Hij ging in opdracht van zijn heer naar Hooge Zwaluwe om daar de verpachtingen te doen, de dorpsrekeningen die door de plaatselijke ontvanger waren opgemaakt af te horen en te sluiten en voor de afwikkeling van nog openstaande zaken. De correspondentie tussen de bestuurders in de Zwaluwen en de Pruisische functionarissen werd in het Nederlands gevoerd. Nederlandse teksten werden in Berlijn in het Duits vertaald.⁴⁵ Bij problemen was de gezant/domeinraad het eerste aanspreekpunt; tevens kreeg hij van Frederik II projecten af te handelen, zoals de hierna te bespreken kwestie van de Tongplaat, de moertering en de verkoop van zijn bezittingen in Holland. Hij communiceerde niet alleen met de bestuurders in de Zwaluwen, maar ook onder andere met de Staten van Holland, de Staten-Generaal, de Gecommitteerde Raden, de raadpensionaris, de pensionaris van Dordrecht en de prins van Oranje. Mensen die interesse hadden in een vacature in de Zwaluwen, konden via de gezant bij de Pruisische koning solliciteren en aanbevelingen doen.⁴⁶ Tevens kon men bij hem vergunningen aanvragen.⁴⁷

Figuur 4 De Pruisische gezanten, residenten en zaakgelastigden te Den Haag

Naam	Functie(s)	Periode	Bijzonderheden
Wolfgang, baron von Schmettau (-1711). ⁴⁸	Buitengewoon gezant	1701-1711	
Reinhard Richard von Hymmen, heer van Plön (1661-1722). ⁴⁹	Minister te Den Haag Buitengewoon gezant	1706-1707 1711-1713	
Daniel Meinertshagen (1675-1730). ⁵⁰	Resident Buitengewoon gezant	1710-1713 1713-1730	Hij was tevens geheimraad.
Johan Masch (-1734). ⁵¹	Resident Buitengewoon gezant	1730 1730-1734	Hij was ook geheimraad.
Johan Gerhard Meinertshagen (1694-1734). ⁵²	Resident	1730-1732	

45 De koning moest hiervoor vertalers in dienst nemen.

46 Zie voor benoemingen hoofdstuk 10.

47 Een tweetal personen vroeg een vergunning aan voor een grutmolen. Zie GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, nr. 46, 70r, Verzoekschrift van Jacobus Silvius aan Frederik I (ongedateerd); 71r-v, Verzoekschrift van Rochus van Sederen aan Frederik I (1712); 112v. De gezant liet zich adviseren door de secretaris en/of rentmeester van de Zwaluwen. Zie GStA PK, I. HA GR, Rep. 64I, nr. 46, 73r-v, Adriaan Anemaet aan Von Hymmen (8 april 1712); 116r-117r.

48 Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 346, nr. 375.

49 Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 350-351, nr. 379.

50 Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 350, nr. 378.

51 Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 351, nr. 381.

52 Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 352, nr. 382.

Naam	Functie(s)	Periode	Bijzonderheden
Abraham George Luisius. ⁵³	Resident: Buitengewoon gezant	1732/1733 ⁵⁴ 1734/1735- 1739 en 1742-1743	Hij was tevens domeinraad.
Johann Peter von Raesfeld, heer van Brock, Gross-Büllesheim en Miel (1679-1764). ⁵⁵	Buitengewoon gezant	1739-1742	
Otto Christoph, graaf von Podewils (1719-1781). ⁵⁶	Buitengewoon gezant	1742-1745	Hij was een neef van de Pruisische kabinetsminister Heinrich von Podewils. J.D. Beck was gezantschapssecretaris.
Abraham Douglas (1721-1806). ⁵⁷	Pruisisch agent	1744-1747	Hij was tevens intendant (beheerder) en had vanaf 1748 tot 1752 de Hollandse domeinen van Frederik II in pacht.
Christoph Heinrich von Ammon (1713-1783). ⁵⁸	Resident	1745-1749	Secretaris Beck handelde ook zaken af.
David du Commun. ⁵⁹	Chargé d'affaires (zaakgelastigde) ⁶⁰ Hofraad en secretaris Legatiesecretaris Legatieraad	1750-1751 1747-1749 1750	
Wilhelm Bruno von der Hellen (1718-1793). ⁶¹	Chargé d'affaires	1751-1763	Hij tekende op 11 januari 1754, samen met krijgs- en domeinraad Ludwig Philipp von Hagen, het contract voor de verkoop van de Hollandse goederen aan de Oranjes.

⁵³ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 352, nr. 383.

⁵⁴ Zie voor zijn benoeming als resident UA, 1001, HA, inv. 3644, Frederik Willem I aan SG (3 mei 1732); ERS (13 oktober 1732) betreffende de nationaliteit van Luisius.

⁵⁵ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 353, nr. 384.

⁵⁶ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 353-354, nr. 385.

⁵⁷ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 354, nr. 388.

⁵⁸ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 355, nr. 387.

⁵⁹ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 355, nr. 388.

⁶⁰ Een chargé d'affaires of zaakgelastigde behartigt in plaats van een gezant of bij diens afwezigheid de zaken van een gezantschap.

⁶¹ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 356, nr. 389.

8.6 Berlijn benoemt functionarissen

Zoals gezegd had de Pruisische heer ook benoemingsrechten. We zullen later zien dat Frederik I de bestaande bestuursvorm in tact liet. Hij mocht net als de Oranjes in Hooge en Lage Zwaluwe functionarissen, ambtenaren, de predikant en de onderwijzers benoemen.⁶² Het vergeven van ambten: de jaarlijkse recognities te betalen door de bekleder ervan, brachten voor de heer inkomsten op.⁶³ De Pruisische koning hield bij zijn aantreden in de Zwaluwen alle functionarissen en ambtenaren in dienst. Hij liet voor hen nieuwe aanstellingsbrieven maken die gebaseerd waren op hun oude benoemingsbrief. Zij legden hun eed af in handen van de Pruisische gezant te Den Haag. In het Geheime Pruisische archief te Berlijn bevinden zich ook de aanstellingsbrieven die namens Willem III werden opgesteld. Met de heerlijkheid waren deze volgens de regel naar Frederik overgegaan. Zoals gebruikelijk bouwde de nieuwe heer daarop voort. Zodra een functionaris vervangen moest worden, werd door de heer een opvolger benoemd. De meeste functionarissen resideerden in Hooge Zwaluwe, daar stond ook het dorpshuis. De heer benoemde onder andere de hierna volgende functionarissen.

De schout-baljuw

Aan het hoofd van het lokale bestuur stond als plaatsvervanger van de heer in een hoge heerlijkheid zoals de Zwaluwen een baljuw, in een ambachtsheerlijkheid een schout. In de Zwaluwen traden beide functionarissen op; de ambten werden dikwijls door één persoon bekleed. De baljuw oefende samen met de schepenen de hoge rechtsmacht uit, de schout fungeerde met de schepenen in zaken van middelbare en lage aard. Dit college, ook wel de magistraat, het gerecht of de vierschaar genoemd, hield zich niet alleen bezig met de rechtspraak maar vormde tegelijk samen met de schout het bestuur in een rechtsgebied. In de Zwaluwen bestond dit college uit negen schepenen. De schout trad op als openbaar aanklager en was hoofd van de politie in een stad of in een heerlijkheid. De schout-baljuw diende in de Zwaluwen zijn administratie bij te houden, misdadigers te straffen, boeten en schulden te innen en daarvan rekening te doen, de rechtbank op tijd bijeen te roepen en de schepenen zo dikwijls te laten vergaderen als nodig was.⁶⁴ De schout werd bijgestaan door drie vorsters of dienders 'vande justitie' die hem onder andere behulpzaam moesten zijn bij het arresteren van zwervers en veroordeelden. Ook hadden zij tot taak bedelaars en landlopers in de gaten te houden.⁶⁵ De plaatsvervanger van de schout-baljuw, de substituut-schout-baljuw of

⁶² Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 301-302. Zie voor de benoeming van een predikant hoofdstuk 10.

⁶³ Zo betaalden in 1720 schout-baljuw Bernard Van Santen en secretaris Aernoud Charles Pels ieder 40 gulden recognitie per jaar. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening (incomplete) van de domeinen in Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 119v.

⁶⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 402r-402v en 405r, Aanstellingsbrief voor Christiaan Swaens (17 oktober 1711). Zie tevens GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 42r-43v, Aanstellingsbrief voor Bernard van Santen (11 maart 1712).

⁶⁵ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 4r (30 juni 1712) en (18 juni 1715). Een vorster of diender is te vergelijken

stadhouder, kon door de Pruisische heer tevens worden benoemd als domeinraad. Hierover later meer. Christiaan Swaens was al door Willem III tegelijk als schout en baljuw benoemd en bleef als zodanig in dienst.⁶⁶ In zijn officiële benoemingsbrieven werd Swaens schout genoemd, maar in een aantal bronnen werden hij en ook zijn opvolgers aangeduid als baljuw. De ene keer ondertekende Swaens stukken als schout en bij een andere gelegenheid als baljuw.⁶⁷ Dit was uiteraard afhankelijk van de inhoud van de betreffende zaak en de stukken. Tot 1761 was de schout in de Zwaluwen ook automatisch baljuw. Bij de benoeming op 29 mei 1761 van Jan Daniel Douglas werd voor het eerst aangegeven dat iemand niet alleen als schout, maar ook als baljuw werd benoemd.⁶⁸

De schepenen

De schepenen was een uit de bevolking van een rechtsgebied gekozen lid van het college van schepenen of schepenbank.⁶⁹ Eén van de schepenen was tevens president-schepenen. De Zwaluwen hadden geen burgemeester.⁷⁰ De twee taken van dit college waren de rechtspraak en samen met de schout het bestuur in een rechtsgebied. De schout-baljuw of zijn stadhouder en de schepenen van de Zwaluwen hielden zitting in het geregtshuis in Hooze Zwaluwe. De Pruisische heer had zoals iedere heer van een heerlijkheid het recht om de schepenbank voor te zitten, recht te vragen en het vonnis na de uitspraak van de schepenen uit te voeren.⁷¹ Hij liet dit echter over aan zijn plaatsvervanger, de schout. De schout-baljuw deed ieder jaar aan de heer de voordracht voor de schepenen.⁷² Hij stuurde dan een lijst van personen waaruit de schepenen voor het nieuwe jaar gekozen konden worden: een dubbel getal aan namen, die van negen oude en negen nieuwe schepenen.⁷³ Wanneer de heer zijn keuzes had gemaakt machtigde hij de schout om de schepenen die niet opnieuw gekozen waren voor hun ver-

met de latere veldwachter. De vorster ontving een jaarsalaris van 40 gulden. In de Zwaluwen werden ook procureurs voor de vierschaar benoemd en beëdigd, zoals Joost Basen uit Zevenbergen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 4v (14 juli 1712 en 28 juli 1712); Hoofdstuk 9. Een procureur is een persoon die partijen in een civiel rechtsgeding vertegenwoordigt en met volmacht proceshandelingen verricht; pleitbezorger. De vorster betaalde in 1720, net als de dorpsbode, twee gulden en tien stuivers recognitie per jaar. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooze en Lage Zwaluwe over 1720, 119v.

⁶⁶ Zie ook hoofdstuk 9.

⁶⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 402 en 405, Aanstellingsbrief voor Christiaan Swaens (17 oktober 1711).

⁶⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 618, Heerlijkheden in de provinciën, kopieboeken van uitgaande stukken aan belanghebbenden in de domeinen, 1756-1761.

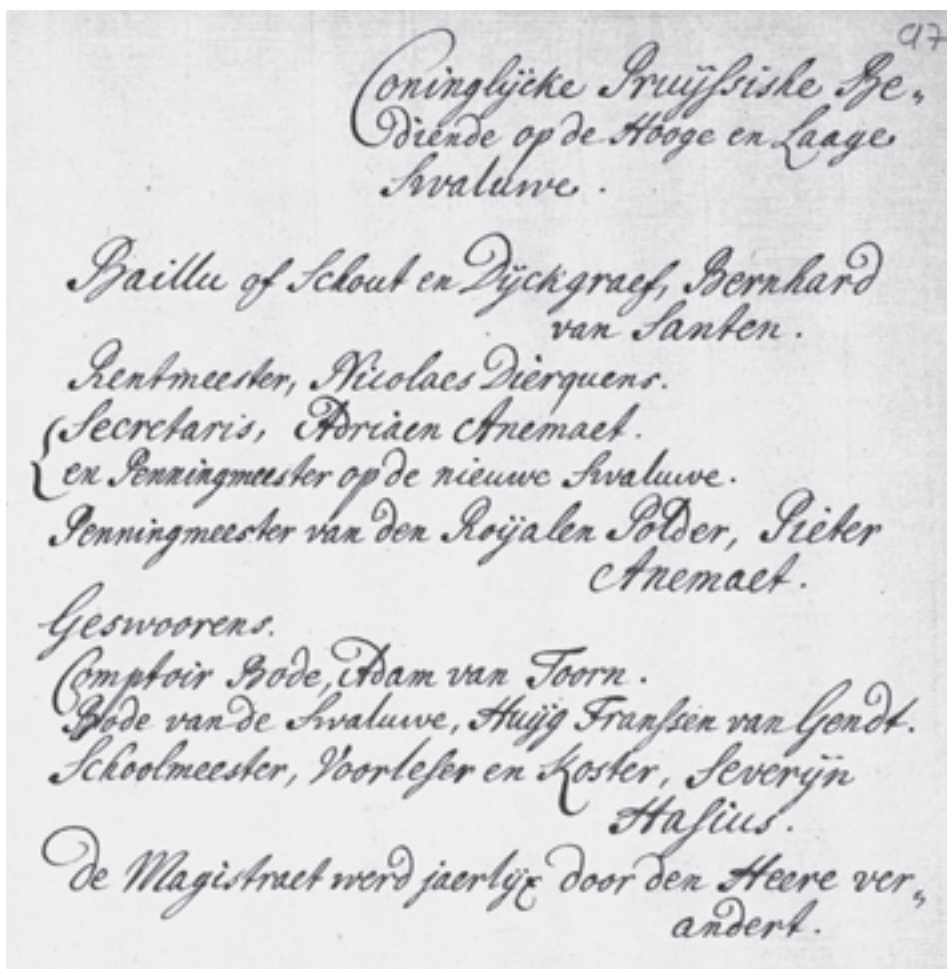
⁶⁹ De schepenen kwamen meestal uit vooraanstaande families in Hooze en Lage Zwaluwe. Zij hadden een goede baan, zoals onderwijzer of rentmeester, en waren veelal actief in het kerkbestuur. Een aantal van hen werd na hun overlijden in de kerk te Hooze Zwaluwe begraven.

⁷⁰ Uit de bestudeerde bronnen is niet gebleken dat er een burgemeester werd benoemd. Ook niet dat de president-schepenen als zodanig optrad. In Breda was de president-schepenen binnenburgemeester.

⁷¹ Tegen een vonnis kon worden geappelleerd bij het Hof van Holland.

⁷² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 97, nr. 2, Koninklijke Pruisische bedienden op de Zwaluwen.

⁷³ GStA PK, I HA GR Rep. 64 I, nr. 46, 39, Overzicht voor het kiezen van schepenen uit een dubbel getal; 38r-38v, Aangepaste akte uit 1690. Zoals uit figuur 5 blijkt kwamen vijf schepenen uit Hooze Zwaluwe en vier uit Lage Zwaluwe.

Afb. 50 Lijst van 'Coninglijke Pruijssische Bediende op de Hooge en Laage Swaluwe', anoniem, ongedateerd.

richte arbeid te bedanken en hen van hun eed te ontslaan, terwijl de nieuw benoemde schepenen beëdigd dienden te worden. Toevallig ontstond in de Zwaluwen een afwijkende situatie. Eind juli 1711 was de Pruisische koning Frederik I als heer van deze heerlijkheid benoemd en begin 1712 was de schout-baljuw overleden. Secretaris Adriaan Anemaet nam deze taak voorlopig op zich. De secretaris informeerde Frederik op diens verzoek over de manier waarop de schepenen werden voorgedragen en benoemd. Voor het gemak kon de nieuwe heer de oude schepenen nog in hun positie continueren, maar Anemaet adviseerde hem toch enkele veranderingen aan te brengen. Hij had al een aantal suggesties in de lijst opgenomen.⁷⁴ De koning kreeg van de secretaris de raad eventuele wijzigingen pas door te voeren nadat hij de nieuwe schout-baljuw

⁷⁴ Zie figuur 5.

had aangesteld.⁷⁵ Bernard van Santen werd door Frederik zelf als zodanig benoemd.⁷⁶

In 1712 werden vijf schepenen, die nog door de voormalige Nassause Domeinraad voor het jaar 1711 waren benoemd, door Frederik gecontinueerd. Vier schepenen werden door hem vervangen.⁷⁷ Van Santen bedankte deze vier schepenen en ontsloeg hen van hun eed.⁷⁸ Van Pruisische zijde koos men uit het opgegeven dubbel getal drie nieuwe kandidaten, de vierde, Pieter den Rooijen, stond niet op de lijst. Het is mogelijk dat hij later werd voorgedragen.⁷⁹

Figuur 5 Oude en (op)nieuw benoemde en beëdigde schepenen⁸⁰

1711/1712: Namen van de schepenen die nog waren aangesteld door de voormalige Nassause Domeinraad	Getal	Lijst en voorstel secretaris	1712: Namen van de (op)nieuw benoemde en beëdigde schepenen
Voor Hooge Zwaluwe		Voor Hooge Zwaluwe	Voor Hooge Zwaluwe
Pieter Anemaet		Pieter Anemaet	Pieter Anemaet, tevens president-schepen
Abraham Noeij		Abraham Noeij	Abraham Noeij
Severijn Hesius		Severijn Hesius	Severijn Hesius
Johan Silvius	3	Johan Silvius	Johan Silvius
Hendrik Pinxteren	2	Hendrik Pinxteren	Niet meer benoemd
		Dubbel getal	
	2	Jan van Ginneken	Niet gekozen
	3	Cornelis Hermans van Raamsdonk	Cornelis Hermans van Raamsdonk
		Wouter Peeters den Engelsens	Niet gekozen
		Pieter Dubbelman	Niet gekozen
		Jacobus Silvius	Niet gekozen
Voor Lage Zwaluwe		Voor Lage Zwaluwe	Voor Lage Zwaluwe
Pieter Antoni den Engelsens		Pieter Antoni den Engelsens	Pieter Antoni den Engelsens

⁷⁵ GStA PK, I. HA GR Rep. 64 I, nr. 46, 40r-40v, Anemaet aan Frederik I (7 maart 1712). Frederik I had op 4 maart 1712 een brief gestuurd waarin hij inlichtingen had gevraagd over de procedure voor het benoemen van schepenen. De secretaris had voorgesteld om bijvoorbeeld nr. 2 van de oude schepenen te vervangen door nr. 2 uit het dubbel getal. Zoals uit het overzicht blijkt werd het voorstel niet geheel door Frederik overgenomen.

⁷⁶ Zie hoofdstuk 9 en 10.

⁷⁷ Zie figuur 5.

⁷⁸ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 3v (30 juni 1712).

⁷⁹ Hierover zijn geen stukken voorhanden.

⁸⁰ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 3v (30 juni 1712).

1711/1712: Namen van de schepenen die nog waren aangesteld door de voormalige Nassause Domeinraad	Getal	Lijst en voorstel secretaris	1712: Namen van de (op) nieuw benoemde en beëdigde schepenen
Leendert Dingmans, tevens president-schepen		Leendert Dingmans, tevens president-schepen	Niet meer benoemd
Cornelis Jansen van Bavel	4	Cornelis Jansen van Bavel	Niet meer benoemd
Jacobus Barendse Smit	1	Jacobus Barendse Smit	Niet meer benoemd
		Dubbel getal	
	1	Adriaan Peter Nelemans	Adriaan Peter Nelemans
	4	Cornelis Jan Dingeman	Niet gekozen
		Wouter Adriaanse den Engelsen	Niet gekozen
		Wouter Kleijn	Wouter Kleijn
			Pieter den Rooijen

Op 30 juni 1712 beëdigde de schout-baljuw uit naam van de koning de schepenen, behalve Cornelis Hermans van Raamsdonk en Pieter den Rooijen die afwezig waren. Zij legden op 10 juli 1712 in handen van diens substituut Daniel van Bodegem hun eed af.⁸¹ De Pruisische heer nam de bestaande benoemingsprocedure over; dit deed hij ook in het Westland.⁸²

De secretaris

Ook secretaris Adriaan Anemaet werd door Frederik I in zijn functie gehandhaafd. De secretaris was verantwoordelijk voor het opmaken van akten, rekeningen en andere documenten, die betrekking hadden op Hooge en Lage Zwaluwe en de inwoners. Tevens diende hij deze documenten op te nemen in een register. Hij stelde akten, contracten, dingtalen, appointementen, vonnissen en andere wettelijke documenten van

⁸¹ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 3v (30 juni 1712). Op 30 juni 1712 stelde Van Santen Van Bodegem aan als zijn stadhouder (substituut). Bij afwezigheid van Van Santen zou hij hem waarnemen. Van Bodegem legde in handen van de schout-baljuw zijn eed af. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 3v-4r (30 juni 1712). Zie voor de tekst van de eed uit 1746: RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 185v-186r (12 januari 1746). Van Bodegem werd op 16 oktober 1712 door Van Santen aangesteld als substituut-ontvanger. Zie hoofdstuk 9.

⁸² Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 446-447, Lijste en nominatie van Henderick van Goch, schout-baljuw van de heerlijkheid Honselersdijk en Naaldwijk (februari 1715). Voor de heerlijkheid Honselersdijk werden door de Pruisische heer vijf schepenen benoemd. Voor Naaldwijk werden naast zeven schepenen ook nog welgeboren mannen benoemd: een soort vroedschap. Van Goch deed de Pruisische koning een voorstel wie hij kon benoemen.

het gerecht op en hield ook hiervan een register bij.⁸³ De secretaris maakte daar akten of extracten van op en plaatste hier zijn handtekening onder. Hij had geheimhoudingsplicht ten aanzien van alle zaken die betrekking hadden op de koning in Pruisen of de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Als de rekening van de schout-baljuw en de schepenen door de gezant was afgehoord, werd deze door de secretaris voorzien van een apostille en ook door hem administratief afgesloten.⁸⁴ Hij verstrekke adviezen aan de Pruisische gezant. Hij betaalde jaarlijks recognitie aan de rentmeester van de domeinen en deze moest het bedrag in zijn rekening verantwoorden.⁸⁵ De secretaris legde zijn ambtseed af in handen van de Pruisische buitengewone gezant en gevolmachtigd minister te Den Haag.

De ontvanger van belastingen

Schout-baljuw Swaens werd ook in zijn functie als ontvanger van belastingen gehandhaafd. Het was zijn taak de door hem geïnde belastingen, zoals de gewone verpondingen, de honderdste en tweehonderdste penning, te innen en bij het kantoor van de ontvanger-generaal van de Staten van Holland te Den Haag of bij de particuliere ontvanger te Dordrecht af te dragen.⁸⁶ De ontvanger-generaal inde de reële honderdste en tweehonderdste penning. De personele honderdste en tweehonderdste penning kwamen via de ontvanger in Dordrecht bij de ontvanger-generaal te Den Haag terecht. In de Zwaluwen werd de functie van lokale ontvanger niet alleen in het geval Swaens, maar algemeen gecombineerd met die van schout-baljuw.⁸⁷ Deze ontvanger liet zijn werkzaamheden door een substituut doen. Tevens diende Swaens de administratie bij te houden, de rekeningen op te maken en aan de schout en schepenen jaarlijks rekening, verantwoording en reliqua te doen. Hij moest het overschot aan geïnde belastingen afdragen of aantonen dat wat volgens zijn boeken of bescheiden was overgebleven nog aanwezig was.⁸⁸ Wanneer de rekening in orde werd bevonden presenteerde de schout deze samen met de schepenen aan de Pruisische gezant om door hem in Hooge Zwaluwe afgehoord en gesloten te worden. Het kon soms lang duren voordat de belas-

⁸³ Dingtalen zijn pleidooien en met name de door de procespartijen genomen conclusies. Appointment is een voorlopige rechterlijke beschikking.

⁸⁴ Apostille is een kanteekening op een akte, op een verzoekschrift enz., aantekening op de kant of aan het einde van een geschrift gesteld met het doel bericht, consideratie en advies te geven of te vragen. Zie hoofdstuk 9 voor het afhooren van de rekening door de gezant.

⁸⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 339-340, Aanstellingsbrief voor Adriaan Anemaet (9 oktober 1711). Er wordt niet vermeld hoeveel recognitie de secretaris per jaar diende te betalen.

⁸⁶ In de tijd van Swaens was Cornelis van Aerssen (1646-1728), vrijheer van Hoogerheide en half Ossendrecht of Woensdrecht, heer van Meteren, Triangel en Voshol ontvanger-generaal. Johan de Bruijn was toen de ontvanger in Dordrecht.

⁸⁷ In 1712 wilde een aantal schepenen deze twee functies separeren. Zie hoofdstuk 9. De heer van het ambacht cq de Staten verpachtten het recht tot inning van bepaalde belastingen per halfjaar en lieten andere belastingen door ambtenaren (collecteurs) innen. In 1747 werd overal de collecte ingevoerd.

⁸⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 608, 236v-237v, Kopieboeken uitgaande stukken, maart 1685-1687. Mocht er sprake zijn van een tekort, dan diende de ontvanger dit bedrag zelf bij te leggen.

tingen werden afgerekend, zodat er grote achterstand in de afdracht hiervan ontstond en er daarom aan de ontvanger-generaal van de Staten van Holland boetes moesten worden betaald.⁸⁹ Dit soort achterstallige betalingen kwam ook in andere plaatsen voor.⁹⁰ Ontvanger Christiaan Swaens ontving voor zijn werkzaamheden 420 gulden aan tantièmes per jaar.⁹¹

De rentmeester van de Zwaluwen

Frederik I benoemde de rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe. Deze was na de schout-baljuw de belangrijkste functionaris. De rentmeester was verantwoordelijk voor het beheer over de domeinen van de heer van de Zwaluwen en stelde ieder jaar zijn rekening op. Ook inde hij de pachten, cijzen en renten. Hij dwong wanbetalers te betalen en schreef voor de betalingen kwitanties uit. Ook hield hij zich, zoals gezegd, in opdracht van de Pruisische heer bezig met betalingen, zoals de afdracht van belastingen aan de lokale ontvanger. De rentmeester hield, naast de dijkgraaf en heemraden, toezicht op de dijken en huizen en zorgde voor het onderhoud van het domein. Tevens deed hij al het mogelijke om de rechten van zijn heer te verdedigen en verstrekte desgewenst ook adviezen aan de Pruisische gezant.

De rentmeester had niet alleen het beheer over de Zwaluwen als taak. Na 1580 was hij tevens belast met het beheer over de aangrenzende ambachten Twintighoeven en Klein Waspik.⁹² Door hem werden van 1592 tot 1602 in de rentmeesterrekeningen van Hooge Zwaluwe de inkomsten en uitgaven van de ambachten Drimmelen, Almonde, Dubbelmonde, Standhazen en Klein Waspik opgenomen. Het zou hierbij echter alleen gaan om de visserij die onder de jurisdictie viel van de Zwaluwen.⁹³ Het visserijbe-

⁸⁹ Zie hoofdstuk 9.

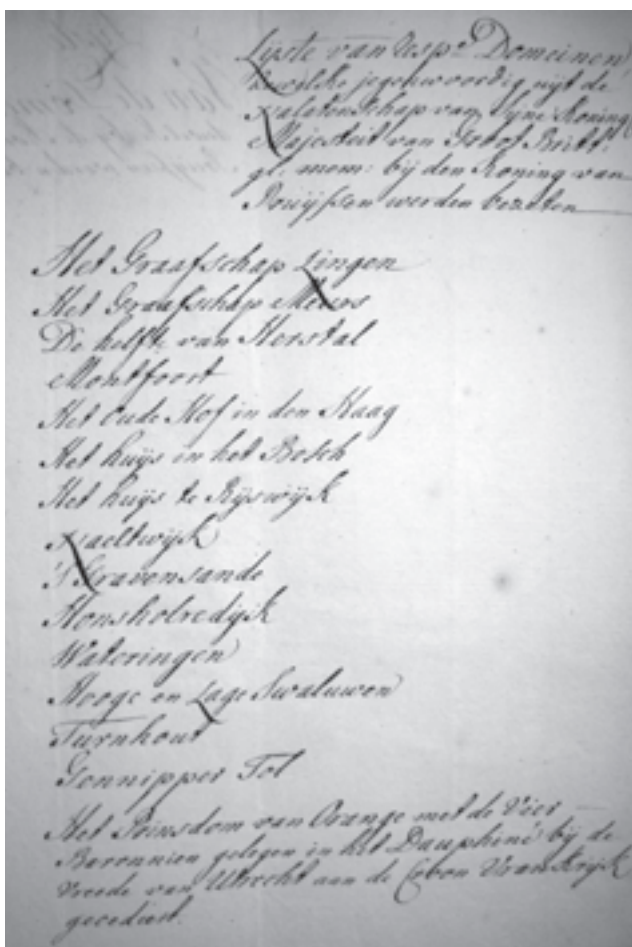
⁹⁰ Zo was de financiële situatie in het ambacht Ter Aar (Voshol) ook niet best. De administratie was niet op orde en er was achterstand in het afdragen van onder andere belastingen. Er werden gelden afgelost, maar deze werden meestal door de wat rijkere inwoners van het ambacht voorgeschooten. Van 't Riet, 'Cornelis van Aerssen', 56-59.

⁹¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 40-41, Anemaet aan Frederik I (7 maart 1712). Zie voor een overzicht van de inkomsten van Swaens hoofdstuk 9.

⁹² Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 194 en 302. De ambachtsheerlijkheid Klein Waspik lag bij (Groot) Waspik, de (voormalige) ambachtsheerlijkheid Twintighoeven grensde ten zuiden aan Lage Zwaluwe. Twintighoeven strekte zich ten noorden uit tot het midden van de vroegere loop van de Maas. Ten oosten grensde Twintighoeven aan Dubbelmonde en ten westen aan Wieldrecht. Deze informatie had rentmeester Van Fenema uit de akte van Margaretha van Parma (1561) kunnen opmaken. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752). Zie voor de bepaling van de grens tussen Twintighoeven en Wieldrecht NA, 1.08.11, ND, inv. 7651 en voor de aanspraken van de prins van Oranje op Twintighoeven NA, 1.08.11, ND, inv. 7653.

⁹³ Van 1592 tot 1602 diende Joan van de Corput rekeningen in wegens het beheer van de heerlijkheid Hooge Zwaluwe, Drimmelen, Almonde, Twintighoeven, Standhazen en Klein Waspik. Vanaf 1602 schreef Van de Corput in zijn rekening dat hij rentmeester was van Hooge Zwaluwe, Twintighoeven en Klein Waspik. Drimmelen, Almonde, Dubbelmonde en Standhazen werden vanaf die tijd niet meer door hem genoemd. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 302. Zie de rentmeestersrekeningen van Joan van de Corput van heerlijkheid Hooge Zwaluwe, Almonde, Twintighoeven, Standhazen en Klein Waspik, NA, 1.08.11, ND, inv. 7764-7771, Rentmeestersrekeningen van 1592 tot 1602 (de rekening van 1601 ontbreekt) en voor Hooge Zwaluwe, Twintighoeven en Klein Waspik, NA, 1.08.11, ND, inv. 7772-7778, Rentmeestersrekeningen van 1602 tot 1611 (de rekeningen van 1604 en 1606 ontbreken). Klein Waspik wordt voor het eerst genoemd in de rekening van 1594. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7766. Zie

Afb. 51 Lijst van domeinen die de Pruisische koning in bezit had, anoniem, ongedateerd.

heer in dit hele gebied kwam dus onder de verantwoordelijkheid van de rentmeester. Die van Geertruidenberg mocht hetzelfde doen voor de verdronken ambachtsheerlijkheden Almonde en Dubbelmonde en tevens voor Standhazen onder Geertruidenberg.⁹⁴ Omdat het hier echter gebieden betrof die praktisch onbewoond en/of (gedeeltelijk) overstroomd waren, werd blijkbaar besloten om geen aparte rentmeester ervoor aan te stellen.⁹⁵ Dit was ook veel goedkoper. De Oranjes waren toen nog heer van alle aan elkaar grenzende heerlijkheden in de regio: Hooge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg met Made, Twintighoeven, Almonde, Dubbelmonde, Klein Waspik, Drimmelen en Standhazen.⁹⁶ Over de status van Twintighoeven en Klein Waspik ontstond echter

voor de Rentmeestersrekeningen van Lage Zwaluwe NA, 1.08.11, ND, 7732-7759, Rekeningen van 1588 tot 1616.

⁹⁴ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassaue Domeinraad*, 194.

⁹⁵ In 1795 woonden er in Klein Waspik drie personen.

⁹⁶ De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe met de Rietwaard Hollarts Hille, Gods Hille en het Hilleken over de Blaack in de Klaverpolder werden in het leenregister ingeschreven onder nr. 1750. Zie NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 44r-45r,

in de nieuwe situatie onduidelijkheid. Hoewel Frederik I alleen de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe met de Rietwaard in leen ontving bleef zijn rentmeester nog steeds ook het beheer over Twintighoeven en Klein Waspik doen.⁹⁷ De Staten-Generaal hadden het beheer hiervan niet aan de Nassause Domeinraad overgedragen. Voor Frederik blijkbaar reden om te denken dat hij ook deze twee gebieden in leen had gekregen en zich daarom heer van Klein Waspik en Twintighoeven mocht noemen. In zowel het Traktaat van Partage van 1711 als dat van 1732 worden beide gebieden niet genoemd.⁹⁸ Blijkbaar werden ze toen niet verdeeld, want ook de Friese Nassaus hebben Twintighoeven en Klein Waspik niet in leen ontvangen.⁹⁹

Toen de Oranjes nog heer waren werd de rentmeestersrekening door de Nassause Domeinraad afgehoord en in de boekhouding verwerkt. Deze rekening werd nu door de Pruisische gezant afgehoord of vanaf 1723 door een functionaris van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef.¹⁰⁰ Pruisische ambtenaren zetten de rekening om in een verzameling waarin onder andere de uitgaven en inkomsten stonden van de goederen die de Pruisische koning voorlopig uit de nalatenschap van zijn neef Willem III had ontvangen. De rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe, Klein Waspik en Twintighoeven kreeg van zijn heer volmachten voor het beheer van deze domeinen. Hij verpachtte onder andere gronden, molens, de tienden, gorzen, visserijen en de vogeljacht aan de meest biedende of bij afslag aan de hoogst mijnende.¹⁰¹ De redelijke onkosten die de rentmeester voor de verpachtingen maakte kreeg hij vergoed.

Frederik I liet bij zijn aantreden de toenmalige rentmeester Nicolaas Dierquens in functie.¹⁰² De rentmeester diende nu de eed van trouw af te leggen in handen van de

Leenakte nr. 1750, 44r-45r. De ambachtsheerlijkheden Almonde, Dubbelmonde, Twintighoeven en Standhazen met onder andere de tienden, de molen, de veren en visserijen werden in het leenregister ingeschreven onder nr. 1751. Zie NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, leenakte nr. 1751, 45-46. Hieruit blijkt dat het twee aparte lenen waren. Zie tevens NA, 1.08.11, ND, inv. 1718 en 1719, Akten van belening door de Staten van Holland in 1752 en met vernieuwing in 1767.

⁹⁷ Dit probleem was een gevolg van de splitsing, dit zien we hierna ook bij de benoeming van de heemraad voor de Emiliapolder.

⁹⁸ Zie KB, Knuttel, 16842, Tractaat van verdeling, 3-4; KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7, Traktaat van verdeling; NA, 1.08.11, ND, inv. 967, *Traité d'Accommodement, & de Partage sur la Succession d'Orange, conclu entre sa Majesté le Roi de Prusse, et Son Altesse Severenissime le Prince d'Orange, & de Nassau. Le 14 de May/Le 16 de Juin 1732*, 3-16; hoofdstuk 6; afbeelding 40. Omdat de Staten-Generaal hiertegen niets deden kon Frederik II ook Klein Waspik en Twintighoeven aan de Oranjes verkopen. Zie hoofdstuk 14.

⁹⁹ Anna van Hannover kocht ze later van Frederik II. Zie hoofdstuk 14.

¹⁰⁰ Rentmeester Anthoni Swaens presenteerde zijn rekening van 1720 op 22 september 1722 in Den Haag. Het was zijn eerste rekening die hij als rentmeester had opgesteld. BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening (incomplete) van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 4r. De rekening werd op 2 oktober 1722 door een rekenmeester opgenomen, samengevat en afgesloten. De rentmeester betaalde op 13 oktober 1722 een bedrag van 956 gulden, 10 stuivers en 8 penningen aan rentmeester Johann Heinrich Albrecht van de 'Successie-Casse van Orange' of 'Orange Successions-Casse'. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening (incomplete) van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 153.

¹⁰¹ De pachtgelden vormden een belangrijke bron van inkomsten voor de heer van de Zwaluwen.

¹⁰² In 1699 had Willem III Nicolaas Dierquens tot rentmeester benoemd als opvolger voor Willem van Neurenberg. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 336-337, Aanstellingsbrief voor Nicolaas Dierquens (7 augustus 1699). In navolging hiervan deed Frederik, in zijn functie als heer van de Zwaluwen, Twintighoeven en Klein Waspik, dit ook. Hij stelde Dierquens opnieuw aan als rentmeester van bovengenoemde gebieden. Zie GStA PK, I HA GR,

Pruisische gezant te Den Haag en niet meer bij de Nassause Domeinraad.¹⁰³ Dierquens die in Den Haag woonde kon echter wegens andere verplichtingen soms niet naar de Zwaluwen gaan om daar de pacht te innen. Daarom stelde hij secretaris Anemaet voor als zijn vervanger. Hij was dit al in 1700, toen Willem III nog heer van de Zwaluwe was, met de Nassause Domeinraad overeengekomen. Dierquens moest wel 'suffisante cautie' stellen 'tot contentement van den Raed'.¹⁰⁴ Dierquens werd in 1720 opgevolgd door Anthoni Swaens.¹⁰⁵ Anthoni was de zoon van de in 1712 overleden schout-baljuw Christiaan Swaens en Maria Swaens-Vivien.¹⁰⁶

De schout van Klein Waspik

De heer van de Zwaluwen benoemde onder andere ook de schout van Klein Waspik. Het was onzeker of de Pruisische heer dat mocht doen. Van Fenema, rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe, had in 1743 archiefonderzoek hiernaar gedaan en de aanstellingsbrief gevonden waaruit naar hij beweerde bleek dat de Pruisische koning wel degelijk de schout in Klein Waspik mocht benoemen.¹⁰⁷ De verkoop van het schoutambt bracht de Pruisische koning 1.200 gulden op. De jaarlijkse recognitie bedroeg tien rijksdaalders.¹⁰⁸ Het had Van Fenema veel tijd en geld gekost om deze bewijsstukken te bemachtigen. De rentmeester wilde deze zaak ten gunste van de koning 'dirigeren'. Hij was een man van letters en zou voor deze zaak een boek vol schrijven, van daar dat zijn zoon voorstelde om deze kwestie maar mondeling af te handelen.¹⁰⁹ Zoals uit volgende hoofdstukken zal blijken heeft deze rentmeester veel voor de Pruisische koning gedaan.¹¹⁰ Van Fenema vond het een plezier en een eer om voor Frederik II te mogen werken.¹¹¹

Rep. 64 I, nr. 45, 333 en 338, Aanstellingsbrief voor Nicolaas Dierquens (9 oktober 1711). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I nr. 48, 22.

103 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, Eedaflegging door Nicolaas Dierquens op 12 augustus 1699 bij de Nassause Domeinraad en op 23 september 1711 bij de Pruisische gezant Von Hymmen. Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I nr. 48, 23. Dierquens zou zijn eed op 4 september 1711 hebben afgelegd.

104 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 334-335, Aanstellingsbrief voor Adriaan Anemaet als substituut-rentmeester (14 juni 1700). Cautie stellen: het stellen van een zekerheid in persoon of goederen tot nakoming van een verplichting.

105 Anthoni Swaens (1694-1747) werd door Frederik Willem I benoemd. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 48, 18r-18 en 33, Aanstellingsbrief voor Anthoni Swaens (29 februari 1720). Dierquens had hem bij Frederik Willem I aanbevolen. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 48, 29r-29v, Dierquens aan Frederik Willem I (1719).

106 Zie hoofdstuk 9.

107 Hij had dit al meermalen medegedeeld maar hierop was van Pruisische zijde geen reactie gekomen.

108 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 62, Van Fenema aan Von Podewils (24 mei 1743).

109 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 66, P.H. van Fenema aan Von Podewils (29 mei 1743). Het is niet bekend hoe deze zaak is afgelopen.

110 Zie hoofdstukken 12 en 13.

111 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 62, Van Fenema aan Von Podewils (24 mei 1743).

8.7 De introductie van een domeinraad

In de Zwaluwen breidde de Pruisische heer het lokale bestuur uit met een domeinraad. Deze functionaris moest de rentmeester bijstaan. In 1712 stelde Frederik I Daniel van Bodegem, de plaatsvervanger van de schout-baljuw, aan als domeinraad. In 1725 volgde Gerard (Gerhard) Leeuwen van Wüsthuizen Van Bodegem op.¹¹² Op 24 november 1721 was Leeuwen van Wüsthuizen al door Frederik Willem I als zodanig benoemd.¹¹³ De domeinraad legde op 17 januari 1722 zijn eed af in handen van de Pruisische gezant Daniel Meinertshagen.¹¹⁴ Hij kreeg van Frederik Willem I onder andere opdracht om zaken betreffende de domeinen 'tot nutte en voordeel' van hem beter te regelen. Wanneer de nieuwe domeinraad dingen zag die nadelig waren voor de heer, moest hij hem hiervan meteen bericht doen en er verder met niemand over spreken.¹¹⁵ De toenmalige rentmeester, Anthoni Swaens, was bang dat hij een deel van zijn taken en bevoegdheden aan Leeuwen van Wüsthuizen zou moeten overdragen.¹¹⁶ Dat was onder andere het in toom houden van boze pachters en het innen van hun achterstallige pachten.¹¹⁷ Pachtgelden vormden namelijk een substantieel deel van de inkomsten van de heer. Wellicht lukte het Swaens niet om de achterstallige pachten bij zijn pachters te innen. Swaens verzocht de Pruisische koning om de nieuwe domeinraad te verbieden zich met zijn werkzaamheden te bemoeien.¹¹⁸ Swaens, die in 1720 rentmeester was geworden, werd al in 1723 opgevolgd door Bernard de Bringues.¹¹⁹

112 Hij was de zoon van Hendrik Leeuwen en Angelica van Mewen uit Dordrecht. Op 13 september 1725 vervoegde Gerard Leeuwen van Wüsthuizen zich bij het dorpsbestuur. Hij toonde zijn benoemingsakte en verzocht het document op de secretarie te laten registreren. Leeuwen van Wüsthuizen (1684-1748) was vanaf eind maart 1725 al substituut-schout-baljuw van de Zwaluwen. Hierover later meer. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 65r-v (12 februari 1723); 76v (13 september 1725). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 49, 69r, Anthoni Swaens aan Frederik Willem I (maart 1722).

113 De benoemingsakte werd op 12 april 1722 in Den Haag in het Nederlands vertaald. Leeuwen van Wüsthuizen zou al in 1716 het adjunctschap of het *surviance* 'titulo oneroso' [tegen betaling] van Frederik Willem I hebben gekregen. Als substituut betaalde hij aan Van Santen 900 gulden per jaar. Leeuwen van Wüsthuizen zat vanaf 1729 ook in de vroedschap van Gorkum. Volgens de Pruisische gezant Luisius was de substituut-schout-baljuw niet vaak aanwezig. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 32v en 49r, Luisius aan Frederik Willem I (20 december 1735).

114 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 77r-v (13 september 1725). Daniel Meinertshagen werd door de Pruisische koning in 1713 benoemd tot buitengewoon gezant te Den Haag. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 350, nr. 378. Zie ook figuur 4.

115 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 76v, (13 september 1725).

116 Swaens wilde in het volle bezit blijven van alle honneurs, digniteiten en emolumenten die verbonden waren aan zijn ambt. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 49, 69v-70r, Anthoni Swaens aan Frederik Willem I (maart 1722).

117 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 49, 69v, Anthoni Swaens aan Frederik Willem I (maart 1722). Als gevolg van veeziekten, misoogsten, overstromingen en oorlog waren een groot aantal pachters niet in staat de verschuldigde pacht (geheel) aan de Pruisische heer te betalen. Soms kregen deze pachters een remissie, zoals in 1714. Frederik Willem I gaf toen zijn pachters vanwege veesterfte een schadeloosstelling van in totaal 2.400 gulden. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Adriaan Anemaet aan Meinertshagen (10 februari 1718). Zie ook hoofdstuk 12 en 14.

118 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 49, 69v-70r, Anthoni Swaens aan Frederik Willem I (maart 1722). Blijkbaar was Swaens in 1722 al van de benoeming van Leeuwen van Wüsthuizen op de hoogte. Het is niet bekend of Frederik Willem I het verzoek van Swaens heeft ingewilligd.

119 Zie hoofdstuk 13.

8.8 De polders in Hooge en Lage Zwaluwe

Tot het grondgebied van de Zwaluwen hoorden het in de Klaverpolder gelegen polderdje de Rietwaard van Hollartshille, Godshille en het Hilleken over de Blaak.¹²⁰ De Klaverpolder lag binnen de Royale Polder die gedeeltelijk onder Lage Zwaluwe en gedeeltelijk onder Zevenbergen en Niervaart viel.¹²¹ De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe besloeg verschillende polders, waarvan de percelen onder andere bebouwd werden met haver, vlas en hooi- en weidegras. Men kweekte er tevens riet, biezen en griendhout. Dit gebeurde ook op de riethillen, en op de gorzen en platen die opkwamen in de Verdrongen Zuid-Hollandse Waard.¹²² In de polders werd turf gestoken, zoals in de polder de Oude Moer (in de Emiliapolder) en de Zonzeelsepolder. Over de polder werd gezag uitgeoefend door een dijkgraaf en heemraden. Hun voornaamste taken waren het beheren en onderhouden van de ringdijk die in opdracht van de Domeinraad was aangelegd. Daarnaast waren zij verplicht zorg te dragen voor de wegen, de gemene landswateringen en sluizen. Tweemaal per jaar moesten bestekken worden opgesteld en vonden aanbestedingen van de onderhoudswerken plaats. In de maanden mei en september werden de wateringen, wegen en wegsloten die door de ingelanden moesten worden onderhouden geschouwd. Omdat in latere hoofdstukken enkele polders aan bod zullen komen, wordt hier alvast iets over verteld.

In Hooge Zwaluwe lag de polder de Vierendelen. De heer benoemde er de dijkgraaf, de penningmeester, de heemraden, de bode en de sluiswachter. Laatstgenoemde was tevens sluiswachter van de Nieuwe Zwaluwsepolder en de Emiliapolder. De Nieuwe Zwaluwsepolder, die in 1650 werd ingepolderd, lag deels op het grondgebied van Hooge en deels op dat van Lage Zwaluwe. De Pruisische heer benoemde daar de dijkgraaf, een heemraad, de penningmeester, de sluiswachter en de molenaar van de watermolen.¹²³ De Royale Polder ontstond in 1650 toen twaalf polders, gelegen in Zevenbergen, Klundert en Lage Zwaluwe, werden samengevoegd. Een van die polders was de in Lage Zwaluwe gelegen Klaverpolder. Deze polders hadden tot dan toe slechts een zomerkade en kregen in 1650 een gezamenlijke winterdijk.¹²⁴ De naam van de polder was ontleend aan Mary Stuart, de vrouw van stadhouder Willem II. Zij kreeg van haar vader Karel I, koning van Engeland, de titel Princess Royal. Thans ligt deze polder in de gemeenten Drimmelen en Moerdijk.¹²⁵ De Zonzeelsepolder viel deels onder Terheijden dat in de Pruisische tijd deel uitmaakte van de baronie van Breda (Staats-Brabant), en deels onder Zevenbergen en Zwaluwe (Holland). De heer van de Zwaluwen

¹²⁰ De Blaak was een vliet die de grens vormde tussen de Rietwaard en Zevenhoeven. Zie hoofdstuk 11, afbeelding 68.

¹²¹ Een polder is een door waterscheidingen (kaden) omgeven stuk land, waar binnen de waterstand geregeld kan worden.

¹²² Zie hoofdstuk 13.

¹²³ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 302.

¹²⁴ Een zomerdijk of -kade is een lage, lichte dijk die de lagere vloten van de zee of van een rivier in de zomer moet keren. Een winterdijk is een hoge en zware dijk die 's winters de hoge vloten van de zee of van een rivier moet keren.

¹²⁵ Zie hoofdstuk 11.

benoemde de vierde heemraad.¹²⁶ Ook deze polder maakt nu deel uit van de gemeenten Drimmelen en Moerdijk.

8.9 Gespannen relaties

Niet alleen binnen de Zwaluwen kwamen bestuurlijke spanningen voor, maar ook tussen de Zwaluwen en andere instanties. De oplossing daarvan was moeilijker dan voorheen, aangezien de Pruisische heer verder weg verbleef dan vroeger de Oranjes, of ook om reden dat de gebieden nu deels onder Pruisen en deels onder Oranje vielen. Tevens omdat de Pruisische koning soms zelf partij in geschillen was. Dit wordt duidelijk in een drietal zaken die hierna aan de orde komen.

Daniel van Bodegem versus Leeuwen van Wüsthuiizen

Daniel Van Bodegem, voormalig substituut-schout-baljuw, werd door zijn opvolger Gerard Leeuwen van Wüsthuiizen beschuldigd van diefstal en plundering.¹²⁷ Het was 18 of 20 jaar geleden dat de voormalige stadhouder in een boedelscheiding met zijn broer en zus had gelegen.¹²⁸ Hij werd uitgekocht voor 1.400 gulden. Sindsdien was hij twaalf jaar stadhouder van Zwaluwe geweest. In die tijd had hij voor 20.000 gulden een huis met tuin gekocht, verbouwd en meubelen aangeschaft. Volgens stadhouder Leeuwen van Wüsthuiizen had Van Bodegem overal geroofd en gestolen; anders had hij dat alles niet kunnen bekostigen. Van Bodegem had, zei hij, nog nooit iets gedaan ten gunste van de Zwaluwen, maar deed alles voor zijn eigen voordeel. Het stelen en plunderen zou hem nu worden belet. Eigenlijk was Van Bodegem een van het slechtste slag mensen die Leeuwen van Wüsthuiizen in zijn leven zei te hebben ontmoet. De drie ambtenaren van Zwaluwen, onder wie de substituut-schout-baljuw zelf, waren geen vrienden van hem. Dit omdat zij tegen hem ingingen wat betreft zijn goddeloos genoemde gewoonte van stelen en roven en zijn negatieve houding ten aanzien

¹²⁶ RAWB, 1542, WE, inv. 1, 115v-116r, *Verdrag over het aanstellen van amptenaren*, 25 april 1719; NA, 1.08.11, ND, inv. 693, Repertorium, 230. Het zou gaan om een provisionele akte. Zie hoofdstuk 10.

¹²⁷ Van Bodegem was in 1712 door schout-baljuw Van Santen benoemd tot diens stadhouder. Op 26 maart 1725 toonde Leeuwen van Wüsthuiizen aan het dorpsbestuur van de Zwaluwen een akte van Frederik Willem I van 24 november 1721 waarin stond dat de koning hem had aangesteld als adjunct schout-baljuw van Van Santen. Leeuwen van Wüsthuiizen volgde toen Van Bodegem op. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 73v-74r (26 maart 1725). In 1723 werd in opdracht van stadhouder Van Bodegem al een akte van 24 november 1721 geregistreerd waarin stond dat de Pruisische koning aan Leeuwen van Wüsthuiizen de *survivaance* in het schout- en baljuwschap van de Zwaluwen had gegeven. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 65r-v (12 februari 1723); 77r (13 september 1725). Leeuwen van Wüsthuiizen volgde in 1725 Van Bodegem ook op als substituut-ontvanger. De eerste verpondingsrekening die hij opstelde was die van 1724. Toen was Van Bodegem nog in functie. Vanaf 1725 tot 1727 liep er bij de vierschaar in de Zwaluwen een rechtszaak tegen Van Bodegem die aanhangig was gemaakt door schepen Wouter Kleijn. Van Bodegem werd in 1727 weer benoemd tot schepen. Zie RAT, 2502, OZ, inv. 17, *Civiele rol*, 192r (8 februari 1727).

¹²⁸ Deze boedelscheiding zal waarschijnlijk in 1712 of 1714 hebben plaatsgevonden.

van het belang van de Pruisische heer van de Zwaluwen. De twee andere ambtenaren waren rentmeester Bernard de Bringues, de zoon van de gewezen kolonel Christoffel de Bringues, en secretaris en stokhouder Aernoud Charles Pels wiens vader, Laurens Pels, secretaris van Breda was geweest.¹²⁹ Het viel hun hard om in alle opzichten door zulke jonkers overheerst te worden. Krijgs- en domeinraad Herman Eduard Bresser uit Kleef had het zo gestuurd dat aan Van Bodegem de titel van domeinraad werd gegeven en aan zijn zoon die 6 à 7 jaar oud was de *survivance*, het recht van opvolging, in het schoutambt van de Zwaluwen.¹³⁰ Hierdoor werden de handen van Leeuwen van Wüsthui-zen gebonden, zodat hij zijn ambt niet kon afstaan mocht hij eens het geluk hebben in Gorkum, zijn stad van herkomst, op zijn toerbeurt in een goede functie binnen de vroedschap van die stad benoemd te worden.¹³¹ In 1729 was Leeuwen van Wüsthui-zen al als lid opgenomen in het stadsbestuur van Gorkum maar een betere baan zat er voor hem nog niet in.¹³²

Het is niet na te gaan in hoeverre dit laster was of (gedeeltelijk) op waarheid berustte. Wel is duidelijk dat de relatie tussen de verschillende functionarissen niet altijd even goed was en dat er bij het toewijzen van ambten, zoals op veel plaatsen, (vriendjes) politiek aan te pas kwam. Zoals we in een van de volgende hoofdstukken zullen zien besliste de Pruisische heer uiteindelijk zelf wie hij benoemde.¹³³ Ondanks alle problemen werden de twee heren in hun functie gehandhaafd. Von Bodegem als schepen en Leeuwen van Wüsthui-zen als stadhouder. Zij hadden dus beiden zitting in het dorpsbestuur en moesten met elkaar samenwerken.¹³⁴

Bresser versus Leeuwen van Wüsthui-zen

Soms verbleven raden van de Krijgs- en Domeinkamer uit Kleef in de Zwaluwen om daar onder andere de verpachtingen te doen. Zo vertoefde krijgs- en domeinraad Bresser in 1731 enige tijd in de Zwaluwen.¹³⁵ In zijn brieven aan de Staatse gezant Reinoud (Reinhard) van Reede te Berlijn doet de substituut-schout-baljuw van de Zwaluwen, dezelfde Leeuwen van Wüsthui-zen van hiervoor, een boekje open over Bresser.¹³⁶ Bres-

¹²⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7669, Commissiebrief voor Bernard de Bringues als rentmeester van de Hooge en Lage Zwaluwe, Waspik, Twintighoeven van Frederik Willem I (7 oktober 1723). Aernoud Charles Pels was een zoon van Laurens Pels en Anna Swaens.

¹³⁰ Dit was in die tijd geen ongewoon verschijnsel. Zie Vries, 'Geschapen', 328-349.

¹³¹ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthui-zen aan Van Reede (7 juni 1732). Dit lijkt een conceptbrief te zijn met veel doorhalingen en toevoegingen in de marge.

¹³² Leeuwen van Wüsthui-zen werd in december 1728 benoemd als vroedschap.

¹³³ Zie hoofdstuk 10.

¹³⁴ In 1735 was Van Bodegem schepen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 127v (17 oktober 1735).

¹³⁵ Leeuwen van Wüsthui-zen schreef op 7 juni 1732 dat Bresser ongeveer een jaar geleden in de Zwaluwen was gekomen. Zie UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthui-zen aan Van Reede (7 juni 1732). Bresser was in mei 1732 nog in Den Haag. Het is niet uitgesloten dat hij daarna naar Kleef is gegaan. Zie hoofdstuk 10.

¹³⁶ Reinoud of Reinhard (Reinier), baron van Reede, heer van Middachten, Ginkel, Lieveendaal en Zuilenburg, burgman tot Nienburg (1678-1747) werd op 27 februari 1730 benoemd als *ministre sine caractere* in Pruisen. Hij ontving zijn commissie op 16 maart 1730 en nam op 20 februari 1737 afscheid. Zijn recredentiaal werd pas op 13 juli 1742 overgezonden. Van 1746-1747 was Van Reede minister plenipotentiaris in Pruisen. Zie verder Schutte,

ser had vier maanden als gast in het huis van stadhouder Leeuwen van Wüsthuizen gewoond en van diens gastvrijheid geprofiteerd. Hij had beloofd dat hij, als daar reden voor zou zijn, de gastheer wel een plezier wilde doen. Dit zou door Leeuwen van Wüsthuizen beloond worden. Ondertussen had de voormalige stadhouder Van Bodegem een brief aan Bresser geschreven om indien het mogelijk was er voor te zorgen dat de substituut-schout-baljuw genoeg van zijn functie zou krijgen. Bresser had blijkbaar graag gezien dat Leeuwen van Wüsthuizen afstand had gedaan van zijn baljuwschap ten gunste van een neef van hem uit Amsterdam. Hierover had hij diverse malen met de adjunct-schout-baljuw gesproken. Ook had deze tot groot ongenoegen van Bresser aan de Staatse gezant te Berlijn, Reinoud, baron van Reede, verzocht om proponent Cornel(i)us Meuls uit Gorkum tot predikant in Hooge Zwaluwe te beroepen.¹³⁷

Leeuwen van Wüsthuizen trok zich daar echter niet veel van aan. In het vervolg trachtte Bresser alles wat de stadhouder deed aan 'het hoff' verdacht te maken en hem af te schilderen alsof hij de heer van Zwaluwe op alle fronten probeerde te benadelen. Leeuwen van Wüsthuizen zou dus zijn behandeld op dezelfde manier die hij toepaste ten aanzien van Van Bodegem; die manier gebruikte hij nu ook weer tegen Bresser. Van Bodegem zou volgens hem bij Bresser geen kwaad kunnen doen. In de Zwaluwen kon Leeuwen van Wüsthuizen geen orde houden. Dat kwam omdat alle snoodaards zich in verbinding stelden met Bresser. De krijgs- en domeinraad zou zelfs samen met Van Bodegem hebben overlegd op welke wijze hij de substituut-schout-baljuw kon ergeren door deze delinquenten de handen boven het hoofd te houden.

De adjunct-schout-baljuw geeft een paar voorbeelden van het tegenwerken door Bresser. Hij had ieder jaar aan de gezant een dubbelgetal met personen opgegeven, waaruit deze de nieuwe schepenen kon kiezen. Hij mocht deze nominatie om onbekende redenen niet meer doen. Bresser zocht blijkbaar de Zwaluwen af om mensen te vinden die geen vriend waren van de stadhouder en die maakte hij dan tot schepenen. Het kon nog erger. De adjunct-schout-baljuw had veertien dagen geleden nog als openbaar aanklager in rechte opgetreden tegen een boer. Reden voor Bresser om deze man voor in zijn rijtuig te laten meerijden. Bovendien had hij te kennen gegeven dat hij deze boer onder zijn bescherming zou nemen. Hij wilde wel eens zien wie hem kwaad zou willen doen. Het ging zelfs zo ver dat Leeuwen van Wüsthuizen vreesde voor ongelukken als al die slechte mensen op vrije voeten werden gelaten. Volgens de stadhouder zou de justitie 'int voet sant raken' oftewel het onderspit moeten delven.

Leeuwen van Wüsthuizen was bang dat wat hij beschouwde als de kwaadaardigheid van Bresser en Van Bodegem ook gevolgen zou hebben voor de Zwaluwen. Volgens hem zou in het vervolg geen fatsoenlijk mens zich in een van de ambten daar laten employeren en dit zou zeer nadelig zijn voor de heer.¹³⁸ Door gebrek aan functionarissen kon de heerlijkheid dan niet adequaat worden bestuurd of beheerd, terwijl er

Nederlandse vertegenwoordigers, 213-214, nr. 177; Aalbers, 'Reinier van Reede', 91-136; De Jongste, 'Beeldvorming', 501 en noot 10; UA, 1001, HA, inv. 3636.

¹³⁷ Zie hoofdstuk 10. Een proponent is een theoloog die kandidaat is tot de heilige dienst en die, na het afleggen van een kerkelijk examen, als predikant beroepbaar is verklaard.

¹³⁸ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuizen aan Van Reede (7 juni 1732).

dan ook minder recognities voor de heer binnenkwamen. Het moest de substituut-schout-baljuw nog even van het hart dat hij door toedoen van vrienden de Zwaluwen in de huidige financiële staat had gebracht. Hij zou er namelijk voor hebben gezorgd dat in 1729 de Zwaluwen 61.000 gulden aan belastingen en in 1730 een liquide geldschuld van 6.600 gulden bij de Staten van Holland werd kwijtgescholden, 'maar na het schijnt soo sal weldoen gestraft en quaad doen beloont werden'.¹³⁹ Hij had tot nu toe nog niets anders ondervonden.

Van Reede had nog een ongedateerde brief over Bresser ontvangen. De gezant dacht dat deze door Leeuwen van Wüsthuisen geschreven was; blijkbaar was er ook geen afzender vermeld. Van Reede schreef aan de adjunct-schout-baljuw dat alles wat hij in deze brief over Bresser had geschreven in Berlijn als waarheid werd erkend. Bovendien stond Bresser bij alle fatsoenlijke mensen te boek zoals hij door de substituut-schout-baljuw was beschreven. Van Reede schreef verder dat Bresser echter in een goed blaadje bij de Pruisische koning scheen te staan. Hij wist zijn krediet bij de koning te handhaven 'met somwijle een groote keerls' (kerls) te zenden. Dit kon alles aan het Pruisische Hof goedmaken. Voor een *Lange Kerl* moest Frederik Willem I op de Europese soldatenmarkt tot 1000 thaler *Kopfgeld* (premie of beloning) betalen. Zij waren bestemd voor diens particuliere lijfwacht die uit lange soldaten bestond. Hiermee legde Frederik Willem I de basis voor zijn *Roten Grenadiere*, die al snel als *Lange Kerls* bekend zouden worden.¹⁴⁰ De substituut-schout-baljuw kreeg van Van Reede de raad een oogje in het zeil te houden zodat Bresser op heterdaad kon worden betrapt. Door de Staten van Holland kon dan een rechtzaak tegen Bresser worden opgestart. Het ronselen van militairen ging in tegen de 'placcaten van den landen'.¹⁴¹ Van Reede was ervan overtuigd dat wanneer Bresser hiermee tegengehouden kon worden er aan zijn bevoorrechte positie snel een einde zou komen.¹⁴² De adjunct-schout-baljuw schreef aan Van Reede dat niet alleen hij, maar ook Bresser dacht dat hij de schrijver van de brief was, maar 'de Heer Bresser sal mij sulks nooit waar maken en ick denck hem daar geen rekenschap van te geven'. Hij merkte op dat de schrijver van deze brief goed op de hoogte scheen te zijn van het doen en laten van Bresser. De stadhouder had nog nergens gehoord dat er onwaarheden in zouden staan.

¹³⁹ Van deze vrijstellingen zijn geen gegevens voorhanden.

¹⁴⁰ Na de dood van Frederik Willem I werd deze dure lijfwacht door Frederik II opgeheven.

¹⁴¹ Pruisen rekruteerde in de Republiek militairen voor de Potsdamer Riesengarde (*Lange Kerls*) of voor het Pruisische leger. Het ging bij deze gewelddadige werving meestal om ontvoeringen of het aanzetten tot desertie door illegaal opererende ronselaars. In 1733 kwam het tot een crisis toen Frederik Willem I uit woede over de executie van twee Pruisische wervingsofficieren een aantal Staatse officieren en manschappen op Pruisisch grondgebied liet arresteren en van de Staten-Generaal herhaaldelijk genoegdoening eiste. Zie UA, 1001, HA, inv. 3677, De 'Maastrichtse Zaak'; NA, 1.10.29, CF, inv. 1516, *Differenten tusschen Pruysen ende den Staat* over gearresteerde Pruisische officieren in Maastricht; UA, 1001, HA, inv. 3678, Arrestatie van personen in Staatse dienst op Pruisisch grondgebied. Door onder andere het voorzichtige beleid van de Republiek liepen deze 'broeljerries' niet uit de hand. Zie De Jongste, 'Beeldvorming', 500. Hij verwijst naar H.A. Treu, 'Verhouding', 486-497. Dit artikel zou een correctie op het proefschrift van Rive (*Schets*) zijn.

¹⁴² UA, 1001, HA, inv. 3725, Van Reede aan Leeuwen van Wüsthuisen (7 juni 1732).

Duidelijk is dat de verhouding tussen Leeuwen van Wüsthuizen en Bresser heel slecht was. Stadhouder Leeuwen van Wüsthuizen besloot in 1734 of 1735 zijn functie neer te leggen. Hij verzocht Frederik Willem I om Johan Louis de la Faille in zijn plaats te benoemen. Op 10 januari 1736 stelde de Pruisische koning De la Faille aan als substituut-schout-baljuw van Van Santen.¹⁴³ De oorzaak hiervan kan gelegen hebben in alle problemen die Leeuwen van Wüsthuizen bij het uitoefenen van zijn functie had ondervonden. Bovendien moest de substituut-schout-baljuw in het dorpsbestuur samenwerken met schepen Van Bodegem, bepaald geen vriend van hem, zoals wij hebben gezien. Tevens openden zich voor hem ook mogelijkheden voor een andere functie binnen de vroedschap van zijn stad van herkomst Gorkum. Daar had zich in 1734 een omslag in de factieverhoudingen voorgedaan en schaarde Leeuwen van Wüsthuizen zich achter de nu bovenliggende factie.¹⁴⁴ Vervolgens zou zijn carrière een verdere groei doormaken. In 1738 en 1739 was Leeuwen van Wüsthuizen één van de drie burgemeesters van Gorkum.¹⁴⁵ Van 1 mei 1742 tot 1 mei 1745 had hij voor deze stad zitting in de Gecommitteerde Raden van Holland.¹⁴⁶

Belastingproblemen tussen de Pruisische koningen en de Staten van Holland

In gevallen zoals deze zou uiteindelijk Berlijn een oplossing moeten brengen. Maar daarnaast waren er kwesties waarin de koning zelf partij was. Frederik I en na hem zijn opvolgers moesten over hun domeinen in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe aan de Staten van Holland belasting betalen.¹⁴⁷ De aanslagen van zulke gewestelijke belastingen werden overal, dus ook voor Hooge en Lage Zwaluwe, vastgesteld door de Staten van Holland. De Staten wisten daardoor van tevoren hoeveel belastinggeld er bij hen binnen moest komen. Alle steden en dorpen moesten van één van die gewestelijke belastingen, de verponding op onroerende goederen, een deel van de vastgestelde totale opbrengst aan verpondingen, een quote, opbrengen.¹⁴⁸ De belastinginner ging uit van de aanslagen in het kohier van het vorige jaar. Hij bracht, indien nodig, hier correcties in aan.

Er werd in de vermogensbelasting onderscheid gemaakt tussen de personele en reële belastingen. Door de personele heffing werden de ingezetenen belast naar rato van

¹⁴³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 23-25, Aanstellingsbrief voor De la Faille (10 januari 1736). Zie tevens RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 133f-134r. De la Faille legde op 1 februari 1736 in Den Haag zijn eed af in handen van de Pruisische gezant Luisicius. Wanneer schout-baljuw Van Santen kwam te overlijden zou De la Faille hem opvolgen.

¹⁴⁴ In hoofdstuk 10 wordt hier uitgebreid op teruggekomen.

¹⁴⁵ Zie Jorissen, *Memoriën*, 52, 151, 154 en noot 1, 160, noot 1 en 161; RAT, 2500, DZ, inv. 39, J. Amya aan GR (z.d.). Jan Amya was secretaris van Hooge en Lage Zwaluwe.

¹⁴⁶ Zie Jorissen, *Memoriën*, 150; *Beschrijvinge*, 5; RAT, 2500, DZ, inv. 39, J. Amya aan GR (z.d.).

¹⁴⁷ Deze domeinen, gelegen in diverse polders, waren nog door Willem III en in 1702 door de Nassause Domeinraad aan een groot aantal boeren in pacht uitgegeven. In 1711 continueerde de Pruisische heer de verpachtingen en liet de rentmeester of de plaatselijke domeinraad de pachtgelden innen.

¹⁴⁸ Zie Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*. Deze belasting werd over de dorpen en steden in alle gewesten omgeslagen naar de getaxeerde waarde van de daarin gelegen onroerende goederen.

hun in het kohier vastgelegde vermogen, terwijl de reële vermogensbelastingen op zaken drukten. Men hanteerde hierbij verschillende tarieven, zoals de honderdste, tweehonderdste, vijfhonderdste en duizendste penning. Deze vermogensbelastingen werden extraordinaris belastingen genoemd ter onderscheiding van de vaste, periodiek geheven ordinaris belastingen, zoals de accijnzen en de verponding op onroerende goederen. Verkeerden de Staten van Holland in geldnood, bijvoorbeeld in tijden van oorlog, dan konden zij extraordinaire verpondingen opleggen. Afhankelijk van het geldtekort kon niet alleen het tarief van de belasting worden bepaald, maar ook de frequentie waarmee zij werd geheven.¹⁴⁹

Bij de personele tweehonderdste penning betaalde men een half procent van het vermogen of wel de tweehonderdste op iedere honderd penningen.¹⁵⁰ Vanaf 1687 legde men de heffingen van de honderdste en tweehonderdste penning altijd eerst op bij wijze van voorheffing. Deze heffingen strekten zich uit over alle vermogensobjecten binnen het gewest Holland, ook die aan niet ingezetenen toebehoorden. Dit gebeurde in de vorm van buitengewone verpondingen en in de vorm van de honderdste en tweehonderdste penning op de effecten. In het bijzonder werden vanaf 1714 alle rentebrieven en obligaties belast die bij de vaststelling van het belastbare vermogen in 1654 niet meegenomen of op een later tijdstip verworven waren. Hierdoor brachten ze veel meer geld op.

De reële honderdste penning, in de achttiende eeuw ook wel aangeduid als buitengewone verponding, was een eenmalige belasting van één procent op onroerend en roerend vermogen als heffing ineens. Van elke honderd penningen moest de honderdste penning aan de fiscus worden voldaan.¹⁵¹ Ze werden geïnd op basis van de plaatselijke verpondingskohieren.¹⁵² Hierin stonden onder andere de belastingplichtigen, de belaste objecten en de aanslagen vermeld. De personele en reële belastingen vormden, zoals gezegd, een voorheffing. Omdat zij elkaar aanvulden behoefde degene die aan kon tonen dat zijn vermogen al in de personele heffing werd aangeslagen, de reële heffing niet extra te betalen of alleen het verschil bij te betalen. De reële tweehonderdste penning werd ook wel aangeduid als een halve buitengewone verponding. De rentmeester diende deze belastinggelden bij de plaatselijke ontvanger te voldoen. Het dorpsbestuur droeg ze dan weer af bij het kantoor van de ontvanger-generaal van de Staten van Holland te Den Haag of bij de ontvanger in Dordrecht. De Pruisische koningen weigerden echter de extraordinaire verpondingen – dat wil zeggen incidentele gewestelijke belastingen op grond en opstallen – te voldoen en betaalden ook niet altijd de gewone verpondingen. Niet de koning, maar het dorpsbestuur was verant-

¹⁴⁹ Er kon gekozen worden voor de reële honderdste, de tweehonderdste, duizendste en andere penningen.

¹⁵⁰ Deze belasting werd geheven op onder andere heerlijkheden, tienden, visserijen, huizen, landerijen, molens, veren, los- en lijfrenten, hypotheekleningen, schepen, handelsvoorraden, meubels, vaatwerk, juwelen en geldbedragen. Zie Bos en Van Maanen, *Fiscale bronnen*, 15.

¹⁵¹ Deze vermogensbelastingen werden geheven op effecten, aandelen, huizen, gronden en verder op alle andere zaken die onder de verpondingen vielen.

¹⁵² In 1712 had Pieter Brouwer kohieren gemaakt van de landerijen in de Zwaluwen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 51 (11 juli 1712). *Kohier van de particuliere landen onder de lage Swaluwe* (1712).

Afb. 52 Heffing van de extraordinaire verpondingen door de Staten van Holland, 20 februari 1745.

woordelijk voor de afdracht van zulke gewestelijke belastingen.¹⁵³ Werd er door het dorpsbestuur te weinig of niet op tijd betaald dan kreeg het van de ontvanger-generaal te Den Haag of de ontvanger in Dordrecht een aanmaning en in het uiterste geval konden zelfs schepenen in gijzeling worden genomen.¹⁵⁴ Dat de magistraat verantwoordelijk was voor de betaling en afdracht van de gewestelijke belastingen blijkt ook uit het feit dat de plaatselijke ontvanger ieder jaar aan schout en schepenen rekening en

¹⁵³ RAT, 2500, DZ, inv. 339, Declaratie van deurwaarder Philippe Antoine Querin (24 maart 1714). Querin was in dienst bij de Staten van Holland.

¹⁵⁴ Zie hoofdstuk 9.

verantwoording diende te doen, waarbij hij het overschot aan hen moest afdragen of diende aan te tonen wat volgens zijn administratie was overgebleven. Wanneer de rekening in orde werd bevonden presenteerde het gerecht deze aan de gevolmachtigde van de heer om door deze afgehoord en afgesloten te worden. Ook ontving de ontvanger dan het loon voor zijn werkzaamheden.¹⁵⁵ Ook voor zijn domeinen in het Westland en zijn huizen Honselersdijk, het Oude Hof, het Huis te Nieuwburg en het Huis ten Bosch moest Frederik aan de Staten van Holland ordinaire en extraordinaire verpondingen betalen.¹⁵⁶

Omdat hij de reële honderdste penning niet betaalde was in 1703 door ontvanger-generaal Cornelis van Aerssen, in opdracht van de Staten van Holland, een schepen van Naaldwijk in Den Haag in gijzeling genomen en daarna gebeurde dit ook in andere plaatsen in het Westland. De koning verzocht de Staten deze procedures te stoppen en de gijzelaars vrij te laten.¹⁵⁷ Hij vond dat hij als nakomeling van Willem I recht had op vrijstelling van de extraordinaire verpondingen. De prins van Oranje zou vanwege zijn grote verdiensten voor de Republiek ook zijn vrijgesteld van de betaling hiervan. Volgens Von Schmettau zou deze vrijstelling zonder onderbreking, tot het overlijden van Willem III, door de kinderen en nakomelingen van Willem I zijn genoten.¹⁵⁸ In 1706 informeerden de Staten van Holland Frederik I dat zij geen bewijzen hadden gevonden voor enige vrijstelling van de nakomelingen van Willem I. Zij gaven toe dat de prins van Oranje vanaf 1673 vrijstelling voor de betaling van de tweehonderdste penning had gekregen, maar dit was een geval op zichzelf geweest en geen precedent voor Frederik. Er werd benadrukt dat de reële lasten op onroerende goederen alleen betrekking hadden op de goederen zelf en niet op de eigenaren 'ofte digniteit ende luister van die geene, die desselve possideren ende besitten'. De Staten concludeerden dat geen enkele nakomeling van Willem I recht had op vrijstelling van de extraordinaire verpondingen.¹⁵⁹ Van Pruisische zijde en ook door de Oranjes zouden nogal wat bezwaarschriften aan de Staten van Holland zijn gestuurd.¹⁶⁰ Vandaar dat de Staten voorlopig waren gestopt met het doen van aanmaningen. Vrijstelling verleenden zij echter nog niet. Dus verzocht Frederik Willem I op 3 juli 1725 opnieuw om vrijgesteld te worden. De Staten hadden de kwestie nog eens goed onder de loep genomen. In hun

¹⁵⁵ Hij ontving een zogenaamd *collectloon*.

¹⁵⁶ Honselersdijk viel onder Naaldwijk. Frederik I moest de reële honderdste, tweehonderdste, duizendste en andere penningen betalen. Zie ook KHA, A16/IV, Willem III, inv. 11.

¹⁵⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 161r en 164v, Von Schmettau aan SH (23 november 1705). Zie voor het archief van Cornelis van Aerssen: NA, 1.10.01, Collectie Van Aerssen 1418-1910: 03.05 Cornelis van Aerssen.

¹⁵⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 161v, Von Schmettau aan SH (23 november 1705). Von Schmettau wees er nog op dat Frederik I een vriend en bondgenoot was van de Republiek. Zie ook Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 304v-305r, Van R. Pittenius (30 september 1734).

¹⁵⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 204, SH aan Frederik I (18 maart 1706). Frederik moest net al iedere onderdaan in tijden van oorlog deze belastingen betalen. De vrijstelling voor Willem III werd per jaar toegekend.

¹⁶⁰ Ook de prins van Oranje moest extraordinaire verpondingen en successierechten betalen. Roelman Pittenius vond het daarom ook raadzaam om met Willem IV te gaan samenwerken. Dit zou tot beider voordeel zijn. Tevens kon men dan gemakkelijker privileges (vrijstellingen) en octrooien krijgen. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 305r-v, Van Pittenius (30 september 1734).

brief aan Frederik Willem herhaalden zij wat zij naar aanleiding van het schrijven van Frederik I van 18 maart 1706 en de brieven van Von Schmettau aan Frederik I hadden geantwoord. Ook nu kwamen zij tot de conclusie dat de nakomelingen van Willem I geen vrijstelling hadden gekregen.¹⁶¹ Een oplossing voor de kwestie werd nog niet gevonden. In 1734 besloten de Staten van Holland de koning en ook de prins van Oranje uit te nodigen voor een conferentie om de kwestie in der minne te schikken.¹⁶² Het is echter bij onderhandelen gebleven. Frederik Willem I en na hem Frederik II betaalden de door hen verschuldigde extraordinaire verpondingen niet, maar lieten deze belasting wel door de plaatselijke ontvanger in hun heerlijkheid innen, zoals uit de rekeningen blijkt.¹⁶³ De rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe zou af en toe de gewone verpondingen en tevens de polderlasten hebben betaald, zoals in 1718 en in 1720.¹⁶⁴

De afdracht van de ordinaire verpondingen bleef een probleem. In 1751 werd rentmeester Van Fenema door het dorpsbestuur van de Zwaluwen gesommeerd om binnen veertien dagen ten minste een vierde deel van de ordinaire verpondingen over 1750 te voldoen en daarna de betalingen 'van 6 weken tot 6 weken' te continueren.¹⁶⁵ In 1753 werd het dorpsbestuur door deurwaarder Houtman aangemaand om binnen 24 uur de ordinaire verpondingen over 1750 en 1751, een bedrag van 11.205 gulden, 8 stuivers en 21 penningen aan de Staten van Holland af te dragen en nog eens 2.041 gulden, 5 stuivers en 18 penningen aan extraordinaire verpondingen over 1752. De la Faille, schout-baljuw en lokaal ontvanger, zette de rentmeester onder druk. Deze zou pas de afdracht aan de ontvanger-generaal doen nadat Frederik II zijn verschuldigde ordinaire verpondingen had betaald en hij ook de dorpsrekeningen over de periode

¹⁶¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 274r-274v, SH aan Frederik Willem I (14 augustus 1725). De Staten reageerden op een brief van de Pruisische koning van 3 juli 1725 en op het verzoek van de ontvanger-generaal die opdracht wilde hebben voor het invorderen van de belasting bij de koning. Luisius stelde op 25 oktober 1738 een overzicht op voor Frederik Willem I over de gang van zaken rond de vrijstelling van de nakomelingen van Willem I in Holland. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 306r-323v, Recueil (25 oktober 1738). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 198-199, Von Schmettau aan SH (23 november 1705).

¹⁶² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 290, ERSK (18 augustus 1734).

¹⁶³ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 196, RSH 1753, 1028 (9 augustus). Zie ook RAT, 2500, DZ, inv. 619 t/m 674 (extraordinaire rekeningen met bijlagen van 1711-1753). Hoewel de Staten van Holland meteen na de dood van Willem III de Pruisische koning aanmaningen hadden gestuurd was er, volgens Roeleman Pittenius, door hen nog steeds niets ingevorderd. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 303v-304r, Van Pittenius (30 september 1734).

¹⁶⁴ In 1718 werd een bedrag van 13.096 gulden, 8 stuivers en 4 penningen aan verpondingen en polderlasten in de rekening van de Oranische Sukzessionskasse te Berlijn opgenomen. Zie GStA PK, II HA, Abt. 4, Tit. 83, nr. 9, 54 en 56, Rekening Trinitatis 1721 tot 1722. Trinitatis is de zondag na Pinksteren. In de Zwaluwse rentmeestersrekening over 1720 is te lezen dat de rentmeester aan de plaatselijke substituut-ontvanger, Daniel van Bodegem, vanwege de verschuldigde verpondingen en dorpslasten een bedrag van 4.859 gulden, 7 stuivers en 8 penningen tegen kwitantie zou hebben afgedragen. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 140v. Omdat de Staten van Holland nog geen beslissing hadden genomen of de Pruisische koning voor zijn domeinen in de Zwaluwen belasting moest betalen werd het bedrag van de jaarlijks verschuldigde belasting door de ontvanger in de Zwaluwen voorlopig in de verpondingsrekeningen als memoriepost opgenomen. Eventuele betalingen door de Pruisische heer werden niet vermeld. Zie voor de ordinaire en extraordinaire verpondingsrekeningen over 1711 t/m 1753: RAT, 2500, DZ, inv. 619 t/m 674.

¹⁶⁵ Zie voor deze kwestie RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 10v, Houtman aan DZ (13 oktober 1751); 10v-11v (20 oktober 1751); 13 (1 november 1751); 11v (4 november 1751); 14r (12 november 1751); 14v-15r (1 december 1751); 15r-15v, DZ aan Van Fenema (2 december 1751).

1740 tot 1753 had laten afhoren en sluiten.¹⁶⁶ Zoals wij reeds zagen werden deze werkzaamheden in opdracht van Frederik II door krijgs- en domeinraad Von Hagen in 1753 uitgevoerd. In datzelfde jaar werd het probleem van de achterstallige extraordinaire verpondingen opgelost, doordat de Staten van Holland deze belastingschuld van Frederik II hadden kwijtgescholden.¹⁶⁷

8.10 Slot

Met het aantreden van een buitenlandse lokale heer moesten oplossingen worden gevonden voor slagvaardigheid in het lokale bestuur onder het gezag van Berlijn, dus over grote afstand. De Pruisische gezant in Den Haag kreeg als bijkomende taak het onderhouden van de verbindingen met Berlijn en met Den Haag. Daar behartigden aanvankelijk, zolang de discussies over verdeling van de goederen van Willem III voortduurden, verschillende elkaar opvolgende functionarissen en colleges de zaken der Nederlandse erflanden. Ook na 1711 liet Frederik I aan zijn koninklijke hof de Zwaluwse zaken over aan enkele functionarissen. Zijn opvolger Frederik Willem I voerde in 1723 echter een nieuwe structuur in voor al zijn gebieden: hij vormde een General-Direktorium waaronder provinciale Krijgs- en Domeinkamers ressorteerden. De Oranjegoederen kwamen onder die te Kleef.

Onder de volgende koning, Frederik II, werden in diens kabinet, dat tussen de vorst en het General-Direktorium stond, ook belangrijke zaken betreffende de Nederlandse gebieden direct beslist. Niettemin bleef de Krijgs- en Domeinkamer van Kleef zich actief met de Zwaluwen bezig houden, zelfs intensiever dan voorheen.

Tevens deed zich direct de vraag voor of de nieuwe Pruisische heer de plaatselijke instellingen in tact zou laten en oude dan wel nieuwe personen als zijn functionarissen zou benoemen. Frederik I koos op lokaal vlak voor continuïteit en liet de overgang naar zijn nieuwe bestuur soepel verlopen. Dat wilde niet zeggen, dat hij steeds alle in Holland geldende regels nakwam. Wat betreft het lokale bestuur hield de koning de bestaande structuren in stand en de zittende functionarissen in dienst, zij het onder ede aan hemzelf en met een aangepaste benoemingsbrief. Hij introduceerde in Hooge en Lage Zwaluwe een domeinraad die een aantal taken van de reeds aanwezige rentmeester overnam.

Een ingewikkelde situatie – een soort driehoeksverhouding – was ontstaan. De inwoners van de Zwaluwen hadden nu te maken met enerzijds hun soevereinen, de Staten van Holland, en anderzijds met een lokale heer, die op grote afstand in toenemende mate zijn eigen afwijkende normen en structuren stelde. Deze nieuwe toestand had niet steeds positieve gevolgen voor de verhoudingen tussen de koninklijke functionarissen ter plekke en voor personele verbindingen tussen de Zwaluwen en Berlijn. Loka-

¹⁶⁶ Zie RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 33v (6 september 1753). Vanaf het aantreden van Frederik II als heer van de Zwaluwen werden de dorpsrekeningen niet meer afgehoord en gesloten. Dit gebeurde pas in 1753.

¹⁶⁷ Zie hoofdstuk 14.

le tegenstellingen tussen en aspiraties van plaatselijke ambtsdragers waren voor Berlijn niet altijd gemakkelijk te doorgronden en op te lossen, terwijl het optreden van Berlijnse functionarissen in de Zwaluwen soms leidde tot tegenstellingen met lokale autoriteiten, tot klachten van beide partijen bij de Berlijnse gezagsdragers, en voor dezen wegens onvoldoende kennis van lokale verhoudingen en eenzijdige informaties problemen om die klachten op te lossen. Dit gaf soms aanleiding tot lang slepende kwesties. Ook ontstonden er problemen tussen de Pruisische koningen en de Staten van Holland. Al eerder bleek dat Frederik Willem I en Frederik II weigerden hulde, eed en manschap te doen bij de Staten. Evenmin toonden Frederik I en zijn opvolgers zich bereid om, volgens de regels, aan de Staten belasting te betalen over de domeinen die zij in de Zwaluwen in bezit hadden gekregen.

9 De afwikkeling van een hangende kwestie

De financiële administratie en de opvolging van Christiaen Swaens

Inleiding

Begin 1712 overleed Christiaen Swaens, de schout, baljuw, en ontvanger van de belastingen van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe.¹ Zijn weduwe, Maria Swaens-Vivien, rondde als boedelhoudster de werkzaamheden van haar overleden man af.² Deze gang van zaken was niet ongebruikelijk. Zo moest de weduwe onder andere nog rekeningen opmaken en afgeven bij het dorpsbestuur. Tevens diende zij de door haar man geïnde belastingen af te dragen.³ Dit waren de gewone en buitengewone verpondingen en de personele en reële honderdste en tweehonderdste penning. Als zij dit niet op tijd deed was het dorpsbestuur verplicht boetes en kosten te betalen. Schout en schepenen waren verantwoordelijk voor de afdracht van belastinggelden aan de Staten van Holland. De door mevrouw Swaens afgegeven rekeningen werden vervolgens afgehoord en afgesloten. Bovendien werd een aantal door Christiaen Swaens ingediende declaraties bestudeerd en te hoog bevonden. Voorts was een aantal schepenen er niet erg tevreden over dat de functie van schout-baljuw en die van ontvanger van de verpondingen door één persoon werden uitgeoefend. Toen er een opvolger voor Swaens benoemd moest worden werd de heer van de Zwaluwen dan ook verzocht deze twee functies te scheiden. Voor de pas aangetreden Pruisische heer en zijn functionarissen te Den Haag was dit een eerste kennismaking met problemen in Hooge en Lage Zwaluwe. Daarom kan dit geval worden beschouwd als diens leerschool in interne Zwaluwse zaken. Allereerst zal worden ingegaan op de persoon Swaens en de cumulatie van functies bij hem.⁴

¹ De invordering van belastingen geschiedde door collecte of verpachting. In 1748 werd de inning van belastingen door middel van verpachting afgeschaft.

² Een boedelhouder is degene die in het bezit van de boedel blijft totdat deze onder de erfgenamen verdeeld is. Dit is meestal de langstlevende echtgeno(o)t(e), die van rechtswege de gemeenschappelijke boedel mag behouden. Het is niet bekend of zij deze werkzaamheden zelf heeft uitgevoerd.

³ Vrouwe Maria Swaens-Vivien, in de bronnen vaak aangeduid met *haer Ed.*, was niet alleen de weduwe van de voormalige schout-baljuw, maar ook een dochter van Nicolaas Vivien (1631-1692), heer van Bovignies en raadpensionaris van Dordrecht, en Cornelia van der Meer. De familie was verwant aan de meest aanzienlijke geslachten van Dordrecht, zoals de familie De Witt. Haar vader was een volle neef van Johan de Wit en diens vervanger als raadpensionaris. Maria's bezit bestond voornamelijk uit landerijen in de buurt van Dordrecht. De weduwe was trouwens zelf grootgrondbezitters in Hooge en Lage Zwaluwe. Tevens bezat zij daar een aantal huizen en een landgoed of luthof. De Zwaluwse goederen van Maria Swaens werden vanwege achterstand in de afrekening van de gewone en buitengewone verpondingen over 1753 en 1754 door het dorpsbestuur verkocht. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 784 t/m 812.

⁴ Zie voor het belastingstelsel hoofdstuk 8.

9.1 Benoeming en overlijden van Christiaen Swaens

In 1688 verzocht Christiaen Swaens aan Koning-Stadhouder Willem III de ambten die hij in Roosendaal en Nispen bekleedde te mogen ruilen voor ambten in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Willem III kwam aan zijn verzoek tegemoet. Hij schreef dat Swaens vanwege zijn bekwaamheid, veelzijdigheid en ervaring niet alleen werd benoemd tot schout, maar ook tot dijkgraaf van Hooge en Lage Zwaluwe.⁵ Swaens werd in zijn officiële aanstellingsbrieven schout genoemd, maar hij trad ook op als baljuw. De ene keer ondertekende hij zijn stukken als schout en bij een andere gelegenheid als baljuw. Dit was uiteraard afhankelijk van in welke functie hij dit deed. Ook werd hij daar tegelijkertijd aangesteld als ontvanger van de belastingen. Swaens nam al deze functies over van zijn voorganger Anthonij van Schuijlenburg.⁶ Vermoedelijk had hij overplaatsing aangevraagd omdat hij met zijn gezin al in de Zwaluwen woonde. Daar hadden zij ook veel bezittingen.

Swaens vervulde van 24 augustus 1688 tot aan zijn dood in 1712 een groot aantal bestuurlijke en financiële functies in de Zwaluwen.⁷ Dit kwam in die tijd meer voor zeker in kleine dorpen.⁸ Swaens moet een druk bezet man geweest zijn. Blijkbaar was het

Figuur 6 Overzicht functies en inkomsten van Christiaen Swaens

Functie	Plaats/polder	Salaris in guldens per jaar
Schout-baljuw	Hooge en Lage Zwaluwe	200
Dijkgraaf	Oude en Nieuwe land en de Vierendelenpolder	146
Dijkgraaf	Nieuwe Zwaluwse Polder	62
Dijkgraaf	Royale Polder	160
Heemraad	Emiliapolder	100
Gezworene	Binnen- of Kikvorsenpolder	25 of 30
Onbekend	Zonzeelsepolder	15
	Overige inkomsten	
Ontvanger van de belastingen	Hooge en Lage Zwaluwe	420 aan tantièmes
	Koopdagen en boetes	Onbekend
	Alle emolumenten ⁹	500 à 600

5 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 403-404, Brief van Willem III (24 augustus 1688); 410, Aanstellingsbrief voor Swaens (24 augustus 1688). Op 1 september 1688 had Christiaen Swaens voor de Nassause Domeinraad zijn eed afgelegd als dijkgraaf van Hooge en Lage Zwaluwe.

6 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 403, Brief van Willem III (24 augustus 1688).

7 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 402 en 405, Aanstellingsbrief voor Swaens (17 oktober 1711).

8 NA, 1.08.11, ND, inv. 686, folio 865 e.v., Amptboek, index tot ca. 1795.

9 De hoogte hiervan kon nogal variëren en in het bijzonder die van de boetes.

Afb. 53 Een aantal gronden van Christiaan Swaens en Maria Swaens-Vivien in de Zwaluwen. Detail van een kaart van het Kerkenlandt, de Gerley en de aanwassen van de buitenomloop, liggende voor de Keenepolder in Lage Zwaluwe, door S. Vereijcs, 9 augustus 1674.

niet voor iedereen helemaal duidelijk wat hij deed: ‘soveel men verstaet vande ampten van Heer Swaens’, werd tijdens een vergadering van het college van schepenen opgemerkt.¹⁰ Daarom liet Swaens zich in een aantal functies door een en dezelfde substituit bijstaan. Hij bleef zelf wel verantwoordelijk. Zoals gezegd bekleedde Swaens in Hooge en Lage Zwaluwe een groot aantal functies en genoot de daarbij behorende inkomsten.¹¹ Dit legde hem geen windeieren: hij kwam uit op een jaarinkomen van ten minste 1.628 gulden.¹²

Rond kerstmis 1710 werd Swaens geveld door een ernstige ziekte. Hij was bijna blind geworden en kon vanaf die tijd niet meer werken en reizen.¹³ Maria Swaens beloofde dat zodra haar man hersteld was en zich weer enigszins kon verplaatsen, hij meteen naar Den Haag zou gaan om zijn eed van trouw en onderwerping aan de Pruisische heer af te leggen.¹⁴ Hij diende dit te doen in handen van de buitengewone gezant Von Hymmen. Begin 1712 overleed Christiaan Swaens. Uit de begraafrekening van dat jaar

¹⁰ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 1v (20 maart 1712).

¹¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 40v-41r, Adriaan Anemaet aan Frederik I (7 maart 1712).

¹² Zie figuur 6.

¹³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 305, Doktersverklaring op 25 september 1711 afgegeven door de arts L. Buijscher te Breda.

¹⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 304, Maria Vivien waarschijnlijk aan Von Hymmen (27 februari 1711). Christiaan werd niet meer beter. In december 1711 schreef Van Santen in zijn sollicitatiebrief aan Frederik I dat Swaens ‘niet alleen is gekoome tot seer Hooge jaaren, maar nog blind en[de] genoegzaam kints geworden is, en[de] besogt van eene swaare siekte, dervoegeen, dat in wijgig tijts, des selfs doot menschelijker wijze ’t eenemaal apparent is’. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 45r, Van Santen aan Frederik I (december 1712).

305

Ik ondergeteekende Lambertus Buijscher Doctor
 Medicina woonende binnen de Stad Breda certificeren
 bij desen op den Eed in het aenvangen van mijn ampt
 gedaen, dat Christiaan Swaens Bailliu en Dijkgracff
 van de Zwaluwen omtrent Kersmisse van den voorleden
 jaere 1710. is aengetast en overvallen geworden door
 een seer swaer overvall ende siechte, waerdoor hij
 van het gebruik van sijn gesigte genoegsaem geprivéent
 ende verders onbegiaem is geweest, om eenige affaires
 te verrigten, sijnde den selfe op desen huidige dage
 door het voors: overvall nog soodanig geincommodeert,
 dat hij geen de minste affaires soude konnen doen ofte
 waarnemen, ende veel min eenige regte onderneemen;
 Actum binnen Breda den 25. sept. 1711.

L. Buijscher
 Med: Doctor.

Afb. 54 Doktersverklaring van L. Buijscher voor Christiaan Swaens, 25 september 1711.

blijkt dat hij in de Nederduits Gereformeerde Kerk te Hooge Zwaluwe werd begraven.¹⁵ Bernard van Santen die tijdens het leven van Swaens naar de opvolging had gesolliciteerd, werd door Frederik I als zijn opvolger benoemd.¹⁶

9.2 Verzoek tot scheiding van het ambt van ontvanger van het schout- en baljuwschap

De Zwaluwse president-schepen Leendert Dingmans wilde dat in het belang van de Zwaluwen het ambt van ontvanger voortaan zou worden gescheiden van het schout- en baljuwschap.¹⁷ Hij belegde met de overige acht schepenen en secretaris Adriaan

¹⁵ De rekening, groot 16 gulden en 10 stuivers, werd op 15 februari 1712 betaald. Zie RAT, 2507, NZ, inv. 914-915, Kerkrekening van 1712 met bijlagen.

¹⁶ Zie ook hoofdstuk 10.

¹⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 36-37, Rekest van de Zwaluwse schepenen aan Frederik (7 maart 1712).

Anemaet in zijn huis een vergadering om zijn voorstel naar voren te brengen.¹⁸ Het overlijden van de schout-baljuw en het aantreden van de nieuwe heer van Hooge en Lage Zwaluwe waren blijkbaar voor hem redenen om te proberen verandering in de bestaande bestuurlijke en financiële situatie te bewerkstelligen. Tijdens de bijeenkomst op 24 februari 1712, waarbij vier schepenen aanwezig waren, betoogde Dingmans dat de twee functies gescheiden behoorden te worden 'uijt oorsaken dat hetzelfde tot ruïne van dezelve plaets t'eenemaal is'. Het was immers onaanvaardbaar dat Swaens als ontvanger aan de schout en de schepenen ieder jaar verantwoording diende af te leggen van zijn financiële handelen, terwijl hij zelf tevens schout was. Dit zou betekenen dat hij aan zichzelf verantwoording af moest leggen. Van de schepenen bleek niemand, zonder de medewerking van de schout, in staat te zijn de ontvanger de verpondingsrekeningen op te laten maken. Wanneer de ontvanger in gebreke bleef en er geen schikking met hem kon worden getroffen, diende de schout-baljuw een procedure tegen de ontvanger op te starten. Dat deed hij niet omdat hij zelf ook ontvanger was. Door deze vermenging van functies was er geen controle op het doen en laten van Swaens als ontvanger mogelijk. Soms werden de rekeningen van de verpondingen na verloop van vele jaren pas opgesteld. De rekening van de honderdste penning was in geen tien jaar afgesloten. Dit was mogelijk omdat hier sprake was van een doorlopende rekening waarbij het batig of nadelig jaarsaldo in de rekening van het volgende jaar werd verdisconteerd. Ook stonden er posten in deze rekening voor onnodige reizen, vacaties en verteerkosten die niet werden verwijderd. Volgens de schepenen bleef hierdoor de ontvanger de meester van de penningen. Dit probleem kwam ook in andere plaatsen voor en was daarom een veel gehoorde klacht.¹⁹

Oude problemen

In de beide dorpen was dit probleem niet nieuw. Aan het einde van de zeventiende eeuw toen Willem III nog heer van Hooge en Lage Zwaluwe en Swaens al in functie was werden over soortgelijke problemen bij de heer klachten ingediend. Een aantal inwoners klaagde over het gedrag van de schout en schepenen bij het heffen van de honderdste en tweehonderdste penning, het betalen van de verpondingen en het omslaan van de dorpslasten. Om deze klachten te voorkomen liet Willem III, op advies van de Nassause Domeinraad, in januari 1699 een reglement uitvaardigen.²⁰ Ter vermijding van onnodige vacaties, reis- en verteerkosten werd in een van de artikelen aangegeven

¹⁸ Dit waren de schepenen Pieter Anemaet, Pieter Antoni den Engelsen, Jacobus Barendse Smit, Cornelis Jansen van Bavel, Hendrik Pinxteren, Abraham Noeij, Severijn Hesius en Johan Silvius, alsmede secretaris Anemaet. Dingmans gaf bode Huig van Gent opdracht de acht schepenen en secretaris Anemaet uit te nodigen bij deze vergadering aanwezig te zijn. Omdat dit één dag van tevoren gebeurde kwamen maar vier schepenen opdagen. Alleen Anemaet, Den Engelsen, Smit en Van Bavel gaven aan het verzoek gehoor. Zij vormden met vijf personen toch een meerderheid.

¹⁹ Kappelhof, *Belastingheffing*, 171-172.

²⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 611, 136v, *Reglement*. Dit reglement werd door Willem III op 19 januari 1699 in Kensington Palace te Londen vastgesteld.

dat schout, noch schepenen zonder toestemming van Willem III of van de Nassause Domeinraad dienststreizen mochten ondernemen en nieuwe werken mochten opstarten of uitvoeren. Het reglement werd afgesloten met de verwachting dat schout, schepenen, secretaris en andere dienaren alles precies zouden nakomen, 'want wij 't selve ten besten van Onse voorz[egde] heerlijkckheit bevinden te behooren'.²¹ Blijkbaar trok Swaens zich van dit reglement niet veel aan. Een rekest dat in 1701 bij het Hof van Holland werd ingediend is hiervan een bewijs. Een aantal inwoners van de Zwaluwen vond dat Swaens zich meester had gemaakt van de 'Garinge van de verpondinge aldaer, ende daar voor te profiteren' en dat zij nu meer buitengewone verpondingen moesten betalen dan voorheen. Ook zou hij zelf ontheffing hebben gekregen voor de betaling van de verpondingen voor land dat hij samen met zijn schoonmoeder in eigendom had.²² Hierdoor werden de dorpen extra belast.²³ Bovendien had Swaens vanwege zijn werkzaamheden een bedrag van 2.690 gulden en 14 stuivers gedeclareerd voor onder andere reis- en verteerkosten. Dit bedrag werd in de rekening van de verpondingen van 1693 opgenomen en aan Swaens uitbetaald.²⁴

Een rekest aan de Pruisische koning

De vier schepenen waren het in 1712 met Dingmans eens dat de twee ambten gescheiden zouden moeten worden. Twee schepenen werden gemachtigd om niet alleen aan de Pruisische gezant Von Hymmen, maar ook aan de Staten-Generaal een verzoek daarvoor te richten.²⁵ Zoals wij al eerder zagen werd de Pruisische koning in 1711 door de Staten-Generaal in hun hoedanigheid van executeurs-testamentair alvast provisioneel met Hooge en Lage Zwaluwe beleend. Deze schepenen verzochten Frederik I in de toekomst deze ambten over twee personen te verdelen. De ontvanger zou vervolgens precies en van jaar tot jaar de rekeningen moeten opmaken.²⁶ Zij stelden voor als ont-

21 NA, 1.08.11, ND, inv. 611, 137v, Reglement. Hieruit blijkt dat het collectloon toen vijf procent van de opbrengst van de belastingen bedroeg. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 611, 136v en 137r, Reglement.

22 Het ging hierbij om 39 morgen en 240 roeden grond.

23 Zie voor belastingheffing hoofdstuk 8.

24 NA, 3.03.01.01, HH, inv. 3070, Rekest van Pieter Adriaantsen Vos (z.d.). Swaens had kosten gemaakt om een verordening te laten vaststellen dat hij voor het ophalen van belastingen een loon (collectloon) kreeg tegen drie procent van de opbrengst. In 1701 dienden Vos en Antoni Jansse Ardonne bij het Hof van Holland een rekest in met het verzoek voor een *mandement* penaal tegen Swaens. Dit is een bevelschrift om iemand te verplichten of te verbieden iets te doen op verbeurte van een boete of straf (pene), door het Hof van Holland te bepalen. Zie Le Bailly, *Hof van Holland*, 157. Een groot aantal ingezetenen/ingelanden had beide heren op 16 januari 1701 gemachtigd om in deze situatie verbetering te brengen. Op 27 maart 1703 besloot het Hof van Holland dat beide partijen op 16 april 1703 voor de raden Jacob Vallensis en Iman Cau moesten compareren, en *die hen luijden hooren en, indien mogelijk, vereenigen sullen*, anders zou men een uitspraak in deze zaak doen. Swaens werd op 4 april 1703 gedagvaard. Helaas is de afloop van deze kwestie onvindbaar.

25 Dat waren Pieter Anemaet en Pieter Antoni den Engelsen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 1r (24 februari 1712). Beiden gingen op 29 februari 1712 naar Den Haag om het verzoek aan Von Hymmen persoonlijk over te brengen. Die vond het goed dat er bij Frederik I een rekest werd ingediend. Dit deden de twee schepenen in Den Haag op 7 maart en op 11 maart 1712 stuurde de Pruisische koning zijn reactie hierop. Op 12 maart 1712 waren de schepenen weer terug in de Zwaluwen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 337, Declaratie van Pieter Anemaet (1712).

26 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 36-37, Rekest van de Zwaluwse schepenen aan Frederik I (7 maart 1712).

vanger een aparte functionaris aan te stellen of het ambt in het openbaar te laten aanbesteden en wel aan degene die het minste zou vragen. De ontvanger ontving een tantième van zes procent van de opbrengst van deze belasting. Er zouden altijd personen gevonden kunnen worden die dat voor tweeënhalf procent wilden doen.

Wanneer de twee ambten niet werden gesepareerd dan zouden deze dorpen over enkele jaren insolvent zijn. Het was al zo ver dat bijvoorbeeld de rentes van geleend geld moeilijk betaald konden worden. De financiële situatie in de Republiek was als gevolg van de oorlogen tegen Frankrijk in 1672-1678 en 1688-1697 (de Negenjarige Oorlog) in het algemeen al niet rooskleurig. In deze periode was de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) nog aan de gang, een oorlog die van de Republiek nog grotere financiële inspanningen vergde. Vooral het gewest Holland had grote financiële tekorten. Om deze oorlogen te kunnen bekostigen werden extra belastingen geheven.²⁷ Bovendien was er vooral in de decennia rond 1700 sprake van een algehele malaise in de landbouw. De inwoners en in het bijzonder de boeren in de Republiek kregen te maken met een verhoging van de belastingen en polderlasten, terwijl hun inkomen daalde.²⁸ Die problemen deden zich ook in de Zwaluwen voelen. Het was nu afwachten hoe de Pruisische heer op hun verzoek zou reageren.

9.3 Benoeming van Bernard van Santen als opvolger van Swaens

Vier personen hadden gesolliciteerd naar alle vacante ambten van Christiaan Swaens. Een van de sollicitanten was Bernard van Santen uit Dordrecht.²⁹ Hij schreef dat hij een agent was van Frederik I en dat hij vanaf zijn geboorte al een onderdaan van hem was.³⁰ Ook had de koning toen hij op doorreis in de Republiek was een nacht in de woning van Van Santen te Dordrecht doorgebracht. Bovendien had hij nog een aantal financiële claims op de koning, waarvan hij zou afzien als deze hem aannam.³¹ De ko-

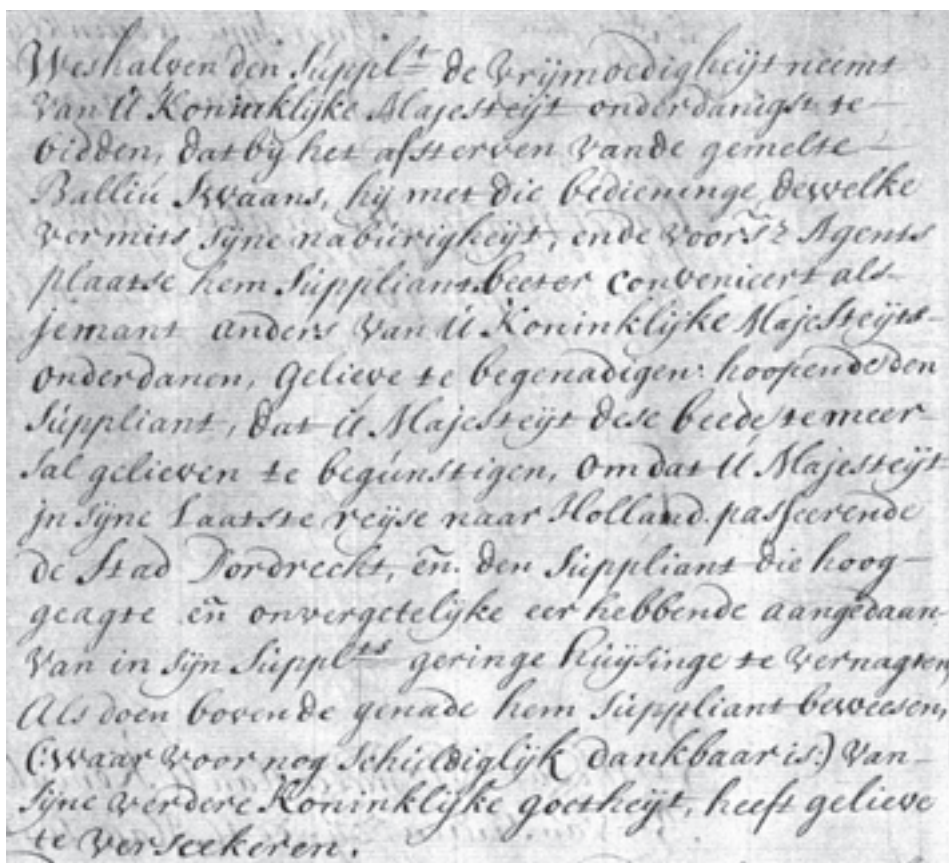
²⁷ Dormans, *Het tekort*, 75-76.

²⁸ Diederiks e.a., *Agrarische samenleving*, 129.

²⁹ Andere sollicitanten waren Johan Kuijpers, Cornelis van den Honert en François Wilhelm van Ravenstein.

³⁰ Hij was in Dordrecht aangesteld als agent van Frederik I.

³¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 45r-46r, Sollicitatiebrief van Bernard van Santen aan Frederik I (z.d., waarschijnlijk december 1711). Hij schreef deze brief nog vóór het overlijden van Swaens. Toen Van Santen solliciteerde had hij de 'ouderdom van zestig jaaren' reeds bereikt. De agent merkte op dat mocht hij worden aangenomen hij dan maar kort van deze baan, die van 'wijinig profijt' was, zou kunnen genieten. In maart 1712 was hij 64 jaar. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 45v, Van Santen aan Frederik I (z.d., waarschijnlijk december 1711); 55r, Van Santen aan Frederik I (5 maart 1712). Zie voor zijn benoeming ook hoofdstuk 10. Van Santen was een Hollander in Pruisische dienst. In 1682 had hij de eerste trasmolen, voor de vervaardiging van cement, aan de Rijn gebouwd. Zie Nose, *Briefe II*, 205. Bekend was de Dordtse cement die werd gemaakt van gemalen tufsteen, een vulkanisch gesteente. Van Santen had met Frederik I een contract gesloten voor de levering van onder andere cement, tras en stenen voor de fortificatie van Wezel. Er was overeengekomen dat Van Santen bij de aanvoer van materialen op de Rijn nergens tol hoefde te betalen. In Keulen werd hij echter aangehouden en moest meer dan 5.000 rijksdaalders neertellen. Ook zonk een door Van Santen op eigen kosten geladen schip met stenen, eveneens bestemd voor de fortificatie van Wezel, in de Rijn. Van Santen zou afzien van zijn claims wanneer hij werd aangenomen als opvolger van Christiaan Swaens. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 45v-46r, Van Santen aan Frederik I (z.d., waarschijnlijk december 1711). Van Santen wilde heel graag worden benoemd. Op 5 maart 1712 schreef

Weshalven den Suppl^{te} de Grijmoedigheid neemt
 Van H. Koninklijke Majesteijt onderdanig^{te} te-
 vidden, dat by het afsterven vande gemelte
 Ballen Swaens, hij met die bedieninge deswelke
 vermits syne naburigheid, ende voor^{te} Agents
 plaasse hem Supplians. Beeter conveniert als
 jemant anders Van H. Koninklijke Majesteijts
 onderdanen, gelieve te begenadigen: hoofiende den
 Suppliant, dat H. Majesteijt dese beede te meer
 sal gelieven te begunstigen, Omdat H. Majesteijt
 in syne laatste reijse naar Holland. passeerende
 de Stad Dorrecht, en den Suppliant die hoog-
 geagte en onvergetelyke eer hebbende aangedaan
 Van in syn Suppl^{te} geringe Rijfinge te vernagten
 Als doen bovende genade hem Suppliant beweesen,
 (waer voor nog schuldighlyk dankbaar is) Van
 syne verdere Koninklijke goetheijt, heeft gelieve
 te verseecken.

Afb. 55 Detail van de sollicitatiebrief van Bernard van Santen, december 1711.

ning benoemde Van Santen inderdaad als opvolger van Swaens. Er werd voor hem een aanstellingsbrief gemaakt. Van Santen kreeg van Frederik I een volmacht om al diens functies uit zijn naam te vervullen. Uiteraard diende hij alles te doen wat een goede en getrouwe schout, ontvanger, heemraad en dijkgraaf behoorde te doen met de daarbij behorende traktementen en emolumenten. Hij moest zijn eed afleggen in handen van Von Hymmen. Van Santen diende jaarlijks een bepaald bedrag aan recognitie te betalen.³² Ten slotte gelastte Frederik I de dijkgraven, schepenen, heemraden en ingezetenen van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe Van Santen in al zijn functies tijde-

hij in Berlijn een brief aan Frederik waarin hij nog meer claims noemde. Wanneer hij aangesteld werd zou dat, gezien zijn leeftijd, maar voor een paar jaar zijn. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 35 en 55r, Van Santen aan Frederik I (5 maart 1712). Van Santen kreeg zijn zin, want op 11 maart 1712 benoemde Frederik I hem als opvolger van Christiaan Swaens. In 1736 was de inmiddels 88-jarige Van Santen nog steeds schout-baljuw in de Zwaluwen. Er was wel een substituut-schout-baljuw die (een deel) van zijn werkzaamheden uitvoerde.

³² Het bedrag van de recognitie werd in de aanstellingsbrief niet genoemd.

lijk en tot herroeping te erkennen.³³ Omdat het dorpsbestuur niet verwachtte dat Van Santen vóór april 1712 naar Zwaluwe zou komen om zijn functies te aanvaarden hadden de Zwaluwse schepenen Pieter Brouwer verzocht eenmalig de honderdste penning te innen en deze met aftrek van zijn loon, vóór 1 april 1712 aan secretaris Anemaet af te dragen.³⁴

Geen scheiding van de twee ambten, wel meer controle

Frederik I besloot dus de functies van ontvanger en schout-baljuw in één persoon te handhaven. Blijkbaar speelde de nieuwe heer van de Zwaluwen op zeker en wilde of durfde hij daarom in de bestaande situatie geen verandering aan te brengen. Ook is het niet uitgesloten dat hij dit op advies van zijn functionarissen in Den Haag of in Berlijn heeft gedaan, omdat hij zelf onvoldoende op de hoogte zal zijn geweest van de gevaren die ontstonden door vermenging van de twee functies.³⁵ Van Santen kreeg dus toestemming om substituut-schout-baljuw Daniel van Bodegem tevens aan te stellen als substituut-ontvanger. Hijzelf bleef wel de eindverantwoordelijke.³⁶ De klachten die de schepenen hadden geuit over het niet opmaken of het niet afsluiten van de diverse rekeningen werden zeker door Frederik I onderkend. De substituut-ontvanger kreeg van Frederik instructies. Hij moest aan Van Santen iedere drie maanden een overzicht van zijn inkomsten en uitgaven overleggen met vermelding van wie en waarover ontvangen werd en aan wie en waarvoor betaald werd. Ook moest iedere handeling worden voorzien van een datum. Tevens diende hij op tijd behoorlijk rekening en verantwoording te doen van de verpondingen, honderdste en tweehonderdste penning over het jaar 1712 en dit alles te doen 'tot sijns heer van Santens goetvinden en welbehagen, en op zodanige verdere last en instructie' die hij van de Pruisische koning had gekregen. Dit hield in dat de controle door ontvanger Van Santen op zijn substituut werd aangescherpt. Het probleem was hiermee niet helemaal opgelost, want Van Santen moest in zijn functie van schout-baljuw nog steeds de ontvanger controleren. In het dorpshuis te Hooge Zwaluwe beloofde Van Bodegem, in aanwezigheid van een vijftal schepenen, dit alles getrouw na te komen.³⁷

Introductie van Van Santen in de Zwaluwen

In gezelschap van Von Hymmen en de Pruisische raad Floris Pieter Pittenius werd Van

³³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 42r-43v, Aanstellingsbrief voor Bernard van Santen (11 maart 1712).

³⁴ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 1v (20 maart 1712). Frederik I gaf op 25 maart 1712 aan de secretaris toestemming om Brouwer deze belasting te laten innen en af te dragen totdat de nieuw aangestelde baljuw en ontvanger in functie zou zijn of dat deze een andere regeling had getroffen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 1v-2r (3 april 1712) en de autorisatie van Frederik I (25 maart 1712).

³⁵ In de door mij geraadpleegde bronnen is hierover niets te vinden.

³⁶ Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 6v (16 oktober 1712). Van Bodegem was door Frederik I ook als substituut-schout-baljuw benoemd. Zie hoofdstuk 8.

³⁷ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 6v (16 oktober 1712). Hierbij waren de schepenen Pieter Anemaet, Pieter Antoni den Engelsen, Severijn Hesius, Johan Silvius en Adriaan Peter Nelemans aanwezig.

Santen aan de bestuurders en de Zwaluwse bevolking voorgesteld. Om hen met alle respect te ontvangen werd de schepenen verzocht op tijd in het dorps huis te Hooge Zwaluwe bijeen te komen en de drie heren bij hun aankomst te begroeten. Om aan de gebeurtenis een feestelijk karakter te geven werden de mannelijke inwoners van Zwaluwe opgeroepen, indien ze dit wilden, vóór de aankomst van Van Santen op het raadhuis ‘onder haare respective Compagnien en vaendels inde wapens te komen omme vervolgens behoorlijke te salueren, salvoos te doen’. Dit kan beschouwd worden als een soort *Blijde Inkomst*.³⁸ Ook werd aan de inwendige mens gedacht. Von Hymmen gaf opdracht een maaltijd te bereiden waarvoor de drie heren uit naam van de magistraat uitgenodigd werden, maar de schepenen en de secretaris moesten hun eten en drinken zelf betalen. De rest werd uit de dorpskas betaald.³⁹

9.4 Aanpassen van de onkostendeclaraties van Swaens

Na de dood van Swaens moest een aantal financiële zaken geregeld worden. Het dorpsbestuur besloot allereerst de onkostendeclaraties van Swaens en ook die van diens substituut Pieter Brouwer aan te passen. Zoals uit de brief van de schepenen Pieter Anemaet en Pieter Antoni den Engelsen aan Frederik I bleek, stonden er in de rekening van de honderdste penning onnodige posten voor reizen, vacaties en verteerkosten die nog niet waren verwijderd.⁴⁰ Men wilde hier nu met terugwerkende kracht iets aan doen.⁴¹ De lokale stadhouder, schepenen en gecommiteerde ingelanden kwamen bij elkaar om de declaraties kritisch te bekijken, waar nodig aan te passen en daarna op te nemen in de rekening van de honderdste penning.⁴² De daggelden van Swaens werden bijgesteld van zes naar vijf gulden en de reiskosten van Zwaluwe naar Den Haag v.v. bepaald op zes gulden. De bestuurders van Hooge en Lage Zwaluwe reisden naar Den Haag, niet alleen om vanwege hun benoeming of herbenoeming de eed af te leggen, maar ook om bijvoorbeeld overleg te plegen met de Pruisische vertegenwoordigers of

³⁸ Zie ook hoofdstuk 7 en 14.

³⁹ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 2v-3r (12 juni 1712). Op 22 juni 1712 werd de aanstelling van Van Santen aan de schepenen voorgelezen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 3r (22 juni 1712).

⁴⁰ Deze kosten waren gemaakt voor onder andere het betalen van de oorlogscontributies. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 7v (2 maart 1713). Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) moest het dorpsbestuur van de Zwaluwen via Johan de Wijse in Breda aan de ontvanger-generaal in Maubeuge (Frankrijk) contributies afdragen. Deze gelden moesten door mevrouw Swaens aan De Wijse worden betaald. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 780, schout en schepenen aan gezant Meinertshagen (31 augustus 1713). Voor de afdracht van de contributies zie RAT, 2500, DZ, inv. 603 t/m 623, 1342 en 1344. Er werden vacatiegelden uitgekeerd als vergoeding voor onder andere het bijwonen van vergaderingen.

⁴¹ Op 1 december 1712 werd een besluit hiertoe genomen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 7v (2 maart 1713). De gecommiteerde ingelanden van de Zwaluwse polders zouden hiervoor een uitnodiging ontvangen.

⁴² Op 21 maart 1713 kwamen stadhouder Van Bodegem, de schepenen Pieter Anemaet, Pieter Antoni den Engelsen, Severijn Hesius, Adriaan Peter Nelemans, Cornelis Hermans van Raamsdonk, Wouter Kleijn en de gecommiteerde ingelanden Joost Basen, Jan Dingman Matthijssen, Pieter Brouwer, Cornelis en Antoni Jansse Ardonne bijeen.

het archief te raadplegen.⁴³ Een aanzienlijk bedrag van 449 gulden en 2 stuivers aan onder andere reis- en vacatiekosten werd geschrapt.⁴⁴

Figuur 7 Aanpassingen op de declaraties van Christiaan Swaens

Jaar	Oorspronkelijk bedrag declaraties in guldens en stuivers	Vermindering in guldens en stuivers	Uiteindelijk bedrag in guldens en stuivers
1702	491-16	119-00	372-16
1703	343-02	111-02	232-00
1704	448-01	97-00	351-01
1705	401-09	122-00	279-09
Totaal	1.684-08	449-02	1.235-06

9.5 Verzoek tot afdracht van achterstallige verpondingen

Mevrouw Swaens diende over 1711 nog 2.137 gulden en 19 stuivers bij de ontvanger-generaal van Holland, Van Aerssen, af te dragen.⁴⁵ Duidelijk is dat het hier en ook in het vervolg ging om achterstallige betalingen en nog niet om afdracht van belasting-gelden door de nieuwe heer die deze, zoals wij al zagen, zou weigeren.

Figuur 8 Overzicht van de nog af te dragen gewone verpondingen over 1711

Dorp	Bedrag in guldens en stuivers
Hooge Zwaluwe	1.244-00
Lage Zwaluwe	893-19
Totaal	2.137-19

Mevrouw Swaens was echter van mening dat zij niets meer hoefde af te dragen omdat de verpondingsrekening van 1711 een voordelig saldo had. Zij had blijkbaar van de tweehonderdste penning meer belasting geïnd dan nodig was geweest. Het dorpsbestuur beaamde dit, maar de rekening van de honderdste penning had een nadelig saldo. Mevrouw Swaens was over deze rekening nog behoorlijk wat geld schuldig. Zij wilde het voordelig saldo gebruiken om daarmee tekorten op andere rekenin-

⁴³ Bij het bepalen van de daggelden werd verwezen naar de resolutie van de heren van de magistraat van Hooge en Lage Zwaluwe (30 december 1672).

⁴⁴ Zie figuur 7. Verder werd afgesproken om de rekening van de honderdste penning op 26 april 1713 te behandelen. Hiervan werden mevrouw Swaens en Brouwer op de hoogte gesteld. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 8, 9r en 10r (21 maart 1713). Ook de declaraties van Brouwer werden fors bijgesteld van 1.006 gulden en 11 stuivers naar 474 gulden en 3 stuivers.

⁴⁵ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (31 augustus 1713). Zie voor de rekening met bijlagen van de verpondingen over 1711 met bijlagen: RAT, 2500, DZ, inv. 619 en 620.

Afb. 56 Album amicorum van Nicolaas Vivien (1631-1692), de vader van Maria Swaens Vivien, 1650-1675.

gen te vereffenen.⁴⁶ Het dorpsbestuur vond echter dat alle rekeningen ‘gelijkelijk behoorden[te worden] afgedaan’ en dat tevens ‘alle verschillen geeffent [dienden] te werden’. Intussen waren schout en de schepenen door een deurwaarder aangemaand om het resterende bedrag van de verpondingen bij het kantoor van de ontvanger-generaal in Den Haag te voldoen.⁴⁷ Weduwe Swaens werd daarop verzocht binnen acht dagen te betalen. Bleef zij in gebreke dan zou het Zwaluwse dorpsbestuur genoodzaakt zijn het openstaande bedrag voor te schieten. Het geld diende te worden geleend voor drie maanden tegen een hoge rente. Dat was een zware financiële aderla-

⁴⁶ Advocaat Arnoldus Swaens, de zwager van Maria Swaens, had aan het dorpsbestuur voorgesteld de niet verschuldigde belastinggelden met andere posten te verrekenen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 21v (17 september 1714).

⁴⁷ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (31 augustus 1713).

ting voor beide dorpen, maar de enige mogelijkheid om te voorkomen dat er gijzelaars genomen werden en dat het dorpsbestuur nog meer boetes en kosten moest betalen.⁴⁸

Van Bodegem en zijn schepenen besloten de Pruisische gezant Daniel Meinertshagen te Den Haag op de hoogte te stellen van de problemen die zij met Maria Swaens hadden. Frederik I had ten behoeve van zijn Hollandse lenen zijn gezant belast met een aantal werkzaamheden. Zo regelde Meinertshagen in de Zwaluwen onder andere de verpachtingen, hoorde de rekeningen af zodat ze afgesloten konden worden en zorgde tevens voor de afwikkeling van nog openstaande zaken.⁴⁹ Omdat het dorpsbestuur het niet helemaal eens was met de posten die door mevrouw Swaens in haar verpondingsrekeningen waren opgenomen, werd Meinertshagen en Pittenius door schout en schepenen gevraagd deze verschillen op te lossen.

Het inleveren van de stukken voor de rekening van de honderdste penning

Mevrouw Swaens werd door het dorpsbestuur verzocht alle documenten die betrekking hadden op de rekening van de honderdste penning over de jaren 1708 t/m 1711 bij de secretarie af te geven.⁵⁰ Schout en schepenen konden dan aan de hand van deze stukken de door de weduwe opgestelde rekening controleren. Zodra de betreffende rekening gereed was, kon gezant Meinertshagen deze afhoren en afsluiten.⁵¹ Om te achterhalen of mevrouw Swaens deze documenten wilde afdragen sprak het dorpsbestuur hierover met haar woordvoerder Pieter Brouwer. Deze vertelde dat de vereiste documenten pas afgegeven konden worden nadat hij met advocaat Arnoldus Swaens uit Breda, juridisch adviseur en zwager van Maria Swaens, had gesproken en wel na diens thuiskomst van een synode.⁵² Omdat advocaat Swaens een dag of drie later thuiskwam dan verwacht, moest het dorpsbestuur nog een paar dagen wachten.⁵³ Uiteindelijk werd het wachten niet beloond want de documenten werden niet overgedragen. Mevrouw Swaens had ze aan haar advocaat gegeven en bepaald 'dat die daarmede soude doen so als gedaen moest worden'.⁵⁴

⁴⁸ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 14v (2 september 1713). De aanmaning werd op 31 augustus 1713 gedaan. Wanneer zij geen gehoor gaf aan het verzoek tot betaling dan diende bode Van Gent in aanwezigheid van twee schepenen 'tegens haer op 't kragtigste te protesteren'.

⁴⁹ Zie hoofdstuk 8.

⁵⁰ Zij moest ook de administratie van de schout binnen vijf dagen bij de secretarie afgeven.

⁵¹ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 11v (22 juni 1713). Zie ook RAT, 2500, DZ, inv. 780, Tekst (22 juni 1713). Op 10 juli 1713 zou de rekening van de honderdste penning gereed gemaakt worden. De verpachting van de tienden zou op vrijdag 14 juli 1713 plaatsvinden. Meinertshagen zou een dag eerder in Zwaluwe arriveren om de openstaande zaken af te handelen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, bis 11r (6 juli 1713). In de Nederduits Gereformeerde kerk te Hooze Zwaluwe werd bekend gemaakt dat de rekening van de honderdste penning op donderdag 13 juli 1713 in behandeling zou worden genomen en de volgende dag de rekening van de gewone verponding. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, bis-11r (6 juli 1713); inv. 780, Tekst (22 juni 1713).

⁵² Aanvankelijk vertelde Brouwer dat de weduwe ze pas wilde afgeven wanneer de rekeningen van de honderdste penning t/m 1707 zouden zijn afgewikkeld.

⁵³ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, bis-11v (31 juli 1713). Brouwer had met advocaat Swaens afgesproken op 20 juli 1713 aan het college van schout en schepenen rapport uit te brengen van hun gesprek.

⁵⁴ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 12v-13r (28 augustus 1713).

Het dorpsbestuur vraagt medewerking aan de Pruisische gezant Daniel Meinertshagen

Het dorpsbestuur was nog niet veel verder gekomen en ging zich nu op nieuwe stappen beraden. Besloten werd om ook hier de hulp van de Pruisische gezant Daniel Meinertshagen en de Pruisische raad Floris Pieter Pittenius in te roepen zodat de rekening van de honderdste penning kon worden afgewerkt. De gezant zou binnen vier weken in Hooge Zwaluwe arriveren voor de verpachting van de visserijen en dit betekende dat in die tijd de stukken door het dorpsbestuur moesten worden gecontroleerd.⁵⁵ Mocht er in de rekening iets niet kloppen dan kon dit op tijd aan weduwe Swaens doorgegeven worden. Deze verschillen konden dan door Meinertshagen en Pittenius worden opgelost om ze daarna met de weduwe glad te strijken.⁵⁶ Er werd nu terecht gevreesd dat wanneer de gezant in Hooge Zwaluwe aankwam de rekeningen niet in orde zouden zijn. Het dorpsbestuur had al zijn hoop gevestigd op Meinertshagen en Pittenius. Het dacht dat zij genoeg gezag hadden om mevrouw Swaens te bewegen de documenten af te geven. Men vond dit wel het 'sagtste middel te wesen, en minst aanstootelijk, en dat daerdoer meer als doer eenig ander middel gepersuaedeert sal werden'. In het geval dat de Pruisische gezant zijn medewerking hieraan niet wilde verlenen, zou het dorpsbestuur dit graag van hem vernemen, zodat andere middelen konden worden toegepast.⁵⁷

Blijkbaar werd er door de gezant positief op het verzoek gereageerd want Pittenius had erover al aan advocaat Swaens, 'buijten wiens raedt de Weduwe Swaens docht niet-wes doet', een brief geschreven en hij zou dat ook nog uitgebreid aan Maria Swaens zelf doen.⁵⁸ Omdat het dorpsbestuur nog steeds geen bevestiging van de gezant had ontvangen, was het bang dat zijn brief verkeerd was bezorgd. Aan Pittenius werd gevraagd hoe de zaak er voorstond. De vrees werd uitgesproken dat de kwestie bij de verpachting van de visserijen nog niet zou zijn afgedaan, 'En wij soude seer geerne eenmael van die sake af sijn', schreven stadhouders en schepenen aan Pittenius.⁵⁹ Mocht ook mevrouw Swaens het geschil aan Meinertshagen en Pittenius hebben voorgelegd dan werd de gezant 'gants onderdaniglijk' verzocht de kwestie door zijn 'wijse en voorsigtige directie' zo te sturen dat deze binnen vier à vijf weken kon worden afgedaan.⁶⁰ Het dorpsbestuur had blijkbaar weer goede hoop dat de kwestie snel werd afgehandeld.⁶¹ De gezant werd gevraagd een dag te bepalen om samen in Den Haag de

55 RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (31 augustus 1713). Zie ook RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 13r (28 augustus 1713).

56 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, bis-11v (31 juli 1713).

57 RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (31 augustus 1713). Zie ook RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 13r (28 augustus 1713). Het dorpsbestuur kon weduwe Swaens een proces aandoen.

58 RAT, 2500, DZ, inv. 780, Pittenius aan DZ (7 september 1713). Zie ook RAT, 2500, DZ, inv. 780, Stadhouders en schepenen aan Pittenius (5/6 oktober z.j., vermoedelijk 1713). Van haar antwoord zou Pittenius bericht doen.

59 RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Pittenius (5/6 oktober z.j., vermoedelijk 1713). De verpachting stond waarschijnlijk gepland op vrijdag 20 oktober 1713. De gezant zou hiervoor naar Hooge Zwaluwe komen en kon dan gelijk de rekening van de honderdste penning afhoren en afsluiten.

60 RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (30 oktober 1713).

61 Ter vaststelling van de punten die beide partijen wilden bepleiten was het nodig om binnen acht dagen visie (inzage) en wisseling van de stukken, die het dorpsbestuur en Swaens zouden willen afdragen, te doen.

zaak te bespreken.⁶² Mocht weduwe Swaens hierover bepaalde ideeën hebben of niet van plan zijn het geschil bij te leggen, 't geene wij egter niet en kunnen dencken', dan wilde men iemand naar Den Haag sturen om met de gezant hierover van gedachten te wisselen en zijn 'wijsen raet en welbehagen daar omtrent te verzoeken'. Daarbij merkte men in alle oprechtheid op dat men de zaak liever zou willen afdoen door een verblijf, een overeenkomst van compromittenten om een geschil aan het oordeel van arbiters te onderwerpen, dan door middel van een proces.⁶³

Afdracht van de honderdste penning 1707-1711

Ook de honderdste penning moest nog door de weduwe worden afgedragen, men was dus al vijf jaar achterstallig.⁶⁴ Er was op 31 augustus 1713 een deurwaarder geweest die schout en schepenen had gesommeerd om deze belasting over de jaren 1707 tot en met 1711 bij het kantoor van de ontvanger-generaal te voldoen.⁶⁵ Mevrouw Swaens werd verzocht binnen acht dagen te betalen.⁶⁶ Mocht zij in gebreke blijven dan moest het dorpsbestuur het openstaande bedrag voorschieten. Schout en schepenen schreven aan de Pruisische gezant dat zij dat geld 'almede niet en konden furneren als met negotiatie'.⁶⁷

Figuur 9 Overzicht van de nog af te dragen honderdste penningen over 1707 tot 1712⁶⁸

Jaar	Bedrag in guldens en stuivers
1707	128-10
1708	257-00
1709	257-00
1710	257-00
1711	257-00
Totaal	1.156-10

⁶² De stukken die daarvoor nodig waren zouden binnen acht à tien dagen van tevoren aan hem worden toegesonden of binnen een door Meinertshagen en Pittenius aan te geven tijdsbestek.

⁶³ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (30 oktober 1713). Een compromittent is iemand die aan een compromis deelneemt.

⁶⁴ Zie figuur 9. Deze belastingen moesten door of namens de (ambachts)heer worden betaald. De schout als plaatsvervanger van de heer moest hiervoor aangesproken worden.

⁶⁵ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (31 augustus 1713). Ook de honderdste penning over 1712 diende afgedragen te worden en wel binnen acht dagen op straffe van gijzeling. Een gijzeling is een arrest op de persoon, een gevangenschap meestal vanwege schulden.

⁶⁶ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 14v (2 september 1713). Op 21 september 1713 werd een bedrag van 469 guldens en 10 stuivers betaald, echter zonder vermelding waarvoor dit is geweest.

⁶⁷ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (30 oktober 1713).

⁶⁸ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (31 augustus 1713).

De weduwe merkte op dat hoewel haar inmiddels overleden man niets van de honderdste penning had ontvangen, zij al het mogelijke zou doen om deze toch af te dragen. Swaens inde niet zelf de belastingen, dat was de taak van zijn substituut-ontvanger Brouwer. Het is mogelijk dat Brouwer deze belastingengelden nog niet had afgedragen.⁶⁹ Tot groot ongenoegen van schout en schepenen wilde zij deze toezegging echter niet hardmaken.⁷⁰ De ontvanger-generaal bleef het dorpsbestuur aanmaningen sturen. Schout en schepenen zullen er zich van bewust zijn geweest dat het zwaard van Damocles boven hun hoofd hing. Begin december 1713 kwam vanwege de nog af te dragen honderdste penning opnieuw een deurwaarder naar Hooge Zwaluwe. Hij had opdracht iemand van het dorpsbestuur in gijzeling naar Den Haag te nemen. Om verdere onkosten te voorkomen werd besloten schepen Pieter den Rooijen als gijzelaar te laten nemen.⁷¹ Er stond intussen een bedrag van 1.285 gulden open. De schepen nam 642 gulden en 10 stuivers mee om de helft van het nog openstaande bedrag te voldoen. Er werd namelijk gezegd dat mevrouw Swaens de andere helft van het bedrag aan een bode had meegegeven met de opdracht dit in Den Haag af te dragen.⁷² Het geld dat door het dorpsbestuur werd voorgesloten was tegen rente geleend. Omdat het dorpsbestuur nog achterstallige extraordinaire verpondingen moest betalen en hiertoe niet in staat was, bleef Den Rooijen in gijzeling totdat de Gecommitteerde Raden uitstel van betaling hadden verleend.⁷³ Bijna anderhalf jaar later, het was inmiddels februari 1715, werden schout en schepenen door ontvanger Johan de Bruijn uit Dordrecht aangemaand om het resterende bedrag van de honderdste penning te betalen. Zij besloten hierover met de ontvanger van gedachten te wisselen.⁷⁴ Helaas wordt niet vermeld wat de uitkomst van dit gesprek was, maar we kunnen aannemen dat het dorpsbestuur en de ontvanger niet tot overeenstemming zijn gekomen.⁷⁵

69 Zie voor de rekeningen van de honderdste penning 1707 t/m 1711, met bijlagen: RAT, 2500, DZ, inv. 611 t/m 620.

70 RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (30 oktober 1713).

71 Deurwaarder Anthonie Courouble kwam op 8 december 1713 in de Zwaluwen om Den Rooijen in gijzeling naar Den Haag te nemen. Den Rooijen verbleef in het huis van herbergier Jan van Thol in Den Haag. Zie RAT 2500, DZ, inv. 624, Rekening voor Pieter den Rooijen (1713); inv. 339, Declaratie van Querin (24 maart 1714).

72 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 16v (7 december 1713). Volgens deurwaarder Querin stond er nog een bedrag van 1.542 gulden open. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 339, Declaratie van Querin (24 maart 1714).

73 Er moest nog 63.256 gulden en 5 stuivers aan achterstallige extraordinaire verpondingen worden afgedragen. In dit bedrag was de belasting over de goederen van de Pruisische koning niet opgenomen. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 339, Declaratie van Querin (24 maart 1714). Stadhouder Van Bodegem was eind december 1713 zelf naar Den Haag gegaan. Hij probeerde daar tevergeefs met de hulp van Meinertshagen en Pittenius in twee dagen tijd surseance van betaling te krijgen of Pieter den Rooijen ten minste vóór de kerstvakantie 'uijt de geijseling te redden'. Van Bodegem wilde Den Rooijen aflossen, maar de ontvanger-generaal wilde de schepen niet vrijlaten. Pas nadat op 13 januari 1714 de Gecommitteerde Raden uitstel hadden verleend mocht Den Rooijen weer huiswaarts keren. Hij zou 42 dagen in gijzeling zijn geweest. De schepen kreeg de rekening gepresenteerd. De kosten, 194 gulden en 17 stuivers, werden door het dorpsbestuur vergoed. Zie RAT 2500, DZ, inv. 624, Rekening voor Pieter den Rooijen (1713); inv. 341, Declaratie van Daniel van Bodegem (z.d.); inv. 850, Stadhouder Van Bodegem aan Adriaan Anemaet (21 december en 23 december 1713), Advocaat Van Bodegem aan DZ (4 januari 1714) en Kiggelaer aan DZ (27 februari 1714). Zie ook hoofdstuk 8.

74 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 24r (24 februari 1715). Stadhouder Van Bodegem en schepen Pieter Anemaet gingen eind februari 1715 naar De Bruijn.

75 Er werd gesproken over de executie, uitvoering van een vonnis, die door De Bruijn was gedaan. Zie RAT, 2500,

Afb. 57 Rekening van de Staten van Holland voor Pieter den Rooijen vanwege de kosten van diens gijzeling, 9 februari 1713.

Rekening van de Staten van Holland voor Pieter den Rooijen vanwege de kosten van diens gijzeling, 9 februari 1713.

1713

Den 12 december 1713 Een bodem in name van de
ontfangers generaal gehouden omme te maken
den ontfangers in gijzelinge te zijn, naemden
Jaargade 1000 p. m. en 1000 p. m. van
de Staten van Holland, met den stelde na de
gijzelinge gegeven, besloten worden, dat de
kosten en verbodene tot 12, sage samen
aest guldens twee 100 — 0-12-0
aan de Staten van Holland — 0-12-0
vervoert
inden jaer aan de Staten van Holland — 0-10-0
Expeditie — 0-0-0
aan verlust op 100 p. m. en 100 p. m. — 0-3-0
van de Staten van Holland — 0-3-0
sint en de gijzelinge gegeven met
de Staten van Holland 4 p. m. en 100 p. m.
a 4 p. m. sage op de Staten van Holland 100-0-0

104-17-0

De Staten van Holland, gecommitteerde Raden
ontfangers van de Staten van Holland, naemden
Jaargade 1000 p. m. en 1000 p. m. van
de Staten van Holland, met den stelde na de
gijzelinge gegeven, besloten worden, dat de
kosten en verbodene tot 12, sage samen
aest guldens twee 100 — 0-12-0
aan de Staten van Holland — 0-12-0
vervoert
inden jaer aan de Staten van Holland — 0-10-0
Expeditie — 0-0-0
aan verlust op 100 p. m. en 100 p. m. — 0-3-0
van de Staten van Holland — 0-3-0
sint en de gijzelinge gegeven met
de Staten van Holland 4 p. m. en 100 p. m.
a 4 p. m. sage op de Staten van Holland 100-0-0

9 106-17-0

104-17-0

Agem.

Remact

AR

De Staten van Holland, gecommitteerde Raden
ontfangers van de Staten van Holland, naemden
Jaargade 1000 p. m. en 1000 p. m. van
de Staten van Holland, met den stelde na de
gijzelinge gegeven, besloten worden, dat de
kosten en verbodene tot 12, sage samen
aest guldens twee 100 — 0-12-0
aan de Staten van Holland — 0-12-0
vervoert
inden jaer aan de Staten van Holland — 0-10-0
Expeditie — 0-0-0
aan verlust op 100 p. m. en 100 p. m. — 0-3-0
van de Staten van Holland — 0-3-0
sint en de gijzelinge gegeven met
de Staten van Holland 4 p. m. en 100 p. m.
a 4 p. m. sage op de Staten van Holland 100-0-0

De ontvanger bleef namelijk doorgaan met het aanmanen van het dorpsbestuur. Nadat De Bruijn weer een sommatie had gedaan werd besloten weduwe Swaens voor de Gecommitteerde Raden van Holland te dagvaarden, 'en buijten afdoeninge van welke zake met mevr. Swaens de heeren vande magestraet buijten staet sijn'.⁷⁶ Het dorpsbestuur was ervan overtuigd dat het de geschillen die het met Maria Swaens had

DZ, inv. 341, Declaratie van stadhouder Van Bodegem (z.d.). Volgens Pieter Anemaet sprak men over het verlenen van uitstel van executie. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 341, Declaratie van Pieter Anemaet (z.d.). Op 17 maart 1715 zou De Bruijn 'verder' uitstel hebben verleend. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 341, Declaratie van stadhouder Van Bodegem (z.d.). In april ging stadhouder Van Bodegem naar Dordrecht en sprak daar opnieuw met de ontvanger. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 24v (7 april 1715). Het gaat hier waarschijnlijk over de betaling van de honderdste penning voor de periode 1702 t/m 1706.

⁷⁶ RAT, 2500, DZ, inv. 780, Brief aan Kiggelaer (27 mei 1715). De personen die in opdracht van ontvanger De Bruijn te Dordrecht in gijzeling waren genomen verbleven in herberg de Rode Leeuw te Dordrecht.

niet langer zonder een proces kon oplossen en dat het onmogelijk was met ontvanger De Bruijn tot een vereffening van de achterstallige belastinggelden te komen.⁷⁷

Oplossen van de verschillen in de rekening van de honderdste penning

Inmiddels kon de rekening van de honderdste penning over de jaren 1707 tot 1712, die door mevrouw Swaens was opgesteld, afgehandeld worden. Men had hiervoor een termijn van twee weken gesteld.⁷⁸ Maria Swaens werd nogmaals verzocht de originele documenten bij de secretarie af te geven zodat het dorpsbestuur de rekening kon nakijken en zou kunnen afhoren.⁷⁹ Schout en schepenen waren het kennelijk niet eens met alle posten die de weduwe in de rekening had opgenomen. Zij legden deze verschillen voor aan de uitspraak van Meinertshagen en Pittenius.⁸⁰ Secretaris Adriaan Anemaet en procureur Joost Basen zouden in verband met de kwestie Swaens voor hen verschijnen.⁸¹ Vanwege het grote belang van deze zaak voor de beide dorpen wilde het dorpsbestuur desnoods een advocaat in de arm nemen. Op 26 mei 1714 werd gemeld dat Anemaet verslag van de comparitie bij Meinertshagen en Pittenius had uitgebracht.⁸² Vermoedelijk heeft hij dat mondeling gedaan want een schriftelijk verslag is helaas niet te vinden.⁸³

Het afronden van deze zaak kostte veel tijd. Zo duurde het bijna twee maanden voordat het dorpsbestuur een afspraak met Meinertshagen had gemaakt. Voor het oplossen van de verschillen wilde het dorpsbestuur vóór medio maart 1714 met de ge-

77 Er liep tegen haar ook nog een proces over het personele consent van 10 augustus 1689 voor de Gecommitteerde Raden. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 22r (9 februari 1715). Voordat er belastingen konden worden geïnd moesten de Staten van Holland daarvoor hun toestemming, consent, geven. De toestemming was gegeven, maar Christiaan Swaens zou de personele tweehonderdste rekening niet hebben gemaakt. Hij had in ieder geval in geen van de saldi van zijn rekeningen het consent van 10 augustus 1689 vermeld. Dit had hij wel moeten doen. Kiggelaer, procureur bij de Staten van Holland, vond dit blijkbaar een sterk argument voor de zaak van het dorpsbestuur, waarom schrijft hij niet. Bovendien had Swaens het batig saldo van de personele tweehonderdste penning opgenomen in de rekening van de honderdste penning. Hierdoor ontstond vermenging van belastinggelden. Dit was blijkbaar en logischerwijs niet toegestaan. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 780, Brief aan Kiggelaer (27 mei 1715).

78 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 17r (14 februari 1714).

79 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 15r (26 oktober 1713).

80 Dit gold ook voor de rekening van de verpondingen.

81 Op 14 juli 1712 werd Joost Basen uit Zevenbergen in de Zwaluwen benoemd tot procureur en op 28 juli 1712 legde hij de eed van trouw af. Waarschijnlijk gaat het hier om notaris Joost Basen uit Zevenbergen, die ook ingeland was. Deze notaris werd op 3 november 1689 door het Hof van Holland te Den Haag geadmitteerd en legde zijn eed af. RAWB, 0608, NoZ, nr. 9 Joost Basen, 1689-1743. Zie ook Heersink e.a., *Register notariorum*, 80. Zie voor de procedure om notaris te worden Heersink e.a., *Register notariorum*, 9. Zie voor de comparitie RAT, 2500, DZ, inv. 347, Declaratie van secretaris Anemaet (z.d.); Specificatie van procureur Joost Basen (z.d.).

82 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 18v (26 mei 1714).

83 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 17r (23 februari 1714). Aan advocaat Van Bodegem en procureur Kiggelaer werd gevraagd welke documenten nodig waren voor het afschrijven van de al betaalde honderdste penning. Een procureur is iemand die in rechte, met name in civiele zaken, de gedingvoerende partijen vertegenwoordigt, zonder als raadsman op te treden. Vóór 1870 was het ambt van procureur niet te verenigen met dat van advocaat. Secretaris Anemaet kreeg de opdracht ervoor te zorgen dat de betaalde honderdste penning werd afgeschreven. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 17r (23 februari 1714).

zant c.s. hierover een gesprek hebben. Omdat advocaat Swaens toch naar Den Haag ging zou hij dat doen. Ook werd aan de gezant gevraagd een afspraak met de advocaat te maken.⁸⁴ Arnoldus Swaens was al terug uit Den Haag, maar het dorpsbestuur had nog niet vernomen wat hij met Meinertshagen had afgesproken. Omdat de kwestie rond de honderdste penning snel afgehandeld moest worden besloten stadhouders en schepenen op 21 april 1714 een zware delegatie met daarin stadhouders Van Bodegem en drie schepenen naar mevrouw Swaens te sturen.⁸⁵ Haar werd verzocht met hen een dag af te spreken om de verschillen op te lossen. Zij beloofde nog die week naar haar zwager in Breda te gaan om met hem een afspraak te maken.⁸⁶ Meinertshagen had het dorpsbestuur laten weten dat hij bereid was de afgevaardigden van beide partijen te ontvangen. Voorgesteld werd om op 23 april 1714 of daaromtrent bijeen te komen. Mocht dit niet lukken dan moest er naar andere middelen gezocht worden om de kwestie Swaens op te lossen.⁸⁷

In de volgende maanden had weduwe Swaens waarschijnlijk van de Gecommitteerde Raden van Holland een dagvaarding ontvangen. Reden voor haar om bij hen een rekest tegen het dorpsbestuur in te dienen.⁸⁸ Schout en schepenen werden gedagvaard om op 8 oktober 1714 voor de Gecommitteerde Raden te verschijnen. Van Santen was bij ontvanger De Bruijn geweest en had hem de dagvaarding laten zien. Hij hoopte uitstel van betaling te krijgen, maar de ontvanger zei hem echt niet langer op zijn betalingen te kunnen wachten.⁸⁹ Daarom werd in oktober 1714 door de heren Van Bodegem en Den Engels 1.369 gulden belastinggeld privé voorgeschoten en aan ontvanger De Bruijn te Dordrecht afgedragen. Er moest nu nog iets meer dan 2.000 gulden betaald worden.⁹⁰ Dit gaf stadhouders en schepenen in ieder geval weer wat tijd om verder naar een oplossing te zoeken. Op verzoek van Otto Frederik Houttuyn, advocaat bij de Staten van Holland, en Philippus (Philips) Kiggelaer, procureur bij de Staten van Holland, vertrok baljuw Van Santen in gezelschap van secretaris Anemaet naar Den Haag. Genoemde vier heren gingen met Meinertshagen en Pittenius overleggen wat zij in de zaak Swaens het beste konden doen. Omdat de kwestie zich nu al twee jaar voortsleepte vroegen zij de Pruisische gezant deze voor hen verder af te handelen.⁹¹ Tevens waren er ook problemen met mevrouw Swaens over de tweehonderdste penning.

84 RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (26 februari 1714).

85 De drie schepenen waren Wouter Kleijn, Pieter den Rooijen en Jacobus Silvius.

86 Maria Swaens zou de datum en het tijdstip aan het dorpsbestuur doorgeven.

87 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 18r (21 april 1714). Er werd niet verteld welke middelen men in gedachten had.

88 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 22r (20 september 1714).

89 RAT, 2500, DZ, inv. 780, Brief van Van Santen (26 september 1714).

90 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 22r (11 oktober 1714). In de bronnen wordt verder niets vermeld. Het is niet uitgesloten dat er belasting werd afgedragen over het jaar 1712 e.v.

91 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 22r (11 oktober 1714). Op 25 oktober 1714 werd van de reis naar Den Haag (mondeling) verslag uitgebracht.

De rekening van de tweehonderdste penning

Mevrouw Swaens werd ook verzocht de stukken voor de rekening van de tweehonderdste penning van 1689 bij de secretarie in Hooge Zwaluwe in te leveren.⁹² Dit was een van de eerste rekeningen die Christiaan Swaens had moeten opmaken na zijn benoeming in 1688 als ontvanger en deze belastinggelden waren dus zo'n 25 jaar later nog steeds niet voldaan!⁹³ Mevrouw Swaens diende tevens binnen drie dagen bij de secretarie of op het ontvangkantoor van De Bruijn het geld af te dragen dat door haar of nog door haar man hiervan was ontvangen. Mocht de weduwe in gebreke blijven dan zou ook zij worden gegijzeld.⁹⁴ Haar reactie hierop kwam enige dagen later. Toen werd uit haar naam door deurwaarder Huig Fransz. van Gent aan het dorpsbestuur een gerechtelijke aanzegging gedaan. Het dorpsbestuur besloot met de reeds begonnen procedure bij de Gecommitteerde Raden verder te gaan, terwijl aan Pittenius werd geschreven dat men hoopte dat de kwestie met Swaens snel opgelost zou worden.⁹⁵

Mevrouw Swaens had intussen de rekening opgesteld en aan het dorpsbestuur afgegeven. Op 17 september 1714 kwamen stadhouder en schepenen bijeen om deze rekening af te handelen. Mevrouw Swaens was hierbij niet aanwezig, wel verscheen tijdens deze bijeenkomst haar advocaat. Hij vond echter dat hij zich niet kon inlaten met het doen of presenteren van deze rekening. Hij beweerde zelfs dat dit al was gebeurd en dat men nu bezig was met de presentatie van de gelden die door zijn broer Christiaan zouden zijn ontvangen. Hij was van mening dat Meinertshagen en Pittenius mochten beslissen of hier al dan niet rekening over moest worden gedaan. Door stadhouder en schepenen werd aan de advocaat voorgesteld dat hij onder voorbehoud ermee akkoord zou gaan dat de rekening door hen werd afgehandeld en dat aan Meinertshagen en Pittenius gevraagd zou worden of zij ook in deze rekening de verschillen wilden afdoen. Swaens wilde dit niet en herhaalde nog een keer dat hij zich met de presentatie van deze rekening niet kon bemoeien.⁹⁶

Gecommitteerde Raden verlenen surseance van betaling

Schout en schepenen bevonden zich in een lastig parket. Omdat de weduwe Swaens niet betaalde, moesten zij ook een deel van de nog af te dragen honderdste en tweehonderdste penning zelf voorschieten. Het dorpsbestuur wilde voorkomen dat er boetes en kosten moesten worden betaald en dat er gijzelaars werden genomen.⁹⁷ Zoals

⁹² Deze rekening was op 10 augustus 1689 door de Staten van Holland geconsenteerd. Van Gent, naast bode ook deurwaarder van de 'gemeenelants middelen over Holland ende Westvrieslant', kreeg begin september 1714 opdracht om mevrouw Swaens gerechtelijk aan te zeggen dat zij de stukken moest afgeven.

⁹³ De nog te innen gelden waren voor het dorpsbestuur. RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 39r, *Actum in Collegio den sevendecember seventienhondertachtien*. Zie voor de rekening van de tweehonderdste penning over 1689 met bijlagen: RAT, 2500, DZ, inv. 565-566.

⁹⁴ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 20r (25 augustus 1714) en 20v (4 september 1714).

⁹⁵ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 21r (9 september 1714). De aanzegging was op 8 september 1714 bij de schepenen Johan en Jacobus Silvius gedaan.

⁹⁶ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 21v (17 september 1714).

⁹⁷ Dit kon niet altijd worden voorkomen. Zie voor de gijzelingszaak van schepen Den Rooijen noot 73.

al eerder gezegd moest er door dorpsbestuur over het geleende geld rente worden betaald.⁹⁸ Voor het geval dat weduwe Swaens niet of niet op tijd zou betalen werd bij de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier een verzoek voor surseance van betaling ingediend.⁹⁹ Het ambtsgebied hiervan strekte zich uit over het zuidelijk gedeelte van de huidige provincie Noord-Holland, over geheel Zuid-Holland en over Hollands Brabant. De Gecommitteerde Raden waren belast met de uitoefening van taken op het terrein van bestuur, admiraliteit, militaire en juridische zaken en vooral op financieel gebied. Dit was het meest omvangrijke deel van de taak van de Gecommitteerde Raden. Zij hadden het toezicht op onder andere de ontvanger-generaal, de ontvangers en de collecteurs. Het belangrijkste taakonderdeel bij juridische zaken was de rechtspraak in belastingzaken. Zo moesten zij ondermeer de geschillen tussen belastingpachters en belastingplichtigen zoveel mogelijk proberen te voorkomen en indien nodig door middel van rechtspraak oplossen.¹⁰⁰ Sinds 1604 was de zittingstermijn van de Gecommitteerde Raden drie jaar. Binnen het college waren verschillende commissies actief, ieder op één van de arbeidsterreinen ervan. Elk jaar vond in de maand mei de verdeling van de werkzaamheden binnen de vaste commissies plaats. Een commissie bestond meestal uit twee leden.¹⁰¹

Eind december 1713 kreeg het Zwaluwse dorpsbestuur goed nieuws over de behandeling van zijn rekest. Advocaat Pieter van Bodegem uit Den Haag, een broer van Daniel van Bodegem, deelde mee dat het erop begon te lijken dat de zaken met betrekking tot de surseance bij de Raden redelijk 'in ons faueur' begonnen te komen.¹⁰² Omdat de Gecommitteerde Raden pas in het nieuwe jaar weer zouden vergaderen kon de kwestie nog wat 'sleurende' blijven.¹⁰³ Het verzoek om uitstel van betaling was met het advies van de ontvanger-generaal Van Aerssen in handen gesteld van de commissarissen Lieve Geelvinck, heer van Castricum, en Van Schuijlenburg die de zaak van het Zwaluwse dorpsbestuur in behandeling hadden genomen. De stadhouder van de Zwaluwen had er alle vertrouwen in dat het dorpsbestuur uitstel van betaling zou krijgen en dat men dit zonder de hulp van Meinertshagen en Pittenius niet had kunnen bewerkstelligen.¹⁰⁴ Advocaat Van Bodegem had uitgebreid met Geelvinck over de kwestie gesproken. De commissaris beloofde de advocaat zich ten gunste van het Zwaluwse bestuurders op te stellen, onder voorwaarde dat men zo

⁹⁸ Om aan de financiële verplichtingen te kunnen voldoen werd door schout en schepenen in 1716 aan de Pruisische gezant toestemming gevraagd een lening van 5.000 gulden te sluiten. Zij hadden een bedrag tussen de 4100 en 4200 gulden 'van de Een en d'ander' geleend en het geld was inmiddels teruggevraagd. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (14 december 1716).

⁹⁹ Voor de betaling werd niet teruggevallen op de heer.

¹⁰⁰ Liesker en Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 16-17.

¹⁰¹ Kaajan en Otten, *Gecommitteerde Raden*.

¹⁰² Advocaat Van Bodegem trad op als advocaat voor het dorpsbestuur van de Zwaluwen.

¹⁰³ Omdat commissaris Geelvinck op 3 januari 1714 naar Amsterdam was vertrokken en niet vóór 11 of 12 januari 1714 terug zou zijn lag de zaak voorlopig stil en moest schepen Den Rooijen nog in gijzeling blijven. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 850, advocaat Van Bodegem aan Adriaan Anemaet (4 januari 1714). Zie voor Lieve Geelvinck hoofdstuk 10.

¹⁰⁴ RAT, 2500, DZ, inv. 850, Daniel van Bodegem aan Adriaan Anemaet (23 december 1713).

spoedig mogelijk de openstaande rekeningen bij de ontvanger voldeed.¹⁰⁵ De Gecommitteerde Raden verleenden het dorpsbestuur op 13 januari 1714 voor zes maanden surseance van betaling voor de achterstallige honderdste penning over de periode 1701 tot 1712.¹⁰⁶ Zij deden dit nadat zij het advies van de ontvanger-generaal hadden gelezen en kennis genomen hadden van het rapport, de overwegingen en het advies van de commissarissen Van Schuijlenburg en Geelvinck.¹⁰⁷ Ondanks het feit dat voor de Gecommitteerde Raden een proces tegen mevrouw Swaens gevoerd werd, moest het dorpsbestuur wel aan zijn financiële verplichtingen voldoen. In 1715 werd besloten weer surseance aan te laten vragen voor het nog openstaande bedrag van de honderdste penning en tevens voor de afdracht van de tweehonderdste penning en wel voor een periode van zes of twaalf maanden.¹⁰⁸ Mocht er nadere uitleg nodig zijn dan moesten procureur Kiggelaer c.s. dit schout en schepenen meteen laten weten, omdat dezen vreesden dat de ontvanger opnieuw iemand vanuit hun midden in gijzeling zou nemen.¹⁰⁹

9.6 Voorstel voor het aangaan van een compromis met weduwe Swaens

Begin 1715 had het dorpsbestuur met mevrouw Swaens nog steeds geen overeenstemming bereikt.¹¹⁰ Dan wordt het idee naar voren gebracht om door middel van een compromis een einde aan de problemen te maken.¹¹¹ Op de vraag van het dorpsbestuur of zij daarvoor voelde had de weduwe geantwoord dat zij eerst met haar advocaat wilde overleggen en dat zij 'so aanstonts een expresse naar Breda aen sijn ed[ele] soude senden'. Haar antwoord werd uiterlijk op dinsdag 12 februari 1715 verwacht.¹¹² Blijkbaar stond haar het idee wel aan. Precies op tijd werd namens mevrouw Swaens door Brouwer een concept compromis aan het dorpsbestuur overhandigd.¹¹³ Om ervoor te zorgen dat er een compromis kwam dat door beide partijen geaccepteerd zou worden, besloot het dorpsbestuur om Meinertshagen en Pittenius een beslissing te laten nemen over de nog openstaande geschilpunten en dat alleen hun uitspraak bin-

105 RAT, 2500, DZ, inv. 780, Advocaat Van Bodegem aan het dorpsbestuur (28 december 1713). De administratie zou men pas kunnen krijgen na hierover met weduwe Swaens onderhandeld te hebben. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (30 oktober 1713).

106 Vanwege het betalen van oorlogscontributies aan Frankrijk vroeg het dorpsbestuur bij Gecommitteerde Raden uitstel van betaling aan. Zie RAT, 2500, DZ, inv. 339, Declaratie van Kiggelaer (z.d.).

107 NA, 3.01.05, GR, inv. 4088, Surseance van executie (13 januari 1714).

108 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 25r (27 mei 1715).

109 RAT, 2500, DZ, inv. 780, Brief aan Kiggelaer (27 mei 1715). De procureur kon hierover met advocaat Van Bodegem overleggen. Zie voor de kosten van het aanvragen/continueren van surseance RAT, 2500, DZ, inv. 339, Declaratie van Kiggelaer (z.d.).

110 Dit werd geschreven vanwege een brief die het dorpsbestuur begin 1715 van ontvanger De Bruijn uit Dordrecht had ontvangen.

111 Schepen Johan Silvius werd naar Swaens gestuurd om haar deze vraag voor te leggen.

112 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 22v (9 februari 1715).

113 RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 23r (12 februari 1715). De compromissen werden aan elkaar uitgewisseld.

dend zou zijn. Deze zou worden gehouden ‘voor bondig en van waarde, met belofte van ratificatie’.¹¹⁴

Brouwer had namens Maria Swaens ook al een tweede concept compromis bij het dorpsbestuur ingediend. Bij het nalezen hiervan bleek dat dit compromis niet viel onder de vrijwillige rechtspraak van het Hof van Holland en van de Hoge Raad. Bij vrijwillige rechtspraak kon door beide partijen aan bijvoorbeeld het Hof verzocht worden een overeenkomst, die zij onderling en zonder tussenkomst van een rechter hadden gesloten, officieel te bekrachtigen door middel van een akte van willige condeemnatie. Als partijen zelf tot de oplossing van een geschil kwamen, konden zij hun akkoord laten vastleggen in een notariële akte. Hiermee wendden zij zich vervolgens tot het Hof dat hen ‘veroordeelde’ tot het naleven van de overeenkomst.¹¹⁵ Het dorpsbestuur vroeg aan mevrouw Swaens of zij bereid was het compromis onder vrijwillige rechtspraak aan te gaan.¹¹⁶ Mevrouw Swaens was wel genegen een compromis te sluiten, maar de voorwaarde dat dit onder vrijwillige rechtspraak zou gebeuren werd door haar afgewezen. Blijkbaar wilde zij zich niet verplichten om de overeenkomst, die misschien niet gunstig voor haar uitviel, na te komen en voelde zij er niets voor dat dit door het Hof van Holland zou worden afgedwongen. Het Zwaluwse dorpsbestuur had daarom enige bedenkingen. Het was namelijk bang dat wanneer mevrouw Swaens geen genoegen zou nemen met een voor haar ongunstige uitspraak en dat zij het onderhandse compromis dan niet nakwam. Dan was het dorpsbestuur alsnog verplicht haar voor het Hof van Holland, de Hoge Raad of voor de Gecommitteerde Raden te dagvaarden.¹¹⁷

Beide partijen sluiten een akkoord

In 1715 beëindigden Meinertshagen en Pittenius hun bemiddeling en arbitrage.¹¹⁸ Waarschijnlijk konden zij niet veel doen in deze zeer gecompliceerde kwestie waarin beide partijen in hun standpunten bleven volharden. Het is ook mogelijk dat zij zich neerlegden bij de uitspraken van de Gecommitteerde Raden. Bovendien overleed in 1715 Pittenius. Mevrouw Swaens had via haar zoon Anthonie aan de magistraat voorgesteld om de kwestie, nu Meinertshagen en Pittenius verzocht hadden van hun arbitrage te worden ontslagen, in handen te stellen van twee rechtsgeleerden. Het voorstel van mevrouw Swaens werd, vanwege niet nader genoemde redenen, door de heren van de magistraat resoluut van de hand gewezen.¹¹⁹ Het zou nog een aantal jaren duren voordat de kwestie Swaens werd opgelost. Deze was nog steeds hangende bij de Gecom-

¹¹⁴ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 23v (21 februari 1715). Er wordt later niet verwezen naar een uitspraak van Meinertshagen en Pittenius.

¹¹⁵ Le Bailly, *Hof van Holland*, 28 en 47.

¹¹⁶ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 24r (27 februari 1715). Deurwaarder Van Gent werd op 27 februari 1715 naar mevrouw Swaens gestuurd om haar dit te vragen.

¹¹⁷ RAT, 2500, DZ, inv. 780, DZ aan Meinertshagen (1 maart 1715).

¹¹⁸ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 26r (6 juni 1715).

¹¹⁹ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 26r (6 juni 1715).

mitteerde Raden. Om de kwestie te kunnen beëindigen besloten beide partijen nu dan maar in plaats van een compromis via de commissarissen een verdrag of verbaal aan te gaan.¹²⁰ Dit zou onder de willige condemnatie van de Gecommitteerde Raden gesloten worden.¹²¹ Voordat een verbaal kon worden opgesteld moesten de partijen eerst tot een schikking komen wat bepaald geen sinecure was. De commissarissen slaagden er uiteindelijk in om over de geschilpunten met beide partijen tot een vergelijk te komen.¹²² Hiervan werd een verbaal opgemaakt. Daarna sloten beide partijen een akkoord dat zij op 9 december 1718 ondertekenden. Hierin werd aangegeven wat was overeengekomen met betrekking tot het afsluiten van de rekeningen, de verantwoording van de administratie van ontvanger Christiaan Swaens, de afdracht van de diverse belastingen door mevrouw Swaens en de verrekening van de schulden en vorderingen van beide partijen.¹²³ De schepenen gingen volledig akkoord met deze transactie en bedankten stadhouder Van Bodegem en secretaris Anemaet voor hun inspanningen. Anthoni Swaens beloofde uit naam van zijn moeder het akkoord na te komen.¹²⁴ Na zes jaar was er eindelijk een einde gekomen aan een langstlepend conflict tussen weduwe Swaens en het dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe. Het duurde nog een aantal jaren voordat zij en haar zoon aan alle bepalingen van het akkoord hadden voldaan. Pas op 17 juni 1723 verklaarden stadhouder Daniel van Bodegem en de schepenen dat mevrouw Swaens alles had vereffend.¹²⁵ De kwestie met Maria Swaens was eindelijk afgerond.

9.7 Slot

Zoals elke nieuwe lokale heer kregen ook Frederik I en zijn mensen te maken met afwikkelingen van zaken die hadden gespeeld onder hun voorganger. In de Zwaluwen confronteerde het overlijden van schout-baljuw, tevens ontvanger Christiaan Swaens, begin 1712, hen direct met een aantal Hollandse structuren. De eerste betrof de veel voorkomende, maar tegelijk bekritiseerde bundeling van functies in de handen van één persoon, waardoor – in dit geval – het voorgeschreven afleggen van financiële verantwoording door de ontvanger aan de schout onmogelijk werd. Critici ter plaatse wisten echter geen toewijzing van deze functies aan twee personen te bewerkstelligen. Frederik meende genoeg ruimte te kunnen creëren door extra instructies aan een substituut-ontvanger te geven – ogenschijnlijk een wat gekunstelde oplossing.

¹²⁰ Een (proces-) verbaal of verdrag is een overeenkomst tussen personen waarbij men zich bindt aan gedane beloften, afspraken of verplichtingen

¹²¹ RAT, 2500, DZ, inv. 780, Houttuijn, Van Bodegem en Kiggelaer aan DZ (z.d.) Op voornoemde brief ontbreekt de datum, daarom is niet duidelijk wanneer deze geschreven is. Onder de handtekening van Kiggelaer staat waarschijnlijk 1717. Op de brief is later met pen het jaar 1717 geschreven.

¹²² Zie RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 38v, Actum in Collegio den sevede December seventien-hondertachtien.

¹²³ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 38v-41v, Actum in Collegio den sevede December seventien-hondertachtien.

¹²⁴ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 41, Actum in Collegio den sevede December seventien-hondertachtien.

¹²⁵ RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 41v-43r (17 juni 1723). Mevrouw Swaens kreeg op 23 juni 1723 van de verklaring een kopie.

De financiële afwikkeling van de werkzaamheden van Swaens als ontvanger van de gewestelijke belastingen was ingewikkeld. De achterstallige belastingopbrengsten uit de vorige ambtsperiode moesten door het dorpsbestuur nog aan de Staten van Holland worden afdragen. De Zwaluwen dienden zich nu hiertoe tot het gewestelijke bestuur te wenden om samen met de Pruisische gezant in Den Haag tot een oplossing voor het belastingprobleem te komen. Dankzij deze zaak werd gezant Meinertshagen meteen ingewijd in allerlei Hollandse structuren. Uiteindelijk bleek deze, zelfs ondanks zijn bevoegdheid van arbiter binnen de heerlijkheid, niet in staat tot snelle afwikkeling van de betalingsachterstand. Het kwam tenslotte tot een oplossing door directe contacten van het dorpsbestuur met de gewestelijke autoriteiten, in casu Gecommitteerde Raden. Het Pruisische gezag bleek dus de nodige moeite te hebben met de Hollandse structuren, én met de lokale tegenstellingen die aanleiding konden geven tot ontduiking van verplichtingen en tot eindeloze verdragingsstactiek. De merkwaardige driehoeksverhouding tussen de Zwaluwen, Den Haag en Berlijn was opnieuw zichtbaar.

10 Andere benoemingen op grote afstand

Inleiding

De Pruisische koning had in zijn hoedanigheid van heer van de Zwaluwen het benoemings- en collatierecht. Dit hield in dat hij binnen zijn heerlijkheid, naast de lokale bestuurders, ook functionarissen, ambtenaren en ambtsdragers mocht benoemen. Bij een vacature waren er voor geïnteresseerden een aantal mogelijkheden om in aanmerking te komen voor de vrijgevalle functie. Hier zal aan de hand van de benoeming van een heemraad, een predikant, de dorpsbode en een hulponderwijzer de benoemingsprocedure nader worden onderzocht.

10.1 Benoeming van een heemraad voor de Emiliapolder

De Emiliapolder maakte vóór 1795 deel uit van de volgende heerlijkheden: Drimmelen, Standhazen, Hooge en Lage Zwaluwe, en Geertruidenberg met de buitenpoorteriej Made en ligt vanaf 1997 in de gemeenten Geertruidenberg en Drimmelen. De polder, die uit een groot aantal kleine polders bestaat, werd in 1645 bedijkt en in exploitatie gebracht.¹ Een van deze polders, de Oude Moer, ligt in Hooge Zwaluwe. Vanaf april 1646 tot 1 mei 1653 bestond het bestuur van de Emiliapolder uit maar liefst twee dijkgraven en elf heemraden van de oude polders die deel uitmaken van deze polder.² Prins Willem II, als heer van de vier genoemde (ambachts)heerlijkheden, vaardigde op 20 juli 1650 een reglement uit voor de Emiliapolder dat bestond uit 44 artikelen. Op basis van dit reglement werd voor de gehele polder een nieuw bestuur gevormd. In het eerste artikel stond dat er naast een dijkgraaf vijf heemraden werden aangesteld. Alleen ingelanden die ten minste acht morgen land bezaten konden heemraad worden. Ook diende de polder uit vier kwartieren te bestaan: Drimmelen/Standhazen, Hooge Zwaluwe, Geertruidenberg en Made. Geertruidenberg, Made en Drimmelen of Standhazen leverden ieder één heemraad en Hooge Zwaluwe mocht twee heemraden benoemen.³ Wellicht ter compensatie omdat er geen dijkgraaf voor Hooge Zwaluwe meer

¹ Zie voor het ontstaan van de Emiliapolder: Van Ham, 'Bedijking', 158-181.

² Van Ham, 'Bedijking', 176. Dingeman Jan Dingemanssen, voormalige dijkgraaf van de Oude Moer, was een van de twee dijkgraven. Een heemraad of gezworene is een beëdigd vertegenwoordiger van de ingelanden. Een ingeland(e) is een eigenaar van land in een waterschap of polder.

³ RAWB, 1542, WE, inv. 22, Reglement van 20 juli 1650.

Afb. 58 Polder de Oude Moer gelegen in de Emiliapolder, door Pieter Kleijn, ongedateerd.

in het bestuur zitting had en Geertruidenberg de meeste bestuurders en ambtenaren mocht benoemen. De prins van Oranje benoemde voor deze polder de dijkgraaf, penningmeester, vijf heemraden, de boekhouder, de opzichter van het verlaat (sluis) en de dijkbode. In de aanstellingsbrieven werd voor wat betreft het kwartier Hooge Zwaluwe alleen vermeld dat de heemraad voor Hooge Zwaluwe werd benoemd, niet dat de prins dit deed in zijn hoedanigheid van heer van Hooge en Lage Zwaluwe. Dit was toen niet belangrijk omdat de prins van Oranje alle functionarissen voor het polderbestuur mocht aanstellen.⁴ De Emiliapolder werd door de vier heerlijkheden gezamenlijk bestuurd.

Uit een extract van de notulen van de Nassause Domeinraad van 10 mei 1679 blijkt dat Willem III op verzoek van de ingelanden van de Emiliapolder besloot 'dat het getal van heemraden bij uijtsterven behoorde te comen op vier'. Hij deed dit na het zien van overwegingen en een advies van de dijkgraaf, de heemraden en de penningmeester en nadat dit alles nader was onderzocht.⁵ Wat de overwegingen waren wordt helaas niet vermeld. Vanaf 1679 moest ieder kwartier door één heemraad in het polderbestuur worden vertegenwoordigd. De stadhouder werkte zijn regeling niet nader uit. Dit was ook niet nodig omdat al deze gebieden, Geertruidenberg, Drimmelen, Standhazen, Made en de Zwaluwen, onder zijn heerlijk gezag vielen. Door na het overlijden van een van de twee Zwaluwse heemraden geen opvolger meer aan te stellen kon men

⁴ RAWB, 1542, WE, inv. 22, Reglement van 20 juli 1650.

⁵ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, ERND, 3E, (10 mei 1679). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7718.

komen tot vier gezworenen, voor iedere plaats één. Ook bestond de mogelijkheid dat een heemraad van een van de andere drie plaatsen overleed. Dan zou er op dat moment geen opvolger voor die plaats worden benoemd. Dit gebeurde toen de heemraad voor Drimmelen, Meerten Corsse van den Ancker, in 1682 stierf. Men benoemde voorlopig geen opvolger voor hem zodat nu in overeenstemming met het besluit van Willem III vier heemraden in het polderbestuur zitting hadden. Dit hield wel in dat Drimmelen tijdelijk niet meer in het polderbestuur werd vertegenwoordigd.⁶ Geertruidenberg en Made hadden toen ieder één heemraad, terwijl Hooge Zwaluwe er nog steeds twee had, namelijk Pieter Anemaet⁷ en Christiaan Swaens.⁸ Wanneer een Zwaluwse heemraad of een van de anderen kwam te overlijden kon er een heemraad voor Drimmelen worden benoemd.

Na de dood van Willem III in 1702 werd in opdracht van de Staten-Generaal als executeurs-testamentair de Nassause Domeinraad voorlopig belast met het beheer van de vier genoemde heerlijkheden. Dit hield onder andere in dat de Domeinraad alle functionarissen en ambtenaren voor de Emiliapolder mocht benoemen. Aan deze situatie kwam in 1711 deels een einde toen de Pruisische koning Frederik I provisioneel Hooge en Lage Zwaluwe kreeg toegewezen. Het gebied kwam toen onder twee heren. De Pruisische koning mocht als heer van de Zwaluwen voor de polder de Oude Moer één heemraad aanstellen. De overige functionarissen werden nog steeds door de Nassause Domeinraad benoemd. De dijkgraaf en heemraden dienden voortaan niet alleen (financiële) verantwoording af te leggen aan deze Domeinraad, maar ook aan de Pruisische koning. Beide partijen moesten samenwerken en bijdragen aan de kosten voor herstel en onderhoud van dijken en waterwerken. Bovendien bleef het polderreglement, dat nog opgesteld was door Willem II en aangepast door Willem III, voor de gehele polder van kracht. Dus ook voor de polder de Oude Moer. Na het overlijden van Christiaan Swaens in 1712 moest een nieuwe heemraad worden benoemd zodat er weer vier zouden zijn. Het lag voor de hand dat men voor Drimmelen een gezworene

6 RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732, Memorie (z.d.). Na 1679 waren er nog vier heemraden, uit ieder kwartier een. Zie Van Hoof (ed.), *Nassause Domeinraad*, 193.

7 RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 8 juni 1701; inv. 7, IUS 1680-1732, Memorie (z.d.) en Kort verslag van de beëdiging van Pieter Anemaet. Hij had op 8 juni 1701 zijn commissie op voordracht van Willem III (24 of 29 augustus 1700) vertoond en ook zijn eed in handen van de dijkgraaf afgelegd. Hij was in de plaats van Sebastiaan Anemaet aangesteld en deze was op 31 oktober 1682 Antoni Anemaet opgevolgd. Pieter Anemaet overleed in 1730. Als zijn opvolger werd door de Pruisische koning Frederik Willem I François van Riel benoemd. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 49, 242, Aanstellingsbrief voor François van Riel (maart 1730).

8 Christiaan Swaens had op 18 maart 1689 zijn commissie als heemraad van de Emiliapolder van Willem III (29 augustus 1688) vertoond en tevens zijn eed afgelegd. Zie RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 18 maart 1689; GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 410. Swaens volgde Anthonij van Schuijlenburg op. Van Schuijlenburg toonde op 9 oktober 1686 zijn commissie van Willem III (19 september 1686) en legde daarna zijn eed af. Er werd vermeld dat hij voor Hooge Zwaluwe was aangesteld. RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 33, (9 oktober 1686); inv. 7, IUS 1680-1732, Memorie (z.d.). Van Schuijlenburg was de opvolger van heemraad Jan van de Berge. Op 17 oktober 1711 werd te Charlottenburg door Frederik I een nieuwe commissiebrief voor Christiaan Swaens als heemraad van de Emiliapolder opgemaakt. Hierin kunnen we onder andere het volgende lezen: 'Dat wij [Frederik I] Christian Swaens hebben gecontinueert ende geconfirmeert in zijn ampt van geswooren [heemraad] van den Emilia Polder, Als Wij vermits deesen continueren, confirmeeren en tot geswooren van de voors. Polder aenstellen'. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 409, Aanstellingsbrief voor Swaens (17 oktober 1711).

Afb. 59 Dubbelportret van Willem II, prins van Oranje, en zijn vrouw Mary Stuart, door Gerard van Honthorst, 1647.

benoemde, maar dat mocht alleen de Nassause Domeinraad doen.⁹ De nieuwe aange-treden heer van de Zwaluwen, Frederik I, mocht immers alleen functionarissen voor de Zwaluwen aanstellen.

Frederik I en de Domeinraad benoemen ieder een heemraad

Frederik I maakte echter tóch van zijn benoemingsrecht gebruik en had op 11 maart 1712 de schout-baljuw Bernard van Santen als opvolger van Swaens aangewezen.¹⁰ Van Santen die nog tijdens het leven van Swaens naar diens ambten had gesolliciteerd, werd vanwege 'de goede Kennisse, die Wij hebben van de bequaemhey, neerstighey,

⁹ De Nassause Domeinraad wordt ook wel Domeinraad genoemd.

¹⁰ Frederik I zal zeker niet op de hoogte zijn geweest van het reglement van Willem III uit 1679.

experientie en Getrouwigheyt van onsen Agent tot Dordrecht' door de Pruisische heer in al diens functies benoemd.¹¹ Een van diens functies was gezworene of heemraad van de Emiliapolder. Wanneer Van Santen zou worden toegelaten tot het polderbestuur dan hadden de Zwaluwen nog steeds twee heemraden. Bovendien benoemde de Domeinraad op diezelfde dag Corstiaan Willems Hagers tot heemraad voor Drimmelen, omdat dit dorp al twintig jaar niet meer in het polderbestuur vertegenwoordigd was.¹² Als beiden tot de dijkstoel zouden worden toegelaten waren er weer vijf heemraden in functie, zoals door Willem II op 20 juli 1650 was voorgeschreven, maar dat aantal was in 1679 door Willem III teruggebracht tot vier.¹³

De Domeinraad had het polderbestuur betrokken bij de benoeming van Hagers. Eerst raadpleegde men de door prins Willem II op 20 juli 1650 uitgevaardigde ordonnantiën en statuten voor de Emiliapolder. Daarin las men dat er vijf heemraden zitting hadden in het polderbestuur. 'En den raad [Domeinraad] niet wetende hoe d'selve tegenwoordig is geconstitueert' wilde graag van het polderbestuur vernemen of de heemraden nog steeds uit de vier kwartieren gekozen werden. Tevens wilde de Domeinraad weten of de overleden heemraad Swaens Hooge Zwaluwe vertegenwoordigde en of er nog een heemraad voor Zwaluwe in functie was. Hij kon dan bij het aanstellen van een nieuwe heemraad daarmee rekening houden.¹⁴ Het polderbestuur schreef terug dat er nog steeds vier in plaats van vijf heemraden in het polderbestuur werden aangesteld en dat sinds het overlijden van heemraad Van Den Ancker er geen heemraad voor Drimmelen meer zitting had in het polderbestuur. Volgens het reglement uit 1650 diende nu een heemraad voor die plaats aangesteld te worden.¹⁵ Blijkbaar had het polderbestuur Hagers voorgesteld, want de Domeinraad schreef aan het polderbestuur dat hij akkoord ging met de benoeming van Hagers als opvolger van Swaens.¹⁶ Hagers legde op 5 april 1712 zijn eed af in handen van dijkgraaf Gerard Pijll in aanwezigheid van de Zwaluwse heemraad Pieter Anemaet.¹⁷

¹¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 45r-46r, Sollicitatiebrief van Bernard van Santen (z.d., waarschijnlijk december 1711.); 42r-43v, Aanstellingsbrief voor Bernard van Santen (11 maart 1712). In 1715 was Van Santen nog steeds agent. Hij stuurde een schip naar Guinea dat in januari 1716 door Hollanders werd geconfisqueerd. Zie Schück, *Kolonial-Politik I*, 298.

¹² Er zal waarschijnlijk hierover tussen beide partijen geen overleg geweest zijn.

¹³ Dijkstoel of polderbestuur.

¹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 71, RND, 26 februari 1712; RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732, ND aan WE (26 februari 1712).

¹⁵ Het college merkte op dat hier niet zo strikt de hand aan werd gehouden. Dit gold ook voor de regel dat iedere heemraad met acht morgen land gegoed moest zijn. Toch was het polderbestuur, net als de meeste ingelanden, van mening dat het goed zou zijn wanneer hier het reglement zou worden opgevolgd. Dat wil zeggen dat uit ieder district een heemraad werd aangesteld en dat ieder van hen ten minste acht morgen land zou bezitten. Men meende dat dit ten goede kwam aan de polder. RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732, WE aan ND (7 maart 1712). De Nassause Domeinraad en het polderbestuur van de Emiliapolder verwezen niet naar het reglement van Willem III.

¹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 71, Registers notulen ND 1712, 11 maart.

¹⁷ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 101v, (5 april 1712).

11. Maart 1712
 Bestalling Doer Bernhart
 van Santen, als Raedt,
 Schout van de Hooge en
 Lage Zwaluwe, Geswo-
 ren en Gylgraef.

Wij Frederick by der Gra-
 tie Gods, Konink van
 Pruyssen. (J. Loh. Loh.)
 Doen te Wechen, Na-
 der door het over-
 lyden van Onser Schout
 van de Hooge en Lage
 Zwaluwe, Heemraedt, Gyl-
 graef ende Geswooren,
 Christian Swaens Vatel
 de Ampten syn Noemen
 te vueren, soo is
 dat Wy mit de goede Ra-
 nisse, die Wy hebben, mi-
 de bevrachtheid, Heers-
 ley, ~~en~~ experientie van
 en Gehewigheit van On-
 ser Acht Raet Jodrecht
 Bernhart van Santen,
 denselven tot Onser Raet
 hebben bestelt, ende een

J.B.

Afb. 60 Detail van de benoemingsbrief voor Bernard van Santen, 11 maart 1712.

Van Santen verzoekt om toetreding tot het polderbestuur

De toetreding van Hagers tot het polderbestuur zal bij de bestuurders van Hooge en Lage Zwaluwe zeker niet onopgemerkt zijn gebleven. Waarschijnlijk heeft Pieter Ane-maet, die bij de installatie aanwezig was, het dorpsbestuur hierover ingelicht. Het is niet uitgesloten dat Van Santen zich daarom pas op 10 september 1712 bij het pol-derbestuur vervoegde om als heemraad zijn eed af te leggen.¹⁸ Hij deed dit in aanwe-zigheid van substituut-schout-baljuw Daniel van Bodegem.¹⁹ Toen Van Bodegem aan

¹⁸ Misschien talmde Van Santen zo lang omdat hij wist dat hij niet benoemd had mogen worden.

¹⁹ In zijn aanstellingsbrief staat dat hij niet alleen benoemd was als gezwoorene over de dijken van de Emiliapol-der, maar ook van de Oude Moer in Hooge Zwaluwe. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 42-43, Aanstellings-brief voor Van Santen (11 maart 1712).

het polderbestuur vroeg wanneer Van Santen zijn eed mocht afleggen werd dit met meerderheid van stemmen voorlopig slechts voor kennisgeving aangenomen. Daarna toonde de Zwaluwse schout-baljuw Van Santen aan het college zijn benoemingsbrief, maar ook die nam het voor kennisgeving aan. Hij mocht geen eed afleggen en werd daarom ook niet toegelaten tot het college. Van Santen en Van Bodegem konden onverrichter zake naar huis terugkeren. Van Pruisische zijde heeft men waarschijnlijk over deze weigering aan de Domeinraad om opheldering gevraagd. Het is interessant om te zien wat deze geantwoord heeft. Verwacht zou worden dat de Domeinraad als reden zou hebben gegeven dat er voor Drimmelen al jaren geen heemraad meer was aangesteld en dat er na het overlijden van de tweede heemraad voor Zwaluwe er nu een voor Drimmelen en Standhazen moest worden benoemd en dat het aantal Zwaluwse heemraden tot één moest worden teruggebracht. Dan zouden alle kwartieren weer evenredig in het polderbestuur vertegenwoordigd zijn, zoals in het reglement van Willem III uit 1679 was voorgeschreven. Bovendien mocht alleen de Domeinraad deze heemraad aanstellen. Hij deed dit uit naam van de Staten-Generaal die optraden als plaatsvervangend heer van Drimmelen en Standhazen.

De baron van Breda zou een heemraad mogen benoemen

De Domeinraad betoogde tegenover de Pruisische koning dat niet hij, maar de baron van Breda de nieuwe heemraad mocht benoemen. Hij deed dit wellicht met het idee dat de nieuwe heer van de Zwaluwen dit zou geloven en van de benoeming van Van Santen af zou zien.²⁰ Deze uitspraak miste iedere grond. De Emiliapolder viel niet onder de baronie van Breda en de baron had daarom geen recht om functionarissen en ambtenaren voor deze polder te benoemen. In die tijd mocht de Nassause Domeinraad uit naam van de Staten-Generaal, die als plaatsvervangend heer en baron van Breda optraden, wel alle functionarissen in de baronie van Breda aanstellen. Zo stelde de baron de bestuurders voor de nabij gelegen Zonzeelsepolder aan omdat een gedeelte van deze polder tot het grondgebied van Terheijden behoorde. Dit dorp maakte toen nog deel uit van de heerlijkheid of baronie van Breda. Een deel van de Zonzeelsepolder lag in de Zwaluwen, hiervoor mocht de heer van Hooge en Lage Zwaluwe een heemraad benoemen.

De Domeinraad sprak vervolgens met de Pruisische gezant Von Hymmen over de benoemingskwestie. Men had hem toen gezegd en zelfs aangetoond, hoe is onbekend, dat deze benoeming altijd door de baron en niet door de heer van Hooge en Lage Zwaluwe werd gedaan. De Raad vond dat de Pruisische vertegenwoordiger de benoeming door de baron van Breda voorlopig moest accepteren, maar 'soo is die Saeke egter blij-

²⁰ Willem I noemde zichzelf heer en baron van Breda. Uit die tijd stamt ook de benaming *baronie*. Zie Van Hoof (ed.), *Nassause Domeinraad*, 320. Het is onduidelijk of de Domeinraad niet wist wie het benoemingsrecht had of dat hij dacht dat deze reden voldoende was om de Pruisische koning te overtuigen dat hij geen heemraad had mogen benoemen. Breda, Geertruidenberg, Made, Drimmelen en Standhazen vielen voorlopig nog onder de administratie van de Staten-Generaal en onder het beheer van de Nassause Domeinraad.

ven steken sonder dat men tot noch toe daar over eens is geworden'. Daar er nog geen overeenstemming met Von Hymmen was bereikt verwachtte de Domeinraad niet dat het polderbestuur Van Santen zijn eed als heemraad van de Emiliapolder af zou nemen omdat in dat geval de baron van Breda buiten spel zou worden gezet. De dijkgraaf en heemraden mochten Van Santen, indien hij bleef aandringen om beëdigd te worden, het voorgaande op een 'zagte en civile maniere' mededelen, met de toevoeging dat men om die reden niet kon voldoen aan zijn verzoek om toegelaten te worden tot het polderbestuur. De Domeinraad was bereid hierover met Von Hymmen of een andere functionaris van gedachten te wisselen.²¹ Tevens werd voorgesteld dat beide partijen hun redenen om de heemraad wel of niet te benoemen omkleed met argumenten op papier zouden zetten om deze door een onpartijdige persoon te laten onderzoeken en af te doen.²² Over de regeling van Willem III uit 1679 werd niet gesproken terwijl juist op basis van dat stuk het hele probleem kon worden opgelost. Met de overeenkomst van 25 april 1719 tussen de Domeinraad en de Pruisische koning kwam, zoals nog zal blijken, aan de onduidelijkheid over het benoemen van polderfunctionarissen een einde.²³

Van Santen verschijnt voor het polderbestuur

Door de benoeming van Van Santen door Frederik I als opvolger van Swaens werd het polderbestuur in grote verlegenheid gebracht. Het college wist zich met de situatie niet goed raad. Besloten werd de Domeinraad te vragen wat men het beste kon doen om te voorkomen dat de Pruisische koning in het harnas werd gejaagd.²⁴ De Domeinraad had blijkbaar nog geen oplossing voor handen want er werd niet meteen gereageerd. Op 7 oktober 1712 verzochten de dijkgraaf en heemraden opnieuw om een antwoord en een goed advies. Het polderbestuur wilde in staat zijn Van Santen met gegronde redenen tegemoet te treden. Omdat Van Santen bleef aandringen had men hem uitgenodigd op 15 oktober 1712 voor het college te verschijnen.²⁵ Hij toonde bij die gelegenheid opnieuw zijn benoemingsbrief als heemraad. Verder verzocht hij de dijkgraaf om de aanwezige gezworenen te vragen of zij bij stemming hem al dan niet wilden erkennen als heemraad en dat zij zich dan zouden schikken naar de uitslag. Bij deze bijeenkomst was ook de door de Domeinraad aangestelde heemraad Hagers aanwezig. Deze kreeg het woord. Hij vertelde dat hij voordat Van Santen door Frederik I was aangesteld al op 11 maart 1712 zijn commissie als heemraad van de Emiliapolder van de Do-

²¹ Waarschijnlijk sprak men met Von Hymmen.

²² RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 102v-103r, ND aan WE, (13 oktober 1712); RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732; NA, 1.08.11, ND, inv. 71, Registers notulen ND, 13 oktober 1712.

²³ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, *Verdraght over het aanstellen van amptenaren in de Emiliapolder, de Zonzeelpolder en de Royale Polder* (25 april 1719), 115v-117r; GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Extract notulen ND, 25 april 1719.

²⁴ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 10 september 1712; 101, WE aan ND (10 september 1712). Zie voor deze brief ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732.

²⁵ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 102r, WE aan ND (7 oktober 1712). Zie voor deze brief ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732.

meinraad had ontvangen. Hagers wist blijkbaar niet dat Van Santen op diezelfde dag door de Pruisische heer van de Zwaluwen als gezworene was benoemd. Hagers meende dat hij, omdat hij op 5 april 1712 niet alleen zijn benoemingsbrief had getoond, maar ook zijn eed had afgelegd, de voorkeur had boven Van Santen. Bovendien had deze pas op 10 september 1712 zijn benoemingsbrief aan het polderbestuur laten zien. Hagers vond dat er daarom geen andere heemraad kon of mocht worden erkend dan hij.

Van Santen kwam hiertegen in verweer. Volgens hem had de Domeinraad ten onrechte en ongegrond Hagers benoemd en was diens aanstelling daarom ongeldig. Van Santen was van mening dat alleen de Pruisische koning in zijn hoedanigheid als heer van de Zwaluwen bevoegd was voor Swaens een opvolger aan te stellen. De dijkgraaf en de meeste heemraden kozen in deze kwestie geen partij. Pieter Anemaet, die voor Hooge Zwaluwe als heemraad in het polderbestuur zitting had, was de enige die vond dat men Van Santen de eed moest afnemen en hem diende aan te stellen als heemraad. Hij stond erop dat dit aan de Domeinraad werd gecommuniceerd, hetgeen ook gebeurde. Van Santen wilde het hier niet bij laten. Hij was van plan bij de Domeinraad een, volgens hem, gerechtvaardigde klacht in te dienen omdat Frederik I geen gebruik kon maken van zijn recht een heemraad aan te stellen. Van Santen wilde voor dit doel graag een authentiek afschrift van de notulen van deze bijeenkomst ontvangen.²⁶ Hij zal zeker ook zijn beklag hebben gedaan bij Frederik I. Dan vernemen we tot 1 mei 1713 niets meer over deze zaak, maar dat wil niet zeggen dat de Pruisische koning lijdzzaam toekeek, integendeel. Substituut-rentmeester Adriaan Anemaet van de Zwaluwen kreeg van Frederik I opdracht geen dijkgeschoten of iets anders ten behoeve van de dijkstoel te betalen, totdat Van Santen als heemraad werd opgenomen in het polderbestuur.²⁷ Dit bleek achteraf een handige zet van de heer van de Zwaluwen te zijn geweest. Hiermee kon hij druk uitoefenen op het polderbestuur. De polderlasten, de zogenaamde dijkschoten, vormden namelijk de belangrijkste bron van inkomsten voor het polderbestuur.²⁸

Overleg op het stadhuis te Geertruidenberg

Op 1 mei 1713 spraken Pruisische vertegenwoordigers en de Domeinraad over de kwestie Hagers/Van Santen.²⁹ Toen kwamen op het stadhuis te Geertruidenberg het polderbestuur en een aantal ingelanden van de Emiliapolder, Johan van Essen als gecommitteerde van de Domeinraad van wijlen Willem III en de substituut-rentmees-

²⁶ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 15 oktober 1712; 102, WE aan ND (15 oktober 1712). Zie ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732.

²⁷ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 106r, Von Hymmen aan WE (25 oktober 1712). Zie voor deze brief ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732. Dijkschot: een door omslag vastgestelde lasten, door de ingelanden van een polder te betalen voor het onderhoud van de dijken.

²⁸ Daarnaast bracht het verhuren van landen en dijken die in eigendom van de polder waren ook nog geld in de polderkas.

²⁹ Het is niet bekend of dit ook verband hield met de weigering van de Pruisische koning om dijkschot te betalen.

ter van Hooge en Lage Zwaluwe, Adriaan Anemaet, namens de Pruisische koning Frederik Willem I vanwege de polderrekening in vergadering bijeen.³⁰ Om problemen te voorkomen stemde zowel de afgevaardigde van de Domeinraad als die van Frederik Willem ermee in dat de twee aangestelde heemraden 'sullen blijven inde polders bediening'. Beiden zouden de voorgeschreven gages en emolumenten ontvangen. Dat betekende dat er weer vijf heemraden in het polderbestuur zitting hadden. Er werd afgesproken om de heemraden aan te stellen volgens het eerste artikel van het polderreglement. Dat wil zeggen dat uit ieder kwartier één heemraad werd aangesteld, zoals door Willem III in 1679 was voorgeschreven. Als een van de heemraden kwam te overlijden werd hij niet meer vervangen zodat er weer vier zouden zijn. Omdat ook hier niet was aangegeven dat dit betrekking had op een van de twee Zwaluwse heemraden, was de kans groot dat na het overlijden van een van de heemraden opnieuw een van de kwartieren niet meer vertegenwoordigd zou zijn. Als voorwaarde voor toelating tot het college zou de oude eis dat iedere heemraad ten minste acht morgen land binnen de Emiliapolder in eigendom had weer gelden. Van dit alles werd ter goedkeuring aan de Domeinraad een extract van de notulen gezonden.³¹ Hierop werd door de Domeinraad een resolutie genomen. Voordat Van Santen als heemraad kon worden toegelaten moest hij deze resolutie voor akkoord tekenen. Hiermee gaf hij zijn goedkeuring aan wat op 1 mei 1713 was overeengekomen. Vervolgens moest hij de getekende kopie naar de Domeinraad terugzenden, zodat deze ook zijn akkoord hieraan kon geven.³² De zaak leek hiermee afgedaan, maar omdat de Domeinraad in gebreke bleef om een kopie van de resolutie naar Van Santen te sturen kon deze nog steeds niet tot het college worden toegelaten.³³

Inning van de achterstallige dijschotten

De kwestie sudderde nog drie jaar door totdat op 6 mei 1716 het polderbestuur aan de Domeinraad schreef dat de Pruisische koning bleef volhouden dat hij geen dijschotten wilde betalen voordat Van Santen zou zijn aangesteld. Gijsbert van Issem, penningmeester van de Emiliapolder, verklaarde dat de koning over de jaren 1713 tot en met 1715 nog 2.861 gulden, 1 stuiver en 1 penning aan dijschotten moest betalen. Hij wilde in zijn rekening van 1715 dit bedrag opvoeren als 'uigtgifte' [uitgave] maar de ingelanden hadden deze post geroyeerd en te kennen gegeven dat de penningmeester het reglement behoorde te volgen en dat hij daarom diende te procederen 'bij uijtlegginge' [uitlegging]. Volgens artikel 9 van het polderreglement moest de dijkgraaf

³⁰ Jaarlijks op de eerste woensdag in mei legde de penningmeester aan de gecommiteerden van de prins, vanaf 1712 ook aan de gecommiteerden van de Pruisische koning, en de stemgerechtigde ingelanden rekening en verantwoording af. Frederik I was op 25 februari 1713 overleden, hij werd opgevolgd door zijn zoon Frederik Willem I, die van 1713 tot zijn dood in 1740 heer van de Zwaluwen was.

³¹ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 105r, (1 mei 1713); NA, 1.08.11, ND, inv. 72, Register notulen ND 1713, 1 maart.

³² NA, 1.08.11, ND, inv. 72, Register notulen ND 1713, 8 mei.

³³ Een reactie van Pruisische zijde heb ik niet kunnen vinden.

de achterstallige dijkschoten voorschieten en aan de penningmeester betalen, waarna deze dan een vastgesteld veelvoud van de voorgeschoten geldsom bij Frederik Willem I diende terug te vorderen. Dit werd uitlegging genoemd.³⁴ Het polderbestuur was zich ervan bewust dat het uitvoeren van deze maatregel tegen een zo groot en machtig ingeland niet eenvoudig zou zijn. Ter voorkoming van ‘verwijderingen’ vond het polderbestuur het verstandiger om de Pruisische koning tegemoet te komen en Van Santen, naast Hagers als heemraad toe te laten. Als voorwaarde werd gesteld dat er voor Hagers, deze was al op leeftijd, geen opvolger meer zou worden benoemd en dat het getal door uitsterven op vier werd teruggebracht. Dan zou Drimmelen echter opnieuw niet meer vertegenwoordigd zijn. Het polderbestuur was bovendien van mening dat het nog beter zou zijn als Hagers werd overreed om van zijn heemraadsplaats af te zien.³⁵

Op 10 juni 1716 verzocht de penningmeester het polderbestuur nogmaals om uitlegging van het achterstallige bedrag te doen. Dijkgraaf en heemraden besloten nu hiermee akkoord te gaan. Wel vroegen ze om het besluit hierover acht à veertien dagen uit te stellen zodat ze in die tussentijd een brief naar de Domeinraad konden sturen.³⁶ Daarin werd de Domeinraad verzocht de benoemingskwestie alsnog met de raad van de Pruisische koning af te handelen zodat Van Issem het achterstallige dijkgeschoot van 3.397:10:0, ‘eenmael magh erlangen’.³⁷ Het ging tenslotte om een aanzienlijk bedrag.³⁸

Figuur 10 Achterstallig dijkgeschoot vanaf 1713 tot juni 1716

Jaar	Dijkgeschoot per morgen land, uitgaande van 178 morgen en 489 roeden land (polder de Oude Moer) ³⁹	Bedrag in guldens, stuivers en penningen
1713	Vier gulden	715-05-07
1714	Zes gulden	1.072-17-13
1715	Zes gulden	1.072-17-13
tot juni 1716	Zes gulden	536-08-15
	Totaal	3.397-07-48

³⁴ Van de ingelanden die het dijkschoot niet betaalden, moest de penningmeester een staat opmaken. Na aanmaning konden dijkgraaf en ingelanden overgaan tot executoriale verkoop van de landerijen van de schuldenaren.

³⁵ RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732, WE aan ND (6 mei 1716).

³⁶ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 109r, Specificatie betreffende de vordering op Frederik Willem I en verzoek om uitlegging te doen. Het polderbestuur wilde de Domeinraad in staat te stellen het geschil tussen hem en de Pruisische koning over het aanstellen van de twee heemraden te beëindigen.

³⁷ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 109, WE aan ND (10 juni 1716). Zie voor deze brief ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732. Zie tevens NA, 1.08.11, ND, inv. 75, Register Notulen ND 1716, 30 juni.

³⁸ Zie voor het juiste totaalbedrag figuur 10.

³⁹ De morgen is een oude landmaat waarvan de grootte in verschillende streken zeer uiteenloopt. De meest voorkomende in Nederland zijn: de Rijnlandse morgen is 600 vierkante Rijnlandse roeden: 8.515,79 m², de Amstellandse morgen: 8.129 m², de Waterlandse morgen: 10.770 m² en de Gelderse morgen: 3.180 m². Ook de roede is een landmaat waarvan de grootte per streek verschild. Een morgen bestond meestal uit 600 roeden, een Bredase roede was 32,26 m².

Van Santen wordt toegelaten als heemraad

De Domeinraad reageerde positief op het verzoek van het polderbestuur.⁴⁰ Eind juni 1716 stuurde de Raad aan Van Santen een brief met daarbij een kopie van hetgeen op 1 mei 1713 in Geertruidenberg door beide partijen was overeengekomen ter ondertekening. De Domeinraad keurde wat Van Essen had voorgedragen goed, op voorwaarde dat de Pruisische koning dit ook zou doen. 'Ende ingevalle buijten vermoeden daarinne gedifficulteert wierde, dat wij als dan, aan deze zijde zoude blijven in zijn geheel' [onbeslist zou blijven].⁴¹ Het polderbestuur ontving van de Domeinraad een kopie van de brief die aan Van Santen werd geschreven zodat het polderbestuur kon zien 't geene bij ons is gedaen ontrent het geconvenieerde aangaende de twee aangelste heemraden van den Emilia Polder'.⁴² Omdat nu de kwestie tussen beide partijen definitief was geregeld begaf Van Santen zich naar de Domeinraad te Den Haag. Hij toonde daar zijn commissiebrief en deelde mee dat hij door het polderbestuur als heemraad beëdigd wilde worden zodat hij in het bestuur van de Emiliapolder toegelaten kon worden. De Domeinraad diende ervoor te zorgen dat het bestuur van de Emiliapolder, waarvan de meeste leden door de Domeinraad waren benoemd, hem als heemraad in zijn midden zou opnemen.⁴³ Na overleg te hebben gepleegd werd door de Domeinraad positief op het verzoek van Van Santen gereageerd. Dit overleg was overigens een formaliteit, omdat de benoeming van Van Santen al goedgekeurd was. Er werd als voorwaarde gesteld dat na het overlijden van Pieter Anemaet of Hagers, die volgens de Domeinraad beiden voor Drimmelen als heemraad waren aangesteld, er geen nieuwe heemraad mocht worden benoemd zodat het college weer uit vier leden zou bestaan.

Hieruit blijkt dat de Domeinraad niet goed op de hoogte was van de gang van zaken, want Anemaet zat niet voor Drimmelen in het polderbestuur maar voor Hooge Zwaluwe. Bovendien zou het logischer zijn geweest dat wanneer een van beide heemraden voor Hooge Zwaluwe was overleden deze niet meer werd vervangen, zodat er dan weer sprake zou zijn van een evenredige vertegenwoordiging. Het besluit moest in het notulenboek van de Emiliapolder worden opgenomen. Voor dit doel werd door de Domeinraad aan het polderbestuur een extract van de resolutie van 9 juli 1716 gestuurd met de opdracht om Van Santen als heemraad te beëdigen en te laten toetreden tot het bestuur.⁴⁴ Van Santen werd door het polderbestuur uitgenodigd op zaterdag 19 september 1716 om 10 uur ten huize van Wouter den Engelsens in Hooge Zwaluwe te verschijnen.⁴⁵ Daar mocht hij in het bijzijn van alle heemraden, de penningmeester

⁴⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 75, Register notulen ND 1716, 30 juni.

⁴¹ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 110r, ND aan Van Santen (30 juni 1716). Zie tevens RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732.

⁴² RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 109v, ND aan WE (30 juni 1716). Zie ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732.

⁴³ Alleen Pieter Anemaet was door de heer van Hooge en Lage Zwaluwe benoemd.

⁴⁴ RAWB, 1542, WE, inv. 1, 110r, ND aan polderbestuur (10 juli 1716) en 110r, RND, (9 juli 1716). Zie ook RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732.

⁴⁵ RAWB, 1542, WE, inv. 7, IUS 1680-1732, Uitnodiging WE aan Van Santen (8 september 1716).

en boekhouder, eindelijk zijn eed afleggen in handen van dijkgraaf Gerard Pijll.⁴⁶ De langsepende kwestie was opgelost. Van Santen was uiteindelijk toch toegelaten tot het polderbestuur, waardoor er vijf heemraden zitting hadden in het polderbestuur. Er ontstond nog wel een probleem over het betalen van het salaris voor de vijfde heemraad, dat door een *Verdrag* over het aanstellen van amptenaren zou worden opgelost.

Verdrag over het aanstellen van ambtenaren

Om in de toekomst problemen rond de benoeming van functionarissen te voorkomen ondertekenden de Domeinraad en de Pruisische gezant Meinertshagen op 25 april 1719 een *Verdrag* over het aanstellen van amptenaren. Maar een oplossing voor het omgaan met gebieden die nu plotseling van één onder twee heren waren gekomen, was er daarmee nog niet. In dit verdrag werd overeengekomen dat Frederik Willem I medebevoegd was tot onder andere het aanstellen van een heemraad voor de Emiliapolder. Dit omdat de heerlijkheid van de Zwaluwen, die provisioneel aan de Pruisische koning waren afgestaan, zich onder andere uitstreckte over een gedeelte van de Emiliapolder (polder de Oude Moer), ‘En waer door te dugten stond dat bij vacature van deselve ampten, op de begevinge van deselve geschil off different soude kunnen komen te ontstaen’, werd na verscheidene conferenties met de Pruisische gezant ‘eyndelijk’ overeengekomen ‘en bij provisie, sonder prejudictie van ’t regt’ van Frederik Willem I hij twee heemraden mocht aanstellen in plaats van de huidige gezworenen Pieter Anemaet en Bernard van Santen.⁴⁷ Er werd verder afgesproken dat de laatst aangestelde, vijfde heemraad, geen loon ontving en dat het niet uitmaakte dat die heemraad zou ‘komen vande Swaluwe, of wel van een der drie andere quartieren’. Toen de heemraad voor Made, François Pijll in 1719 was overleden werd zijn broer Gerard Nicolaas Pijll door de Domeinraad aangesteld. Hij zou pas betaald worden wanneer heemraad Anemaet of Hagers was overleden.⁴⁸ Tevens werd aangegeven dat ‘die van desen Raede in naeme vande heer Baron van Breda als heere van Terheijden en vander heer van Zevenbergen sullen hebben de begevinge en aenstellinge vanden Dijkgraeff en vanden Penningmr (die te gelijk geswoorens is) mitsgaders van nog twee geswoorens over den Sonseelsenpolder [en niet van de Emiliapolder] waer van den eenen wegens Ter heijden en d’andre wegens Sevenbergen sal wesen, en dat den heere vande Swaluwe sal hebben de begevinge en

⁴⁶ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 110v, Eedaflegging en toetreding tot het polderbestuur door Van Santen op 19 september 1716.

⁴⁷ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 115v-116r, *Verdrag* over het aanstellen van amptenaren in de Emiliapolder, de Zonzeelselpolder en de Royale Polder (25 april 1719); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Extract uit register van Notulen ND, 25 april 1719.

⁴⁸ RAWB, 1542, WE, inv. 1, RWE 1678-1733, 101v, ND aan WE (13 maart 1719). Toen Kleijn op 13 maart 1725 als laatst heemraad voor Geertruidenberg in het polderbestuur werd opgenomen kreeg hij pas traktement wanneer een van de twee heemraden die in zijn commissiebrief waren vermeld kwam te overlijden. Hij hoefde bij zijn toetreding de eed van zuivering niet af te leggen. Dit is een eed waarbij men verklaart niets gedaan te hebben wat bij wet verboden is om een ambt e.d. te verkrijgen. Met name dat men er geen steekpenningen voor had betaald. Zie NA, 1.01.02, SG, inv. 12548.511, Verklaringen functionarissen ND, Verklaring van Kleijn (12 december 1728).

aanstelling vanden vierde geswooren over den selven polder in plaetse vanden tegenwoordigen Adriaan Anemaet' (secretaris en substituut-rentmeester).⁴⁹

Met dit verdrag week men af van het besluit van Willem III uit 1679 en van de regeling die men op 1 mei 1713 had vastgesteld. Men ging weer terug naar de situatie waarin er voor Hooge Zwaluwe nog twee heemraden zitting hadden binnen het poldercollege, maar de vijfde en laatst benoemde heemraad kreeg geen salaris. De Domeinraad wilde met dit verdrag voorkomen dat de machtige Pruisische koning gekwetst werd. Frederik Willem I gaf zijn goedkeuring aan deze overeenkomst. Hiermee was aan alle verwarring en onduidelijkheid een einde gekomen.⁵⁰ Alweer bracht toegeeflijkheid een oplossing.

Wie mag Pesters bedanken?

Op 5 mei 1721 werd door de penningmeester van de Emiliapolder, Gijsbert van Issem, in het stadhuis van Geertruidenberg de rekening over 1720 gepresenteerd aan Jacob Pesters, gecommiteerde van de Nassause Domeinraad, en aan Aernoud Charles Pels, secretaris en stokhouder van de Zwaluwen, als gecommiteerde van de Pruisische koning, en aan de ingelanden en de dijkgraaf en heemraden van voornoemde polder.⁵¹ Na het afhoren en opnemen van de rekening was er voor de genodigden een maaltijd. Tijdens deze maaltijd dronk Pesters op de gezondheid van de Pruisische koning en secretaris Pels wilde hem daarvoor bedanken. Dit was tegen de zin van schout-baljuw Van Santen die ook heemraad was. Hij vond dat hij dat moest doen omdat hij meer dienstjaren had en ook een hogere functie bekleedde dan Pels. Laatstgenoemde, ook niet op zijn mondje gevallen, merkte op dat hij niet als secretaris, maar als gecommiteerde van de Pruisische koning moest worden beschouwd. Dit was niet alleen omdat hij bij het sluiten en tekenen van de rekening als zodanig werd erkend, maar tevens omdat hij dit ook al eerder had gedaan zonder enige tegenspraak te ondervinden. Pels was van mening dat de maaltijd deel uitmaakte van de behandeling van de polderrekening waarvoor hij was gecommiteerd. Van Santen gaf als antwoord dat met het sluiten van de rekening en door het veranderen van de plaats van samenkomst, blijkbaar werd de maaltijd in een andere kamer genuttigd, de commissie van Pels ten einde was en dat hij daarom tijdens de maaltijd niet als commissaris, maar als gast moest wor-

⁴⁹ RAWB, 1542, WE, inv. 1, 116, *Verdragh over het aanstellen van amptenaren in de Emiliapolder, de Zonzeelsepolder en de Royale Polder* (25 april 1719).

⁵⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Meinertshagen aan ND (11 september 1719); Meinertshagen aan Frederik Willem (12 september 1719); Extract uit register van Notulen ND, 25 april 1719; Meinertshagen aan Frederik Willem (19 mei 1719). Er werd overeengekomen dat de dijkgraaf en heemraden die na de voorlopige toewijzing van de Zwaluwen aan Frederik I waren aangesteld en tot nog toe geen traktement hadden ontvangen dit met terugwerkende kracht zouden krijgen. Dit gold niet voor de vijfde aangesteld heemraad voor de Emiliapolder.

⁵¹ Pels was de opvolger van de overleden Adriaan Anemaet. Hij werd benoemd tot secretaris, vendumeester, en penningmeester van de polder de Nieuwe Zwaluwe, zoals uit zijn aanstellingsbrief van 7 oktober 1719 blijkt. Op 29 juni 1747 werd Pels, die wegens omstandigheden al een aantal jaren buiten functie was, van zijn werkzaamheden ontslagen. GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Aanstellingsbrief voor Aernoud Pels (7 oktober 1719). GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 53, Ontslagbrief (29 juni 1747).

den beschouwd. Pesters en ook enige andere heren met hem vonden, dat de secretaris en niet Van Santen hem behoorde te bedanken en dit vanwege zijn commissie die nog niet ten einde was. Onder protest van Van Santen bedankte Pels de gecommitteerde van de Domeinraad. Van Santen zou een klacht indienen bij de Pruisische koning over het ongelijk dat hem was aangedaan. Hij vroeg om een kopie van de notulen met daarin hetgeen was voorgevallen om dat daarbij te kunnen gebruiken.⁵² Van Santen trok aan het kortste eind. Of hij een klacht heeft ingediend is niet bekend. Het uit elkaar halen van de heerlijkheden en brengen onder verschillende heren had aanzienlijke last opgeleverd.

10.2 Op zoek naar een nieuwe predikant: drie kandidaten

Ook de predikant van Hooge en Lage Zwaluwe werd door de heer van Hooge en Lage Zwaluwe op basis van het patronaats- of collatierrecht benoemd. Hij preekte wekelijks in de kerk van Hooge Zwaluwe en eens in de veertien dagen ook in Lage Zwaluwe in een daarvoor in 1695 aangekocht huis. Hij deed daar iedere week de catechisaties en bezocht de zieken.⁵³

De toenmalige predikant Wilhelmus Henricus Troijen was in 1706 door de Nassause Domeinraad, namens de executeurs-testamentair, aangesteld.⁵⁴ Door de kerkenraad werd in aanwezigheid van twee predikanten die optraden als consulent de beroepsbrief of akte van beroeping ondertekend.⁵⁵ Het beroep moest eerst door het Zwaluwse dorpsbestuur worden goedgekeurd en daarna mocht de Classis Dordrecht dit doen.⁵⁶ Troijen had in Zwaluwe circa 25 jaar 'Sonder roem gesproken met alle behoorlijke vigilantie en oplettentheid tot volkomen genoeg' zijn ambt uitgeoefend.⁵⁷ Door ziekte was hij niet meer in staat om als predikant werkzaam te zijn.⁵⁸ Troijen had bij de Classis Dordrecht zijn ontslag *salvis honoribus* gevraagd en gekregen. Vanaf 1 juli 1731 tot 1 januari 1732, een periode van zes maanden, werden de kerkdiensten waargeno-

⁵² RAWB, 1542, WE, inv. nr. 1, RWE, 5 mei 1721. Zie ook RAWB, 1542, WE, inv. 7.

⁵³ In 1720 ontving de predikant voor zijn werkzaamheden in Hooge Zwaluwe per jaar 110 gulden en in Lage Zwaluwe 100 gulden. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 125v-126r.

⁵⁴ NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 193v, Verklaring van de Nassause Domeinraad (26 april 1706); RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 99r, (27 april 1706). De heren van Hooge en Lage Zwaluwe hadden van oudsher het collatierrecht om eerst de pastoor en later de predikant te benoemen. De predikant moest voor de Classis Dordrecht examen doen en een proefpreek houden om daarna in het predikantsambt te worden bevestigd. Zie voor Troijen (Troye): Van Lieburg, *Repertorium I*, 253; II, 157.

⁵⁵ De akte werd op 4 juni 1706 tijdens een kerkelijke vergadering ondertekend. Zie NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 193r-v.

⁵⁶ RAT, 2500, DZ, inv. 6, RB 1672-1711, 99r, (17 juni 1706); NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 193v, Goedkeuring dorpsbestuur (17 juni 1706). Het beroep werd op 29 juni 1706 door de Classis goedgekeurd. Zie NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 193v, Akte Classis Dordrecht (29 juni 1706). In de bronnen staat Classis van Zuid-Holland.

⁵⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 18r, Rekest van Troijen aan Frederik Willem I (z.d.). Troijen was in de periode 1706-1732 predikant in Hooge en Lage Zwaluwe.

⁵⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 18r, Rekest van Troijen aan Frederik Willem I (z.d.).

men door predikanten van de Overwaterse Ring, waaronder de Zwaluwen ressorteerden. De Zwaluwse kerkenraad moest overeenkomstig een resolutie van de Staten van Holland binnen deze periode een predikant beroepen en tevens bevestigen.⁵⁹ Er werden via diverse kanalen drie kandidaten voorgedragen: theoloog en predikant Samuel Hoeufft, proponent Cornelis Meuls en proponent Hendricus Rudolphus Ampzink. Ampzink was al enkele jaren werkzaam in Zwaluwe als vervanger van de zieke predikant Troijen.⁶⁰

Samuel Hoeufft

De huidige predikant Troijen wilde zijn functie als predikant wel neerleggen, maar alleen wanneer de Pruisische koning Frederik Willem zijn neef Samuel Hoeufft, doctor in de theologie en predikant te Boven Hardinxveld, als zijn opvolger benoemde.⁶¹ Hij verzekerde hem van de bekwaamheden van Hoeufft als predikant. Troijen verzocht de koning ootmoedig om zijn gunstig besluit en een akte van benoeming in forma.⁶² De keuze viel echter op een andere kandidaat. Hoeufft werd op 16 maart 1732 predikant te Breda. In 1788 ging hij met emeritaat en een jaar later overleed hij daar.⁶³

Proponent Corneli(u)s Meuls

Proponent Corneli(u)s Meuls werd door Caspar van Hoeij, burgemeester van Gorkum, naar voren geschoven. Het is niet bekend waarom deze dat deed. Wellicht deed hij dit op verzoek van de proponent zelf. Meuls was in ieder geval een stadgenoot van hem.⁶⁴ Meuls had zelf bij Samuel, vrijheer von Cocceji, minister van staat, verzocht om zijn invloed bij de Pruisische koning ten gunste van hem aan te wenden.⁶⁵ Voor Hoeij was het blijkbaar belangrijk dat Meuls predikant in de Zwaluwen zou worden. Hij

⁵⁹ NA, 3.18.63.01, CD, inv. 15, Acta van de Classis Ordinariae gehouden te Dordrecht op 19 en 20 juni 1731, art. 17, en 4 en 5 september 1731, art. 8. De kerkenraad werd in de gelegenheid gesteld om consulenten te raadplegen zodat ze zo snel mogelijk een predikant konden benoemen.

⁶⁰ Zie voor Ampzink (Ampsing): Van Lieburg, *Repertorium* I, 7; II, 157.

⁶¹ Samuel Hoeufft (1703-1789) deed zijn intrede in Boven Hardinxveld op 15 mei 1729. Hij kwam van Giesendam-Neder-Hardinxveld. Op 9 maart 1732 nam hij afscheid als predikant in Boven-Hardinxveld. Zie voor Hoeufft: Van Lieburg, *Repertorium* I, 99.

⁶² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 18v, Rekest van Troijen aan Frederik Willem I (z.d.). In een brief van gezant Masch te Den Haag aan de Pruisische koning van 3 mei 1731 wordt melding gemaakt van het rekest van Troijen. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 36, 37 en 47.

⁶³ Hoeufft mocht vanaf 1782 minder preekbeurten doen.

⁶⁴ Cornelis Meuls zou rond 1704 of in 1708 in Gorkum zijn geboren. Hij was een zoon van Jacobus Meuls (1661-1732) en Johanna van der Meulen uit Gorkum (1669-1733). Hij trouwde op 26 oktober 1734 in Dalem met Adriana van der Keessel uit Dordrecht. Meuls was proponent in Gorkum. Op 20 april 1732 deed hij zijn intrede als predikant in Herwijnen. Op 27 juli 1738 nam hij daar afscheid. Hij werd op 3 augustus 1738 predikant in Boven-Hardinxveld en overleed aldaar op 3 september 1750.

⁶⁵ GStA PK, I HA, GR, Rep. 64 I, nr. 50, 44, *Memoire* (z.d.). Samuel, vrijheer von Cocceji (1679-1755) was ministre de l'Etat, zoals uit een adressering blijkt. Hij was onder andere ook hoofd van het Geistliche Departement. Zie Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, 408-410, nr. 161.

Afb. 61 Gezicht op de protestantse kerk te Hooge Zwaluwe, toegeschreven aan Valentijn Klotz, 1687.

had Jacob Paulus (Jacob) van Assendelft, die in die tijd lid was van de Gecommitteerde Raden in Holland, verzocht om aan de Staatse gezant Reinoud, baron van Reede, te Berlijn te schrijven of hij iets kon doen voor de Gorkumse proponent. Van Assendelft bracht dit verzoek aan de gezant over. Wanneer deze hieraan gehoor zou geven zou dit niet alleen ‘een seer sensibel plaisir zijn maer oock mijn credit in die stadt [Gorkum] doen rijsen’, schreef Van Assendelft aan Van Reede. Uit zijn brief blijkt dat hij Meuls niet (goed) kende want hij wist niet eens diens voornaam. Van Assendelft schreef dat Meuls bekwaam was, hij had een goed humeur en op zijn gedrag was niets aan te merken. Zodra hij gelegenheid had om de gezant een plezier te doen zou ‘zulks [...] altoos van herte geschieden’, beëindigde hij zijn brief.⁶⁶ Van Reede beval Meuls bij de Pruisische koning aan. Hij werd door Van Assendelft hiervoor dankgezegd ‘met offerte van mijn geringen dienst soo sulks oijt te pas kan komen’.⁶⁷

Om Van Hoeij en Van Assendelft een plezier te doen had de Zwaluwse substituut-schout-baljuw Leeuwen van Wüsthuizen zich ook tot Van Reede gericht en hem verzocht om indien mogelijk Meuls tot predikant te laten benoemen.⁶⁸ Toen de Kleefse krijgs- en domeinraad Bresser – bepaald niet Leeuwens vriend, zoals wij zagen – dit gewaar werd was hij daar bepaald niet content mee. De stadhouder trok zich daar echter niet veel van aan. Hij had wel het idee dat Bresser hem vanaf die tijd aan het Pruisische Hof zwart maakte. Daarentegen zou Bresser de voormalige stadhouder Daniel

⁶⁶ UA, 1001, HA, inv. 3725, Van Assendelft aan Van Reede (27 oktober 1730).

⁶⁷ UA, 1001, HA, inv. 3725, Van Assendelft aan Van Reede (22 december 1730).

⁶⁸ Leeuwen van Wüsthuizen kwam uit Gorkum, maar is waarschijnlijk in Dordrecht geboren.

van Bodegem de hemel in prijzen, 'nu hondert pistoolen kunnen wel wat verbintnisse maken, gelijk U Excellentie wel meer gehooft en gezien heeft', schreef de substituuft-schout-baljuw aan de Staatse gezant Van Reede in Berlijn.⁶⁹ Ook de Pruisische geheimraad en gezant Masch had opdracht gekregen, van wie wordt niet vermeld, om Meuls bij de benoeming van een nieuwe predikant te begunstigen en zou hier goed op toezien. Waarschijnlijk diende de gezant bij de Pruisische koning een goed woordje voor Meuls te doen. Masch verzocht Van Assendelft om hem als eerste te informeren wanneer de oude predikant zijn functie zou neerleggen. Deze had hem toegezegd dit te doen en hij had hiervan ook Meuls in kennis gesteld, 'welkers post het nu sal zijn om den ouden predicant tot des selfs desistentie te presseren'.⁷⁰

Het gezelschap den Negenden

Het is interessant te zien waarom Leeuwen van Wüsthuisen Van Assendelft en Van Hoeij een plezier wilde doen. Hij en Van Assendelft hadden een aantal dingen met elkaar gemeen. Beiden waren door hun huwelijk verwant aan Van Hoeij.⁷¹ Wellicht dat zowel Van Assendelft als Leeuwen van Wüsthuisen Van Hoeij een (weder)dienst wilde bewijzen om zo te zijner tijd een (betere) functie binnen het stadsbestuur van Gorkum te krijgen. Dit was mogelijk omdat beiden vanwege hun onderlinge verwantschap lid waren van een Gorkumse factie, het gezelschap den Negenden. Dit gezelschap werd op 9 december 1727 door onder andere Van Hoeij opgericht en stond onder diens bezielende leiding.⁷² Negen man, allen lid van de vroedschap, maakten bij aanvang deel uit van dit gezelschap met als kern de familie en verwanten van Van Hoeij. Officieel was het doel van den Negenden de behartiging van de belangen van de stad Gorkum en in het algemeen van het Land van Arkel. In werkelijkheid bleek het een geheim gezelschap van bestuurders te zijn. Deze gezelschappen schoten vooral in het tweede stadhoudersloze tijdperk als paddenstoelen uit de grond. Het enige doel van dit gezelschap zou zijn de verbonden leden te verzekeren van het grootst mogelijke aandeel in de 'beneficiën der regeering in stad en lande.' Naar eigen genoegen werden deze 'beneficiën en vette posten' verdeeld. Regeren betekende hier de buit verdelen. Wat voorheen werd opgevat als misbruik, was nu een systeem geworden.⁷³

69 UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (7 juni 1732); hoofdstuk 8.

70 UA, 1001, HA, inv. 3725, Van Assendelft aan Van Reede (22 december 1730).

71 Jacob van Assendelft (1692-1752) was de zoon van Paulus van Assendelft die door zijn huwelijk met Petronella van den Esch een zwager was Van Hoeij, Zie Jorissen, *Memoriën*, 22. Jacob was een oomzegger van Caspar van Hoeij. Door zijn huwelijk in 1721 met een van de dochters van zijn oom Caspar, Adriana Christina (1697-1770) werd hij ook een van zijn schoonzons. Leeuwen van Wüsthuisen was door zijn huwelijk in januari 1727 met Rachel van der Does, de derde dochter van Hendrik II van der Does, en een oudere zuster van Cornelis van der Does, aange-trouwd met de familie Van Hoeij. Cornelis was namelijk een schoonzoon van Caspar van Hoeij.

72 De naam van het gezelschap zou echter niet verwijzen naar het aantal leden, maar naar de datum van de oprichting. Zie Jorissen, *Memoriën*, 1. Van Hoeij was diverse malen burgemeester van Gorkum. Ook werd hij namens deze stad afgevaardigd naar de Staten van Holland. Van 1715 tot maart 1734 was hij bij elke zitting van de Staten aanwezig.

73 Romein, *Lage Landen*, 304.

De leden van dit gezelschap werden bij toerbeurt benoemd als lid van de vroedschap in Gorkum.⁷⁴ Er werden van de verschillende, door de vroedschap te vergeven ambten, roosters van opvolging gemaakt, zodat ieder op zijn beurt de goede en minder goede ambten kreeg.⁷⁵ Deze posten konden zeer uiteenlopend van aard zijn. Men kon ook aangewezen worden als lid van de Gecommitteerde Raden.

In de vroedschap van Gorkum waren twee facties vertegenwoordigd. De ene met Caspar van Hoeij en de andere met Dionysius van Schuijlenburg aan het hoofd. Beiden waren de *pater familias* van grote gezinnen die met hun aanhang van verwanten en vrienden streden om de eersten van Gorkum te zijn.⁷⁶ Blijkbaar hadden de twee facties een geheim contract van *correspondentie en harmonie* met elkaar gesloten, want ook leden van de tegenfactie kregen bij toerbeurt een ambt toegewezen. Zo'n contract was meestal een overeenkomst tussen twee sociëteiten of facties die samen de meerderheid binnen een vroedschap hadden om onderlinge concurrentie uit te sluiten en sterker te staan tegen derden.⁷⁷ De factie van Van Hoeij was de grootste van de twee. Eind 1728 bestond den Negenden op zijn hoogtepunt uit elf leden terwijl er zestien plaatsen binnen de vroedschap waren. Omdat de leden van het gezelschap den Negenden hierin de meerderheid hadden konden zij gedurende zeven jaar in Gorkum bijna onbeperkte heerschappij uitvoeren.⁷⁸ Jacob van Assendelft was een van de negen oprichters van het gezelschap.⁷⁹ Hij was al in december 1722 tot vroedschap benoemd. Vijf jaar later werd hij voor twee jaar aangesteld als een van de drie burgemeesters.⁸⁰ Omdat Van Assendelft voor zijn beurt als burgemeester werd benoemd gaf dit problemen met de tegenfactie binnen de vroedschap.⁸¹ Hij bedankte na een jaar voor de functie van burgemeester hoewel hij nog een jaar voor de boeg had.⁸² Leeuwen van Wüsthuisen was

74 Ook de burgemeesters in Amsterdam hadden bij toerbeurt baantjes te verdelen. Daar speelden de familie Geelvinck door een geslepen huwelijkspolitiek jarenlang een belangrijke rol in de raad. In 1720 werd Lieve Geelvinck (1676-1743) voor de eerste maal burgemeester van Amsterdam. In 1735 werd zijn schoonzoon Dirk Trip, gehuwd met Agatha Levina Geelvinck, als burgemeester benoemd. Daarbij passeerde hij tientallen schepenen en oud-schepenen. De kleinzoon van Lieve Geelvinck kreeg in 1738 als studiebeurs een goed betaalde baan als postmeester. Omdat het burgemeesterschap een erebaan was werd er geen salaris betaald. Sommige burgemeesters kregen extra inkomsten door onderlinge verdeling en verkoop van ambten. Zie Elias, *Vroedschap en Porta, Corver*.

75 Waren de ambten te laag dan werd de uitoefening ervan voor een bescheiden salaris aan anderen overgedragen. Zie Romein, *Lage Landen*, 305.

76 Jorissen, *Memoriën*, 38; De Wit, *Gorcums Heren*, 36-43, zie voor Leeuwen van Wüsthuisen, 42 en 55.

77 Romein, *Lage Landen*, 304. Zie voor deze contracten ook De Witte van Citters, 'Hoofdstuk', 332-335.

78 Bloedverwanten die aan de bijeenkomsten deelnamen maar geen vroedschap waren, werden alleen als gast toegelaten en hadden geen stem. Jorissen, *Memoriën*, 27.

79 Jorissen, *Memoriën*, 1. Van Assendelft was sinds 1723 lid van de vroedschap.

80 In 1728 traden twee van de drie burgemeesters af. Zij werden door twee andere leden van het gezelschap, Maarten Daey en Jacob van Assendelft, vervangen. Zie Jorissen, *Memoriën*, 30.

81 Johan Deym, die tot de tegenfactie behoorde, had benoemd moeten worden. Omdat Deym in 1722 vóór Van Assendelft werd benoemd was hij een oudere vroedschap. Dat Deym door een jongere opzij werd geschoven was niet alleen in strijd met de goede zeden, maar ook met een bestaande afspraak. Omdat hij nog geen burgemeester was geweest behoorde Deym voor te gaan. In december 1727 stond al vast dat Van Deym pas in 1732 en 1733 een van de drie burgemeesters zou zijn. Zie Jorissen, *Memoriën*, 30-31; Beschrijvinge, 576-578.

82 Van 1 mei 1728 tot 1 mei 1731 was Jacob van Assendelft lid van de Gecommitteerde Raden. Hij zou bij de Gecommitteerde Raden zijn gegaan vanwege de grote invloed van dit college. In mei 1733 zou Van Assendelft

ook lid van het Gorkumse gezelschap den Negenden. Hij was vanaf 1729 vroedschap in Gorkum.⁸³

Na 1728 begon het gezelschap uiteen te vallen. Na de dood van zijn vrouw Rachel van der Does in 1728 sloot Leeuwen van Wüsthuisen zich samen met een aantal andere leden van den Negenden aan bij de tegenfactie.⁸⁴ Een van de redenen was dat sommige leden ontevreden waren over het toewijzen van functies. Het lidmaatschap van den Negenden had ook Leeuwen van Wüsthuisen niet opgebracht wat hij ervan had verwacht. Zijn zwager Cornelis van der Does werd goed bedeed, zo was hij in 1732 een van de drie burgemeesters, terwijl de substituut-schout-baljuw van de Zwaluwen nog steeds met lege handen stond. In zijn brief van 7 juni 1732 aan Van Reede schreef hij over het geluk dat hij eens mocht hebben om in Gorkum op zijn toerbeurt geholpen te worden, waaruit kan worden opgemaakt dat hij niet dacht dat dit snel zou gebeuren.⁸⁵ De vergadering in januari 1734 was de laatste van het gezelschap den Negenden. Op 20 februari 1734 werd een nieuw gezelschap gevormd dat dit einde veroorzaakte.⁸⁶ De dynastie Van Hoeij maakte plaats voor de dynastie van Van Schuijlenburg. Dit vergrootte de kansen van Leeuwen van Wüsthuisen op een goede functie aanzienlijk.⁸⁷ Ondanks hun inspanningen lukte het Van Hoeij, Van Assendelft, en Leeuwen van Wüsthuisen niet om proponent Meuls benoemd te krijgen.

Proponent Hendricus Rudolphus Ampzink

De derde en laatste kandidaat was proponent Ampzink. De kerkelijke gemeente in de Zwaluwen was zeer ingenomen met deze tijdelijke vervanger van predikant Troijen. Via de gezant te Den Haag werd door ouderlingen, diakenen en lidmaten van de Zwaluwe aan de Pruisische koning een verzoekschrift gericht. Men schreef dat de proponent tijdens de ziekte van de dominee gedurende drie jaar en vier maanden diens werkzaamheden al had waargenomen, tot grote tevredenheid van de kerkelijke gemeente. De rekestranten verzochten de koning zeer dringend om Ampzink als predikant te benoemen.⁸⁸ Ook de Zwaluwse bestuurders dienden bij de Pruisische koning een verzoekschrift in. Zij verzochten hem er voor te zorgen dat er weer een bekwame 'leeraer' aangesteld werd die onvermoeid was 'om te widen onder sijne schapen als

weer zitting hebben in de Gecommitteerde Raden. Zie UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (januari 1733).

⁸³ Jorissen, *Memoriën*, 52. Leeuwen van Wüsthuisen werd in december 1728 benoemd. Zie Jorissen, *Memoriën*, 34.

⁸⁴ Jorissen, *Memoriën*, 48-50.

⁸⁵ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (7 juni 1732). Hij was nog steeds niet verder gekomen dan vroedschap.

⁸⁶ Jacob van Assendelft maakte geen deel uit van het nieuwe gezelschap. Zie Jorissen, *Memoriën*, 51. Hij werd op 9 mei 1736 schepen in Den Haag en in 1747 burgemeester. Zie Jorissen, *Memoriën*, 59.

⁸⁷ Jorissen, *Memoriën*, 58. Zoals wij al eerder zagen was Leeuwen van Wüsthuisen in 1738 en 1739 één van de drie burgemeesters van Gorkum en van 1 mei 1742 tot 1 mei 1745 voor deze stad lid van de Gecommitteerde Raden. Zie hoofdstuk 8.

⁸⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 20-22, Verzoekschrift aan Frederik Willem I van ouderlingen, diakenen en lidmaten van Hooge en Lage Zwaluwe met handtekeningenlijst (z.d.).

een getrouw en ijverig Herder schuldig is te doen'. Men was ervan overtuigd dat de koning dit zou doen.⁸⁹ Er werd positief op het verzoek van de ouderlingen, diakenen en lidmaten gereageerd. Ambtenaren van het Generaal-Direktorium schreven dat de rekestranten Ampzink als predikant wilden en dat Bresser voor een goede referentie had gezorgd.⁹⁰ De krijgs- en domeinraad Bresser zou in een goed blaadje bij de Pruisische koning staan. Blijkbaar waren zijn aanbeveling en het verzoek van de kerkelijke gemeente goede redenen voor de Pruisische koning om Ampzink als predikant te benoemen.

Op 24 september 1731 liet de Pruisische heer voor Ampzink de benoemingsakte opmaken. Omdat predikant Troijen met een ander 'plaetse, 't selve ampt is komen te vacceeren' [wat onjuist is] was het nodig om een opvolger te benoemen.⁹¹ Het was noodzakelijk dat 'den selven plaats met een ander nut en bequaem, ende Godtvrughtig Persoon werde vorsien; So is 't dat Wij mits de goede Getuijgenisse Ons gedaen van de goede gaeven, daarmede den Persoon van Hendrik Rudolph Amptzinck van Godt Allmaghtig is voorsien hebben gelast en geauthoriseert, lasten en authoriseeren mits desen den Baillijuw en de Magistrat, mitsgaders de Kerkenraadt tot Hoog en Lage Swaluwe, omme den voorn Persoon van Hendrik Rudolph Amptzinck uijt Onsen Naeme tot Predicant aldaer te beroepen, ende aen de Classis te presentereen, om bij deselve geezamineert ende in het voors. Predic Ampt bevestigt te werden, ten waere Sij op Sijn Leere of Leeven iets wisten te Seggen'.⁹²

Ampzink wordt de nieuwe predikant

Nadat de Pruisische koning de benoemingsbrief van Ampzink had laten opmaken, werd op 23 oktober 1731 door de kerkenraad, in het bijzijn van twee consulenten, de beroepsbrief ondertekend.⁹³ Op 6 november 1731 werd het beroep door het Zwaluwse dorpsbestuur goedgekeurd en daarna op dezelfde dag ook door de Classis te Dordrecht. Ook bij de benoeming van de vorige predikant werd deze procedure gevolgd, het enige verschil was dat de predikant toen werd benoemd door de Nassause Do-

⁸⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 49, DZ aan Frederik Willem I (12 juli 1731).

⁹⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 28, Brief van het Generaal-Direktorium (28 augustus 1731). De schrijvers van deze brief waren Adam Otto von Viereck (1684-1758), Franz Wilhelm von Happe (1684-1760) en Franz (Johann) Moritz von Viebahn (overleden in 1739). Alle drie waren vice-president en 'dirigirender' minister bij het Generaal-direktorium. Zie voor deze ministers Klaproth, *Geheime Staats-Rath*: Von Viereck, 405-406, nr. 155; Von Happe, 410, nr. 162 en Von Viebahn, 413, nr. 170.

⁹¹ In de marge van de aanstellingsbrief is dit gecorrigeerd. Troijen was niet beroepen op een andere plaats, maar vanwege zijn [lichamelijke] zwakheid was zijn ambt komen te vaceren. Zie NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 195r, Beroeping van Ampzink als predikant te Hooge en Lage Zwaluwe.

⁹² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 23, Aanstellingsbrief voor predikant Ampzink (24 september 1731). Frederik Willem had de kerkenraad en het dorpsbestuur toestemming verleend om Ampzink uijt onse naam in de Zwaluwen te beroepen en hem aan de Classis te presenteren. Na het examen zou Ampzink in zijn ambt worden bevestigd. Zie NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 194v-195r, Verklaring van Frederik Willem I (24 september 1731).

⁹³ Dit had plaats tijdens de kerkelijke vergadering te Hooze Zwaluwe op 23 oktober 1731. De ondertekenaars waren de ouderlingen Johan Silvius en Cornelis den Engelsen en de diakenen Thomas van Gulick en Jan Weeland. NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 194r, Beroeping van Ampzink als predikant te Hooze en Lage Zwaluwe.

meinraad en zijn opvolger Ampzink namens de Pruisische koning Frederik Willem. Op verzoek van Ampzink zou zijn examen tijdens de Classis op het 'Pascha' (Pasen) plaatsvinden.⁹⁴ Hij hoefde geen proefpreek te houden omdat hij al gedurende drie jaar onder de Classis de predikant had vervangen en diverse malen door leden van de Classis was gehoord. Ampzink werd unaniem door de vergadering van de Classis *ordinariae* toegelaten tot het 'Herder en Leeraerampt' in Hooge en Lage Zwaluwe. De vergadering wilde wel dat Ampzink nog twee examens deed.⁹⁵ Op 11 mei 1732 werd de nieuwe predikant door D. van Velsen bevestigd als opvolger van predikant Troijen.⁹⁶ Ampzink was uiteraard zeer ingenomen met zijn benoeming als 'leeraar en herder' door de Pruisische koning. In een brief nam hij de vrijheid om hem hiervoor dank te zeggen.⁹⁷

Afb. 62 Foto van de preekstoel en het orgel in de protestantse kerk van Hooge Zwaluwe, door Plaatsman, 1910.

Ontevreden over de benoeming van Ampzink

Niet iedereen was ingenomen met de nieuwe predikant. Substituut-schout-baljuw Leeuwen van Wüsthuisen had niet veel op met Ampzink en sprak zich uit tegen diens benoeming. In een brief aan Van Reede toonde hij zijn ongenoegen hierover. Hij schreef dat nu eindelijk proponent Ampzink als predikant op de Zwaluwe was bevestigd. 'Hij is een van de onnoselste die ik ken hij heeft noijt predicant kunnen werden, is ses of agt en veertich jaar out en is heel hart hoorende'. Hij zou door toedoen van Bresser zijn beroepen, hoewel de Pruisische koning Frederik Willem I aan Van Reede, de Staatse gezant te Berlijn, had beloofd dat Meuls door hem begunstigd zou worden. In de Classis Dordrecht werd een kopie van een brief van Daniel van Bodegem, inmiddels voormalig stadhouder van schout-baljuw Van Santen, gericht aan Bresser

⁹⁴ De kerkenraad ging hiermee akkoord. Zie NA, 3.18.63.01, CD, inv. 15, Acta van de CO gehouden in Dordrecht op 6 en 7 november 1731, art. 17. De goedkeuringsakte van het dorpsbestuur en de aanstellingsbrief van de Pruisische koning werden in orde bevonden, ondanks dat hierin abusievelijk was ingevuld dat Troijen in een andere plaats was benoemd.

⁹⁵ NA, 3.18.63.01, CD, inv. 15, Acta van de CO gehouden te Dordrecht op 22 en 23 april 1732, art. 3. Er werd niet vermeld waarom Ampzink deze examens moest doen en welke dat waren. Volgens Leeuwen van Wüsthuisen had de predikant examen gedaan. Zie UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (23 juni 1732).

⁹⁶ NA, 3.18.63.01, CD, inv. 48, 194v, Beroeping van Ampzink als predikant te Hooge en Lage Zwaluwen. Zie ook NA, 3.18.63.01, CD, inv. 15, Acta van de CO gehouden te Dordrecht op 22 en 23 april 1732, art. 3.

⁹⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, Bedankbrief van Ampzink aan Frederik Willem I (14 mei 1732).

behandeld. Hierin zou Van Bodegem aan Bresser hebben beloofd dat hij honderd pistolen zou krijgen als hij het zo kon regelen dat Ampzink tot predikant in Zwaluwe beroepen werd. Het is al gebleken dat beiden geen vrienden van Leeuwen van Wüsthuizen waren. Het is daarom niet uitgesloten dat zij hem probeerden tegen te werken. De adjunct-schout-baljuw merkte op dat Bresser er in geslaagd was om Ampzink benoemd te krijgen.⁹⁸ Eigenlijk was de man met wie Bresser dagelijks correspondeerde er de ‘absolut oorsaack’ van dat niet Meuls maar Ampzink tot predikant werd beroepen.⁹⁹ Wie deze man was wordt niet vermeld, maar het was blijkbaar iemand die invloed had op de benoeming van de predikant. Op verzoek van Leeuwen van Wüsthuizen had Van Reede zich tot deze man gericht. De substituut-schout-baljuw baseerde zich op de informatie die hij had gekregen van een betrouwbaar persoon uit Zwaluwe. De knecht van Bresser had aan deze Zwaluwnaar een brief van de man met wie Bresser een briefwisseling voerde laten lezen, ‘so dat ik vrees dit de regte weg niet is waardoor ick moet geholpen worden’, schreef de adjunct-schout-baljuw aan Van Reede. Het kwam de stadhouder verdacht voor dat Bresser Ampzink zo prees, ‘daar weet U Excellentie [Reinoud, baron Van Reede] de reden van, daar is geen predicant bij het Examen van dien Amsing geweest, of hij sal getuijgen dat in 50 jaar geen onnoselder tot predeicant gemaekt is’.¹⁰⁰

Volgens Bresser was de kerkelijke gemeente van de Zwaluwe zeer voldaan over de nieuwe predikant, maar Leeuwen van Wüsthuizen schreef dat het kerkbezoek al behoorlijk was teruggelopen. Er waren nu maar half zo veel mensen meer in de kerk als bij Troijen. Ook in de dienst die in de namiddag werd gehouden waren soms nog geen twintig volwassenen en kinderen aanwezig. Er was in die tijd niemand in het dorpsbestuur die het beroepen van Ampzink had willen of kunnen tegenhouden. Alleen ‘een onnoselen die toen ouderling was die mij sijde hij had iet wes geteikent maar hij wist niet wat’.¹⁰¹ Wellicht doelde Leeuwen van Wüsthuizen op het verzoekschrift van ouderlingen, diakenen en een aantal lidmaten van de Nederduits Gereformeerde Kerk te Zwaluwe om Ampzink als predikant te beroepen dat onder andere werd ondertekend door twee ouderlingen, Johan Silvius en Cornelis den Engelsens.¹⁰² Bresser zou zelfs diverse schepenen hebben gedreigd dat wanneer zij er niet voor zorgden dat het beroep van Ampzink doorging ‘hij het haar in de oogen soude doen druijpen’ oftewel dat dit hun dan duur zou komen te staan. Zoals gezegd moest eerst het dorpsbestuur de benoeming van de predikant goedkeuren voordat de Classis dit kon doen. Ook had de substituut-schout-baljuw Leeuwen van Wüsthuizen gehoord dat Ampzink tijdens een huisbezoek aan zijn gemeente aan een vrouw vroeg of het waar was dat zij verteld had dat Ampzink twee bastaardkinderen had. Volgens de adjunct-

⁹⁸ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuizen aan Van Reede (7 juni 1732).

⁹⁹ Op verzoek van Leeuwen van Wüsthuizen had Van Reede zich tot deze man gericht.

¹⁰⁰ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuizen aan Van Reede (23 juni 1732).

¹⁰¹ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuizen aan Van Reede (23 juni 1732). De substituut-schout-baljuw had liever dat Bresser zulke zaken moest verantwoorden dan hijzelf.

¹⁰² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 20–22, Verzoekschrift aan Frederik Willem I van ouderlingen, diakenen en lidmaten van Hooge en Lage Zwaluwe met handtekeningenlijst (z.d.).

schout-baljuw zou men daar nog wel meer over horen.¹⁰³ Het bleek een storm in een glas water te zijn. Ampzink bleef tot zijn dood op 8 september 1760 als predikant in de Zwaluwen werkzaam.¹⁰⁴

10.3 Sollicitatie van Makfarland naar de functie van bode

Ook de (gerechts)bode werd door de heer van de Zwaluwen, de Pruisische koning, benoemd.¹⁰⁵ Frederik Willem I liet zich daarbij adviseren door zijn ambtenaren. Op 27 mei 1732 ontving de Pruisische koning van zijn geheimraad en gezant Masch en krijgs- en domeinraad Bresser vanuit Den Haag het bericht dat de dorps- en dijkbode Huig Fransz. van Gent was overleden. Een aantal personen had naar de vacature van bode gesolliciteerd, onder wie Johan Makfarland uit Den Haag. Makfarland had ruim zes jaar als domestiek klerk gewerkt bij een voornaam procureur van het Hof van Holland. Hij was, zo schreef hij in zijn sollicitatiebrief, ‘zonder roem gesproken’ volkomen bekwaam tot het uitoefenen van voornoemde functies. Hij nam de vrijheid om de koning te verzoeken hem met deze ambten te begunstigen. Johan Makfarland was bereid aan de rentmeester van de domeinen van de Pruisische koning jaarlijks een recognitie van achttien gulden te betalen.¹⁰⁶ Hij had zich onderscheiden door zijn goede levenswandel, zijn goede afkomst en zijn goede handschrift. Hij kon zo goed schrijven omdat hij zes jaar bij een procureur had ‘mitgeschrieben’. Masch en Bresser droegen als opvolger voor Van Gent Johan Makfarland bij de Pruisische koning voor.¹⁰⁷ Dat er gekwalificeerd personeel werd benoemd was niet alleen in belang van de Zwaluwen, maar ook in dat van de heer.

Substituut-schout-baljuw Leeuwen van Wüsthuisen wil de bode aanstellen

Substituut-schout-baljuw Leeuwen van Wüsthuisen was het met deze voordracht niet eens, omdat deze niet volgens de Zwaluwse traditie zou zijn. Hij vond dat hij recht had om de bode aan te stellen. Uiteraard met toestemming van de heer, maar wel op de manier zoals dit altijd door zijn voorgangers was gedaan.¹⁰⁸ De stadhouder had een document waaruit zou blijken dat de schout-baljuw de bode aanstelde. Volgens hem was van de laatste bode, Van Gent, niet bekend door wie hij was benoemd. Het was wel zeker dat hij tuinman of knecht was bij de voormalige schout-baljuw Christiaan Swaens. Voor Leeuwen van Wüsthuisen het bewijs dat hij door Swaens was benoemd. Hij vond

¹⁰³ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (23 juni 1732).

¹⁰⁴ Ampzink overleed op 8 september 1760 in de Zwaluwen en werd daar op 9 september 1760 begraven. RAT, 2507, NGZ, inv. 1007-1008, Kerkrekening van 1760 met bijlagen. Kosten begrafenis 13 gulden en 10 stuivers.

¹⁰⁵ Zie Van Hoof (ed.), *Nassause Domeinraad*, 301-302. Verwezen wordt naar NA, 1.08.11, ND, inv. 686, folio 865 e.v., *Amptboek*, index tot ca. 1795.

¹⁰⁶ UA, 1001, HA, inv. 3725, Sollicitatiebrief van Makfarland, aan Frederik Willem I (z.d.)

¹⁰⁷ UA, 1001, HA, inv. 3725, Masch en Bresser aan Frederik Willem I (27 mei 1732).

¹⁰⁸ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (7 juni 1732).

het ook noodzakelijk dat een bode door de (substituut) schout-baljuw werd voorgesteld. Tenslotte werkte de bode dagelijks voor hem. Het verhaal van de substituut-schout-baljuw klopte echter niet want Van Gent was op 1 maart 1698 door Willem III benoemd als bode. Leeuwen van Wüsthuisen schreef dat wanneer een schout-baljuw het alleen van zijn ambt moest hebben om 'dieven te late hangen en geselen, en dat alle andere douceurs van so een ampt afgenomen worden, so sal mettertijd geen fatsoenlijck man sig tot sulke bedininge laten gebruiken'. Als hij de bode mocht aanstellen dan zou hij hem jaarlijks een recognitie laten betalen van driemaal zeven gulden, hoewel het een ambtje was waar een man zonder bijbaan onmogelijk van rond kon komen. Bij het kopen van het baljuwambt had Leeuwen van Wüsthuisen er rekening mee gehouden dat hij de bode mocht benoemen en de schepenen zou nomineren. Hij verzocht Van Reede ervoor te zorgen dat de raadsheer die de rekening van de schout-baljuw kwam afhoren hem deze rechten niet zou ontnemen.¹⁰⁹ De substituut-schout-baljuw had aan Van Reede een rekest over het aanstellen van een bode gestuurd om dit aan de Pruisische koning te overhandigen. Het verzoekschrift werd doorgezonden naar geheimraad Culemann. Diens departement in Berlijn behandelde deze zaken. De Pruisische koning had liever niet dat buitenlandse ministers, zoals Reinoud, baron Van Reede, zich met zijn domestieke zaken bemoeiden. De Hollandse domeinen waren immers privé-bezit van de koning. Van Reede had graag gezien dat er een gunstige beschikking was gekomen op het verzoek van de substituut-schout-baljuw, maar er was ook een sollicitatiebrief van Johan Makfarland binnengekomen.¹¹⁰

Makfarland solliciteerde bij de Pruisische koning niet alleen naar het ambt van bode van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe, maar ook naar de vacante functie van dijk-bode van de Royalen Polder, de Nieuwe Zwaluwse polder, de Oude- en Nieuwlandse Polder en de Vierendelenpolder. Tevens naar de opengevallen functie van sluiswachter van de Nieuwe Zwaluwse Polder, de Vierendelenpolder en van de sluis gelegen in de Emiliapolder aan het Lorregat in Hooge Zwaluwe.¹¹¹ Bij de brief van Makfarland was een aanbevelingsbrief van Masch en Bresser gevoegd. Bode Van Gent had zeven gulden en tien stuivers recognitie per jaar betaald.¹¹² Volgens Masch en Bresser was het aan te bevelen deze functies 'für eine Somma geldes auf ein mahl, wie man es hier nennet, zu verkauffen'.¹¹³ Dit om te voorkomen dat bij wijzigingen van de jaarlijkse recognitie de functionaris in oppositie zou gaan, wat tot een proces kon leiden.

Benoeming van Makfarland

De beide heren vonden dat de functies niet lang on vervuld konden blijven. Zowel de dijk-bode als de sluiswachter konden geen dag gemist worden. Daarbij kwam nog dat

¹⁰⁹ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (23 juni 1732).

¹¹⁰ UA, 1001, HA, inv. 3725, Van Reede aan Leeuwen van Wüsthuisen (7 juni 1732).

¹¹¹ UA, 1001, HA, inv. 3725, Sollicitatiebrief van Makfarland aan Frederik Willem.

¹¹² In 1720 betaalde de bode nog twee gulden en tien stuivers recognitie per jaar. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 119v.

¹¹³ UA, 1001, HA, inv. 3725, Masch en Bresser aan Frederik Willem I (27 mei 1732).

de dijkbedienden de functie van dijkbode en sluiswachter als 'douceur' zouden gaan uitvoeren. Dit kon en mocht niet gebeuren. Daarom werd voorgesteld om Makfarland alvast als interim te benoemen, zodat hij meteen aan de slag kon gaan. Aan de Pruisische koning werd verzocht voor Makfarland een benoemingsbrief te laten maken waarin hij als dorpsbode met bijbehorende functies werd benoemd. Niet Leeuwen van Wüsthuisen benoemde de bode, maar de Pruisische heer. Laatstgenoemde had tenslotte het benoemingsrecht en hij maakte hier terecht gebruik van. Voor Leeuwen van Wüsthuisen betekende het dat hij de door de bode te betalen recognitie misliep.

Op 29 juli 1732 werd Johan Makfarland, op voordracht van Masch en Bresser, door de Pruisische koning benoemd. Het was toen niet duidelijk of Makfarland jaarlijks een recognitie moest betalen of dat hij een bedrag ineens had voldaan. Volgens Leeuwen van Wüsthuisen, in zijn brief aan Van Assendelft, betaalde de nieuwe bode geen recognitie aan de schout-baljuw 'daar dien heer aen UExcellentie geliefde te seggen om wel plaijsier te willen doen, maar dat hij eene recognitie van twintig gulden, die daar voor aen sijne Majestait gepresenteert wierd, niet kost van de hand wijsen'. Als aan de bode gevraagd werd wie hem als bode had benoemd, dan zou hij op zijn zak kloppen om hiermee te kennen te geven dat hij dit ambt had gekocht 'sodat op het seggen van sulke heeren men niet seker is'.¹¹⁴ Makfarland bleek toch ieder jaar recognitie te hebben betaald. Hij gaf geen twintig, maar achttien gulden.¹¹⁵

10.4 Benoeming van een hulponderwijzer in Lage Zwaluwe

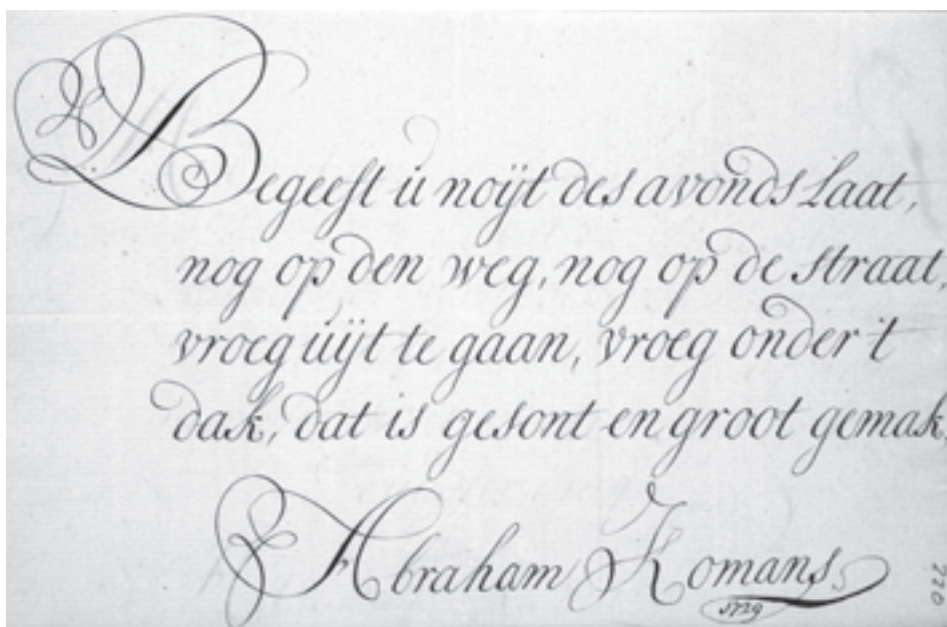
De heer van de Zwaluwen mocht ook de onderwijzers in de heerlijkheid benoemen. Op 8 januari 1753 verzochten Lodewijk Philipp von Hagen, krijgs- en domeinraad te Kleef en Abraham Douglas, intendant, aan de heer een hulponderwijzer aan te stellen.¹¹⁶ Zij deden dit namens de inwoners van Lage Zwaluwe. In deze heerlijkheid was sinds enige jaren de jeugd 'zeer verwoest en verwildert'. Onderwijzer Abraham Komans (Kooijmans) was door zijn hoge ouderdom niet meer in staat de kinderen het noodzakelijke onderwijs in lezen, schrijven, rekenen en godsdienst te geven.¹¹⁷ Hij zou eigenlijk vervangen moeten worden. De inwoners van Lage Zwaluwe wilden echter niet dat de onderwijzer zou worden ontslagen. Zij hadden via Von Hagen en Douglas Frederik voorgesteld om Huijbert Schuijte, die zij daarvoor geschikt achtten, aan te stellen tot hulponderwijzer. Mocht Komans komen te overlijden dan zou Schuijte hem opvolgen en ook diens salaris en emolumenten ontvangen. De onderwijzer was tevens koster, voorzanger en voorlezer. Men wilde Komans zijn jaarsala-

¹¹⁴ UA, 1001, HA, inv. 3725, Leeuwen van Wüsthuisen aan Van Reede (januari 1733).

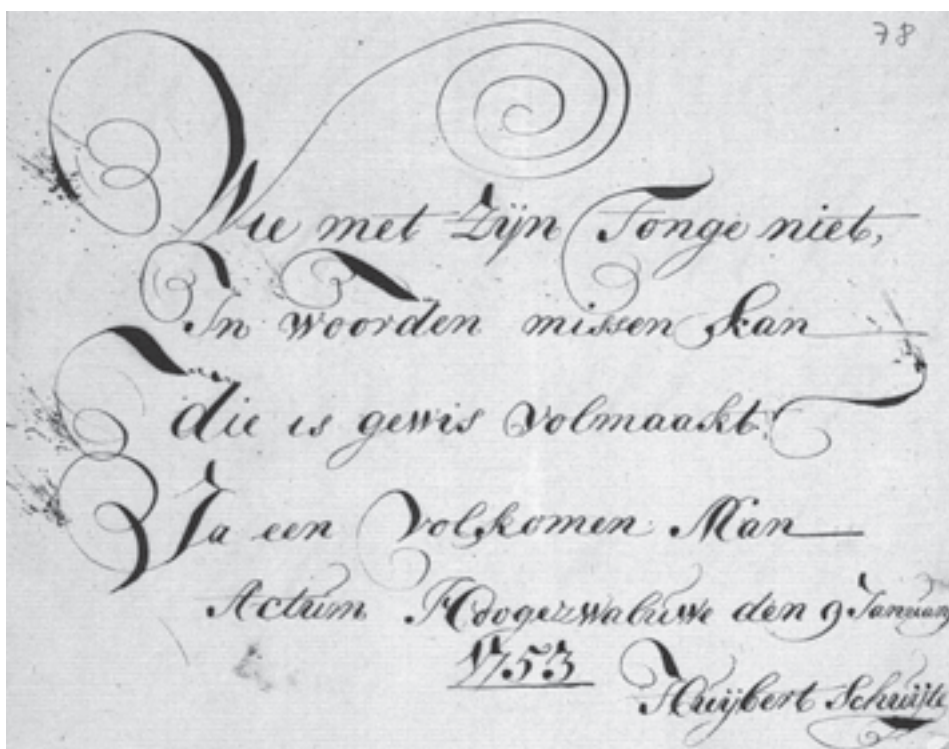
¹¹⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, nr. 36, Maandstaat (juli 1754): 4-6, *Ontvangst der Domeynen op de beyde Swaluwen voor het jaar 1754*; nr. 3, *Balance: met project en contraproject betreffende de Ontvangst van de Swaluwen, pro 1754*. Zie hoofdstuk 14. In 1740 werd Frederik II heer van de Zwaluwen.

¹¹⁶ Zie voor Douglas Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 354, nr. 386; Hoofdstuk 8, figuur 4.

¹¹⁷ Komans was op 31 december 1729 benoemd als opvolger van de overleden schoolmeester Wouter Kleijn. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 55, *Copia* (31 december 1729).

Afb. 63 Schoonschrift van Abraham Komans, 1729.

Afb. 64 Schoonschrift van Huijbert Schuijte, 9 januari 1753.

ris, een bedrag van 199 gulden, laten behouden. Het schoolhuis zou in tweeën worden gedeeld. De ene helft was voor Komans en zijn vrouw en in de andere helft mocht Schuijte wonen. Schuijte kreeg de emolumenten: negen gulden voor het luiden van de kerkklok en het klaarzetten van het doopvont en twaalf gulden voor het onderwijzen van arme kinderen. De burgers van Lage Zwaluwe hadden voorgesteld hem jaarlijks een bedrag van 30 gulden te geven en schepen Bastiaan Vogel beloofde eenzelfde bedrag te geven. Hij wilde ook borg zijn. Tevens werd voorgesteld het maandelijks schoolgeld ten gunste van Schuijte te verhogen. Het belang van goed onderwijs werd erkend want Abraham Douglas en schout-baljuw De la Faille zegden ieder toe om vanwege het welzijn van het dorp in het algemeen en voor het onderwijs aan de jeugd in het bijzonder met ingang van 1 april 1753 jaarlijks een gouden dukaat of vijf gulden te geven zolang er een hulponderwijzer zou zijn. Mocht de onderwijzer zijn overleden dan ging men weer terug naar de oude regeling. Komans was tevreden met deze schikking en bedankte 'boove genoemde Heeren' voor de 'vaderlijke zorg' voor hem en zijn vrouw. Beiden waren 'van Hooge Jaaren'. Ook Schuijte was met de voorgestelde regeling in zijn schik en zou zijn best doen om door zijn 'gedrag handel en wandel tragte te meriteere de gnaade in deese an hem beweesen'.¹¹⁸ Op 5 april 1753 ging Frederik II met deze schikking akkoord.¹¹⁹ Schuijte werd door de koning aangesteld en schout-baljuw en schepenen moesten er op toezien dat deze onderwijzer zijn functie naar behoren zou vervullen en dat hij de jeugd in Lage Zwaluwe goed 'in het Christendom, leesen schrijven en zifferen of Reekenen' zou onderwijzen en dat de kinderen door zijn benoeming geen nadeel zouden ondervinden.¹²⁰

10.5 Slot

Evenals andere lokale heren hadden ook de Pruisische heren van de Hooge en Lage Zwaluwe via benoemings- en collatierechten de bevoegdheid om anderen dan alleen de dorpsbestuurders aan te stellen. Ook in deze gevallen speelden de lange afstanden en onderlinge geschillen tussen lokale en Pruisische functionarissen een rol, lang niet

¹¹⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 55, 80r-82v, Von Hagen en Douglas aan Frederik II (8 januari 1753); Van Von Hagen (9 januari 1753). Zie voor deze brief ook RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 27v-28v.

¹¹⁹ RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 42r-43r, Krijgs- en Domeinkamer te Kleef aan Douglas (7 juni 1753). De brief was ondertekend door Bessel, Mejen, Michaelis en Reichardt. Schuijte had al een proef van bekwaamheid afgelegd. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 687, folio 842, *Amptboek*, index tot ca. 1760. Ook de vader van Frederik II vond het belangrijk dat de kinderen in zijn heerlijkheden les kregen van goede onderwijzers. Dit was ook in hun belang. Toen inwoners en schepenen van de heerlijkheid Naaldwijk in 1715 aan de Pruisische gezant Daniel Meinertshagen verzochten om onderwijzer Abram de Roo te vervangen omdat deze niet voldeed besloot de Pruisische heer Reinier Beekhuijsen als meester te benoemen. Hieruit blijkt tevens dat Frederik Willem I een open oor had voor de verzoeken van de inwoners van zijn heerlijkheden. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 501r-503v.

¹²⁰ RAT, 2500, DZ, inv. 8, RB 1750-1758, 39r, Von Hagen aan DZ (23 november 1753). Omdat Schuijte in Lage Zwaluwe was benoemd werd in Hooge Zwaluwe Aart Wolff (opnieuw) benoemd als hulponderwijzer omdat hij een 'goed Lof' had en de inwoners met hem 'wel gedient waren'. Op 3 november 1753 werd Wolff in Lage Zwaluwe hulponderwijzer. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 687, folio 841, *Amptboek*, index tot ca. 1760.

altijd een positieve. Sollicitanten konden bij de Pruisische gezant in Den Haag reflecteren op een vacante positie. Dat deed Johan Makfarland die het bodeambt ambieerde. De gezant deed vervolgens een voordracht bij Frederik Willem I in Berlijn en deze nam de voordracht over. Bernard van Santen besloot direct bij Frederik I, die hij persoonlijk kende, te solliciteren en werd aangenomen. Daarnaast konden inwoners ook direct of indirect bij de Pruisische koning zelf een kandidaat aandragen. In zulke gevallen kwamen nogal eens tegenstellingen aan het licht. Dit bleek duidelijk bij de predikantsbenoeming in 1731, toen verschillende groepen en personen langs diverse wegen hun wensen aan Berlijn bekend maakten, maar de substituut-schout-baljuw om onduidelijke persoonlijke redenen ging dwarsliggen. Het lijkt erop dat degene met op afstand de beste connecties met Berlijn het meeste succes had. Dat de wensen soms ook homogeen konden zijn bewees de snelle procedure van de aanstelling van een hulponderwijzer in 1753.

Het meest ingewikkeld was ongetwijfeld de procedure rond de aanstelling van een heemraad in de Emiliapolder. Hier speelden door elkaar de wensen van de Pruisische koning om greep op het platteland te houden, en de ontoereikende informatie die door de lokale functionarissen over de lange afstand naar Berlijn werd gezonden. Het laatste bleek de koning goed van pas te komen omdat hij hierdoor meer onder hem ressorterende mensen in functie kon houden dan hij formeel mocht. Om dit te bereiken paste hij overigens, zoals vaker, weinig elegante middelen toe. In dit geval de weigering van betaling van polderlasten totdat zijn kandidaat Van Santen zou zijn bedigd. In veel gevallen bleken de Pruisische vorsten echter niet ongenegen, de belangen van de inwoners, zoals dezen die zelf hadden verwoord, inderdaad te behartigen.

11 De doorwerking van het leenstelsel

Het herstellen van de verduisterde lenen in de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak

Inleiding

Omstreeks 1735/1736 schreef stadhouder en griffier Godard Croonenberg van de Leenkamer van Naaldwijk aan de Pruisische koning Frederik Willem I, heer van de Zwaluwen, dat hij bij het nakijken van de leenregisters had ontdekt dat een aantal personen dacht eigenaar te zijn van bepaalde lenen. Zij hielden in feite lenen die onder de leenkamer van de Pruisische koning hoorden in achterleen, terwijl zij zelf nooit door de Pruisische koning of diens voorgangers hiermee waren beleend. Zij gaven aan verschillende mensen bevoegdheden waar zij recht op leen te hebben en stelden leenkamers in. Deze lenen werden *verduisterde lenen* genoemd. In de heerlijkheid Lage Zwaluwe had Croonenberg hiervan een zeer opmerkelijk voorbeeld gevonden.¹ Hoewel hij geen namen noemde en ook niet aangaf welke lenen hij bedoelde kunnen we er van uitgaan dat het hier om de lenen gaat die waren uitgegeven in de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak c.a., gelegen in de Klaverpolder (in de Royale Polder). Dit gebied hoorde tot de goederen van de Pruisische heer. Frederik Willem I nam nog geen maatregelen om deze lenen op te sporen en weer in leen uit te geven, maar zijn zoon Frederik II wel. Zelf had hij overigens, zoals wij al eerder zagen, zijn Hollandse lenen nooit bij zijn leenheer, de Staten van Holland, laten verheffen en ook zijn vader Frederik Willem I had dit niet gedaan.² Niettemin traden beide heren op als leenman van de Staten van Holland.

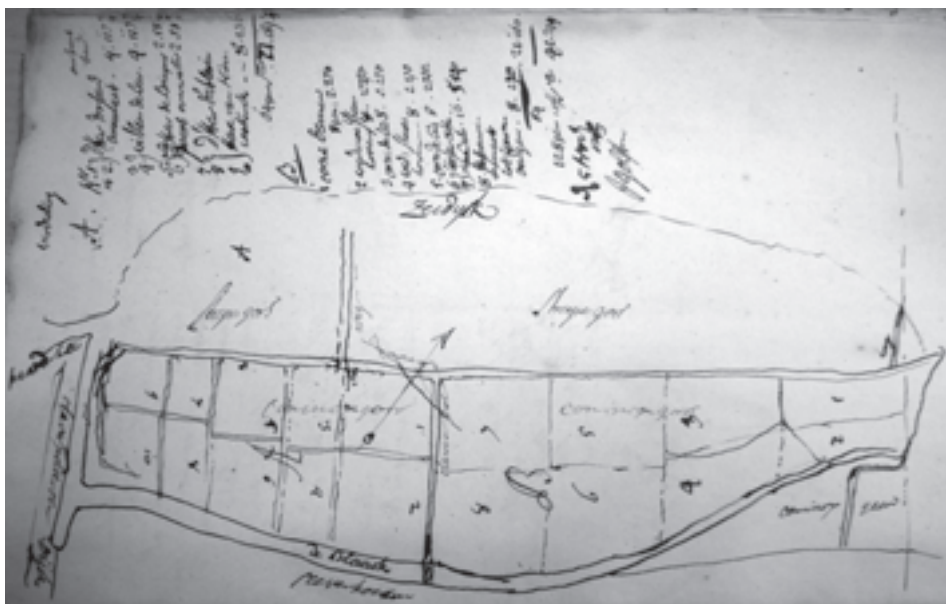
11.1 Op zoek naar de verduisterde lenen in de Rietwaard en hun leenmannen

Frederiks mensen ontdekten dat een aantal lenen van het leenverband was losgeraakt of verduisterd. Volgens de koning ging het in zijn Hollandse domeinen om maar liefst 112 lenen, waaronder lenen in de Rietwaard te Lage Zwaluwe. Reden voor hem om op te merken dat de bedienden van de Leenkamer van Naaldwijk deze zaken niet met veel zorg en ijver hadden behandeld, zoals in hun aanstellingsbrief was voorgeschreven.³ Vanwege de nalatigheid van de vorige leenbediendes waren nieuwe gegevens over deze lenen nooit aan het Zwaluwse dorpsbestuur of aan de rentmeester van de Zwaluwe doorgegeven. Tevens hadden zij de leenakten niet (goed) in de repertoria geregistreerd waar-

¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272r-273v, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

² Zie hoofdstuk 7.

³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, brief van Frederik II (3 juli 1753).

Afb. 65 De Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak, anoniem, ongedateerd.

door deze leengoederen zoek waren geraakt en de leenkosten niet door de leenman-
nen werden betaald.⁴ Het lag niet altijd aan de functionarissen, want in 1731 konden
geen lenen worden verheven omdat de stadhouder van de Naaldwijkse Leenkamer, waar-
schijnlijk in opdracht van de Pruisische koning, het gehele jaar in Berlijn verbleef.⁵ Van
Pruisische zijde wist men dat een aantal lenen in de Rietwaard sinds enige tijd niet meer
bij de Leenkamer van Naaldwijk waren verheven.⁶ De Pruisische koning nam maatre-
gelen om deze lenen te herstellen, ze te laten verheffen en de achterstallige cijnzen, hof-
rechten en heergewaden alsnog te incasseren. Wanneer hij hierin slaagde, kon de Prui-
sische koning jaarlijks meer inkomsten uit zijn heerlijkheid genereren. Dit was belangrijk
voor Frederik II omdat hij in onderhandeling was met Anna van Hannover over de ver-
koop van Hooge en Lage Zwaluwe. Als deze heerlijkheid meer geld opbracht was dit in-
teressant voor de eventuele koper en kon de Pruisische koning de verkoopprijs verhogen.

Maatregelen om verduisterde lenen te herstellen

In 1745 riep de Zwaluwse gerechtsbode Johan Makfarland in een publicatie iedereen op die percelen in de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de

4 NA, 1.o8.11, ND, inv. 7374, 77, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753). Repertoria zijn indexen op de leenregisters om het zoeken daarin te vergemakkelijken. Ieder leen heeft daarin één of meer eigen bladzijden waarop de achtereenvolgende beleningen met dat leen in het kort zijn ingeschreven met verwijzing naar de leenregisters. Zie Wijs, , 35.

5 NA, 1.08.11, ND, inv. 7372, Nota. Waarom de stadhouder in Berlijn verbleef is niet bekend.

6 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753).

Blaak bezat en deze nog niet bij de Leenkamer van Naaldwijk had verheven dit alsnog te doen en wel binnen zes weken na dagtekening van de bekendmaking.⁷ De persoon in kwestie werd verzocht alle bescheiden waaruit bleek hoe hij of zij aan het perceel was gekomen mee te nemen. Gaf iemand geen gehoor aan deze oproep dan zou, conform het Hollandse leenrecht, tegen hem of haar een proces worden aangespannen.⁸ Enkele bezitters waren al aangemaand om hun lenen te laten verheffen. Er werd met hen over deze kwestie 'vorläuffig' gesproken en zij zegden toe, met uitzondering van de weduwe van Antonij Veldhoven en haar zoon Cornelis Jansse Damen, de lenen te verheffen.⁹ De weduwe en haar zoon hadden na de besprekingen op 14 juli 1745 nog steeds geen besluit daarover genomen.¹⁰ Het ging hier om een deel van een leen dat buiten medeweten van de Pruisische heer was gesplitst. Wanneer zij dat deel niet wilden verheffen zouden zij daartoe gedwongen worden.¹¹

In 1746 ontdekte men van Pruisische zijde dat alle verduisterde lenen in de leenboeken van het 'Holländischen Domainen Wesen' [Hollandse Leenkamer] waren vermeld. Ook de huidige bezitters van deze lenen werden opgespoord. De bezitters konden de grond in leen ontvangen, maar pas nadat zij de heergewaden, de hofrechten en erfpacht met terugwerkende kracht hadden betaald. Voor een leenverval werd uitgegaan van een periode van 25 jaar en voor iedere keer dat het leen was vervallen en verheven had moeten worden, diende men de heergewaden en de hofrechten te betalen. Om de lenen te herstellen zou met de bezitters een akkoord worden afgesloten dat voor Frederik II gunstig was. Hij wilde echter niet dat hierbij gebruik werd gemaakt van rigoreuze maatregelen. Stadhouders Carel Bernard van Schwarm en griffier en domeinencontroleur Jan Godfried Olffen, beiden van de Leenkamer van Naaldwijk, mochten zelf bepalen op welke wijze zij dit zouden doen, maar wel met goedkeuring van de Pruisische koning. Zodra de lenen waren verheven moesten de aan Frederik II toekomende heergewaden en hofrechten in de leenrekening worden geregistreerd met vermelding van de namen van de leenmannen en de grootte van de percelen die men in leen had ontvangen. Tevens werd dan het aandeel van elke leenman in de erfpacht vastgesteld. Deze bedroeg aanvankelijk voor de gehele Rietwaard twintig gulden per jaar. Men zou erop letten dat het totaal van de erfpachten niet meer dan dit bedrag zou zijn. Ook deze gegevens moesten in het leenregister worden opgenomen.¹²

7 Hij deed dit in opdracht van de toenmalige stadhouder van de Leenkamer van Naaldwijk, Claudius Antonius Lormier.

8 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901 Publicatie (11 juli 1745). Enkele bezitters waren al eerder aangemaand om hun percelen te laten verheffen.

9 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 61, KD aan Van Schwarm en Olffen (14 september 1750). Weduwe van Veldhoven had de grond gekocht van Van Riel en deze had het perceeltje gekocht van Antoni den Engelsens. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7901. Volgens de aantekening had de weduwe twee percelen in bezit.

10 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, *Pro memorie*. Damen blijkt één perceel te hebben. Ook was men van plan om het klooster Sint-Catharinadal over het leenvehf een brief te schrijven.

11 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 63, KD aan Van Schwarm en Olffen (14 september 1750). De zoon van weduwe Veldhoven, Cornelis Jansse Damen, had deze leen geërfd.

12 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, *Lijste der personen*; inv. 7374, 61-63, KD aan Van Schwarm en Olffen (14 september 1750). De rentmeester van de Zwaluwe werd ook geïnformeerd omdat hij ieder jaar de erfpachten moest ontvangen.

Op 16 september 1750 stuurde Frederik naar de Leenkamer van Naaldwijk een brief met een aantal originele stukken over de Rietwaard.¹³ Nadat Olffen in november 1750 in Den Haag was gearriveerd keek hij samen met Van Schwarm alle leenboeken na, maar zij vonden daarin geen informatie over de splitsing, de huidige situatie en de ligging van de percelen grond in de Rietwaard.¹⁴ Zij hadden deze gegevens nodig om met de bezitters *mit grund* te kunnen praten, omdat enkelen van hen niet wilden meewerken en zij daardoor ook anderen negatief beïnvloedden. Om niet ‘alleine Process Kosten zu tragen’ werd de brief met bijlagen voor advies aan de leenman van de Leenkamer van Naaldwijk, Jan van Fornenberg, overhandigd.¹⁵ Omdat deze tevens advocaat bij het Hof van Holland was, werd aan hem gevraagd hoe de zaak het beste kon worden aangepakt. Voor de bezitters die in gebreke bleven had hij een concepttekst voor een aanzegging opgesteld. De advocaat had goed over de zaak nagedacht en gaf als advies om bij de aanzegging zo min mogelijk iets te vertellen over bijvoorbeeld wat voor een leen het was en over de datum van uitgifte of splitsing. Van Schwarm en Olffen beschikten namelijk niet over documenten waarin deze gegevens stonden. Zij waren over de zaak niet goed geïnformeerd en konden deze bij de leenmannen niet onderbouwen met relevante stukken. Er diende dus voorkomen te worden dat men betrokken zou raken bij processen met de bezitters van deze lenen. Van Fornenberg vond dat de kwestie het beste positief kon worden benaderd en stelde voor om aan de bezitters alleen kenbaar te maken dat het perceel waarvoor een aanzegging werd gedaan leenroerig was.¹⁶ Mocht het tot een gerechtelijke aanzegging komen, dan kreeg de beëdigde gerechtsbode, Johan Makfarland, van de griffier van de Leenkamer van Naaldwijk opdracht zich bij de bezitters van bovengenoemde lenen te vervoegen. Hij zou hun dan vertellen dat zij voor de stadhouder en de leenmannen van de Leenkamer van Naaldwijk moesten verschijnen. Zij dienden daar hun leen te verheffen en tevens de hofrechten te voldoen. Bovendien moesten zij nog een boete betalen omdat zij hadden nagelaten hun lenen op tijd te verheffen. Wanneer zij dit niet binnen de gestelde tijd deden, viel het leen automatisch terug aan de Pruisische koning als leenheer. In dat geval diende men het leen te ont-ruimen en op te draaien voor alle gemaakte kosten. Een kopie van dit bevelschrift zou aan iedere bezitter worden overhandigd.¹⁷ Dit was geregeld en Olffen kon aan de slag.¹⁸

¹³ Deze, niet nader gespecificeerde, documenten kwamen uit het te Berlijn.

¹⁴ In 1750 verbleef Olffen in het Oude Hof. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54 367r, Overzicht bewoners van het Oude Hof door Du Commun (13 februari 1750).

¹⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 64-65, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753). Van Fornenberg was rond 1748 door stadhouder Van Schwarm aangesteld als leenman. Deze aanstelling was door krijgs- en domein-raad Rappard mondeling goedgekeurd. De stadhouder was op 9 april 1747 door Frederik II benoemd. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 148, Akte van overdracht (20 februari 1754).

¹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, 78-79, Brief van Van Fornenberg (16 september 1751), nr. 1.

¹⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, 79-81, Concept tekst van de gerechtelijke aanzegging (september 1751), nr. 2. Hierin werden geen bijzonderheden over de lenen vermeld.

¹⁸ Ook ontvingen Van Schwarm en Olffen originele stukken van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, KD, 60, Brief aan Van Schwarm en Olffen (14 september 1750). In de periode 1742 tot 1746 werden akten uit het archief in het Oude Hof overgedragen aan de Krijgs- en Domeinkamer in Kleef. Zie Kohnke, 'Oranischen Archivs', 292.

Omdat er in deze kwestie sprake was van verschillende problemen werd door Van Schwarm, Olffen en Van Fornenberg besloten dat een lid van de Leenkamer met de bezitters van de verduisterde lenen zou gaan praten. Zij vonden dit het beste middel om zo snel mogelijk en zonder precieze informatie de lenen te kunnen herstellen. Olffen werd gemachtigd deze leenzaken te regelen.¹⁹ Voor het uitvoeren van dit project vertrok de griffier in september 1751 naar Hooge Zwaluwe. Bij zijn aankomst vernam hij echter dat alle bezitters buiten het rechtsgebied van Hooge en Lage Zwaluwe woonden, één ervan woonde in Oosterhout dat buiten Holland lag.²⁰ De gerechtsbode mocht alleen binnen Hooge en Lage Zwaluwe gerechtelijke aanzeggingen doen. Het was te duur om deze aanzeggingen buiten het rechtsgebied van de Zwaluwen door de 'Staaten Bothenmeister' te laten uitvoeren. Dit was een behoorlijke tegenvaller. Olffen had een vergeefse reis gemaakt en vertrok zo snel mogelijk weer naar Den Haag.²¹ Daar aangekomen ging hij naar het oude 'verdorbene' archief in het Oude Hof.²²

Het archief in het Oude Hof

Van Pruisische zijde had men, behalve de stukken uit het archief van Berlijn en Kleef, ook de beschikking over oude documenten die afkomstig waren van de Oranjes. In een anoniem en niet gedateerd document wordt melding gemaakt van het feit dat er in 1706 oude archieven waren ontdekt die betrekking hadden op de prinsen van Oranje en hun domeinen. Het betrof hier documenten van Willem I, Maurits, Frederik Hendrik en Willem II. De ontdekker hiervan was Abraham George Luisius, de latere Pruisische gezant in den Haag.²³ Hij was ook rechtsgeleerde, vertaler en schrijver.²⁴ Luisius had vernomen dat Amalia van Solms, de weduwe van Frederik Hendrik, tijdens een geschil over de voogdij van Willem III was weggelopen en dat zij de oudste documenten van het Huis Oranje had meegenomen naar het Oude Hof waar zij na de dood van haar echtgenoot Frederik Hendrik woonde. Bovendien had zij het beheer van haar goederen (Zevenbergen, Turnhout) aan de Nassause Domeinraad onttrokken. Na haar dood in 1675 bleven de archieven daar liggen en werd er tevergeefs naar gezocht. Omdat niemand kon zeggen waar ze waren gebleven, zette Luisius in het grote paleis een

¹⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Verslag van LN (12 augustus 1753). Zie ook 1.08.11, ND, inv. 7374, 65, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

²⁰ De lenen lagen wél binnen het rechtsgebied van de Zwaluwen.

²¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 65, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

²² NA, 1.08.11, ND inv. 7901, z.p., Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

²³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 260, document nr. 4, zonder datum en naam van de schrijver. Volgens Kohnke had Luisius het archief in het Oude Hof in 1735 ontdekt. Zie Kohnke, 'Oranischen Archivs', 292. Dit moet eerder zijn geweest omdat Luisius al in 1733 bezig was om archiefstukken in kasten op te bergen.

²⁴ Luisius had het Rapport van de geheyme Committé, benoemt door het Huys der Gemeentens [...] tot het onderzoek van verscheide Boeken en Papieren [...] betreffende de laatste onderhandelingen van Vrede en Koophandel, etc. uit het Engels vertaald. Ook vertaalde hij de Historie des Doorluchtigsten Huize van Brunswyk-Lunenburg uit het Engels en tevens had hij de tekst uitgebreid. Dit werk werd in 1716 gepubliceerd. Luisius was de auteur van Het Algemeen Historisch, Geographisch En Genealogisch Woordenboek. Deze achtdelige reeks werd tussen 1724 en 1737 in Den Haag uitgegeven. Zie Schutte, Buitenlandse vertegenwoordigers, 352, nr. 383; Haitsma Mulier, Repertorium, 265, nr. 351.

Afb. 66 Gravure van het Oude Hof of paleis Noordeinde te Den Haag, door Gerrit van Giessen, 1735.

zoekactie op touw. Uiteindelijk vond hij ‘dans un Endroit fort haut et fort obscur cette quantité prodigieuse d’anciennes archives, et anciens comptes’.²⁵

Luisius had acht grote kasten laten maken om daar de stukken in op te bergen die hij intussen had ingedeeld op de afzonderlijke prinsen van Oranje en hun domeinen. De kasten waren al bijna vol, terwijl de gezant nog lang niet klaar was met zijn werk. Luisius had hier nog een aanzienlijke hoeveelheid documenten aan toegevoegd die hij in 1733 had gekregen van de laatste erfgenaam van Hendrik Helt, de raadsheer van Frederik Hendrik. Deze had als secretaris alle zaken voor Amalia van Solms behartigd.²⁶ Het archief bevatte van alles wat men wilde weten over onder andere de domeinen van de Oranjes.²⁷ Het ging niet alleen over de domeinen, maar ook over geschillen, processen, privileges, regale rechten en vele stukken over Veere en Vlissingen. Tevens bevatte het heel oude rekeningen met vermelding van de inkomsten uit de domeinen van de Oranjes. Volgens Luisius zou dit archief interessanter kunnen worden wan-

²⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 261r, Domaines, opgesteld door Luisius (z.d.).

²⁶ Helt deed dit vanaf de tijd dat de prinses weduwe was geworden tot haar dood in 1675. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 261r, Domaines, opgesteld door Luisius (z.d.).

²⁷ Om het archief toegankelijk te maken moest er ook nog een inventaris gemaakt worden.

neer de huidige prins van Oranje, Willem IV, kinderloos zou komen te overlijden wat niet gebeurde.²⁸ In het archief vond Olffen een aantal interessante en ook oude stukken, zoals diverse leenbrieven en oude kaarten, die betrekking hadden op deze lenen. Daar trof hij ook de eerste leenbrief aan waarin Johan Matthijsz. Berck op 10 maart 1612 door Frederik Hendrik werd beleend met de Rietwaard.²⁹

11.2 De voorgeschiedenis van de Rietwaard

De Rietwaard lag in de Klaverpolder dat deel uitmaakt van de Royale Polder en lag binnen het rechtsgebied van Lage Zwaluwe.³⁰ De gronden, ongeveer 43 hectare groot, werden op 10 maart 1612 door Frederik Hendrik, leenman van de Staten van Holland, als een groot onversterfelijk leen uitgegeven aan Johan Matthijsz. Berck, heer van Godschalckoord. Berck was ridder en pensionaris van Dordrecht.³¹ Johan Aertsz. van der Pas uit de heerlijkheid Zevenbergen droeg het gebied over aan Berck. Hij had het 21 jaar in huur of pacht gehad.³² Ook Johan Berck zou de Rietwaard c.a. gaan huren of pachten. Frederik Hendrik eiste als tegenprestatie dat Berck de Rietwaard zou bedijken. Berck diende rondom het lange en smalle gebied een zomerdijk of -kade te maken. De Rietwaard lag vlakbij het Hollands Diep en er waaide daar meestal een noordwesten wind.³³ Omdat de eigenaren van het naastgelegen land, de Zevenhoeven, geen dijk om hun gronden aanlegden werd Berck gedwongen een hogere zomerkade te maken om het gevaar van een eventuele overstroming in de zomer te kunnen keren.³⁴ Berck vond het niet verstandig op basis van een tijdelijke huur of pacht een dergelijke grote financiële uitgave te doen.³⁵ Hij stelde de prins voor om hem het gebied in erfpacht of in eeuwige huur te geven. Frederik Hendrik ging hiermee akkoord, want wanneer Berck de dijk aanlegde hoefde hij dat niet te doen en dat scheelde hem behoorlijk wat geld. Tevens verzocht

²⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 261r-v, *Domaines*, opgesteld door Luisius. (z.d.).

²⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 66, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753). Zie voor de leenbrief NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 81-83, nr. 3, Leenbrief van Frederik Hendrik voor Johan Berck (10 maart 1612).

³⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 60-61, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753). Het voormalige gebied de Rietwaard ligt nog steeds in de Royale Polder (gemeente Drimmelen en Moerdijk).

³¹ Johan Matthijsz. Berck (1565-17.8.1627) was heer van Godschalckoord (in de Hoeksche Waard). Hij was de oudste zoon van Matthijs Berck en Wilhelmina Huibertsdochter Tak. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 460-461. Johan Berck werd in 1595 benoemd tot pensionaris van Dordrecht. Vanaf 10 januari 1591 had hij deze betrekking, naast zijn functie als secretaris van Dordrecht, waargenomen. In 1607 en 1610 werd hij als afgezant naar Engeland en in 1618 naar Denemarken gezonden. In 1622 werd hij als gewoon ambassadeur in dienst van de Staten-Generaal naar de Republiek Venetië gestuurd. Vanwege zijn grote verdienste werd Johan daar benoemd tot ridder. Hij overleed op 18 augustus 1627 te Dordrecht.

³² Hoek, 'Repertorium', 110.

³³ Een noordwesterstorm kan het (ze)water zeer hoog opzwepen.

³⁴ Johan Berck moest een dijk met een toleg van vijf roeden maken. Het gebied Zevenhoeven was zeven hoeven groot. Een hoeve is een stuk grond van een bepaalde grootte, deze is niet overal even groot.

³⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, nr. 3, Leenbrief van Frederik Hendrik voor Johan Berck (10 maart 1612); NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 81-82, nr. 3. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, 66, KD aan Van Schwarm en Olffen (14 september 1750). Deze dijk diende een toleg of breedte te hebben van tweeënhalve Puttense roeden en moest drie voeten hoog zijn. Een Puttense roede is ongeveer vier meter

Berck de prins aan hem en aan zijn nakomelingen de Rietwaard c.a. als een onversterfelijk erfleen uit te geven, wat werd toegestaan. Bij zo'n leen is de erfelijkheid niet beperkt, zoals bij een recht leen, kwaad leen of zwaardleen, tot mannen in de rechte nederdalende lijn, maar omvatte ook vrouwen en verdere verwanten, mits zij maar afstamden van de vroegere leenman. Dit wordt ook wel een goed leen of spilleleen genoemd.³⁶ Ook werden financiële afspraken gemaakt. Bij ieder verval of verwisseling van het leen moest aan de leenheer als heergewaad een paar gouden sporen worden gegeven. De erfpacht of eeuwige pacht diende jaarlijks, nadat de eerste zeven jaar waren verstreken, aan de rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe te worden betaald. Dit was een bedrag van twintig gulden per jaar.³⁷ Johan Berck werd een leenman van Frederik Hendrik, maar voor de Staten van Holland was hij hun achterleenman.³⁸

Figuur 11 Leenverhoudingen

Leen 198 De Rietwaard (Lage Zwaluwe)	
Staten van Holland (leenheer van Frederik Hendrik)	
Frederik Hendrik (leenman van de Staten van Holland en leenheer van Johan Berck)	
Johan Berck (leenman van Frederik Hendrik en achterleenman van de Staten van Holland)	

Olfen vond in het oude archief ook stukken over de verdeling van het leen en het verheffen van de lenen.³⁹ Hieruit bleek dat op 15 februari 1622 Johan Berck zijn testament had gemaakt en dat hij de Rietwaard aan zijn vijf kinderen naliet. Ieder kind kreeg 1/5 deel hiervan. Voor het maken van zijn testament had Berck op 19 mei 1620 toestemming gekregen van zijn opperleenheer, de Staten van Holland.⁴⁰ Na het overlijden van Berck werd op 10 augustus 1628 diens oudste zoon Matthijs Berck ten behoeve van zichzelf, zijn jongere broer Huibert en zijn drie zusters Dorothea, Agneta en Erkenraad Berck met de Rietwaard beleend. Zij waren nu leenmannen van Frederik Hendrik en achterleenmannen van de Staten van Holland geworden. Matthijs deed voor zichzelf en zijn broer en zusters eed, hulde en manschap. Na de splitsing van het leen moesten de andere partijen binnen het jaar hun leen bij de Nassause Domeinraad (laten) verheffen.⁴¹ Er werd voor ieder deel meestal hetzelfde heergewaad gegeven als

³⁶ Wijs, *Leenstelsel*, 9 en 23. Zie voor het feodale stelsel hoofdstuk 7.

³⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 81-83, Leenbrief van Frederik Hendrik voor Johan Berck (10 maart 1612), nr. 3. Berck deed eed, hulde en manschap.

³⁸ Johan Berck betaalde aan de prins van Oranje een erfpacht van twintig gulden. Zie voor de leenverhoudingen figuur 11.

³⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 66-67, Van Schwarm en Olfen aan Frederik II (7 juni 1753).

⁴⁰ Zie Bort, *Ses Tractaten*, 85-86, nr. 1-10.

⁴¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 83-85, Leenbrief van Frederik Hendrik voor Matthijs Berck c.s. (10 augustus 1628), nr. 4; Hoek 'Repertorium', 111. Matthijs verhief de lenen bij het Leenhof van Polonen te Den Haag. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 86-87, ND aan de rentmeester van de Zwaluwen (25 april 1652). Zie voor de splitsing van leen 198 figuur 12.

vroeger voor het onverdeelde leen. Mochten de lenen later weer in één hand komen, dan werden ze meestal niet meer tot één leen verenigd.⁴² Dit was ook voor de lenen in de Rietwaard het geval.

Figuur 12 Splitsing van leen 198

Leen 198 werd in 1628 gesplitst in 5 lenen:				
198A	198B	198C	198D	198E
Matthijs	Huibert	Agneta	Dorothea	Erkenraad
Op 5 juni 1645 verhiel Matthijs Berck, na de dood van zijn broer Huibert, diens 1/5 deel van leen 198. Daarna werd het leen 198 gesplitst in 198A, 198B, 198C en 198D. Matthijs bezat toen 2/5 deel van de Rietwaard, terwijl zijn drie zusters ieder 1/5 deel van de Rietwaard in leen hadden:				
198A (2/5 deel)	198B (1/5 deel)	198C (1/5 deel)	198D (1/5 deel)	
Matthijs	Agneta	Dorothea	Erkenraad	

Na onder andere diverse verervingen kwam het leen grotendeels in handen van Alida de Rovere, de weduwe van Matthijs Berck, de oudste zoon van Johan Berck.⁴³ Het bleven echter afzonderlijke lenen.⁴⁴ Alida de Rovere en haar twee kleinkinderen Matthijs Snouck en Catharina Snouck, gingen zelf leenheer spelen.⁴⁵ Tevens trad Matthijs Snouck op namens zijn moeder.⁴⁶ Zij hadden hun leengoederen gesplitst en als afzonderlijke lenen uitgegeven. Zij lieten hun leenmannen hulde, eed en manschap doen, het heergewaad, de erfpachten e.d. betalen en gaven hun in ruil daarvoor een leenbrief.⁴⁷ Voor de heer van Hooge en Lage Zwaluwe waren deze gesplitste lenen achterlenen, voor de Staten van Holland achter-achterlenen. De leenmannen van de familie Berck c.s. lieten op een gegeven moment niet alleen na om bij hun leenheer de lenen te verheffen, maar ook om aan hem de jaarlijkse erfpacht te betalen.⁴⁸

⁴² De Wijs, *Leenstelsel*, 11.

⁴³ Op 17 februari 1656 verhiel Alida de Rovere, na het overlijden van haar echtgenoot Matthijs Berck, ten behoeve van zichzelf en van haar twee schoonzusters Dorothea en Erkenraad de lenen 198A, C en D. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 85-86, nr. 6 en 7. Louis Deformeaux, echtgenoot van Catharina van den Burg, verhiel op 22 november 1656 de helft van het leen 198B en droeg het over aan Alida de Rovere. NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 86, nr. 8 en 9. Catharina van den Burg had de helft van leen 198B geërfd van haar moeder Agneta Berck. Zij kreeg de andere helft van het leen op 22 maart 1657 na het overlijden van haar broer Johannes van den Burg. Ook Johannes had dit deel van zijn moeder Agneta Berck geërfd. Zie voor familierelaties bijlage 8.

⁴⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Overzicht verdeling van de Rietwaard in vijf delen.

⁴⁵ Zie figuur 13. Matthijs en Catharina Snouck waren de twee kinderen van Erkenraad Berck en Adriaan Snouck. Erkenraad was een dochter van Alida de Rovere en Matthijs Berck.

⁴⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 102-103, Leenbrief van Matthijs Snouck voor de minderjarige kinderen van Adriaan Claassen Nelemans (20 juli 1685), nr. 22.

⁴⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 100-101 en 105-106, Leenbrieven van Alida de Rovere (15 en 16 maart 1669), nr. 20 en 24; 101-104, Leenbrieven van Matthijs Snouck (20 juli 1685 en 17 juli 1699), nr. 21 en 22; 104-108, Leenbrieven van Catharina Snouck (24 mei 1715), nr. 23 en 25.

⁴⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, KD aan Van Schwarm en Olffen (14 september 1750), nr. 5. Iedere pachter betaalde een evenredig deel van de erfpacht die voor het gehele gebied 20 gulden per jaar bedroeg. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 81-83, Leenbrief van Frederik Hendrik voor Johan Berck (10 maart 1612), nr. 3.

Figuur 13 Overzicht van in leen uitgegeven percelen door Alida de Rovere en haar kleinkinderen Matthijs en Catharina Snouck

Naam leenheer	Leenman en -vrouw	Aangekomen van	Familie-relatie	Reden	Perceel-grootte	Datum leenbrief/heer-gewaden
Alida de Rovere	Pieter-nella Jans van Steensel alias Ophoeck ⁴⁹	Tanneke Maer-tens ⁵⁰	Moeder van de leenvrouw	Overlijden	Helft van de helft van een vierde deel (8 gemeten of 2 bunder en 270 roeden)	15 maart 1669 1 paar witte handschoenen
Alida de Rovere	Adriaan Claassen Nelemans echtgenoot van Lijsbeth of Elisabeth Jans van Steensel alias Ophoeck	Tanneke Maertens	Schoonmoeder van de leenman	Overlijden	Helft van een achtste deel (8 gemeten)	16 maart 1669 1 paar vergulde sporen
Matthijs Snouck in opdracht van zijn grootmoeder	Anthonij Claassen Nelemans als oom en voogd over de kinderen van Adriaan Claassen Nelemans	Adriaan Claassen Nelemans	Broer van Anthony en vader van de kinderen	Overlijden	Helft van de helft van een vierde deel (8 gemeten)	20 juli 1685 1 paar witte handschoenen
Matthijs Snouck	Pieter-nella Jans van Steensel alias Ophoeck	Cornelis en Jan Nelemans	Niet genoemd	Niet genoemd	Helft van de helft van een vierde deel (8 gemeten)	17 juli 1699 1 paar witte handschoenen

⁴⁹ Pieter-nella was een dochter van Jan Jansen van Steensel alias Ophoeck en Tanneke Maertens. Pieter-nella was gehuwd met Cornelis Adriaansz. de Lind. Zij hadden een dochter Lijntje Cornelisse de Lind, gehuwd met Cornelis Laureijssse Leest, en een zoon Jan Cornelisse de Lind. Pieter-nella was een zus van Lijsbeth of Elisabeth Jans van Steensel alias Ophoeck. Lijsbeth was gehuwd met Adriaan Claassen Nelemans.

⁵⁰ Het is niet bekend wanneer en door wie Tanneke werd beleend.

Naam leenheer	Leenman en- vrouw	Aangekomen van	Familie-relatie	Reden	Perceel-grootte	Datum leenbrief/ heer-gewaden
Catharina Snouck	Jan Cornelisse de Lind	Pieterella Jans van Steensel alias Ophoeck	Moeder van de leenman	Overlijden	Helft van de helft van een vierde deel (8 geme-ten)	24 mei 1715 1 paar witte handschoenen
Catharina Snouck	Jan Cornelisse de Lind als oom en voogd over de minderjarige kinderen van Lijntje Cornelisse de Lind ⁵¹	Pieterella Jans van Steensel alias Ophoeck	Moeder van Jan en oma van de kinderen van Lijntje	Overlijden	Helft van de helft van een vierde deel (8 geme-ten)	24 mei 1715 1 paar witte handschoenen

11.3 Olffen neemt de situatie ter plaatse op

Van Schwarm en Olffen hadden met de in het Oude Hof gevonden papieren de beschikking over documenten die zij konden gebruiken om de kwestie tot een goed einde te brengen. Omdat Olffen in zijn functie als domeinen controleur voor commissiezaken in Hooge Zwaluwe moest zijn – hij zou de rentmeester assisteren – kreeg hij de opdracht in de Rietwaard zelf de zaak te onderzoeken en de bezitters te spreken om met hen ‘tot onsen meesten Voordeele te doen, te handelen’ en een overeenkomst af te sluiten. Olffen kreeg hierin de vrije hand, maar Frederik II had het laatste woord.⁵² In december 1752 vertrok hij naar Hooge Zwaluwe. Hij nam alle documenten die hij in het archief over de lenen had gevonden mee. Om de zaak in ‘ein klares Licht’ te plaatsen nam hij samen met rentmeester Van Fenema al diens relevante stukken, zowel zakelijk als privé, door.⁵³ Olffen had tussen de ‘alten mathematischen Sachen’ uit het Oude Hof een authentieke kaart uit circa 1631 gevonden. Op deze, in opdracht van de familie Berck vervaardigde kaart, werd ongeveer de halve Rietwaard afgebeeld. Het gebied was in tien

⁵¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 108, Leenbrief van Catharina Snouck voor Jan Cornelisse de Lind (24 mei 1715), kwitantie (8 mei 1734). Later kocht Jan Cornelisse de Lind het perceel van de erfgenamen van zijn zus Lijntje voor 1.300 gulden.

⁵² NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 119, Verslag van LN (12 augustus 1753).

⁵³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 67, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

stukken verdeeld. Er was nog een oudere, beschadigde en ongedateerde kaart van het gebied waarop nog geen verdeling was aangebracht.⁵⁴ Aan de hand van deze oude kaarten en de benamingen van de landerijen in de leenbrieven, zoals Zevenhoeven, probeerde de griffier door het maken van vergelijkingen met de tegenwoordige belendingen van de percelen en wie de huidige bezitters waren, de oude situatie te reconstrueren.⁵⁵ Vanwege de vele veranderingen die in de Rietwaard hadden plaatsgevonden, kostte dit Olffen

Figuur 14 Overzicht van leenkaart 14B (Eerste afdeling)⁵⁶

Nr. ⁵⁷	Bezitter	In bunders en roeden	Cijns/jaar in guldens en stuivers	Achterstallige cijns in guldens	Periode
1	Cornelis Jansse Damen	2-27	2-10	20	1 mei 1745-1 mei 1753
2	Maria Kampen, weduwe van Wouter van Steenhoven	2-27	5-00	20	1 mei 1745-1 mei 1753
3	Cornelis Jansse de Lind	2-27	5-00	20	1 mei 1745-1 mei 1753
4	Maria Kampen, weduwe van Wouter van Steenhoven	2-27	Zie 2	20	1 mei 1745-1 mei 1753
5	Cornelis Jansse de Lind	2-27	Zie 3	20	1 mei 1745-1 mei 1753
6-7	Klooster Sint-Catharinadal ⁵⁸	5-14	2-10	20	1 mei 1745-1 mei 1753
8	Alida en Catharina Anemaet	2-27	2-10	20	1 mei 1745-1 mei 1753
	Totaal		17-10	140	
	Jacob Teunisse Overwater ⁵⁹	2-58	1-00	13	1 sept. 1740-sept. 1753
	Totaal		18-10	153	

⁵⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 68, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

⁵⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 120, Verslag van LN (12 augustus 1753).

⁵⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 113-115, Designatie (aanwijzing) van de weer ter heffing gebrachte lenen in de Rietwaard binnen de Klaverpolder (z.d.), nr. 30. Voor figuur 14 heb ik gebruikgemaakt van gegevens uit deze designatie.

⁵⁷ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 120-124, Verslag van LN (12 augustus 1753), nr. 1 t/m 6.

⁵⁸ Het klooster betaalde voor twee percelen in totaal twee gulden en tien stuivers cijns.

⁵⁹ Het leen van Overwater kwam uit de boedel van zijn moeder Annetje Abrahamse de Kreek, haar echtgenoot Teunis Jacobse Overwater en haar tweede echtgenoot Dirk Smitskam. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 139, Minuut akte boedelscheiding opgemaakt door notaris Pieter van der Stoup (7 september 1741). Smitskam had het leen nr. 6 gekocht van Bernard de Bringues en had het op 28 maart 1741 bij de Leenkamer van Naaldwijk verheven. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 123, Verslag van LN (12 augustus 1753), nr. 6. Van der Stoup was notaris in Strijen. Hij legde op 17 januari 1716 zijn eed af bij het Hof van Holland te Den Haag. Heersink e.a., Register notariorum, 547.

heel veel moeite en tijd.⁶⁰ Op basis van oude kaarten, documenten en zijn bevindingen ter plaatse maakte Olffen een globale schets van de Rietwaard.⁶¹ Het gebied werd door hem op papier in twee delen gesplitst. Het eerste deel van de kaart noemde hij 14 B en het tweede deel 13A. Het eerste deel op leenkaart 14 B bestond uit 8 verduisterde lenen die nog niet waren verheven en waarvan ook de achterstallige cijns nog openstond.⁶²

Onduidelijke situatie voor de leenmannen en -vrouwen

Men kan zich afvragen waarom een aantal leenmannen- en vrouwen hun erfelijke lenen in de Rietwaard niet had verheven.⁶³ De regel was dat wanneer een leenman werd opgevolgd, de nieuwe leenman zijn leen diende te verheffen. Wellicht waren zij hiervan niet op de hoogte of wisten niet bij wie zij dat moesten doen. Door onder andere verervingen, delingen en verkopen van lenen en delen daarvan was er een onduidelijke situatie ontstaan. Het is zeker niet uitgesloten dat zij dachten dat het hun eigen stukje grond was. Deze percelen waren soms al jarenlang in het bezit van een (aangetrouwde) familie of zij hadden ze van een leenman gekocht. Dit kon gebeuren zonder dat dit gemeld werd aan de leenheer. Tevens had het leenstelsel, zoals wij al eerder zagen, veel van zijn kracht verloren.⁶⁴

Na archiefonderzoek door Olffen bleek uit de gevonden documenten dat bijvoorbeeld de vader van Cornelis Jansse de Lind, Jan Cornelisse de Lind, en de minderjarige kinderen van diens zuster Lijntje in 1715 nog door Catharina Snouck waren beleend, maar dat Cornelis zijn lenen niet meer had verheven en ook geen erfpacht had betaald.⁶⁵ Jacob Teunisse Overwater uit Strijensas wist in ieder geval dat zijn stukje grond in de Rietwaard een leen was. Hij was namelijk in het bezit van de leenbrief van de vorige leenman Dirk Smitskam.⁶⁶ De vroegere leenmannen van de familie Berck c.s. moesten nu niet alleen hun lenen met terugwerkende kracht bij de Leenkamer van de Pruisische koning (laten) verheffen, maar ook nog hun erfpacht betalen. Aangenomen kan worden dat leenman Matthijs intussen was gestorven. Alida was in 1685 al over-

⁶⁰ Zo was de naam Zevenhoeven, voor het gebied dat grensde aan de Rietwaard, niet meer bekend. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 68, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

⁶¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 120, Verslag van LN (12 augustus 1753).

⁶² De achterstallige erfpacht moest men met terugwerkende kracht betalen. Er diende berekend te worden over hoeveel jaar dit nog gedaan moest worden. Om de kosten niet te hoog te laten worden ging men in het algemeen uit van acht jaar.

⁶³ Een aantal leenmannen had hun lenen al wel bij de Pruisische koning verheven. Zie figuur 16.

⁶⁴ Zie voor het leenstelsel hoofdstuk 7.

⁶⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Overzicht splitsing leen van Johan Berck; Overzicht met data van beleningen; Leenbrief van Frederik Hendrik voor Johan Berck (10 maart 1612), nr. 3; Verdeling van het leen in vijf stukken (10 augustus 1628), nr. 4. Zie voor de belening van de familie De Lind bijlage 9.

⁶⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 112-113, Leenbrief nr. 29 voor Jacob Teunisse Overwater (5 mei 1753). Zie ook noot 1224. Jacob toonde tijdens het leenverhef in Hooge Zwaluwe de leenbrief van zijn stiefvader. Waarom hij in gebreke was gebleven is onbekend. Wellicht was het niet duidelijk meer waar hij moest zijn of heeft hij er tegenop gezien om naar de leenkamer van de Pruisische koning te reizen. Dit kostte hem niet alleen tijd en moeite, maar ook geld. Wellicht een reden om de leenverheffing uit te stellen en van uitstel komt meestal afstel.

leden en Catharina in 1728.⁶⁷ De bezitters van de lenen werden toen leenmannen van Frederik II en achterleenmannen van de Staten van Holland.

Olffen en Makfarland gaan op reis voor leenzaken

Olffen had zijn huiswerk goed gedaan. Hij was nu in staat om met de bezitters over de kwestie een gesprek aan te gaan. De griffier ging in gezelschap van de Zwaluwse gerechtsbode Makfarland, die veel bezitters persoonlijk kende, twee dagen op pad met een tas vol documenten zodat zij, mocht dit nodig zijn, hun betoog met documenten konden onderbouwen. Beiden moesten deze mensen ervan kunnen overtuigen dat zij een perceel in bezit hadden dat leenroerig was aan de Pruisische koning, dat zij dit dienden te verheffen en dat de kosten daarvan voor hun rekening waren. Dit was onder andere het geval bij Cornelis Jansse Damen. Deze bleef weigeren om zijn leen te verheffen, maar wilde het ook niet op een proces aan laten komen. Toen Olffen door documenten en kaarten zijn gelijk kon aantonen ging Damen overstag en accepteerde de daaraan verbonden voorwaarden.⁶⁸

Olffen en Makfarland gingen op 1 mei 1753 naar Raamsdonk en Oosterhout en op 2 mei 1753 naar Moerdijk, Klundert en Zevenbergen, waar de bezitters van de verduisterde lenen woonden om met hen een gesprek aan te gaan. Zij reisden per boot naar Geertruidenberg, daarna stapten zij over in een tweewielig rijtuigje (sjees), getrokken door een paard met op de bok een voerman, en vertrokken naar Raamsdonk om met Maria Kampen, de weduwe van Wouter van Steenhoven, over haar lenen te praten.⁶⁹ Maria en haar twee zoons wilden aanvankelijk hun twee lenen niet laten verheffen. Olffen en Makfarland verzochten hen naar Zwaluwe te komen om daar met Olffen verder te overleggen. Omdat zij katholiek waren werd hun aangeraden over deze kwestie met Thomas Danis, de proost van de Norbertinessen Priorij Sint-Catharinadal te Oosterhout, waarin zij vertrouwen hadden, te praten.⁷⁰ Zelf zouden Olffen en Makfarland daar ook naar toegaan en 'auch aus dem mir bekand gewordenen character' van de proost hoopten zij tot een definitieve overeenkomst met hem te komen.⁷¹

Olffen en Makfarland reisden vervolgens via de Oosterhoutse Vaart richting Oosterhout. Daar aangekomen bezochten zij Danis, de proost van het klooster Sint-Cathari-

⁶⁷ Erkenraad Berck was voor een derde deel mede-erfgenaam in de door Alida de Rovere nagelaten boedel. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 102-103, Leenbrief van Matthijs Snouck voor de minderjarige kinderen van Adriaan Claassen Nelemans (20 juli 1685), nr. 22. Godevaart Casembroot werd na de dood van zijn tante Catharina Snouck op 1 juli 1728 met de helft van leen 198B beleend. Zie voor de nalatenschap van Catharina Snouck ZA, 98.1, FSH, inv. 30.

⁶⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 73, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753); 109-110, leenbrief nr. 27 (5 mei 1753).

⁶⁹ De kosten van de voerman voor twee dagen bedroegen vier gulden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 116, Specificatie.

⁷⁰ Het klooster Sint-Catharinadal werd in 1271 in Vroenhout onder Wouw gesticht. Vanwege de gevolgen van de St. Aagtsenvloed op 5 februari 1288 werd in 1295 besloten naar Breda te verhuizen. Het klooster (de voormalige Kloosterkazerne) had daar veel te lijden van de grote stadsbrand op 23 juli 1534. Als gevolg van de Reformatie verplaatste men in 1647 het klooster naar Oosterhout. De eerste zusters vertrokken op 15 juni 1647 en namen daar hun intrek in het klooster dat bij slotje 'De Blauwe Camer' was gebouwd. De Blauwe Camer werd ingericht als proosdij. In die tijd was Balthasar Cruyt proost van het klooster. Zie Van Oirschot, *Kasteel*.

⁷¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 69, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

nadal.⁷² Het klooster had een tweetal perceeltjes in de Rietwaard, ongeveer 16 gemeten of 5 bunder en 140 roeden groot, in bezit.⁷³ Met Danis werd op 1 mei 1753 een overeenkomst gesloten. In Oosterhout, waarschijnlijk in de proosdij, werd het leen verheven. De proost deed in handen van leenman en griffier Olffen en in aanwezigheid van Makfarland hulde en manschap.⁷⁴ 'Worauf dann dieser erste Accord die folge gehabt', dat de familie Van Steenhoven, Maria Kampen en haar twee zoons, op 5 mei 1753 in Hooge Zwaluwe een overeenkomst sloot en haar twee lenen verhief.⁷⁵

De volgende dag, 2 mei 1753, stonden Moerdijk, Klundert en Zevenbergen op hun programma. Zij wilden die dag een gesprek hebben met Damen, Overwater, De Lind en Anemaet. Olffen en Makfarland gingen eerst naar Moerdijk waar zij voor een gesloten deur kwamen. Vervolgens namen zij het veerbootje over de Roodevaart en reden richting Klundert. In het vestingstadje aangekomen troffen zij ook hier niemand thuis. Zij reden daarna over de brug richting Zevenbergen. Hier wilden de beide heren rentmeester Anthonie Anemaet bezoeken vanwege de lenen van zijn twee zusters Alida en Catharina Anemaet, maar helaas was ook hij niet aanwezig.⁷⁶ De personen die niet thuis waren, werden in Hooge Zwaluwe ontboden.⁷⁷

De kosten van deze tweedaagse reis bedroegen tien gulden, twee stuivers en twaalf penningen.⁷⁸ Makfarland had geen kosten berekend, hij had dit werk 'pro vacatione' [als vakantie] en met veel plezier gedaan. Wanneer Olffen zelf niet 'in loco' [ter plaatse] was geweest en hij de mensen niet tot een overeenkomst had weten te brengen, had hij andere middelen moeten gebruiken om dit te bereiken, zoals het doen van gerechtelijke aanzeggingen of aanmaningen. Dit zou zelfs zonder het voeren van processen meer dan honderd gulden hebben gekost.⁷⁹ De Pruisische koning ging akkoord met de gemaakte kosten.⁸⁰

De overige lenen werden later voor de Leenkamer van Naaldwijk in Hooge Zwaluwe verheven. Door Olffen werd in een van zijn brieven gesproken over de Leenkamer van Naaldwijk, Hooge en Lage Zwaluwe.⁸¹ De bezitters van de lenen compareerden voor de

72 Proost Danis (1693-1760) trad voor het klooster op als sterfman. Hij verzocht bij de leenheer om vrij, verhief het leen en betaalde de heergewaden en hofrechten. Als de sterfman kwam te overlijden moest er een opvolger voor hem worden benoemd en diende het leen opnieuw te worden verheven. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 284, nr. 35-36. Zie ook Hoofdstuk 7.

73 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 70, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753). Op 16 oktober 1703 was proost Rolandus de la Haye door Matthijs Snouck al met deze grond beleend. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Leenbrief voor het klooster Sint-Catharinadal (16 oktober 1703). De la Haye was in 1701 proost geworden. Hij werd in 1727 opgevolgd door proost Hermanus Josephus de Goede, daarna kwam in 1729 proost Alexander Sloomans. Thomas Danis volgde Sloomans al in 1730 op. Allen kwamen van de Norbertijnerabdij 't Park te Leuven. Door de snelle wisseling van proosten was de boekhouding van het klooster vanaf 1727 danig in de war geraakt. Het lukte Danis niet om orde in de chaos te scheppen. Ook hield hij het kroniekboek niet (goed) bij.

74 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 95-96, leenbrief nr. 16 voor het klooster Sint-Catharinadal (1 mei 1753).

75 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 70, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

76 Anthonie Anemaet was van 1744 t/m 1770 rentmeester van Zevenbergen. Hij was daar ook schepen. In 1751 waren Alida en Catharina nog minderjarig.

77 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 68, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

78 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 115-116, Specificatie, nr. 31. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, brief van Frederik II (3 juli 1753).

79 NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 78, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

80 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Brief van Frederik II (3 juli 1753).

81 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753).

leenman en griffier Olffen, in aanwezigheid van rentmeester Van Fenema en de gerechts- en dorpsbode Johan Makfarland die als leenman optraden. Deze twee functionarissen werden vanwege de afwezigheid van stadhouder Van Schwarm en leenman en advocaat Van Fornenberg daarvoor gevraagd.⁸² De leenmannen en -vrouwen beloofden de heergewaden, de kosten van een dubbele leenbrief en de achterstallige cijns te betalen.⁸³ De (dubbele) heergewaden moesten worden voldaan in de vorm van een paar witte handschoenen of een paar gulden sporen per leen. Een paar witte handschoenen kwam overeen met drie stuivers, een paar vergulde sporen met een gulden (= twintig stuivers). Daarbij kwamen nog de kosten van de stadhouder, griffier en de twee leenmannen. Omdat de bezitters hun lenen niet op tijd hadden verheven dienden zij dubbele hofrechten te betalen. Dit was een bedrag van 30 gulden.⁸⁴ Nadat de leenmannen hulde en manschap hadden gedaan werden hun lenen in de Rietwaard verheven. Had men betaald dan ontving men een dubbele leenbrief.⁸⁵ Dit alles werd met Olffen, onder voorbehoud, overeengekomen. De Pruisische koning moest hiermee nog akkoord gaan. Hij verleende op 3 juli 1753 zijn goedkeuring. Frederik II was in zijn nopjes dat de verduisterde lenen in de Rietwaard weer waren hersteld. Volgens hem kon er uiteindelijk een bedrag van 532 gulden en 10 stuivers aan achterstallige cijnsen en kosten voor het verheffen van de lenen worden ontvangen.

Dit bedrag moest in de Westlandse kas gestort worden.⁸⁶ Intendant Abraham Douglas mocht de gelden in ontvangst nemen en in zijn rekening van 1753 als inkomsten opnemen.⁸⁷ Er werden door Frederik II alvast leenbrieven opgemaakt.⁸⁸ Nu de stadhouder van de Leenkamer in Naaldwijk goedkeuring had gekregen kon hij aan de slag.⁸⁹ Hij stelde op 3 september 1753 in Den Haag een zestal leenbrieven in 'ordinaria forma' op. Men ging uit van een groot leen en aan de leenbrief werd een groot zegel gehangen.⁹⁰ De actes en de kwitanties werden na betaling van het overeengekomen bedrag aan de leenmannen overhandigd. Het uiteindelijke bedrag dat door Frederik II werd ontvangen was 548 gulden en 19 stuivers.⁹¹

⁸² NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Leenbrief voor het klooster Sint-Catharinadal opgesteld door Frederik II (3 juli 1753). Olffen en Makfarland traden op als leenman.

⁸³ De jaarlijkse erfpacht diende steeds op 1 mei bij de rentmeester van de Zwaluwen voldaan te worden. Zie voor de achterstallige cijns figuur 14.

⁸⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 74, Van Schwarm en Olffen aan Frederik II (7 juni 1753).

⁸⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753). Voordat zij de leenbrieven kregen, moesten zij hun eventuele oude documenten inleveren.

⁸⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Von Hagen aan LN (20 juli 1753); Van Frederik II (3 juli 1753). Met de Westlandse kas zal naar alle waarschijnlijkheid de kas van de rentmeester van de Westlandse Domeinen bedoeld zijn.

⁸⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Von Hagen aan LN (20 juli 1753).

⁸⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, brief van Frederik II (3 juli 1753); Leenbrieven opgesteld door Frederik II (25 juli 1753).

⁸⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, brief van Frederik II (3 juli 1753); Olffen aan Makfarland (5 november 1753). Omdat Olffen zich aan de smaak van stadhouder Van Schwarm wilde conformeren en tevens grote uitgebreide leenbrieven wilde voorkomen stelde hij ze, volgens het verbaal van de leenkamer, in de vorm van een besluit op. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, van Olffen (12 augustus 1753).

⁹⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 126-138, Leenbrieven nr. 381, 383, 384, 385, 386 en 387. Zij werden opgesteld door Van Schwarm op 3 september 1753. Volgens Olffen ging het hier om grote lenen. Zie figuur 15. Een groot leen bracht per jaar 34 Hollandse ponden of meer op. Zie Bort, S, nr. 9, 25.

⁹¹ Legeskosten: 395 gulden en 19 stuivers en cijnsen: 153 gulden. Zie voor de cijns figuur 15. In de leenbrieven werd niet vermeld dat de leenverheffingen in Oosterhout en in Hooge Zwaluwe hadden plaatsgevonden.

Figuur 15 Overzicht lenen op leenkaart 14B. Verheffing van de onversterfelijke lenen in de Rietwaard met opgave van de kosten per leenman⁹²

Naam com- parant, woon- plaats en datum leen- verhef	Aantal lenen	Leenbrief in het kort register met groot zegel (3 septem- ber 1753)	Kosten leen- verheffing vol- gens de <i>Desig- natie</i> , nr. 30, zonder kosten van een zegel. Bedragen in guldens en stuivers	Kosten leen- verheffing volgens leen- brieven (25 juli 1753). ⁹³ Bedragen in guldens en stuivers	Kosten leenver- heffing zoals vermeld op de kwitanties (5 november 1753). Bedragen incl. groot zegel ⁹⁴ Bedragen in gul- dens en stuivers
1 mei 1753					
Klooster Sint- Catharinadal te Oosterhout	2	nr. 386 ⁹⁵	62-08 ⁹⁶ Heergewaad: twee paar wit- te handschoe- nen (6 stuivers)	65-08, incl. 3 gulden groot zegel	66-15
5 mei 1753					
Maria Kam- pen, weduwe van Wouter van Steen- hoven	2	nr. 384 ⁹⁷	62-08 Heergewaad: twee paar wit- te handschoe- nen (6 stui- vers) ⁹⁸	65-14, incl. 3 gulden groot zegel en 4 paar witte hand- schoenen	66-18
Cornelis Jansse de Lind	2	nr. 385 ⁹⁹	62-08 Heergewaad: twee paar wit- te handschoe- nen (6 stuivers)	65-14, incl. 3 gulden groot zegel en 4 paar witte hand- schoenen ¹⁰⁰	66-19

⁹² NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 95, Leenbrief nr. 16 voor het klooster Sint-Catharinadal (1 mei 1753); 96-97, Leenbrief nr. 17 voor Maria Kampen (5 mei 1753); 108-109, Leenbrief nr. 26 voor Cornelis Jansse de Lind (5 mei 1753); 109-110, Leenbrief nr. 27 voor Cornelis Jansse Damen (5 mei 1753); 110-112, Leenbrief nr. 28 voor Alida en Catharina Anemaet (31 mei 1753); 112-113, Leenbrief nr. 29 voor Jacob Teunisse Overwater (5 mei 1753).

⁹³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Leenbrieven opgesteld door Frederik II (25 juli 1753).

⁹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753).

⁹⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 130-132, Leenbrief nr. 386 voor het klooster Sint-Catharinadal (3 september 1753).

⁹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 114-115, Designatie (z.d.), nr. 30. Kosten voor de dubbele leenbrief: heergewaden: zes stuivers (twee paar witte handschoenen); hofrechten: 30 gulden; stadhouder en griffier: 26 gulden en 2 stuivers en leenmannen: zes gulden.

⁹⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 126-128, Leenbrief nr. 384 voor weduwe Van Steenhoven (Maria Kampen) (3 september 1753).

⁹⁸ Kosten voor de dubbele leenbrief: heergewaden: 6 stuivers (één paar witte handschoenen), hofrechten: 30 gulden; stadhouder en griffier: 26 gulden en 2 stuivers en leenmannen: zes gulden.

⁹⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 129-130, Leenbrief nr. 385 voor Cornelis Jansse de Lind (3 september 1753).

¹⁰⁰ Omdat de berekening van de kosten niet werd gegeven is uitgegaan van die van de weduwe Van Steenhoven.

Naam comparant, woonplaats en datum leenverhef	Aantal lenen	Leenbrief in het kort register met groot zegel (3 september 1753)	Kosten leenverheffing volgens de Designatie, nr. 30, zonder kosten van een zegel. Bedragen in guldens en stuivers	Kosten leenverheffing volgens leenbrieven (25 juli 1753). ⁹³ Bedragen in guldens en stuivers	Kosten leenverheffing zoals vermeld op de kwitanties (5 november 1753). Bedragen incl. groot zegel ⁹⁴ Bedragen in guldens en stuivers
Jacob Teunisse Overwater	1	nr. 381 ¹⁰¹	63-02 ¹⁰² Heergewaad: 1 paar vergulde sporen (1 gulden) ¹⁰³	58-06, incl. 1-4 klein zegel ¹⁰⁴	66-08
Cornelis Jansse Damen	1	nr. 383 ¹⁰⁵	62-08 Heergewaad: twee paar witte handschoenen (6 stuivers)	63-12, incl. 1-4 klein zegel	64-10
31 mei 1753					
Alida en Catharina Anemaet	1	nr. 387 ¹⁰⁶	62-08 Heergewaad: twee paar witte handschoenen (6 stuivers)	62-08, excl. 1-4 klein zegel	64-10

Achterstallige cijnzen en aanmaningsbrieven

Het tweede deel op leenkaart 13A bestond uit tien lenen waarvan alle lenen, behalve die van Jacob Teunisse Overwater, al bij de Leenkamer van Naaldwijk waren verheven. Een viertal leenmannen van Frederik moest alleen nog de achterstallige cijnzen betalen. Het ging om een bedrag van in totaal 197 gulden.¹⁰⁷ Olffen had in de domeinrekeningen

¹⁰¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 136-138, Leenbrief nr. 381 voor Jacob Teunisse Overwater (3 september 1753).

¹⁰² NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 114-115, Designatie (z.d.), nr. 30. Kosten voor de dubbele leenbrief: heergewaden: een gulden (één paar vergulde sporen), hofrechten: 30 gulden; stadhouder en griffier: 26 gulden en twee stuivers en leenmannen: zes gulden.

¹⁰³ Dit werd door Johan Berck als heergewaad gegeven voor de totale Rietwaard.

¹⁰⁴ De kosten van de leenmannen (zes gulden) werden niet opgenomen. Het totale bedrag was 64 gulden en 6 stuivers.

¹⁰⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 134-135, Leenbrief nr. 383 voor Cornelis Jansse Damen (3 september 1753).

¹⁰⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 133-134, Leenbrief nr. 387 voor Alida en Catharina Anemaet (3 september 1753).

¹⁰⁷ Zie figuur 16: Overzicht leenkaart 13A. Deze personen hadden hun lenen verkregen via erfgenamen van de familie Berck c.s of waren zelf erfgenaam. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 113-115, Designatie van de weer ter heffing gebrachte lenen in de Rietwaard binnen de Klaverpolder, nr. 3. Voor figuur 16 heb ik gebruikgemaakt van gegevens uit deze designatie.

Figuur 16 Overzicht leenkaart 13A (Tweede afdeling)¹⁰⁸

Nr.	Bezitter	In bunders en roeden	Cijns/jaar in guldens en stuivers	Achterstallige cijns in guldens	Leenverhef Leenkamer Naaldwijk ¹⁰⁹	Periode achterstallige betaling cijns
1-2	Drossaard Anthonis Anemaet ¹¹⁰	4-117 ³ / ₄	2-0	50	1 september 1728	1 september 1728-1 september 1753
3-4	Willem de Beer ¹¹¹	4-117 ³ / ₄	2-0	38	7 december 1733	7 december 1733-7 december 1752
5-6	Bernard de Bringues	4-117 ³ / ₄	1-0	24	1 september 1728	1 september 1728-1 september 1740
5	Bernard de Bringues	2-58 ⁷ / ₈	1-0	13		1 september 1740-1 september 1753
6	Jacob Teunisse Overwater (zie tabel 2)					
7-10	Johan (Jan) Cornelis d'Ablaing ¹¹²	8-236	4-0	72	12 december 1734	12 december 1734-12 december 1752

¹⁰⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 113-115, Designatie van de weer ter heffing gebrachte lenen in de Rietwaard binnen de Klaverpolder, nr. 3.

¹⁰⁹ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 124, Verslag van LN (12 augustus 1753), nr. 1 t/m 4.

¹¹⁰ Leen 198B was een vijfde deel van leen 198. Erkenraad Berck, weduwe Snouck, erfde het leen 198B als erfgename van haar moeder Alida de Rovere, weduwe van Matthijs Berck. Catharina Snouck erfde het weer van haar moeder Erkenraad Berck, weduwe Snouck. Na de dood van zijn tante Catharina Snouck, weduwe van der Mast, werd Godevaart Casembroot, heer van Craijesteijn, op 1 juli 1728 met de helft van dit leen beleend. Op 4 september 1728 droeg Godevaart een deel van het leen over aan Anthonis Anemaet en aan Bernard de Bringues. Zie Hoek, 'Repertorium', 303-304.

¹¹¹ Leen 198C was een vijfde deel van leen 198. Dorothea Berck had na het overlijden van haar broer Matthijs Berck het leen op 17 februari 1756 de eed vernieuwd. Anthonie Repelaer, die was gehuwd met Hester Coijmans, een dochter van Balthasar Coijmans (zoon van Dorothea Berck), had de helft van het leen gekocht van de erfgenamen van Dorothea Berck. Dit deel van het leen werd door de erfgenamen van Anthonie Repelaer op 7 december 1733 aan Willem de Beer overgedragen. Zie Hoek, 'Repertorium', 304. Leen 198D was een vijfde deel van leen 198. De eed werd op 17 februari 1656 door Erkenraad Berck na het overlijden van haar broer Matthijs Berck vernieuwd. Zie Hoek, 'Repertorium', 304.

¹¹² Leen 198A was 2/5 deel van leen 198. Op 17 februari 1656 werd Alida de Rovere na het overlijden van haar echtgenoot Matthijs Berck beleend met zijn deel van de Rietwaard, behalve 12 morgen grond die Berck aan zijn zoon Johan had gegeven bij zijn huwelijk met Lucretia Ruijsch. Na het overlijden van Johan Berck kreeg zijn weduwe Lucretia Ruijsch op 12 maart 1668 de 12 morgen grond in de Rietwaard. Coenraad Ruijsch droeg dit leen op 5 juli 1702, na het overlijden van zijn tante Lucretia Ruijsch, over aan Cornelia Droste. Zij was gehuwd

Nr.	Bezitter	In bunders en roeden	Cijns/jaar in guldens en stuivers	Achterstallige cijns in guldens	Leenverhef Leenkamer Naaldwijk ¹⁰⁹	Periode achterstallige betaling cijns
	Tweede afdeling		10-00	197		
	Eerste afdeling		18-10	153		
	Totaal beide afdelingen		28-10 ¹¹³	350		

van de Zwaluwen gezien dat de cijnzen van hun lenen in de Klaverpolder, zoals in de leenbrieven en in de leenregisters was aangegeven, nog steeds niet voldaan waren en dat hun verzocht werd dit meteen te doen. Er werd van dit bedrag een specificatie gegeven. Om deze vier 'wanbetalers' aan te sporen te betalen werden door de Naaldwijkse Leenkamer aanmaningsbrieven opgesteld.¹¹⁴ Men werd verzocht dit bedrag aan het kantoor van rentmeester Van Fenema in Hooze Zwaluwe te betalen of voor deze keer aan Makfarland, de gerechtsbode van de Zwaluwen, van wie men na betaling een kwitantie ontving.¹¹⁵ Johan (Jan) Cornelis d'Ablaing mocht zijn schuld bij Olffen in Den Haag afdoen, maar voor de betaling van de pacht werd ook hij verzocht zich bij het kantoor in Zwaluwe te vervoegen.¹¹⁶ De gerechtsbode ontving de aanmaningsbrieven en de kwitanties voor drossaard Anthonis Anemaet, Bernard de Bringues en Willem de Beer. De brief en de kwitantie voor D'Ablaing werden niet opgestuurd. Olffen zou dit zelf met hem regelen omdat hij dichterbij Den Haag woonde dan bij de Zwaluwen.¹¹⁷

Voorkomen is beter dan genezen

Nu de verduisterde lenen hersteld waren en ook de achterstallige cijnzen, heergewaden en hofrechten waren afgedragen wilde men van Pruisische zijde proberen te voorkomen dat deze situatie zich zou herhalen. De leenbediende moest ieder perceel als

met Cornelis Cornelisz. de Boodt, vrijheer van Giessenburg. Toen Cornelia Droste overleed kwam het leen op 12 december 1734 in handen van haar kleindochter Cornelia Philippina de Boodt, tweede echtgenoot van Johan (Jan) Daniel d'Ablaing, vrijheer van Giessenburg. Op 8 augustus 1742 kwam het leen in het bezit van Johan (Jan) Cornelis d'Ablaing, vrijheer van Giessenburg, zoon van Johan (Jan) Daniel d'Ablaing en Cornelia Philippina de Boodt. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7901; Hoek, 'Repertorium', 303. Zie voor de familie D'Ablaing: De Rijk, 'De burgerlijke afstammelingen', 60-68.

¹¹³ Dit bedrag was hoger dan de twintig gulden erfpacht die door Frederik Hendrik met Johan Berck in 1612 was afgesproken.

¹¹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 124-126, Verslag van LN (12 augustus 1753).

¹¹⁵ De jaarlijkse erfpacht moest men bij de rentmeester van de Zwaluwen voldoen.

¹¹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Aanmaningsbrief voor Bernard de Bringues met aanvullende informatie aan D'Ablaing (5 november 1753).

¹¹⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753).

leen in het leenboek opnemen. Na het verheffen van de lenen werd meteen een specificatie gemaakt met de namen van de personen die een deel van de Rietwaard in hun bezit hadden en de grootte van het perceel. Tevens werd het aandeel van elke bezitter in de erfpachtcijns vastgesteld. Ook deze gegevens dienden in het leenboek te worden opgenomen. De functionarissen van de Leenkamer van Naaldwijk vonden het noodzakelijk dat het dorpsbestuur de beschikking kreeg over een nauwkeurige lijst met daarin de vermelding van de lenen, hun situering en de naam van de tegenwoordige bezitters. De schout en schepenen werden gewaarschuwd om geen verkopen van de lenen in de Rietwaard te erkennen en te registreren. Bovendien mocht men niemand anders dan de tegenwoordige leenmannen bezit laten nemen van de lenen in de Rietwaard. Tenzij men door leenbrieven of andere documenten, die door de Leenkamer van Naaldwijk waren afgegeven, kon aantonen het desbetreffende leen in bezit te hebben. De rentmeester van de Zwaluwen kreeg een soortgelijke lijst, maar daarin werden ook de verschuldigde jaarlijkse cijnsen per leen vermeld zodat hij in staat was deze cijnsen jaarlijks op 1 mei in te vorderen en in zijn rekening te verantwoorden.¹¹⁸ Net op tijd, voordat de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe door Frederik II in januari 1754 werd verkocht aan prinses en gouvernante Anna van Hannover, had men de verduisterde lenen hersteld en was tevens de financiële en administratieve afwikkeling afgerond. De Leenkamer van Naaldwijk werd op 20 februari 1754 op het huis Honselersdijk overgedragen aan Anna van Hannover.¹¹⁹

11.4 Slot

Over de achterlenen in de beide Zwaluwen bestond in de vroege achttiende eeuw onduidelijkheid. Deze was er trouwens niet alleen voor de Pruisische heer van de Zwaluwen, maar evenzeer voor andere Hollandse leenmannen van de Staten. In dit geval zat de oorzaak niet in onwetendheid van Pruisische functionarissen, maar veeleer in het afdwalen van documenten, die oorspronkelijk hadden berust bij de Nassause Domeinraad. Oorzaak van het afdwalen was, dat Amalia van Solms na 1647 het beheer van de haar toegewezen heerlijkheden had onttrokken aan de Domeinraad.

Het Pruisische gezag in de Zwaluwen had wel beseft, dat de leenpiramide in deze heerlijkheid ook voortzettingen had beneden het niveau van de heer van de Zwaluwen. Bewijzen hiervoor kwamen pas aan het licht nadat de afgedwaalde stukken waren teruggevonden. In het achterhalen van niet verheven, ‘verduisterde’ lenen volgden de Duitse functionarissen wél het Hollandse feodale systeem, dat hun waarschijnlijk, wegens de algemeenheid van het leenstelsel, niet vreemd zal zijn geweest. Aan de Pruisische koning leverde dit een aardige toename van zijn inkomsten uit zijn geërfde domeinen op.

¹¹⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 125, Verslag van LN (12 augustus 1753).

¹¹⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, 147-152, Akte van overdracht (20 februari 1754).

12 Moernering in de polder de Oude Moer, en de Hollandse regelgeving

Inleiding

Op 28 december 1745 werden de Staten van Holland door de Pruisische resident te Den Haag, Christoph Heinrich von Ammon, geïnformeerd dat Frederik II in de Zwaluwen turf wilde laten steken.¹ De Pruisische koning had Von Ammon opdracht gegeven om bij de Staten een vergunning hiervoor te regelen.² In januari 1746 vroeg niet Von Ammon, maar de rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe, Johan Recalf van Fenema, een octrooi bij de Staten van Holland aan om in de polder de Oude Moer, gelegen in de Emiliapolder, en in de polder de Vierendelen veengronden te gaan ontmoeren door middel van natte vervening.³ Omdat deze veenlanden buiten de sluizen lagen sprak men van buitendijkse moernering. Dit betekende dat Frederik II bij de Staten van Holland een octrooi voor de moernering moest aanvragen. Het was namelijk verboden om buitendijks aan natte vervening te doen.⁴ Ook was Frederik II verplicht aan de Staten van Holland impost op de ontgronding en doorvaart van de turf te betalen. Het was de vraag of Frederik II en zijn Pruisische medewerkers van deze regelgeving op de hoogte waren.

12.1 Turfwinning: vorming en gebruik van turf

In moerassige veengebieden hadden afgestorven planten na honderden jaren een metersdikke veenlaag gevormd die men kon steken of delven.⁵ Vanaf de Middeleeuwen werd gedroogd veen in de vorm van turf op grote schaal als brandstof toegepast. Om-

¹ Von Ammon bood op 1 juli 1745 zijn geloofsbrieven als resident in de Republiek aan en zond op 30 september 1749 zijn laatste bericht. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 355, nr. 387. Zie voor Ammon hoofdstuk 8, figuur 4. Een resident was een gevolmachtigde van een regering in het buitenland die van lagere rang was dan een gezant, maar hoger dan een zaakgelastigde.

² NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746). Het idee om turf te winnen zal afkomstig zijn geweest van de in Hooge Zwaluwe wonende rentmeester van de Zwaluwen. Hij kende het gebied en moet daarom hebben geweten dat daar turf in de grond zat.

⁴ Hiervoor werd verwezen artikel 23 van den *Impost op de Ontgronding en Doorvaart van de Turf*, een ook naar een speciaal plakkaat van 16 maart 1679. Tevens mocht Frederik II als leenman niet zonder toestemming van zijn leenheer, de Staten van Holland, het leengoed verminderen of beschadigen door ontgronding of vervening. Zie hoofdstuk 7.

⁵ Men onderscheidt hoog- en laagveen. Hoogveen is boven de grondwaterspiegel gevormd veen. Laagveen is veen dat uit water- en moerasplanten onder water is opgebouwd, maar in de loop van de tijd wel boven de waterspiegel lag.

Afb. 69 Turf gebruikt voor de huiselijke haard, Wikimedia Commons, 17 januari 2007.

dat er een tekort aan hout was gebruikte men turf, want aan veengrond was in die tijd geen gebrek. Niet alle turf was echter voor hetzelfde doel geschikt. De diep gelegen zwarte turf of haardturf had de beste kwaliteit en werd toegepast voor huisbrand. De hoger gelegen brouwturf was van mindere kwaliteit en werd gebruikt door ambachtslieden bij hun industriële activiteiten, bijvoorbeeld in (bier)brouwerijen, wasserijen, ververijen, pottenbakkerijen, steenfabrieken en broodbakkerijen.⁶

Droge vervening

Bij turfwinning kunnen twee technieken worden onderscheiden. De eerste techniek is de turfwinning boven de grondwaterspiegel, ook wel droge vervening genoemd.⁷ Bij droge vervening werd het veen afgraven; de blootgelegde zandige ondergrond werd opnieuw gebruikt.⁸ Er is dan sprake van kwalitatief landverlies. Ten behoeve van de droge vervening werd de waterstand soms verlaagd. Had men het laagst mogelijke niveau bereikt, dan kon men stoppen met het vervenen en de grond verder gebruiken

⁶ Cornelisse, *Energiemarkten*, 22. Zwarte turf bestond uit beter verteerd plantenmateriaal.

⁷ De oudste vermelding hierover vinden we in een reisverslag van de Romein Plinius de Oudere (23-79). Zie Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 127.

⁸ Deze gronden konden eventueel geschikt worden gemaakt voor de landbouw. Dit deed men door het zand te mengen met de bovenste toplaag van het veen die tijdens de vervening apart was gelegd en door deze grond te voorzien van as of mest, maar dit laatste gebeurde lang niet altijd. Omstreeks het jaar 1500 lagen veel ontmoerde gronden verlaten.

als hooi- of weiland of overgaan op natte vervening, onder het wateroppervlak. Deze techniek leidde tot kwantitatief landverlies.

Bij het droge vervenen werden eerst de planten en dergelijke verwijderd. Daarna groef men de toplaag af en legde deze apart.⁹ De daaronder gelegen veenlagen werden verticaal ingestoken. Dit vond plaats na de winter van eind maart tot eind mei.¹⁰ Volgens werden de horizontaal uitgestoken plaggen op een legakker tegen elkaar aanzet voor een eerste droging en waar nodig bijgesneden en regelmatig omgekeerd om het drogingsproces te bevorderen.

Na een periode van zes tot acht weken was de opgestapelde turf voldoende gedroogd. Hoe snel de turf droogde was uiteraard afhankelijk van het weer. In een nat voorjaar en een natte zomer droogde de turf niet en was de opbrengst onvoldoende. In een zeer droog en warm voorjaar en een zeer warme zomer kon turf verstuiven en ook dan was de opbrengst onvoldoende. Als gevolg van de grote bevolkingsaanwas, de snelle verstedelijking, de sterke ontwikkeling van de industrie, de verstening van de stad en aanzienlijke bouwactiviteiten aan woningen en infrastructuur steeg in de Hollandse steden vanaf de veertiende eeuw de behoefte aan brandstof.¹¹ Door de toenemende vraag naar turf werd ook de prijs hiervan hoger. Voor boeren werd het financieel interessant om te gaan ontmoeren en een aantal van hen werd daarom veenboer.¹² Dit had tot gevolg dat er een grote aanslag gepleegd werd op de veenlanden.

Natte vervening

Aan het begin van de zestiende eeuw kwam het zogenaamde slagturven of baggeren, ook natte vervening genoemd, in zwang.¹³ Vooral na 1530 nam deze tweede techniek van turfwinning in Holland een hoge vlucht. Dit kwam omdat men aan het begin van de zestiende eeuw op veel plaatsen de grondwaterspiegel had bereikt zodat men op een andere manier de turf moest gaan winnen. In plaats van te graven werd nu het veen door middel van een zogenaamde baggerbeugel omhoog gehaald. Een baggerbeugel is een circa vijf meter lange stok met aan het uiteinde een net of een zak die is bevestigd aan een beugel of een ring.¹⁴ De turf werd gewonnen door onder de grondwaterspiegel het veen op te baggeren tot de klei- of zandbodem was bereikt en de veenlaag zo goed als geheel was verdwenen. Dit gebeurde eerst vanaf de kant van het land en later vanuit een boot of vanaf een plank tussen de oever en een kleine boot.¹⁵ Aanvankelijk was het baggeren vanuit een boot of vanaf een plank verboden omdat de kans bestond dat

⁹ Deze turflaag, ook wel witte turf genoemd, bestond uit weinig verteerde plantenresten en was daardoor van mindere kwaliteit.

¹⁰ Men was bij de turfwinning afhankelijk van droog weer.

¹¹ Cornelisse, *Energiemarkten*, 30.

¹² Een veenboer werd ook wel baggerboer genoemd.

¹³ Deze vorm van turfwinning werd ook door de Pruisische koning in de Oude Moer toegepast.

¹⁴ De baggerbeugel werd eerst alleen gebruikt voor het schoonhouden en uitdiepen van sloten en grachten.

¹⁵ Een baggerbok of baggerboot genoemd. Dit is een platboomd vaartuig dat werd gebruikt om daarin te staan baggeren of te slagturven.

de oever ondermijnd zou worden. In hun resolutie van 18 maart 1624 werd dit door de Staten van Holland toegestaan, maar dijkgraven en heemraden moesten er wel van overtuigd zijn dat dit voor het land niet nadelig was.¹⁶

Het veen werd in stroken weggebaggerd en zo diep mogelijk weggehaald waardoor een landschap ontstond waarin lange smalle stroken land, de afzetakkers, legakkers of ribben, werden afgewisseld door percelen water, petgaten, petten of trekgaten genoemd. Als een perceel geheel was vergraven, restten er altijd nog de leg- of zetakkers, die nodig waren om de gebaggerde turf op te stapelen en te laten drogen. De legakkers kon men later als hooi- of weiland benutten. Ook was het mogelijk ze te beplanten met houtgewas. Nadat het natte veen omhoog was gebracht werd het in een boot gestort en eventueel nog met water gemengd om een homogene massa te krijgen. Volgens verspreidde men het veen gelijkmatig over de leg- of zetakker. Na een paar dagen werd het water uit het natte veen geperst door er met klompen, waaronder planken waren bevestigd, overheen te lopen. Daarna werd het veen ingestoken om verder te drogen. Als het voldoende was gedroogd, dit kon soms maandenlang duren, werden er turven van gestoken en opgestapeld om ze verder te laten drogen. Hoe droger de turf des te beter de brandbaarheid was. Ten slotte konden de turven getransporteerd en verkocht worden. In 1550 had deze nieuwe wijze van turfwinning in Holland, Utrecht en ook in Vlaanderen het traditionele steken van veen geheel verdrongen.

De natte vervening leidde tot plasvorming. Deze plassen waren blijvend van aard, tenzij ze later werden drooggemaakt.¹⁷ Naarmate de turfwinning voortging vormden zich steeds meer plassen en de al ontstane plassen werden almaar groter, vooral aan de oostkant wegens overwegend westelijke winden. Om aan de brandstofbehoefte te voldoen moest men namelijk steeds grotere stukken grond afgraven. De legakkers werden steeds smaller en de petgaten steeds breder en dieper. Daardoor kon het gebeuren dat bij storm de legakkers door het water werden weggeslagen zodat er plassen ontstonden of groeiden. Ook door golfslag konden de legakkers worden aangetast waardoor ze soms geheel in het water verdwenen. Vooral als de oeverbescherming niet goed werd bijgehouden of als deze ontbrak. De plassen ontwikkelden zich dan tot een grote en soms gevaarlijke binnenzee. Polderbesturen oefenden toezicht uit op de turfwinning en verboden soms het turfstreken nabij grote meren, dijken en hoofdwegen.

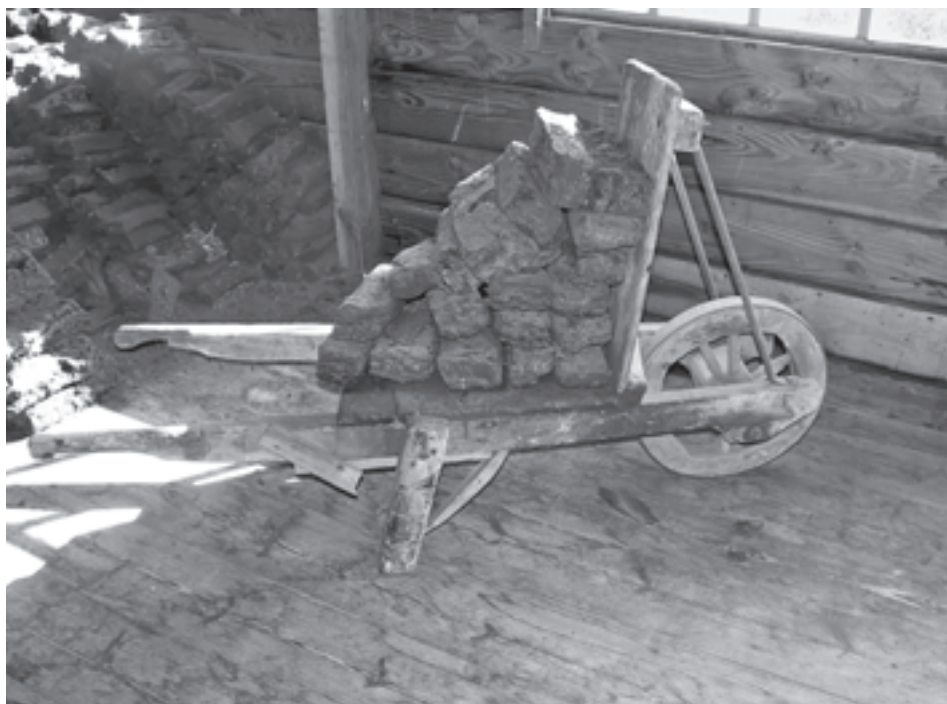
De positieve kant van de invoering van de natte vervening was dat deze arbeidsintensieve en kapitaalarme tak van nijverheid aan veel mensen werk verschaftte en tevens voldeed aan de grote vraag naar brandstof.¹⁸ Helaas was vervening slechts op korte termijn economisch interessant, want zodra de ontmoerde gronden water waren geworden brachten ze geen grondbelasting en dijkschotten meer op en hadden ze hun economisch nut verloren.¹⁹ Hierdoor namen de lasten per overgebleven morgen grond

¹⁶ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5056, RSH 1624, 20 (18 maart).

¹⁷ Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 126-127.

¹⁸ Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 130.

¹⁹ Alleen droogmaking kon het gevaar van uitbreiding van deze plassen een halt toeroepen en bood tevens kans op hernieuwde afdracht van belastingen. Zie Van de Ven (ed.), *Leefbaar laagland*, 130.

Afb. 70 Een kruiwagen geladen met turfjes, Wikimedia Commons, 27 september 2008.

sterk toe.²⁰ De verveners moesten een waarborg of onderpand stellen om de betaling van de verpondingen, dijkschotten en andere lasten na de ontmoering te garanderen en om eventuele drooglegging van de plas te financieren. Vanwege de groeiende vraag naar turf moest ook de turfproductie toenemen en was het niet mogelijk de turfwinning te verbieden.

12.2 Frederik Willem I vraagt een vergunning aan

Om turf te kunnen winnen diende men in Holland bij de Staten van Holland een octrooi aan te vragen. In deze vergunning stonden voorschriften die door de verveners moesten worden opgevolgd. Deze voorwaarden kwamen er geleidelijk. Ze namen ook in aantal en precisie toe.²¹ Al eerder was er voor de Pruisische koning Frederik Willem I door zijn gezant Luiscius bij de Staten van Holland toestemming gevraagd om percelen grond in Hooge Zwaluwe te ontmoeren.²² Deze gronden stonden 's winters, maar

²⁰ Een morgen is de hoeveelheid grond die een boer op een morgen kon ploegen. Is ongeveer 0,85 ha. Zie Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 99.

²¹ Zie voor de regelgeving van de verschillende overheden Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 32-50.

²² Zie voor Luiscius hoofdstuk 13.

vooral zomers onder water en waren bedekt met liezen en biezen. Op deze landen was het niet meer mogelijk om producten te verbouwen, maar er moesten wel verpondingen en andere lasten over betaald worden. De koning had blijkbaar al veel kosten gemaakt om de kwaliteit van deze gronden te verbeteren. Omdat hij hierin niet was geslaagd had hij deskundigen gevraagd hoe hij deze landen het beste kon behandelen zodat daar weer gewassen op konden worden verbouwd. Zij stelden voor deze slechte percelen met goede aarde op te hogen en wel zo dat ze zowel in de winter als in de zomer geen schade meer zouden ondervinden van het water. Hiervoor was heel veel aarde nodig die men wilde verkrijgen door het graven van nieuwe sloten en het groter maken van oude, bestaande sloten in dat gebied. Onder deze grond bevond zich echter een soort moer dat niet geschikt was als ondergrond om de percelen mee op te hogen. Door deze moer van de goede aarde te scheiden kon men hiervan een 'Soort van Seer Slegten Turff' maken. Door het winnen en verkopen van die slechte turf wilde men de hoge onkosten die het verhogen van de gronden met zich mee zou brengen enigszins compenseren.²³ De Pruisische koning vroeg bij de Staten van Holland een vergunning aan om zo'n veertig à vijftig bundertalen in Hooge Zwaluwe op deze wijze te ontmoeren.²⁴ Hij wilde voor de verpondingen en andere lasten, die voor deze gronden betaald moesten worden, een behoorlijke zekerheid stellen en daarvan een 'akte van permissie' [vergunning] in de vereiste vorm afgeven.²⁵ Dit eerdere verzoek moet vóór of in 1739 zijn ingediend; welke polder het betrof wordt helaas niet vermeld.²⁶

12.3 Rentmeester Van Fenema schrijft zelf een verzoek

Niet de Pruisische koning, maar de rentmeester van de Zwaluwen schreef aan de Staten van Holland een verzoekschrift voor een vergunning om in de polder de Oude Moer turf te winnen. Van Fenema had er de voorkeur aan gegeven in het rekest de

²³ Aan wie men deze turf wilde verkopen werd niet vermeld.

²⁴ Ook aan anderen was al eerder vanwege dezelfde reden in Hooge Zwaluwe vergunning verleend. Een bundertal is het aantal bunders land waarover belasting en andere lasten moesten worden betaald. De omvang van een bunder was streekgebonden. In Brabant gingen 400 roeden in een bunder. Een Bredase roede was 32,26 m².

²⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Verzoek van Luiscius aan SH (z.d.).

²⁶ Luiscius werd in 1739, na een mislukte zelfmoordpoging, door zijn heer ontslagen. Voltaire, *Briefwisseling*, 373, Voltaire aan Frederik II (7 oktober 1740); Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 352, nr. 383, noot. Volgens Voltaire was de enige fout van Luiscius dat hij niet genoeg waarde hechtte aan een leven dat geheel gewijd was aan zijn heer. Luiscius was een veelzijdig man. Zoals wij al zagen was hij naast gezant ook domeinraad. Bovendien maakte hij vertalingen en schreef boeken. Blijkbaar was de Pruisische koning ontevreden geweest over het functioneren van zijn gezant. Om te voorkomen dat Luiscius helemaal 'buiten zinnen' zou raken verzocht Voltaire aan Frederik II om een briefje te schrijven waarin hij hem verzekerde dat hij tevreden was over zijn bestuur en tevens de toezegging zou doen voor hem en zijn familie te zorgen zonder daarvoor iets van Luiscius te vorderen. Voltaire vond dat Frederik verplicht was om zijn voormalige zieke gezant te helpen om te voorkomen dat 'de beklagenswaardige man' vanwege zijn toestand wellicht opnieuw een zelfmoordpoging zou doen. Zie Voltaire, 392, Voltaire aan Frederik II (30 oktober, jaartal onbekend). De Pruisische koning schreef echter terug dat het er totaal niet toe deed waar 'die gek' zijn laatste dagen doorbracht. Op verzoek van Voltaire had hij wel de zoon van Luiscius in dienst genomen. Voltaire, 400, brief van Frederik II aan Voltaire (7 oktober/ november 1740).

naam van Frederik II niet te noemen om Frederik er voorlopig buiten te houden. Wellicht omdat de Pruisische koning onenigheid had met de Staten van Holland over onder andere de Tongplaat.²⁷ Het is ook niet uitgesloten dat men de indruk van onderdanigheid wilde vermijden. Van Pruisische zijde was men ervan overtuigd dat de Staten van Holland dit niet konden weigeren omdat Daniel van Bodegem en de erfgenamen van Christiaan Swaens ook toestemming hadden gekregen om hun gronden te vervenen.²⁸ Zij hadden al eerder een gewoon octrooi ontvangen voor het moeren in de Zonzeelpolder. De rentmeester hoopte dat de Staten dit als precedent zouden beschouwen.²⁹

Rentmeester Van Fenema, die zowel bij de Staten van Holland als bij de Gecommitteerde Raden goede vrienden had, werd naar Den Haag ontboden om ervoor te zorgen dat de Staten van Holland de gevraagde vergunning verleenden. Van Von Ammon werd verwacht dat hij Van Fenema assisteerde zodat de kwestie zo snel mogelijk tot een goed einde kon worden gebracht. De procedure om een vergunning te krijgen was dat de Gecommitteerde Raden eerst een advies gaven voordat de Staten van Holland een octrooi verleenden. Werde er door de Gecommitteerde Raden een positief advies uitgebracht dan was de kans groot dat de Staten van Holland een gunstige resolutie zouden nemen. Om de kans hierop te vergroten moest Von Ammon bij zowel de Staten van Holland als bij de Gecommitteerde Raden het rekest aanbevelen.³⁰ Hij overhandigde het verzoekschrift daarom niet alleen persoonlijk aan raadpensionaris Anthonie van der Heim, maar beval het ook mondeling uit naam van de koning aan.³¹ Schmitz en Rappard van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef hadden uit goede bron vernomen dat een procureur van de Staten het rekest voor gezien diende te tekenen en het vervolgens bij de Staten van Holland moest afgeven. Zij verzochten procureur Van Dalfzen zijn handtekening te plaatsen en het verzoekschrift de dag daarop bij de Staten te presenteren.³² De procureur heeft het rekest inderdaad ondertekend.³³

27 Zie hoofdstuk 13.

28 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

29 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Brief van Van Fenema (25 augustus 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

30 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 72, Schmitz en Rappard aan Von Ammon (13 januari 1746). Na 1585 konden in de Statenvergaderingen alleen onderwerpen besproken worden die door de Gecommitteerde Raden naar voren werden gebracht.

31 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 112, Von Ammon aan Schmitz en Rappard. Op deze brief staat als datum 14 januari 1745, dit moet 14 januari 1746. In die tijd werd het verzoek van Van Fenema ingediend. Bovendien was Von Ammon in januari 1745 nog geen resident te Den Haag. Waarschijnlijk is er bij het overschrijven van de brief een schrijffout gemaakt. Van der Heim was een oomzegger en petekind van Anthonie Heinsius.

32 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 72, Schmitz en Rappard aan Von Ammon (13 januari 1746). Waarschijnlijk gaat het hier om Adriaan van Dalfzen, procureur bij Gecommitteerde Raden. Op 21 juni 1746 informeerde gezantschapssecretaris J.D. Beck bij Rappard in welke staat hij de kwestie van de aanvraag van een octrooi voor de moermering had achtergelaten. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 41, Beck aan Rappard (21 juni 1746).

33 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746).

Resident Von Ammon aan het werk

Omdat de koning in het verzoekschrift niet werd genoemd ondersteunde Von Ammon het verzoek tevens schriftelijk bij de Staten van Holland. Frederik II raadde de resident aan om de volgende dag over deze voor de koning zo belangrijke zaak met de pensionaris van Dordrecht en lid van de Staten van Holland, François Teresteijn van Halewijn, te gaan praten. Voordat dit verzoekschrift bij de Staten van Holland in behandeling zou worden genomen moest de pensionaris hiervan op de hoogte zijn gebracht zodat hij een gunstig advies kon uitbrengen.³⁴ De pensionaris had bij andere gelegenheden ook zijn goede diensten aan de Pruisische koning bewezen. Hij had in de kwestie van de openbare verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe zich er met succes voor ingespannen dat de koning vrijstelling kreeg voor het betalen van achterstallige belastingen.³⁵ Hij was zeker in staat om hem te helpen.

Dordrecht was de oudste en eerste der stemhebbende steden van Holland en op grond daarvan nam de pensionaris bij afwezigheid van de raadpensionaris diens betrekking waar. De afgevaardigde van Dordrecht mocht tijdens de vergaderingen van de Staten van Holland als eerste na de afgevaardigde van de Ridderschap, gewoonlijk de raadpensionaris, spreken en zijn stem uitbrengen.³⁶ Ook kwam deze stad als eerste in aanmerking om de raadpensionaris te leveren. Wanneer er geen meerderheid voor een kandidaat uit Dordrecht was, of als werd afgezien van een eigen kandidatuur werd een raadpensionaris uit een van de andere steden gekozen. Bij alle vergaderingen van de Staten van Holland en bij de meeste bijeenkomsten van de Staten-Generaal waren de pensionarissen van de stemhebbende steden, waaronder die van Dordrecht, aanwezig. Gewoonlijk werd aan hen opgedragen of door de overige afgevaardigden aan hen overgelaten om uit naam van hun stad het woord te voeren. Invloedrijke personen in de steden, de burgemeesters of andere regenten, lieten de voorbereiding en behandeling van moeilijke zaken in de vergadering van Staten graag over aan de pensionarissen. Deze hadden dus de gelegenheid om grote invloed op de gang van zaken uit te oefenen.³⁷ De pensionaris was bovendien naast alle jaarlijks wisselende regenten de meeste stabiele factor omdat hij als ambtenaar bleef zitten.

Von Ammon had over het verlenen van een vergunning contact gehad met leden van de Staten van Holland. Een aantal van hen had de resident goede hoop gegeven en hij verwachtte daarom niet dat het afgeven van een octrooi moeilijkheden zou geven.³⁸ Maar het ging toch niet zo gemakkelijk als hij had gedacht. Van Ammon besloot Anthony van Wezele, advocaat-fiscaal van Holland, die met deze kwestie was belast, om spoed te verzoeken.³⁹ De resident verzekerde hem dat mocht hij bijdragen in het sla-

³⁴ Von Ammon kon ook gezantschapssecretaris J.D. Beck, die de pensionaris van Dordrecht persoonlijk kende, hiermee belasten. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 72, Schmitz en Rappard aan Von Ammon (13 januari 1746).

³⁵ Zie hoofdstuk 14.

³⁶ Van Sypesteijn, 'Voormalige pensionarissen', 114.

³⁷ Van Sypesteijn, 'Voormalige pensionarissen', 108.

³⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 112, Von Ammon aan Schmitz en Rappard (14 januari 1745). Deze brief werd op 14 januari 1746 geschreven.

³⁹ Anthonij van Wezele (1685-1762) was van 1739 tot 1749 advocaat-fiscaal crimineel en procureur-generaal van

gen daarvan hij aan de koning een aangename dienst had bewezen.⁴⁰ Ook verzocht hij aan Jacob Hop, een van de Statenleden, om ervoor te zorgen dat de vergunning zo snel mogelijk zou worden verleend. Aan beiden werd gevraagd haast te maken met hun rapport. Ook voor de kwestie Tongplaat werd contact opgenomen met Hop.⁴¹

Hoewel de Gecommitteerde Raden zich al op 20 oktober 1746 positief over het verzoekschrift uitlieten hadden de Staten van Holland in mei 1747 nog geen octrooi verleend. De kwestie traineerde onder andere omdat Simon van Son, ingeland en pachter op de impost, en vier ingelanden uit Geertruidenberg bij de Staten van Holland bezwaar maakten tegen de plannen van Van Fenema.⁴² Van Son had blijkbaar genoeg durf om tegen de plannen van de machtige Pruisische koning in te gaan. De rentmeester werd door Gecommitteerde Raden in de gelegenheid gesteld om de bezwaren die door de vijf opposanten op 14 maart 1746 schriftelijk bij de Staten van Holland waren ingediend te weerleggen.⁴³ Van Pruisische zijde had men advocaat Abraham Havercamp ingeschakeld. Hij hield een uitgebreide repliek op de bezwaren van deze opposanten.⁴⁴ Op een aantal ingebrachte bezwaren zal later worden ingegaan.

In december 1747 had de resident over de kwestie van de moermering een onderhoud met prins Willem IV en de raadpensionaris van Holland, Jacob Gilles.⁴⁵ Hij merkte op dat het voor Frederik II nadelig was dat de kwestie zo lang werd getrainneerd en dat er op zijn dringende verzoeken alleen ontwijkende antwoorden werden gegeven. Beiden vertelden de resident dat de Staten van Holland vanwege belangrijke werkzaamheden nu geen tijd hadden om aandacht aan deze kwestie te besteden. Het feit dat de Republiek betrokken was geraakt bij de Oostenrijkse Successieoorlog werkte in het nadeel van de Pruisische koning. Dit gegeven kon ook als excuus gebruikt worden. In die tijd liepen er nog meer zaken met de Pruisische koning, zoals de zeer gecompliceerde kwestie van de Tongplaat en de verkoop van diens Hollandse domeinen, die hierna aan de orde komen. De prins en de raadpensionaris beloofden hun best te doen om het probleem tijdens de eerstvolgende vergadering van de Staten van

het Hof van Holland en advocaat-fiscaal van de Hoge Raad van Holland. Hij werd daarna raad, advocaat-fiscaal en procureur-generaal van de Gecommitteerde Raden. Zie onder andere Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XX, 218 en Van der Plaats, *Levensbeschrijving*, 357. Van Wezele was heer van Oud-Haarlem en Kortenbosche.

⁴⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 26, Von Ammon aan Van Wezele (10 april 1746).

⁴¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 3, Von Ammon aan Van Wezele en Hop (29 april 1746). Zie voor de kwestie Tongplaat: hoofdstuk 13.

⁴² Simon van Son, geboren in Geertruidenberg op 10 juli 1691, werd op 2 april 1710 aangesteld tot schout te Raamsdonk. Zijn vader Matthijs van Son vervulde deze functie van 1694 tot 1704. Hij kocht in 1724 de ambachtsheerlijkheid Raamsdonk van de Staten van Holland en kon zich toen heer van Raamsdonk noemen. Tevens werd hij leenman van de Staten van Holland. In 1751 overleed Van Son. Anna Elisabeth Geertruijd (1751-1789), de dochter van Simon van Son uit diens eerste huwelijk met Anna van der Pijpen, volgde hem op.

⁴³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747); Memorie van Van Fenema. In 1747 kreeg het polderbestuur 'seer toevallig' een brief, die in 1746 door Van Son c.s. aan de Staten van Holland was geschreven, in handen. Hierin richtte men zich tegen de moermeringsplannen van Van Fenema. Waarschijnlijk gaat het hier om de brief van 14 maart 1746. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, ERWE (1 mei 1747).

⁴⁴ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 78, brief van Rappard (5 mei 1747).

⁴⁵ Gilles was van 23.09.1746-18.06.1749 raadpensionaris van Holland.

Holland op te lossen.⁴⁶ In februari 1748 had Von Ammon nogmaals bij de raadpensio-
naris met klem daarom gevraagd. Gilles gaf aan dat hij al de benodigde documenten
in zijn bezit had, maar vanwege de vele bezigheden had hij ze nog niet kunnen inzien.
Hij beloofde dat over enkele dagen te doen. Vervolgens zou hij in de vergadering van
de Staten van zijn bevindingen verslag uitbrengen.⁴⁷ Op 21 mei 1748 kon een verheug-
de resident eindelijk aan zijn heer in Berlijn schrijven dat hij het octrooi had ontvan-
gen. Hij onderstreepte nogmaals het belang van de moernering in de Zwaluwen voor
de Pruisische koning 'et qui doit naturellement augmenter de beaucoup les revenus
de la dite Seigneurie'.⁴⁸ We gaan terug in de tijd om te zien wat er gebeurde nadat Van
Fenema zijn verzoekschrift bij de Staten van Holland had ingediend.

12.4 Gecommitteerde Raden vragen om advies

Op 25 januari 1746 gaven de Staten van Holland aan de Gecommitteerde Raden op-
dracht hen te adviseren. Dezen, op hun beurt, stuurden op 2 maart 1746 aan de pol-
derbesturen van de Emiliapolder en de polder de Vierendelen een kopie van het ver-
zoekschrift van rentmeester Van Fenema met het verzoek hierover aan hen advies uit
te brengen.⁴⁹ De rentmeester van Geertruidenberg, Johan van Doorn, werd door de
Domeinraad van Willem IV eveneens gevraagd zijn advies hierop te geven. Willem IV
was net als Frederik II een belangrijk ingeland in de Emiliapolder.

Het polderbestuur van de Emiliapolder nodigde zijn ingelanden door middel van
een publicatie uit om op 19 maart 1746 bij Pieter Claasse Hagers op het Spui te Drim-
melen over het verzoek van de rentmeester hun mening te geven. De ingelanden wa-
ren al meer dan tien dagen van te voren schriftelijk uitvoerig op de hoogte gebracht
van dit rekest, zodat zij zich goed konden voorbereiden.⁵⁰ Tevens werd de publicatie in
de kerk voorgelezen. Ook Simon van Son, heer van Raamsdonk, ontving een uitnodi-
ging. Hij was echter niet bij de vergadering op het Spui te Drimmelen aanwezig. Van
Son schreef aan het polderbestuur een brief waarin hij zijn verwondering uitte over
het feit dat deze vergadering in Drimmelen werd gehouden. Hij vroeg zich daarbij af
welke plaats er ongelegener kon zijn dan Drimmelen. De vergaderingen van het pol-
derbestuur waren altijd op het raadhuis van Geertruidenberg. Van Son was vanwege
een ongemak aan zijn been niet in staat naar Drimmelen te reizen. Hij wilde graag
weten welk advies de Domeinraad van Willem IV over deze kwestie had gegeven. Hij

⁴⁶ GStA PK, II HA, GD, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 122, Von Ammon aan Frederik II (29 december 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 126; GStA PK, II HA, GD, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 127, Von Ammon aan Frederik II (16 januari 1748); NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 128, Von Ammon aan Frederik II (16 juni 1748)

⁴⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 129, Von Ammon aan Frederik II (23 februari 1748).

⁴⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 130, Von Ammon aan Frederik II (21 mei 1748).

⁴⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 1-2r, GR aan de twee polderbesturen (2 maart 1746). Deze brief met een kopie van het rekest van de rentmeester werd tijdens de vergadering van het polderbestuur van de Emiliapolder op 8 maart 1746 ter sprake gebracht. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, ERWE (8 maart 1746).

⁵⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 4-5, Publicatie van WE.

vond dat er zeker veel opmerkingen over deze zaak gemaakt konden worden en dat er rijp beraad nodig was om de Gecommitteerde Raden goed te kunnen adviseren. Omdat men op 2 mei 1746 al bijeen zou komen voor de afsluiting van de polderrekening was Van Son van mening dat het polderbestuur geen haast hoefde te maken met het geven van advies.⁵¹

Op 19 maart 1746 zond Van Son een brief naar de vergadering in Drimmelen. Hierin deed de heer van Raamsdonk het verzoek om de kwestie uit te stellen tot 2 mei 1746. Zeven ingelanden hadden het rekest ondertekend en tijdens de vergadering werd het ingediend.⁵² In het verzoekschrift stond dat zij vanwege het belang van deze zaak nog enige tijd nodig hadden voor beraad en dat zij het polderbestuur verzochten de behandeling van de zaak uit te stellen. Wellicht dacht Van Son dat hij in die tussentijd voldoende ingelanden voor zijn zaak kon winnen die op 2 mei 1746 bij het polderbestuur kenbaar zouden maken dat zij tegen de ontmoering waren. Dan was het polderbestuur wellicht genoodzaakt geweest een negatief advies aan de Gecommitteerde Raden uit te brengen. Het bestuur vond het echter niet verstandig om zolang met adviseren te wachten.⁵³ De reden werd niet vermeld, wellicht wilde het bestuur voorkomen dat de zaak door Van Son c.s. werd getraineerd.

Polderbesturen en rentmeester Van Doorn gaan akkoord

Het bestuur van de Emiliapolder had er geen moeite mee dat Van Fenema in de polder de Oude Moer wilde gaan moeren. Men dacht niet dat dit enige schade zou kunnen toebrengen aan de polder, dijken, wegen, wateringeng of nabijgelegen polders.⁵⁴ Het bestuur stelde wel als voorwaarden dat de rentmeester van de Zwaluwen niet binnen 30 roeden afstand van de zeedijk mocht ontmoeren en dat hij op enige afstand van wegen, stegen en wateringeng diende te blijven, zoals was vastgesteld in de desbetreffende plakkaats en ordonnanties.⁵⁵ Bovendien moest de rentmeester te allen tijde aan het polderbestuur, als dit erom verzocht, een onderpand geven om de betaling van de verpondingen en de dijkschotten voor de te ontmoeren landen veilig te stellen.⁵⁶ Hij kon hiervoor andere landen gebruiken of het benodigde geld lenen met de polder als onderpand, dit met toestemming van de dijkgraaf Harmen Adolph van Sloterdijk en de heemraden. De Gecommitteerde Raden werden op 30 maart 1746 door het polderbe-

51 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 2, Van Son aan WE (19 maart 1746). Het presenteren van de rekening werd gewoonlijk op de eerste maandag in mei gedaan. Zie hoofdstuk 10.

52 De zeven ondertekenaars waren Floor Bouwens, Marijnus van Endt, Jan Smits, Gerrit (Geert) Ligthart, Pieter van Eijnde, Huibert Jooren en Hendrik van der Heijden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 6, ERWE (19 maart 1746); NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Praecedente informatie*, Verklaring van Huibert Jooren. Hij was een van de zeven ingelanden die het verzoek hadden ondertekend.

53 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 9, WE aan GR (30 maart 1746); inv. 7719, WE aan GR (30 maart 1746).

54 Watering of wetering is een gegraven water, breder dan een sloot, die vooral dient voor het afvoeren van overtollig polderwater.

55 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748).

56 Om de betaling van de verpondingen te waarborgen diende de rentmeester bij het dorpsbestuur hiervoor een waarborg te stellen.

stuur van dit alles op de hoogte gesteld.⁵⁷ Tijdens de bijeenkomst op 19 maart 1746 was ook Johan van Doorn, de rentmeester van Geertruidenberg, in dienst bij Willem IV, aanwezig geweest.⁵⁸ Deze uitte zich positief over het plan van Van Fenema. Van Doorn onderschreef de voorwaarden die door het polderbestuur aan de Gecommitteerde Raden werden genoemd.⁵⁹ Een aantal aanwezige ingelanden van de Emiliapolder sloot zich aan bij het advies van rentmeester Van Doorn.⁶⁰ Ook het polderbestuur van de polder de Vierendelen had met het verzoek van de rentmeester geen problemen. In deze polder was de Pruisische koning de enige ingeland. Bij schade moest Frederik II de reparaties aan de zeedijk, de binnendijken, de sluis en de waterlopen zelf betalen. Volgens dit bestuur was er in deze polder weinig te ontmoeren zodat vrijwel niemand hier enig nadeel van zou ondervinden. Tevens zou er daarom nagenoeg geen schade worden toegebracht aan zeedijken, binnendijken, sluizen en waterlopen.⁶¹ Maar niet iedereen was positief over het moereneringsplan van de rentmeester.

12.5 Simon van Son c.s. komen in actie tegen het plan van Van Fenema

Dat Simon van Son, heer van Raamsdonk, tegen het plan van de rentmeester was werd duidelijk toen hij na de afsluiting van de polderrekening op 2 mei 1746 te Geertruidenberg het woord nam. Hij wilde graag weten wat het polderbestuur van de Emiliapolder op 30 maart 1746 aan de Gecommitteerde Raden had geadviseerd over het verzoek van de rentmeester van de Zwaluwen. Het polderbestuur had opdracht gekregen om de mening van de ingelanden te vernemen, maar dezen waren niet gemachtigd om het advies van het polderbestuur op te vragen. Van Son maakte zich hierover behoorlijk kwaad en uitte het dreigement dat hij contact op zou nemen met de Gecommitteerde Raden. Het polderbestuur besloot het uitgebrachte advies voor te lezen. Daartegen voerde Van Son vele bezwaren aan. Hij wekte de indruk dat het polderbestuur te gunstig over deze ontgroning had geadviseerd. Hij sprak alsof de veiligheid van de polder niet voldoende gegarandeerd was en dat men niet ver genoeg van de dijken zou blijven mocht de ontgroning door de Staten van Holland worden goedgekeurd. Ook rentmeester Van Fenema was aanwezig. Hij stelde voor nu de commissarissen van Willem IV en van Frederik II, evenals de dijkgraaf, de heemraden en de ingelanden bij elkaar waren, de kwestie uit naam van Frederik II te regelen. De rentmeester wilde voordat hij een spa in het veenland stak voor de betaling van de verpondingen en de dijkschoten behoorlijke

⁵⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, WE aan GR (30 maart 1746); inv. 7718, 8-10, ERWE (28 maart 1746).

⁵⁸ Johan van Doorn was van 1742 t/m 1782 rentmeester van de domeinen van Geertruidenberg en van de visserijen in de Verdrongen Waard van Zuid-Holland aan de zuidzijde van de Oude Maas gelegen en ook van de geestelijke goederen van Geertruidenberg. Zie Van Hoof (ed.), *Nassause Domeinraad*, 205 en 207.

⁵⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 5-6, ERWE (19 maart 1746).

⁶⁰ Dit waren Philip Johan Boone, die optrad namens zijn schoonvader Godefridus Passius, Jan Jacob van Moer, Cornelis van Opstall en Huijbert van Vueren. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 6, ERWE (19 maart 1746).

⁶¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Polderbestuur de Vierendelen aan GR (18 maart 1746). In de naastgelegen polder de Nieuwe Zwaluwe was de koning de belangrijkste ingeland.

Afb. 71 No. 26: het Huis van Chartreuse te Raamsdonk waar Simon van Son woonde. Detail van een kaart van de Geertruidenberg, de Emiliapolder en Raamsdonk, met de inundatie van Koehoorn, alsmede schansen, voorposten en barrières, door Pieter Kleijn, ongedateerd.

waarborgen stellen, hetzij door vervangende zandgronden in de Oude Moer aan te wijzen of door klinkende munt. En wel zoveel als door de ingelanden in alle redelijkheid kon worden geëist. De keuze liet hij over aan het polderbestuur en de ingelanden van de Emiliapolder. Verder merkte hij op dat in de plakaten was aangegeven hoe ver men bij de ontgronding van dijken en wegen af moest blijven. Voor de heer van Raamsdonk was dit niet voldoende, waarop de rentmeester aan hem vroeg: 'wat wilt gij dan wel meer van mij, of van den koning van Pruisen hebben?' Zijn antwoord was kort, maar krachtig: 'in het geheel niet moeren'. Daarmee was de discussie tussen de beide heren gesloten.⁶² Er werd op 2 mei 1746 door het polderbestuur geen nieuw besluit genomen.

⁶² NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, ERWE, nr. 11 (2 mei 1746); NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

Van Son liet het hier niet bij zitten. Hij startte een handtekeningenactie tegen het plan van Van Fenema, waarbij Jan Stoop uit Made hem behulpzaam was.⁶³ Van Son stelde een akte op die hij door de ingelanden van de Emiliapolder wilde laten tekenen.⁶⁴ Hij las dit document voor in de herberg, bij de katholieke (schuur)kerk te Made, waar zich op dat moment veel boeren bevonden.⁶⁵ Daarna mocht Stoop boeren in Made gaan aanzeggen om de volgende dag bij Van Son thuis in Raamsdonk te komen.⁶⁶ Daar ondertekenden circa dertig ingelanden de akte van de heer van Raamsdonk.⁶⁷ Deze ondertekening gebeurde na 2 mei 1746, de dag dat de polderrekening werd afgehandeld. Vervolgens presenteerde Stoop de akte aan een groot aantal boeren en verzocht hun deze uit naam van de gezamenlijke ingelanden van de Emiliapolder te ondertekenen.⁶⁸ Stoop kreeg opdracht om te zeggen dat deze was opgesteld tegen de ontgronding door de rentmeester van de Zwaluwen. Dan blijkt dat heel weinig boeren de akte lazen. Waarschijnlijk konden de meesten van hen niet (goed) lezen of schrijven. Stoop bekende later in ieder geval dat hij analfaabeet was. Hij wist zelf ook niet wat er in de akte stond en had ook niet opgelet toen de tekst ervan werd voorgelezen. Hij verklaarde dat later onder ede. Nadat zij van te voren van Stoop hadden gehoord dat 'deeze of geene' mede hadden ondertekend, deden de meeste ingelanden dit blindelings ook.⁶⁹ Sommigen dachten zelfs dat de akte door het polderbestuur was opgesteld. Door het ondertekenen van de akte gaven de ingelanden aan de heer van Raamsdonk c.s. niet alleen een volmacht om uit hun naam bij de Gecommitteerde Raden bezwaar te maken tegen het verlenen van een vergunning aan Frederik II, zoals hun verteld was, maar tevens om beschuldigingen in te brengen tegen het polderbestuur.⁷⁰ Dit bleek uit de

63 Jan Stoop was wever van beroep.

64 Op een 'Heiligen dag', in de voorzomer van 1746, werd Jan Stoop in alle vroegte door Marijnis van Endt uit zijn bed geklopt met het verzoek naar de heer van Raamsdonk te gaan om er een briefje op te halen dat voor hem gereed lag. Stoop kreeg van Van Son een gesloten brief mee die hij in de herberg bij de kerk in Made moest afgeven. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, *Precedente informatie*, nr. 3: verklaring van Stoop.

65 Hoewel Stoop hierbij aanwezig was, wist hij niet waarover het ging of had hij dit niet gehoord. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, *Precedente informatie*, nr. 3: verklaring van Stoop. De inhoud van de akte is niet bekend. In 1671 mochten katholieken in Made en Zwaluwen, samen met die uit Drimmelen, Standhazen en Moerdijk, een eigen schuurkerk bouwen en een gecombineerde parochie oprichten. Deze kerk werd tussen Made en Hooge Zwaluwe, in het gebied dat de Oude Kerk werd genoemd, gebouwd. Hier liggen de Kerkdijk en de Oude Kerkstraat. De schuurkerk stond aan de Kerkdijk. Het gebouw was twaalf meter lang en ruim 11 meter breed en was bedekt met een rieten zadeldak. Zie Toebak, 'De Mades-Zwaluwse kerkschuur', 42.

66 Floor Bouwens en nog twee à drie anderen hadden dit na het voorlezen van de akte aan Stoop gevraagd. Zij vertelden aan Stoop niet wat de reden was dat zij bij Van Son werden ontboden. Hij deed simpel wat hem gevraagd werd. Men verzamelde zich bij 'de Dam', om daarna gezamenlijk naar Raamsdonk te gaan. Van Son woonde in het Huis van Chartroise in Raamsdonk dat hij in 1729 had laten bouwen. Hij had hiervoor grote delen van het gebied waar tot 1573 het Hollandse Huis, een kartuizerklooster, stond gekocht. Sanders, *Waterland*, 170.

67 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

68 Dit gebeurde op verzoek van Van Endt en Jan Smits.

69 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Precedente informatie*. De verklaring van Stoop werd op 9 december 1746 onder ede afgenomen.

70 Van Son en zijn medestanders Floor Bouwens, Marijnis van Endt, Peter Cocken en Jan Smits beschuldigden de dijkgraaf en heemraden ervan dat zij meer salaris genoten dan zij volgens het polderreglement recht op hadden. Daarbij kwam nog dat de ingelanden door het polderbestuur 'so veel Extraordinaire en ondragelijke posten in Reeck:e [Reeckeninge] wierden gebracht waardoor den Polder geruineert en de ingelanden ten prooije van

brief van Van Son en zijn vier medestanders Floor Bouwens, Marijnis van Endt, Peter Cocken en Jan Smits van 14 mei 1746 die aan een aantal ingelanden werd voorgelezen.⁷¹

12.6 Weerlegging door Van Fenema van de bezwaren van Van Son c.s.

Van Fenema maakte van de gelegenheid gebruik om bij de Gecommitteerde Raden de bezwaren van Van Son c.s. te weerleggen.⁷² Hij deed dit uitgebreid in zijn remonstrantie van 25 augustus 1747. Ter ondersteuning van zijn betoog voorzag hij zijn brief van de nodige bijlagen.⁷³ De rentmeester ging ervan uit dat de brief van 14 maart 1746 was geschreven door Simon van Son als pachter van de impost en tevens als ingeland van de Emiliapolder.⁷⁴ Hij zag hem als de roervink in deze kwestie.⁷⁵ Van Son, heer van Raamsdonk speelde heer in zijn gebied.⁷⁶ Hij was ijdel genoeg om zijn autoriteit uit te breiden over de grenzen van zijn heerlijkheid Raamsdonk en ook om de plannen van de Pruisische koning te dwarsbomen, hoewel de ontmoeringsplannen geen nadeel zouden hebben voor het 'gemeneland' van de gezamenlijke ingelanden en de particuliere ingelanden.⁷⁷

Van Fenema vroeg zich af waarom de heer van Raamsdonk de Pruisische koning als heer van de Zwaluwen niet gunde dat ook hij turf mocht winnen. Frederik II had het meeste belang in de Emiliapolder. Hij liet geen verzoek tot ontmoering doen wanneer dit nadelig voor hem was.⁷⁸ De rentmeester stelde vast dat de heer van Raamsdonk niet

Baatsugtige Regenten wierden overgegeven' en dat de dijkgraaf en heemraden de resoluties die door de ingelanden waren genomen door 'contrarie Resolutien over hoop wierpen, en in alles een Ongehoord gedrag toonden'. Deze en andere grieven zouden Van Son c.s. diverse malen aan de commissarissen van de Raad van de prins van Oranje en die van de Pruisische koning hebben doorgegeven, maar hier was nooit een reactie op gekomen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 1, Notulen Van Dijkgraef en Heemraden van den Amilia Polder (24 augustus 1747).

⁷¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Praecedente informatie*: verklaring van Sins. Na het afsluiten van de polderrekening op 1 mei 1747 werden de aanwezige ingelanden op de hoogte gebracht van de brief van Van Son c.s. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 1, Notulen Van Dijkgraef en Heemraden van den Amilia Polder (24 augustus 1747). De vijf briefschrijvers waren allen ingeland van de Emiliapolder. Een aantal ingelanden (getuigen) weerlegden deze beschuldigingen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 3, *Praecedente informatie*. Het is niet bekend of deze beschuldigingen een positieve invloed hebben gehad op de vergunningverlening aan Van Fenema.

⁷² NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

⁷³ Zo voegde Van Fenema getuigenverklaringen, die op zijn verzoek werden afgenomen, toe als bijlage bij zijn brief aan Gecommitteerde Raden.

⁷⁴ In 1748 vond in de Republiek het pachtersoproer, eigenlijk een reeks van oproeren, plaatst. Deze oproeren waren vooral gericht tegen het belastingpachtstelsel en de belastingpachters die zich vaak in korte tijd zouden hebben verrijkt. In 1748 werd op voorstel van Willem IV het pachtstelsel door de Staten van Holland afgeschaft. Zie verder Schutte, 'Republiek', 286, 298-301.

⁷⁵ Een roervink is een aanstoker, een opruier.

⁷⁶ Van Sons medestanders werden door de rentmeester omschreven als ondergeschikte boeren van de heer van Raamsdonk. Van Son bekleedde diverse functies. Hij was niet alleen ambachtsheer, maar ook schout, dijkgraaf en vanwege een vacature tevens secretaris in Raamsdonk en daarom was hij daar *soo wel de leste als de eerste*. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). Wanneer ingelanden Van Son een woord zouden durven tegen te spreken, dan zouden zij bij hem niet alleen als heer, maar ook als schout en dijkgraaf in ongenade vallen.

⁷⁷ Gemeneland is het land, binnen een dijkkring, van gemeenschappelijke ingelanden.

⁷⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

Afb. 72 Polder de Oude Moer met een gedeelte van de zee- of buitendijk. Detail van een kaart van de stad Geertruidenberg, de Emiliapolder en Raamsdonk, met de inundatie van Koehoorn, alsmede schansen, voorposten en barrières, door Pieter Kleijn, ongedateerd.

kon ontkennen dat de Pruisische koning, alsmede de prins van Oranje de belangrijkste ingelanden van de Emiliapolder waren. De Pruisische koning was in de polder de Vriendelen, waarvoor ook toestemming voor ontmoeting was gevraagd, de enige ingeland. Van Son c.s. hadden geen voet grond in deze polder. Bovendien hadden een groot aantal ingelanden van de Emiliapolder en ook de rentmeester van de prins van Oranje verklaard dat er geen redenen waren om het verzoek tot ontgronding af te wijzen. In overweging genomen dat de prins belang had in het behoud en het welzijn van de Emiliapolder, zou het zeer bedenkelijk zijn dat juist de heer van Raamsdonk zich hiertegen verzette, terwijl deze er maar gedeeltelijk belang bij zou hebben.⁷⁹ Van Fenema nam in

⁷⁹ Daarom was het voor Van Fenema duidelijk dat Van Son vanwege persoonlijke redenen dit werk zoekt tegen te

zijn verweerschrift de brief van Van Son c.s. van 14 maart 1746⁸⁰ in het kort op en voorzag deze puntsgewijs van zijn weerwoord om op deze wijze bij de Gecommitteerde Raden alle zwarigheden weg te nemen die door de vijf briefschrijvers tegen de ontgronding waren ingebracht.⁸⁰

De bezwaren van Van Son c.s.

Van Son gaf in zijn bezwaarschrift aan dat hij bang was dat als gevolg van de moermering de dijk van de Emiliapolder zou doorbreken en dat deze dan niet meer gerepareerd kon worden.⁸¹ De dijk was volgens Van Son niet zo best meer: er was al dikwijls grond uit de polder gehaald om hem te repareren.⁸² De situatie zou blijkbaar al zo erg zijn dat de dijk bij een doorbraak niet meer hersteld kon worden en dat de ingelanden zelfs genoodzaakt zouden zijn om de polder te verlaten. Hier sneed Van Son een reëel probleem aan. Doordat bij natte vervening steeds meer land in water werd omgezet zou het veel moeilijker worden om na een dijkdoorbraak het overgestroomde gebied droog te maken.⁸³ Door het verzwaren van de dijk kon het gevaar van een dijkdoorbraak worden tegengegaan. Mocht het polderbestuur besluiten een inlaagdijk aan te brengen, dan kon deze volgens Van Son alleen aangelegd worden op een gedeelte van de gronden waarvoor de rentmeester een octrooi voor ontgronding had aangevraagd.⁸⁴ Dit zou te maken hebben met het feit dat de zeedijk, die achter de 'groote en geweldige wateren' [de Amer en het Hollands Diep] van de Biesbosch lag, op veel plaatsen geen voorland had.⁸⁵ Van Fenema had de gezworen landmeter J. Kleijn opdracht gegeven om de voorlanden tussen de dijken van de polder de Oude Moer, polder de Vierendelen en het zogenaamde buitenwater, de Verdronken Waard van Zuid-Holland, te

gaan. Hij geeft helaas niet aan welke redenen dit waren. De rentmeester schrijft alleen dat deze bij Van Son zelf het beste bekend zouden zijn. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

80 Gelukkig dat Van Fenema dit puntsgewijs deed want de brief van de heer van Raamsdonk c.s. (14 maart 1746) is nog niet gevonden.

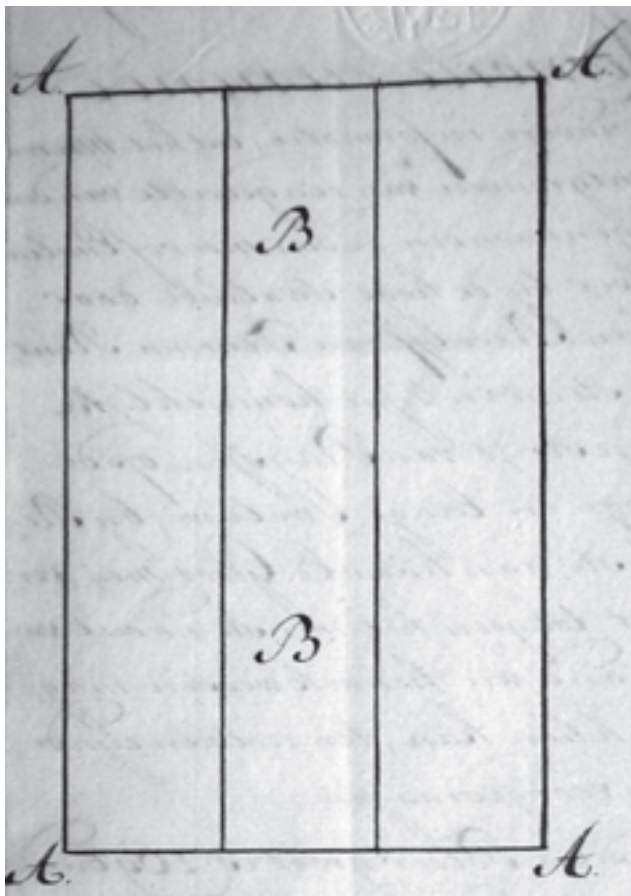
81 De eerste dijk was in 1645 aangelegd. In dat jaar werd een aantal kleine polders door een bandijk omringd om te voorkomen dat zij (weer) zouden overstromen en zo ontstond de Emiliapolder. Deze bandijk, een rivierdijk om de hoogste waterstanden bij open rivier te keren, werd aangelegd na de stormvloed van 1640. Van Dijk, *Landschap*, 49. Zie hoofdstuk 10. In de jaren na de inpoldering in 1645 vonden aanzienlijke en kostbare verhogingen van de zeedijk plaats, ook van de dijk naar de *verckens weijen* [Varkensweiden]. Zie Van Ham, 'Bedijking', 174. Zie ook Renes, *West-Brabant*, 58. De Varkensweiden (Domeinbos) maakten deel uit van het gebied waar Frederik II turf liet steken. Zie voor de naam van dit gebied: BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 40r; Van Ham, 'Bedijking', 170 en afbeelding 25, *Geschiedkundige kaart van de Emiliapolder*, 168-169.

82 In 1695 was er ook grond gebruikt voor de bedijking van de Emiliapolder. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 127r.

83 Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 32.

84 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). Een inlaagdijk (ook inlaag, zorgdijk of waardijk genoemd) wordt aangelegd aan de binnenkant van een dijk die sterk bedreigd wordt of niet meer te houden is. Het land tussen de eerste en tweede aangelegde dijk wordt ook wel inlaag genoemd. Zie, Van Ham, 'Bedijking', 168-170.

85 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). Deze polderdijk strekte zich uit vanaf de fortificatie in Geertruidenberg tot het Spui in Drimmelen en vandaar tot aan het dorp Hooge Zwaluwe.

Afb. 73 Tekening van trekgraten en een legakker, door Johan Recalf van Fenema, ongedateerd. A is het te ontgronden gebied, de trekgraten, waarvan de bovenste laag aarde na de ontgroning op de middelste strook BB, de legakker, werd gedeponeerd. Na de turfwinning werd daarop hout gepoot.

inspecteren.⁸⁶ Volgens Kleijn was daar meer dan genoeg ruimte voor het repareren van de polderdijken, terwijl ook de grond daarvoor geschikt was.⁸⁷

De heer van Raamsdonk stipte nog een probleem aan. Bovendien konden legakkers, wanneer ze niet goed werden onderhouden of door het steken van turf te smal waren geworden wegspoelen. Hierdoor was het mogelijk dat percelen water zich aaneensluiten tot grote plassen. Van Son merkte op dat in het geval er aan de rentmeester een octrooi zou worden verleend, dit aan andere ingelanden onder dezelfde voorwaarden niet geweigerd kon worden en ‘dus krijgt den polder mettertijd een zee binnen en van buiten’, terwijl in het meest gunstige geval de helft van het land zou bestaan uit diepe sloten. De rentmeester verwees in zijn weerwoord naar de Zonzeelsepolder waar heel veel werd gemoerd, zowel onder Brabant als onder Holland, terwijl daar geen water als

⁸⁶ Zie voor de Verdrongen Waard van Zuid-Holland hoofdstuk 13.

⁸⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Verklaring van Kleijn (10 december 1746). Hij had een kaart gemaakt om aan te tonen dat de voorlanden ruim genoeg waren. Deze kaart werd door Van Fenema als bijlage bij zijn verweerschrift gevoegd.

Afb. 74 Zwetsloten (trekgaten) en legakkers (Turvery) in de polder de Oude Moer. Detail van een kaart van de polders rond Zwaluwe, anoniem, achttiende eeuw.

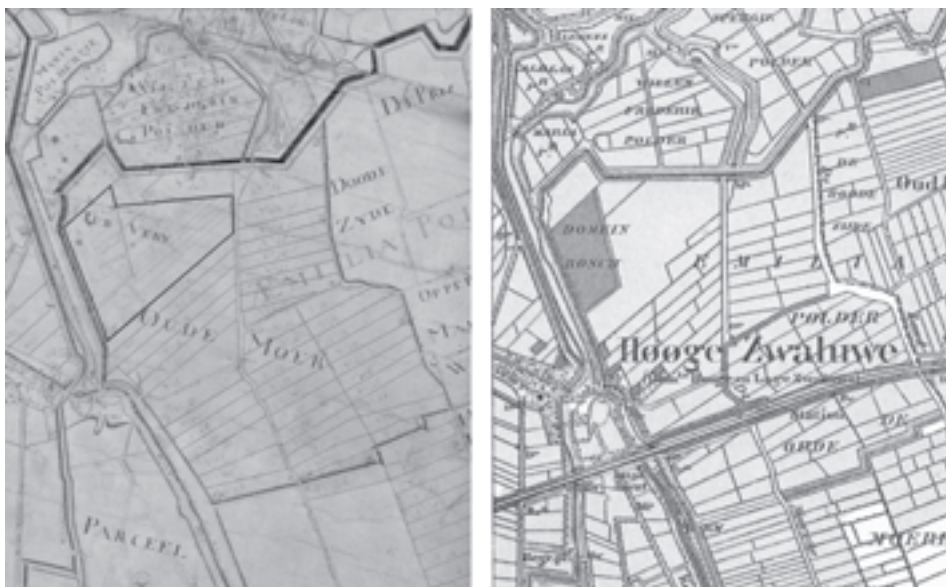
een zee was te zien. Het grootste water was vier à vijf roeden breed, de rest was land, riet, of houtgewas.⁸⁸ Bovendien zou bij de turfwinning in de Oude Moer de afvoer van overtollig water geen probleem zijn. Om overstroming te voorkomen was men in de achttiende eeuw verplicht rond het te ontmoeren gebied een ringdijk aan te leggen, maar dat was hier niet nodig omdat de te ontmoeren veenlanden binnen de bedijking van de Emiliapolder lagen.⁸⁹

Bovendien had het polderbestuur van de Emiliapolder een aantal jaren eerder in de zeedijk een nieuwe spuisluis aangelegd waardoor het mogelijk was om iedere dag twee maal bij eb het overvloedige water op een gecontroleerde manier naar het buitendijkse gebied af te voeren.⁹⁰ Hierdoor kon het water na het ontgronden geen schade aan de omliggende landerijen veroorzaken. Omdat de bovenste laag aarde niet nodig was voor het maken van een ring- of kadijk rondom de af te graven landen, was het moge-

⁸⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). De polder de Oude Moer en de Zonzeelse-polder werden van elkaar gescheiden door de Oudendijk.

⁸⁹ De polder de Oude Moer bestond in de achttiende eeuw nog voor driekwart uit domeingrond. Zie Van Ham, 'Bedijking', 165. Deze polder was 215 bunder en 343,5 roeden groot. De koning bezat hier 156 bunder en 342 roeden. De overige ingelanden bezaten 59 bunder en 1,5 roeden. Hij was er dus de belangrijkste ingeland.

⁹⁰ In een etmaal is het tweemaal eb en tweemaal vloed. De oude sluis lag in de Schenkeldijk en spuide het water in de haven van Hooge Zwaluwe. Zie Van Ham, 'Bedijking', 168-170. Een Schenkeldijk is een dijk die twee andere dijken dwars verbindt.

Afb. 75 Links de polder de Oude Moer met het (omlijnde) gebied waar turf werd gewonnen: de Turvery, en het dorp Hooge Zwaluwe. Detail van een kaart van de polders rond Zwaluwe, anoniem (kadaster), achttiende eeuw. Rechts het Domeinbosch dat ontstond na de turfwinning en het dorp Hooge Zwaluwe. Detail van een kaart van Geertruidenberg, anoniem, 1908.

lijk deze nu te gebruiken voor het verhogen van de legakkers.⁹¹ De rentmeester wilde de ontmoerde gronden met houtgewas beplanten zodat ze weer konden worden gebruikt en tevens geld opbrachten.⁹² Door hierop elzenhout te zetten was men in staat dit land weer in cultuur te brengen.⁹³ Bovendien zou het houtgewas het onmogelijk maken dat de legakkers door het water in de zwetsloten werden weggespoeld, zodat er geen plassen konden ontstaan. Dit functioneerde namelijk als een dam. De trekgraten kon men gebruiken als brede afwateringssloten.⁹⁴ Van Son merkte ad rem op, dat de rentmeester houtgewassen kon planten zonder zijn veenlanden te ontgronden. Hierin had Van Son natuurlijk gelijk, maar zonder ontmoeren geen turf en daar ging het Van Fenema tenslotte om. Dan blijkt dat de heer van Raamsdonk er niet veel vertrouwen in had dat de rentmeester de beplanting zou aanbrengen. Van Fenema interes-

⁹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Memorie van Van Fenema. Een ka- of kaaidijk is een smalle, lichte dijk.

⁹² NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746); NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747); Memorie van Van Fenema.

⁹³ Elzen kunnen heel goed tegen vochtige omgevingen en ze staan dan ook veelal langs waterkanten of op moerassige gronden en functioneert tevens als groenbemester. Zij kunnen met behulp van frankiabacteriën stikstof vastleggen uit de lucht (wortelknolsymbiose). Deze bacteriën bevinden zich in knolletjes aan de wortels. Wanneer ze sterven verrijken ze de grond. Het hout is zeer geschikt voor het snijden van houten lepels, schalen en andere producten. Onder water is elzenhout vrijwel onbeperkt houdbaar. Funderingspalen van elzenhout werden vroeger onder andere in Amsterdam gebruikt.

⁹⁴ Er moest verhinderd worden dat het water in de zwetsloten de legakkers afkaldden waardoor die in het water zouden verdwijnen.

seerde het niet dat Van Raamsdonk zo weinig waarde hechtte aan zijn toezegging om houtgewas te planten. Voor hem telde alleen dat de Gecommitteerde Raden aan hem en zijn woord zoveel krediet gaven als een eerlijk man van een rechtvaardige soeverein mocht verwachten. Nadat de vervening in de polder de Oude Moer was beëindigd ontstond daar een begroeiing die de naam Domeinbosch kreeg.⁹⁵ Het is dus niet uitgesloten dat de rentmeester hier inderdaad houtgewassen heeft geplant.

De betaling en afkoop van impost

Er werden door Van Son ook nog andere problemen aangestipt. Volgens hem zou het verlenen van een vergunning nadelig zijn voor de inning van de impost.⁹⁶ Van Son legde hiermee zijn vinger op de zere plek. De moermering in de polder de Oude Moer zou namelijk buiten de sluizen, dus buitendijks, plaatsvinden waar impost betaald moest worden. Deze imposten werden door de Staten van Holland verpacht en Van Son was een van de pachters. De inning ervan kon problematisch worden omdat het mogelijk was de turf die in de Oude Moer werd gewonnen naar onder andere Zeeland, Brabant en de Generaliteit te vervoeren zonder dat er schuren van de pachters van de impost werden gepasseerd.⁹⁷ De pachters waren namelijk niet in staat om alle passages te bezetten, zodat het eenvoudig was om de impost te ontduiken. De impostmeesters stelden dan ook dat de verkrijger van het octrooi [Van Fenema] de turf niet zonder betaling van impost mocht verkopen aan naburige provincies of aan de Generaliteit. Bij het niet nakomen van deze voorwaarde moest het octrooi worden ingetrokken.⁹⁸

Van Fenema gaf aan dat hij impost wilde betalen en stelde drie opties voor: de eerste optie was dat hij net zo'n octrooi ontving als de zes Hollandse dorpen in de Langstraat en met dezelfde voorwaarden.⁹⁹ Zo werd ieder jaar door de Staten van Holland een bedrag vastgesteld dat door deze dorpen betaald moest worden voor de afkoop van de impost.¹⁰⁰ Van Fenema stelde dat de hoogte van het bedrag dat hij diende te betalen dan wel in verhouding moest staan tot de opbrengst van de turf, die werd bepaald door de hoeveelheid en de kwaliteit ervan. De tweede optie was dat hij net zo veel voor de afkoop van de impost betaalde als vroeger aan de impostmeesters werd betaald door

⁹⁵ Zie ook Van Ham, 'Bedijking', 166. Zie afbeelding 75 (rechterkaart).

⁹⁶ Het kon aanleiding geven tot een verdere vermindering van de inkomsten uit de impost 'twelk alreede gelijk zij seggen seer in declien is'. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

⁹⁷ De impost op de ontgronding en de doorvaart was een gewestelijke belasting en werd door de Staten van Holland geheven op de consumptie, de ontgronding en de uitvoer van turf. Het vormde een belangrijke bron van inkomsten en het ontduiken daarvan werd dan ook streng gestraft. Zie Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 53.

⁹⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Memorie van de impostmeesters op de ontgronding en de doorvaart (z.d.). Het stuk werd geschreven naar aanleiding van het rekest van Van Fenema aan de Staten van Holland.

⁹⁹ Hoewel de Staten van Holland het buitendijks winnen van turf tegen een boete van 1.000 gulden hadden verboden, mocht een aantal dorpen in Zuid-Holland op die manier toch turf winnen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). De zes Hollandse dorpen in de Langstraat waren Besoijen, Raamsdonk, Groot-Waspik, 's-Grevelduin-Capelle, Sprang en 's Gravenmoer. Zie Latjens, *Wording*, 168.

¹⁰⁰ Bovendien verboden de Staten in hun besluit van 8 juni 1743 op straffe van 300 gulden het vervoer van turf naar plaatsen buiten het rechtsgebied van deze dorpen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

Daniel van Bodegem en Christiaan Swaens die in de Zwaluwen heel veel gronden hadden ontmoerd.¹⁰¹ De derde optie was dat er aan hem een octrooi werd verleend onder de voorwaarde dat hij vooraf met de pachters van de impost overeenkwam hoeveel hij voor de afkoop van de impost voor iedere morgen of bunder te ontmoeren grond ging betalen. Mochten de Staten van Holland volgens een van deze voorstellen het verzochte octrooi aan hem verlenen dan had dit volgens de rentmeester geen nadelig, maar een positief effect op de opbrengst van de impost.¹⁰²

Moernering vanwege veeziekten, slechte gronden en weinig inkomsten

De rentmeester had in zijn verzoek geschreven dat hij vanwege de slechte financiële toestand van de boeren in de Zwaluwen gronden in de polder de Oude Moer wilde ontmoeren.¹⁰³ In de jaren veertig en vijftig van de achttiende eeuw heersten er in de Republiek dierenziekten, vooral de runder- of veepest.¹⁰⁴ Ook de boeren en pachters van de Pruisische koning in de heerlijkheid Zwaluwen werden zwaar door de veepest getroffen. Zij hadden veel vee verloren en konden daarom hun beste weides en ook hun (slechte) veengronden niet meer als weidegrond gebruiken.¹⁰⁵ Door het gebrek aan vee bracht de polder de Oude Moer na aftrek van de lasten geen 'duijt revenuene' meer op, terwijl de lage moerlanden nu niet de beste waren om daarop vee te weiden. Bovendien konden deze natte gronden nooit geploegd worden, waardoor het niet mogelijk was hierop landbouwgewassen te verbouwen.¹⁰⁶ De Staten van Holland hadden al in 1715 opgemerkt dat de meeste gronden in de Emiliapolder van slechte kwaliteit waren en daarom het dijkschot en de verpondingen niet waard zouden zijn.¹⁰⁷ Voor Van Fenema reden om in de polder de Oude Moer een aantal van deze slechte veenlanden, die volgens hem goede turf konden opleveren, te ontmoeren.¹⁰⁸ Daarbij mocht uiteraard niemand worden benadeeld.¹⁰⁹ Zo brachten deze slechte gronden voor Frederik II toch nog wat geld op.¹¹⁰ Deze inkomsten wilde Frederik inbrengen bij de onderhan-

101 Uit de lijst van de impostmeesters zou blijken hoeveel zij van beiden hadden ontvangen. Deze lijst werd echter niet aangetroffen.

102 Het turfsteken bracht impost op. Later zal blijken dat de rentmeester de impost nooit heeft betaald.

103 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

104 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745); Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 284-285. Runderpest is een kwaadaardige, tyfeuze en snel verlopende besmettelijke ziekte onder het rundvee en andere herkauwende dieren. Deze ziekte wordt veroorzaakt door een virus. Vanwege de uitbraken van runderpest in de achttiende en negentiende eeuw werden opleidingen voor veeartsen gestart om de epidemieën onder controle te krijgen. In 1740 stierven ongeveer drie miljoen runderen in heel Europa aan het virus. Waren dieren eenmaal ziek dan gingen ze aan deze ziekte onherroepelijk dood.

105 De boeren moesten wel pacht hun blijven betalen. Omdat ze hier problemen mee hadden vroegen ze aan de Pruisische heer om kwijtschelding en vermindering van pacht. Hun verzoeken werden (gedeeltelijk) gehonoreerd. Zie ook hoofdstuk 8 en 14.

106 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747). De kwaliteit van de gewonnen turf bleek later niet zo goed te zijn.

107 Zie RAWB, 1542, WE, inv. 1, 1071, Octrooi SH voor vrijstelling betaling verpondingen (10 augustus 1715).

108 Zie voor de moernering in de Oude Moer Van Ham, 'Bedijking', 168-170.

109 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, 2r-3v, Rekest van Van Fenema aan SH (1746)

110 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 115, Von Ammon aan SH (28 december 1745).

Afb. 76 Polder de Oude Moer met het dorp Hooge Zwaluwe, Google Earth, 2009.

delingen over de verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe. Van Son vond het vreemd dat uit de gronden van de Pruisische koning weinig inkomsten werden gegenereerd. Dit kwam volgens Van Fenema omdat de Pruisische heer vanwege de grote sterfte van het rundvee vrijstellingen aan de boeren had moeten geven omdat zij de pacht niet (geheel) konden betalen. Tevens kregen zijn functionarissen in de Zwaluwen een genereus salaris.¹¹¹ Zoals wij later zullen zien zorgde de turfwinning bovendien voor werkgelegenheid.

Verklaringen van ingelanden uit de Emiliapolder

De rentmeester had van zijn verweerschrift veel werk gemaakt. Op verzoek van Van Fenema compareerde op 30 november en 9 december 1746 een zestal ingelanden van de Emiliapolder uit Made voor de schepenen van de stad Geertruidenberg om over de activiteiten van de heer van Raamsdonk een verklaring af te leggen. Uit deze getuigenverklaringen blijkt dat vijf van de zes ingelanden het rekest van de heer van Raams-

¹¹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

donk hadden getekend.¹¹² Tevens werd op verzoek van Van Fenema nog een viertal getuigen gehoord.¹¹³ Alle vier waren ingelanden van de Emiliapolder en woonachtig in Made. Deze getuigen hadden de vergadering van 19 maart 1746 over de moernering niet bijgewoond. Drie van hen waren ook niet aanwezig geweest op de vergadering van 2 mei 1746, de vierde weigerde deze vraag te beantwoorden. Eén ondervraagde had het rekest van Van Son ondertekend.¹¹⁴ Een aantal ingelanden van de polder de Oude Moer verklaarde op verzoek van de rentmeester dat men geen bezwaar had als de Pruisische koning daar ging moerneren. Deze verklaringen werden door Van Fenema als een bijlage bij zijn verweerschrift gevoegd.¹¹⁵

12.7 Vergunning voor de rentmeester van de Zwaluwen

Het lukte Van Son niet om te voorkomen dat er aan de rentmeester een vergunning werd verleend. Op 18 mei 1748 kreeg Van Fenema van de Staten van Holland uiteindelijk toestemming om de buitendijks gelegen veengronden in de Emiliapolder en de polder de Vierendelen in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe te ontmoeren, ‘doch dat voor het toekomende aan niemand enig diergelyk Octroy zal worden verleent’.¹¹⁶ De Pruisische koning heeft alleen in de Emiliapolder, in een deel van de Oude Moer, gemoerd.¹¹⁷ Ondank de door Van Son c.s. ingediende bezwaren, besloten de Staten van Holland aan Frederik II een octrooi te verlenen. Zo toonden de Staten dat zij genegen waren de Pruisische koning in staat te stellen om uit zijn domeinen alle mogelijk nut en voordeel te halen. De staten van Holland wilden blijkbaar Frederik II niet voor het

112 Zie bijlage 10. Zij hadden dat in goed vertrouwen gedaan zonder dat zij de tekst hadden gelezen of dat deze aan hen was voorgelezen. Allen verklaarden dat zij bij het polderbestuur nooit hun mening over de ontgroning hadden gegeven

113 Gerhard van Cleeff uit Zevenbergen, Gerrit Botbijn en Pieter Ardonne, beiden uit Lage Zwaluwe, verschenen op 4 januari 1747 als getuigen voor notaris Egbert Evert van Cleeff te Zevenbergen. Van Cleeff werd op 3 november 1744 door het Hof van Holland te Den Haag geadmitteerd en legde zijn eed af. Zie RAWB, o608, NoZ, nr. 18 Egbert Evert van Cleeff, 1744-1768. Hij wordt niet vermeld in het *Register notariorum* van Heersink e.a. Zij verklaarden in het bijzijn van twee getuigen dat zij op 2 januari 1747 in de herberg van Pieter Mulder te Made Adriaan Claasz. de Laat en Anthonij Jansz. Anemaet hadden ontmoet en gesproken. Daarna bezochten zij ook Gerrit Ligthart en Anthonij Jooren.

114 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 9, Attestatie (4 januari 1747). De Laat had getekend. Hij was ingeland van de Emiliapolder met ongeveer twintig morgen land.

115 Cornelia de Beer, weduwe van Corstiaan van Meel, uit Hooge Zwaluwe, Nicolaes Deli en Kommer Leendert Kommer, beiden uit de Helkant (onder Hooge Zwaluwe) en Jan Jacob Aerde uit Wagenberg, allen ingelanden van de polder de Oude Moer, verklaarden dat de landen van de Pruisische koning mochten worden ontgrond, mits men hierbij op een behoorlijke afstand van de zeedijk zou blijven en dat er voor de betaling van de dijkschotten waarborgen werden gesteld, en dat zij niet konden zien dat door deze ontmoering enig nadeel aan hun landen zou worden toegebracht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, nr. 9, Verklaringen van geen bezwaar (9 en 10 december 1746).

116 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748). Zie ook het *Groot Placaatboek* VII, 914-915. Volgens Von Ammon hadden de Staten van Holland nog geen vergunning aan Van Fenema afgegeven. Op 9 april 1749 schreef Von Ammon aan hen dat zij vanwege het belang dat Frederik II bij deze zaak had, zij zo snel mogelijk de vergunning moesten verlenen. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 134, Von Ammon aan SH (9 april 1749).

117 In de polder de Vierendelen was er nog geen drie bunder land te ontmoeren.

hoofd stoten. De Republiek was in die tijd nog verwickeld in de Oostenrijkse Successieoorlog. In deze oorlog steunde de Republiek Oostenrijk terwijl Frederik II zich had verbonden met Frankrijk. Frederik II was dus in feite een vijand van de Republiek. Dat de handeling van de koning zou kunnen worden uitgelegd als felonie had, zoals wij al eerder zagen, geen consequenties voor de koning. Dit gold ook voor het gegeven dat hij zijn lenen niet had laten verheffen. Zoals wij al eerder zagen is het niet uitgesloten dat de Staten geen sancties wilden toepassen omdat dit uit de tijd zou zijn. Ook betaalde Frederik II niet altijd zijn belasting. Toch lieten de Staten van Holland hem ongestoord in het bezit van zijn lenen. Zoals al eerder gezegd voerden zij ten aanzien van de machtige Pruisische koning een voorzichtige politiek om hem te vriend te houden.¹¹⁸

De rentmeester kreeg van de Staten van Holland de gevraagde vergunning, maar moest zich wel houden aan een groot aantal voorwaarden. Zo diende hij minimaal 30 roeden van de zeedijk te blijven en volgens artikel 21 van het plakkaat op het slagturven ten minste drie roeden van wegen, stegen en wateringen.¹¹⁹ Bij het uitvenen mochten er geen zwetten of zwetsloten ontstaan die breder waren dan twintig voeten. Dit om te voorkomen dat de legakkers in het water zouden verdwijnen en er zich plas-sen konden vormen. De legakkers die bleven liggen moesten minimaal twaalf voeten breed zijn. Hierop moest men de grond brengen die uitgeveend was en het jaar daarop diende men deze te beplanten met houtgewas, zoals ook door Van Fenema was voorgesteld. Voor het overige moest hij de plakken en ordonnances op het slagturven naleven.

Van Fenema mocht geen land gaan uitvenen voordat hij met het polderbestuur en het dorpsbestuur was overeengekomen hoeveel hij aan afkoop- of waarborgsommen voor de verpondingen, dijkschotten en andere lasten per bunder zou betalen. Bovendien moest hij deze daadwerkelijk vooraf hebben afgedragen op het gemene landskantoor, zoals was voorgeschreven in de resolutie van de Staten van Holland van 28 januari 1723. Het polderbestuur en het dorpsbestuur dienden daartoe eerst contact op te nemen met de Gecommitteerde Raden van Holland. Deze zouden de ontvanger-generaal of de particuliere ontvangers opdracht geven deze afkoopsommen te accepteren, zoals in deze resolutie was aangegeven.

De rentmeester, onder wiens toezicht en administratie de ontgronding geschiedde, moest indien nodig te allen tijde aan de pachter van de impost inzage geven in zijn administratie. Zo kon de pachter nagaan aan wie en hoeveel turf was verkocht en in rekening werd gebracht. De rentmeester had in zijn verzoek al aangegeven dat hij bereid was aan deze voorwaarde te voldoen. Tevens moest de hij van alle turf die hij produ-

¹¹⁸ Dit zagen we ook al in hoofdstuk 6, toen tijdens de erfeniskwestie (1702-1711) de Staten van Holland vanwege politieke belangen de vriendschap en het bondgenootschap met de grootvader van Frederik II, Frederik I, door toegevendheid in stand probeerden te houden. Zie Veenendaal (ed.), *Briefwisseling Heinsius II*, 118-119, Buys aan Anthonie Heinsius (22 maart 1703). Zie verder hoofdstuk 7.

¹¹⁹ Het grootste deel van het poldergebied van de Pruisische koning bestond uit lage veengronden die dichtbij de zeedijk lagen. Wanneer het veen tot de dijken en wegen werd afgegraven bestond de mogelijkheid dat de dijken wegens onvoldoende steun zouden verzakken waardoor de polder kon overstromen. Men spreekt van de zeedijk, dit vanwege de invloed van de zee via het Hollands Diep.

ceerde, verkocht en in rekening bracht, net als diegenen die binnendijs (binnen de sluizen) aan slagturven deden, de volledige impost van de ontgronding en de doorvaart van de turf betalen. Mocht dit niet worden nagekomen dan werd het octrooi ingetrokken.¹²⁰ Het dorpsbestuur diende jaarlijks aan de pachter van de impost, als zekerheidsstelling, een certificaat onder ede af te geven waarop moest staan hoeveel turf er in ieder jaar was geproduceerd en in het voorjaar op het veld stond, zodat de pachter in staat zou zijn een berekening te maken van de hoeveelheid tonnen turf.¹²¹ Sinds de verordening van 4 september 1559 gold in Holland de ton als standaardmaat voor de berekening van de impost.¹²²

De rentmeester diende het octrooi aan het polderbestuur van de Emiliapolder, aan het dorpsbestuur van de Zwaluwen en aan de pachters van de impost te tonen en moest aan hen tevens een goede kopie hiervan overhandigen zodat men kon toezien op de uitvoering van dit octrooi.¹²³ Deze voorwaarden werden door de Staten van Holland gesteld omdat zij in het algemeen geen vergunningen verleenden voor buitendijkse moertering.

De rentmeester komt de voorwaarden niet na

Zoals gezegd kreeg Van Fenema van de Staten van Holland op 18 mei 1748 zijn octrooi met strenge voorwaarden. Ondanks alle toezeggingen hield de rentmeester zich hier niet aan.¹²⁴ De rentmeester had voor de betaling van de dijkschotten van het te ontmoeren land alleen een stuk dijk als zekerheid gesteld.¹²⁵ In de polder de Oude Moer ging hij door met het turfsteken zonder er impost over te betalen, maar blijkbaar werd die door de Staten van Holland ook niet gevorderd.¹²⁶ Het is niet uitgesloten dat de Pruisische koning weigerde om ook deze gewestelijke belasting te betalen, maar er was hier ook wel wat voor te zeggen. De veenlaag in de polder de Oude Moer was niet

¹²⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Van Fenema aan GR (25 augustus 1747).

¹²¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7717, Schrijven behorende bij de *memorie van precautien*.

¹²² Ordonnantie van 4 september 1559 over: 'de impost opten turf: Is voors gelesen de geconcipeerde ordonnantie van den imposten op de turff ende is hierinne geadvyseert dat men sal houden gelijcke mate ende grootheyt van de manden of tonnen generalyck over Hollant ende ordonneren zal dat den aenbreng van den quantiteyt ende meenichte van dien sal staen aen den schippers die de voors turff vuyt voeren ende eedt daerop doen zullen in handen van den collecteurs'. Zie Cornelisse, *Energiemarkten*, 23. Het schijnt dat deze maat niet veel afweek van de zogenaamde grove ton van 210 à 222 liter.

¹²³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7660, Octrooi van SH (18 mei 1748). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, *Conditien van 't Octroij over het Turven*.

¹²⁴ De raden en rekenmeesters Pieter Benjamin de Beaufort en François Boemer van de Oranjes hadden wel vernomen dat de Staten van Holland de impost alsnog wilden gaan invorderen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 29-30. Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turverey op de Swaluwe* en nr. 20.

¹²⁵ De rentmeester had afgesproken dat hij pas ging ontmoeren als hij met het dorpsbestuur en het polderbestuur was overeengekomen wat hij per bunder zou betalen voor de afkoop van de verpondingen, dijkschotten en andere lasten en dat hij dit ook zou betalen.

¹²⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 29-30. Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turverey op de Swaluwe* en nr. 20.

erg dik, terwijl de daar gewonnen turf van geringe waarde was.¹²⁷ Deze was 1/3 minder waard dan de andere Hollandse turf. Omdat de volledige impost verschuldigd was moest er over de inkomsten van de turf meer dan 1/3 belasting worden betaald waardoor het uitmoeren verre van winstgevend was. Dit vanwege het verlies van de landen door de moertering waarop de lasten van de verpondingen en de dijkschotten altijd gevestigd bleven en de hoge arbeidskosten in verhouding met de lage opbrengst. Vanwege de hoge kosten om de turf te winnen zou er eigenlijk geregeld moeten worden dat er in verhouding minder impost betaald werd. Uit de rekeningen over 1748 tot en met 1752 bleek dat zonder het betalen van de imposten er al sprake was van een negatief saldo van 231 gulden, 12 stuivers en 10 penningen. Hierin waren wel de kosten van het bouwen van een turfschuur, die in 1754 nog in goede staat bleek te zijn, opgenomen.¹²⁸ Over 1753 bleek dat de inkomsten van de turfwinning 3.321 gulden, 5 stuivers en 8 penningen bedroegen. De uitgaven waren 2.493 gulden, 11 stuivers en 14 penningen. De netto opbrengst was dus 827 gulden 13 stuivers en 10 penningen. Er werden in dat jaar 6.410 tonnen turf geproduceerd.¹²⁹ De rentmeester betaalde in 1753 geen impost, maar van de zijde van Anna van Hannover werd blijkbaar aangenomen dat die in 1754, na de aankoop van Hooge en Lage Zwaluwe, wel betaald moest worden en dat er dan niets meer van de opbrengst zou overblijven. Voor 1754 werden de opbrengsten van turverij niet meer in de boekhouding opgenomen.¹³⁰

12.8 De moertering zorgt voor werk

Afgevraagd kan worden of het nog loonde om met de moertering door te gaan. Al in 1750 werd door de raad van Willem IV opgemerkt dat de opbrengst van de moertering in de polder de Oude Moer binnen een paar jaar zou ophouden, omdat dan al het veen was weggestoken.¹³¹ Vermoedelijk werd dit alles naar voren gebracht om een lagere prijs voor de Zwaluwen te kunnen bieden, want de turfwinning werd in 1754

¹²⁷ Er was in het verleden ook al turf gestoken.

¹²⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 30, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), De Turverij op de Swaluwe en nr. 20.

¹²⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Overzicht, nr. 1, punt 4 (22 mei 1754); *Ontfang en Uitgaaff pro 1753*. Een van de afnemers van turf was het dorpsbestuur. Voor de levering van één ton turf ten behoeve van het dorpshuis betaalde men acht stuivers. De kwaliteit van de turf werd niet aangegeven.

¹³⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, *Balance over het Project en Contra-Project van den Provisioneeelen Ontvangst en Uijtgaaf bij de Domeijnen op het Westland en de Swaluwen voor het Jaar 1754*, nr. 3. Het batig saldo over 1753 werd in de balans opgenomen met de opmerking 'vermits te vreezen is, dat den Impost zal moeten worden betaalt, en derhalven niets overschieten kunnen'.

¹³¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Charon de St. Germain aan Von Klinggraeffer (31 december 1750). Zie ook hoofdstuk 14. De raad van Willem IV schreef dit in verband met de verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe aan prinses Anna van Hannover. Blijkbaar om de door de Pruisische koning opgegeven buitengewone inkomsten te kunnen verlagen. Volgens de raad zou in de plaats van de te ontmoeren veenlanden een grote plas overblijven voor paling en andere vissen. Veenplassen konden voor de visvangst, maar ook voor vogelvangst en voor het snijden van riet gebruikt worden en een zekere pacht opbrengst voor de heer hebben.

door de Oranjes voortgezet.¹³² In 1777 verkocht men de turf onder andere aan de burgers in Hooge en Lage Zwaluwe.¹³³ In 1787 werd er in de polder de Oude Moer nog steeds aan turfwinning gedaan.¹³⁴ De opbrengsten waren blijkbaar toch voldoende om er mee verder te gaan.¹³⁵ De heer benoemde voor de turverij de opzichter over de arbeiders, de notitiehouder en lijstenformeerder, de pijlder van de dikte en opmeter van de op het veld liggende beslagen moer.¹³⁶ De turfwinning bood in 1754 werk aan 30 inwoners van de Zwaluwen. 'Alleen in Consideratie vallende, dat bijde 30 Inwoonderen opde Swaluwe daerinne arbeidende, eenig bestant komen te vinden'.¹³⁷ Het was een zeer arbeidsintensief proces. Alvorens de slag turf kon worden gestoken, werd eerst de bonkaarde door de bonkers, arbeiders in dagloon, verwijderd. Zij groeven de aarde tot op de moer af.¹³⁸ Daarna gingen andere arbeiders aan de slag die de moer uitdolven en bewerkten en de turf twaalf Rijnlandse duimen hoog op het legveld deponeerden.¹³⁹ Door de trappers/droogmakers werd de moer in de vereiste vorm gestoken, droogge maakt en in gemakkelijk te hanteren hopen opgeleverd.¹⁴⁰ De turftonder moest er op toezien dat de turf in de juiste hoeveelheden werd geleverd. Daarvoor gebruikte men geijkte tonnen en manden die door de turftonder werden beheerd en onderhouden.¹⁴¹

12.9 Slot

De Pruisische heer zou ook inkomsten uit de Zwaluwen kunnen halen via economische activiteiten. Sommige gebieden, zoals de Oude Moer in de Emiliapolder, hadden echter te slechte grond voor winstgevend agrarisch gebruik. Evenals elders in Holland bleef in zo'n geval niet veel anders over dan turfwinning eruit. En na verwijdering van het veen en drooglegging van het ontmoerde gebied de kans om via nieuwe pogingen de exploitatie te verbeteren.

¹³² Zij hadden goedkeuring van de Gecommitteerde Raden ontvangen om de turfwinning te continueren. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 31, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turverij op de Swaluwe* en nr. 20.

¹³³ De verkoop bracht een bedrag van 969 gulden en 10 stuivers op. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7867, 72v, *Rentmeestersrekening van 1777*.

¹³⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 106r, *Rentmeestersrekening van 1787*.

¹³⁵ De uitgaven voor de turfwinning bedroegen in 1787 1.114 gulden, 6 stuivers en 1 penning. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 106r-108r, *Rentmeestersrekening van 1787*.

¹³⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 686, folio 865 e.v., *Amptboek*, index tot ca. 1795. De opzichter zal waarschijnlijk de arbeiders hebben aangesteld.

¹³⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 31, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754), *De Turverij op de Swaluwe* en nr. 20.

¹³⁸ Zij kregen in 1787 twaalf stuivers per dag uitbetaald. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 106r, *Rentmeestersrekening van 1787*.

¹³⁹ Een Rijnlandse duim is 2,616 cm.

¹⁴⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7867, 104r-104v, *Rentmeestersrekening van 1777*.

¹⁴¹ De geswooren turftonder werd voor de schepenbank beëdigd. Hij verdiende in 1787 12,5 stuiver per 100 ton. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7878, 107r, *Rentmeestersrekening van 1787*. Zie voor *Ordre en Reglement op de turf ton binnen de Heerlijkheden van de Hooge en Lage Zwaluwen*: RAT, 2500, DZ, inv. 7, RB 1712-1751, 152v-156r (6 oktober 1738). Het reglement bestaat uit 16 artikelen.

De koning in Berlijn liet vanaf 1745 de verveningsactiviteiten ter plaatse geheel over aan zijn betrouwbare rentmeester Van Fenema, zo nodig geruggesteund door in Holland of Kleef aanwezige functionarissen. Zo bleven de lijnen geleidelijk aan tamelijk kort. Van Fenema moest volgens de Hollandse regels voor de turfwinning een octrooi van de Staten van Holland bemachtigen. In zulke octrooien werd de aanvrager niet alleen toestemming tot vervening gegeven maar tegelijk een aantal beperkingen opgelegd evenals betaling van impost aan de Staten. Het ging Van Fenema hier om natte vervening die voor omwonenden en particuliere grondbezitters risico's zouden kunnen opleveren, onder andere de kans op ondermijning van de omringende dijken. Zulke risico's werden door sommige naburige gezagsdragers ook wel gebruikt om toekenning van een octrooi te voorkomen. Ook in dit geval bleef zulke tegenwerking niet uit, hier door de ambachtsheer van Raamsdonk, Van Son. Niettemin kreeg Van Fenema zijn octrooi, zelfs hoewel terzelfder tijd de Pruisische koning tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog de bondgenoot van Frankrijk, de vijand van de Republiek, was. Opnieuw toonde Holland meegaandheid, wat des te gemakkelijker kon omdat het leenstelsel almaar verzwakte. De vervening kon beginnen. Deze bezorgde de heer echter minder winst dan gehoopt, omdat de kwaliteit van de turf slecht bleek te zijn. Het is niet duidelijk of Van Fenema op grond hiervan weigerde om aan de Staten de impost te betalen, of dat hierachter een al eerder gesignaleerde algemene Pruisische afwijzing van belastingbetaling schuilging. Intussen leverde toch ook de slechte turf de Pruisische koning inkomsten op.

13 Problemen over het recht op opkomende platen

De Tongplaat

Inleiding

In 1745 ontstond er een geschil tussen de Staten van Holland en Frederik II in zijn hoedanigheid van heer van Hooge en Lage Zwaluwe over het recht op opkomende gronden, in het bijzonder de Tongplaat, in de Verdrongen Waard. Beide partijen maakten aanspraak op zulke platen. In de kwestie Tongplaat speelden duidelijke belangen, namelijk de mogelijkheid tot verpachting ervan en de inkomsten daaruit. Er waren belangrijke rollen weggelegd voor drie functionarissen in Pruisische dienst die wij al eerder ontmoetten: Van Fenema, rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe, Von Ammon, Pruisisch resident te Den Haag en Rappard, krijgs- en domeinraad te Kleef. Voor de Staten van Holland waren dat de drie functionarissen Hugo Eelbo uit Dordrecht, rentmeester-generaal bij de Domeinen van Zuid-Holland en van de landen van Heusden¹, François van Limborch, advocaat fiscaal, werkzaam bij Gecommitteerde Raden, en secretaris Willem Buys.² Beide partijen gingen terug in de geschiedenis om hun aanspraken met relevante gegevens te kunnen onderbouwen. Wij kijken met hen mee terug.

1 De geschiedenis van de Verdrongen Waard van Zuid-Holland

De Verdrongen Waard van Zuid-Holland ontstond nadat de Grote of Zuid-Hollandse Waard in de vijftiende eeuw door overstromingen grotendeels onder water was verdwenen. De Grote of Zuid-Hollandse Waard, die ongeveer lag tussen Dordrecht en Geertruidenberg, stond voordien bekend om zijn korenlanden en werd daarom zelfs de graanschuur van Holland genoemd. Als gevolg van de eerste St. Elisabethsvloed, die plaatsvond in de nacht van 18 en 19 november 1421, en de tweede in 1422 werd een groot deel van dit gebied overstroomd.³ Het jaar daarop, in 1423, werd het gebied opnieuw getroffen door rivieroverstromingen. Na een nieuwe stormvloed in 1424 werd

¹ In dit boek kortweg de Domeinen genoemd.

² Buys was secretaris eerste rang van de Staten van Holland. Hij overleed in 1749. Van Limborch was van 1734 tot zijn overlijden in 1765 advocaat-fiscaal civiel van de Hoge Raad van Holland en advocaat-fiscaal civiel en procureur-generaal civiel van het Hof van Holland. Hij was ook leenman bij de Leen- en Registerkamer van Holland.

³ Op 19 november 1404 zou de eerste St. Elisabethsvloed al hebben plaatsgevonden. Zie Fockema Andreae, 'Zuid-Hollandse watersnoden', 9. Fockema Andreae geeft ook een overzicht van watersnoden. De St. Elisabethsvloed werd genoemd naar Elisabeth van Thüringen (1207-19 november 1231). Zij werd in 1235 door paus Gregorius IX heilig verklaard. Zie voor stormvloeden en rivieroverstromingen Gottschalk, *Stormvloeden*.

de Grote of Zuid-Hollandse Waard opgeheven. Er was een binnensee ontstaan, de Verdrongen Waard van Zuid-Holland, die onder invloed stond van rivierwater en getijden. Dit watergebied strekte zich uit over de ondergelopen gronden van onder andere de heerlijkheden en ambachten Geertruidenberg, Drimmelen, Standhazen, Almonde, Dubbelmonde, de Zwaluwen en Twintighoeven. Het noordelijke gedeelte van de heerlijkheid van de Zwaluwen veranderde grotendeels in water. In deze periode werd de basis gevormd voor de Biesbosch, ook wel het Bergse Veld genoemd.⁴ Door deze overstromingen ging de geografische eenheid van Holland verloren. Delen van het gewest waren nu gelokaliseerd op het eiland van Dordrecht, in de Alblasserwaard, in de Riederwaard en in de Zwijndrechtse Waard. De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe kwam ten zuiden van de Biesbosch te liggen.⁵ Niet alleen dorpen en (ambachts)heerlijkheden verdwenen, maar ook de daaraan verbonden rechten. Bovendien waren de eigendomsverhoudingen niet duidelijk meer en waren de grenzen tussen de verschillende gebieden, heerlijkheden, dorpen en die tussen de gebieden van de grafelijkheid en de Oranjes verdwenen. Van oudsher vormde de Oude Maas, die dwars door de Grote of Zuid-Hollandse Waard had gelopen, de grens tussen de bezittingen van de Hollandse graven en de Bredase Nassaus. De bedding van de Oude Maas en ook die van enkele andere rivieren waren onder het water verdwenen. Deze rivieren konden niet meer gebruikt worden als grens tussen de diverse heerlijkheden, dorpen en gebieden of om daarvan grenzen af te leiden.

De Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen, kortweg de Domeinen, was belast met het beheer van de domeinen die in het bezit van de graaf van Holland waren en na de Tachtigjarige Oorlog⁶ in het bezit kwamen van de Staten van Holland. Nadat in de jaren 1720-1727 veel domeinen op veilingen waren verkocht, werd de grafelijkheidskamer in 1728 opgeheven.⁷ In genoemd jaar ging het beheer van de overgebleven domeinen over op de Gecommitteerde Raden. De domeinrekeningen werden afgehoord door de Rekenkamer ter Auditie. De Raden bestonden uit gedeputeerden van de Staten van Holland en West-Friesland. Zij voerden de 'opper directie' over de domeinen van de Staten van Holland.⁸

Beheer van de visserijen in de Verdrongen Waard vanaf 1580

Het overstroomde gebied werd verlaten en de oorspronkelijke bewoners en eigenaren lieten het meestal na om rechten op hun eigendommen te laten gelden. Niet alleen

4 Een groot deel van het grondgebied van de heerlijkheid Geertruidenberg bestond uit water. Geertruidenberg lag toen als een eiland in het water vandaar wellicht de naam Bergse Veld. In 1994 werd de Biesbosch een nationaal park, het Nationaal Park de Biesbosch, en is sindsdien een beschermd natuurgebied. De Biesbosch bestaat uit de Hollandse en de Brabantse Biesbosch.

5 Van Ham, 'Ontstaan door strijd', 34.

6 In 1559 was het eerste georganiseerde verzet en wel door de hoge adel tegen het nieuwe Habsburgse bestuur in de Nederlanden, na Philips' vertrek naar Spanje. Zie Groenveld e.a., *Oorlog*, 74.

7 Zie hoofdstuk 7.

8 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan Rappard (14 november 1749).

Afb. 77 De Sint Elisabethsvloed op 18-19 november 1421. Twee vleugels van een altaarstuk gewijd aan de heilige Elisabeth, anoniem, circa 1500.

waren hun ondergelopen landen moeilijk terug te vinden, maar ook leverden ze vrijwel niets meer op. Er werd bijna honderd jaar nauwelijks naar deze verdronken landen omgekeken.⁹ Toen flora en fauna zich in dit watergebied geleidelijk aan weer begonnen te ontwikkelen kwam hier verandering in. Men ging er met veel succes de visserij beoefenen. Er werden onder andere snoek, karper, baars, blik, zalm, elft en steur gevangen. De stad Geertruidenberg ontwikkelde zich al snel als een marktplaats van riviervis. Niet alleen de verkoop van vis bracht veel geld op, maar ook de verpachting van de visserij. De visserij in de Verdronken Waard vormde een belangrijke inkomstenbron van de Oranjes. Het beheer hiervan werd door hun rentmeesters gedaan. Tot 1580 viel het beheer van de visserijen in de Verdronken Waard onder de verantwoordelijkheid van de rentmeester van Oosterhout. Vanaf 1580 kwam het beheer van de visserij in het gebied van de ambachtsheerlijkheid Twintighoeven, en Klein Waspik onder de verantwoordelijkheid van de rentmeester van de Zwaluwen.¹⁰ Het grote visserijgebied van de ambachten Almonde, Dubbelmonde, Standhazen en Drimmelen werd vanaf die tijd beheerd door de rentmeester van Geertruidenberg. De inkomsten en uitgaven met betrekking tot de visserijen in de Verdronken Waard aan de zuidzijde van de Oude Maas werden in de rekeningen van Geertruidenberg opgenomen.¹¹ De rentmeester van Geertruidenberg beheerde zo een belangrijk deel van de visserijen in dit gebied.¹²

⁹ De aandacht was gericht op het voorkomen van een tweede catastrofe. Van Ham, *Grote Waard*, 48.

¹⁰ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 194. Zie hoofdstuk 8.

¹¹ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 195 en 303-304.

¹² Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 194. Zie Drossaers, *Archief I*, 115-121.

De grafelijkheid van Holland legitimeert het in gebruik nemen van opkomende platen en gorzen

Geleidelijk aan begonnen delen van het gebied weer boven water te komen. Door rivieren werd sediment aangevoerd waardoor in de loop van jaren aanwassen (gorzen) en opwassen (zandplaten) werden gevormd. Een aanwas is een vergroting tengevolge van aanslibbing of aanspoeling. Een opwas is aangewonnen grond die in het water is opgekomen. De zandplaten vormden een zeer geschikt milieu voor allerlei soorten biezten. Ze werden door de grafelijkheid van Holland in gebruik genomen, beplant met biezten, verpacht, bedijkt of verkocht. Om dit handelen te kunnen legitimeren werden door de grafelijkheid van Holland twee soorten overstromingen onderscheiden.

Ten eerste de kleine overstromingen. In het geval van een kleine overstroming waarbij de landen intact bleven, kregen de ingelanden opdracht hun landen weer te bedijken. Werd dit niet uitgevoerd, dan dienden de heren van de overstroomde gebieden dit te doen. Waren ook zij nalatig dan vervielen deze gronden aan de graven van Holland. Een voorbeeld hiervan is de polder de Riederwaard. In de nacht van 9 oktober 1375 (St. Victorsnacht) ging de Riederwaard met de nederzettingen Ridderkerk, Pendrecht, Donkersloot en Rhooen door een overstroming verloren.¹³ Het was niet meer mogelijk om het gehele gebied te bedijken. Om te voorkomen dat de Riederwaard onbedijkt zou blijven liggen, gebod de graaf van Holland, Albrecht van Beieren, dat iedere ambachtsheer in de Riederwaard samen met zijn onderdanen de landen zou bedijken. Indien een ambachtsheer zijn ambacht verliet, dan wilde de graaf van Holland dit ambacht zelf aanvaarden en laten bedijken volgens het in dat gebied geldende landrecht.¹⁴

Ten tweede de grote overstromingen. Wanneer landen door de zee of andere grote waterstromen werden geïnuundeerd en tien jaar zo bleven liggen, dan vervielen deze aan de grafelijkheid. Wanneer landen door het slibben weer opkwamen waren dat niet meer de oude landen die vergaan waren, maar nieuwe en onbeheerde die toevielen aan de grafelijkheid.¹⁵ Dit zou van toepassing zijn op de overstroomde landen in de Grote of Zuid-Hollandse Waard. Het gebied werd door de oude ingelanden of de ambachtsheren niet herbedijkt, maar was 'rijdende en vloeiende, en met alle de nae bij geleegeen waateren en vlooden ter opene Zee toe, gemeen [...] gebleeven'.¹⁶ In haar plakaten van 4 juni 1516 en 23 juli 1522 verbood de grafelijkheid van Holland om visserijen, aanwassen of nieuwe opkomende gronden in de Verdronken Waard in bezit of in gebruik te nemen. Degenen die deze al in bezit hadden genomen werden in de plakaten van onder andere 22 mei 1559 en 8 juni 1654 gelast hun eigendomsbewijzen aan een daartoe

¹³ Van Ham, *Grote Waard*, 29.

¹⁴ Buisman, *Duizendjaar*, II, 253, 264-265. Door het onderlopen van de Riederwaard kon de zee tot in de omgeving van Dordrecht doordringen. De Riederwaard werd in de loop van de zestiende eeuw herbedijkt als het eiland IJsselmonde. Zie ook Van de Ven (ed.), *Laagland*, 92. Het (middeleeuwse) landrecht kon gelden voor een gebied, een gewest of een land. Het werd in de negentiende eeuw afgeschaft.

¹⁵ Zie Bort, *Ses Tractaten*, 698, nr. 47-48.

¹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 2-5, Deductie van SH (z.d.).

benoemde commissaris te tonen.¹⁷ Over de aanspraken op de platen en gorzen in de Verdrongen Waard werd eeuwenlang getwist.¹⁸

Twee onderzoeken naar de aanspraken op visserij en aan- en opwassen

De toenmalige graaf van Holland, Karel V, wilde in 1516 voorgoed af van deze al dan niet vermeende rechten. Hij meldde dat de visserijen en de opkomende gronden die door niemand in bezit werden genomen aan hem als graaf van Holland toevielen. Op 25 april 1516 stelde hij een tijdelijke commissie, de Commissie op de Verdrongen Waard van Zuid-Holland, in. Deze commissie, bestaande uit enkele raadslieden van de graaf: Jasper Lievensz, de onderbaljuw van Zuid-Holland Pieter Schoeck en de commissaris van de rekenkamer Pieter Hanneman, kreeg opdracht om in Dordrecht en in de dorpen van Zuid-Holland zich te laten informeren, de situatie ter plaatse op te nemen en hiervan een proces verbaal op te maken. Er diende onderzocht en geïnventariseerd te worden wie aanspraak kon maken op de visserij en op de aan- en opwassen in de Verdrongen Waard. Iedereen die dacht dit te kunnen moest dit binnen een termijn van twee maanden schriftelijk aan de onderzoekscommissie bewijzen. Kon men dit niet dan zouden de eigendomsrechten op de graaf van Holland overgaan. Een groot aantal personen gaf aan de oproep gehoor. Velen claimden echter hun rechten zonder daar rechtsgeldige bewijzen voor te hebben.¹⁹ Met deze eerste inventarisatie kon de grafelijkheid blijkbaar niet veel beginnen. Dit had ook te maken met de complexe situatie in de Verdrongen Waard. Dit gebied bestond namelijk uit land dat niet overstroomd was, verdrongen land dat door aan- en opslibbing weer opgekomen was, en uit land dat nog steeds onder water stond en waarop werd gevist.²⁰

De graaf ondernam in 1520 een nieuwe poging. In zijn brief van 17 maart 1520 schreef Karel V dat hij door het onrechtmatig gebruik van aanwassen en visserijen ernstig werd benadeeld. Deze aanwassen en visserijen moesten worden teruggebracht in het bezit van de landsheerlijkheid zodat ze opnieuw konden worden verhuurd of verpacht. Er zouden juridische maatregelen worden genomen tegen hen die zich hiertegen verzetten. Deze maatregel had echter geen betrekking op de Hollandse aanwassen en de visserijen ten zuiden van de Maas, in de heerlijkheden die Hendrik III van Nassau, heer van Breda, van hem in leen had.²¹ In de instructie van 25 maart 1520 voor Hendrik van Nassau herhaalde de graaf van Holland deze uitzondering.²² De graaf liet een onderzoekscommissie instellen bestaande uit Frederik van Renesse en Jasper Lievensz, twee van zijn raadsheren, Vincent Cornelisz, meester van de rekeningen, Jacob Stalpaert, procureur-generaal van het Hof van Holland, en Cornelis Anthonisz., secre-

¹⁷ Bort, *Ses Tractaten*, 698, nr. 49 en 51.

¹⁸ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassaue Domeinraad*, 300. Zie ook Martens, *Zalmvisserij*, 50 e.v.

¹⁹ Op het wederrechtelijk in bezit nemen van land stonden zware straffen. Zie Van Ham, *Grote Waard*, 48-49. Er wordt door hem niet genoemd welke straffen dat waren.

²⁰ Van Engen, 'Om te weten', 75-77.

²¹ Van Engen, 'Om te weten', 77. Zie Wikaart e.a., *Onderzoekscommissie*, 129-130.

²² Wikaart e.a., *Onderzoekscommissie*, 132.

Afb. 78 Keizer Maximiliaan met zijn familie. Van links naar rechts keizer Maximiliaan met zijn zoon Philips de Goede, zijn vrouw Maria van Bourgondië, zijn kleinzonen Ferdinand I en Karel V, en Lodewijk II van Hongarije, de echtgenoot van zijn kleindochter Maria van Oostenrijk, door Bernhard Strigel, eerste kwart van de zestiende eeuw.

taris van het Hof van Holland. Op 21 juni 1521 startten zij hun onderzoek om te achterhalen binnen welk gebied men recht had om de visserijen te beoefenen en tevens aanspraak kon maken op de op- en aanwassen.²³ Door het verhoren van getuigen wilde men komen tot een reconstructie van hoe het voorheen was geweest. Deze verhoren werden op schrift gesteld.²⁴

Reconstructie van de situatie van vóór de St. Elisabethsvloed

Omdat de grenzen tussen het gebied van de grafelijkheid en van de prins van Oranje in de Verdrongen Waard niet duidelijk waren, ontstonden er tussen beide partijen af en toe problemen over de aanspraken op de visserijrechten. Karel V, en de toenmalige prins van Oranje, René de Chalon, troffen in 1542 een voorlopige regeling waarin de grenzen van het gebied waar zij mochten vissen werden vastgesteld.²⁵ In 1560 werd op

²³ Van Engen, 'Om te weten', 78.

²⁴ NA, 3.01.27.01, RDH, inv. 740a, Proces-verbaal commissarissen.

²⁵ Dit gebeurde met betrekking tot de grenzen van de visserijen van de graaf van Holland onder het gebied van de ambachtsheerlijkheid van Wieldrecht, en die van de prins van Oranje als heer van Niervaart of Klundert. Toen werd besloten de grens tussen Wieldrecht, dat ten oosten aan de graaf behoorde, en Twintighoeven, dat ten wes-

Afb. 79 Kaart van de Verdrongen Zuid-Hollandse Waard behorende bij het verbaal van de commissarissen betreffende de bepaling van de grenzen van de visserijen van de grafelijkheid van Holland en de prins van Oranje gehouden in augustus 1560. Geauthentiseerd door de commissarissen Arnout Sasbout, Reinier Moens (Moons) en Gerard van Renoy. Kaart gemaakt door Pieter Sluijter, 1560.

verzoek van Willem I van Oranje, vanwege problemen over de visserijen tussen hem en de grafelijkheid, getracht het tracé van de Oude Maas tussen Kloosteroord en Maasdam, van vóór de St. Elisabethsvloed vast te stellen.²⁶ De prins wilde weten waar de limieten lagen van zijn heerlijkheden Drimmelen, Standhazen, Almonde, Dubbelmonde en Twintighoeven.²⁷

ten aan de prins toekwam, in zijn geheel te laten, tot beeter informatie. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 8-9, Deductie van SH (z.d.).

²⁶ Vanwege problemen tussen de grafelijkheid en de prins van Oranje werd er over de visserij in de Verdrongen Waard een proces gevoerd. Zie Drossaers, *Archief I*, 120.

²⁷ Dubbelmonde lag tegenover de monding van de rivier de Dubbel en aan de zuidelijke over van de Maas. Van dit ambacht bleef na de St. Elisabethsvloed niets over dan water. In het oosten lag Almonde, ten zuiden van de Zwaluwen, en in het westen Twintighoeven. Vóór de St. Elisabethsvloed was Almonde een uitgestrekte heerlijkheid. In het oosten begrensd door Hoekenesse en Standhazen, in het zuiden door Drimmelen, in het westen door Dubbelmonde en in het noorden door de Maas. Ook Standhazen verdween onder het water. Standhazen had samen met Drimmelen één dorpsbestuur. Het ambacht Twintighoeven, gelegen ten zuiden van de Maas, was eveneens als gevolg van de St. Elisabethsvloed overstroomd. De op- en aanwassen werden in 1660 voorzien van een winterdijk, zodat het gebied weer geëxploiteerd kon worden.

gegeven en wel naar het noorden tot halverwege de Oude Maas. Het zou gaan om een voorlopige grensvaststelling totdat er een betere zou worden gemaakt.³³ De halve (het midden van de) Oude Maas gaf ook de grens aan tussen de gebieden van de graaf van Holland en die van de prins van Oranje. Die ten noorden van de halve Oude Maas waren van de graaf en die ten zuiden van de prins.³⁴ De graaf van Holland was het met de vaststelling van de halve Maas niet eens, omdat hij aanspraak maakte op onder andere de aanwassen aan de zuidzijde van de Oude Maas die door de prins van Oranje werden gecompeteerd. Daarom werd door de toenmalige procureur-generaal van Holland tegen deze grensvaststelling geprotesteerd.³⁵

In 1633 problemen over op- en aanwassen

Pas in 1633 was er weer sprake van moeilijkheden tussen de grafelijkheid van Holland en de Oranjes. Het ging hierbij over de ten zuiden van de gereconstrueerde Oude Maas opgekomen en nog opkomende op- en aanwassen in de Verdrongen Waard. Wanneer deze boven water kwamen werden ze door de grafelijkheid in bezit genomen, verpacht of verkocht. Hierover later meer. Ook de Oranjes, in hun hoedanigheid van leenman van de graaf van Holland, maakten aanspraak op deze gronden. Er werd voor het Hof van Holland hierover een proces gevoerd.³⁶ Uiteindelijk werd op 28 november 1657 door het Hof vonnis gewezen. De grafelijkheid werd door het Hof van Holland in zijn 'possessie vel quasi' [als het ware een bezit] gesteld van alle opkomende landen, slikken en aanwassen, gelegen in de Verdrongen Waard van Zuid-Holland, bij de stad Dordrecht, tot het oosten van het Nieuwediep of de Kille. Ook van alle verdere opkomende gronden gelegen ten zuiden, ten zuidoosten en ten oosten van de ambachten De Mijl en Dubbeldam, tot de Amer en het Hollands Diep.³⁷ Het is volstrekt onduidelijk of de uitspraak van het Hof van Holland ook betrekking had op het gebied tot aan de tegenoverliggende kusten.

33 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752). Ook Gecommitteerde Raden schreven dit, maar zij voegden er nog aan toe totdat niet alleen de grenzen van Twintighoeven en Wieldrecht beter bepaald zouden moeten worden, maar ook in de toekomst, voor zover dit mogelijk was, de loop van de halve Maas. Zo weinig zekerheid had men blijkbaar ten aanzien van de grenzen en de gronden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 9-10, Deductie van SH (z.d.). De grenzen tussen de heerlijkheden en domeinen van de Staten van Holland en die van de prins van Oranje werden door twee gezworen landmeesters van Holland, Jan van der Linden namens de Staten en Pieter Kleijn namens de raden van de prins, opnieuw bekeken. In hun verbaal van 19 februari 1757 maakten zij melding van hun verrichtingen en bevindingen. De grenzen van de limietscheiding uit 1561 werden als definitief aangewezen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, 3, Deductie van de prins van Oranje (1766).

34 NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, 1-2, Deductie van de prins van Oranje (1766).

35 Dit protest werd door de procureur-generaal van Holland eerst mondeling bij de commissarissen en later schriftelijk in de Rekenkamer van Holland kenbaar gemaakt. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 10-11, Deductie van SH (z.d.). De uitkomst is niet bekend. In de eerste helft van de zeventiende eeuw hield men zich bezig met het bepalen van de grens tussen Twintighoeven en Wieldrecht. Zie verder NA, 1.08.11, ND, inv. 7651.

36 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Processtukken van HH. Zie voor de geschillen over de limietscheiding in de Verdrongen Waard onder Twintighoeven en de Tongplaat: NA, 1.08.11, ND, inv. 7654.

37 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Processtukken en uitspraak vonnis HH (28 november 1657); Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema (z.d.).

Afb. 81 De Tongsteek. Detail van een kaart van alle opkomende gronden en visserijen in de Zuid-Hollandse Waard, met de grenzen tussen de domeinen van de prins van Oranje en de grafelijkheid, door J. Kleijn, 1747. Kopie van een kaart uit 1620 vervaardigd door Jacob Jan Symonsz.

13.2 De verpachting van de biezen op de Tongplaat met toestemming van de Nassause Domeinraad

Zoals al in de inleiding werd gezegd ontstond tussen de Staten van Holland en de heer van Hooge en Lage Zwaluwe een geschil over het recht ten aanzien van de Tongplaat en andere platen.³⁸ Er was echter niemand die zeker wist of de Tongplaat binnen de Zwaluwse grenzen viel en niet binnen het gebied dat door de Domeinen werd beheerd. Op de plaats waar eens de tongsteek was kwam de Tongplaat op. Het is onbekend wanneer deze plaat definitief is opgekomen. Volgens de rentmeester van de Zwaluwen, Van Fenema, zou dat al vele jaren geleden zijn gebeurd. Het zou zelfs algemeen bekend zijn en door aanvaardbare getuigen en authentieke documenten zijn

³⁸ Al in 1744 waren problemen ontstaan over een nieuw opgekomen plaat bij de haven van Lage Zwaluwe die door de Domeinen op 22 november 1743 was verpacht aan Leendert Cornelis Hofman voor twintig jaar tegen twintig gulden pacht per jaar. De pachter werd op 16 mei 1744 door functionarissen van de Pruisische koning van deze plaat geweerd. Rentmeester Van Fenema zou deze plaat aan enige personen uit Sliedrecht onder de hand hebben verpacht voor twintig jaar. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie met data verpachtingen; Eelbo aan GR (10 november 1745).

aangetoond. De plaat werd dan ook omschreven als een aloud bezit van de heer van de Zwaluwen, dus de prins van Oranje.³⁹ De rentmeester wilde hiermee voorkomen dat de Staten van Holland deze plaat zouden opeisen. Door de Staten werden nieuw opgekomen platen waarop nog door niemand aanspraak was gemaakt in bezit genomen. Tevens is in een ongedateerde en anonieme memorie te lezen dat de Tongplaat al lang door de grafelijkheid zou zijn beheerd. Deze plaat zou publiek en zonder enige oppositie zijn verpacht.⁴⁰ Dit werd echter pas in 1711 voor het eerst gedaan.⁴¹ In 1711 en 1712 werd het recht om op de Tongplaat biezen te plaatsen en te snijden door Adriaan Ane-maet, substituut-rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe, Twintighoeven en Klein Waspik, met toestemming van de Nassause Domeinraad, aan Jan de Visser en Floris Arent Hertogh verpacht.⁴² Deze pachters moesten ieder jaar in de Boerenpolder en de polder van het Kwistgeld in Lage Zwaluwe drie volle hoogaarzen met bieszoden steken om die op de Tongplaat ordelijk te planten.⁴³

Het planten van biezen was een eerste stap in het proces om een opkomende plaat te verstevigen, verder te laten groeien en in cultuur te brengen. De biezen zorgden ervoor dat de opslibbing van platen werd versneld. Zulke begroeiing dempt de golfbeweging van het water, waardoor de turbulentie hiervan afneemt en de oever nauwelijks te lijden heeft van afkalving. De in het water zwevende deeltjes kunnen gemakkelijker bezinken waardoor de sedimentlaag in dikte toeneemt. Ook houden de wortels van de biezen de grond vast.⁴⁴ Bij laag water vielen de platen dan gaandeweg droog.⁴⁵ Wanneer de plaat hoog was opgeslibd plantte men er riet en wilgen. Om te voorkomen dat de grienden te vaak overstromden werden er greppels, rabatten (keersluizen) en lage kaden aangelegd. Wanneer grienden door verdere opslibbing ongeschikt waren geworden voor wilgengroei werden ze bedijkt. De pachters plantten op de Tongplaat biezen die zij omstreeks juni sneden. Biezen konden van begin april tot midden augustus worden gesneden. De stengels van de biezen werden van oudsher gebruikt voor het matten van stoelen en voor het vervaardigen van vloermatten, manden en korven. Tevens kon men er houten vaten mee afdichten. Biezenkwekers plantten en oogstten de biezen met de hand, meestal op buitendijkse aanwassen en platen die als gevolg van

39 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 214, Pro memoria (z.d.). Van Fenema gaf hierin echter niet aan wanneer de plaat ontstaan was, waarschijnlijk wist hij dat ook niet.

40 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.).

41 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, Verklaring (onder ede) van Cornelis de Hertogh (Hartog) (7 mei 1746). Cornelis kwam uit Sliedrecht en was een zoon van Floris Arent Hertogh.

42 NA, 1.08.11, ND, inv. 4075, Extract domeinrekening Zwaluwen, nr. 1, Akte van autorisatie (4 juni 1711); Akte van approbatie (15 juni 1711). De substituut-rentmeester had op 7 juni 1711 de verpachting gedaan. De jaarlijkse pacht bedroeg twee gulden en tien stuivers. De Nassause Domeinraad deed in opdracht van de Staten-Generaal als executeurs-testamentair en met goedkeuring van de Staten van Holland het beheer over Twintighoeven en Klein Waspik. Zie voor de rentmeestersrekening over 1711 NA, 1.08.11, inv. 7843.

43 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 88r, Ane-maet aan Von Hymmen (12 november 1712). Een hoogaar is een klein zeilvaartuig met een hoog uit het water liggende boeg. Het werd vroeger gebruikt voor de visserij op rivieren, in de Zeeuwse wateren en voor het vletten van onder andere zand en grond.

44 Biezen kunnen tot op 1,5 meter diepte in het water groeien.

45 De biezencultuur speelde zich vroeger hoofdzakelijk af in de Biesbosch, langs de Oude Maas en in de IJssel-delta bij Genemuiden en Kampen.

getijdenbeweging afwisselend onder water liepen en droog vielen. Na het snijden werden de biezen in bossen opgebonden en met boten naar elders vervoerd om ze op kort gemaaide weides te laten drogen.

13.3 De biezen op de Tongplaat verpacht voor de Pruisische heer

Op 6 mei 1713 werd het recht om biezen te plaatsen en te snijden door de substituut-rentmeester van de Zwaluwen, Adriaan Anemaet, namens de Pruisische heer voor twaalf jaar aan Floris Arent Hertogh verpacht⁴⁶, die samen met Jan de Visser, zoals bleek, in 1711 en 1712 de plaat ook al had gepacht. Hertogh had al in 1712 een verzoek aan Frederik I gericht om de pacht met twintig jaar te verlengen.⁴⁷ De pachter was van mening dat er meer biezen zouden groeien wanneer doorgegaan werd met het jaarlijks planten hiervan. Dit deed men ook om de aanwas van de plaat te bevorderen. Hij stelde voor om ieder jaar twee volle schuiten met bieszoden op de plaat te zetten. Hertogh wilde twee gulden pacht per jaar betalen. Mocht blijken dat bij het aflopen van de pachttermijn de plaat aanmerkelijk groter was geworden dan zou hij meer betalen.⁴⁸ Vanwege een mogelijke grote aanwas van de plaat vond Anemaet de door Hertogh voorgestelde pachttermijn te lang.⁴⁹ Om te voorkomen dat men dan twintig jaar vast zou zitten aan een te lage pachtprijs gaf Anemaet de Pruisische koning het advies een pachttermijn van tien à twaalf jaar aan te houden.⁵⁰ Hiervoor moest de pachter jaarlijks tussen de twee en vijf gulden betalen. 'So veele ik oordeele die waerdigh te Sijn, op de plaet kan niet veel gegeven worden, ten ware merckelijk toenamen, waer van 't profijt t'eijnden de verpagte jaren sal komen ten behoeve van Sijne Con.e majt.', schreef de substituut-rentmeester aan Von Hymmen.⁵¹ Dan blijkt dat de substituut-rentmeester plannen had met deze plaat. Hij verpachtte niet alleen de Tongplaat om er biezen te generen, maar ook om deze plaat voor zijn Pruisische heer in bezit te kunnen nemen en dit deed hij ook.⁵² Hertogh werd in 1713 pachter van de Pruisische koning Frederik Willem I en betaalde nog steeds twee gulden en tien cent pacht.⁵³

⁴⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 4075, Extract domeinrekening Zwaluwen, nr. 2; BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 106v. In de archieven van de Nassause Domeinraad ontbreken de rentmeestersrekeningen vanaf 1712 tot 1754.

⁴⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 88v, Anemaet aan Von Hymmen (12 november 1712).

⁴⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 89, Hertogh aan Frederik I (29 juni 1712). Volgens Anemaet lag de Tongplaat in de Verdrongen Waard, tussen het Zuid en het Noord Diep. De plaat was van beide zijden van het vasteland gescheiden en lag ongeveer in het midden [van de Amer]. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 88r, Anemaet aan Von Hymmen (12 november 1712).

⁴⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 88r, Anemaet aan Von Hymmen (12 november 1712). Ook konden er in die tussentijd veranderingen zijn opgetreden. Anemaet geeft niet aan welke veranderingen dat konden zijn. Toen de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe werd verkocht was de Tongplaat 232,5 morgen groot. Zie NA, 1.08.11, ND, 3965, 32r, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754).

⁵⁰ Zie ook BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 106v.

⁵¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 88v, Anemaet aan Von Hymmen (12 november 1712).

⁵² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 88r, Anemaet aan Von Hymmen (12 november 1712).

⁵³ BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 106v. In 1713 en 1714

13.4 Verpachting in 1720 van de biezen door de Domeinen

Vanaf oktober 1720 werd het recht op de biezen door de Domeinen verpacht.⁵⁴ In 1719 overleed substituut-rentmeester en secretaris Anemaet, terwijl rentmeester Nicolaas Dierquens in 1720 werd opgevolgd door Anthoni Swaens, de zoon van Christiaan Swaens en Maria Swaens-Vivien. Ook overleed de pachter van de Pruisische koning, Hertogh.⁵⁵ Volgens Van Fenema had de opziener van de Domeinen van deze situatie gebruikgemaakt. De opziener zou tegen de rentmeester-generaal hebben verteld dat de Tongplaat niet alleen nieuw zou zijn opgekomen, maar ook nog door niemand in bezit was genomen. In dat geval viel de plaat toe aan de Staten van Holland.⁵⁶ De ‘nieuwen en Slegten Rentmeester’ van de Zwaluwen, Swaens, had door zijn onervarenheid en nalatigheid de opziener of de rentmeester-generaal in staat gesteld zich deze plaat toe te eigenen en daar de biezen te laten snijden zonder dat dit ooit op de rollen van de verpachtingen werd geplaatst. Van Pruisische zijde had men goede hoop dat de rentmeester-generaal of iemand anders zou inzien dat de Pruisische koning in zijn recht stond en dat men hem tevens van zijn zeer oude domein in rust en vrede zou laten genieten. Men uitte zelfs het dreigement dat de Pruisische koning anders genoodzaakt zou zijn zich ‘*quovis meliori modo*’ [zo goed mogelijk] te handhaven.⁵⁷ Toch werd vanaf die tijd het recht op de biezen door de Domeinen verpacht totdat rentmeester van de Zwaluwen, Johan Recalf van Fenema, in 1745 de Tongplaat voor de Pruisische koning opeiste.

werd de pacht door de rentmeester voor zijn Pruisische heer ontvangen. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 114v, Staat van verpachting. Zie voor 1716 tot 1720 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Staat van verpachting; GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 214, Pro memoria (z.d.). De gegevens voor 1715 ontbreken.

⁵⁴ Niet meer door de Nassause Domeinraad. De Staten van Holland gingen de plaat nu zelf exploiteren. Het beheer van deze goederen was door hen opgedragen aan de Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen (de Domeinen). Toen deze in 1728 werd opgeheven kwam het beheer onder Gecommitteerde Raden. De Tongplaat werd op 11 oktober 1720 voor 16 jaar verpacht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 46, Deductie van SH (z.d.). Volgens een andere bron werd deze plaat vanaf 25 december 1720 verpacht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie met data verpachtingen. Cornelis de Hartog verklaarde dat al in 1719 het recht op de biezen door de Domeinen in pacht werd gegeven. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, Verklaring (onder ede) van Cornelis de Hartog (7 mei 1746); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 214, Pro memoria (z.d.). De pacht van 1720 werd door de rentmeester Swaens nog in zijn rekening opgenomen. Zie BHIC, 423, CPR, inv. 1763, Rentmeestersrekening van Hooge en Lage Zwaluwe over 1720, 106v. Een reactie van de Staten-Generaal of de Nassause Domeinraad hierop is (nog) niet gevonden.

⁵⁵ Zie voor het overlijden van Anemaet: RAT, 2507, inv. 928-929, Kerkrekening van 1719 met bijlagen (21 september). Rentmeester Dierquens had het rentambt van Willem III gekregen als *douceur*. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Dierquens aan Frederik Willem I (19 april 1718). Hij werd in 1720 opgevolgd door Anthoni Swaens. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 48, 20-21, Dierquens aan Frederik Willem I (z.d.). De Pruisische gezant Meintertshagen ontving deze brief op 16 februari 1720. Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 54, *Summarische Designatie*.

⁵⁶ Zij namen ook andere nieuw opgekomen en nog opkomende platen in bezit om deze zelf te exploiteren.

⁵⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 214, Pro memoria (z.d.). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 11, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). Zie voor de reactie van de Staten van Holland: NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Deductie van SH (z.d.).

13.5 Aanspraak in 1745 door Frederik II op de Tongplaat

In de periode vóór 1743 bleef het rustig rond de Tongplaat. De plaat werd nog steeds door de Domeinen beheerd, maar daarna ging Van Fenema, rentmeester van de Zwaluwen, zich roeren.⁵⁸ In 1745 werd door de rentmeester, ‘quasi’ uit naam van de heer van Zwaluwe, aanspraak gemaakt op de Tongplaat. Tevens werden de gebruikers van de Tongplaat lastig gevallen en hun biezen vernietigd.⁵⁹ Al twee jaar eerder had Van Fenema de pachter van de Tongplaat weggejaagd, hij had toen niet verteld waarom hij dit had gedaan. De Staten van Holland besloten vanwege ‘De Majesteijt van hoogstgem. Heer Koning [Frederik II] en de belangen van de Republieq te dier tijd alle omzigtigheid in dezen vorderende’, niet, zoals gebruikelijke was, een proces te voeren tegen deze buitengewone handelwijze van de rentmeester.⁶⁰ Dat zij zo toegeeflijk waren had zeker te maken met de toenmalige oorlogssituatie. De Staten wilden bovendien moeilijkheden met de Pruisische koning, voorkomen. Zoals al eerder opgemerkt had Frederik II, de leenman van de Staten van Holland, tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog de kant van de vijand gekozen.⁶¹

In 1746 ontstonden opnieuw problemen nu over het weghalen van bieszoden op de Tongplaat door functionarissen in dienst van de heer van de Zwaluwen. Rentmeester-generaal van de Domeinen, Eelbo, die viel onder Gecommitteerde Raden, wilde van rentmeester Van Fenema vernemen of dit met zijn medeweten of in opdracht van hem was gebeurd. Hij stuurde landmeter Matthijs de Vries uit Dordrecht naar Hooge Zwaluwe om hem dit te vragen. Omdat De Vries de rentmeester niet thuis had aangetroffen, stuurde hij hem een brief voor het maken van een afspraak. Ook kon de rentmeester zijn vraag schriftelijk beantwoorden. Hij koos voor het laatste.⁶² Van Fenema schreef terug dat hij de bieszoden niet had geroofd, hij had ze gehaald omdat ze eigendom waren van zijn heer Frederik II.⁶³ Leendert Cornelis Hofman, de pachter van de Domeinen, besloot zijn biezen toch te gaan snijden. Om confrontaties met de rentmeester van de Zwaluwen zoveel mogelijk te vermijden wilde hij het karwei zo snel mogelijk afwerken. Van zijn voornemen stelde hij Eelbo op de hoogte. Omdat de rentmeester-generaal uit deze zaak ‘nog meerdere onheylen’ verwachtte informeerde hij bij Gecommitteerde Raden of hij Hofman het snijden moest verbieden of dat hij

⁵⁸ In een drietal advertenties in de *Leydse Courant* van 25 april, 17 juni en 24 juni 1743, werd de publieke verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe, Klein Waspijk, Twintighoeven (bij Dordrecht), heerlijke rechten, aanwassen, gorzen, alsmede een plaat bij Lage Zwaluwe aangekondigd. Met deze plaat zal waarschijnlijk de Tongplaat bedoeld zijn. Zie AvL, digitaal krantenarchief, *Leydse Courant*, LYC, 2. 1733-1776.

⁵⁹ De biezen van de Tongplaat werden in die tijd door Eelbo, raad en rentmeester-generaal van Zuid-Holland, verpacht.

⁶⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.).

⁶¹ Zie hoofdstuk 7.

⁶² GStA PK, II HA, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 12, De Vries aan Van Fenema (29 mei 1746). Eelbo was tevens burgemeester van Dordrecht. Hem werd op 8 december 1753 ontslag verleend als rentmeester-generaal. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 197, RSH 1754, 70 (9 januari).

⁶³ GStA PK, II HA, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 13, Van Fenema aan De Vries (7 juni 1746). Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (8 augustus 1747), De Tongplaat.

hem zijn gang kon laten gaan en af moest wachten hoe rentmeester Van Fenema daarop zou reageren.⁶⁴ Uiteindelijk werden de biezen zonder problemen door de pachter gesneden.⁶⁵ Door Zwaluwnaars werden wel drie of vier schuiten met pootgoed op de Tongplaat gebracht en geplant, maar Hofman had niet met hen gesproken.

Dit bleek echter stilte voor de storm te zijn want Eelbo kreeg daarna Van Fenema op bezoek. De rentmeester las een lastgeving van Frederik II voor dat niemand zonder toestemming van de koning op de Tongplaat biezen of andere gewassen mocht snijden en meenemen, omdat de plaat 'zijn Majesteijts eijgen goed' was. Eelbo wilde graag een kopie van deze lastgeving hebben. Toen hij hierom vroeg kreeg hij van Van Fenema te horen dat hij hem hierover nog zou schrijven. De rentmeester-generaal wist zich met deze situatie niet goed raad. Wat moest hij tegen de pachters zeggen en vooral wat diende de pachter van de Tongplaat te doen, want het verbod was expliciet tegen hem gericht.⁶⁶ Hij vroeg de Gecommitteerde Raden hoe hij in deze kwestie moest handelen. De Raden gaven aan Eelbo opdracht om het snijden van de gewassen te verbieden.⁶⁷ In 1747 werden in opdracht van de rentmeester van de Zwaluwen de biezen op de Tongplaat gesneden. Blijkbaar was Hofman, de pachter van de Domeinen, het hier niet mee eens. Hij ging zelfs tweemaal naar Den Haag om daar met commissarissen van Gecommitteerde Raden en Van Limborch over deze zaak te praten. Eelbo had hierover verder niets meer vernomen.⁶⁸ Het bezoek van stadhouder Willem IV, in gezelschap van onder andere Willem rijksgraaf Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht, aan Dordrecht bracht Eelbo op het idee om de stadhouder, een 'nabestaande' van Frederik II, te vragen of hij de kwestie wilde oplossen door middel van een minnelijk akkoord.⁶⁹

Remonstrantie van Van Fenema

Om de rechten van de Pruisische koning op de Tongplaat te bewijzen had Eelbo de rentmeester verzocht een bezwaarschrift bij hem in te dienen.⁷⁰ Van Fenema schreef

⁶⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Brief van Eelbo aan GR (14 juni 1746).

⁶⁵ Het is niet bekend of Hofman de biezen met of zonder toestemming van Gecommitteerde Raden heeft laten snijden.

⁶⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Brieven van Eelbo aan GR (6 juli 1746 en 7 juni 1747). Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (8 augustus 1747), De Tongplaat.

⁶⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan GR (18 juni 1749).

⁶⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (8 augustus 1747), De Tongplaat; Eelbo aan Van Limborch (27 juni 1747).

⁶⁹ De Pruisische koning had al twee platen in bezit genomen. De pachter hoefde van de Gecommitteerde Raden zijn pacht niet meer te betalen. Dit zou ook met de Tong- en de Hartogplaat gebeuren. Eelbo vreesde dat wanneer men de Pruisische koning zijn gang liet gaan deze alle domeinen van de Gecommitteerde Raden zou 'inslokken'. Dan zouden de Raden ook hun inkomsten mislopen. Hier wordt later op teruggekomen. In juni 1747 ging Frederik II ook het veer van Wieldrecht verpachten. Voor Eelbo reden genoeg om de hulp van de stadhouder in te roepen. Hij vroeg aan de heer van Rhoon, of hij over deze zaak aan Willem IV kon schrijven en dat werd 'gratieus' toegestaan. Eelbo wilde de prins niet schrijven zonder de toestemming van de Raden. Mochten zij dit goedvinden dan diende Van Limborch hem een voorschrift te zenden zodat hij aan de prins een brief kon schrijven. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Van Limborch (27 juni 1747). Het is niet bekend of Eelbo deze brief heeft geschreven.

⁷⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752). Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 212-213, Schmitz en Rappard aan Frederik II (1 september 1746).

Afb. 82 De Tongplaat met daarop de vroegere tongsteek. Detail van een kaart van de platen in de Zuid-Hollandse Waard onder de jurisdictie van Twintighoeven en de Zwaluwen, J. Kleijn, augustus 1747.

een uitgebreide remonstrantie waarin hij niet alleen het recht van Frederik II op de Tongplaat trachtte aan te tonen, maar ook uitvoerig verdedigde. Volgens Gecommitteerde Raden zouden zij wel enige tijd nodig hebben om alle door de rentmeester opgesomde feiten, waarvan enkele al oud waren, nauwkeurig te onderzoeken.⁷¹

Van Fenema had voor het schrijven van zijn remonstrantie diepgaand archiefonderzoek verricht. Vermoedelijk heeft hij, net als de vroegere Pruisische gezant Luisius en griffier en domeinencontroleur Olffen, ook oude stukken uit het archief in het Oude Hof geraadpleegd.⁷² Luisius was in dit archief documenten tegengekomen die handelden over de opgekomen en nog opkomende zandplaten in de Biesbosch in relatie met de Oranjes. Dat werd door de gezant als een ontdekking ervaren. In 1738 schreef hij aan de Pruisische koning over de 'Decouvertes en Proposition importante et profitable touchant les Bancs, qui se forment aupres de Swaluwe dans le Biesbos de grand Waert de Zuidholland submergé avec 72. Villages l'an 1421'. Hij had de financiële privé-adviseur van de Pruisische koning, Culemann, uitgelegd op welke manier

⁷¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 1-11, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746); Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema (z.d.).

⁷² Zie hoofdstuk 11.

deze platen nuttig gemaakt konden worden 'et convertir en argent contant'.⁷³ Luiscius had hem ook documenten getoond en uitleg hierover gegeven. Het zou veel geld en tijd gaan kosten om van deze zandplaten vruchtbare grond te maken, maar voor deze onderneming had de gezant de beschikking over invloedrijke mensen met geld en borgen. Luiscius las in de documenten dat de opgekomen zandplaten en de nog op te komen platen ten zuiden van de Oude Maas en de gevestigde visserijen aan Willem I hadden toebehoord.⁷⁴ De prins zou de rechten van Karel V als graaf van Holland hebben gekocht en betaald. Voor de rest verwees hij naar de uitleg die hij aan adviseur Culemann had gegeven.⁷⁵ Waarschijnlijk is dit voor Frederik II de aanleiding geweest om aanspraak te maken op de Tongplaat. Van Pruisische zijde was men nu in staat zijn pretenties te onderbouwen door onder andere gebruik te maken van documenten uit het oude archief. Hierin had men ook de akte van Karel V als graaf van Holland gevonden over het recht van aanwas dat door hem aan de Zwaluwen zou zijn gegeven.⁷⁶ Dit document werd door Van Fenema in zijn remonstrantie geciteerd.⁷⁷ Maar duidelijkheid over de situering van de Tongplaat gaf dit niet.

De waarde van de platen en gorzen in verband met de verkoop van de Zwaluwen

Van Pruisische zijde dacht men veel voordeel uit de platen te kunnen halen. In 1746 werd ten behoeve van de publieke verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe een financieel overzicht opgesteld. Hierin was een bedrag van 4.500 gulden aan jaarlijkse inkomsten opgenomen die men in de toekomst hoopte te ontvangen uit de zandplaten bij Lage Zwaluwe.⁷⁸ Er werd aangenomen dat de Tongplaat namens de Pruisische koning geplant zou worden en dan zou dit bedrag nog hoger zijn. Zeker wanneer de nieuw opgekomen plaat bij Lage Zwaluwe, die ook voor Frederik II in bezit was genomen, tegen een gunstige prijs in cultuur kon worden gebracht.⁷⁹ Over deze plaat later meer. De rentmeester bracht op de Tongplaat ook verbeteringen aan.⁸⁰ Zo kon men de in-

73 GStA PK, I HA GR, Rep. 64, nr. 54, 260, Luiscius aan Frederik Willem (25 oktober 1738), document nr. 3.

74 Het jaartal had hij blijkbaar niet helemaal kunnen lezen. Dit zou na 1543 zijn omdat in 1544 René de Chalon overleed en de toen nog minderjarige Willem I diens bezittingen erfde.

75 GStA PK, I HA GR, Rep. 64, nr. 54, 260, Luiscius aan Frederik Willem (25 oktober 1738), document nr. 3. Helaas geeft de gezant niet aan in welke akte hij de informatie gevonden heeft.

76 NA, Fagel, inv. 839, nr. 54, *Summarische Designatie*. Van Fenema schreef hierin dat de akte in 1525 werd vastgesteld. Karel V had aan de Zwaluwen een speciaal privilege verleend. Alle aanwassen en gorzen in de Zwaluwen zouden aan deze heerlijkheid toebehoren. Dit zou door de Staten van Holland zijn bevestigd. Wanneer dit gebeurde werd niet vermeld. Zie voor de tekst van de akte bijlage 11.

77 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 9-10, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746).

78 Men verwachtte dat deze niet veel minder zouden zijn dan de inkomsten uit de verpachting van de Zwaluwse domeinen. Wanneer men van deze inkomsten een vierde deel nam kwam men op 4.500 gulden per jaar. Zie NA, Fagel, CF, inv. 839, nr. 54, *Summarische Designatie*.

79 De plaat onder Lage Zwaluwe was pas opgekomen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Brief van Eelbo (10 juli 1747).

80 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Van Limborch (4 april 1748). In 1747 liet Frederik II er een eendenkooi aanleggen. Deze kooi had een ruim vierkant bassin gevuld met water (de kooiplas) met twee zogenaamde pijpen (sloten) en alles met een kade omtrokken. Buiten aan de randen van de plaat waren nog vier zulke pijpen voor de vangst van de eenden aangelegd. De aanleg van deze kooi had veel geld gekost. Ook bouwde men daar een huis

Afb. 83 Eendenkooi met het huis van de kooiker op de Tongplaat, anoniem, omstreeks 1826.

komsten en tevens de waarde van de Tongplaat verhogen. Hieruit kan ook worden geconcludeerd dat de rentmeester duidelijk wilde maken dat de Tongplaat in het bezit was van zijn heer en dat hij dit ook wilde continueren.⁸¹ Van Fenema taxeerde alleen de Tongplaat al op 60.000 gulden.⁸² Rappard hoopte dat men voor de Zwaluwen uiteindelijk op een totale verkoopwaarde van 400.000 gulden uitkwam.⁸³ Om waardevermindering van de platen te voorkomen werd besloten die tegen weersinvloeden te beschermen.⁸⁴ Het was daarom in het belang van de Pruisische koning dat deze kwestie van de Tongplaat zo snel en gunstig mogelijk voor hem werd geregeld.

Partijen maken tijdens een conferentie afspraken

Eind april, begin mei 1748 voerden Von Ammon en Rappard met de raadpensionaris van Holland, Jacob Gilles, een gesprek over het recht dat Frederik II meende te heb-

voor de kooiker. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 31, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754). Het verpachten van de eendenkooi bracht geld op. Zo werd op 1 mei 1753 de kooi met houtgewas voor 15 jaar verpacht tegen een jaarlijkse pacht van 461 gulden. Er werd van Pruisische zijde gedacht dat door de reeds uitgevoerde en nog uit te voeren verbeteringen deze op- en aanwassen mettertijd de verpachtingen van gronden in de Zwaluwen qua grootte en waarde zouden overtreffen. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 78, Brief van Rappard (5 mei 1747). Zie hoofdstuk 14.

⁸¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Brief van Eelbo (4 april 1748).

⁸² De plaat bij Lage Zwaluwe had hij niet in de taxatie opgenomen.

⁸³ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 78, Brief van Rappard (5 mei 1747). Zie voor de verkoop hoofdstuk 14.

⁸⁴ Zie hoofdstuk 14.

ben op de in de Amer en in de Biesbosch opkomende platen.⁸⁵ Von Ammon had over deze zaak gesproken alsof deze zeer duidelijk was en wilde in een conferentie de tegenpartij hiervan overtuigen. De raadpensionaris had begrepen dat dit een zaak van justitie was en wanneer men niet tot overeenstemming kon komen men de kwestie aan het Hof van Holland of de Hoge Raad zou voorleggen.⁸⁶ De Gecommitteerde Raden besloten Buys en Van Limborch met Von Ammon, Rappard en Van Fenema op 13 mei 1748 daarover in conferentie te laten treden.⁸⁷ Door de Pruisische gecommitteerden werd een tweetal zaken naar voren gebracht. Een ervan had betrekking op het recht van aanwas, de andere ging over de ligging van de Tongplaat, die zou vallen onder Lage Zwaluwe.⁸⁸ De Raden waren van mening dat de Tongplaat gelegen was op de grond die vroeger behoorde tot de ambachtsheerlijkheid Twintighoeven. Omdat niet duidelijk was waarop de Pruisische koning zijn uitspraak had gebaseerd, werd hij verzocht hierover nadere uitleg te geven. Deze kwestie werd voorlopig nog in het midden gelaten.⁸⁹ De Pruisische vertegenwoordigers drongen er bij de Hollandse gecommitteerden op aan door middel van een deductie het bezwaarschrift van rentmeester Van Fenema te weerleggen en tevens het recht dat door hen werd geclaimd te beargmenteren.⁹⁰ Er werden ook afspraken gemaakt. Tijdens de onderhandelingen zouden door geen van beide partijen nieuwe onrechtmatigheden worden gepleegd. Zij dienden de status quo te respecteren. De Gecommitteerde Raden beloofden met een schriftelijke reactie op de remonstrantie van Van Fenema te komen.

13.6 Reactie van Gecommitteerde Raden op de remonstrantie van Van Fenema

Terwijl Van Fenema in zijn remonstrantie uitvoerig trachtte te bewijzen dat de Pruisische koning recht had op de Tongplaat, voerden Gecommitteerde Raden argumenten aan om te tonen dat Frederik II ongelijk had en dat zij in hun recht stonden. Hun eerste schriftelijke reactie op de remonstrantie van de rentmeester, de *Generale aanmerking op de Remonstrantie van den Rentmeester Fenema, in de Sustenue, daar in bij den zelven gevoert*,⁹¹ werd in tweede instantie door Van Limborch aangepast.⁹² Van Limborch had op 29 juni 1747 aan Eelbo een lijst gestuurd met documenten die hij nodig had om achter de waarheid van deze kwestie te komen. Hij had zelf in de Reken- of Leenkamer onderzoek gedaan

⁸⁵ Zie voor Gilles ook hoofdstuk 12.

⁸⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Extract resolutie van GR (3 mei 1748).

⁸⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.).

⁸⁸ Dit was ook een van de argumenten van Van Fenema in zijn remonstrantie.

⁸⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Extract resolutie van GR (16 mei 1748).

⁹⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.); Extract resolutie van GR (16 mei 1748).

⁹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, *Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema* (z.d.). Diverse malen, onder andere op 4 oktober 1746 en 4 november 1746 had Van Fenema Gecommitteerde Raden verzocht om hun reactie. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie met data verpachtingen.

⁹² NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Extract resolutie van GR (16 mei 1748). Van Limborch werd hierbij geholpen door Buys.

en vond daar de kaart van Pieter Sluijter uit 1560.⁹³ Uit de loop van de Oude Maas, zoals die door Sluijter werd afgebeeld, zou blijken welke platen sindsdien aan de zuid- of noordzijde van deze oude loop waren opgekomen en welke zo opkwamen dat ze zich aan beide zijden van de Oude Maas uitstrekten. Tevens tot hoe ver deze rivier had gelopen over de gronden die sindsdien bovengekomen waren.⁹⁴

Door de Staten werd de gevraagde deductie midden juli 1748 overlegd.⁹⁵ Het stuk bestaat uit twee delen. In het eerste deel werden door de procureur-generaal de argumenten, redenen en bewijzen aangehaald om het recht van de Gecommitteerde Raden te bevestigen. Voor het feit dat zij de nieuwe aan- en opwassen in bezit namen werd verwezen naar de oude gebruiken of costumen van de landen.⁹⁶ 'Het is eene onbetwistbare waarheid, dat in deze Provintie van alle oude tijden af, voor eene vaste costûme is gehouden, en nog actueel plaats heeft, dat in 't generaal alle verdronken en na verloop van veel tijd weder opgekome gronden den Heer van 't Land, en dus in deze tijden aan Haar Edele Groot Mog: toekomen, en dat zulks bijzonderlijk plaats heeft in den zo genaamden verdronken waard van Zuïjd holland'.⁹⁷ Het kwam er op neer dat de grafelijkheid en zijn rechtsopvolger de Staten van Holland en de Gecommitteerde Raden van mening waren dat zij recht hadden op alle niet geclaimde gorzen, aanwassen en opkomende gronden die in de Verdronken Waard opkwamen, zowel ten zuiden als ten noorden van de oude overstroomde Maas en ook binnen de grenzen van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe die door de prins van Oranje en later ook door de Pruisische koning in leen van de Staten van Holland waren ontvangen. Een groot deel van het gebied ten zuiden van de Maas was door de Staten van Holland in leen uitgegeven aan de Oranjes. In het tweede deel werd wat de rentmeester van de Zwaluwe in zijn remonstrantie aanvoerde weerlegd. De Staten van Holland demonstreerden zeer uitvoerig dat zij niet alleen recht hadden op de Tongplaat, maar op alle opkomende platen en gorzen in de Verdronken Zuid-Hollandse Waard.⁹⁸

De vier belangrijkste argumenten van rentmeester Van Fenema

De rentmeester van de Zwaluwen onderscheidde in zijn bezwaarschrift vier belangrijke zaken waarop hij het recht van de Pruisische koning fundeerde. Dit waren de situering van de Tongplaat in de heerlijkheid van de Zwaluwen, het bezit van de visserijrechten in de Verdronken Waard, de continuering van het bezit van deze plaat en het verpachten ervan en het recht van aanwas.

⁹³ Zie afbeelding 79.

⁹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan Eelbo (8 juli 1747).

⁹⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.); Deductie van SH (z.d.). Zie ook de *memorie ter herinneringe* (juli 1750).

⁹⁶ Een costume is een in schrift gebrachte regel van gewoonterecht. Het is een recht dat niet door de overheid gegeven is, maar gevormd wordt door en uit gewoonten en gebruiken die op de rechtsovertuiging van het volk berusten, zodat anders handelen als onrecht wordt gevoeld. Is in oorsprong ongeschreven recht.

⁹⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.).

⁹⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752).

De Tongplaat ligt in de heerlijkheid Zwaluwen

Rentmeester Van Fenema stelde vast dat de Tongplaat was gelegen in het deel van de Zwaluwen (Lage Zwaluwe) dat in 1421 was overstroomd.⁹⁹ De Gecommitteerde Raden waren echter van mening dat de Tongplaat nooit tot de Zwaluwen had behoord, maar tot Twintighoeven.¹⁰⁰ Van Fenema moest dit te zijner tijd bewijzen.¹⁰¹ Zij vonden het onbegrijpelijk dat de Tongplaat, een opkomende plaat in een openbaar en stromend water, tot het grondgebied van Lage Zwaluwe zou hebben behoord en nu dus weer behoorde. Bovendien was de Tongplaat maar ruim half zo ver verwijderd van de vaste grond onder Wieldrecht en Twintighoeven als van Lage Zwaluwe.¹⁰² Omdat de beide Zwaluwen, in tegenstelling tot Twintighoeven, met hun noordelijke grenzen niet tot aan de Oude Maas reikten, konden Gecommitteerde Raden niet begrijpen waarom Frederik II vanwege de Zwaluwen recht zou hebben op de Tongplaat.¹⁰³

Het bedrijven van visserij op de ondergelopen gronden

Van Fenema vervolgde dat de nog ondergelopen plaat midden in de wateren van de heerlijkheid van de Zwaluwen lag waarover de Pruisische koning zijn visserijrechten uitoefende. Sinds de landen van de Zwaluwen in 1421 waren overstroomd hadden de voorgangers van de koning, de graven van Nassau en later de Oranjes, de visserij hiervan in hun bezit gehad en ook uitgeoefend, zoals nu door Frederik II over de verdrongen gronden werd gedaan. Hierdoor zouden de heren van de Zwaluwen in het bezit zijn gebleven van de geïnunderde gronden die zij in eigendom competeerden. De koning behield door deze visserij niet alleen het eigendom en het huidige bezit van de overstroomde en nog niet opgekomen gronden, maar ook dat van de al opgekomen Tongplaat.¹⁰⁴

Volgens de Gecommitteerde Raden had Willem I de visserijen in de Verdrongen Waard niet gepretendeerd vanwege de Zwaluwen, maar vanwege zijn ambachtsheerlijkheden Standhazen, Drimmelen, Almonde, Dubbelmonde en Twintighoeven. Zij

⁹⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 2, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). Frederik II beweerde recht te hebben op de in de Amer en in de Biesbosch opkomende platen die onder de jurisdictie van de Zwaluwen lagen.

¹⁰⁰ Twintighoeven was niet aan de Pruisische koning toegewezen. Zie hoofdstuk 6 en 8. Krijgs- en domeinraad Rappard merkte op dat het niet uitmaakte waar de Tongplaat lag, want zowel de Zwaluwen als Twintighoeven waren van Frederik II. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, *Argumenten van wegens den Heer Rentmeester Fenema* (z.d.). Zie ook hoofdstuk 14. 'Twintighoeven behoort in Eigendom aan de Coning mijn meester [ik weet geen mens die dat disputeert]', betoogde Van Fenema in zijn brief van 29 oktober 1747 aan de dijkgraaf van de Wieldrechtse Polder. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655.

¹⁰¹ Opmerkelijk is daarom dat in de Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema in de marge geschreven is: 'Volgens de Kaart door den Lantmeter Ms. De Vries naderhand vertoont, zoude die plaat ten grooten deele binnen de Limiten van die Heerlijkheid [van de Zwaluwen] gelegen zijn'. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, *Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema* (z.d.).

¹⁰² NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 55-57, *Deductie van SH* (z.d.).

¹⁰³ Volgens rentmeester-generaal Hugo Eelbo lag de Tongplaat onder de kop van het Eiland van Dordrecht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan GR (7 juni 1747).

¹⁰⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 5, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746).

baseerden zich hierbij op de reeds genoemde akte uit 1561.¹⁰⁵ Wellicht trokken zij deze conclusie omdat de prins vanwege zijn problemen met de grafelijkheid had aangegeven de limieten te willen weten van deze ambachtsheerlijkheden en niet die van de Zwaluwen. Gecommitteerde Raden merkten nog op dat Margaretha van Parma alleen de grenzen van de visserijen had vastgesteld, niet die van de opgekomen en nog opkomende op- en aanwassen.¹⁰⁶

De rentmeester van de Zwaluwen schreef verder dat de grafelijkheid en later de Gecommitteerde Raden van oudsher beweerden dat deze landen als verloren en de weer opkomende als nieuw beschouwd moesten worden. Deze landen, net als andere onbeheerde goederen, vielen toe aan de grafelijkheid en later aan de Gecommitteerde Raden.¹⁰⁷ Op deze regel werd volgens de rentmeester een uitzondering gemaakt. Hij was ervan overtuigd dat de Gecommitteerde Raden dit recht zeker niet zouden competere ten aanzien van de gronden in Zuid-Holland die waren overstroomd en waar eigenaren of hun nakomelingen na 1421 deze bleven bevissen, waardoor zij het eigendom en bezit daarvan hadden behouden.¹⁰⁸ Van Fenema verwees hiervoor naar een door Pieter Bort besproken proces.¹⁰⁹ In 1598 had de procureur-generaal geprobeerd om de overstroomde landen van Gerrit van Zoon voor de grafelijkheid in bezit te nemen. De erfgenamen van Gerrit van Zoon c.s. spanden een proces aan tegen de procureur-generaal en het polderbestuur van de polder Bonaventura. De Hoge Raad stelde de procureur-generaal c.s. op 31 januari 1598 in het ongelijk. Deze uitspraak werd, 'ten opsichte van hare veertich jarige possessie' door de erfgenamen, in hoger beroep bevestigd.¹¹⁰ Het eigendom van deze landen werd toegekend aan de oude eigenaren omdat zij boven hun eigen, overstroomde grond de visserij waren blijven beoefenen.¹¹¹ Reden voor rentmeester Van Fenema om te concluderen dat het duidelijk was dat de Tongplaat als privé-eigendom rechtens toekwam aan Frederik II.¹¹²

Door Gecommitteerde Raden werd tegengesproken dat zij de eigenaren of hun nakomelingen die de visserij bleven bedrijven het eigendom en bezit van hun ondergelopen grond hadden laten behouden. Wel gaven zij toe dat toen de visserij in de Verdrongen Waard opkwam door de grafelijkheid aan de 'ongelukkigigen' die hun land door de overstroming hadden verloren werd toegestaan om daar te vissen, maar dit betekende niet dat zij de grond die zij voorgaven eerder in bezit te hebben gehad weer terugkregen. De prinsen van Oranje hadden in de daar liggende heerlijkheden ook visserijen aangelegd en het viswater verpacht. Dit werd toegestaan, maar er ontston-

¹⁰⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 41, Deductie van SH (z.d.).

¹⁰⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Concept resolutie van GR (z.d.).

¹⁰⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 2, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746).

¹⁰⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 2-3, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746).

¹⁰⁹ Zie Bort, *Ses Tractaten*, 699, nr. 56-58.

¹¹⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 4, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). Door Schmitz en Rappard werd in hun brief van 1 september 1746 aan de Pruisische koning het hoger beroep aangehaald. GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr 54, 212-213. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, 5, Deductie van de prins van Oranje (1766).

¹¹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 3-4, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746).

¹¹² NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 4, Remonstrantie Van Fenema (15 september 1746). Het is niet uitgesloten dat er door de erfgenamen van Zoon eigendomsbewijzen moesten worden getoond.

den tussen de graaf van Holland en de prins van Oranje problemen over de grenzen van deze visserijen. Zoals gezegd werden deze geschillen na onderzoek in 1542 en in 1561 voorlopig geschikt.¹¹³

Wat betreft het recht op de ondergrond van het viswater waren de Gecommitteerde Raden ervan overtuigd dat het nooit te bewijzen was dat de persoon aan wie de grafelijkheid de visserij had toegestaan, tevens het eigendomsrecht zou krijgen van de grond van het betreffende viswater. Dit zou betekenen dat de gronden onder alle publieke wateren, zelfs van de allergrootste rivieren die ‘volgens het universeel gevoelen van de Regtsgeleerde’, aan de respectievelijke soevereinen behoorden, zouden toevallen aan de particulieren aan wie de visserijen bijvoorbeeld in leen of in erfpacht gegeven zouden zijn. Geen enkele soeverein zou dit toestaan, aldus de Gecommitteerde Raden.¹¹⁴ Hier was sprake van nieuwe leenmannen en niet van vroegere eigenaren van de bodem.

Het verpachten van de biezen op de Tongplaat

Volgens Van Fenema was de Tongplaat nog in ondergelopen toestand door de voorgangers van Frederik II meteen weer in bezit genomen en het bezit werd daarna altijd gecontinueerd. Ook verpachtten zij de Tongplaat en de Pruisische koning zette dit voort.¹¹⁵ Volgens de Gecommitteerde Raden had de rentmeester van de domeinen van de prins van Oranje de Tongplaat niet verpacht en wanneer hij dat zou hebben gedaan, dan was dit in strijd met onder andere de uitspraak van het Hof van Holland gedaan op 28 november 1657. De Gecommitteerde Raden werden toen door het Hof van Holland in hun ‘possessie vel quasi’ gesteld van een aantal opkomende landen, slikken en aanwassen, gelegen in de Verdrongen Waard van Zuid-Holland.¹¹⁶ Zoals wij hebben kunnen zien had de substituut-rentmeester van de Zwaluwen met toestemming van de Nassause Domeinraad in 1711 voor het eerst het recht om biezen op de Tongplaat te planten en te oogsten verpacht.¹¹⁷ Bovendien was deze plaat volgens de Staten van Holland recent opgekomen en werd deze pas in 1720 als vruchtbaar beschouwd. Het recht op de biezen werd op 11 oktober 1720, toen de heerlijkheid van de Zwaluwen nog niet definitief aan de Pruisische koning was afgestaan, door de rentmeester van Zuid-Holland publiek verpacht voor de tijd van 16 jaar en dit zou ook op de rol van de verpachtingen zijn vermeld.¹¹⁸

¹¹³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 7-8, Deductie van SH (z.d.).

¹¹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 43-44, Deductie van SH (z.d.).

¹¹⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 4-5, Remonstrantie Van Fenema (15 september 1746). Pas in 1715 of 1716 werd de Tongplaat door de substituut-rentmeester voor de Pruisische heer in bezit genomen en in 1716 werd het recht op de biezen ten behoeve van de Pruisische koning openbaar verpacht.

¹¹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Processtukken en uitspraak vonnis door HH (28 november 1657). Zie ook Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema (z.d.).

¹¹⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 4075, Extract domeinrekening Zwaluwen, nr. 1; Akte van autorisatie (4 juni 1711); Akte van approbatie (15 juni 1711); Extract domeinrekening Zwaluwen, nr. 2. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, Verklaring (onder ede) van Cornelis de Hertogh (7 mei 1746).

¹¹⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 46, Deductie van SH (z.d.). Zoals gezegd zou volgens een andere bron de Tongplaat vanaf 25 december 1720 zijn verpacht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie met data verpachtingen.

Afb. 84 Een aantekening: de verkoop van biezen en de verpachting van de eendenkooi op de Tongplaat door Johan Recalf van Fenema in 1747.

De Rentm^r. Johan Recalf van Fenema
 denuncieert te willen kopen biezen in dit jaar
 getrokken. Haagse Court^e. 1747. Octob.
 13. 16.
 Leen te verpachten een Endvogel-kooij op de
 zogenaamde Tongplaat. Haagse Court^e.
 1747. Octob. 18. in marg. van de voorste
 pagina.

Nadat in 1736 de pachttermijn was verstreken, werd dit recht weer voor 16 jaar aan dezelfde pachter vergund, met goedkeuring van de Rekenkamer van Holland. Zoals wij al eerder zagen werd de plaat in die tijd door de pachter 'gerustelijk' bewerkt, beplant en geoogst totdat hij begin jaren veertig werd lastig gevallen door mensen uit de Zwaluwen. Zij deden dit in opdracht van rentmeester Van Fenema. Er werd opgemerkt dat de Gecommitteerde Raden meenden des te meer reden te hebben om zich over dit gedrag te beklagen omdat de rentmeesters, en ook de raden en de rekenmeesters van de Domeinen in die tijd nooit iemand 'feijtelijk' zijn al dan niet gefundeerde bezit hadden ontnomen. In zulke gevallen had men zich moeten wenden tot de recht-bank.¹¹⁹

De rentmeester claimt de Tongplaat vanwege het recht van aanwas, maar het is een opwas

Van Fenema had nog een pijl op zijn boog. Zelfs al was de Tongplaat pas in 1719 opgekomen en nog door niemand in bezit genomen dan had de grafelijkheid niet het minste recht op de Tongplaat.¹²⁰ De graven van Holland hadden namelijk aan de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe het recht van aanwas vergund. Volgens de rentmeester werd dit recht door de grafelijkheid van oudsher steeds toegekend. Aan de hand van een voorbeeld werd dit duidelijk gemaakt. In 1525 werd in een proces tussen de procureur-generaal van Holland en Aart Jansz. uit Almkerk door eerstgenoemde volmondig beaamd dat de heerlijkheid Zwaluwen het recht van aanwas en gorzen bezat en dat dit niet aan de grafelijkheid, maar aan de heer van de Zwaluwen was toegevallen.¹²¹ Om dit extra te onderstrepen citeerde de rentmeester de al eerder genoemde akte Karel V die in dit proces gebruikt werd.¹²² Hierin zou worden aangetoond dat de grafelijkheid van Holland geen recht 'ter Wereld' had of ooit had gepretendeerd op aanwassen of gorzen in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. De

¹¹⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 46, Deductie van SH (z.d.).

¹²⁰ In 1720 hadden functionarissen van de grafelijkheid deze plaat in bezit genomen.

¹²¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 7-8, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). In een brief van Schmitz en Rappard aan de Pruisische koning werd dit besproken. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 212-213, Schmitz en Rappard aan Frederik II (1 september 1746).

¹²² NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 9-10, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). Zie bijlage 11.

grafelijkheid zou ook altijd hebben begrepen dat deze aanwassen aan de heer van de Zwaluwen toekwamen. Daarom verzocht Van Fenema de inkomsten uit de Tongplaat aan hem als rentmeester van Frederik II te restitueren en zijn heer ongestoord in het bezit van zijn aloude domein te stellen.¹²³

Ook deze claim van Van Fenema werd door de Gecommitteerde Raden afgewezen. Bij de uitgifte van de heerlijkheden aan Frederik Hendrik in 1611 en de daarop volgende overdrachten aan zijn nakomelingen had men geen bewijzen hiervan gevonden, terwijl dit bewijs nodig was om te kunnen staven dat men beschikte over het recht van aanwas.¹²⁴ Het zou volgens de Gecommitteerde Raden 'wel sekerlijk nooit [...] kunnen beweesen werden' dat de heer van de Zwaluwen het recht van aanwas van de toenmalige graaf van Holland had gekregen.¹²⁵ Dat in een proces tussen de procureur-generaal van Holland en Aart Jansz. uit Almkerk door eerstgenoemde werd gezegd dat de heerlijkheid Zwaluwen het recht van aanwas en gorzen bezat en dat dit niet aan de grafelijkheid, maar aan de heer van de Zwaluwen was toegefallen, werd als een abuis van de procureur-generaal afgedaan.¹²⁶ Door Gecommitteerde Raden werd gesteld dat het recht van aanwas in de Verdrongen Waard en in het bijzonder onder de Zwaluwen toekwam aan de Grafelijkheid.¹²⁷ Zij legden ook uit waarom. De rentmeesters van de heerlijkheden zouden in die tijd de opkomende platen en gorzen ten behoeve van de grafelijkheid hebben aanvaard. Zodra iemand aanspraak hierop dacht te maken wendde de procureur-generaal zich tot justitie. Toen in 1565 een aanwas van 60 bunder aan het vasteland van Lage Zwaluwe door de grafelijkheid werd verkocht aan de Antwerpse financier-koopman Gerard Gramaye kwam de prins van Oranje noch zijn domeinraad hiertegen in verweer.¹²⁸ De Staten van Holland waren van mening dat wanneer zij recht hadden op de gorzen die vastgegroeid waren aan de heerlijkheid Lage Zwaluwe, zij zeker recht hadden op de platen die midden in het water opkwamen of door een bevaarbaar water van de vaste grond waren gescheiden, zoals de Tongplaat. Deze plaat lag zelfs vier of vijfhonderd roeden van het vasteland.¹²⁹ Bovendien was de Tongplaat een opwas en geen aanwas.¹³⁰

¹²³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 10-11, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). Eelbo merkte op dat de rentmeester in zijn bezwaarschrift alleen sprak over het recht van Frederik II op de Tongplaat, terwijl ook de nieuwe opkomende plaat bij Lage Zwaluwe door hem in bezit was genomen. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Van Limborch (10 juli 1747).

¹²⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 50, Deductie van SH (z.d.).

¹²⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 53, Deductie van SH (z.d.). Dan zou het recht van aanwas onderdeel vormen van de heerlijke rechten van de Zwaluwen en tevens van de belening.

¹²⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 63, Deductie van SH (z.d.).

¹²⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 51, Deductie van SH (z.d.).

¹²⁸ Gramaye was onder andere ook tesorier van oorlog (1559-1567) in de Habsburgse Nederlanden, ontvanger van Brabant en tesorier van Antwerpen. Zie Wijnroks, *Handel*, 74.

¹²⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 52-53 en 61, Deductie van SH (z.d.); *Lijste van de Documenten*, E. De verkoop van de aanwas zou op 20 augustus 1565 hebben plaatsgevonden.

¹³⁰ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, nr. 15 en 16, Generale aanmerking op de remonstrantie van Van Fenema (z.d.).

Conclusie van Gecommitteerde Raden

Door Gecommitteerde Raden werd dus uitgelegd waarom zij de pretenties van de Pruisische koning als volkomen ongegrond beschouwden en daarom door hen werden afgewezen. Zij waren er zich van bewust dat de Pruisische koning hierin niet zou berusten. De Staten van Holland, 'die zeer verre zijn van onverschillig zaaken, door overmagt sig te willen aanmatigen' en niet het voornemen hadden de koning enig goed recht te betwisten, waren daarom bereid zich te onderwerpen aan de uitspraak van een competente rechter. Men hoopte dat de Pruisische koning ook deze procedure zou willen volgen. Tevens hoopten zij dat de koning het dreigement, dat aan het einde van de pro memorie van de rentmeester en van diens remonstrantie aan de Staten van Holland werd gedaan, dat mocht het noodzakelijk zijn hij zich 'quovis meliori modo' zou handhaven, niet zou goedkeuren. Men vleide zich namelijk met de gedachte dat de Pruisische koning, die bekend stond om zijn 'beroemde Hooge bescheijdentheijd', dit dreigement zelfs ten zeerste zou afkeuren. Zij verwachtten van de zijde van de Pruisische koning dat alles wat kon leiden tot onenigheid vermeden werd en dat men geen onrechtmatigheden zou begaan. Dit om te voorkomen dat de problemen vanwege de kwestie van de Tongplaat zouden toenemen.¹³¹ Bovendien hadden beide partijen tijdens de conferentie op 13 mei 1748 afgesproken de status quo te handhaven. Er werd een lijst opgesteld met documenten die men kon gebruiken om te bewijzen dat de Staten van Holland 'goed regt' hadden op de opkomende platen en gorzen in de Amer.¹³²

13.7 Reactie van Van Fenema op de deductie van Gecommitteerde Raden

Als reactie op de deductie van Gecommitteerde Raden wilde de rentmeester eerdaags een schriftelijke weerlegging (rescontre) opstellen.¹³³ Van tijd tot tijd werd hij door de tegenpartij daartoe gemaand. De rentmeester zei dan dat hij bezig was met het schrijven van een contra deductie en dat hij zodra hij ermee klaar was de inhoud ervan zou communiceren.¹³⁴ Dat heeft hij, ondanks vele verzoeken, nooit gedaan.¹³⁵ Daarom gaf Von Ammon in 1749 aan advocaat Jan Fornenberg te Den Haag, die volgens hem een van de beste advocaten in de Republiek was, opdracht een solide deductie op te stellen op basis van documenten die hij de advocaat had aangereikt.¹³⁶ Hij moest de Staten van Holland geen minnelijk akkoord of een rechterlijke beslissing aanbieden, maar zeggen dat de Pruisische koning verwachtte dat zij hem het vredige bezit van genoemde

¹³¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 64-65, Deductie van SH (z.d.).

¹³² NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Lijste van de Documenten.

¹³³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752).

¹³⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.).

¹³⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752).

¹³⁶ De resident had alle documenten die betrekking hadden op de Tongplaat en andere platen die op 16 augustus 1749 door de Pruisische koning aan hem waren gezonden aan advocaat Fornenberg gegeven. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 406, Von Ammon aan Frederik II (3 oktober 1749).

platen en het genot van de rechten die hem toekwamen zouden toestaan en dat 'en tout cas votre majesté ne pourroit que chercher les moyens desij maintenir par tous les moyens possible et convenables'.¹³⁷

13.8 De resident in Den Haag spant zich in voor de kwestie

Zoals we hebben kunnen zien hield ook de Pruisische resident Von Ammon zich met de kwestie bezig. Bovendien werd krijgs- en domeinraad Rappard voor deze zaak naar Den Haag gestuurd. De resident onderhield contacten met onder andere de Staten van Holland, Gecommitteerde Raden, de prins van Oranje, de raadpensionaris en een procureur van de Staten van Holland. Von Ammon had van Frederik II opdracht gekregen om de remonstrantie van de rentmeester van Zwaluwen bij Gecommitteerde Raden te ondersteunen. De koning bemoeide zich persoonlijk met deze zaak omdat het een privé aangelegenheid betrof. De Pruisische resident voerde de opdracht van zijn heer nauwgezet uit. Hij had over de kwestie overleg gevoerd met advocaat Havercamp.¹³⁸ Om een spoedige en gunstige resolutie te vergemakkelijken zou het volgens de advocaat voldoende zijn om alvast de inhoud van de remonstrantie van Van Fene-
ma mondeling bij de leden van de Gecommitteerde Raden aan te bevelen, zonder een memorie hierover te presenteren. Von Ammon volgde zijn advies op.¹³⁹

Begin januari 1747 werd de remonstrantie van de rentmeester in handen gesteld van commissarissen.¹⁴⁰ Er werden vier commissarissen, Fabricius, Van Banchen, Ho(o)ft en Van Bleiswijck, op de zaak gezet. Zij mochten zich over de memorie van rentmeester Van Fenema buigen en na bestudering een rapport hierover uitbrengen aan het college van Gecommitteerde Raden. De resident had hun verzocht dit te doen 'dans les termes les plus forts, de la terminer promptement et favorablement'.¹⁴¹ Von Ammon had aan de raadpensionaris van Holland, Jacob Gilles, en aan de president van Gecommitteerde Raden, Adam Adriaan van der Duyn, heer van 's Gravenmoer, dezelfde verzoeken gedaan.¹⁴² De raadpensionaris was niet van de kwestie op de hoogte, maar hij beloofde er naar te informeren. De president van de Gecommitteerde Raden scheen van zeer goede wil te zijn en wilde de kwestie door middel van 'moyennant quelque

¹³⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 406, Von Ammon aan Frederik II (3 oktober 1749).

¹³⁸ GStA PK, II HA Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 56r, Von Ammon aan Frederik II (6 januari 1747). In zijn brief schreef de resident dat hij veel moeite had gehad om de advocaat te vinden, maar dan blijkt dat Frederik II hem in een van zijn brieven niet Havercamp, maar Havermann had genoemd. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, 54, 208, Brief van het General-Directorium (6 december 1746). Hierin werd gesproken over het consulteren door Von Ammon van advocaat Havermann betreffende de Tongplaat. Havercamp was ook betrokken bij de vergunningverlening voor de moernering in de polder de Oude Moer. Zie hoofdstuk 12.

¹³⁹ Von Ammon wendde zich tot de president van Gecommitteerde Raden, Van der Duyn, alsmede tot Statenlid Jacob Hop en de pensionaris van Dordrecht, François Teresteijn van Halewijn. Zie GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 56, Von Ammon aan Frederik II (6 januari 1747).

¹⁴⁰ GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 56v, Von Ammon aan Frederik II (6 januari 1747).

¹⁴¹ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 60r, Von Ammon aan Frederik II (3 februari 1747).

¹⁴² Jacob Gilles (1695-1765) was van 23 september 1746-18 juni 1749 raadpensionaris van de Staten van Holland.

temperament' accommoderen.¹⁴³ Van der Duyn wist dat Frederik II zijn Hollandse domeinen wilde verkopen. Om snel een einde te maken aan de moeilijkheden over de Tongplaat stelde hij voor dat de Staten van Holland de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe zouden kopen. Dan waren de problemen met de Pruisische koning opgelost. De president wilde de andere leden van de Staten hierover raadplegen en verzocht de resident er met niemand over te spreken, 'et de lui garder un secret inviolable sur l'ouvertue qu'il me faisoit'. Het was de vraag of Frederik II hiertoe wel genegen zou zijn.¹⁴⁴ De aankoop ging echter niet door. Het idee van de president werd door de leden van de Staten van Holland kennelijk niet erg gewaardeerd.¹⁴⁵ Men wilde waarschijnlijk problemen met Frederik II voorkomen. Bovendien was het niet logisch dat de Staten een heerlijkheid zouden kopen terwijl zij er juist een aantal hadden verkocht.¹⁴⁶ In opdracht van de koning hield Von Ammon de heren Schmitz en Rappard schriftelijk van de zaak op de hoogte. Rappard was actief bij deze kwestie betrokken en werkte afwisselend in Kleef en in Den Haag hieraan.¹⁴⁷ Eind maart 1747 hadden de commissarissen hun rapport nog steeds niet gemaakt. Pas in mei 1747 overhandigden zij het tezamen met de akten aan raadpensionaris Gilles. De resident had diverse malen verzocht om op de memorie van Van Fenema een prompt en gunstig antwoord te geven, maar de raadpensionaris antwoordde steeds dat hij geen tijd had om de aktes te lezen.¹⁴⁸ Dan blijkt ook dat de zaak toch niet zo duidelijk was als Gilles had gedacht en dat er veel bezwaren tegen de aanspraken van Frederik II konden worden ingebracht.¹⁴⁹ Zodra de raadpensionaris tijd had zou hij de akten doornemen en tijdens de vergadering van de Staten van Holland hiervan verslag doen. Het was inmiddels al februari 1748.¹⁵⁰

Medewerking van Willem IV in de kwestie Tongplaat

Von Ammon stelde aan Frederik II voor dat wanneer de kwestie bleef slepen en wanneer de oplossing hem niet aan zou staan hij met de prins van Oranje, de in 1747 aangetreden stadhouder Willem IV, zou gaan praten.¹⁵¹ De resident hoopte waarschijn-

¹⁴³ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 60v, Von Ammon aan Frederik II (3 februari 1747).

¹⁴⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Van Limborch (24 augustus 1747). Eelbo hoopte van harte dat er een oplossing mocht worden gevonden zodat voorkomen werd dat er vanwege deze kwestie nog verdere problemen zouden ontstaan.

¹⁴⁵ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 74r, Von Ammon aan Frederik II (31 maart 1747). Zie hoofdstuk 14.

¹⁴⁶ Zie hoofdstuk 7 en 14. Voor de aankoop van de heerlijkheid was geld nodig.

¹⁴⁷ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 60v, Von Ammon aan Frederik II (3 februari 1747).

¹⁴⁸ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 84, Von Ammon aan Frederik II (26 mei 1747).

¹⁴⁹ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 102r, Von Ammon aan Frederik II (21 juli 1747). Er werd niet verteld welke bezwaren dat waren.

¹⁵⁰ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 130, Von Ammon aan Frederik II (23 februari 1748). De raadpensionaris had ook de stukken over de kwestie van de moertering in zijn bezit.

¹⁵¹ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 84, Von Ammon aan Frederik II (26 mei 1747). Tijdens een veldtocht aan de Rijn onder leiding van Eugenius van Savoye, leerde Willem IV de Pruisische kroonprins, de latere Frederik II, kennen. Zie Japikse, *Geschiedenis*, II, 28. Eugenius Frans (1663-1736), prins van Savoye-Carignan, was generaal in dienst van de Habsburgse monarchie. Zie hoofdstuk 14.

lijk in de prins een medestander voor zijn zaak te vinden en misschien ook gebruik te kunnen maken van de deskundigheid van de Nassause Domeinraad. Mocht de Pruisische koning in het gelijk worden gesteld dan kon hij wellicht niet alleen Hooge en Lage Zwaluwe, maar ook deze platen verkopen.¹⁵² Frederik II gaf Von Ammon toestemming, maar de resident moest in deze zaak voorzichtig handelen.¹⁵³ Hoewel Willem IV beloofde over de kwestie in de vergadering van de Staten van Holland met overtuiging te spreken, werd hierover nog geen besluit genomen.¹⁵⁴ Tijdens een gesprek met de prins en de raadpensionaris in december 1747 vernam Von Ammon dat de Staten sinds enige tijd zo druk bezet waren met belangrijke zaken, onder andere de Oostenrijkse Successieoorlog, dat het hun niet mogelijk was om nu aandacht aan de kwestie van de Tongplaat te besteden. De beide heren zouden tijdens de eerstvolgende vergadering van de Staten van Holland proberen het geschil te laten beëindigen. Dit gold eveneens voor de kwestie van de moertering.¹⁵⁵

De Oostenrijkse Successieoorlog

Fiscaal Van Limborch van Gecommitteerde Raden had het idee dat men van Pruisische zijde wilde profiteren van de verwarring waarin de Republiek zich toen bevond.¹⁵⁶ Op 17 april 1747 had Frankrijk aan de Republiek de oorlog verklaard. Het Franse leger was inmiddels Staats-Vlaanderen binnengevallen.¹⁵⁷ Dat had Van Limborch dus goed gezien. Begin januari 1748 had de Pruisische koning Von Ammon zelfs de raad gegeven om gebruik te maken van de huidige situatie in de Republiek om bij de Staten van Holland een voor hem zo positief mogelijke uitkomst in de kwestie van de Tongplaat en tevens in de zaak van de moertering af te dwingen. Frederik II dacht dat hij dan zou kunnen krijgen wat de Republiek hem tot nu toe had geweigerd en dat zij hem dat waarschijnlijk zou blijven weigeren wanneer het kritieke moment voorbij zou zijn.¹⁵⁸ Begin 1748 werd namelijk bekend dat de Republiek een volgende Franse aanval zonder de krachtige steun van Engeland niet zou kunnen weerstaan, maar die hulp werd niet gegeven. De Republiek had het geluk dat ook de Fransen vrede wilden.¹⁵⁹ Op 18 oktober 1748 kwam met de Vrede van Aken een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog. Het kritieke moment was voorbij gegaan zonder dat de resident voor de Pruisische koning in de kwestie Tongplaat enig voordeel had weten te behalen. Het had hem meer nadeel opgeleverd omdat de Staten van Holland en de Gecommitteerde Raden geen of onvoldoende tijd hadden om zich in deze zeer gecomplici-

¹⁵² Zie hoofdstuk 14.

¹⁵³ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 83, Frederik II aan Von Ammon (3 juni 1747).

¹⁵⁴ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 102, Von Ammon aan Frederik II (21 juli 1747).

¹⁵⁵ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 122, Von Ammon aan Frederik II (29 december 1747); NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 126, Von Ammon aan Frederik II (29 december 1747). Zie ook GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 127, Von Ammon aan Frederik II (16 januari 1748). Zie voor de moertering hoofdstuk 12.

¹⁵⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Van Limborch (23 augustus 1747).

¹⁵⁷ Schutte, *Republiek*, 293; hoofdstuk 7.

¹⁵⁸ GStA PK, II HA GD Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 268, 123, Frederik II aan Von Ammon (6 januari 1748).

¹⁵⁹ Zie Rive, *Schets*, 177; Schutte, 'De Republiek', 293.

ceerde kwestie te verdiepen. Dit kon ook als uitvlucht worden gebruikt om nog geen beslissing in deze kwestie te hoeven nemen. Zo werd voorlopig voorkomen dat de Pruisische koning voor het hoofd werd gestoten. Von Ammon had in 1747 vastgesteld dat het Hollandse Statencollege de pretenties van de Pruisische koning ‘met regt niet kan; of de ondernemingen niet met vigeur durft tegen gaan’. Terwijl Frederik II door het doen van de ene pretentie na de andere in de gelegenheid was om ‘manu militaire’ (met de sterke arm), meer dan met ‘jure civili’ (volgens burgerlijk recht) zijn vorderingen te handhaven.¹⁶⁰

13.9 De kwestie van de opkomende biezenplaat

Terwijl beide partijen nog bezig waren om oude geschillen te beëindigen werden door de functionarissen in Pruisische dienst al weer nieuwe geëntameerd. Dit was niet volgens afspraak.¹⁶¹ Een van deze nieuwe zaken waar veel aandacht aan werd besteed was het opkomen van een biezenplaat, gelegen in de Amer, ten oosten van de Tongplaat.¹⁶² Deze plaat werd in 1747 door de Domeinen voor acht jaar verpacht aan een zekere Joost Prins.¹⁶³ Joost Prinsse Kalis participeerde in de pacht van deze nieuwe plaat. Toen hij en zijn arbeiders in 1748 op de plaat biezen wilden snijden werden zij door biezensnijders van de rentmeester van de Zwaluwen lastig gevallen.¹⁶⁴ Kalis moest aantonen dat hij zijn pachtpenningen in bewaring had gegeven bij de secretarie in Hooge Zwaluwe. Dat was voor deze plaat niet gebeurd, omdat dit door Van Fenema niet was geëist.¹⁶⁵ Hierover later meer. Toen door Lammert de Visser, de plaatsvervanger van de rentmeester, de pachter en zijn arbeiders werd aangezegd met het snijden van de biezen te stoppen gaven dezen hieraan gehoor; zij werden verjaagd en de biezen werden door ‘die van de Zwaluwe’ afgesneden.¹⁶⁶ Reden voor Van Limborch om op te merken dat het eenvoudig was om de pachters van de Domeinen de biezen te laten planten en dan zelf het gewas te oogsten en mee te nemen. Zo zou ‘een particulier ligt rijk’ worden.¹⁶⁷ Kalis liet het hier niet bij zitten en ging naar Hooge Zwaluwe om hierover met de rent-

¹⁶⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Van Limborch (23 augustus 1747).

¹⁶¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan Rappard (14 november 1749). Van Limborch was van mening dat de Pruisische koning geen nieuwe geschillen behoorde aan te vangen terwijl men nog bezig was de oude op te lossen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Limborch aan Eelbo (17 juli 1748).

¹⁶² Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (10 juli 1747).

¹⁶³ Hij betaalde een pacht van 194 gulden per jaar. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (15 juli 1748).

¹⁶⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (15 juli 1748).

¹⁶⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Van Limborch (4 april 1748). Zes percelen brachten jaarlijks 872 gulden op aan pachtgelden. Er zat op een gegeven ogenblik een bedrag van 3.356 gulden en 6 stuivers in deze kas. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan GR (10 maart 1751). Over de Tongplaat schrijft hij dat deze wat betreft de inkomsten vooralsnog van weinig belang was. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch, (z.d., geschreven na mei 1750).

¹⁶⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan GR (11 juni 1750). Zijn brieven werden aan de raadpensionaris overhandigd om deze te lezen en Gecommitteerde Raden hierover te adviseren.

¹⁶⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Limborch aan Eelbo (17 juli 1748).

Afb. 85 Frederik II, koning in Pruisen, door Antoine Pesne, circa 1745.

meester te praten. Hij trof hem niet thuis. De plaatsvervangend rentmeester had tegen hem gezegd dat zij het snijden van de biezen zouden continueren.¹⁶⁸

Buys en Van Limborch vonden dat Kalis en zijn arbeiders zich wel erg gemakkelijk van het snijden van de biezen hadden laten afbrengen.¹⁶⁹ Nu hadden de Domeinen blijkbaar in opdracht en met goedvinden van de Gecommitteerde Raden hun pachters altijd aangeraden geen feitelijkheden tegen de rentmeester van de Zwaluwen of zijn dienaren te begaan.¹⁷⁰ Eelbo wist dat de pachters in staat waren ‘haar kaas en brood niet te laten nemen’, maar hij twijfelde er aan of dit in de gegeven omstandigheden raadzaam was.¹⁷¹ Mochten de pachters van de functionarissen problemen ondervinden dan

¹⁶⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (15 juli 1748). Door functionarissen in Pruisische dienst waren in het Hollands Diep grenzen uitgezet en De Visser had tegen de pachters van de Domeinen gezegd dat hij voor Frederik II zich alles toe-eigende wat binnen het begrensde gebied lag en dat dit ook gold voor de nieuwe biezenplaat. Zie NA, 1.08.11, inv. 7655, Eelbo aan GR (18 juni 1749).

¹⁶⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (18 juli 1748). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Limborch aan Eelbo (17 juli 1748).

¹⁷⁰ Volgens Eelbo scheen dit voorheen niet door Gecommitteerde Raden zo begrepen te zijn.

¹⁷¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (18 juli 1748).

dienden zij alleen te protesteren en geen geweld te gebruiken.¹⁷² Op 17 juni 1746 stuurde de secretaris Cornelis Boeij, in opdracht van Gecommitteerde Raden, aan Eelbo voor de pachters gedragsregels.¹⁷³ Dit betekende niet dat Eelbo het gedrag van Kalis c.s. geheel goedkeurde, integendeel, hij had Kalis 'genoeg geseget, dat daar soo ligt niet moest van afschijden' [opgeven]. Vooral omdat Eelbo het idee had gekregen dat zij naar aanleiding van de conferentie en de gematigdheid van de kant van Frederik II meer vrijheid hadden gekregen om in het bezit van deze plaat te blijven.¹⁷⁴ Buys sprak met Rappard over deze kwestie. De Pruisische functionaris gaf aan de rentmeester van de Zwaluwen opdracht om de biezen niet te snijden en ingeval dit toch was gebeurd schadevergoeding te geven.¹⁷⁵ De biezen bleken door de Zwaluwse rietsnijders al gedeeltelijk te zijn gesneden. Van Fenema had toegezegd dat hij aan de pachter de schade in alle redelijkheid zou vergoeden.¹⁷⁶ Kalis moest bij hem een schriftelijk opgave indienen.¹⁷⁷ Pachter Prins had de schade berekend. Hij was in 1748 een bedrag van 252 gulden aan inkomsten misgelopen.¹⁷⁸ Gecommitteerde Raden vreesden dat het lang kon gaan duren voordat de schadezaak geregeld zou zijn. In dat geval moest Rappard proberen te achterhalen of Van Fenema hieraan schuldig was of wellicht een hogere ambtenaar.¹⁷⁹ Eind 1748 was de zaak nog steeds niet afgerond.¹⁸⁰ Eelbo stelde voor om Rappard hierover aan te schrijven. Ondertussen bleven de rentmeester-generaal en zijn pachters met de problemen zitten.¹⁸¹

Ook in 1749 werd de kwestie van de schadevergoeding niet opgelost.¹⁸² Ondanks

172 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (18 juli 1748).

173 Op 7 juni 1747 had Eelbo bij Gecommitteerde Raden geïnformeerd of de pachters zich moesten conformeren aan deze regels. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan GR (7 juni 1747). Boeij (1686-1759) werd in 1736 secretaris bij de Staten van Holland.

174 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (18 juli 1748).

175 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Buys aan Eelbo (20 juli 1748). Buys sprak met Rappard op 18 juli 1748 na een conferentie met Van Limborch, Von Ammon en Van Fenema, toen Rappard afscheid van hem kwam nemen en weer naar Kleef vertrok. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Brieven van Van Limborch aan Eelbo (17 juli en 11 november 1748).

176 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, *Voorgestelde vraagen, en Antwoorden op de zelve*; Buys aan Eelbo (20 juli 1748); Buys aan Eelbo (20 juli 1748). Deze kwestie was zo belangrijk dat landmeter De Vries naar Rotterdam werd gestuurd om de rentmeester, die vanwege zijn huwelijk in Rotterdam logeerde, dit op 6 augustus 1748 te vragen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (25 juli 1748); Eelbo aan Buys (7 augustus 1748); Brief van 16 augustus 1748; Eelbo aan Buys (21 augustus 1748).

177 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (26 september 1748). Eelbo aan Buys (24 oktober 1748). De rentmeester zou deze opgave naar de commissarissen in Den Haag sturen.

178 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, *Memorie van de Schaden door pachter Prins*. Eelbo had een kopie hiervan gekregen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (24 oktober 1748). In de 's Gravenhaegse Vrijdagse Courant' van 25 oktober 1748, no. 129, 2 en in de 's Gravenhaegse Maendagse Courant' van 28 oktober 1748, no. 130, 2, bood rentmeester Van Fenema 'ongeveer 200 enkelde Voeyers BIESEN' aan. Gegadigden konden zich bij Van Fenema melden.

179 NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Van Limborch (11 november 1748). Het verlagen van het schadebedrag vond hij niet verstandig.

180 NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Van Limborch (19 december 1748); Van Eelbo (31 december 1748).

181 NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Eelbo aan Buys (31 december 1748). Van Fenema liet niets van zich horen.

182 NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Van Limborch (19 maart en 28 april 1749); Van Eelbo (11 maart 1749). Rappard zou tegen Buys hebben gezegd dat hij ervoor had gezorgd dat de schade werd uitgekeerd. Van Limborch wilde Rappard hierover binnenkort schrijven en hoopte een positief antwoord van hem te ontvangen. Inmiddels was secretaris Buys op 19 maart 1749 overleden. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan Rappard (14 november 1749). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch (z.d., geschreven na mei 1750).

herhaald aandringen keerde de rentmeester van de Zwaluwen nog steeds geen schadevergoeding uit aan pachter Prins. Van Pruisische zijde was men vriendelijk en tegemoetkomend, maar kwam men zijn beloftes niet na. Volgens Van Limborch zouden brutale mensen, de Pruisische functionarissen, kunnen profiteren van de toegevendheid van Gecommitteerde Raden. Het zou dan extra moeite kosten om in het bezit van de plaat te blijven, omdat de tegenpartij zou doen alsof zij, door het gedogen van deze Raden, de plaat had toegewezen gekregen.¹⁸³ Eelbo had al eerder opgemerkt dat was de kwestie wat 'eerder aangevat geworden' deze 'na alle apparentie soo ver niet geloopt' zou zijn.¹⁸⁴ Plotseling nam de zaak een geheel andere wending. Van Pruisische zijde werd de plaat onbeheerd achtergelaten. Van Limborch had de reden hiervoor niet kunnen achterhalen, maar Van Eelbo merkte spitsvondig op dat 't geen een natuurlijk Gevolg mag worden geagt van een belofte Van vergoeding'. Eelbo had gelijk, want pachter Prins heeft zijn schade nooit vergoed gekregen. De pachters van de Domeinen gingen in 1749 niet meer terug naar de verlaten biezenplaat. In 1750 kreeg Eelbo van Gecommitteerde Raden opdracht de plaat weer door zijn pachters 'behoorlijk' te laten cultiveren, maar die wilden dit niet meer doen. Eelbo had zijn mensen zo nu en dan aangemaand, zelfs onder 'bedrijginge', de biezen op tijd te snijden. Zij hadden geen zin 'om naar de Zwaluwe gehaelt', en dan in 't gat geset te werden', zoals die van 'Pruijsschen' hadden bedreigd. Er werd zelfs aan Eelbo een bijzondere garantie, gevraagd, namelijk dat hij zou instaan voor ongevallen en schade.¹⁸⁵ De rentmeester-generaal had intussen een nieuwe pachter gevonden die de plaat met ingang van 1751 voor vier jaar wilde pachten: Arie Balten Bosch uit Sliedrecht. Met hem werd afgesproken dat hij jaarlijks honderd gulden zou betalen. Bosch werd niet verplicht om de biezen te snijden, maar hij moest uiteraard wel ieder jaar zijn pacht betalen.¹⁸⁶ Het innen van pachtgelden gaf problemen.

Verlies van pachtgelden en gorzen en platen

De rentmeester van de Zwaluwen had de pachters van de Domeinen bedreigd dat wanneer zij hun pachtpenningen niet bij hem afgaven, het door hen geplante riet en de biezen werden afgesneden en weggebracht. Een aantal van hen gaf hieraan gehoor en droeg de pachtgelden bij de secretarie in Hooge Zwaluwe af.¹⁸⁷ Om te voorkomen dat

¹⁸³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7719, Van Van Limborch (28 april 1749).

¹⁸⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (7 augustus 1748).

¹⁸⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo aan GR (16 maart 1751).

¹⁸⁶ De plaat werd maar voor vier jaar verpacht omdat er daarna niet veel biezen meer zouden groeien. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo aan GR (16 maart 1751). Zie voor de verpachting NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo aan GR (22 april 1751); Rescript van GR (29 april 1751). Gecommitteerde Raden gingen hiermee akkoord en plaatste de verpachting op de rol van verpachtingen van 1751.

¹⁸⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch aan GR (11 juni 1750); Van Eelbo (22 januari 1748). De pachtgelden die bij de secretarie werden afgedragen zouden daar blijven liggen totdat er over het eigendom van de platen door Gecommitteerde Raden een besluit was genomen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (4 april 1748). Van Fenema bejegende de pachters met 'feitelijke aggressien' zonder 'dat goedgevonden is den zelven dien aangaande eenige ordres te geven'. De pachters moesten de zin doen van de rentmeester van de Zwaluwen 'door

Afb. 86 De Tongplaat. Links de polder de Tongplaat in 2009 en rechts het zoetwatergetijdengebied de Tongplaat in 2012, door Matti Herben.

zij ook aan de Domeinen moesten betalen kregen alle pachters op hun verzoek van Gecommitteerde Raden een akte van surseance van betaling. Eelbo hoefde deze dan ook niet meer in te vorderen.¹⁸⁸ De pachters van de Domeinen mochten trouwens zelf bepalen of zij hun betaling bij de secretarie in de Zwaluwen of aan 'Comptoir Generaal' van Zuid-Holland zouden doen. Dit om problemen met de rentmeester van de Zwaluwen te voorkomen.¹⁸⁹ De Domeinen kregen nu veel minder pachtgelden binnen. Zo waren zij in 1751 al een bedrag van 3.356 gulden en 6 stuivers aan pacht misgelopen.¹⁹⁰ Van Limborch had op 14 juni 1747 lang met raadpensionaris Gilles gesproken over het in bezit nemen van platen door Pruisische functionarissen en de gevolgen daarvan. Men concludeerde toen dat wanneer van Pruisische zijde deze gronden werden bezet de Staten van Holland ze niet alleen zouden kwijtraken, maar dat zij er ook afstand van zouden moeten doen. Omdat de Pruisische koning vanwege zijn bezittingen die hij in Holland had alleen als 'Ingezet en een particulier' beschouwd kon worden, was het

bedreigingen van erger', schreef Van Limborch aan Gecommitteerde Raden. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch aan GR (11 juni 1750).

188 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Eelbo (4 april 1748); Memorie bij de brief van Eelbo (1 maart 1751). Deze akte was van 20 juni 1748.

189 Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch aan GR (10 maart 1751). Over de Tongplaat schreef hij dat deze wat betreft de inkomsten nog van weinig belang was. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch (z.d., geschreven na mei 1750).

190 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Van Limborch aan GR (10 maart 1751). Zie bijlage 12.

niet mogelijk om diens functionarissen in rechte voor hun handelingen te vervolgen. In deze kwestie zou het nodig zijn om de juiste rechtsmiddelen toe te passen, bijvoorbeeld het voeren van een proces tegen Frederik II.¹⁹¹

Twee jaar later hadden Gecommitteerde Raden nog steeds geen besluit genomen, terwijl advocaat-fiscaal Van Limborch over bewijzen zou beschikken waarmee de prenties van Frederik II op de platen tegengegaan konden worden en het snijden van de biezen door de pachters van de Domeinen zonder veel ruzie en moeilijkheden kon voortgaan.¹⁹² Eelbo vreesde dat wanneer deze kwestie door de Domeinen niet serieus zou worden aangepakt men uiteindelijk alle platen aan Frederik II zou kwijtraken.¹⁹³ De Pruisische koning kon zijn gang gaan, terwijl de Gecommitteerde Raden hiertegen niets deden. 't Kan geen twijfel hebben, of een stilzitten aan deze zijde, terwijl men aan de andere zijde voortgaat feitelijkheeden te plegen, moet nadeel veroorzaken', schreef Van Limborch.¹⁹⁴ De Gecommitteerde Raden wilden tot nu toe geen rechtsmiddelen gebruiken en nog minder daden met daden beantwoorden. Volgens Van Limborch zat er daarom niets anders op dan dat de Raden met de minister van de Pruisische koning in conferentie zouden treden om hem te bewegen een reactie op hun deductie te geven en tevens zijn onrechtmatigheden te staken.¹⁹⁵ Andere mogelijkheden die door Van Limborch werden voorgesteld waren dat 'die notabele Domeine [...] per legitimis tramites [via legitieme wegen] gedefendeert; of lankmoediglijk en zonder defensie geabandonneert zullen werden'.¹⁹⁶ Voor deze oplossingen werd door de Staten van Holland niet gekozen. Zij hadden een geheel andere op het oog.

13.10 De verkoop van de Zwaluwen maakt een einde aan de kwestie

Op 27 juli 1752 vaardigden de Staten van Holland een Plakkaat over de aanwassen en opwassen in 's Lands Rivieren' uit. Met dit Plakkaat werd het iedere ingezetene, dus ook de Pruisische koning zonder deze met naam te noemen, verboden aanwassen, ruigten, slijken, zanden of platen in de rivier de Merwede, de Lek, de Oude en de Nieuwe Maas te aanvaarden, zich toe te eigenen of als ze deze al aanvaard hadden deze te bepoten, te beplanten of te destructueren. Hier stond een boete op van duizend gulden en tevens moest men alle schades die door deze toe-eigening aan de grond of aan particulieren waren ontstaan vergoeden. Meende iemand dat hij recht had op een van de

¹⁹¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, Zwaluwe: Verslag audiëntie bij de raadpensionaris (14 juni 1747).

¹⁹² Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Lijst van de Documenten.

¹⁹³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan GR (18 juni 1749).

¹⁹⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan GR (11 juni 1750).

¹⁹⁵ De deductie was al midden juli 1748 door secretaris Buys was overhandigd aan Rappard. Het grootste deel van de schriftelijke weerlegging van Gecommitteerde Raden en nog enige bijlagen die communicabel werden bevonden waren aan Rappard overhandigd, maar er was nog steeds geen mondelinge of schriftelijke reactie hierop binnengekomen. Met toestemming van raadpensionaris Pieter Steyn had Van Limborch hierover aan Rappard een brief geschreven. Van Limborch had hierop nog geen antwoord van hem ontvangen. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan GR (11 juni 1750); Van Limborch aan Rappard (14 november 1749).

¹⁹⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Van Limborch aan GR (11 juni 1750); *De memorie ter herinneringe* (juli 1750).

opgekomen of nog opkomende op- of aanwassen in en aan een van de bovengenoemde rivieren op grond van uitgifte, koop of gift die hij of zijn voorouders van de grafelijkheid zouden hebben verkregen, dan diende hij binnen drie maanden na het uitvaardigen van het plakkaat bij de secretarie van de Staten van Holland hiervan schriftelijke bewijzen te overleggen zodat deze geverifieerd konden worden.¹⁹⁷ Rentmeester Van Fenema diende bij de Staten van Holland een voorlopige deductie in. Hij vond dit de beste manier om het gepretendeerde recht van Frederik II in stand te houden.¹⁹⁸ Hierin deed hij nog een laatste poging om aan te tonen dat de Pruisische koning recht had op de opgekomen en nog opkomende platen in zijn heerlijkheid.¹⁹⁹ Inmiddels had Frederik II in 1754 zijn Hollandse goederen verkocht aan 'Hare Kon:[Koninklijke] Hoogheid de Vrouwe Gouvernante [Anna van Hannover] dezer landen Hoogl; mem'. [Hoogloffelijke(r) memorie] ten behoeve van haar zoon Willem Batavus, de latere stadhouder Willem V.²⁰⁰ Hiermee kwam voor de Pruisische koning een einde aan deze slepende kwestie.²⁰¹

13.11 Slot

De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe had nog een kant, die speciale aandacht vroeg en problemen veroorzaakte tussen de leenman uit Pruisen en zijn Hollandse leenheer: de begrenzing ervan aan de waterzijde. In voorgaande eeuwen waren dankzij veranderingen in de loop der rivieren en overstromingen op veel plaatsen gronden verdwenen en grenzen vervaagd. Dit leidde al eerder tot weinig geslaagde pogingen om alsnog nieuwe grenzen in de waterlopen aan te geven en kwesties betreffende het bezit van ondergelopen land op te lossen, evenals die aangaande aan- en opwassen.

Over zulke problemen betreffende hun eigendommen aan de zuidkant van de Biesbosch hadden de Oranjes voorheen herhaaldelijk geprocedeerd met de Staten van Holland. Volstrecte duidelijkheid over de loop van de noordgrenzen van hun heerlijkheden en definitieve conclusies over het recht op gebruik van op- en aanwassen waren daaruit echter niet voortgevloeid. Dus erfden de Pruisische koningen ook die problemen. Hun mensen trachtten nu, door hun heer als de gerechtigde leenman aan te merken, de op- en aanwassen te kwalificeren als onderdelen van de Zwaluwse heerlijkheid, deze te exploiteren en er inkomsten uit te genereren. Daartegenover probeer-

¹⁹⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 4075, Concept provisionele deductie van Van Fenema (z.d.); NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, 4-5, Deductie van de prins van Oranje (1766). Zie voor het plakkaat: NA, 1.08.11, ND, inv. 4075.

¹⁹⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Provisionele deductie van Van Fenema (23 oktober 1752). Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 4075, Concept provisionele deductie van Van Fenema (z.d.).

¹⁹⁹ In 1753 overleed rentmeester van Fenema.

²⁰⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Memorie (z.d.). Zie hoofdstuk 14.

²⁰¹ Het conflict met de Staten van Holland werd door Willem V voortgezet. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7656-7658. In 1803 werd de Tongplaat ingepolderd. In 2012 is de Tongplaat, na het doorgraven van de zomerkade, een zoetwatergetijdengebied geworden. Zie afbeelding 86. Het 101 hectare grote natuurgebied ligt onder Dordrecht en is eigendom van Staatsbosbeheer.

den de Staten van Holland het gebruiksrecht naar zich toe te halen met een andere redenering – geabandoneerde goederen, ook overstroomde, vielen aan hen terug in hun hoedanigheid van soevereine eigenaren van de wateren en platen. Dit leverde niet alleen felle juridische discussies op, maar ook feitelijkheden die meestal ten nadele waren van aangestelde pachters. Pas in 1752 vaardigden de Staten de algemeen bedoelde regeling uit, dat zij als enigen het gebruiksrecht van alle op- en aanwassen bezaten.

Frederik II en zijn mensen beoogden door het exploiteren van de op- en aanwassen die zij tot hun heerlijkheid rekenden hun inkomsten te vergroten. Opmerkelijk is dat de Staten ook in dit geval om politieke redenen toeschietelijk voor de koning waren, ook wanneer zij erdoor eigen inkomsten misten, en dat zij hem in deze kwestie met zoveel woorden hun ingezetene noemden. Dit gaf de koning de kans, om aan deze gebieden een hogere economische waarde toe te kennen. Dat was voor hem juist van belang toen hij ze wilde verkopen.

14 Verkoop van de Hollandse domeinen door Frederik II

Inleiding

Frederik II volgde op 30 mei 1740 zijn vader Frederik Willem I op als koning in Pruisen en tevens als heer van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe en het Westland. Na nog geen twee jaar heer van de Zwaluwen te zijn geweest, besloot de Pruisische koning in 1742 de beide Zwaluwen, Klein Waspik en Twintighoeven te verkopen.¹ Hoewel beide laatste gebieden in 1711 niet aan Frederik I werden toegewezen en in 1732 ook niet definitief aan Frederik Willem I waren gekomen, heeft Frederik II ze in 1754 wel aan de Friese Nassaus kunnen verkopen.² Twintighoeven en Klein Waspik werden in het definitieve Traktaat van Verdeling niet genoemd. Daarom waren ze in 1734 ook niet aan een van de twee partijen overgedragen. Vanwege deze onduidelijkheid en ook omdat de rentmeester van de Zwaluwen in 1711 Klein Waspik en Twintighoeven bleef beheren, kon Frederik II ze claimen en later verkopen.³ Zoals we zullen zien, lieten de Staten van Holland de Pruisische koning zijn gang gaan.

De koning had de regie van deze verkoop zelf in handen. Zijn kabinet correspondeerde hierover met de Pruisische gezant in Den Haag. Deze gezant, Otto Christoph von Podewils, en neef van kabinetsminister Heinrich von Podewils, speelde een belangrijke rol bij de poging om Hooge en Lage Zwaluwe openbaar te verkopen. Nadat hij op 6 november 1741 samen met zijn oom in de adelstand was verheven, werd hij door Frederik II als gezant naar Den Haag gestuurd.⁴ Hij was toen 22 jaar. De koning had veel vertrouwen in Von Podewils. Dit werd gerechtvaardigd door het vlotte en zekere optreden van de gezant in de omgang met Hollandse staatslieden. Von Podewils probeerde voor zijn heer de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe te verkopen. De gezant diende daarbij wel rekening te houden met de wensen en orders van de koning. Hij kwam ook met eigen initiatieven, die hij echter als voorstellen aan de koning moest voorleggen, alvorens ze met koninklijke instemming te kunnen uitvoeren. Dit

¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 15, Von Podewils aan Frederik II (21 december 1742). Dit is een van de oudste brieven waarin over de verkoop wordt gesproken.

² Zie hoofdstuk 6 en 8.

³ Krijgs- en domeinraad Rappard merkte op dat zowel Twintighoeven als de Zwaluwen van Frederik II waren en al jaren 'herwaarts door eenen rentmeester zijn berekend geworden'. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7658, *Argumenten van wegens den Heer Rentmeester Fenema* (z.d.). Dit gold ook voor Klein Waspik. Zie ook hoofdstuk 13.

⁴ Von Podewils bood op 10 januari 1742 zijn geloofsbrieven als extraordinair envoyé aan bij de Staten-Generaal en op 28 juni 1745 zijn brieven van rappel. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 353, nr. 385; Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, 424, nr. 199.

blijkt duidelijk uit de correspondentie over de verkoop van Zwaluwe tussen hem en het kabinet van de koning in Berlijn. Zo schreef de gezant in een van zijn brieven aan de koning 'Il dependra toujours de Votre Majesté d'en ordonner autrement'.⁵ Het was de koning die de orders gaf en niet een invloedrijke minister of gunsteling.⁶ De gezant en secretaris J.D. Beck hielden de minister van Staat, Von Boden, en de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef schriftelijk van de gang van zaken op de hoogte. Zij dienden tevens met hem over alles wat met deze zaak verband hield overleg te plegen.⁷ Dit alles gebeurde in opdracht van Frederik II. Deze wilde dat de heerlijkheid zo snel mogelijk zou worden verkocht voor de door hem bepaalde verkoopprijs.

14.1 Voorgenomen verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe

Frederik II wilde met de opbrengst van de verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe, inclusief Klein Waspik en Twintighoeven, zijn hypotheaire schulden in Engeland aflossen die door keizer Karel VI bij particulieren op inkomsten uit Silezië waren aangegaan en waarvan 'les interets enormes qu'on en a stipulé me sont beaucoup a charge'.⁸ Hier wordt later in dit hoofdstuk op teruggekomen. Frederik II besloot dat in een keer te doen 'sans a prendre de mes revenus ordinaires ni de mon Tresor'.⁹ Dit had hij aan zijn gezant Von Podewils in vertrouwen verteld.¹⁰ Wellicht speelden ook andere motieven hierbij een rol. Volgens Drechsler 'legte diesen so zerstreut liegenden Erwerbungen nicht dieselbe Bedeutung bei, wie es Seine Vorgänger [Frederik I en Frederik Willem I] getan hatten'.¹¹ Bovendien was het beheer van deze verafgelegen en verstrooid liggende goederen in het buitenland niet alleen moeilijk en omslachtig, maar ook een kostbare aangelegenheid.¹² De voortdurende onaangenaamheden met de Staten van Holland, onder andere over het betalen van belastingen, zijn voor Frederik misschien ook aanleiding geweest om zijn Hollandse lenen en huizen te verkopen.¹³

5 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 34r, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743).

6 Van Sillem, 'Frederik', 493-494.

7 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 58, Frederik II aan Von Podewils (12 maart 1743).

8 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 6v, Von Podewils aan Frederik II (12 februari 1743). Deze brief is gedeeltelijk gecodeerd en gedecodeerd. Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 55r en 57r, Frederik II aan Von Podewils (1 februari 1743). Bij de (voor) Vrede van Breslau (de Breslauer Präliminarfrieden) in juni 1742 had Frederik II zich garant gesteld voor de aflossing van Engelse leningen die door particulieren op Silezië waren afgesloten. Hij mocht de leningen in de Republiek compenseren met vorderingen die hij daar had. Zie Voltaire, Briefwisseling, 484, noot, Voltaire aan Frederik II (14 november 1742).

9 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 68, Frederik II aan Von Podewils (8 juni 1743).

10 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 55r en 57r, Frederik II aan Von Podewils (1 februari 1743).

11 Drechsler, Streit, 76.

12 Kohnke, 'Oranischen Archivs', 289. De koningen moesten vertalers in dienst nemen om Nederlandse teksten in het Duits te vertalen en omgekeerd. Bovendien hadden de Pruisische heren in de Zwaluwen moeite om de landpachten te innen. Zie hoofdstuk 8. De achterstallige pachten werden door Anna van Hannover in 1753 van Frederik II overgenomen en geïnd. Het ging om een bedrag van 55.919 gulden, 17 stuivers en 12 penningen over een periode t/m 31 december 1753. Zie NA, 1.08.11, inv. 7844, Rentmeestersrekening van 1754, 116r.

13 Zie Rive, Schets, 123.

Afb. 87 Het dorp Hooge Zwaluwe met de haven. Detail van een kaart van de Emiliapolder met de zee- of buitendijk, binnendijkputten en alle buitengorzen, alsmede het dorp Hooge Zwaluwe met de haven, door Pieter Kleijn, 26 december 1755.

Dat het hier om een zeer vertrouwelijke zaak gaat blijkt uit het feit dat de gezant aan de koning hierover gedeeltelijk in code terugschreef. Het archief van het Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz te Berlijn bevat een aantal deels gecodeerde brieven die onder andere betrekking hebben op de verkoop van de Hollandse goederen van Frederik II. Het Europese diplomatieke verkeer had te kampen met een gebrek aan geheimhouding. Dit was niet alleen in de achttiende eeuw het geval, maar ook al daarvoor. Veel diplomatieke post werd al voor het verlaten van het land geopend. Zo konden gezanten aan het hof waar zij waren geaccrediteerd al snel in een lastige situatie terechtkomen, omdat de vertrouwelijke berichten die zij naar hun opdrachtgever zonden weer op hun standplaats opdoken. Dit kon zowel via diplomatieke brieven en nieuwsbrieven als via kranten gebeuren.¹⁴ Om ervoor te zorgen dat geheime informatie in brieven niet door onbevoegden onderschept, gelezen en verspreid zou worden, werden teksten door combinaties van cijfers of soms ook letters weergegeven. Ook de gezanten van de Staten-Generaal deden dit. In hun instructie stond dat wanneer dit vereist was de gezant *secreete saaken* in cijfer in zijn brief zou weergeven. Hij kreeg hiervoor de sleutel en diende zijn gecodeerde brieven te richten aan de griffier van de Sta-

¹⁴ De Bruin, *Geheimhouding*, 437. Met dit probleem kampte in 1702 ook de Staatse gezanten aan het Hof van de Pruisische koning Frederik I; Zie over geheimschriften ook Groenveld, 'Chijffre'. Zie tevens hoofdstuk 6.

Afb. 88 Een fragment van een gecodeerde en gedecodeerde brief van Wilhelm Bruno von der Hellen aan Frederik II, 31 juli 1753.

ten-Generaal bij wie deze brieven gedecodeerd werden.¹⁵ Vaak gebruikte men ieder jaar een andere code.¹⁶

Verzoek om vrijstelling van de betaling van achterstallige belastingen

De Pruisische koning kon deze heerlijkheid niet zomaar verkopen. Frederik II diende aan de Staten van Holland eerst nog een bedrag van 8.000 gulden successierechten (impost op de collaterale successie) te betalen en dan nog 66.000 gulden aan extraordinaire verpondingen.¹⁷ In 1733 bleek dat er over de periode 1703-1732 vanwege de nalatenschap van Willem III een bedrag van 1.082.616 gulden, 13 stuivers en 9 penningen openstond aan achterstallige vorderingen (extraordinaire verpondingen of de honderdste penning).¹⁸ De Staten van Holland hadden in hun resolutie van 16 november 1735 vastgesteld dat onroerende goederen na verkoop pas aan de koper overgedragen mochten worden wanneer de verkoper alle gewone en buitengewone verpondingen

¹⁵ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 306, 14, Geheime resoluties 1728-1734 (13 februari 1728). Concept instructies van SG voor baron Jan Rabo van Keppel, heer van Oolde, Woolbeek en Peckendam, als gezant aan het Pruisische Hof (13 februari 1728). Hij was van 1727-1729 minister sine caractère in Berlijn. Zie ook Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 212, nr. 176.

¹⁶ NA, 1.10.29, CF, inv. 499, Cijfers geheimschrift, 1684-1685.

¹⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 34r-34v, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743).

¹⁸ Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5168, RSH 1733, 69, Memorie van de ontvanger-generaal van Holland, Govert (III) Simonsz. van Slingelandt, over openstaande belastingen (16 januari). Van Slingelandt was tevens drost van Breda.

had betaald.¹⁹ Frederik II en ook zijn voorgangers hadden, zoals wij zagen, niet altijd hun gewone verpondingen betaald, terwijl zij weigerden de buitengewone af te dragen. Zij hadden bij de Staten van Holland om vrijstelling verzocht, maar die nog steeds niet verkregen.²⁰ Volgens Von Podewils moest de koning nog een ‘somme très-considérable’ afdragen.²¹ Ook de rentmeester van de Zwaluwen merkte op dat er nog veel verpondingen en andere lasten betaald moesten worden.²² Daardoor hadden de Staten een vordering op de gronden van deze heerlijkheid. Van Pruisische zijde vreesde men dat de Staten van Holland de eis tot betaling van de achterstallige belastingen door Frederik II niet zouden laten vallen,²³ terwijl in de Republiek de angst bestond dat de Pruisische koning zijn oude vorderingen alsnog zou indienen. Deze vorderingen waren de achterstallige *serviciegelden* [inkwartieringsgelden] waarop de Kleefse steden (en hun inwoners), waarin de Staten-Generaal vóór 1672 hun garnizoenen hadden, meenden recht te hebben.²⁴ Deze oude pretenties werden door de Staten-Generaal niet erkend als een deugdelijke schuld en daarom door hen afgewezen.²⁵ De Pruisische gezant was van mening dat wanneer Berlijn de angst om deze achterstallige inkwartieringsgelden te moeten betalen wegnam, de Staten van Holland op hun beurt gemakkelijk ontheffing zouden geven.²⁶

Frederik II was helemaal niet van plan om zijn oude pretenties nieuw leven in te blazen. Hij wilde dat de heerlijkheid werd verkocht ‘et que plus qu’on en paijera plus je ferai satisfait’, schreef Frederik aan zijn gezant.²⁷ Hoe eerder de Zwaluwen verkocht werden, hoe sneller Frederik II zijn schulden in Engeland kon aflossen.²⁸ Daarvoor was hij niet alleen bereid van zijn vordering af te zien, maar ook om zich te conformeren aan de regels van de Staten van Holland. Zodra zij de ontheffing aan Frederik II verleenden, kon hij zijn domeinen verkopen. Ook de Staten hadden hier financieel voordeel bij, omdat de toekomstige bezitter van de heerlijkheid verplicht zou zijn de extraordinaire verpondingen te betalen.²⁹ Deze gelden zou men nooit kunnen incasieren zolang Frederik II in het bezit van de Zwaluwen bleef.³⁰ De Pruisische koning

19 RAT, 2500, DZ, inv. 762, Resolutie van SH (22 april 1751); NA, 3.01.04.01, SH, inv. 196, RSH 1753, 1028-1029 (9 augustus).

20 Zie hoofdstuk 8.

21 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 15, Von Podewils aan Frederik II (21 december 1742).

22 Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 62, Van Fenema aan Von Podewils (24 mei 1743). Zie voor de betalingen hoofdstuk 8.

23 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 15, Von Podewils aan Frederik II (21 december 1742).

24 Servies- of inkwartieringsgelden werden betaald voor het in huis nemen van soldaten. Zie ook hoofdstuk 1.

25 NA, 3.01.04.01, SH, inv. 306, Secrete resoluties 1728-1734, 13, Concept instructies van SG voor gezant baron Jan van Keppel (13 februari 1728).

26 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 15, Von Podewils aan Frederik II (21 december 1742).

27 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 40v, Frederik II aan Von Podewils (27 mei 1743). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 16, Frederik II aan Von Podewils (29 december 1742); 41r, Von Podewils aan Frederik II (11 juni 1743).

28 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 57, Frederik II aan Von Podewils (1 februari 1743). De koning had goede hoop dat hij in mei of juni 1743 het geld van de verkoop kon ontvangen.

29 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 19r, Von Podewils aan Frederik II (22 januari 1743); 15, Von Podewils aan Frederik II (21 december 1742); 52r, Von Podewils aan Frederik II (5 maart 1743).

30 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 19r, Von Podewils aan Frederik II (22 januari 1743).

wilde dat Von Podewils alles deed wat in zijn vermogen lag om deze ontheffing te krijgen.³¹

Bemiddeling door de pensionaris van Dordrecht en de raadpensionaris

Omdat hij zelf geen zitting had in de Staten van Holland was het voor Frederik II belangrijk om bij voorkomende gelegenheden in de Republiek een invloedrijke afspraak te hebben, die zijn belangen daar kon behartigen. De gezant had van Frederik II het advies gekregen om de pensionaris van Dordrecht, François Teresteijn van Halewijn, met wie Von Podewils een min of meer vertrouwelijke relatie had, voorstellen te doen waardoor hij gemakkelijker voor de Pruisische zaak gewonnen kon worden.³² De gezant had aan de pensionaris al eerder een goede dienst bewezen.³³ Frederik II was vervolgens van mening dat Von Podewils echt moest proberen te profiteren van de daardoor ontstane goede wil van Teresteijn van Halewijn.³⁴ De pensionaris bleek bereid de Pruisische koning te helpen.³⁵ Hem werd gevraagd of hij kopers wist voor de Zwaluwen, maar Teresteijn van Halewijn vond het noodzakelijk dat men eerst met de Staten van Holland tot een vergelijk zou komen over de betaling van de achterstallige belastingen. De pensionaris had het idee dat de Staten de ontheffing zonder de minste problemen zouden verlenen en zegde toe zijn best te doen om dit te bereiken.³⁶ Hij zou extra benadrukken dat zolang Frederik II in het bezit bleef van de heerlijkheid zij nooit de belastinggelden kregen omdat de koning die niet wilde betalen en dat het daarom ook in hun belang was dat de Zwaluwen een andere heer kregen.³⁷ Teresteijn van Halewijn gaf de gezant de raad om bij de Staten een verzoek voor een ontheffing in te dienen. Hij zou een seintje geven wanneer het daarvoor het goede moment was. Hij adviseerde de gezant om voor de vorm hierover een brief aan de raadpensionaris van Holland te schrijven.³⁸ Von Podewils kon zelf geen invloed uitoefenen bij de Staten van Holland, hij was daarvoor afhankelijk van de pensionaris van Dordrecht.³⁹

Ook de raadpensionaris van Holland, Anthonie van der Heim, wilde de gezant in deze kwestie behulpzaam zijn.⁴⁰ Von Podewils kon aan zijn heer schrijven dat 'Ce Ministre [de raadpensionaris] est asses entré dans mes raisons et m'a temoigné beaucoup

31 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 18, Von Podewils aan Frederik II (26 januari 1743).

32 Sillem 'Frederik', 493.

33 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 17, Von Podewils aan Frederik II (11 januari 1743).

34 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 20, Frederik II aan Von Podewils (29 januari 1743).

35 Zie hoofdstuk 12.

36 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 19v, Von Podewils aan Frederik II (22 januari 1743).

37 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 21v, Von Podewils aan Frederik II (8 februari 1743).

38 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 21r-21v, Von Podewils aan Frederik II (8 februari 1743). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 24v-25r, Von Podewils aan Frederik II (1 maart 1743). De raadpensionaris had geen stem. Hij zat de vergaderingen van de Staten van Holland voor en werkte de genomen besluiten uit tot minuut-resoluties die vervolgens door de vergadering moest worden goedgekeurd. Zie Meiboom, *Staten van Holland*, 9.

39 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 23v, Von Podewils aan Frederik II (26 februari 1743).

40 Van der Heim overleed op 16 juli 1746.

plus de facilité que je m'en promette'.⁴¹ Frederik II was uiteraard zeer tevreden dat de gezant voor deze kwestie niet alleen gebruik kon maken van de invloed van de pensionaris, maar dat ook de raadpensionaris zo gemakkelijk zijn medewerking aan de Pruisische zaak had toegezegd. Hij zou het zeer op prijs stellen als de raadpensionaris deze zaak tot het gewenste resultaat bracht.⁴² Het is echter niet duidelijk of de raadpensionaris van Holland en de pensionaris Van Dordrecht ervan overtuigd waren dat Frederik II recht had op vrijstelling of dat zij hem niet voor het hoofd wilden stoten. Frederik II had door Silezië te bezetten getoond dat er met hem niet te spotten viel.⁴³ Een belangrijke politieke reden om hem te vriend te houden.⁴⁴ Voor de Staten van Holland moet het in ieder geval niet aangenaam geweest zijn dat de Pruisische koning Holland bezocht en in Den Haag verbleef. Wanneer het verzoek van Frederik II om vrijstelling werd toegestaan zouden in ieder geval de Zwaluwen in andere handen kunnen komen.

De Staten van Holland verlenen vrijstelling

De raadpensionaris beloofde tijdens de eerstvolgende vergadering van de Staten van Holland te peilen hoe hun leden over de ontheffing dachten en hoopte dat zij positief op de wens van Frederik II zouden reageren.⁴⁵ Het merendeel van de leden bleek open te staan voor het verlenen van een ontheffing. Omdat een aantal van hen eerst nog hun stadsbestuur over de kwestie wilde raadplegen kon er nog geen definitief besluit worden genomen.⁴⁶ De raadpensionaris was ervan overtuigd dat dit in de volgende vergadering wel zou gebeuren.⁴⁷ Ook de pensionaris van Dordrecht uitte zich positief over de gang van zaken. Hij merkte op dat men slechts een uitweg zocht om ervoor te zorgen dat deze ontheffing geen precedent zou zijn ten aanzien van de goederen van de prins van Oranje, die namelijk ook, net als Frederik II, de achterstallige belastingen over de goederen die hij van Willem III had geërfd nog moest betalen.⁴⁸ Hier zijn de Staten van Holland in geslaagd.

Op 17 april 1743 kwamen de Staten van Holland opnieuw in vergadering bijeen.⁴⁹ Von Podewils verwachtte dat deze kwestie tijdens die vergadering geheel tot genoegen

⁴¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 52r, Von Podewils aan Frederik II (5 maart 1743). Von Podewils had de raadpensionaris verteld dat Frederik II recht had op vrijstelling van de extraordinaire verpondingen omdat hij het domein bezat als *chef des Princes d'Orange*.

⁴² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 58, Frederik II aan Von Podewils (12 maart 1743).

⁴³ Op 16 december 1740 was Frederik Silezië binnengevallen. Het succes van Pruisen in de Twee Silezische Oorlogen (1740-1742 en 1744-1745) had in Europa grote indruk gemaakt. Zie Van Nimwegen, *Republiek*, 390.

⁴⁴ Zie tevens hoofdstuk 7, 12 en 13; De Jongste, 'Beeldvorming', 505.

⁴⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 26r, Von Podewils aan Frederik II (19 maart 1743). De vergadering vond plaats op 20 maart 1743.

⁴⁶ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 32r, Von Podewils aan Frederik II (2 april 1743).

⁴⁷ Deze vergadering zou twee weken later plaatsvinden.

⁴⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 32r, Von Podewils aan Frederik II (2 april 1743); GStA PK, II HA, GD, abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 129v, Von Podewils aan Frederik II (27 maart 1744). Volgens de Staten van Holland had ook Willem IV geen recht op vrijstelling van de impost op de collaterale successie.

⁴⁹ Vooraf werd de raadpensionaris door de gezant er nog aan herinnerd dat deze beloofd had een ontheffing te regelen.

van de Pruisische koning zou zijn beslist.⁵⁰ Van de achttien steden die in de Staten van Holland waren vertegenwoordigd stemden er uiteindelijk zeventien in toe om Frederik II een ontheffing te verlenen; alleen Dordrecht niet. Dit uiteraard tot grote verbazing van de gezant, omdat juist pensionaris Teresteijn van Halewijn beloofd had zijn best hiervoor te doen. De pensionaris vertelde de gezant in vertrouwen dat een van de burgemeesters van de stad had tegengestemd. Deze had een zeer aanzienlijk bedrag gestort in het fonds voor Silezië. Hij vreesde dat wanneer men Frederik II de goederen die hij in Holland had liet verkopen hij minder zou opkomen voor de belangen van de inwoners in de Republiek die geld in het fonds van de koning hadden gestoken. De pensionaris wilde het gerezen probleem meteen oplossen en ging naar Dordrecht om dit voor de Pruisische koning te regelen. De gezant schreef aan de koning het maar vreemd te vinden dat terwijl meer dan 200 leden hun instemming hadden betuigd, één persoon de zaak kon ophouden.⁵¹

Op 15 mei 1743 stond de kwestie weer op de agenda van de Staten van Holland.⁵² Omdat nu ook Dordrecht instemde werd de vrijstelling aan Frederik II verleend. De pensionaris kwam de goede afloop persoonlijk aan de Pruisische gezant vertellen. Hoewel de zaak hiermee rond was drong de gezant er bij de raadpensionaris toch op aan deze zonder tijdsverlies af te doen.⁵³ Hij had Van der Heim voor zijn inspanningen bedankt en hem betuigd dat 'Votre Majesté lui en sauroit un gré tout particulier'.⁵⁴ Het compliment van de gezant aan de raadpensionaris was 'parfaitement bien fait'.⁵⁵ Von Podewils schreef aan zijn heer dat de Staten een zeer gunstig besluit hadden genomen.⁵⁶ De Staten van Holland verbonden aan het verlenen van de vrijstelling de drie volgende voorwaarden. Ten eerste dat de ontheffing pas van kracht zou zijn nadat de verkoop was geschied. Ten tweede dat de nieuwe bezitter in de toekomst de door hem verschuldigde extraordinaire verpondingen diende te betalen en dat deze bepaling zou worden opgenomen in de verkoopvoorwaarden. Ten derde dat deze ontheffing geen afbreuk zou doen aan de vorderingen die de Staten op de Pruisische koning hadden vanwege de achterstallige extraordinaire verpondingen.⁵⁷ Er was geen voorwaarde opgenomen over het schrappen van de Pruisische vorderingen op de Republiek vanwege de Kleefse inkwartieringsgelden. Op deze vorderingen wordt later teruggekomen. De gezant had over deze drie voorwaarden met makelaar en notaris Johan Bourcourd uit

50 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 33r, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743).

51 GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 113, Van Podewils aan Frederik II (30 april 1743). De gezant gaf niet aan hoe hij aan dit getal kwam. Het waren hooguit 75 afgevaardigden. De Ridderschap, die één stem had, werd door circa drie leden vertegenwoordigd. De achttien steden hadden ieder één stem en vaardigden ieder drie à vier leden af. Tijdens de Statenvergaderingen waren ze nooit allen tegelijk aanwezig.

52 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 12v, Von Podewils aan Frederik II (14 mei 1743).

53 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 38v, Von Podewils aan Frederik II (7 mei 1743); 14r, Von Podewils aan Frederik II (17 mei 1743).

54 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 40r, Von Podewils aan Frederik II (21 mei 1743).

55 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 40v, Frederik II aan Von Podewils (27 mei 1743).

56 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 45r, Von Podewils aan Frederik II (25 juni 1743).

57 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 39r, Von Podewils aan Frederik II (21 mei 1743). Er werd niet gesproken over de achterstallige successierechten.

Den Haag gesproken. De eerste voorwaarde leverde geen nadeel voor de koning op, de tweede voorwaarde was al opgenomen in de gedrukte verkoopvoorwaarden voor de openbare verkoop.⁵⁸ Met betrekking tot de derde voorwaarde zei de makelaar dat er al gedurende jaren over de rechtsgeldigheid van deze pretenties was geredetwist zonder dat er enig resultaat bij de Staten was verkregen. Mocht de koning het met deze voorwaarde niet eens zijn dan kon men de Staten van Holland waarschuwen dat wanneer zij deze eis niet lieten vallen, Frederik zijn oude vorderingen op de Republiek zou doen herleven. Maar dat zou kunnen leiden tot het wellicht jarenlang ophouden van de verkoop.⁵⁹ Dit was niet wat de Pruisische koning wilde.

14.2 Poging om de Zwaluwen publiek te verkopen

Voordat de ontheffing was verleend ging de Pruisische gezant al op zoek naar potentiële kopers voor de heerlijkheid. De eerste geïnteresseerden vielen snel af, 'Ne voulant acheter le domaine qu'à 3 et 1/2 pour cent'.⁶⁰ Kopers moesten aan de verkoper een hypotheek tegen rente verstrekken wat in die tijd vaker gebeurde. Zij wilden dat tegen een zo hoog mogelijke rente doen, terwijl de verkoper een zo laag mogelijke rente wilde bedingen. Een zekere Gomperts had voor de Pruisische koning drie nieuwe geïnteresseerden gevonden.⁶¹ Zij wilden de heerlijkheid wel tegen een rente van drie procent kopen, maar zij zouden zeker tien à twaalf dagen nodig hebben om zich grondig over het domein te informeren. Daarna zouden zij hun besluit kenbaar maken. De gezant was bang voor een nieuwe vertraging, maar de makelaar had hem geadviseerd niet te veel druk uit te oefenen. Dit zou op deze mensen een averechts effect hebben.⁶²

De makelaar had voorgesteld de Zwaluwen publiek te verkopen omdat de opbrengst dan 20.000 à 30.000 gulden hoger zou zijn dan wanneer het goed particulier werd verkocht.⁶³ Ook specialisten hadden hem dit geadviseerd.⁶⁴ De gezant dacht de publieke verkoop binnen zes weken te kunnen regelen. De Pruisische koning vond dit een goed idee en verleende de gezant toestemming tot publieke verkoop en aankondiging daarvan.⁶⁵ Von Podewils zou tijdens de publieke verkoop een niet verdachte persoon laten bieden tot het bedrag dat Frederik II 'à peu pres' voor zijn Hollandse leen hoopte

⁵⁸ Volgens artikel 13 diende de verkoper nog tot 1 januari 1742 alle belastingen en lasten te betalen. Hij zou ook de inkomsten genieten. Vanaf 1 januari 1743 zou de koper dit gaan doen. Zie GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 118v, *Generale Condition en voorwaarden voor de publieke verkoop van de Zwaluwen*, 4. Von Podewils had 200 exemplaren laten drukken. Zie GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 117r-120r, 1-7.

⁵⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 39v, Von Podewils aan Frederik II (21 mei 1743).

⁶⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 23r, Von Podewils aan Frederik II (26 februari 1743).

⁶¹ Go(u)mperts (z) was een jood. Zijn beroep werd niet genoemd.

⁶² Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 51r, Von Podewils aan Frederik II (5 maart 1743); 23r, Von Podewils aan Frederik II (26 februari 1743).

⁶³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 24v, Von Podewils aan Frederik II (1 maart 1743).

⁶⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 25v, Von Podewils aan Frederik II (9 maart 1743).

⁶⁵ Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 23r, Von Podewils aan Frederik II (26 februari 1743); 51r, Von Podewils aan Frederik II (5 maart 1743); 25v, Von Podewils aan Frederik II (9 maart 1743).

te krijgen. Zo kon hij ervoor zorgen dat de heerlijkheid niet onder de door Frederik aangegeven prijs van 323.000 gulden werd verkocht.⁶⁶ De gezant stelde als voorwaarde dat de koper de kosten van de verkoop op zich moest nemen.⁶⁷ Een van de Statenleden had Von Podewils geadviseerd de publieke verkoop pas in de krant bekend te maken nadat de ontheffing voor de betaling van de belastingen was verleend. Zo kon voorkomen worden dat leden van de Staten van Holland door de bekendmaking gechoqueerd raakten en misschien moeilijk zouden doen bij het verlenen van de vrijstelling.⁶⁸ De gezant zat toen met een dilemma.⁶⁹ Om de verkoop niet te vertragen wilde hij toch alvast een advertentie in de krant laten plaatsen.⁷⁰ De raadpensionaris raadde hem aan om dan in de annonce op te nemen dat men besloten had de heerlijkheid te verkopen en dat men pas na ontvangst van de ontheffing de datum van de verkoop zou vaststellen. Zo kon een verkeerd effect op Statenleden worden voorkomen. De advertentie werd onder andere geplaatst in de *Gazette Hollandaise de Leyde*.⁷¹ Na de toezegging van de Staten werd de verkoopdatum in de kranten bekend gemaakt.⁷² Voor alle zekerheid wachtte Von Podewils hiermee totdat de raadpensionaris zijn toestemming had gegeven.⁷³ Hij nam het zekere voor het onzekere.

Medewerking van Van Fenema bij de verkoop

Pas op 12 april 1743 werd Van Fenema door de gezant op de hoogte gebracht van de aanstaande publieke verkoop van de Zwaluwen.⁷⁴ Deze nam aan dat Van Fenema dit al in de *Leydse Courant* had gelezen.⁷⁵ Voor de rentmeester kwam deze mededeling inderdaad niet als een verrassing. Hij had hierover al met verscheidene mensen gesproken. De gezant had de medewerking van vooral de rentmeester bij deze verkoop hard nodig. Dus had hij hem en andere functionarissen geschreven dat zij zich geen zorgen

⁶⁶ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 35r, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743). Zie voor de berekening GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 34r-34v, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743); 51r-52v; Von Podewils aan Frederik II (5 maart 1743).

⁶⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 26r-27r, Von Podewils aan Frederik II (19 maart 1743).

⁶⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 26v, Von Podewils aan Frederik II (19 maart 1743).

⁶⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 31r, Von Podewils aan Frederik II (29 maart 1743).

⁷⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 32v, Von Podewils aan Frederik II (2 april 1743); 53r, Von Podewils aan Frederik II (9 april 1743).

⁷¹ De *Leydse Courant: Nouvelles extraordinaires de divers endroits, La Gazette de Leyde*, verscheen van 1677 tot 1811. Deze Franstalige krant behoorde tot de vaste lectuur aan alle grote Europese vorstenhoven. Zie Theeuwen, Pieter 't Hoen, 75.

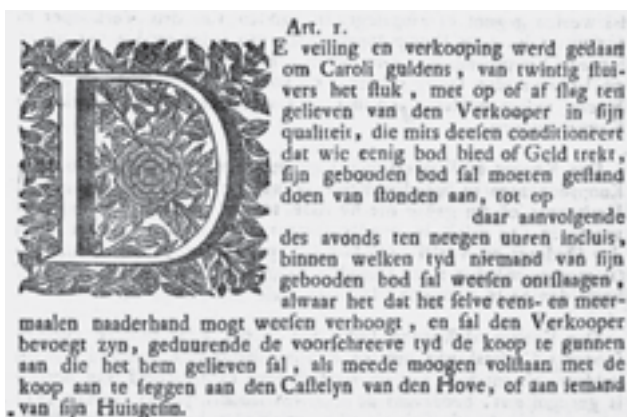
⁷² De openbare verkoop op 18 juni en 25 juni 1743 werd bekendgemaakt in de *Leydse Courant* (24 mei 1743), (2/2); (17 juni 1743); (24 juni 1743). Zie RAL, digitaal krantenarchief, *Leydse Courant* (LYC), 2. 1733-1776.

⁷³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 38v, Von Podewils aan Frederik II (7 mei 1743).

⁷⁴ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 30, Von Podewils aan Van Fenema (12 april 1743). Ook schout-baljuw De la Faille had een brief ontvangen. Zie NA, 1.10.29, inv. 838, CF, nr. 31, Von Podewils aan De la Faille (12 april 1743). De la Faille zegde zijn medewerking bij de verkoop toe en betreunde het dat Frederik II dit besluit had genomen. Hij had geen betere heer kunnen hebben. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 32, De la Faille aan Von Podewils (13 april 1743). Ook aan François van Riel, onder andere penningmeester van de Royale Polder en heemraad van de Emilia-polder, werd gevraagd zich voor deze verkoop in te zetten. Zie NA, 1.10.29, CF, in v. 838, nr. 37, Von Podewils aan Van Riel (26 april 1743).

⁷⁵ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 30, Von Podewils aan Van Fenema (12 april 1743).

Afb. 89 Artikel 1 van de algemene voorwaarden voor de openbare verkoop van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe in opdracht van Frederik II in het Hof van Holland in 1743.

hoefden te maken over hun ambten en survivanciën. In een apart artikel van de verkoopvoorwaarden had hij hier melding van gemaakt.⁷⁶ Een garantie was dit niet, want de koper had het benoemingsrecht. Wel zegde de gezant de rentmeester in geval van toekomstige moeilijkheden zijn goede diensten toe.⁷⁷ Van Fenema werd verzocht zijn commentaar op de verkoopvoorwaarden te geven.⁷⁸ Hij constateerde dat in de voorwaarden veel heerlijke rechten waren weggelaten. Tevens miste hij een overzicht van onder andere functionarissen die door de koning werden aangesteld en waarvan de verkoop en de jaarlijkse recognities geld voor de heer opbrachten.⁷⁹ Van Pruisische zijde vond men het echter voldoende om in de voorwaarden te vermelden dat de heer het benoemingsrecht had, terwijl in een advertentie in de *Leydse Courant* werd opgenomen dat de heer de 'Magistraaten en andere Officianten' aanstelde.⁸⁰ Voordat de verkoopdatum bekend was gemaakt vroeg een groot aantal personen de voorwaarden al op, terwijl anderen bij Van Fenema informatie over de verkoop inwonnen.⁸¹ De rentmeester

⁷⁶ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 30, Von Podewils aan Van Fenema (12 april 1743); nr. 31, Von Podewils aan De la Faille (12 april 1743); nr. 37, Von Podewils aan Van Riel (26 april 1743). Van Fenema bedankte de gezant voor zijn attentie dat hij de koper in kennis zou stellen van de survivance van zijn zoon. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 33, Van Fenema aan Von Podewils (14 april 1743). Survivance is het recht van opvolging in een ambt. GStAPK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 118v, *Generale Conditien en voorwaarden voor de publieke verkoop van de Zwaluwen*, 4, Artikel 15.

⁷⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 30, Von Podewils aan Van Fenema (12 april 1743); nr. 33, Van Fenema aan Von Podewils (14 april 1743); nr. 38, Von Podewils aan Van Fenema (19 april 1743); nr. 40, Von Podewils aan Van Fenema (22 april 1743). Von Podewils wilde zich op deze wijze verzekeren van de medewerking van Van Fenema.

⁷⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 33, Van Fenema aan Von Podewils (14 april 1743); nr. 40, Von Podewils aan Van Fenema (22 april 1743). Op 26 april was de tekst nog niet gedrukt. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 37, Von Podewils aan François van Riel (26 april 1743). Op 3 mei 1743 werden vier gedrukte exemplaren naar Van Fenema opgestuurd. NA, 1.10.29, inv. 838, nr. 50, Von Podewils aan Van Fenema (3 mei 1743).

⁷⁹ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 45, *Staat in de geprojecteerde Conditien nopens de verkoop der Swaluwen*; Opmerkingen op de verkoopvoorwaarden door Van Fenema; A: Overzicht van beambten die door Frederik II benoemd werden; Staat B, folio 17. Hierin werden door Van Fenema correcties in de jaarrekening aangebracht. NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 55, Van Fenema aan Von Podewils (16 mei 1743).

⁸⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 50, Von Podewils aan Van Fenema (3 mei 1743), nr. 57, Von Podewils aan Van Fenema (19 mei 1743). In de *Leydse Courant* van 24 mei 1743 werd de verkoopdatum bekend gemaakt. Zie RAL, digitaal krantenarchief, *Leydse Courant* (LYC), 2. 1733-1776, 24 mei 1743.

⁸¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 50, Von Podewils aan Van Fenema (3 mei 1743); nr. 57, Von Podewils aan Van

kreeg bezoek van diverse belangstellenden.⁸² Op 14 mei 1743 kwamen er zelfs twee.⁸³ Het door Frederik II gevraagde kapitaal tegen drie procent bleek voor hen een probleem te zijn.⁸⁴ Van Fenema had al snel in de gaten dat onderhandelingen op die basis niet zouden lukken.⁸⁵ Het tweetal stuurde de rentmeester later nog een brief met daarin acht gerichte vragen. Vanwege tijdgebrek liet Van Fenema de beantwoording hiervan grotendeels over aan Von Podewils.⁸⁶ De rentmeester had er niet alleen heel veel werk aan gehad, maar ten behoeve van de openbare verkoop zelfs geld voorgeschooten.⁸⁷

De publieke verkoop is mislukt

Notaris Bourcourd mocht de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe, Klein Waspik en Twintighoeven in de Castelerij van het Hof van Holland op het Binnenhof, in aanwezigheid van commissarissen uit genoemd Hof, publiek veilen.⁸⁸ De openbare verkoop vond plaats op 18 en 25 juni 1743 volgens de vermelde procedure. Op de eerste dag boden de gegadigden tegen elkaar op. De Pruisische gezant beschouwde dit slechts als een ceremonie om te zien wat men kon verwachten en tevens om de aspirant-kopers aan te moedigen door aan de hoogstbiedende een trekgeld van 300 gulden te geven. Diegene die het hoogste bod had uitgebracht werd beschouwd als de provisionele koper. Op 25 juni 1743 werd er afgemijnd. De afslager begon met het noemen van een bedrag dat aanzienlijk hoger was dan het hoogste bod dat op 18 juni was uitgebracht. De afslager startte met een bedrag van 400.000 gulden en zakte daarna totdat iemand mijn zou roepen.⁸⁹ Kwam de afslager onder het bod van de provisionele koper dan was

Fenema (19 mei 1743). De publieke verkoop zelf was al eerder bekendgemaakt. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 38v, Von Podewils aan Frederik II (7 mei 1743). In de gedrukte verkoopvoorwaarden ontbrak de verkoopdatum. Er was met pen nog bijgeschreven dat informatie kon worden ingewonnen bij de griffie op het Oude Hof in Den Haag of bij de rentmeester van de Zwaluwen. Zie GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 117r, 120r, *Generale Conditiën en voorwaarden voor de publieke verkoop van de Zwaluwen*, 1.

⁸² NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 72, Van Fenema aan Von Podewils (13 juni 1743). Hij vond dat zij hem van het werk afhielden, terwijl hij toch al zo veel te doen had.

⁸³ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 55, Van Fenema aan Von Podewils (16 mei 1743). De rentmeester c.s. waren hier de hele dag druk mee bezig, maar het tweetal vertrok zeer voldaan.

⁸⁴ Het kapitaal tegen drie procent was berekend inclusief de extraordinaire verpondingen. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 55, Van Fenema aan Von Podewils (16 mei 1743).

⁸⁵ Het tweetal beloofde hem hierover nog nader te schrijven. Deze 'heeren informateurs' lieten voorlopig niets meer van zich horen NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 66, P.H. van Fenema aan Von Podewils (29 mei 1743). In verband met het overlijden van de vrouw van Van Fenema, Johanna F. Schulting, schreef zijn zoon deze brief.

⁸⁶ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 68, Van Fenema aan Von Podewils (9 juni 1743). Van Fenema gaf aan dat hij op diverse vragen niet wilde ingaan, een aantal niet wist te beantwoorden, terwijl hij voor de beantwoording van weer andere vragen onderzoek moest doen waarvoor hij niet genoeg tijd had 'Want Sonder dat diende tot dit werk en andere lopende Saken alhier wel drie Rentmeesters te Sijn'. Een aantal vragen kon door de plaatselijke ontvanger van de belastingen worden beantwoord. Von Podewils verzocht de rentmeester, indien nodig, de antwoorden die hij had gegeven verder aan te vullen. Zie bijlage 13.

⁸⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 97, Aan rentmeester Van Fenema (11 februari 1744).

⁸⁸ GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 117r-120r, *Generale Conditiën en voorwaarden voor de publieke verkoop van de Zwaluwen*, 1-7. In het notarieel archief van het gemeentearchief van Den Haag zijn over deze veiling geen gegevens voorhanden.

⁸⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 48v-49r, Von Podewils aan Frederik II (31 mei 1743).

de heerlijkheid voor deze koper. Von Podewils was zelf tijdens de verkoop aanwezig.⁹⁰ Hij kreeg van Frederik II een volmacht zodat hij de zaken met betrekking tot de verkoop kon regelen alsof de koning dit zelf had gedaan. Hoewel Frederik II zelf zijn lenen niet had laten verheffen mocht Von Podewils uit zijn naam en die van zijn erfgenamen bij de Leen- en Registerkamer van Holland hiervan afstand doen zodat ze aan de koper overgedragen konden worden.⁹¹ Ondanks al zijn inspanningen lukte het de gezant niet om de Zwaluwen publiek te verkopen. De hoogste prijs die was geboden bedroeg slechts 163.000 gulden. Frederik II had als laagste prijs 300.000 gulden aangegeven.⁹² De makelaar moest in opdracht van Frederik II het goed terughouden. De koning diende de gemaakte kosten te betalen.⁹³

Von Podewils was ervan overtuigd dat de heerlijkheid 323.000 gulden had kunnen opbrengen. Dit was ook de mening van experts.⁹⁴ Von Podewils had Frederik II al gewaarschuwd dat heerlijkheid wellicht niet verkocht kon worden omdat de omstandigheden hiervoor niet goed leken te zijn. Hij hoopte dat wanneer hij de Zwaluwen niet gunstig kon verkopen 'Elle [de koning] veuille ne pas m'en imputer'.⁹⁵ Het was ook geen gemakkelijke tijd. Er waren voortekenen dat de Republiek betrokken kon raken bij de Oostenrijkse Successieoorlog.⁹⁶ De vrees bestond dat dan de extraordinaire verpondingen op de gronden misschien verdubbeld of verdrievoudigd zouden worden. Deze werden ieder jaar verhoogd, vooral in kritieke tijden. Particuliere kopers waren ervan overtuigd dat er dan een dubbele extraordinaire verponding zou worden geheven. Voor de Zwaluwen moest er dan 5.000 gulden per jaar worden afgedragen.⁹⁷ Daarbij kwam nog dat de heerlijkheid op de grens van Holland en Brabant lag waardoor zij blootstond aan vijandelijke invallen vanuit het zuiden (Frankrijk).⁹⁸ Een koper diende ook rekening te houden met het verlies van de heerlijke rechten en de nadelige gevolgen op de domeingoederen als gevolg van een oorlog. Hij kon door dit alles worden afgeschrikt om tot koop over te gaan. Ook was het moeilijk geld te lenen tegen een redelijke rente. Verder waren er personen die vanwege Silezië vorderingen hadden op de Pruisische koning en op basis daarvan aanspraak maakten op een lijfrente. Zij dachten dat het in hun belang was dat de Zwaluwen niet werden verkocht.⁹⁹ Waarschijnlijk was men bang dat wanneer de heerlijkheid zou zijn verkocht zij naar hun geld konden fluiten.

⁹⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 43r, Von Podewils aan Frederik II (18 juni 1743).

⁹¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 68r-68v, Frederik II aan Von Podewils; 69r-70r, Volmacht voor Von Podewils (8 juni 1743). Frederik II kon deze lenen overdragen omdat hij vrijstelling had gekregen voor de betaling van zijn achterstallige belastingen.

⁹² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 54, Frederik II aan Von Podewils (6 juni 1743); 44r, Von Podewils aan Frederik II (25 juni 1743).

⁹³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 49r, Von Podewils aan Frederik II (31 mei 1743).

⁹⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 45v, Von Podewils aan Frederik II (25 juni 1743); 46r-46v, Von Podewils aan Frederik II (28 juni 1743).

⁹⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 41v, Von Podewils aan Frederik II (11 juni 1743).

⁹⁶ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 35r, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743).

⁹⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 43r-43v, Von Podewils aan Frederik II (18 juni 1743).

⁹⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 35r-35v, Von Podewils aan Frederik II (16 april 1743).

⁹⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 44v-45r, Von Podewils aan Frederik II (25 juni 1743).

Afb. 90 Gravure van Voltaire (1694-1778), door H. Rousseau/E. Thomas, ongedateerd.

Deze moeilijke omstandigheden werden nog verslechterd doordat elders in de Republiek twee aanzienlijke landgoederen op korte termijn verkocht moesten worden. Een ervan was 'la fameuse terre' Zeist dat in augustus 1743 in de verkoop ging.¹⁰⁰ Schulden dwongen Willem Adriaan II van Nassau-Odijk het slot Zeist te verkopen.¹⁰¹ Het duurde twee jaar voordat het slot werd verkocht.¹⁰² Het andere landgoed was de heerlijkheid Borculo waarop nog niemand een bod had uitgebracht.¹⁰³ Bovendien toonde een groot aantal particulieren hun weerzin om een onroerend goed te kopen dat eigendom was van een koning. De gezant had hun verteld dat Hooge en Lage Zwaluwe een Hollands leen was en dat de koper dus geen enkel risico liep. Men had ook

¹⁰⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 41r, Von Podewils aan Frederik II (11 juni 1743); 43r, Von Podewils aan Frederik II (18 juni 1743).

¹⁰¹ Willem Adriaan II van Nassau-Odijk (1704-1759) was een zoon van Lodewijk I van Nassau-Odijk (1670-1742) en Suzanne Cornelia Studler van Surck (1685-1707) en een kleinzoon van de Oranjestandaard Willem Adriaan van Nassau-Odijk en Elisabeth van der Nisse. Zie ook hoofdstuk 1.

¹⁰² Op 29 augustus 1745 kochten de Amsterdamse ijzerhandelaar Cornelis Schellinger en zijn vrouw Sofia Centen het landgoed. Zij betaalden hiervoor 157.000 gulden.

¹⁰³ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 116, Von Ammon aan Frederik II (7 maart 1749). In 1777 kocht Willem V deze heerlijkheid.

gehoord dat Frederik Hendrik in zijn testament op de heerlijkheid een onvervreemdbaar en eeuwig fidei-commis had gevestigd en dat daarom Frederik II niet het recht had om dit goed te verkopen.¹⁰⁴ Daardoor kon de koper geconfronteerd worden met een vervelend proces over het recht van eigendom. Al deze moeilijkheden konden de verkoop ongunstig beïnvloeden. De gezant had in ieder geval gedaan wat hij kon, daar was ook Frederik II van overtuigd.¹⁰⁵

In die tijd logeerde de Franse schrijver en filosoof Voltaire bij Von Podewils in het Oude Hof te Den Haag waar de Pruisische ambassade was gevestigd.¹⁰⁶ Hij schreef aan de Pruisische koning dat hij bij diens achtenswaardige en vriendelijke ambassadeur verbleef die ontroostbaar was en zelfs niet meer sliep of at omdat de Hollanders te weinig wilden betalen voor een landgoed [Hooge en Lage Zwaluwe] van een grote koning.¹⁰⁷

14.3 Andere pogingen om aan geld te komen

Na de mislukte publieke verkoop van Hooge en Lage Zwaluwe probeerde de koning een lening af te sluiten tegen drieënhalve procent rente op de inkomsten van het Westland.¹⁰⁸ Omdat er door de oorlogsdreiging op de geldmarkt een enorme vraag naar geld was lukte hem dit niet.¹⁰⁹ Oostenrijk had al een lening gekregen tegen vier procent rente met Namen als onderpand. Ook de Staten van Holland hadden er een afgesloten. Hiermee zou een bedrag zijn gemoeid van zo'n 3.600.000 gulden.¹¹⁰

De geldmarkt werd krap, de rente steeg. De gezant te Den Haag had voor het afsluiten van een lening ook de Pruisische agent in Amsterdam, Johan Rudolf Faesch, benaderd.¹¹¹ Faesch had een overzicht gemaakt waaruit bleek dat Frederik II voor meer dan 2,7 miljoen gulden aan leningen had openstaan.¹¹² Het ging om leningen die nog door de Oostenrijkse keizer Karel VI waren afgesloten. Deze had in 1734 en 1736 in de Repu-

¹⁰⁴ Voor de verkoop van deze heerlijkheid had de Pruisische koning toestemming nodig van de Staten van Holland. Zie hoofdstuk 3

¹⁰⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, z.n., Frederik II aan Von Podewils (3 juli 1743).

¹⁰⁶ Voltaire was op doorreis naar Pruisen om daar Frederik II te ontmoeten.

¹⁰⁷ Voltaire, Briefwisseling, Voltaire aan Frederik II (28 juni 1743), 500.

¹⁰⁸ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 25r, Von Podewils aan Frederik II (1 maart 1743); nr. 56, 46v, Von Podewils aan Frederik II (28 juni 1743); z.n., Von Podewils aan Frederik II (3 juli 1743). Op het Westland was al eerder een lening van 7.000 gulden en op Hooge en Lage Zwaluwe een lening van 31.000 gulden afgesloten.

¹⁰⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 46v, Von Podewils aan Frederik II (28 juni 1743); z.n., Von Podewils aan Frederik II (3 juli 1743); 76, Von Podewils aan Frederik II (23 juli 1743); 74, Frederik II aan Von Podewils (3 augustus 1743).

¹¹⁰ (NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 88, Servaes Havart en Zonen aan Von Podewils (25 juli 1743). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 43v, Von Podewils aan Frederik II (18 juni 1743); 77, Von Podewils aan Frederik II (30 juli 1743). Er zou door de Staten van Holland zelfs een bedrag van 3.700.000 gulden zijn geleend, maar wel tegen een rente van maar tweeënhalve procent. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 85, Faesch aan Von Podewils (15 juli 1743).

¹¹¹ Faesch was in 1742 agent en van 4 oktober 1746 tot 21 november 1749 resident van Pruisen te Amsterdam. Zie Schutte, Buitenlandse vertegenwoordigers, 368, z.n.; Hoofdstuk 8, figuur 4.

¹¹² NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 85, Faesch aan Von Podewils (15 juli 1743). Hij had Von Podewils toegezegd zijn best voor hem te doen. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 85 (dubbel nummer), Faesch aan Von Podewils (19 juli 1743). Zie figuur 17. Volgens Rive zou er een bedrag van ruim vier miljoen gulden openstaan. Zie Rive, Schets, 165.

Afb. 91 Maria Theresia van Oostenrijk, aartshertogin van Oostenrijk, koningin van Hongarije en Bohemen, en Rooms-Duitse keizerin, door Jean-Etienne Liotard, 1747.

blik en ook in Engeland bij particulieren grote geldbedragen, met als onderpand zijn inkomsten uit Silezië, geleend.¹¹³ Nu moest de Pruisische koning de vervallen renten hiervan betalen, maar deed dat niet. Dus werd de vrees uitgesproken dat dit in de toekomst ook zou kunnen gebeuren met een nog af te sluiten lening.¹¹⁴ Alles zou makkelijker worden wanneer Frederik II in ieder geval aan de Staten-Generaal de vervallen renten zou betalen.¹¹⁵ Bij het sluiten van de Voorvrede van Breslau tussen Pruisen en Oostenrijk in juni 1742 was de vraag gesteld wie deze Oostenrijkse leningen zou gaan afbetalen.¹¹⁶ Aanvankelijke weigerde de overwinnaar Frederik II een deel van de schulden en de vervallen renten die nog niet waren afgelost te betalen. Hij sloot liever geen

113 Rive, *Schets*, 165. Karel VI (1685-1740) was van 1711 tot zijn overlijden in 1740 keizer van het Heilige Roomse Rijk. Zijn erfgenamen en nakomelingen werden verplicht om deze leningen af te lossen. De gezant in Berlijn, Reinoud (Reinhard) van Reede, had in 1734 een aantal obligaties van 1.000 gulden tegen zes procent aangeschaft. In 1741 werden zijn obligaties afgelost. Zie UA, 1001, HA, inv. 3477.

114 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 78r-78v, Von Podewils aan Frederik II (6 augustus 1743).

115 NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 85, Faesch aan Von Podewils (15 juli 1743).

116 Deze vrede kwam op 11 juni 1742 met de bemiddeling van Engeland en de Republiek tot stand. Bij deze vrede stond Maria Theresia van Oostenrijk Silezië en het graafschap Glatz aan Frederik II af. Zie Rive, *Schets*, 164. Op 22 juni 1742 werd de Definitieve Vrede van Berlijn gesloten. Pruisen voerde drie oorlogen met Silezië als inzet. De Eerste Silezische Oorlog (1740-1742), de Tweede Silezische Oorlog (1744-1745) en de Derde Silezische of Zevenjarige Oorlog (1756-1763). De laatste oorlog werd op 15 februari 1763 afgesloten met de Vrede van Hubertusburg waarbij Pruisen Silezië definitief behield.

Afb. 92 Op 7 november 1741 huldigden de Silezische standen Frederik II in de vorstenzaal van het raadhuys te Breslau, wandschildering door Wilhelm Camphausen, 1882. Foto uit 1943/1944.

vrede dan onder zulke zware voorwaarden. De Pruisische koning ging blijkbaar toch overstag want in artikel negen van het vredesverdrag werd bepaald dat hij de gelden die op Silezië werden gehypothekeerd aan particulieren, onderdanen van Engeland en de Republiek, zou afbetalen.¹¹⁷ Maar wel onder de voorwaarde dat hij de openstaande vorderingen van de laatsten mocht verrekenen en compenseren met de schulden die de Republiek bij hem had.¹¹⁸ Frederik II deed dit met de achterstallige Kleefse inkwartieringsgeld.¹¹⁹ Op 29 december 1742 schreef Frederik II aan zijn gezant Von Podewils dat hij zijn hypotheekschulden ‘clair et nets’ bij de Staten had vereffend.¹²⁰

¹¹⁷ De Staten-Generaal vorderden deze particuliere schulden bij de Pruisische koning.

¹¹⁸ Zie voor de tekst van artikel 9: Rive, *Schets*, 165, noot 2. Omdat voornamelijk Engeland deze vrede had bewerkstelligd, kon het tijdens de vredesonderhandelingen voor de Engelse hypotheekverstrekkers een gunstige regeling treffen. Omdat de Republiek pas later als toetredende partij het vredesverdrag had getekend kon zij dit voor de particuliere hypotheekverstrekkers in de Republiek niet meer doen. Zie Rive, *Schets*, 165 en 167.

¹¹⁹ Dit was ook een particuliere schuld. De Kleefse steden en inwoners lieten deze vordering door de Pruisische koning bij de Republiek opeisen. Volgens Rive moest de Pruisische koning nog ruim vier miljoen gulden aan hypotheekgeld aflossen. Frederik II had blijkbaar zijn vordering op de Republiek verhoogd van één naar vier miljoen gulden, zodat hij aan zijn hypotheekgevers niets meer terug hoefde te betalen. Zij konden dus naar hun geld fluiten. Zie Rive, *Schets*, 166. Ook de Engelse hypotheekverstrekkers kregen niet alles uitbetaald. Omdat Engelse kapers tijdens de oorlog met Frankrijk buit hadden behaald op Pruisische handelaren zou Frederik II 200.000 rijksdaalders hebben afgetrokken van de twee miljoen gulden die hij nog schuldig was aan particulieren in Engeland. Zie *Byzonderheden II*, 153. Zie tevens hoofdstuk 1.

¹²⁰ GSta PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 16, Frederik II aan Von Podewils (29 december 1742). Zie voor Silezië, de oorlog en de geldleningen: UA, 1001, HA, inv. 3700 en 3701. Zie voor de internationale toestand: UA, 1001, HA, inv. 3702.

Figuur 17 Leningen door keizer Karel VI in de Republiek afgesloten op de inkomsten uit Silezië¹²¹

Jaar	Bedrag in guldens	Interest in % (per jaar)	Afgelost	Nog af te lossen	Onder de directie van
1734	2,5 miljoen	6	1,5 miljoen (60%)	1 miljoen + interest over bijna 2 jaar	Willem Gideon Deutz ¹²²
1736	3,5 miljoen	5	2,1 miljoen (60%)	1,4 miljoen + interest over bijna twee jaar	Willem Gideon Deutz
1734	0,5 miljoen	Onbekend	0,2 miljoen + de interest van het eerste kwartaal van 1741	0,3 miljoen + interest	George Clifford et Fils ¹²³
Totaal	6,5 miljoen		3,8 miljoen + interest	2,7 miljoen + interesten	

Deze schuldvereffening was voor de koning geen reden om de achterstallige los- en lijfrenten te betalen.¹²⁴ Het is niet bekend of het de gezant gelukt is voor Frederik geld te krijgen. Wel ontdekte Voltaire tijdens zijn verblijf in Den Haag dat de Pruisische koning nog niet zo lang geleden een geldlening in Amsterdam had afgesloten.¹²⁵ Ook rentmeester Van Fenema probeerde personen te vinden die de Pruisische koning geld wilden geven tegen een rente van niet meer dan drieënhalve procent met als onderpand de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Zodra hij iemand had gevonden zou hij van Frederik II een machtiging krijgen om de zaak af te handelen. Mocht het Van Fenema lukken om een bedrag van 60.000 of 100.000 gulden te vinden dan ontving hij daarvoor 30 dukaten.¹²⁶

¹²¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 85, *Memoire des Capitaux hypothéqués en Hollande sur la Silesie*. Zie voor deze leningen en de aflossing daarvan ook Rive, *Schets*, 164–165.

¹²² Burgemeester Willem Gideon Deutz was sinds 1719 hoofd van het aanzienlijke Amsterdamse bankiershuis Jean Deutz en Soon en W. G. Deutz. De zaken werden in die tijd door Willem Gideon en zijn neef Jean Deutz van Assendelft geregeld. Het geslacht Deutz speelde een zeer belangrijke rol in de geschiedenis van de 'haute finance' van Amsterdam in de achttiende eeuw. Kesler, 'Amsterdamsche bankiers', 501. Deutz leende miljoenen guldens aan keizer Karel VI met als onderpand de keizerlijke kwikzilvermijnen van Idria. Zie Romein, *Lage Landen*, 323.

¹²³ George Clifford (1685–1760), telg uit een rijk Amsterdams bankiersgeslacht, was koopman en bankier.

¹²⁴ Het Huis Hohenzollern had tot 1716 aan de intekenaars van leningen, die door de Brandenburgse keurvorst Frederik III in 1688, 1689, 1690 en 1691 in Rotterdam en Amsterdam waren aangegaan, de toegezegde lijfrenten betaald, maar daarna staakte Frederik Willem I de betalingen omdat de Republiek aan een aantal Kleefse steden nog achterstallige logies- en serviesgelden schuldig zou zijn. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 306, 12–13, Concept instructie van SG voor baron van Keppel als gezant aan het Pruisische Hof (13 februari 1728); Hoofdstuk 1. De Staten-Generaal betwistten de validiteit van deze schuld. Zie voor deze kwestie Rive, *Schets*, 95–98 en 164–167.

¹²⁵ Gooch, *Friedrich*, 199.

¹²⁶ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 97, Von Podewils aan Van Fenema (11 februari 1744). De gouden dukaat had een waarde van ruim vijf gulden, de zilveren dukaat was 50 stuivers waard.

Afb. 93 Kroonprins Frederik II, door Antoine Pesne, circa 1745.

De Pruisische koning besloot zijn gezanten in het buitenland bij de verkoop van onder andere de Zwaluwen te betrekken. Hij stuurde aan Von Borckenfeld in Brussel,¹²⁷ Von Rohd te Keulen, baron le Chambrier in Parijs, Axel baron von Mardefeld in Sint Petersburg,¹²⁸ graaf van Dohna in Wenen en Andrié in Londen een brief waarin stond dat de koning om diverse redenen besloten had de Brabantse baronie van Turnhout in de Zuidelijke Nederlanden en de goederen in Holland, onder andere de Zwaluwen, te verkopen. Wellicht hadden schatrijke families die tot de hoge adel behoorden wel interesse in een van deze goederen. Hij schreef aan zijn gezant Rohd dat hij daarbij ook dacht aan de keurvorst van Keulen, Clemens August I van Beieren.¹²⁹ Mochten de gezanten toevallig iemand weten die een aankoop wilde doen dan werd hun verzocht dit

¹²⁷ Waarschijnlijk gaat het hier om Simon von Soust de Borckenfeld. Hij was van oktober 1714-1750 gezant te Brussel.

¹²⁸ Axel overleed op 7 december 1748. Zie Klaproth, *Geheime Staats-Rath*, 422, nr. 195.

¹²⁹ Clemens August I van Beieren was in 1723-1761 aartsbisschop en (geestelijk) keurvorst van Keulen.

meteen aan hem te melden. Men zou dan worden voorzien van gedetailleerde informatie over deze zaak.¹³⁰ Aan baron von Mardefeld in Sint Petersburg schreef de koning dat ‘Sa Majesté Imperiale de toutes les Russies’, de ongehuwde tsarina Elisabeth Petrovna uit het Huis Romanov, misschien een van deze goederen of een deel ervan wilde kopen, wellicht om een van ‘ses favoris’ in Holland of in Brabant te kunnen installeren.¹³¹ De gezant ontving gegevens over de inkomsten van onder andere de domeinen in Holland, omdat hij deze misschien nodig zou hebben, maar ‘à moins qu’il ne se presente quelqu’un, qui vueille acheter, tout de bon les dits Domaines, soit en tout, soit en partie, et qui en ait les moijen’, want als de aspirant koper geen geld had, dan moest hij deze informatie zorgvuldig wegbergen om te voorkomen dat deze gegevens openbaar zouden worden.¹³²

14.4 Onderhandelingen met de prins van Oranje

Na de mislukte openbare verkoop van de Zwaluwen zocht de Pruisische gezant contact met Willem IV. Een van de vrienden van de gezant had verteld dat de prins, in het geheim, al het mogelijke deed om de verkoop tegen te gaan. Hij zou bang zijn dat de koning er een goede prijs voor zou krijgen.¹³³ Dan zou Frederik II de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe zeker verkopen. Blijkbaar had Willem IV zelf interesse in de heerlijkheid; dit bleek een jaar later, in maart 1744, het geval te zijn. Een anonieme vertrouwenspersoon van de prins van Oranje vroeg of de Pruisische koning nog vastbesloten was de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe te verkopen. Wanneer Frederik II de heerlijkheid tegen een redelijke prijs zou aanbieden had de prins hiervoor wel interesse. Omdat het steeds moeilijker werd om een particulier te vinden die de heerlijkheid wilde kopen gaf Von Podewils de koning de raad deze kans met alle mogelijke soepelheid aan te grijpen.¹³⁴ De gezant had opnieuw met de vertrouwenspersoon gesproken en hij had gemerkt dat Willem IV heel graag het Westland en Honselersdijk wilde kopen, maar hij had ervoor gewaakt om hem te zeggen dat Frederik II ook deze goederen wilde verkopen. Hij stelde voor om zodra de prins de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe had gekocht met hem te onderhandelen over het Westland.¹³⁵

De prins had tijdens een veldtocht onder leiding van prins Eugenius van Savoye de

¹³⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 53, Frederik II aan zijn gezanten in Wenen, Keulen, Brussel, Parijs, Londen en Sint Petersburg (25 januari 1744).

¹³¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 53, 86, Frederik II aan baron Von Mardefeld (25 januari 1744). Tsarina Elisabeth Petrovna (1709-1762) regeerde in Rusland van 1741-1762.

¹³² GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 86, Frederik II aan Von Mardefeld (8 februari 1744).

¹³³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 14r, Von Podewils aan Frederik II (17 mei 1743).

¹³⁴ GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 128r en 129r, Von Podewils aan Frederik II (27 maart 1744). Voordat Von Podewils aan de prins zou schrijven wilde hij eerst toestemming hebben van Frederik II. De Koning had namelijk alleen vrijstelling in het geval van een publieke verkoop. GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 128r, Von Podewils aan Frederik II (27 maart 1744).

¹³⁵ GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 129r-129v, Von Podewils aan Frederik II (27 maart 1744).

Afb. 94 Statieportretten van Willem IV en zijn echtgenote Anna van Hannover, door J.V. Tischbein, 1751.

toekomstige Pruisische koning Frederik II leren kennen.¹³⁶ Hij had met hem een hechte vriendschap opgebouwd. Kroonprins Frederik had ook een bezoek gebracht aan het prinselijk paar op het Loo.¹³⁷ Hij hielp Willem IV bij de afwikkeling van de erfenis van Willem Hyacinth van Nassau-Siegen zodat de goederen ervan aan Oranje kwamen.¹³⁸ Deze prins overleed in 1743 en met hem stierf de Katholieke tak Nassau-Siegen uit.¹³⁹ Von Podewils kreeg van Frederik II een volmacht om niet alleen met de prins, maar ook met anderen te onderhandelen. Hij moest trachten de procedure zo snel mogelijk af te ronden. Als voorwaarde werd nu gesteld dat de koper de koopsom contant zou betalen en hieraan diende de gezant zich absoluut te houden.¹⁴⁰ De gezant wilde de prins van Oranje bewegen tot een voor de koning zo gunstig mogelijk bod.¹⁴¹

¹³⁶ Welke veldtocht is niet bekend. Zie ook hoofdstuk 13.

¹³⁷ Zie Voltaire, *Briefwisseling*, 191-193, Frederik II aan Voltaire (6 augustus 1738); Japikse, *Geschiedenis*, II, 28. Zie voor de briefwisseling tussen Frederik II en Willem IV en zijn echtgenote: Von Ranke (ed.), *Briefwechsel*.

¹³⁸ Willem IV had Frederik II om zijn hulp gevraagd. Zie Von Ranke (ed.), *Briefwechsel*, 56-57, Willem IV aan Frederik II (19 augustus 1740). De Friese Nassuas erfden de gebieden van de uitgestorven takken Nassau-Siegen, Nassau-Beilstein, Nassau-Dillenburg en Nassau Hadamar.

¹³⁹ Japikse, *Geschiedenis*, II, 29-30.

¹⁴⁰ Op 19 april 1744 werd een resolutie hierover genomen. Zie GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 145v, Von Podewils aan Frederik II (14 april 1744). Op 21 april 1744 werd de volmacht voor de gezant opgemaakt. Zie GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 146r-146v, Volmacht (21 april 1744), 147; Frederik II aan Von Podewils (21 april 1744).

¹⁴¹ GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 145v, Von Podewils aan Frederik II (14 april 1744).

Intussen had Von Podewils vernomen dat de adviseur van de prins tevens met Frederik II in onderhandeling wilde treden over de aankoop van het Westland.¹⁴² Dit werd te veel voor de gezant. Hij stelde daarom de koning voor de verkoop van zijn domeinen door het departement van Buitenlandse Zaken, het derde departement van het Generaal-Direktorium, te laten doen.¹⁴³ De gezant wilde zelf direct aan het departement schrijven, maar men had hem verzocht deze zaak geheim te houden. Alleen diegenen die echt geïnformeerd moesten worden mocht hij op de hoogte stellen.¹⁴⁴ Vanaf die tijd was Von Podewils niet meer betrokken bij de verkoop van de domeinen. Op 28 juni 1745 bood de gezant zijn brieven van rappel aan bij de Staten-Generaal en nam hij afscheid van de Republiek.¹⁴⁵ Hij werd opgevolgd door de Pruisische resident Christoph Heinrich von Ammon.¹⁴⁶ Niet Von Ammon, maar secretaris J.D. Beck voerde bijna twee jaar de onderhandelingen over de verkoop van de domeinen en de twee huizen.¹⁴⁷ De resident had zijn handen vol aan de kwestie van de turfwinning in de Emiliapolder en de kwestie van de Tongplaat.¹⁴⁸ Beck was als voormalige secretaris van Von Podewils goed op de hoogte van de gang van zaken rondom de verkoop. Hij had hierover contact met Johan Cornelis Radermacher, de thesaurier en rentmeester-generaal van de prins van Oranje. De prins had aangegeven dat hij alle domeinen wilde kopen en dat hij voor de betaling de bruidsschat van zijn vrouw, Anna van Hannover, wilde gebruiken.¹⁴⁹ Reden voor Frederik II om naar aanleiding hiervan in Engeland onderzoek te laten doen. Hij vernam dat de prins en de prinses tot dan toe met niemand aan het Engelse Hof hierover hadden gesproken. Ook werden door hen geen maatregelen genomen om eventuele bezwaren van het Engelse parlement tegen het gebruik van de bruidsschat te voorkomen of weg te nemen. De prins werd verzocht dit alsnog te doen.¹⁵⁰

Berekening van de verkoopprijs

De verkoopprijs van alle domeinen kon op twee manieren worden berekend. Ten eerste een prijs tegen een ‘tantième pour cent’ en ten tweede een prijs ‘en gros’. De prins liet aan de Pruisische koning de keuze hoe hij deze zou berekenen. Radermacher had

¹⁴² GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 131r, Von Podewils aan Frederik II (8 mei 1744).

¹⁴³ Dit departement was belast met de Hollandse Domeinen.

¹⁴⁴ GStA PK, II HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 131r-131v, Von Podewils aan Frederik II (8 mei 1744).

¹⁴⁵ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 353, nr. 385.

¹⁴⁶ Zie voor de Tongplaat hoofdstuk 13.

¹⁴⁷ Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 354, z.n. Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 95, Von Ammon aan Frederik II (4 juli 1747).

¹⁴⁸ Zie hoofdstuk 12 en 13. In 1748 stuurde Frederik II Von Ammon als zijn gevolmachtigde naar het Vredescongres van Aken. Zie *Byzonderheden*, V, 153-154. Voor de correspondentie van Von Ammon met zijn regering over deze vredesconferentie, zie NA, 1.10.29, CF, inv. 1382-1384.

¹⁴⁹ Er wordt verwezen naar een rapport van Beck (16 oktober 1745). Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 34, Van Frederik II (6 april 1746).

¹⁵⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 34, Van Frederik II (6 april 1746). Het prinselijk paar had niet verteld dat de aankoop hen plezier zou doen en dat zij er ook belang bij hadden. De prins zou de goedkeuring van zijn schoonvader, de Engelse koning George II, vragen om de bruidsschat te gebruiken voor de aankoop. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 53, Beck aan Frederik II (29 april 1746). Het is niet bekend of hij dat ook heeft gedaan.

Afb. 95 Anna van Hannover, achter het klavecimbel, samen met haar broer Frederik, prins van Wales, en haar zusters prinses Caroline en Amelia, door Philip Mercier, 1733. De prinses kreeg muziek- en compositieles van Georg Friedrich Händel.

al wel bij voorbaat aangegeven dat wanneer de Pruisische koning de prijs zou bepalen op basis van vier à vijf procent of als de prijs op 800.000 à 900.000 gulden werd vastgesteld de prins van de verkoop afzag.¹⁵¹ Volgens de eerste manier werd bij de berekening van de verkoopprijs uitgegaan van een nader te bepalen percentage van de jaaropbrengst van de domeinen. De Pruisische koning hield vast aan een percentage van drieënhalf procent, terwijl Radermacher hier niet mee akkoord ging, ook niet met drie procent. Omdat de koning dit percentage, ondanks diverse verzoeken van Beck, niet wilde aanpassen, had de thesaurier het idee gekregen dat deze er niet serieus aan dacht om zijn Hollandse bezittingen te verkopen, terwijl de prins niet genoodzaakt was om deze aankoop te doen. Ook was het niet interessant om over de verkoop te praten wanneer de Pruisische koning op zijn standpunt bleef staan.¹⁵²

Om de verkoopprijs te kunnen berekenen was het belangrijk om te weten hoeveel de jaaropbrengst van alle Hollandse domeinen was. Domein- en krijgsraad Rappard kwam uit op een netto opbrengst van 50.707 gulden per jaar.¹⁵³ Hierin was echter al

¹⁵¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 44, Beck aan Frederik II (15 juli 1746).

¹⁵² NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1746).

¹⁵³ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 41, Beck aan Rappard (21 juni 1746). Zonder toestemming van het Generaal-

een bedrag opgenomen van 4.500 gulden van nog te verwachten inkomsten van de zandplaten in de Amer en de Biesbosch. Men dacht dat deze inkomsten in de toekomst nog zouden toenemen.¹⁵⁴ Wanneer hiervan werd uitgegaan zou de verkoopprijs meer dan een miljoen gulden bedragen.¹⁵⁵ Hier durfde de thesaurier niet bij de prins mee aan te komen. Hij beschouwde deze onderhandeling dan ook als beëindigd.¹⁵⁶ Frederik II was boos toen hij dit vernam, maar deze tegenvaller was voor hem geen reden om van verkoop af te zien.¹⁵⁷ De prins had diverse mogelijkheden om zijn geld gunstiger te beleggen. De Staten-Generaal hadden onlangs een lening afgesloten van 1 miljoen gulden tegen drieënhalf procent interest en een zeer groot aantal rijke particulieren zou een deel van hun geld hebben belegd in een niet nader genoemd Engels publiek fonds tegen maar liefst vier procent rente.¹⁵⁸ Volgens Radermacher zou het gunstiger zijn om geld in Holland tegen tweeënhalf procent (uit) te lenen, dan grond te kopen tegen vijf procent rente.¹⁵⁹ Kapitalen brachten een vaste rente op terwijl ze niet, zoals gronden, onderhevig waren aan waardedalingen als gevolg van 'mille desastres'.¹⁶⁰ Radermacher stelde dat de gronden in de Hollandse domeinen van Frederik II waren uitgeput waardoor de grondprijs was gedaald, terwijl het veel energie zou gaan kosten om de opbrengsten ervan te verhogen. Omdat er vanwege de voortdurende veesterfte weinig vee meer over was en veel inwoners extreem arm waren, verwachtte Radermacher dat de inkomsten zouden afnemen.¹⁶¹

De tweede mogelijkheid was het bepalen van een prijs 'en gros', een totaalbedrag.¹⁶² Dit had de voorkeur van de prins van Oranje.¹⁶³ Radermacher had voorgesteld een be-

Direktorium kon Rappard geen opgave maken. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 42, Rappard aan Beck (27 juni 1746); nr. 44, Beck aan Frederik II (15 juli 1746). Van Fenema werd verzocht de benodigde stukken aan te leveren. Zie ook NA, 1.10.29, inv. 839, nr. 42, Rappard aan Beck (27 juni 1746); nr. 53, Rappard aan Beck (6 september 1746); nr. 54, *Summarische Designatie* (z.d.).

¹⁵⁴ Zie hoofdstuk 13. Twee andere, niet nader omschreven projecten zouden 6.800 en 613 gulden opbrengen. Deze bedragen waren door de rentmeester van de Zwaluwen opgegeven, zonder dat hij wist waarom. Van Pruisische zijde wilde men voorkomen dat Van Fenema op de hoogte zou worden gebracht van de nieuwe poging om de heerlijkheid te verkopen. Beck was bang dat de rentmeester zijn opdrachten niet meer zou uitvoeren, terwijl Rappard ervan overtuigd was dat zodra Van Fenema dit zou weten hij niets meer zou doen voor het welzijn van de domeinen waarvoor hij in die tijd veel 'merveilles' deed. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 74, Van Rappard (26 januari 1747). De rentmeester was in die tijd druk bezig om extra inkomsten voor Frederik II te genereren. Zie hoofdstuk 11, 12 en 13.

¹⁵⁵ De berekening werd helaas niet gegeven.

¹⁵⁶ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1746). Beck merkte op dat mocht de prins akkoord zijn gegaan met het bedrag, het voor hem heel moeilijk zou zijn geweest om aan het benodigde geld te komen.

¹⁵⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 17, Frederik II aan Beck (27 september 1746).

¹⁵⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1746).

¹⁵⁹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 44-45, Beck aan Frederik II (15 juli 1746).

¹⁶⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1746).

¹⁶¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 45, Beck aan Frederik II (15 juli 1746). Zie ook hoofdstuk 12. Radermacher probeerde redenen aan te voeren zodat Frederik II de verkoopprijs zou verlagen. Veesterfte zou een van de belangrijkste redenen zijn dat de prijs van de gronden zo laag was. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 53, Radermacher aan Beck (9 juli 1746).

¹⁶² NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 44, Beck aan Frederik II (15 juli 1746).

¹⁶³ Willem IV kon het niet eens worden over het percentage en kon zelf niet nagaan hoeveel de heerlijkheden opbrachten.

drag te geven dat was gebaseerd op de waarde van de bezittingen ‘sans la proportionner precisement à un tantie[è]me pour cent’.¹⁶⁴ De prins had al bij herhaling laten weten dat wanneer Frederik II voor alle domeinen, inclusief de twee paleizen, een bedrag van 500.000 gulden wilde hebben de kans bestond dat hij hiermee akkoord zou gaan.¹⁶⁵ Hij had tevens aangegeven dat hij dan zijn huis aan de Lange Vijverberg in Den Haag, het Friese Hof, aan de Pruisische koning wilde afstaan.¹⁶⁶ Frederik II ging niet op dit aanbod in omdat hij de prijs te laag vond.¹⁶⁷ Volgens Beck was Frederik niet verplicht zijn domeinen aan de prins van Oranje te verkopen. Wanneer hij hiervoor geen redelijk bedrag kreeg, kon hij ze zelf houden of aan particulieren verkopen. Dit was bluf. Zoals wij zagen wilde de Pruisische koning graag van zijn domeinen af. Het was hem trouwens ook nog niet gelukt ze aan particulieren te verkopen. Volgens Beck had de reactie van Frederik II toch effect op Radermacher gehad want die antwoordde dat wanneer de Pruisische koning van zijn kant een voor de prins interessante prijs vroeg de kwestie afgerond kon worden.¹⁶⁸

Prins van Oranje wordt erfstadhouder

In 1747 was de prins van Oranje erfstadhouder in alle zeven provincies geworden.¹⁶⁹ Omdat de situatie voor Willem IV was veranderd had Frederik II reden om te geloven dat hij nu meer zin had om zijn Hollandse bezittingen te kopen dan voorheen. Hij zou dat kunnen doen om zijn bezittingen te vergroten en ‘que d’ailleurs les ressources ne lui manquent gueres, pour m’en payer la Valeur’.¹⁷⁰ Dit was voor Frederik reden om de onderhandelingen met Willem IV te hervatten in de hoop ze eindelijk tot een goed einde te brengen.¹⁷¹ Volgens de thesaurier van de prins was deze op dat moment in staat om deze aankoop te realiseren, maar voelde hij zich in zijn hoedanigheid van stadhouder echter nog niet verplicht om meteen al zulke grote uitgaven te doen.¹⁷²

¹⁶⁴ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1746).

¹⁶⁵ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 41, Beck aan Rappard (21 juni 1746).

¹⁶⁶ De Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz kocht in 1646 het pand Lange Vijverberg 15 en in 1652 nummer 16. Beide huizen werden samengetrokken en het Friese Hof genoemd. Van hieruit onderhielden de Friese Nassaus nauwe contacten met hun Haagse familie. Tevens konden zij de (politieke) ontwikkelingen op de voet volgen. Zie Jansen, ‘Willem Frederik’, 52–53. In 1755 werd het huis verkocht.

¹⁶⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 41, Beck aan Rappard (21 juni 1746).

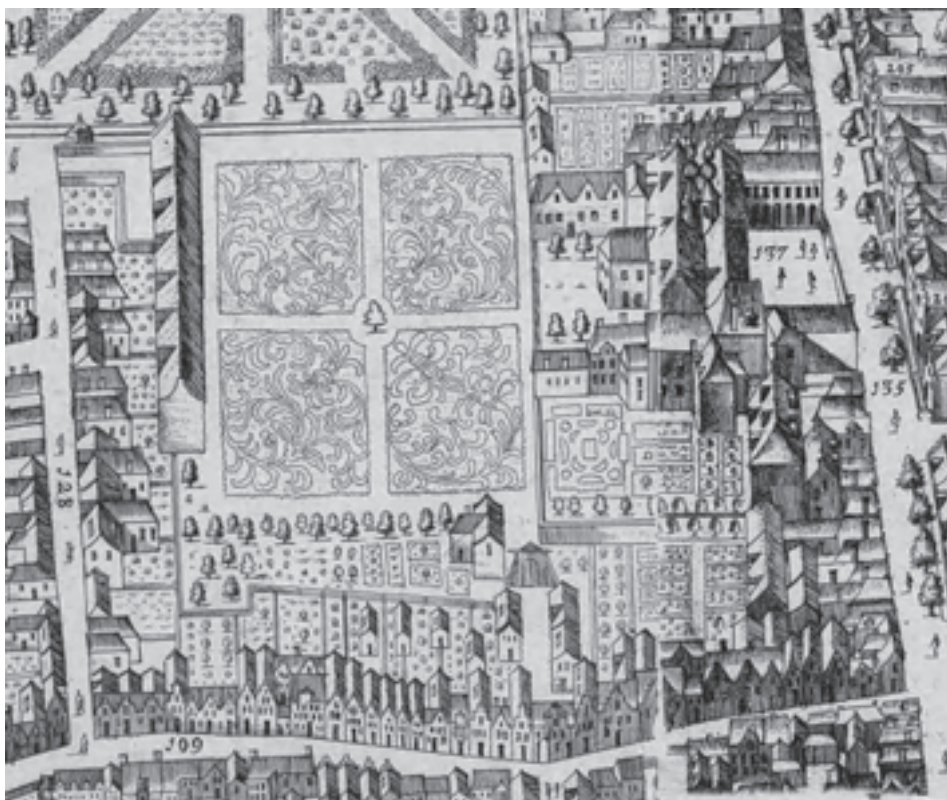
¹⁶⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 45, Beck aan Frederik II (15 juli 1746).

¹⁶⁹ Prins Willem Carel Hendrik Friso (Willem IV) werd op 28 april 1747 door de Staten van Zeeland als stadhouder aangesteld, op 3 mei 1747 door Staten van Holland en Utrecht en op 10 mei volgden de Staten van Overijssel. In 1747 werd het stadhouderschap door Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel erfelijk verklaard. Alle stadhoudersschappen waren nu in één hand verenigd omdat Willem IV al stadhouder was in Gelderland, Groningen en Drenthe en Friesland. Op 4 mei werd hij door Staten-Generaal benoemd tot kapitein- en admiraal generaal van de Unie en hij werd toegelaten tot de Raad van State. Het stadhouderschap werd in zowel de mannelijke als de vrouwelijke lijn erfelijk verklaard. De prins deed zijn intrede in alle staatscolleges en werd lid van de Ridderschap van Holland. Toen hij tot stadhouder van Zeeland werd benoemd schreef hij hierover aan Frederik II. Japikse, *Geschiedenis*, II, 42–43 en 46.

¹⁷⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 80, Frederik II aan Beck (9 mei 1747). Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 8, Beck aan Frederik II (9 juni 1747).

¹⁷¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 80, Frederik II aan Beck (9 mei 1747).

¹⁷² Het is niet duidelijk over welke financiële middelen hij toen beschikte.

Afb. 96 Het Oude Hof (paleis Noordeinde) na de verbouwing in opdracht van Frederik Hendrik voor Willem II en Mary Stuart; erachter de Prinsessentuin. Een detail van een vogelvluchtkaat, door C. Elandts, 1681. Hier vestigde Frederik I in 1702 zijn ambassade.

Bovendien was Radermacher bang dat zij het over de prijs weer niet eens zouden worden.¹⁷³ Volgens Beck waren ook enkele adviseurs van Willem IV tegen de aankoop van de domeinen en huizen.¹⁷⁴ Op 10 mei 1747 verliet Willem het stadhouderslijk hof te Leeuwarden om zich met zijn hofhouding in het oude stadhouderslijk kwartier op het Binnenhof te vestigen.¹⁷⁵ Omdat het Stadhouderslijk Kwartier na 1702 voor verschillende doeleinden in gebruik was geweest moest het geheel opnieuw voor bewoning in orde worden gemaakt. Daarom werd in 1748 tijdelijk het huis van Willem rijksgraaf Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht, aan het Lange Voorhout gehuurd.¹⁷⁶

¹⁷³ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 81, Beck aan Frederik II (19 mei 1747); nr. 116, Von Ammon aan Frederik II (7 maart 1749); nr. 117, Von Ammon aan Frederik II (28 maart 1749).

¹⁷⁴ Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 83, Beck aan Frederik II (27 juni 1747). Waarom zij hierop tegen zouden zijn werd niet vermeld.

¹⁷⁵ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 78, Rappard aan Beck (5 mei 1747); nr. 80, Frederik II aan Beck (9 mei 1747). Zie voor de verhuizing van Willem IV naar Den Haag: Huizinga "Leeuwarden", 9-25.

¹⁷⁶ Japikse, *Geschiedenis*, II, 43. Bentinck nam zijn intrek op zijn buitenverblijf Huis Sorghvliet (het huidige Cats-

Volgens Von Ammon was het verblijf van Willem IV in het Binnenhofcomplex zo slecht dat hij verplicht was om in het kleine huis van Bentinck te gaan wonen.¹⁷⁷ Van Pruisische zijde werd hierop ingespeeld. Mocht Willem IV het Oude Hof willen hebben dan kon hij naast een geldbedrag zijn huis in Den Haag aan Frederik geven. Stemde Frederik II hiermee in dan kon de thesaurier van Willem IV dit uitwerken in een voorstel.¹⁷⁸ Dit idee was niet nieuw. Zoals wij eerder zagen had de prins in 1746 al aangegeven dat hij bereid was om voor de domeinen en de twee paleizen een bedrag van 500.000 gulden neer te tellen en dat hij dan ook het Friese Hof aan de Pruisische koning wilde afstaan. Frederik was niet zo voor deze ruilhandel, maar wanneer de prins al zijn bezittingen en domeinen tegen een gunstige prijs zou kopen 'il y aura moi en de convenir de tout'.¹⁷⁹ Het zou, volgens Beck, in het belang van Frederik II zijn dat hij toch akkoord zou gaan met deze ruiltransactie. Het huis van Willem IV verkeerde namelijk in zeer goede staat terwijl het Oude Hof een vervallen paleis was en op korte termijn grondig gerepareerd moest worden.¹⁸⁰ Toch dacht Von Ammon dat Willem IV vroeg of laat zou besluiten het paleis te kopen, omdat dit het enige huis in Den Haag was dat hem aanstond.¹⁸¹

Nieuwe onderhandelingen

Het Westland was voor Willem IV interessant. Dit domein lag ongeveer acht kilometer van Den Haag waar de prins vanaf 10 mei 1747 resideerde. Bovendien lag in dit domein het huis Honselersdijk waar de prins zich zomers kon terugtrekken.¹⁸² De prinses van Oranje had al te kennen gegeven dat zij een grote voorkeur voor Honselersdijk had.¹⁸³ Om de verkoop te vergemakkelijken werd aan de prins de mogelijkheid gegeven om alleen het Westland aan te kopen, zonder de Zwaluwen. Willem IV wilde dat ook graag, maar niet tegen drieënhalf procent. Beck was er van overtuigd dat wanneer Frederik II de Zwaluwen aan een particulier kon verkopen, de prins een aanzienlijk bedrag zou bieden voor het Westland.¹⁸⁴ Voor Frederik II was het om het even of zijn

huis), gelegen op het landgoed Sorgvliet in Den Haag. Het huis werd door stadsarchitect Claes Dirck van Balckeneynde gebouwd voor de dichter en politicus Jacob Cats (1577-1660). Op 14 juli 1652 nam Cats het in gebruik. Het landgoed Sorgvliet kwam in 1675 in het bezit van Hans Willem Bentinck, graaf van Portland en vader van Willem rijksgraaf Bentinck (1704-1774).

177 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 114, Von Ammon aan Frederik II (14 februari 1749).

178 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 81, Beck aan Frederik II (19 mei 1747). Volgens Beck had het huis van de prins net als het Oude Hof deel uitgemaakt van de nalatenschap van Willem III, maar de woning was het eigendom van de Friese stadhouders.

179 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 84, Extract brief van Frederik II (3 juni 1747).

180 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 81, Beck aan Frederik II (19 mei 1747).

181 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 114, Von Ammon aan Frederik II (14 februari 1749).

182 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 81, Beck aan Frederik II (19 mei 1747).

183 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 81, Beck aan Frederik II (19 mei 1747); nr. 116-117, Von Ammon aan Frederik II (7 maart 1749); nr. 117, Von Ammon aan Frederik II (13 maart 1749).

184 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1747). Ook Rappard dacht dat de verkoop van het Westland meer kans van slagen had wanneer de Zwaluwen aan een andere koper zou worden verkocht. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 19, Van Rappard (30 september 1746). Hij geeft niet aan waarom hij dat vond.

Hollandse domeinen door prinsen of door particulieren werden gekocht. Ook maakte het hem niet uit of alle domeinen tegelijk of afzonderlijk van de hand werden gedaan, als de kopers maar goed betaalden.¹⁸⁵ Dus probeerde hij de Zwaluwen apart te verkopen. In september 1746 had Beck aan notaris en makelaar Johan Bourcourd, die hij al lang kende, uit naam van Frederik II een beloning beloofd wanneer deze een koper voor de Zwaluwen vond.¹⁸⁶ Als hem dat lukte kreeg hij naast zijn courtage ook nog een bonus uitgekeerd. Bourcourd beloofde binnen tien dagen een rijke particulier voor te dragen die bereid was de heerlijkheid te kopen tegen de prijs die de Pruisische koning vroeg.¹⁸⁷ Ook deze poging leidde tot niets. Bourcourd had zelfs aan Beck voorgesteld om eerst de Zwaluwen in de verkoop te doen en daarna drie of vier personen bijeen te brengen die het Westland wilden kopen. Terwijl men met deze mensen in gesprek was kon Beck de prins hiervan heimelijk in kennis stellen. Deze zou zeker niet willen dat het Westland in andere handen dan de zijne zou vallen.¹⁸⁸

In april 1747 stelde Beck voor de Zwaluwen tegen een 'bescheiden' bedrag van 350.000 gulden te verkopen. Deze prijs die 'meritte quelque attention', kon eventueel worden verhoogd tot 400.000 gulden.¹⁸⁹ Aan de resultaten van de veiling van 1743 werd kennelijk door niemand gedacht. Van Pruisische zijde wilde men voorkomen dat de inkomsten van Hooge en Lage Zwaluwe door externe factoren, zoals stormen die schade aan de op- en aanwassen konden veroorzaken, zouden worden verlaagd. Er werden maatregelen genomen om gorzen en platen minder gevoelig te maken voor weersinvloeden. Bovendien werd het belang van de op- en aanwassen met de dag groter en zekerder. Dit had niet alleen een positief effect op de inkomsten, maar ook op de waarde van de heerlijkheid en de hoogte van de verkoopprijs. Verwacht werd dat daarom een bedrag van 400.000 gulden realistisch was.¹⁹⁰ Men ging er vanuit dat deze opgekomen gronden tot de bezittingen van Frederik II behoorden, terwijl de Staten van Holland hierover nog steeds geen definitief besluit hadden genomen.¹⁹¹

Intussen had een aspirant-koper uit Holland zich gemeld die interesse had in de Zwaluwen. Mocht hij een hogere prijs bieden dan Willem IV dan gaf men aan hem de

185 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 17, Frederik II aan Beck (27 september 1746). Beck had iemand gevonden die hem in het bijzonder zou informeren over het collateraal, de extraordinaire verpondingen en de kwaliteit van de turf in de polder de Oude Moer. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 18, Beck aan Von Boden (14 oktober 1746).

186 Deze makelaar en notaris was betrokken geweest bij de mislukte openbare verkoop in Den Haag van Hooge en Lage Zwaluwe.

187 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 16, Beck aan Frederik II (20 september 1746). Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 95, Von Ammon aan Frederik II (4 juli 1747). De koper moest de extraordinaire verpondingen, die minstens 2.000 gulden per jaar bedroegen, betalen. Het kapitaal dat men van hem zou vragen moest hiermee in verhouding zijn.

188 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 76, Beck aan Frederik II (28 april 1747).

189 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 76, Beck aan Frederik II (28 april 1747). Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 77, Beck aan Von Boden (28 april 1747). Zie hoofdstuk 13.

190 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 77, Beck aan Von Boden (28 april 1747). Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 78, Rappard aan Beck (5 mei 1747). Van Fenema had in zijn rapport van 2 mei 1747 geschreven dat de op- en aanwassen met de tijd zouden toenemen qua grootte en waarde. Er werden biezen geplant om de afkalving van de platen te voorkomen. Zie hoofdstuk 13.

191 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 103, Von Ammon aan Frederik II (11 juli 1747). Zie hoofdstuk 13.

voorkeur.¹⁹² De prijs was door Beck intussen vastgesteld op 400.000 gulden.¹⁹³ Nu de prins erfstadhouder van Zeeland was geworden werd hij in staat geacht om voor dit domein een hoge prijs te betalen.¹⁹⁴ Von Ammon had echter het sterke vermoeden dat de Staten van Holland via deze particulier onderhandelingen voerden om de Zwaluwen zelf te kopen.¹⁹⁵ Toen de president van de Gecommitteerde Raden, Van der Duyn, aan de Staten van Holland voorstelde om de Zwaluwen te kopen wezen zij het voorstel echter van de hand.¹⁹⁶ Wellicht om te voorkomen dat zij nog meer problemen met Frederik II zouden krijgen. Bovendien was het de vraag of de Staten van Holland op dat moment over voldoende financiële middelen beschikten om deze aankoop te doen. Resident Von Ammon nam de onderhandelingen van Beck over.¹⁹⁷ Hij benaderde de prinses van Oranje via een van haar edellieden over de aankoop van de domeinen en huizen van Frederik II in Holland. Zij reageerde positief en zou haar echtgenoot overreden om met de resident hierover te gaan praten.¹⁹⁸ Ook de prins van Oranje had hier toch wel oren naar. Zodra bekend was onder welke voorwaarden Von Ammon de verkoop wilde gaan doen, zou men van Pruisische zijde met hem hierover in onderhandeling treden. Voor de verkoop van het Oude Hof ging de resident weer terug naar een verkoopprijs die werd berekend tegen een ‘tantième pour cent’. Hij wilde in eerste instantie uitgaan van twee procent, vervolgens aandringen op tweeënhalft procent om uiteindelijk op drie procent te eindigen.¹⁹⁹ Mocht de prins het Oude Hof kopen dan was Von Ammon zijn woonverblijf en andere kleine genoegens kwijt. Von Ammon hoopte dat Frederik II hem zo zou schadeloosstellen dat hij niets hoefde te missen.²⁰⁰

Het zat de Pruisische koning nog steeds niet mee. In september 1747 werd Bergen op Zoom door de Fransen ingenomen en het gevaar waarin Holland zich bevond kon voor de prins een reden zijn om voorlopig geen aankopen te doen. Bovendien hadden particulieren geen interesse om hun geld in Zwaluwse gronden te steken die vandaag of morgen vernield konden worden. Zij wilden ook niet laten zien dat zij over veel geld beschikten. Van Pruisische zijde was men nu al vijf jaar bezig om heerlijkheden en huizen van Frederik II in Holland te verkopen, maar nog steeds zonder enig resultaat. Het advies van Frederik II aan zijn resident was om voorlopig maar af te wachten.²⁰¹ Willem IV was weer aan zet. In 1748 overleed Radermacher. De correspondentie over

¹⁹² NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 82, Beck aan Von Boden (6 juni 1747); nr. 83, Beck aan Frederik II (27 juni 1747). De aspirant-koper woonde ongeveer 40 kilometer van Den Haag.

¹⁹³ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 93, Beck aan Von Boden (3 juli 1747).

¹⁹⁴ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 76, Beck aan Frederik II (28 april 1747). Op 28 april 1747 was de prins erfstadhouder van Zeeland geworden. Hij had hierover aan Frederik II geschreven. Zie Japikse, *Geschiedenis*, II, 43.

¹⁹⁵ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 103, Von Ammon aan Frederik II (11 juli 1747). Dan kon de kwestie snel worden beëindigd.

¹⁹⁶ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Van Limborch (24 augustus 1747). Zie ook hoofdstuk 13.

¹⁹⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 102, Frederik II aan Von Ammon (4 juli 1747). Zie ook NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 104, Frederik II aan Von Ammon (7 juli 1747).

¹⁹⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 7, Von Ammon aan Frederik II (6 juni 1747).

¹⁹⁹ Waarom hij dit deed is niet bekend.

²⁰⁰ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 8, Von Ammon aan Frederik II (9 juni 1747).

²⁰¹ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 109, Von Ammon aan Frederik II (6 oktober 1747); (z.n.), Extract brief van Frederik II (14 oktober 1747).

Afb. 97 Frederik II geeft een fluitconcert in zijn concertkamer in Sanssouci onder het luisterend oor van zijn fluitdocent Johann Joachim Quantz (geheel rechts), door Adolph von Menzel, 1850-1852. Carl Philipp Emanuel Bach, een zoon van Johann Sebastian Bach, bespeelt het klavecimbel. Frederik was niet alleen een verdienstelijk fluitist, hij componeerde onder ander een groot aantal sonates voor dwarsfluit en een viertal fluitconcerten. Tevens schreef hij geschiedkundige werken, zoals *Mémoires pour servir à l'histoire de la maison de Brandenbourg* en gedichten. Hij was een liefhebber van kunst, muziek en wetenschap en omringde zich graag met componisten, musici, kunstenaars en wetenschappers.

de verkoopkwestie in dat jaar ontbreekt. Het is niet ondenkbaar dat de onderhandelingen een poos hebben stilgelegen.²⁰² Op 18 oktober 1748 maakte de Vrede van Aken een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog. Frederik II hoopte dat de onderhandelingen met Willem IV nu met succes konden worden afgerond.²⁰³ Dit bleek niet het geval te zijn. De verkoop werd bemoeilijkt vanwege geldproblemen bij de Oranjes. Anna van Hannover sprak nog steeds haar voorliefde uit voor het huis Honselersdijk. Zij en haar echtgenoot konden het echter niet kopen en dat gold ook voor de aangrenzende domeinen.²⁰⁴ Frederik II had aangegeven dat wanneer de prins geen contant geld had hij zijn domeinen niet aan hem zou verkopen.²⁰⁵ Het had daarom geen zin om onderhandelingen te beginnen. De verkoop werd nog verder bemoeilijk omdat Frederik II de oude meubelen en tapijten in zijn huizen wilde meeverkopen. De kunstminnende

²⁰² Er werd in 1748 wel correspondentie gevoerd over de turfwinning in de Emiliapolder en de kwestie betreffende de Tongplaat. Zie hoofdstuk 12 en 13.

²⁰³ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 113, Frederik II aan Von Ammon (4 februari 1749).

²⁰⁴ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 117, Von Ammon (28 maart 1749).

²⁰⁵ NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 112, Frederik II aan Von Ammon (9 december 1747); nr. 114, Von Ammon aan Frederik II (14 februari 1749).

Pruisische koning had inmiddels met het oog op een eventuele verkoop van zijn huizen zijn resident opdracht gegeven schilderijen van Peter Paul Rubens, Anthonij van Dijck, Rembrandt, Gerard (Gerrit) van Honthorst en andere beroemde meesters die in het Oude Hof en Honselersdijk hingen, samen met de twee marmeren beelden die in de orangerie van Honselersdijk stonden, zo snel mogelijk en voorzichtig in te pakken en met de meeste zorg naar Sanssouci in Potsdam te vervoeren.²⁰⁶ Von Ammon stuurde Frederik II behalve beelden en schilderijen ook tafellinnen.²⁰⁷ Al eerder, in 1720 en 1742, waren schilderijen uit Honselersdijk naar Berlijn gebracht.²⁰⁸ De koper had niet alleen veel geld nodig voor de aankoop van deze in verval zijnde huizen, maar ook voor de noodzakelijke reparaties en de herinrichting hiervan. Bovendien hing de verkoop van het Westland gedeeltelijk af van die van het Oude Hof en Honselersdijk.²⁰⁹

Frederik II had aan zijn resident opdracht gegeven te onderzoeken of de prins nog van plan was zijn domeinen en huizen te kopen, al zou dat pas over een of twee jaar zijn.²¹⁰ Von Ammon wilde liever wachten tot de prins over geld beschikte. Hij verwachtte dat Willem IV, vanwege de ongemakken die hij in de huizen in Den Haag waarin hij had gewoond had ondervonden, waarschijnlijk zou besluiten om toch het Oude Hof te kopen.²¹¹ Von Ammon beëindigde op 30 september 1749 zijn werkzaamheden als Pruisische resident te Den Haag.²¹² Ondanks zijn belofte aan Frederik II was het ook hem niet gelukt de heerlijkheden en huizen van zijn heer te verkopen.

206 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 20, Frederik II aan Von Ammon (21 oktober 1746). Er werd geen specificatie van de verzonden beelden en schilderijen gegeven. Het is zeker niet uitgesloten dat het hier gaat om beelden van Frederik Hendrik en Willem II vervaardigd door Dieusart. Deze staan nog in Potsdam. Zie ook Schepkowski, *Gotzkowsky*, 76. In 1713, na de dood van Frederik I, zou de Pruisische koning Frederik Willem I beslag hebben gelegd op de belangrijkste meubels en schilderijen in het paleis Noordeinde. Hij zou ze daarna hebben laten afvoeren naar zijn paleizen in Berlijn en Potsdam. Zie Goossens, *Paleis*, 45.

207 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, Von Ammon aan Frederik II (16 december 1746) met nota voor de kosten van de verpakkingsmaterialen en het transport, nr. 4 en 5. Kosten 90 gulden, 10 stuivers en 49 penningen (49 ecus). Honselersdijk was rijk ingericht met meubels, kunstvoorwerpen en vooral met schilderijen.

208 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (ed.), *Inventarissen I*, 521–538: *Inventaris van de schilderijen op het Huis Honselaarsdijk 1707-1713-1719*. Volgens Kohnke zouden maar weinig schilderijen naar Berlijn zijn gegaan, de meeste schilderijen bleven in Honselersdijk of werden verkocht. Zie Kohnke, 'Oranischen Archivs', 286 en 298, noot 15.

209 NA, 1.10.29, CF, NA, inv. 839, nr. 114, Von Ammon aan Frederik II (14 februari 1747). Drechsler, *Streit*, 12–13.

210 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 115, Frederik II aan Von Ammon (22 februari 1749). Het ging vooral om het Oude Hof en Honselersdijk.

211 NA, 1.10.29, CF, inv. 839, nr. 116, Von Ammon aan Frederik II (7 maart 1749).

212 Na hem werd David du Commun als zaakgelastigde benoemd. Du Commun zond op 2 januari 1750 zijn eerste bericht en ontving zijn brief van recedentie (bewijs van terugroeping) op 27 november 1751. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 355, nr. 388; Hoofdstuk 8, figuur 4. Hij werd opgevolgd door Wilhelm Bruno von der Hellen. Von der Hellen bood zijn geloofsbrieven aan op 26 augustus 1751 en ontving zijn brieven van rappel op 30 augustus 1763. Deze werden op 7 oktober 1763 aangeboden. Zie Schutte, *Buitenlandse vertegenwoordigers*, 356, nr. 389.

14.5 Voortzetting van de onderhandelingen met Willem IV en later met zijn weduwe

In de periode 1750 tot 10 maart 1753 zouden eerst uit naam van de Staten van Holland, daarna door Willem IV en na diens dood in 1751 door zijn weduwe de onderhandelingen toch weer worden voortgezet.²¹³ De geldproblemen van de Oranjes waren kennelijk opgelost. In die tijd komt een zekere baron J.W. von Klinggraeffer, vanaf 1751 Pruisisch gezant te Wenen, in beeld.²¹⁴ Hij hield zich in opdracht van de Pruisische koning bezig met de verkoop van diens Hollandse bezittingen, ook Hooge en Lage Zwaluwe, en probeerde deze kwestie voor hem tot een goed einde te brengen.²¹⁵ Hij correspondeerde hierover met Frederik II, Willem IV en vanaf 28 november 1750 vooral met diens raadsheer De Charon de Saint Germain.²¹⁶ Von Klinggraeffer was van mening dat deze kwestie alleen door het voeren van onderhandelingen in Den Haag kon worden opgelost.²¹⁷ Op verzoek van Willem IV stuurde Von Klinggraeffer hem een beknopt overzicht van de netto inkomsten van de beide domeinen over 1747.²¹⁸

Figuur 18 Netto inkomsten van de Hollandse lenen over 1747²¹⁹

Domein	Netto opbrengst in guldens, stuivers en penningen
Westland	13.755-10-03
Hooge en Lage Zwaluwe	14.579-08-05
Totaal	28.334-18-08

Maar de prins van Oranje wilde van de Pruisische koning de bruto inkomsten van deze domeinen over de laatste twintig jaar ontvangen.²²⁰ In die tijd zou de grondwaarde van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe aanzienlijk zijn verminderd door veesterfte vanwege de heersende veepest en inundaties als gevolg van de Oostenrijkse Successieoorlog. Bovendien waren de domeinen in handen van pachters die niet nalieten de grond uit te putten. De verlangde gegevens werden opgestuurd.²²¹ Tevens had men bij het dorpsbestuur afschriften van de dorpsrekeningen over de periode 1736 tot 1750 opgevaagd.²²²

213 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 2, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (z.d.). Willem IV overleed op 22 oktober 1751.

214 Von Klinggraeffer volgde Von Podewils, die op 14 januari 1751 zijn laatste audiëntie deed bij keizerin Maria Theresia, op als Pruisisch gezant te Wenen. Von Podewils trok zich terug op zijn landgoed in Neumark en overleed daar in 1780.

215 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 139, Von Klinggraeffer aan Frederik II (17 juli 1750); 140r-142v, 21 januari 1751; 122r-123v, 25 november 1752 (brief in code); 126r-126v, 24 januari 1753.

216 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Von Klinggraeffer aan Willem IV (28 november 1750).

217 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Von Klinggraeffer aan Willem IV (25 september 1750).

218 Zie figuur 18.

219 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Von Klinggraeffer aan Willem IV (25 september 1750), alsmede het overzicht van 1747. Zie ook Von Klinggraeffer aan Willem IV (16 januari 1751), met een specificatie van de in- en uitgaven over 1747: Staten A t/m C.

220 NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Von Klinggraeffer aan Willem IV (april 1751); Pro memorie (6 maart 1751).

221 Zie figuur 19. Uit deze cijfers blijkt dat de inkomsten enigszins fluctueren.

222 RAT, 2500, DZ, inv. 783, Verklaring van Giese (29 oktober 1753). Zie voor de aankoop, de inspecties van de

Figuur 19 Bruto inkomsten domeinen 1730 tot 1750²²³

Jaar	Bedrag in guldens, stuivers en penningen
1730	54.554-09-03
1731	52.946-13-03
1732	51.990-02-07
1733	51.990-02-07
1734	51.990-02-07
1735	50.206-10-02
1736	49.627-14-07
1737	50.176-04-01
1738	49.637-14-01
1739	50.511-02-01
1740	49.768-02-01
1741	49.768-02-01
1742	49.768-02-01
1743	49.768-02-01
1744	50.105-08-05
1745	49.853-04-07
1746	49.853-04-07
1747	49.853-04-07
1748	51.625-13-05
1749	51.540-18-05
1730 t/m 1749	1.015.534-11-79

Deze informatie bood Willem IV veel meer zekerheid met betrekking tot de werkelijke inkomsten van deze gronden.²²⁴ Uit dit overzicht bleek dat ondanks de genoemde problemen de inkomsten gedurende de periode van twintig jaar toch redelijk stabiel waren.²²⁵ De prins was blijkbaar toch bang dat hij te veel moest betalen. De geheimraad van de prinses gouvernante, Thomas Isaac de Larrey, had iemand ‘van vertrouwen op de been gekregen’ die zich onder andere zou laten informeren over het bedrag dat

Zwaluwen c.a. en de in bezitname van de goederen van Frederik II door Anna van Hannover: NA, 1.08.11, inv. 3965, Verbalen van de leden van de Domeinraad, De Beaufort en Boemer.

²²³ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Specificatie van de inkomsten over 1730 t/m 1749 in de brief Von Klinggraeffer (24 april 1751). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 120-121, Overzicht bruto inkomsten over 1730 t/m 1749: 1.015.534-10-15. De netto inkomsten kwamen in de Oranische Sukzessionskasse terecht.

²²⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Von Klinggraeffer aan Willem IV (24 april 1751) met specificatie van de inkomsten over 1730 t/m 1749. Begin januari 1751 wilden enige particulieren gezamenlijk de Zwaluwen kopen. Wanneer Frederik II een prijs zou vragen die hun aanstond zouden zij contant betalen. NA, 1.10.29, CF, inv. 839, z.n., Du Commun aan Frederik II (15 januari 1751). Hierover werd verder niet meer gesproken.

²²⁵ 1730 blijkt een topjaar te zijn geweest, waarom is niet bekend.

Afb. 98 Anna van Hannover, echtgenote van Willem IV, toegeschreven aan Gerrit Kamphuyzen: kopie naar Johann Valentin Tischbein, 1753-1760.

in 1743 tijdens de publieke verkoop voor de Zwaluwen was geboden.²²⁶ Voor de Zwaluwen zou toen 165.000 gulden zijn geboden.²²⁷ Eerder zagen we dat als hoogste bedrag 163.000 gulden was geboden. Volgens de Larrey was het goed dat deze ontdekking was gedaan. Nu kon worden voorkomen dat Willem IV door het Berlijnse Hof zou worden beetgenomen.²²⁸ Uiteindelijk deed Willem IV een bod van 700.000 gulden voor alle domeinen, inclusief Honselersdijk en het Oude Hof, vrij van alle schulden en leningen die waren afgesloten op de domeinen. Men was van mening dat gezien de inkomsten van de beide domeinen de aankoop tegen dit bedrag zeer gunstig zou zijn. Wanneer dit aanbod door Frederik II werd geaccepteerd, zou men nog tot overeenstemming dienen te komen over de betalingstermijnen en regelingen met betrekking tot de zekerheid van de verkoper en de koper.²²⁹ De Pruisische koning accepteerde het voorstel van Willem IV. Hij stelde wel als voorwaarde dat hij het bedrag in goud of goudstaven zou ontvangen en bij gebrek hieraan in oude Hollandse gouden

²²⁶ Larrey was de opvolger van secretaris De Back die in 1758 wegens onbetrouwbaarheid werd ontslagen. Zie Japikse, *Geschiedenis*, II, 64.

²²⁷ Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 44r, Von Podewils aan Frederik II (25 juni 1743).

²²⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, De Larrey aan raadpensionaris Pieter Steyn (6 maart 1751). De afloop van deze zaak is niet bekend.

²²⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Pro memoria (7 september (1751)); Aan Von Klinggraeffer ((17) september 1751). Zie ook Pro memoria (18 oktober 1752).

dukaten.²³⁰ Intussen was op 22 oktober 1751 Willem IV overleden. Zijn weduwe, prinses Anna van Hannover, nam de onderhandelingen over.²³¹

Het koop- en verkoopcontract met bijbehorende bepalingen diende nog geregeld te worden, evenals de betaling en de overdracht van de goederen.²³² Door zowel Frederik II als Anna van Hannover werden commissarissen gemachtigd om een koop- en verkoopcontract op te stellen. Frederik II machtigde op 27 april 1753 zijn krijgs- en domeinraad Lodewijk Philipp von Hagen van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef en Wilhelm Bruno von der Hellen, zaakgelastigde van de Pruisische koning bij de Staten-Generaal.²³³ Anna van Hannover verleende op 29 mei 1753 een volmacht aan haar raden en rekenmeesters Pieter Benjamin de Beaufort en François Boemer.²³⁴ Op 5 juni 1753 werd de eerste conferentie tussen beide partijen gestart.²³⁵ Over ieder punt werd door beide partijen heel lang gediscussieerd. Zo wilde de Pruisische koning dat Anna van Hannover voor de meubels in het Oude Hof en Honselersdijk 12.000 gulden zou betalen. Uiteindelijk bleek Anna van Hannover pas na het voeren van zes à zeven conferenties bereid tot het betalen van 5.000 gulden.²³⁶

Ook de Pruisische koning werd geconfronteerd met zaken die hem niet bevielen. Op 15 juli 1753 overhandigden de commissarissen van Anna van Hannover aan de Pruisische vertegenwoordigers een ontwerp overeenkomst met daarin hun intenties. Volgens een ervan zou Frederik II voor de Leen- en Registerkamer dienen te verschijnen om zijn Hollandse lenen aan zijn leenheer over te dragen. De kans bestond dat hij dan niet alleen verplicht zou zijn alsnog belastingen af te dragen voor de lenen die hij in 1740, na het overlijden van zijn vader Frederik Willem I in bezit had gekregen, maar dat hij ook nog de belastingen voor zijn vader moest betalen die deze lenen in 1734 definitief had verworven.²³⁷ Voor Frederik II reden om aan te geven dat hij niet zou of kon verschijnen.²³⁸ Na overleg door de commissarissen van de prinses gouvernante met de raadpensionaris, Pieter Steyn, en na het inwinnen van advies bij Anna's advocaat Van Limborch werd besloten dit artikel uit het koopcontract te laten.²³⁹ De Sta-

²³⁰ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Van Von Klinggraeffer (14 september 1752); Pro memoria (16 oktober 1752).

²³¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Van Von Klinggraeffer (3 november 1751).

²³² NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Van Frederik II (23 december 1752); NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Charon de St. Germain aan Anna van Hannover (23 oktober 1752) en (24 oktober 1752). Zie ook 2, Rapport van de Beaufort en Boemer voor ND, (z.d.).

²³³ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 16-17, Koop- en verkoopcontract (11 januari 1754): Volmacht voor Von Hagen en Von der Hellen van Frederik II (27 april 1753). Zie voor Von der Hellen hoofdstuk 8, figuur 4.

²³⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 18-19, Koop- en verkoopcontract (11 januari 1754): Volmacht voor De Beaufort en Boemer van Anna van Hannover (29 mei 1753).

²³⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 2, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (z.d.).

²³⁶ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 129r, Von der Hellen aan Frederik II (16 augustus 1753). Deze brief is gedeeltelijk in code geschreven en gedecodeerd. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 6, Koop- en verkoopcontract (11 januari 1754), artikel 2; 5 en 7; Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND, (z.d.).

²³⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 124r, Von der Hellen aan Frederik II (31 juli 1753).

²³⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 6, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (z.d.). Volgens Anna van Hannover had Frederik II, ondanks alle pogingen, geweigerd zijn lenen te verheffen. Zie NA, 3.01.04.01, SH, inv. 196, RSH 1753, 1027 (9 augustus).

²³⁹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 7-8 en 10, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (z.d.). De Staten van Holland werden hiervan in kennis gesteld.

ten van Holland besloten aan de stadhouder en de leenmannen van de Leenkamer van Holland toestemming te geven om de lenen van Frederik II toch op de prins van Oranje, Willem V, te verlijden.²⁴⁰ Tevens werd een regeling getroffen voor de achterstallige verpondingen die Frederik II nog aan de Staten van Holland moest voldoen. Zoals we al eerder zagen hadden de Staten van Holland in twee resoluties vastgesteld dat onroerende goederen na verkoop pas aan de koper overgedragen mochten worden wanneer de verkoper alle gewone en buitengewone verpondingen had betaald.²⁴¹ Bovendien waren er over de betaling van de honderdste en tweehonderdste penning al sinds het overlijden van Willem III problemen met de Pruisische koningen geweest. Besloten werd nu dat Frederik II zijn achterstallige belastingen niet meer hoefde te betalen, zodat hij na de verkoop zijn goederen aan Anna van Hannover kon overdragen.²⁴²

De verkoop is rond

Er werden verschillende ontwerpcontracten gemaakt. Uiteindelijk gingen beide partijen met het derde ontwerp, dat door de Oranjes aan de Pruisische commissarissen werd overhandigd, akkoord. De artikelen hierin werden door beide partijen diverse malen doorgenomen voordat men zich uiteindelijk in de definitieve overeenkomst, de minuut, verenigde.²⁴³ Dit gebeurde op 15 augustus 1753. Anna van Hannover kocht ten behoeve van haar nog minderjarige zoon de Hollandse goederen, inclusief de meubels, van Frederik II terug voor een bedrag van 705.000 gulden.²⁴⁴ Alle nodige beschikkingen over de koopsom, de bezwaren, de bedieningen, de achterstallige betalingen en de inkomsten werden in tien artikelen beschreven.²⁴⁵ Het koop- en verkoopcontract werd door Frederik II op 21 januari 1754 ondertekend. De prinses ratificeerde het contract op 18 februari 1754.²⁴⁶ Op 19 februari 1754 werd door de gevolmachtigden het koop- en verkoopcontract getekend en uitgewisseld. Het door Frederik geratificeerde contract met bijbehorende tien artikelen werd in bewaring gesteld van griffier Jan

²⁴⁰ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 196, RSH 1753, 1027 (9 augustus).

²⁴¹ Over de achterstallige successierechten werd niet meer gesproken.

²⁴² NA, 3.01.04.01, SH, inv. 196, RSH 1753, 1027-1028 (9 augustus).

²⁴³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 129v, Von der Hellen aan Frederik II (16 augustus 1753).

²⁴⁴ Alleen het voor Pruisen vrij gunstig gelegen domein Montfort werd pas in 1769 door Willem V teruggekocht. Willem IV had al eerder aangegeven dat hij Montfort wilde kopen, maar Frederik II vond dat eerst de Hollandse domeinen verkocht moesten worden. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 53, Von Ammon aan Frederik II (1 december 1747) en Frederik II aan Von Ammon (9 december 1747).

²⁴⁵ Door de vier commissarissen moest later nog onderhandeld worden over de uitwerking van deze artikelen. Zie de rapporten van De Beaufort en Boemer voor de Nassause Domeinraad: NA, 1.08.11, ND, inv. 3965. Na de verkoop van de goederen in Holland werd er door beide partijen, zoals was overeengekomen in het koop- en verkoopcontract, de schulden en de vorderingen verrekend. De eindverrekening vond plaats op 8 augustus 1756. De Nassause Domeinraad betaalde toen, in opdracht van Anna van Hannover, aan Frederik II een bedrag van 68.226 gulden, 11 stuivers en 14 penningen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, Kwitantie van Frederik II (8 augustus 1756), nr. 19, Visa; Overzicht kwitanties. In het overzicht werd abusievelijk een bedrag van 680.226 gulden, 11 stuivers en 14 stuivers genoemd.

²⁴⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, Koop- en verkoopcontract (11 januari 1754), 1-19; NA, 1.08.11, ND, inv. 693, Repertorium, 231. Hierin wordt verwezen naar het op 11 januari en 18 februari 1754 door beide partijen geratificeerde koop- en verkoopcontract.

de Back van de Nassause Domeinraad.²⁴⁷ Anna van Hannover had ook een exemplaar van het contract naar de Staten van Holland gestuurd. De raadpensionaris mocht uit naam van de Staten de prinses 'in convenabele termen' feliciteren met de aankoop van de goederen.²⁴⁸

Nu moest Anna aan Frederik de overeengekomen koopsom betalen. De Engelse koning George II had aan zijn dochter Anna beloofd om haar 40.000 'livres sterling', dat wil zeggen 400.000 gulden, uit haar bruidsschat te geven. Vervolgens trok hij vanwege niet nader genoemde redenen zijn toezegging in.²⁴⁹ De prinses verzocht daarom de Staten van Holland haar de aankoopprijs van 700.000 gulden te verstrekken tegen een rente van tweeënhalf procent per jaar. Anna van Hannover verwachtte dat de Staten van Holland het aangenaam zouden vinden dat zij deze aankoop deed en haar daarom een lening wilden verstrekken. Dit bleek ook het geval te zijn. De Staten besloten haar het bedrag in obligaties te geven tegen de door haar gevraagde lage interest. De gelden kwamen uit de 'Kasse van reserve' van de Staten van Holland. De rente moest jaarlijks worden betaald totdat het gehele bedrag was afgelost.²⁵⁰ Begin oktober 1753 leenden de Staten haar het benodigde geld tegen 'les interets en courant à Sa charge'. Dit had Von der Hellen uit goede bron vernomen.²⁵¹ Nu kon de betaling geregeld worden. Zoals in het koop- en verkoopcontract was afgesproken werd de thesaurier-generaal van de Nassause Domeinraad, Campegius van der Straaten, door Anna van Hannover geassigneerd om het aankoopbedrag tegen ontvangst van kwitanties aan Frederik II te voldoen. De Beaufort en Boemer hadden de assignatie aan de twee Pruisische commissarissen gegeven. Von Hagen incasseerde voor de koning het bedrag van 5.000 gulden voor de meubels. Rentmeester Johann Heinrich Albrecht van de 'Successie-Casse van Orange' ontving op het 'Comptoir of Huijs' te Amsterdam het bedrag van 700.000 gulden voor de huizen en heerlijkheden. De commissarissen van Frederik gaven de twee kwitanties aan De Beaufort en Boemer en zij bezorgden deze documenten op 22 februari 1754 bij de Nassause Domeinraad.²⁵² Nadat de betalingen waren gedaan kon de overdracht van de heerlijkheden en huizen aan Anna van Hannover geregeld worden. Ook werden archieven overgedragen.

²⁴⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, Notulen van de Nassause Domeinraad (19 februari 1754).

²⁴⁸ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 197, RSH 1754, 169 (15 februari 1754).

²⁴⁹ Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 127r, Von der Hellen aan Frederik II (16 augustus 1753).

²⁵⁰ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 196, RSH 1753, 1026-1028 (9 augustus) en 1090 (14 augustus).

²⁵¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 56, 132r, Von der Hellen aan Frederik II (30 oktober 1753). Deze brief is geheel in code geschreven en gedecodeerd. Hij schreef aan Frederik dat de Staten zonder problemen het geld aan de prinses zouden geven, wat ook gebeurde.

²⁵² NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, Overzicht kwitanties; Kwitanties van Frederik II (21 januari 1754) in het Duits en in het Nederlands. De Duitse tekst werd door de vertaler van de Staten-Generaal, Johan Willem van Haar, op 10 juli 1754 in het Nederlands omgezet. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 6-7, Koop- en verkoopcontract (11 januari 1754), artikel 2.

Overdracht van de archieven

In overeenstemming met het koop- en verkoopcontract werd het archief in het Oude Hof door Frederik II overgedragen aan Anna van Hannover. Haar commissarissen De Beaufort en Boemer namen de documenten en lijsten in ontvangst die vervolgens in twee afgesloten kamers op het Oude Hof werden ondergebracht in afwachting van de archieven uit Berlijn en Kleef. Deze archieven zouden dan in een geschikte archief-ruimte geplaatst worden.²⁵³ In de jaren 1742 tot 1746 werden akten uit het archief in het Oude Hof naar Kleef, Meurs, Geldern, Lingen en Tecklenburg gestuurd.²⁵⁴ De archivalia te Kleef zouden binnen zes maanden na de overdracht aan de Domeinraad te Den Haag worden gestuurd net als de stukken in Berlijn die binnen zes maanden aan de Staatse gezant te Berlijn zouden worden afgedragen ten behoeve van de Staten-Generaal.²⁵⁵ Deze twee archieven werden echter niet overgedragen.²⁵⁶

14.6 De feestelijke overdracht van de Zwaluwen

Het dorpsbestuur en de ambtenaren en ingezetenen van Hooge en Lage Zwaluwen, Klein Waspik en Twintighoeven werden op 14 februari 1754 door Von Hagen en Von der Hellen officieel op de hoogte gebracht van de verkoop.²⁵⁷ Nadat de overdracht van de goederen in het Westland en de twee huizen op 20 februari 1754 had plaatsgevonden voeren op 23 februari 1754 de twee gevolmachtigden van de Pruisische koning en die van Anna van Hannover met het binnenjacht van de prinses gouvernante naar Rotterdam en vandaar met het buitenjacht naar Hooge Zwaluwe om er op 26 februari 1754 de overdracht van de verkochte domeinen te doen, 't geen met meer omslags dan in Delfland' [het Westland] gebeurde. De plechtigheden gingen 'vergezeld van de daar byvoegende staatlykheden, Feest- en Vreugdebedryven', de blijde inkomsten.²⁵⁸

Op 26 februari 1754 verschenen de gezamenlijke burgerij en ingezetenen 's morgens om negen uur met geweren, nieuwe vaandels en oranje kokarden op de hoed bij de haven van Hooge Zwaluwe.²⁵⁹ Zij stelden zich in twee rijen op langs de route vanaf de haven, waar het jacht lag afgemeerd, tot het rechthuis (raadhuis).²⁶⁰ In opdracht van de

²⁵³ Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 9-11, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754).

²⁵⁴ Zie Kohnke, 'Oranischen Archivs', 292.

²⁵⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 10-11, Koop- en verkoopcontract (11 januari 1754), artikel 8.

²⁵⁶ Zie voor de overdracht Kohnke, 'Oranischen Archivs', 292-293. Het archief van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef bevindt zich in het Nordrhein-westfälischen Hauptstaatsarchiv te Düsseldorf, terwijl het archief betreffende de Hollandse domeinen in het Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz te Berlijn is ondergebracht.

²⁵⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, nr. 5, Voor Den Huijse van Orange en Nassau: Akte opgemaakt door schout/secretaris Boeser (2 maart 1754).

²⁵⁸ Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XXII, 133-134. Zie ook de *Opregte Groninger Courant* (5 maart 1754), 2/2, nr. 19: NA, 1.08.11, ND, inv. 693, Repertorium, 231. Hierin wordt verwezen naar de overdracht en transport van de goederen aan Anna van Hannover.

²⁵⁹ Een kokarde is een onderscheidingsteken, gewoonlijk in de vorm van een strik, rozet of een ovale knop, in de nationale of partijkleuren, aan het hoofddekseel gedragen als partijteken of als nationaliteitskenmerk, soms alleen als versiersel (bijvoorbeeld bij koetsiers).

²⁶⁰ *Nederlandsche jaerboeken* IIX, 155. Zie ook de *Opregte Groninger Courant* (5 maart 1754), 2/2, nr. 19.

Afb. 99 Foto van de haven met kade te Hoge Zwaluwe, door Matti Herben, 2012.

Pruisische commissarissen arriveerde schout Peter Boeser van Klein Waspik en tevens secretaris rond elf uur op het raadhuis te Hoge Zwaluwe. Iets later kwamen de vier commissarissen.²⁶¹ Zij werden door de schout-baljuw De la Faille en de schepenen bij de haven verwelkomd. Allen begaven zich naar het raadhuis waar de overdracht en de inbezitting van de heerlijkheden, met alle 'staatkijheid' zou plaatsvinden.²⁶² Nadat zij zich aan een tafel hadden gezet vertelden de commissarissen vooraf aan de leden van de magistraat wat hun stond te wachten. Zij moesten van het gebeuren een gerechtelijk protocol vervaardigen en tevens een akte hiervan opmaken. Deze stukken moesten aan de commissarissen worden afgegeven.²⁶³ Daarna werd door Von Hagen aan het dorpsbestuur en de overige beambten verteld dat Frederik II zijn Hollandse goederen aan prinses gouvernante Anna van Hannover had verkocht. Alle ambtenaren waren ontslagen van hun eed van gehoorzaamheid en trouw, die zij aan de Pruisische koning hadden gezworen.²⁶⁴ Von Hagen en Von der Hellen droegen vervolgens de heerlijkheid Hoge en Lage Zwaluwe met Klein Waspik en Twintighoeven in het

²⁶¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, nr. 5, Voor Den Huijse van Orange en Nassau: Akte opgemaakt door schout/secretaris Boeser (2 maart 1754).

²⁶² Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XXII, 135. Zie ook de *Oprechte Groninger Courant* (5 maart 1754), 2/2, nr. 19.

²⁶³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, nr. 5, Voor Den Huijse van Orange en Nassau: Akte opgemaakt door schout/secretaris Boeser (2 maart 1754).

²⁶⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, nr. 1, *Faite à la Haute Swaluwe le 26de Fevrier 1754*: Memorie betreffende de overdracht van de goederen op 26 februari 1754 in het raadhuis te Hoge Zwaluwe, met de zegels en handtekeningen van de vier commissarissen (1 maart 1754). Zie ook Van der Aa, *Vereenigde Nederlanden* II, 437.

Afb. 100 Het voormalige raadhuis aan de Raadhuisstraat te Hooge Zwaluwe, ansichtkaart uitgegeven door J. den Dunnen, ongedateerd.

bijzijn van alle ambtenaren over aan de commissarissen van Anna van Hannover, ten behoeve van haar zoon.²⁶⁵ De commissarissen van de prinses namen uit haar naam de goederen in ontvangst en lieten alle ambtenaren hun eed afleggen. Zij zouden voorlopig in hun ambt blijven.²⁶⁶ Hiermee was formeel een einde gekomen aan het Pruisische bestuur in de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe.²⁶⁷

De bevolking werd hier meteen van op de hoogte gesteld. Dit gebeurde onder het geschal van trompetten, het losbranden van het kanon, verscheidene salvo's van de burgerij, het luiden van de klokken en het uitsteken van vlaggen en wimpels. De gemachtigden, ook die van Frederik II, werden voor rekening van de prinses 'prachtig ter Maeltijd onthaeld aen eene Tafel van veertig Borden', terwijl voor de ambtenaren en de voornaamste burgers de maaltijd 'treflyk opgedischt' werd op verscheidene andere tafels met ruim 300 borden.²⁶⁸ In het kleine raadhuis zouden dus meer dan 300 gasten aanwezig moeten zijn geweest! Er werd onder het losbranden van het kanon op de

²⁶⁵ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, nr. 5, Voor Den Huijse van Orange en Nassau: Akte opgemaakt door schout/secretaris Boeser (2 maart 1754).

²⁶⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 7641, nr. 5, Voor Den Huijse van Orange en Nassau: Akte opgemaakt door schout/secretaris Boeser (2 maart 1754). De commissarissen van de prinses gouvernante werden op 19 februari 1754 door haar gemachtigd om deze goederen in ontvangst te nemen en de ambtenaren hun eed af te laten leggen. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 8, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754); Van der Aa, *Vereenigde Nederlanden II*, 437.

²⁶⁷ Dit gold uiteraard ook voor het Westland.

²⁶⁸ *Nederlandsche jaerboeken IIX*, 155-156. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 60-61, Rapport van De Beaufort en Boemer aan ND (14 juni 1754). De inwoners zouden met eten en drinken zijn onthaald.

gezondheid van Frederik II, prinses Anna van Hannover en de Staten van Holland en West-Friesland gedronken.²⁶⁹ Volgens C. van der Aa kon men gedurende deze maaltijd het genoeg op de gezichten van de feestvierende mensen zien vanwege de wisseling van hun heer.²⁷⁰ Blijkbaar hadden zij liever een Hollandse prins van Oranje als heer dan de machtige Pruisische koning Frederik II uit het vergelegen Berlijn. De communicatijnen tussen de Zwaluwen en Berlijn bleven lang, terwijl de meeste Pruisische functionarissen ook het Nederlands niet beheersten. Uiteraard waren de Zwaluwnaars ook ingenomen met gratis eten en drinken. 's Avonds werden de klokken opnieuw geluid, terwijl de toren van de kerk naast het raadhuis en alle huizen mooi waren verlicht. Op diverse wijzen, door het afsteken van vuurwerk en het onophoudelijk roepen van onder andere Vivat Oranje! Lang leve zijne hoogheid! Hoezeel, uitten de burgerij en de ingezetenen hun hartelijke vreugde en genoeg. De volgende dag werden de commissarissen en andere heren, en dames door de schout-baljuw 'deftig ter Maeltijd onthaeld'. De burgerij kreeg toestemming om haar wapens ter hand te nemen en voor de commissarissen te salueren. Volgens de tijdgenoot Jan Wagenaar zorgde de aankoop van de domeinen en huizen in de betrokken plaatsen voor vreugde, terwijl de luister van het Huis Oranje werd vergroot omdat het werd hersteld in een oud bezit.²⁷¹ Onder het lossen van kanonschoten vertrokken de gemachtigden 's morgens uit de haven van Hooge Zwaluwe en voeren terug naar Den Haag. Zij waren 'ten uitersten voldaan over de treffelyke Orde en vriendelyke Ontmoeting by deze gelegenheid bespeurd en genooten'.²⁷²

Von Klingraeffter ontving van Anna van Hannover 1.800 rijksdaalders 'tot erkentenis van de genomene moeite'. De Pruisische koning schonk aan de raadsheer eveneens 1.800 rijksdaalders. Ook gaf hij aan De Beaufort en Boemer ieder een gouden snuiftabaksdoos met zijn afbeelding en bezet met diamanten.²⁷³ De gouvernante gaf eigenhandig aan Von Hagen en Von der Hellen een dergelijke gedachtenis van haar genoeg over het volbrachte werk. De Staten van Holland moeten opgelucht geweest zijn toen zij Frederik II konden uitzwaaien, want zoals Pesters, de oudste raad in de Nassause Domeinraad van de prins van Oranje, zou hebben gezegd: 'Les Rois de prusse sont souverains, et des souverains redoutables pour l'[']Etat'.²⁷⁴

269 *Nederlandsche jaerboeken* IIX, 156.

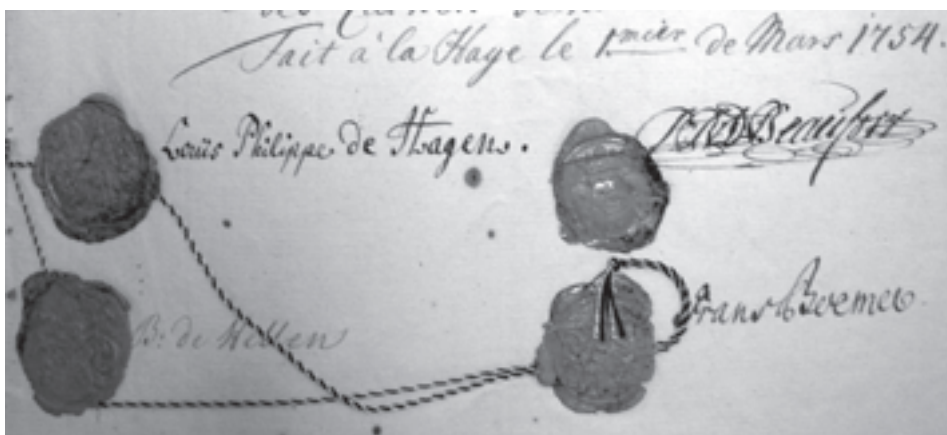
270 Van der Aa, *Vereenigde Nederlanden* II, 437. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, 61, Rapport van De Beaufort en Boemer voor ND (14 juni 1754).

271 Zie Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XXII, 135-136.

272 *Nederlandsche jaerboeken* IIX, 156. Er werd niet over een kerkdienst gesproken.

273 Frederik II was een verzamelaar van snuifdozen. Hij bezat er ongeveer 1.500. Een deel ervan was voor eigen gebruik, de koning had een voorliefde voor snuiftabak. Ook gaf hij snuifdozen cadeau als relatiegeschenk. Zie *Byzonderheden* (byvoegsel), 139-143. Een deel van zijn verzameling is te bezichtigen in de rookkamer in Huis Doorn, het voormalige buitenverblijf van de verbannen Duitse keizer Wilhelm II. De inrichting van deze kamer is gewijd aan Frederik II. De Keizer koesterde een grote voorliefde voor zijn beroemde voorvader.

274 *GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 281r-v*, Luisius aan Frederik Willem I (11 augustus 1733).

Afb. 101 De zegels van de vier commissarissen op een memorie inzake de overdracht van de Zwaluwen, 1754.

14.7 Slot

In de loop van de tijd bleken van de oorspronkelijke Pruisische drijfveren tot verwerven van hun Hollandse gebieden nog maar weinige over te zijn. De Pruisen hadden geleidelijk de last ondervonden van het beheer van verafgelegen en verstrooide goederen, van verschillen in de structuren en instituties binnen hun eigen landen en in de Lage Landen, en van vasthoudendheid van de Staatse overheden als het ging om allang niet nagekomen verplichtingen, onder meer inzake afdrachten van belastinggelden. Enig aanzien en grotere macht hadden deze goederen de Hohenzollern niet gebracht. Het is daarom niet verbazingwekkend, dat voor Frederik II kort na zijn aantreden als koning, andere eisen voorrang kregen. De koning keek aan tegen grote schulden, met name in recente tijden aangegaan. Het kwijtraken daarvan stond voor hem voorop. Verkoop van zijn Hollandse goederen zou hem een eind op weg helpen. Dus besloot hij al in 1742 tot de verkoop ervan. In het daarop volgende proces werd de juridische argumentatie, die aanvankelijk door zijn grootvader was gehanteerd om deze goederen uit de nalatenschap van Willem III te verwerven, met name het bestaan van een eeuwigdurend en onvervreemdbaar fidei-commis op deze domeinen, door Pruisen zelfs helemaal niet genoemd. Hij had hiervoor een goede reden. Zonder toestemming van de Staten van Holland kon de Pruisische koning deze domeinen niet verkopen. Zou hij dit toch doen dan kon de koper geconfronteerd worden met een proces over het recht van eigendom.

Pogingen tot verkoop van omvangrijke domeinen stuitten juist in deze jaren echter op diverse problemen. In voorgaande decennia hadden de Staten van Holland een groot aantal nog in 's graven boezem verblijvende heerlijkheden verkocht. De interesse voor beleggingen in domeinen was onder financieel krachtige Nederlanders dan ook niet zo groot meer. Het aanbod van de heerlijkheden Zeist en Borculo leverde bovendien concurrentie op. Daar kwam nog bij dat er bij overheden een zekere schaarste

aan geld bestond wegens de hoge kosten van de Oostenrijkse Successieoorlog en dat de hierdoor ontstane behoefte aan geld – ook internationaal – veel aantrekkelijker beleggingsmogelijkheden, met hogere rentes, opleverden dan de aankoop van deze goederen. Een veiling van de Zwaluwen mislukte in 1743 dan ook volledig.

De verkoop kwam in feite pas tot stand doordat andere dan alleen financiële argumenten mede een rol gingen spelen. De politieke omslag van 1747 in de Republiek, die leidde tot de aanstelling van Willem IV tot algemeen erfstadhouder en tot de komst van het stadhouderlijke gezin naar Den Haag, bracht bij de Oranjes weer aandacht voor de eertijds verloren bezittingen. Dit gold vooral voor het Oude Hof in Den Haag en het huis Honselersdijk met de bijbehorende goederen in het Westland. De behoefte aan comfortabele behuizingen bij het steeds vorstelijker wordende prinsenhuis en mogelijk ook oude sentimenten in de richting van deze paleizen met omgeving brachten uiteindelijk de Oranjes als meest reële gegadigden op de markt. De beslissing over verkoop aan hen viel nog juist voor de dood van Willem IV, de overdracht vond pas in 1754 plaats. Ook tijdens dit proces manifesteerde zich meermalen weer een toegeeflijkheid van de Staten van Holland ten aanzien van de Hohenzollern. De Staten verleenden Frederik II hun medewerking om zijn Hollandse goederen te verkopen. Hoewel concrete bronnen ontbreken ligt het voor de hand dat de Staten af wilden van de aanwezigheid van de Pruisische koning in Holland zodat verweving van eigendoms- en politieke problemen met hem zouden worden vermeden. Wellicht dat daarom Anna van Hannover verwachtte dat de Staten het aangenaam zouden vinden dat zij de goederen van Frederik II zou kopen en haar daarom financieel zouden helpen, wat ze ook deden: zij verstrekten haar een lening. De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwen, Klein Waspik en Twintighoeven werden als onderdeel van het gehele goederencomplex meeverkocht. Eind februari 1754 werden zij feestelijk aan de Oranjes overgedragen.

Slotbeschouwing

De testamentaire beschikkingen van Koning-Stadhouder Willem III leverden al tijdens het leven van de erflater en direct na zijn overlijden, zelfs nog vóór het openen van zijn laatste wil, spanningen en problemen op. Diverse kandidaten meenden aanspraak op de gehele erfenis dan wel gedeelten daarvan te kunnen maken. De voornameste gegadigden, de Pruisische koningen uit het Huis Hohenzollern en de Friese stadhouders uit het Huis Nassau-Dietz, beriepen zich beiden op hun directe verwantschap met de erflater en op bepalingen uit de testamenten van Frederik Hendrik van Oranje (dit deed Frederik I) dan wel die van de prinsen Philips Willem en Maurits (aldus handelden de Friese Nassaus). De laatsten sloten vrouwelijke verwanten uit van de erfenis en wensten hun nalatenschap als één eenheid te vermaken, ten slotte aan Frederik Hendrik van Oranje en diens manlijke nazaten. Bij toekomstige afwezigheid daarvan wees prins Maurits de Friese Nassaus als eerste gegadigden aan. Frederik beriep zich op de bepaling in het testament van Frederik Hendrik dat, bij afwezigheid of uitsterven van een manlijke lijn, de dochters van de prins voor de erfenis in aanmerking zouden komen. De Pruisische koningen stamden af van diens oudste dochter. Het feit dat Willem III zijn Friese achterneef Johan Willem Friso als universeel erfgenaam aanwees leidde onvermijdelijk tot directe botsingen, vooral veroorzaakt door de Hohenzollern die achter het net dreigden te vissen.

Beide partijen maakten vanzelfsprekend gebruik van juridische argumenten om hun gelijk te halen. Het meest concentreerden zij zich op fideï-commissaire bepalingen die op allerlei goederen rustten. Probleem daarbij was echter, dat de opvattingen over de inhoud van het fideï-commis per tijd en per land flink van elkaar konden verschillen en dat dus de partijen dié interpretaties gebruikten, die hun het beste pasten. Vraag hierbij was bovendien, of op alle goederen wel fideï-commissen van dezelfde inhoud drukten of dat bijgevolg eerst een zorgvuldige schifting tussen die goederen moest worden aangebracht. Om hierin verder te komen konden rechterlijke uitspraken bijna niet worden vermeden of zelfs als drukmiddel vooraf worden benut. Zo wendde de Pruisische koning Frederik I zich tot het Duitse Rijkskamergerecht te Wetzlar dat vonnis ten zijnen gunste velde inzake de graafschappen Lingen en Meurs. Van hun kant maakten de Friese Nassaus zaken aanhangig bij het Hof van Holland. Vooral tijdens de laatste rechtszaak kwam echter naar voren dat juridische argumenten niet de doorslag behoeften te geven: de Pruisische koning wist de zaak tegen hem met politieke dreiging te doorkruisen.

In het laatste geval werd het duidelijk, dat machtspolitieke factoren mogelijk meer gewicht hadden. Europa bevond zich bij het overlijden van Willem III aan de directe

vooravond van de Spaanse Successieoorlog, die van de Republiek grote inspanning zou vergen. Later zouden de Zeven Provinciën hetzelfde beleven bij de Oostenrijkse Successieoorlog. In beide gevallen waren de Nederlanders direct gebaat bij politieke en militaire steun van Pruisen. Pruisen, van zijn kant, was juist een koninkrijk geworden en wenste zijn internationale positie te versterken door vergroting van zijn territorium en van zijn zeggenschap. Een gebiedsuitbreiding in de Nederlanden, misschien liever met alle zeven gewesten als een onderhorig koninkrijk, zou die positie stellig verstevigen. Resultaat was, dat het robuustere Pruisen de Republiek voortdurend onder grote druk kon zetten, ook betreffende de Oranje-erfenis van 1702. Dit werd nog nadrukkelijker het geval toen bij de opening van het testament bleek dat de Staten-Generaal door Willem III waren aangewezen als executeurs-testamentair en dus direct bij de problematiek rond de erfenis betrokken werden. Dynastieke aangelegenheden en internationaal politieke kwesties konden dus bij hen volstrekt worden verstrengeld, de Staten-Generaal dreigden hierdoor meermalen in de tang te komen. Toen de Pruisische koning zich beledigd toonde door het tegen hem aangespannen proces voor het Hof van Holland besloten de Staatse autoriteiten dan ook dat proces te staken, ook al vond terzelfer tijd de rechtszaak voor het Rijkskamergerecht wél verdere doorgang.

De eerste jaren na Willem III's overlijden kenmerkten zich ten aanzien van de erfenis door voortdurende besprekingen tussen beide partijen op basis van juridische argumenten. De Staten-Generaal namen weldra de rol van bemiddelaar tussen de twee in, zodat zij geen politiek riskante uitspraken behoefden te doen. Het beheer van de Oranjegoederen lieten zij over aan de Nassause Domeinraad. De besprekingen toonden aan, dat de partijen moeilijk tot een oplossing konden komen, maar dat de zwakste partij het eerst tot tegemoetkoming zou moeten besluiten. Die zwakste partij was ongetwijfeld het Friese Nassauhuis. De zwakte daarvan werd niet zozeer bepaald door juridische als wel door machtspolitieke factoren. En door het feit dat de Staten-Generaal bij hun bemiddeling toch rekening hielden met de internationale realiteit en daardoor de Friese Nassaus geen krachtige steun verleenden. Dit leidde tot een Fries afzien van de erfenis als geheel en instemmen met een verdeling van de Oranje-goederen.

Toen de ontwikkelingen eenmaal in de jaren vóór 1711 deze richting uitgingen maakte het gedrag van Pruisen, heel kenmerkend, een essentiële verandering door. Niet langer baseerden de Hohenzollern zich op hun vermeende – maar beslist niet in alle opzichten even sterke – rechten, maar op gronden van het meeste praktisch nut. Hun steeds omvangrijker wensen concentreerden zich op goederen waaruit zij de meeste materiële winsten konden halen dan wel die door hun ligging of andere kenmerken aanzien of politiek nut zouden kunnen opleveren. Erg duidelijk is niet, welke van beide factoren méér invloed had en zelfs óf er tussen beide factoren aanvankelijk wel een zwaarwegend onderscheid werd gemaakt. Later werd dat wel anders. Belangrijk achtten de Hohenzollern in ieder geval de Hollandse Oranjegoederen die het grootste deel van het Westland omvatten, met daarin het aanzienlijke huis Honselersdijk, hierbij aansluitend het Oude Hof in Den Haag, en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe aan de zuidoever van de Verdrongen Waard van Zuid-Holland.

De onderhandelingen zouden moeten uitlopen op een accommodement. Maar vooral door het opschroeven van de Pruisische eisen en steeds weer schoorvoetend toegeven van Friese zijde bleef een oplossing uit. Het overlijden van Johan Willem Friso in 1711 vertraagde het proces verder. Om een voorlopig eind te maken aan de kwestie met haar bijkomende lasten besloten de Staten-Generaal op 28 juli 1711 dan maar beide partijen in een tijdelijk bezit te stellen van een deel van de goederen. Frederik kreeg onder meer de gewenste Hollandse goederen: het Westland, het oude Hof en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Hoewel vervolgens de onderhandelingen verder gingen duurde het tot 1732 voordat Willem IV van Oranje en Frederik Willem I, overigens zonder bemiddeling van de Staten-Generaal, een definitief Traktaat van Partage sloten. In 1734 volgde de definitieve toewijzing van de goederen.

Welke gevolgen had nu de toekenning van een aantal Hollandse goederen aan een buitenlandse vorst? Hoe was diens status als heer van die goederen binnen de Zeven Provinciën in het algemeen, en in Holland in het bijzonder? Hoe handelde hij naar aanleiding van die status? Daarnaast is hier verder onderzoek verricht, geconcentreerd op de gang van zaken in en omtrent één geval: de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. Uitgangspunt moet zijn, dat het hier niet ging om allodiale goederen die geheel en al in Pruisische handen kwamen en een extraterritoriale plek in het graafschap vormden, maar om leengoederen onder de suzeriniteit van de soevereine Staten van Holland. Daar het leenstelsel nog steeds van kracht was, ook al nam de kracht ervan af, zouden de regels ervan moeten worden nagekomen. De voorlopige oplossing die de Staten-Generaal tot aan 1732 hadden gehanteerd – een tijdelijke leenverheffing door de Staten-Generaal totdat de definitieve bezitters zelf leenhulde konden afleggen – kon na de Partage van 1732 niet langer van kracht blijven. Nu zou bij toepassing van het leenrecht Frederik Willem I van Pruisen hulde, eed en manschap moeten doen voor de hem toegevalen heerlijkheden en bijgevolg in een hiërarchisch ondergeschikte positie ten aanzien van de Hollandse Staten komen te staan. In feite hoefde dit geen probleem te zijn, want het was in de Republiek al eerder voorgekomen dat een leenman machtiger was dan zijn leenheer. Ook werd in 1736 de eed vervangen door een belofte. Evenmin was de Pruisische koning bereid de impost op de collaterale successie te voldoen – een successiebetaling die vereist was voordat het leen kon worden aanvaard door verlij bij de Hollandse autoriteiten. Kennelijk zag de koning deze als een soort recognitie van de hoogheid van de Hollandse Staten over hem. Op deze manier kon de erfgenaam van de heerlijkheden geen geldige leenbrief ontvangen en zijn lenen te zijner tijd niet overdragen aan zijn opvolger. Hij was daarmee formeel geen leenman, ondanks de door hem geaccepteerde erfenis. In dit opzicht verschilde hij dus essentieel van de zestiende eeuwse hoogadelijke, maar veraf residerende heren die destijds allen de verplichte leenhulde hadden afgelegd. Niettemin lieten de Staten van Holland de koning hierin maar begaan. Opnieuw demonstreerden zij toeschietelijkheid op grond van politieke wenselijkheid. Dat deden zij ook toen Frederik II ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog een bondgenoot werd van hun tegenstander Frankrijk: een handeling die in normale leenverhoudingen bestempeld zou zijn als felonie en ernstige gevolgen behoorde te hebben.

De Pruisische koningen van hun kant bleken binnen hun heerlijkheden echter te handelen als waren zij formeel leenman van de Staten. Hun status was die van een buitenlandse soeverein die de facto in het bezit was van lenen van de Staten van Holland met alle bijbehorende rechten en plichten. Dit leidde direct tot de vraag of zij zich zouden houden aan de ter plaatse en in het gewest geldende regels, dan wel of zij hun gebieden in de praktijk zouden behandelen als hadden zij een extraterritoriale status. In het eerste geval zouden hun mensen zich intensief moeten verdiepen in de geldende regels en verhoudingen, in het tweede geval lag het voor de hand dat zij Pruisische structuren en gewoonten zouden invoeren. In al deze gevallen zouden problemen met de Hollandse overheden kunnen ontstaan. Een aantal voorvallen kan hierin verduidelijking brengen.

De koning was aanvankelijk nog niet goed thuis in de lokale verhoudingen. Dit demonstreerde hij met zijn eis, dat hem bij zijn aanvaarden van het lokale bestuur een *don gratuit* zou moeten worden geschonken, zoals naar hij meende in Holland algemeen gebruikelijk was. Hij moest de eis echter intrekken omdat dit gebruik ter plaatse niet bestond, evenmin als in vele andere heerlijkheden in Holland. Blijde inkomsten en bijbehorende geschenken waren nu eenmaal een gewoonte die aan lokale structuren was gekoppeld en geen gewestelijke regel.

Net als in alle Hollandse heerlijkheden moesten ook in de Zwaluwen jaarlijks nieuwe magistraten worden aangesteld door of namens de lokale heer. Hierin bleek de koning zich zoveel mogelijk te houden aan de plaatselijke gebruiken en te concentreren op zijn eigen inwoners. Het lijkt er zelfs op, dat hij voorzichtig was waar het het aanbrengen van veranderingen betrof. Toen de schout-baljuw Christiaen Swaens, die tegelijk ook ontvanger van de gewestelijke belastingen en heemraad was, in 1712 moest worden opgevolgd, kwam uit de magistraat de vraag op om de onwenselijk geachte bundeling van deze ambten ongedaan te maken. Berlijn liet de combinatie schout-baljuw-ontvanger echter bestaan – durfde het op zo'n vroeg tijdstip niet meteen veranderingen aan te brengen? – en trachtte problemen te verhelpen door aanstelling van een substituut-ontvanger die extra instructies kreeg. De opvolger werd bovendien door Frederik I tevens aangesteld als heemraad van de Emiliapolder, hoewel de vorst daartoe geen recht had volgens onder Willem III ingevoerde regels. Maar hier profiteerde hij, mogelijk onbewust, van onvoldoende exacte informatie vanuit het gewest Holland.

Verwant waren de oplossingen bij vacatures, waarin de heer mocht voorzien op grond van oude collatierechten of andere gewoonten. Het ging dan om de aanstelling van een predikant, een bode en een schoolmeester. Waar mogelijk lijkt de koning een door de bevolking gesteunde kandidaat te hebben willen benoemen. Problemen kwamen er pas wanneer verschillende groepen met eigen kandidaten kwamen. Dan volgde, op een manier die ook andere lokale heren zouden hebben toegepast, een keuze, liefst gebaseerd op de meest aannemelijke wensen vanuit de gemeenschap.

Lastig, zoals voor iedere nieuw optredende heer, waren nog openstaande zaken uit de vorige regeringsperiode. Nalatigheden van Christiaen Swaens in het afdragen van gewestelijke belastingen maken dat duidelijk. Zijn weduwe vertraagde de afdracht opzettelijk, het dorpsbestuur werd daarop door de gewestelijke autoriteiten aangespro-

ken. In zo'n geval zou de lokale heer tussen partijen moeten optreden. Die rol was nu weggelegd voor de Pruisische gezant in Den Haag, die als een nieuwe tussenpersoon tussen de heerlijkheid en de koning moest opereren. Dat deed deze trouwens ook inzake jaarlijkse voordrachten van nieuwe dorpsbestuurders. Deze kwam echter niet uit het probleem van de niet afgedragen belastingen. De oplossing kwam uiteindelijk door directe contacten van de dorpsbestuurders met de gewestelijke autoriteiten, in dit geval de Gecommitteerde Raden van Holland. Voor de koning leidde het geval er echter niet toe, dat hijzelf aan Holland de vereiste – en door zijn mensen ook geïnde – gewestelijke ordinaire en extraordinaire verpondingen ging afdragen. Hierin was hij even weigerachtig als inzake het doen van leenhulde en de betaling van de impost op de collaterale successie: ook hier weigerde hij enige vorm van ondergeschiktheid te tonen.

Het geval van de achterstallige betalingen van mevrouw Swaens liet intussen zien, dat de heerlijkheid zich nu feitelijk bevond in een driehoeksverhouding met het gewestelijke gezag en de lokale heer in Berlijn. Met beide instanties onderhielden de lokale bestuurders zo nodig directe betrekkingen. Dit bleef eigenlijk zo, ook al brachten volgende Pruisische koningen wel veranderingen aan in de Berlijnse bestuursvormen ten aanzien van hun verspreid liggende gebieden. Onder Frederik Willem I kwam er in 1723 een General Direktorium met eronder provinciale Krijgs- en Domeinkamers, waarvan die in Kleef ging over onder andere de Hollandse goederen, en functioneerde er tussen de vorst en het General Direktorium een kabinet bestaande uit enkele ministers. In het kabinet van Frederik II werd over belangrijke zaken betreffende de Nederlandse gebieden direct beslist. Het dorpsbestuur, waarin de structuren niet veranderden, kreeg dus in het contact met de lokale heer in Berlijn te maken met ingewikkelder wordende, Pruisische bureaucratisering.

In andere gevallen bleef de Pruisische heer van de Zwaluwen toch uitgaan van Nederlandse structuren en regels. Dit bleek in zijn omgang met de achtervazallen binnen zijn gebied. Deze lieden waren oorspronkelijk leenmannen van zijn voorgangers geweest. Sommigen bleken echter in de loop der tijd de leenband bewust of onbewust te hebben laten verslappen, verhieven hun lenen dus niet langer en betaalden evenmin de vereiste imposten. Nú wist de Pruisische koning, die zelf deze plichten ten aanzien van de Staten weigerde, wél precies hoe het leenstelsel werkte. Dus liet hij de 'verduisterde' lenen door zijn mensen traceren, aan de bezitters ervan hun plichten als leenman voorhouden, de lenen opnieuw verlijden en aan hem de imposten betalen. Dat leverde hem in ieder geval nieuwe inkomsten op.

Nauwkeurig onderzoek in de Nederlandse rechtsverhoudingen liet de koning eveneens verrichten inzake zijn mogelijke aanspraken op de wateren rondom de Zwaluwen en de daarin op- een aanlandende gronden. Sommige grenzen van de heerlijkheid waren al sinds de vijftiende eeuw in het water moeilijk aan te geven en werden veelvuldig betwist. Dit laatste was ook het geval met bezits- en gebruiksrechten op opkomende en aanwassende platen. Vanaf 1745 betwistten Frederiks IIs mensen, dat hun heer op gebruik van zulke platen geen rechten zou hebben. Zij wisten nu juridische argumenten voor hun betoog te vinden tegenover andere, soortgelijke argumenten

van de Staten van Holland. Deze gebruikten de oorlogstoestand van het moment om geen beslissing in de kwestie te nemen – ze ontliepen in feite een besluit ten nadele van Pruisen om internationale problemen te voorkomen, maar namen dat besluit pas in rustiger tijden, in 1752. Dus gingen in de tussentijd de onderdanen van de koning door met het exploiteren van de bewuste platen en haalden er voor hun heer inkomsten uit.

Daarnaast speelden juridische conflicten rond het mogen ontmoeren van veenlanden in de Emiliapolder. Deze hadden echter een beperkter, meer lokaal karakter: de rentmeester van de koning kreeg een octrooi tot vervening van deze landen, een aangrenzende grondbezitter betwistte dit octrooi. De afloop was verwant aan de kwestie van de op- en aanwassen. De Staten verleenden in 1748 het octrooi ondanks de ingebrachte bezwaren om moeilijkheden met de koning te vermijden. Deze kon er op zijn beurt weer inkomsten aan ontleen.

Het ziet ernaar uit, dat er in het denken van de Pruisische koningen ten aanzien van deze heerlijkheid een verschuiving optrad. Frederik I zag de Zwaluwen aanvankelijk als een hulpmiddel om zijn aanzien en macht te vergroten en trachtte die via ingewikkelde fidei-commissaire aanspraken te verwerven. Frederik Willem I en Frederik II behandelden de heerlijkheid als een gebied waaruit zij de nodige inkomsten konden putten. Dit laatste zien we vooral bij Frederik II. Deze ging al spoedig na zijn aantreden zo ver, dat hij het gebied, al dan niet samen met zijn andere Hollandse bezittingen, wilde verkopen om uit de opbrengst zijn omvangrijke schulden ten dele te dempen. Toenemende inkomsten eruit zouden de waarde van deze heerlijkheid alleen maar vergroten. Ook voor deze transactie had hij de coulance van de Staten van Holland nodig. De Staten moesten nu door de vingers zien, dat verkoop van de niet verlijde heerlijkheden formeel niet was toegestaan, temeer niet omdat ook de eruit geïnde belastingen niet waren afgedragen. De Staten lieten dit echter passeren onder invloed van de spanningen dankzij de Oostenrijkse Successieoorlog waarin zij, anders dan Pruisen, zo lang mogelijk neutraal probeerden te blijven. Dus konden de heerlijkheden door Frederik II te koop worden aangeboden. Ze zouden ten slotte aan Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV worden verkocht.

De lotgevallen van de Zwaluwen onder Pruisisch gezag tonen ons een aantal kenmerkende en van het algemeen Hollandse beeld afwijkende patronen. Het ging hier om gezag, uitgeoefend door een heer, die zowel dankzij zijn status van koning als ten gevolge van zijn politiek-militaire machtspositie niet in te passen was binnen de gezagsstructuren van de Staten van Holland. De Staten droegen in de betreffende gebieden de hoogste, soevereine rechten en hadden daar dus ook de suzeriniteit in handen. In de nieuwe verhouding met de Pruisische koning maakte van meet af aan het Hollandse recht plaats voor het recht van de sterkste van de koning. Dit was direct al het geval bij het besluit tot verdeling van de erfgoederen van Willem III ondanks de inhoud van diens testament. En na die verdeling was het weer actueel toen de koning het aangaan van een leenband afwees, zoals hij ook betaling van de door hem verschuldigde successierechten en gewestelijke belastingen weigerde zonder daarvoor juridisch aanvaardbare gronden te geven. Er was binnen de Hollandse grenzen een

leenman gekomen, die formeel geen leenman was, maar die, zoals bleek in de Zwaluwen, zich binnen zijn heerlijkheid wél conform het leenstelsel gedroeg. Hij trad er op als leenheer, liet de mensen onder zijn gezag wanneer dat uitkwam wél de bestaande rechten en regels aanhouden en betalingen doen. Maar de verbindingen tussen zijn onderdanen en hemzelf werden zo te zien steeds afstandelijker en door nieuwe Pruisische bureaucratie ingewikkelder gemaakt. Bovendien verschoof het element statusvermeerdering, dat met gebruik van ingewikkelde rechtssystemen voorop had gestaan bij de verwerving van de heerlijkheden, geleidelijk naar economisch gewin, waardoor de inkomsten uit deze gebieden steeds meer werden ingepast in het totale Pruisische patroon van uitgaven en inkomsten. Het was vooral op grond van materiële, economische belangen dat ten slotte Frederik II al zijn Hollandse bezittingen verkocht. Nota bene aan de Oranjes wier rechten op diezelfde goederen ooit door de Pruisen waren aangevochten.

Als resultaat van de hele kwestie rond de erfenis van Willem III hadden de Staatse autoriteiten te maken gekregen met een opmerkelijke leenman die absoluut niet paste binnen het Noord-Nederlandse staatssysteem. Een leenman ook die zijn status en machtspositie had laten gelden vanaf het moment van de verwerving van de erfgoederen tot aan de verkoop ervan. Die zich alleen als het hem uitkwam hield aan Nederlandse rechtsregels en verder bij voortduring profiteerde van zijn internationale machtspositie. De casus van de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe geeft van deze afwijkende toestand een scherp beeld.

Zusammenfassung

Die testamentarischen Verfügungen des König-Statthalters Wilhelm III. führten bereits zu Lebzeiten des Erblassers wie auch sofort nach seinem Tod, sogar noch vor der Eröffnung seines letzten Willens, zu Spannungen und Problemen. Verschiedene Anwärter glaubten, Anspruch auf das gesamte Erbe oder aber auf Teile davon erheben zu können. Die wichtigsten Prätendenten, die preußischen Könige aus dem Hause Hohenzollern und die friesischen Statthalter aus dem Hause Nassau-Diez, beriefen sich jeweils auf ihre direkte Verwandtschaft zum Erblasser und auf Bestimmungen aus den Testamenten Friedrich Heinrichs von Oranien (dies tat Preußen) beziehungsweise der Prinzen Philipp Wilhelm und Moritz von Oranien (im Falle der friesischen Nassauer). Philipp Wilhelm und Moritz hatten weibliche Verwandte von der Erbschaft ausgeschlossen und wollten ihr Vermögen als geschlossene Einheit vererben, letzten Endes an Friedrich Heinrich von Oranien und dessen männliche Nachkommen. Wenn solche in der Zukunft fehlten, sollten nach dem letzten Willen Prinz Moritz' die friesischen Nassauer als Erben an erster Stelle stehen. Die Preußen beriefen sich auf die Bestimmung im Testament Friedrich Heinrichs, nach der im Falle der Abwesenheit oder des Aussterbens der männlichen Linie die Töchter des Prinzen sein Vermögen erben sollten. Die preußischen Könige stammten von seiner ältesten Tochter ab. Die Tatsache, dass Wilhelm III. seinen friesischen Großneffen Johann Wilhelm Friso als Universalerben einsetzte, führte unausweichlich zu Konflikten, vor allem ausgelöst durch die Hohenzollern, die leer auszugehen drohten.

Beide Parteien benutzten selbstverständlich juristische Argumente, um zu ihrem Recht zu kommen. In erster Linie konzentrierten sie sich auf fideikommissarische Bestimmungen, die für verschiedene Güter galten. Problematisch war jedoch, dass die Auffassungen über den Inhalt des Fideikommisses je nach Zeit und Land stark voneinander abweichen konnten und deshalb die Parteien jeweils die Interpretationen anführten, die ihnen am besten passten. Darüber hinaus war es fraglich, ob wirklich für alle Güter Fideikomnisse desselben Inhalts galten oder ob diese Güter zunächst sorgfältig sortiert werden mussten. Um in diesen Fragen weiterzukommen, kam man um Gerichtsurteile kaum herum bzw. konnte sie sogar vorab als Druckmittel benutzen. So wandte sich der preußische König Friedrich I. an das Reichskammergericht in Wetzlar, welches für die Grafschaften Lingen und Moers ein Urteil zu seinen Gunsten fällte. Die friesischen Nassauer wandten sich mit ihren Belangen an den Hof von Holland. Insbesondere in letzterem Prozess zeigte sich jedoch, dass nicht unbedingt juristische Argumente den Ausschlag geben mussten: Dem preußischen König gelang es, den gegen ihn angestrengten Prozess mit politischen Drohungen zu durchkreuzen.

Im letzteren Fall wurde es offenkundig, dass machtpolitische Faktoren möglicherweise mehr Gewicht hatten. Europa befand sich beim Tod Wilhelms III. am Vorabend des Spanischen Erbfolgekrieges, der der Republik große Kraftanstrengungen abverlangen sollte. Später sollten die Sieben Vereinigten Provinzen beim Österreichischen Erbfolgekrieg dasselbe erleben. In beiden Fällen zogen die Niederländer direkten Nutzen aus der politischen und militärischen Unterstützung Preußens. Preußen seinerseits war soeben zu einem Königreich geworden und wollte seine internationale Position durch die Erweiterung seines Territoriums und seiner Verfügungsgewalt stärken. Eine Gebietserweiterung in den Niederlanden, vielleicht lieber mit allen sieben Provinzen als einem unterstellten Königreich, würde diese Position zweifellos festigen. Das Ergebnis war, dass das stärkere Preußen die Republik ständig unter Druck setzen konnte, auch bezüglich des oranischen Erbes von 1702. Dies galt umso mehr, als sich bei der Eröffnung des Testaments herausstellte, dass Wilhelm III. die Generalstaaten als Testamentsvollstrecker eingesetzt und somit direkt in die Problematik um das Erbe miteinbezogen hatte. Dynastische Angelegenheiten und Fragen der internationalen Politik waren auf diese Weise völlig miteinander verwoben und die Generalstaaten waren mehrmals in Gefahr, in die Zange zu geraten. Als Preußen sich über den Prozess vor dem Hof von Holland beleidigt zeigte, entschieden die Autoritäten der Republik daher auch, diesen Prozess einzustellen, obwohl zur selben Zeit die Verhandlungen vor dem Reichskammergericht weitergeführt wurden.

In den ersten Jahren nach dem Tod Wilhelms III. führten die beiden Parteien fortwährend Verhandlungen über das Erbe auf der Grundlage juristischer Argumente. Die Generalstaaten nahmen bald die Vermittlerrolle zwischen den beiden ein, sodass sie keine politisch riskanten Äußerungen zu tätigen brauchten. Die Verwaltung der oranischen Güter überließen sie dem nassauischen Domänenrat. In den Verhandlungen zeigte sich, dass es den Parteien schwerfiel, zu einer Lösung zu gelangen, dass sich jedoch die schwächere Partei als Erste zu einem Entgegenkommen würde durchringen müssen. Dies waren zweifellos die friesischen Nassauer. Ihre Schwäche wurde weniger durch juristische als vielmehr durch machtpolitische Faktoren verursacht; hinzu kam die Tatsache, dass die Generalstaaten bei ihrer Vermittlung sehr wohl die internationalen Gegebenheiten berücksichtigten und deshalb die friesischen Nassauer nicht energisch unterstützten. Dies führte zu einem friesischen Verzicht darauf, das Erbe als geschlossenes Ganzes zu erhalten, und zu ihrem Einverständnis mit der Aufteilung der oranischen Güter.

Als die Entwicklungen in den Jahren vor 1711 erst einmal in diese Richtung gingen, erfuhr das Verhalten Preußens bezeichnenderweise eine wesentliche Veränderung. Die Hohenzollern stützten sich nicht länger auf ihre vermeintlichen – jedoch keineswegs in jeder Hinsicht gleich starken – Rechte, sondern auf die Erwägung des größten praktischen Nutzens. Ihre immer umfangreicheren Wünsche konzentrierten sich auf Güter, aus denen sie den größten materiellen Gewinn ziehen konnten, oder aber auf solche, die wegen ihrer Lage oder anderer Merkmale Ansehen oder politischen Nutzen bringen konnten. Es ist nicht deutlich, welcher der beiden Faktoren einen stärkeren Einfluss hatte oder auch nur ob zwischen beiden Faktoren anfänglich über-

haupt großartig unterschieden wurde. Später änderte sich dies jedoch. Wichtig waren den Hohenzollern auf jeden Fall die oranischen Güter in Holland: der größte Teil des Westlands, in dem auch das vornehme Haus Honselersdijk lag, zusammen mit dem Oude Hof in Den Haag und zudem die Herrlichkeit Hooge en Lage Zwaluwe am Südufer des Verdrongen Waard van Zuid-Holland.

Die Verhandlungen hätten zu einem Akkommodement führen sollen. Aber vor allem durch das immer weitere Hochschrauben der preußischen Forderungen, in welche die friesische Seite jedes Mal widerstrebend einwilligte, blieb schließlich eine Einigung aus. Durch den Tod Johann Wilhelm Frisos im Jahre 1711 verlangsamte sich der Prozess zusätzlich. Um den Streitigkeiten und den damit verbundenen Unannehmlichkeiten einstweilig ein Ende zu setzen, sprachen die Generalstaaten deshalb am 28. Juli 1711 vorübergehend beiden Parteien den Besitz eines Teils der Güter zu. Friedrich bekam unter anderem die gewünschten holländischen Besitzungen, also das Westland, den Oude Hof und die Hooge en Lage Zwaluwe. Obwohl die Verhandlungen anschließend weitergingen, dauerte es bis 1732, bevor der Sohn Johann Wilhelm Frisos, Wilhelm IV. von Oranien, und Friedrich Wilhelm I. – übrigens ohne Vermittlung der Generalstaaten – einen endgültigen Teilungsvertrag schlossen. 1734 erfolgte die definitive Zuteilung der Güter.

Welche Folgen hatte nun die Zuerkennung einiger holländischer Güter an einen ausländischen Fürsten? Wie war sein Status – in den Sieben Provinzen im Allgemeinen und in Holland im Besonderen? Wie handelte er aufgrund dieses Status? Dies ist hier näher untersucht worden, und zwar mit Fokussierung auf einen konkreten Fall: die Herrlichkeit der Hooge en Lage Zwaluwe (im Folgenden die Zwaluwen). Dabei ist zunächst zu beachten, dass es sich hier nicht um allodialen Besitz handelte, der voll und ganz in preußische Hände gelangte und ein exterritoriales Gebiet in der Grafschaft bildete, sondern um Lehnsgüter unter der Oberherrschaft der souveränen Staaten von Holland. Da das Lehnswesen immer noch in Kraft war, hätten dessen Regeln eingehalten werden müssen. Die Übergangslösung, zu der die Generalstaaten bis 1732 gegriffen hatten – eine vorübergehende Annahme des Lehens durch die Generalstaaten selbst, bis die definitiven Besitzer selbst den Lehnseid ablegen konnten –, konnte nach der Teilung von 1732 nicht länger in Kraft bleiben. Nun hätte bei Anwendung des Lehnrechts Friedrich Wilhelm I. von Preußen für die ihm zugefallenen Herrlichkeiten Mannschaft leisten und sich damit gegenüber den Staaten von Holland in eine hierarchisch untergeordnete Position begeben müssen. Dies war für den König unannehmbar. Ebenso wenig war er bereit, die Taxe für das auf die Seitenlinie übergegangene Erbe zu zahlen – eine Erbschaftssteuer, die verlangt wurde, bevor das von der holländischen Obrigkeit vergebene Lehen angetreten werden konnte. Offenbar betrachtete der König diese Zahlung als eine Art Anerkennung der höheren Stellung der Holländischen Staaten. Unter diesen Umständen konnte der Erbe der Herrlichkeiten keinen gültigen Lehnbrief erhalten und demzufolge seine Lehen zu gegebener Zeit nicht an seinen Nachfolger übergeben. Er war damit, obwohl er die Erbschaft angetreten hatte, formal kein Lehnsmann. In dieser Hinsicht unterschied er sich folglich grundlegend von den weit entfernt residierenden hochadeligen Herren des sechzehn-

ten Jahrhunderts, die ihrer Zeit alle den vorgeschriebenen Lehnseid geleistet hatten. Dennoch ließen die Staaten von Holland den König gewähren. Erneut demonstrierten sie Entgegenkommen aufgrund des politisch Wünschenswerten. Dies taten sie auch, als der König im Österreichischen Erbfolgekrieg die Seite ihres Gegners Frankreich wählte: ein Schritt, der unter normalen Lehnsverhältnissen als Felonie betrachtet worden wäre und gravierende Folgen hätte haben müssen.

Offenbar traten jedoch die preußischen Könige ihrerseits in ihren Herrlichkeiten auf, als wären sie formell Lehnsleute der Staaten. Dies führt unmittelbar zu der Frage, ob sie sich an die vor Ort und in der Provinz geltenden Regeln hielten oder aber ihre Gebiete in der Praxis behandelten, als hätten sie einen extraterritorialen Status. Im ersten Fall hätten sich ihre Beauftragten intensiv mit den geltenden Regeln und Verhältnissen auseinandersetzen müssen, im zweiten Fall wäre es naheliegend gewesen, preußische Strukturen und Gepflogenheiten einzuführen. In allen Fällen hätten Probleme mit den holländischen Obrigkeiten auftreten können. Eine Reihe von Vorfällen kann zur Aufklärung beitragen.

Zu Anfang war der König noch nicht vollkommen mit den örtlichen Verhältnissen vertraut. Dies demonstrierte er durch seine Forderung, ihm müsse bei der Übernahme der örtlichen Verwaltung ein *don gratuit* geschenkt werden, wie es seiner Meinung nach in Holland allgemein üblich war. Er musste diese Forderung jedoch zurückziehen, weil dieser Brauch vor Ort nicht bestand, ebenso wie in vielen anderen holländischen Herrlichkeiten. Privilegien wie die „Blijde inkomsten“ und die dazugehörigen Geschenke waren nun einmal Gepflogenheiten, die an lokale Strukturen gekoppelt waren, und keine Regeln, die für die gesamte Provinz galten.

Wie in allen holländischen Herrlichkeiten war es auch in den Zwaluwen die Pflicht des lokalen Herrn, jedes Jahr neue Magistrate einzusetzen bzw. einsetzen zu lassen. In dieser Angelegenheit hielt sich der König offenbar so weit wie möglich an die örtlichen Gepflogenheiten und konzentrierte sich bei den Kandidaten auf die örtliche Bevölkerung. Es hat sogar den Anschein, dass er mit Veränderungen vorsichtig umging. Als 1712 ein Nachfolger für den Schultheiß und Amtmann Christiaan Swaens benötigt wurde, der zugleich auch Eintreiber der Provinzsteuern und Deichgeschworener war, wurde aus dem Magistrat die Bitte vorgetragen, die unerwünschte Bündelung dieser Ämter rückgängig zu machen. Berlin ließ jedoch die Kombination aus Schultheiß, Amtmann und Steuereintreiber bestehen – wagte man zu einem so frühen Zeitpunkt noch nicht, Veränderungen durchzuführen? – und versuchte, durch die Einsetzung eines stellvertretenden Eintreibers mit neuen, größeren Befugnissen Abhilfe zu schaffen. Der Nachfolger wurde darüber hinaus vom König als Deichgeschworener für den Emiliapolder eingesetzt, obwohl er nach den unter Wilhelm III. eingeführten Regeln nicht das Recht dazu hatte. Hier jedoch profitierte er, möglicherweise unbewusst, von ungenauen Informationen aus der Provinz Holland.

Ähnlich waren die Lösungen bei Vakanzen, die der Herr aufgrund alter Kollationsrechte und anderer Gewohnheitsrechte besetzen durfte. Es ging um die Einsetzung von einem Pfarrer, Bote und Schulmeister. Wo möglich war der König offenbar bereit, Kandidaten zu ernennen, die die Unterstützung der Bevölkerung besaßen. Zu Pro-

blemen kam es erst, wenn verschiedene Gruppen sich für ihren jeweiligen Kandidaten einsetzten. In diesen Fällen traf er, auf eine Art und Weise, die auch andere örtliche Herren angewandt hätten, eine Wahl, vorzugsweise gestützt auf die plausibelsten Wünsche aus der Gemeinschaft.

Lästig waren, wie für jeden neu antretenden Herren, noch nicht geklärte Angelegenheiten aus der vorangehenden Regierungszeit. Deutlich wird dies anhand von Nachlässigkeiten Christiaen Swaens' bei der Abführung der Provinzsteuern. Seine Witwe zögerte die Herausgabe absichtlich hinaus; die Dorfverwaltung wurde daraufhin von den Provinzautoritäten zur Rechenschaft gezogen. In einem solchen Fall musste der lokale Herr zwischen den Parteien vermitteln. Diese Rolle fiel nun dem preußischen Gesandten in Den Haag zu, der als ein neuer Mittelsmann zwischen der Herrlichkeit und dem König agierte. Dies tat er übrigens auch im Hinblick auf die jährlichen Vorschläge für neue Dorfvorsteher. Es gelang ihm jedoch nicht, das Problem der nicht abgeführten Steuern zu lösen. Die Lösung kam letztlich durch direkte Kontakte der Dorfvorsteher zur Provinzobrigkeit, in diesem Falle zum Ausschuss des Holländischen Staatenkollegiums – „Gecommitteerde Raden“ – zustande. Für den König führte dieses Vorkommnis jedoch nicht dazu, dass er selbst die geforderten – und von seinen Beauftragten auch einkassierten – ordentlichen und außerordentlichen Grundsteuern an die Provinz Holland abführte. Hierbei verhielt er sich ebenso ablehnend wie angesichts der Leistung des Lehnseides und der Bezahlung der Erbschaftssteuer: auch hier weigerte er sich, irgendeine Form von Untergebenheit zu zeigen.

Der Fall der ausstehenden Zahlungen der Witwe Swaens zeigte indessen, dass sich die Herrlichkeit nun faktisch in einem Dreiecksverhältnis mit der Provinz und dem Herren in Berlin befand. Zu beiden Instanzen unterhielten die Dorfvorsteher bei Bedarf direkte Beziehungen. Im Grunde genommen blieb dies so, auch wenn darauffolgende preußische Könige im Berliner Verwaltungssystem für ihre verstreut liegenden Territorien durchaus Veränderungen einführten. Als unter Friedrich Wilhelm I. 1723 ein Generaldirektorium mit diesem unterstellten Kriegs- und Domänenkammern eingeführt wurde, von denen diejenige in Kleve die Güter in Holland verwaltete, war zwischen dem König und dem Generaldirektorium ein aus einigen Ministern bestehendes Kabinett tätig. Im Kabinett Friedrichs II. wurde über wichtige Angelegenheiten, die die niederländischen Territorien betrafen, direkt entschieden. Die Dorfverwaltung, deren Strukturen sich nicht veränderten, wurde also im Kontakt zum Herrn in Berlin mit der komplexer werdenden preußischen Bürokratie konfrontiert.

In anderen Fällen hielt sich der preußische Herr der Zwaluwen jedoch sehr wohl an die niederländischen Strukturen und Regeln. Dies zeigte sich im Umgang mit den Untervasallen in seinem Territorium. Sie waren ursprünglich Lehnsleute seiner Vorgänger gewesen. Einige hatten jedoch im Laufe der Zeit den Lehnverband bewusst oder unbewusst gelockert, ließen ihre Lehen also nicht mehr erneuern und bezahlten auch die Lehnsgelder nicht mehr. In diesem Fall wusste der preußische König, der selbst diese Verpflichtung gegenüber den Staaten von Holland ablehnte, nur zu gut, wie das Lehnswesen funktionierte: Folglich ließ er die „veruntreuten“ Lehen von seinen Beauftragten prüfen, deren Besitzern ihre Pflichten als Lehnsleute vorhalten,

ließ sie die Lehen erneuern und die Lehnsgelder bezahlen. Dies trug ihm neue Einkünfte ein.

Gründliche Nachforschungen zu den niederländischen Rechtsverhältnissen ließ der König auch im Hinblick auf seine möglichen Ansprüche auf die Gewässer rund um die Zwaluwen und die darin entstandenen und wachsenden Sandbänke durchführen. Einige Grenzen der Herrlichkeit verliefen bereits seit dem 15. Jahrhundert durch Wasser, waren daher nur schwer zu bestimmen und wurden vielfach angefochten. Letzteres galt auch für die Besitz- und Nutzungsrechte der Sandbänke. Ab 1745 stellten die Beauftragten Friedrichs II. in Abrede, dass ihr König auf die Nutzung dieser Sandbänke keine Rechte besitzen sollte. Sie fanden nun juristische Argumente für ihre Beweisführung gegen andere, ähnliche Argumente der Staaten von Holland. Diese beriefen sich auf den damaligen Kriegszustand, um in dem Streit keine Entscheidung zu fällen. Sie gingen faktisch einer Entscheidung zum Nachteil Preußens aus dem Wege, um internationalen Problemen vorzubeugen, und trafen diese Entscheidung erst in ruhigeren Zeiten, im Jahre 1752. So setzten also in der Zwischenzeit die Untertanen des Königs die Bewirtschaftung der bewussten Sandbänke fort und erzielten für ihren Herrn daraus Einkünfte.

Darüber hinaus gab es juristische Konflikte über die Erlaubnis zum Torfabbau im Emiliapolder. Diese hatten jedoch einen beschränkteren, lokaleren Charakter: Der Verwalter des Königs erhielt das Recht, in diesem Gebiet Torf zu stechen, ein angrenzender Landeigentümer focht dieses Recht an. Der Ausgang war vergleichbar mit dem des Streits um die Sandbänke. Trotz der vorgebrachten Beschwerden erteilten die Staaten 1748 dem königlichen Verwalter das Recht, um Schwierigkeiten mit dem König zu vermeiden. Dieser konnte seinerseits auch hier wieder Einkünfte erzielen.

Es hat den Anschein, als habe in der Art, wie die preußischen Könige diese Herrlichkeit betrachteten, eine Verschiebung stattgefunden. Sahen sie sie anfänglich als Mittel zur Steigerung ihres Ansehens und ihrer Macht, das sie durch komplizierte fideikommissarische Ansprüche zu erwerben versuchten, so behandelten sie die Herrlichkeiten nach und nach als Territorien, aus denen sie willkommene Einkünfte erzielen konnten. Letzteres war vor allem unter Friedrich II. der Fall. Dieser ging schon bald nach seinem Antritt so weit, dass er das Gebiet – gegebenenfalls zusammen mit seinen anderen holländischen Besitztümern – verkaufen wollte, um mit dem Erlös einen Teil seiner umfangreichen Schulden zu tilgen. Steigende Einkünfte aus dieser Herrlichkeit würden ihren Wert nur vergrößern. Auch für diese Transaktion war er auf die Kulanz der Staaten von Holland angewiesen. Die Staaten mussten darüber hinwegsehen, dass der Verkauf der nicht als Lehen vergebenen Herrlichkeiten formal nicht gestattet war, zumal die daraus eingetriebenen Steuern nicht abgeführt worden waren. Die Staaten ließen es jedoch angesichts der Spannungen aufgrund des Österreichischen Erbfolgekriegs geschehen. So konnten die Herrlichkeiten zum Kauf angeboten werden. Sie sollten schließlich an Wilhelm IV. von Oranien und seine Witwe Anna von England verkauft werden.

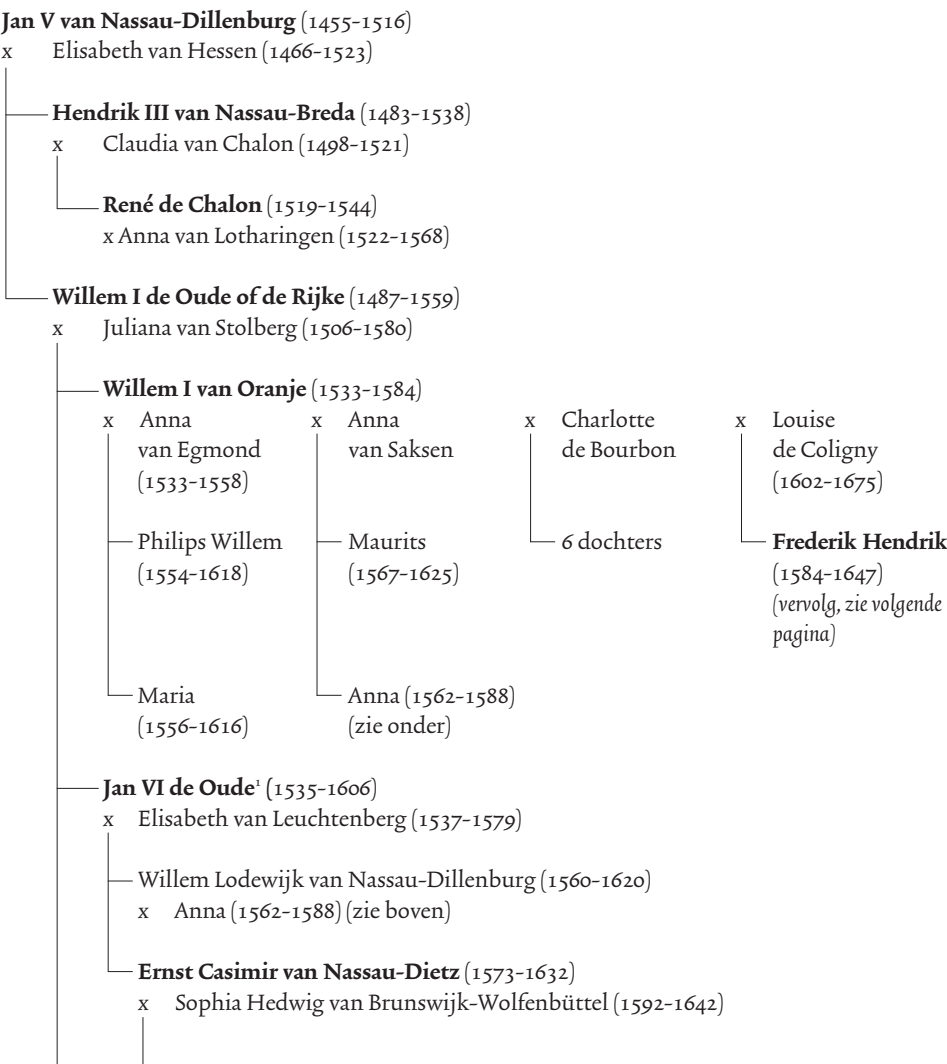
Die Geschicke der Zwaluwen unter preußischer Herrschaft zeigen uns einige bezeichnende und vom allgemeinen holländischen Bild abweichende Muster. Es handel-

te sich hier um eine Herrschaft, die von einem Herrn ausgeübt wurde, der sich sowohl dank seines Status als König als auch infolge seiner politisch-militärischen Machtposition nicht in die Machtstrukturen der Staaten von Holland eingliedern ließ. Die Staaten besaßen in den betreffenden Gebieten die höchsten souveränen Rechte und damit auch die Oberherrschaft. In dem neuen Verhältnis zum preußischen König machte jedoch das holländische Recht von Anfang an dem Recht des Stärkeren, dem des Königs, Platz. Dies war schon zu Beginn, bei der Entscheidung, die Güter aus dem Erbe Wilhelms III. ungeachtet des Testamentsinhalts aufzuteilen, der Fall. Und nach der Aufteilung wurde es erneut aktuell, als der König es ablehnte, ein Lehnverhältnis einzugehen, wie er auch die Zahlung der von ihm geschuldeten Erbschaftssteuern und Provinzsteuern verweigerte, ohne hierfür juristisch akzeptable Gründe anzuführen. Es war ein Lehnsmann in die holländischen Grenzen eingezogen, der formal kein Lehnsmann war, sich jedoch, wie sich in den Zwaluwen zeigte, innerhalb seiner Herrlichkeit sehr wohl dem Lehnswesen entsprechend verhielt: Er trat als Lehnsherr auf und ließ, wenn es ihm auskam, die Menschen unter seiner Herrschaft die vorhandenen Rechte und Regeln einhalten sowie Zahlungen leisten. Die Verbindung zwischen ihm und seinen Untertanen wurde jedoch allem Anschein nach immer distanzierter und durch die zunehmende preußische Bürokratisierung auch komplizierter. Darüber hinaus verschob sich der Aspekt der Statussteigerung, der bei der Aneignung der Herrlichkeiten unter der Nutzung komplizierter Rechtssysteme an erster Stelle gestanden hatte, nach und nach in Richtung des wirtschaftlichen Vorteils; die Einkünfte aus diesen Gebieten wurden zunehmend in die Gesamtheit der preußischen Ausgaben und Einnahmen eingegliedert. Es geschah in erster Linie aus materiellen, wirtschaftlichen Interessen, als schließlich der preußische König all seine von Wilhelm III. geerbten Güter in den Niederlanden verkaufte. Wohlgemerkt an die Oranier, deren Rechte an denselben Gütern dereinst von den Preußen angefochten worden waren.

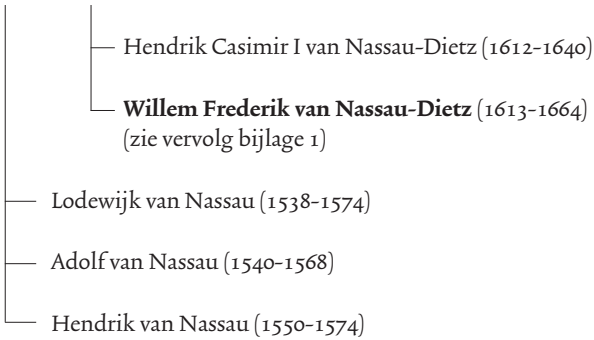
Als Ergebnis der Streitigkeiten um das Erbe Wilhelms III. waren die Autoritäten der Staaten von Holland mit einem bemerkenswerten „Lehnsmann“ konfrontiert worden, der in das nordniederländische Staatssystem absolut nicht hineinpasste. Einem Lehnsmann, der vom Moment der Aneignung des Erbes bis zu dessen Verkauf seinen Status und seine Machtposition geltend gemacht hatte. Der sich nur, wenn es ihm auskam, an die niederländischen Rechtsnormen hielt und ansonsten fortwährend von seiner internationalen Machtposition profitierte. Der Fall der Herrlichkeit Hooge en Lage Zwaluwe vermittelt ein klares Bild von diesem Sonderzustand.

Bijlagen

Bijlage 1 Beknopte stamboom van het Huis Oranje-Nassau

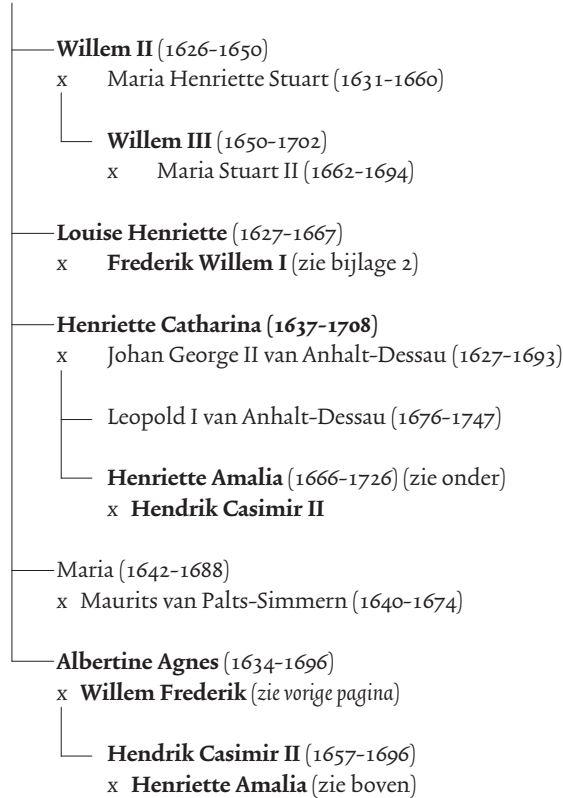

¹ Het Huis van Jan VI de Oude van Nassau-Dillenburg werd gesplitst in de takken: Nassau-Dietz, Nassau-Siegen, Nassau-Dillenburg, Nassau Beilstein en Nassau-Hadamar. De vier laatstgenoemde takken stierven in respectievelijk 1743, 1739 en 1711 uit.

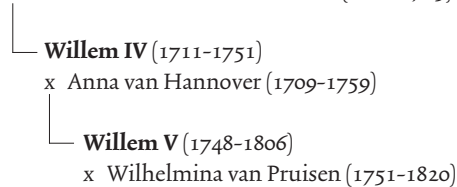
Frederik Hendrik (zie vorige pagina)

x Amalia van Solms (1602-1675)

Johan Willem Friso van Nassau-Dietz (1687-1711)

x Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765)

Bijlage 2 Beknopte stamboom van het Huis Hohenzollern**Johan Sigismund** (1572-1619)

Keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen (1608-1619)

x Anna van Pruisen-Gulik (1576-1625)

George Willem (1595-1640)

Keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen (1619-1640)

x Elisabeth Charlotte van de Palts (1597-1660)

Frederik Willem 1620-1688

De Grote Keurvorst, keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen (1640-1688)

x 1. Louise Henriette, prinses van Oranje (1627-1667) (zie vervolg bijlage 1)

Frederik III (1657-1713)

Der Krumme Fritz, keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen (1688-1701)

vanaf 1701: Frederik I, koning in Pruisen (1701-1713)

x Charlotte van Hannover (1668-1705)

Frederik Willem I 1688-1740

De soldatenkoning, koning in Pruisen (1713-1740)

x Sophia Dorothea van Hannover (1687-1757)

Frederik II of Frederik de Grote (1712-1786)

Der alte Fritz, koning in Pruisen (1740-1772) en koning van Pruisen (1772-1786)

x Elisabeth Christine van Brunswijk-Bevern (1715-1797)

Bijlage 3 Tekst van de superscriptie op het testament van Willem III

‘Op huijden den 19 October 1695. compareerde voor mij Adriaan van Sterrevelt openbaar en bij den Hove van Holland geadmitteert Notaris, in s’ Gravenhage residerende, present de getuijgen hier na genomineert William de Derde, bij der Gratie Gods Koning van Groot Brittange, Prince van Orange etc., mij Notaris bekent, kloek en gezond van lighaam, dewelke mij Notaris exhibeerde dit tegenwoordig papier, met zijn Majesteijts cachet doorzegelt op vier plaatsen, doorreegen met een zwarte zijde draad, en zeijde daar in begrepen te zijn, zijn Majesteijts testament, laatste en uiterste wille, en dat zijn Majesteijt begeerde dat het zelve alzoo effect zoude sorteren, alwaart dat alle Solemniteijten daarinne gerequireert, niet mogten wesen geobserveert.

Dit passeerde alzoo in s Gravenhage ter presentie van de Heere William Grave van Portland, en William van Schuijlenburg, getuijgen hier toe gerequireert, die deze neffens zijne Majesteijt en mij Notaris mede hebben ondertekent ten dage en jaare voorschreven, William Rex, Portland, W. v. Schuijlenburg. Mij present Adr. Van Sterrevelt Notaris’.²

² NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Testament van Willem III. Zie voor een gedruk testament KHA, A16/IV, Willem III, inv. 3.

Bijlage 4 Tekst van het testament van Willem III

‘Inden Naame des Heeren Amen. Wij William bij den gratie Gods, koning van Groot Brittanje, Prince van Orange etc, considerende de zwakheijd en de sterffelijckheijd des menschen, de zeekerheijd des Doods, en de onzekerheijd vande tijd en ure van dien, hebben goedgedagt en voorgenoomen altoorens uit dit aardsche Dal te scheijden, vande tijdelijke goederen, zoo leenen, als allodiale, uit kragte vanden Octroije vande Heeren Staaten van Holland ende Westvriesland in dato den 15 Junij 1673 te disponeren uit een vrije wille ende begeerte, beveelende eerst en altoorens onze onsterffelijke ziel inde genadige en barmhertige handen Gods, en onzes Zaligmakers Jezus Christus, en ons doode lighaam de aarde.³

Revocerende, casserende, dood en te niet doende, bij dezen, alle Testamenten, Codicillen, of andere makingen, bij ons oijt of oijt gemaakt of gepasseert, niet willende dat dezelve, of eenige van dien in eenig point gevolgt en nagekomen zullen werden.

En zulks van nieuws disponerende, verklaaren wij genomineert en geïnstituert te hebben, gelijk wij nomineren en institueren bij dezen tot onze eenige en universele Erfgenaam in alle zoo Leenen, als allodiale goederen, die wij metter doodt zullen komen te ontruymen, en na te laten onsen Neve den Prins Frizo van Nassau oudste Zoon van Prins Cazimir van Nassau, tegenwoordig Stadhouder van Vriesland⁴, reserverende zodaanige Voogden over hem te stellen, als wij hier namaals zullen disponeren.⁵ Voorts verklaaren wij aan ons te reserveren de magt om door onze hand en signature te mogen maken alzulke particuliere legaten, en dispositien, als wij hier na zullen, of mogten komen goed te vinden, willende en begeerende, dat die, schoon bij ons alleen geschreven, en bij ons getekent, of bij ijmānd anders geschreven, en bij ons getekent, van dezelve kragt, en waarde zullen zijn, als of die in deze onzen testamente specialijk waaren geïnserieert, ende uitgedrukt.

Alles wat voorschreven is, verklaaren wij te zijn ons testament en uitterste wille, begerende dat die volkoomen effect hebben en sorteren zal, het zij als testament, Codicille, gifte uit zake des Doods, of zoo dit anders best effect hebben ende sorteren kan, niettegenstaande eenige defecten, of ver zuijmenissen, die hier inne zouden mogen zijn gepleegt die wij verzoeken dat opde beste wijze mogen werden gesuppleert.

Nominerende en aanstellende tot Executeurs van dezen testamente ende uitterste wille, de Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, met verzoek dat zij het gelieven aan te neemen, en deze onse testamente en uitterste wille te doen of laten executeren.

In oirkonde hebben wij dezen gedaan schrijven, en met onze hand, Signature, en Cachet getekent en gezegelt. In s’ Gravenhage den 18 October 1695. William Rex.⁶

Bijlage 5 Overzicht van de vorderingen, rentes, kapitalen, aandelen en roerende goederen van Willem III (1702)⁷

Een vordering op Spanje die rechteus toekwam aan Willem III of aan zijn erfgenamen krachtens de traktaten vermeld in de rekening van de Domeinen Generaal 1681, folio 147r-v. Dit was door ene Eckart nog nader behandeld, ‘het geene niet publiq is’. De daarbij gestipuleerde som was nog niet

³ Willem III mocht in alle graden substitueren. Zie KHA, A16/IV, Willem III, inv. 1a, Octrooi van SH (15 juni 1673). Hij had ook octrooiën gekregen van de Staten en het Hof van Utrecht op 5 mei 1676, de Raad van Brabant op 9 mei 1676, van Spanje op 18 mei 1676, van Overijssel op 18 juli 1676 en van Zeeland op 17 september 1676. Hoewel Willem toestemming had gekregen om te substitueren, heeft hij van deze clause geen gebruik gemaakt. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Testament van Willem III (19 oktober 1695).

⁴ Volgens Drechsler had Willem III door het benoemen van Johan Willem Friso als zijn universele erfgenaam de aanspraken van Frederik I genegeerd. Drechsler, *Streit*, 13.

⁵ Willem III eiste dat er voogden voor Johan Willem Friso werden benoemd.

⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Testament van Willem III.

⁷ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. Een aantal bedragen zijn niet ingevuld.

voldaan, van welk restant de begroting, als een effect van het Sterfhuis, in Den Haag werd gedaan voor [...] gulden.⁸

Een bedrag, door Willem III opgeëist ten laste van de koning van Engeland. Deze schuld van in totaal 1.500.000 gulden was wegens de koning van Engeland, Karel II, op de Staat geassigneerd (toegewezen). De koning had zijn schuld voor een gedeelte voldaan. Dit betrof het onbetaalde deel 'bij eenige Provincien haar obligatien of Rentebrieven gepasseert', daar af de rentes die jaarlijks moesten worden betaald. In te voegen zoals in de rekening van de Domeinen generaal van 1692 van folio 235 tot 240 was te zien.

Een vordering op de koning van Frankrijk, Lodewijk XIV. Volgens het contract dat op 28 juli 1699, had Willem III van de koning van Frankrijk te pretenderen de somma van 700.000 gulden Frans geld als schadeloosstelling voor de schade geleden in het prinsdom Oranje en in Franche-Comté (Bourgondië). Het bedrag was te betalen in drie termijnen, waarvan de twee eerste termijnen al waren voldaan en de derde termijn van 233.333 gulden Frans geld nog betaald moest worden.

Een jaarlijkse erfrente van 25.000 gulden, verdeeld over de provincies Holland, Zeeland en Utrecht en die ieder jaar op 8 april verviel. Deze rente was door de Staten-Generaal op 9 oktober 1609 erfelijk gegeven aan Maurits. Maurits legateerde dit in zijn codicil van 5 april 1625 aan zijn twee natuurlijke zonen Willem van Nassau-LaLecq en Lodewijk van Nassau-Beverweerd, onder de conditie van successie en retour, als hiervan folio 7 recto et verso met betrekking tot de heerlijkheid van de Lek, nader te zien was.

Nog een jaarlijkse rente van 12.500 gulden over een bedrag van 200.000 gulden, in 1616 door Maurits aan Holland verstrekt, waar Maurits net als bij de vorige 25.000 gulden over heeft beschikt.

De aflossing door Maurits van de renten over de goederen die hij van zijn halfbroer Philips Willem had geërfd. Deze bedroegen in het geheel 25.350 gulden, 6 stuivers en 1 penning. Maurits vond het goed dat in de rekening van de gemelde successie de voornoemde afgeloste rente jaarlijks als uitgave zou worden genoemd.

Een erfelijke rente over 300.000 gulden ten laste van de provincie Zeeland. Dit bedrag werd door Zeeland aan Willem III geschonken voor zijn verdiensten ten behoeve van hemzelf en 'desselfs actie hebbende gegeven een rentebrief van 300.000 gulden croiserende' tegen vierenhalf procent, met een rente van 13.500 gulden jaarlijks en was al in de voornoemde rentebrief van 23 april 1674 nader te zien.

Een erfelijke rente over 150.000 gulden ten laste van de provincie Utrecht. Deze gift werd door de Staten van Utrecht aan Willem III en 'desselfs reght verkrijgende gedaen', en hiervan werd een rentebrief gepasseerd op 12 juli 1674 tegen vier procent rente per jaar.

Renten over 100.000 gulden ten laste van de provincie Gelderland. Dit bedrag werd door Gelderland aan Willem III geschonken ten behoeve van Willem III 'off desselfs recht verkrijgende gepasseert', drie afzonderlijke rentebrieven op 26 april 1675 tegen vijf procent, te weten een op Nijmegen, een op Zutphen en een op de Veluwe.

⁸ KHA, A16/IV, Willem III, inv. 11, *Memoire et tableau betreffende de aanspraken van het Huis Oranje-Nassau op Spanje*. Het bedrag was in het overzicht niet ingevuld. Wellicht gaat het hier om Johan Andreas Eckhardt (1639-1692), raad van Willem III te Den Haag, gezant in Brussel en officier in Staatse dienst.

Een aandeel in de Geotrooieerde West-Indische Compagnie der Verenigde Nederlanden (WIC). Een bedrag van 50.000 gulden werd ingetekend door Maurits en door Frederik Hendrik. Door liquidatie in 1629 werden de gelden daarvan 'ter camere van middelburgh gefurneert: welke actie alsoo gedeolveert' werd op Willem II en Willem III.⁹ Na onderzoek werd bevonden dat Willem III niet alleen 'ter camere van Zeelandt' het bedrag van 50.000 gulden oud kapitaal had ontvangen, maar bovendien nog 58.333 pond gelijk kapitaal 'ter camere van Amsterdam in cas zijne Majt. de geresolveerde bijlage tot 4:p:c; belieft de te doen, waermede de voorn. capitalen wederom levendigh soude worden, t'geene vertrouwt wort voor alsnogh niet geschiet te zijn'.

Uitkering van 200.000 gulden in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Met de resolutie van 11 mei 1674 had de vergadering van de Heren Zeventien aan Willem III en diens wettige mannelijke nakomelingen het genot van 1/33 deel van alle uitgften aan de participanten geven, daarvan was achtereenvolgens ook 'het import der uijtdeling' ontvangen. Dit kwam door het overlijden van Willem III te vervallen. Er restte alleen nog de laatst 'geresolveerde' uitkering van twintig procent.¹⁰

120.000 gulden ten laste van Hendrik Casimir II van Nassau, erfstadhouder van Friesland. Dit kapitaal werd door Willem III genegotieerd en aan de prins van Nassau gegeven tegen een interest van vier procent per jaar, volgens de obligatie van 6 maart 1685 met de resterende interesten.

50.000 rijksdaalders ten laste van de keurvorst van Brandenburg nu koning in Pruisen. Dit bedrag werd mede door Willem III genegotieerd en aan de keurvorst, nu koning, tegen interest gegeven, met de belofte om dit bedrag over een jaar met de rente te restitueren, volgens de obligatie van 1/11 juni 1688.

Goederen door Willem III verkregen in het testament van Juliana Catherina, geboren prinses van Portugal.¹¹ Deze goederen bestonden uit enige jaarlijkse kleine renten, alsmede een huis en hofstede te Sassenheim. Willem III had het huis en de hofstede ten gunste van de vrouwe van Gent en prinses van Portugal gedisponeerd en tijdens zijn leven al overdragen.

De erfgenamen van de prinses van Portugal, zuster van Maurits, wilden deze bovenstaande erfenissen en tevens de kapitalen die zij sustineerden en in het testament van Willem III aan haar en haar nakomelingen waren nagelaten op deze boedel vorderen.¹²

Alle juwelen in de 'strongbak' (strong box) of afgesloten koffertje, dat werd geseponneerd in de *Tre-sorie* van Willem III. Hiervan zou na de opening een nauwkeurige specificatie worden gemaakt.¹³

Alle zilveren tafel: en keukenserviezen en andere stukken opgenomen in de inventaris.

⁹ In 1621 werd de (Geotroyeerde) West-Indische Compagnie (WIC) opgericht. De directie bestond uit vijf kamers. Een ervan was die van Zeeland. Deze kamer bestond uit drie steden: Middelburg, Vlissingen en Veere. Het college van bewindhebbers werd de Heren Negentien genoemd. In 1674 werd de WIC opgeheven. In 1675 richtte men de tweede WIC op. In 1792 werden de activiteiten gestaakt.

¹⁰ De Heren Zeventien, ook wel de Zeventien genoemd, was het college van de bewindhebbers van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De VOC werd in 1602 opgericht door de Staten-Generaal op initiatief van raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt.

¹¹ Juliana Catharina van Portugal (ca. 1607-1680) was een dochter van Emilia van Nassau (1569-1629) en Emanuel van Portugal (1568-1638). Haar ouders trouwden in 1597. Emilia was een dochter van Willem I en zijn tweede vrouw Anna van Saksen.

¹² De vrouwe van Gent, Elisabeth Maria van Portugal (1648-1717), was een dochter van Don Emanuel II van Portugal en Johanna van Hanau-Münzenberg. Zij trouwde in 1678 met een overste van een infanterie-regiment, Adriaan van Gent.

¹³ De koffer werd op 6 juli 1702 geopend. Zie voor de opening en de inventaris Drossaers en Lunsingh Scheurleer (ed.), *Inventarissen I*, 483: Stukken betreffende de toewijzing van de door Engeland gereclameerde juwelen 1702.

Al het zilver, linnen en de meubelen op het 'Besaen Jaght' te Rotterdam.

Het zilver, linnen en de meubelen op Willem III zijn klein binnenjacht gelegen in Den Haag, waarvan de inventarissen onder de respectievelijke kapiteins berustten.

Onder andere meubelen, schilderijen en behangsels, ledikanten, nader gespecificeerd in de afzonderlijke inventarissen die daarvan werden opgesteld en die berustten in de huizen van Breda, Buren, Dieren, het Loo, Hoogsoeren, Uddelermeer, Soestdijk, Honselersdijk, Huis ten Bosch, de Kruitberg, het Binnenhof te Den Haag en het Oude Hof in Den Haag.

Het kanon in het 's 'Lants affuithuijs' in Den Haag, dat onder het toezicht en de bewaring van N. Truweels stond, was ook gespecificeerd in de daarvan gemaakte inventaris.¹⁴

De wapenen in de wapenkamer van Willem III op het Oude hof in Den Haag, onder toezicht van Willem Sauvage, werden tevens gespecificeerd in de daarvan gemaakte inventaris.

De bibliotheek van Willem III op het 'Hof' in het Noordeinde.¹⁵

De bibliotheek van Willem III op het Loo: hiervan berustten de inventarissen onder de bibliothecaris Des Maretz (Mares).

De bibliotheek en meubelen op de raadkamer, griffie, *tresorie* en secretarie.

De gelden in de 'tresorie' van Willem III konden niet worden begroot omdat deze dagelijks werden ontvangen en uitgegeven.

De rentmeesters en 'comptabelen' van de domeinen van Willem III, die door hem na zijn overlijden op 19 maart 1702 waren nagelaten, hadden nog niet alles berekend en zij dienden de gelden nog aan de *tresorie* af te dragen. Het bedrag werd niet genoemd.

Het militaire traktement van Willem III als kapitein-generaal van de Staatse legers, een bedrag van 120.000 pond, en 'andersints' diende nog ontvangen te worden.

Idem van het oud politiek traktement, zonder datum, verdeeld over de volgende provincies:

Provincie	Jaarlijks bedrag in guldens
Gelderland	5.000
Holland	3.264
Zeeland	816
Utrecht	3.600
Overijssel	2.400

¹⁴ Een affuit is een (mobiel) onderstel waarop de loop van een kanon of mitrailleur rust en dat dient om de vuurmond tijdens het schieten stabiliteit te geven en te richten. Bij scheepsgeschut werd het affuit rol of rolpaard genoemd.

¹⁵ De bibliotheek in het Oude Hof werd door Frederik II in 1749 voor 3.000 gulden verkocht. Zie Kohnke, 'Oranischen Archivs', 286.

Vermelde bedragen werden volgens deze verdeling, nogmaals bij verdubbeling aan Willem III geaccordeerd en jaarlijks betaald. Het bedrag van het restant werd niet genoemd.

Het restant van f600 die door de provincie Overijssel jaarlijks werd betaald in plaats van zes vette ossen, die deze provincie gewend was aan Willem III te leveren. Het bedrag werd niet genoemd.

Het restant van f3.000 per jaar dat aan Willem III was geaccordeerd voor zijn traktement als stadhouder van de Vier Landen van Overmaze.¹⁶ Het bedrag werd niet genoemd.

Wat nog van de bezoldiging van Willem III's hellebaardiers,¹⁷ die ten laste kwam van de provincie Zeeland, ontvangen diende te worden. Deze provincie moest een bedrag van 636 pond per jaar betalen. Het bedrag werd niet genoemd.

Wat resteerde van de 900 gulden die de provincie van Gelderland jaarlijks daarin contribueerde. Het bedrag werd niet genoemd.

Wat resteerde van de 600 gulden per jaar die de provincie van Zeeland betaalde in de kleding van de hellebaardiers van Willem III. Het bedrag werd niet ingevuld.

Ook nog het restant van de 275 gulden die door de provincie Utrecht aan Willem III jaarlijks werd betaald voor de bestelling en levering van hofkonijnen en de Beers (varkens)kop in de rekeningen van de hofhouding, zie 1692 folio 38. Het bedrag werd niet genoemd.¹⁸

Geen subsidies van de Staten-Generaal vanwege de gewone legerlasten.

Verder nog een deel van de inkomsten van de goederen die door de Staten-Generaal in de voorgaande oorlog (de Negenjarige Oorlog, 1688-1697) ten behoeve van Willem III werden geconfisqueerd, namelijk van Pierre Tallon, als pachter van de Domeinen van het Markizaat van Bergen op Zoom. Het bedrag werd niet genoemd.

Van Pieter Ingenra, als administrateur van de polder van Nieuw Glimes een niet nader genoemd bedrag.

Van jonkheer Godefröij Frederik van der Poll, als pachter van de domeinen van de baronie van Hedel, een niet nader genoemd bedrag.

Wat de erfgenamen van commandeur Percheval, met betrekking tot de geconfisqueerde goederen schuldig zijn en ook nog de restanten van datgene wat Willem III krachtens zijn recht als admiraal generaal uit de 'Zeeprincen' had verdiend.¹⁹

Van de Admiraliteit van de Maze te Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen, Zeeland en Harlingen. Er werden geen bedragen genoemd.

Nog de restanten van de van Willem III als admiraal-generaal in de buit door die van de Geotrooieerde Oost-Indische Compagnie 'in indien en onderweegen verrovert'. Er werd geen bedrag genoemd.

¹⁶ De Vier landen van Overmaze: het Land van Valkenburg, het Graafschap Dalhem, het Land 's-Hertogenrade en het Hertogdom Limburg.

¹⁷ Dit betrof de garde van Willem III.

¹⁸ Een beer is een mannetjesvarken.

¹⁹ Zeeprincen: zeeprizen of zeebuit.

Idem in die van de West-Indische Compagnie. Een bedrag werd niet genoemd.

Alhier werd gebracht het restant van het traktement van 2.500 gulden en 11 stuivers door de edelen en ridderschap van Utrecht aan Willem III als haar president jaarlijks uitbetaald. Het bedrag werd niet genoemd.

Voor de restanten van de extraordinaire inkomsten werd gesteld, dat alsnog onder de tresorier of ‘voorgaende raaden commissarissen’ nog enige ordonnantiën (bevelschriften) van legerlasten onder zich had waarvan de betaling alsnog te vorderen was in guldens en stuivers:

1 van	20.433-00
1 van	20.293-00
1 van	900-08
1 van	26.224-10
1 regu van ontvanger-generaal De Jonge van Ellemeet wegens hetgeen Zeeland over de legerwagens aan Willem III moest betalen.	
Dit was een bedrag van	28.260-05
Totaal	96.111-03 ²⁰

Schulden

De boedel was belast met de navolgende schulden:

Omschrijving	Kapitalen in gulden, stuivers en penningen	Interest in gulden, stuivers en penningen
Van de kapitalen door Philips Willem geconsenteerd restte nog	71.200-00-00	2.848-00-00
Van de kapitalen met een bedrag van 100.000 pond door Maurits genegotieerd resteerde nog	4.000-00-00	160-00-00
Kapitalen genegotieerd door Frederik Hendrik, waarvan nog jaarlijks betaald werd een rente van f8-10, zodat door ‘overslage’ [berekening of schatting] niet meer kapitaal kon zijn dan	210-00-00	8-10-00
Kapitalen genegotieerd in opdracht van Frederik Hendrik	10.000-00-00	400-00-00
Kapitalen in opdracht van prins Willem II genegotieerd	8.500-00-00	310-00-00
Kapitalen en interesten geconsenteerd door Willem III ‘vermogens autorisatie’ van de respectievelijke hoogheden als voogden van Willem III	117.110-05-00	4.595-08-00
Vernieuwde obligaties ten bedrage van 24.000 gulden, waarvan nog resteerde	4.000-00-00	160-00-00

20 In het overzicht staat een totaalbedrag van 96.110-15.

Omschrijving	Kapitalen in gulden, stuivers en penningen	Interest in gulden, stuivers en penningen
Obligaties verleend voor een afgeloste rentebrief van 8.000 gulden kapitaal van de heer Van Marlot, restant nog	2.000-00-00	80-00-00
Kapitalen genegotieerd in plaats van een afgeloste rentebrief van 4.800 gulden van advocaat De Witt te Amsterdam	4.800-00-00	192-00-00
Kapitaal genegotieerd op autorisatie op 13 oktober 1653 voor de aflossing van schulden nagelaten door prins Willem II	1.600-00-00	64-00-00
Obligaties die gegeven zijn aan de crediteuren van prins Willem II vanwege zijn nagelaten schulden voor zover die nog niet betaald waren van het jaar 1649 en de rouw met de begrafenis van prins Willem	23.600-00-00	944-00-00
Obligaties gepasseerd ingevolge de autorisatie van de voogden van Willem III op 28 maart 1653, resteerte nog	5.500-00-00	220-00-00
Obligaties door de voogden van Willem III verleend vanwege de pretenties die tot last van prins Willem kwamen, lopende	8.500-00-00	325-00-00
Geldlening ingevolge de autorisatie van de voogden van Willem III op 10 juni 1667 voor het bedrag van 32.000 gulden beheerd 'tot supplement van gelijke some [somme]' die Melchior van den Kerkhoven als gewezen rentmeester van Niervaart jaarlijks moest 'furneren tot de interessen die te betalen waaren vande twee millioenen vande stadt van Amsterdam', aan Willem III, in 1650 op interest gedaan, resteerte nog	5.200-00-00	182-00-00
Geldlening voor een bedrag van 70.000 gulden uit kracht van de autorisatie van Willem III van 10 september 1667, resteerte nog	15.000-00-00	525-00-00
Geldlening voor een bedrag van 20.000 gulden gedaan uit kracht van een autorisatie van 2 maart 1668, waarvan resteerte	9.000-00-00	360-00-00
Geldlening voor een bedrag van 32.000 gulden gedaan uit kracht van de autorisatie van Willem III op 5 juni 1668, resteerte	4.000-00-00	160-00-00
Geldlening in gevolge de autorisatie van Willem III op 11 juni 1669 voor een bedrag van 50.000 gulden, waarvan resteerte	4.000-00-00	152-10-00

Omschrijving	Kapitalen in gulden, stuivers en penningen	Interest in gulden, stuivers en penningen
Obligaties en rentebrieven van enige kapitalen, geaffecteerd op de respectievelijke navolgende domeinen en vandaar op de tresorie overgenomen, bedragen	479.991-07-06	
Oosterhout: 'affgeleijt'		
Zevenbergen: 'affgeleijt'		
Prinsenland	17.400-00-00	696-00-00
Buren	20.000-00-00	800-00-00
Leerdam: afgelost		
St. Maartensdijk	14.900-00-00	595-00-00
Vlissingen: werd door de rentmeester betaald		
Grave	9.400-00-00	376-00-00
Willemstad	7.500-00-00	262-10-00
Geertruidenberg: afgelost		
Zwaluwe: afgelost		
Kapitalen in 1684 voor het bedijken van de Melopolder tegen interest geleend. ²¹	74.290-00-00	2.941-12-00
Renten door Willem III vastgesteld voor het overnemen van Zevenbergen kapitaal in gld Interest in gld. 37.500-00 1.312-10-00 150.000-00 5.250-00 150.000-00 5.250-00 2/3 deel in een kapitaal van 12.500 gulden: 8.333-07 291-00	345.833-07-00	12.104-02-06 ²²
Geldlening van 120.000 gulden ingevolge de autorisatie van Willem III van 20 mei 1685	120.000-00-00	4.755-00-00
Geldlening van 50.000 gulden ingevolge de autorisatie van Willem III van 28 december 1685, daarvan resteerde nog	38.300-00-00	1.481-00-00
Geldlening van 50.000 gulden ingevolge de autorisatie van Willem III van 16 april 1686, daarvan resteerde nog	46.000-00-00	1.787-10-00
Geldlening van 50.000 gulden ingevolge de autorisatie van Willem III van 8 september 1686	50.000-00-00	1.935-00-00
Geldlening van 50.000 gulden voor de bouw van het Loo uit kracht van de autorisatie van Willem III van 19 december 1686 ²³	50.000-00-00	1.784-00-00

²¹ De Melopolder of Nieuwe Graauwpolder werd in 1645 bedijkt. De polder lag in het Hulsterambacht, nu in de gemeente Hulst.

²² Het totaalbedrag van de interesten is 12.103-10.

Omschrijving	Kapitalen in gulden, stuivers en penningen	Interest in gulden, stuivers en penningen
Geldlening van 50.000 gulden voor de bouw van het Loo uit kracht van de autorisatie van Willem III van 6 maart 1687	50.000-00-00	1.862-10-00
Geldlening van een 'seker capitaal' voor de Melopolder ingevolge de autorisatie van Willem III van 17 april 1687	9.600-00-00	369-00-00
Geldlening van 50.000 gulden voor de bouw van het Loo uit kracht van de autorisatie van Willem III van 28 augustus 1687	50.000-00-00	1.788-00-00
Geldlening van 99.970 gulden op autorisatie van Willem III van 5 juli 1687	99.970-00-00	3.651-19-00
Geldlening van 10.000 gulden voor de bouw te Dieren volgens autorisatie d.d. 6 maart 1687	10.000-00-00	370-00-00
Geldlening van 70.400 gulden voor de Melopolder volgens autorisatie d.d. 16 mei 1687	70.400-00-00	2.662-02-00
Geldlening van 4.000 gulden voor de Melopolder volgens de autorisatie van Willem III d.d. 19 oktober 1687	4.000-00-00	140-00-00
Geldlening van 8.000 gulden voor de aflossing van een obligatie met hetzelfde bedrag, de heer van Gent als echtgenoot van de prinses van Portugal gecompeteerd hebbende	8.000-00-00	310-00-00
Geldlening van 10.000 gulden volgens de autorisatie d.d. 21 juni 1687	10.000-00-00	370-00-00
Geldlening van 19.000 gulden voor het bedijken van de Melopolder volgens de autorisatie van Willem III d.d. 28 maart 1688	19.000-00-00	728-10-00
Geldlening van 18.000 gulden voor de bedijking van de Melopolder volgens de autorisatie d.d. 12 juli 1688	18.000-00-00	656-10-00
Geldlening van 140.000 gulden kapitaal volgens de autorisatie d.d. 26 mei 1688	140.000-00-00	5.220-00-00
Geldlening van 6.300 gulden volgens de autorisatie d.d. 2 juni 1688	6.300-00-00	252-00-00
Extraordinaire interesten aan baron de Suasso ²⁴ over een bedrag van	37.000-00-00	1.480-00-00

²³ Van Hoof e.a. (ed.), *Nassaue Domeinraad*, 174.

²⁴ Don Francisco Lopes Suasso, baron d'Avernas le Gras (circa 1657-1710). Hij was van Portugees-joodse afkomst. Als bankier leende hij in 1688 2.000.000 gulden aan stadhouder Willem III om diens invasie in Engeland mede te bekostigen.

Omschrijving	Kapitalen in gulden, stuivers en penningen	Interest in gulden, stuivers en penningen
Renten van dotale [bij het huwelijk ingebrachte] goederen vanwege vorstin Albertine Agnes (Agnes) van Nassau competierende uit kracht van het testament van Frederik Hendrik van 11 maart 1647	100.000-00-00	6.250-00-00
Door acquisitie van de erfenis van prinses Juliana Catharina, prinses van Portugal, is aan Willem III ten laste gekomen de betaling van een lijfpensioen van 500 gulden per jaar door deze prinses aan Constantia van Aurik gelegateerd		500-00-00
Legaten van Maurits met een jaarlijkse rente aan- De heer van Gent, echtgenoot van Elisabeth Maria, prinses van Portugal Emilia Louise, prinses van Portugal Prins Maurits van Nassau ²⁵ Eleonora van Nassau, weduwe Polnits Totaal	5.450-00-00 5.450-00-00 2.599-19-03 1.200-00-00 14.699-19-03 ²⁶	
Legaten van Frederik Hendrik en prins Willem II. De eerste 80.000 en de laatste nog 20.000 gulden, samen 100.000 gulden 'gemaect aan Fredrick de Nassau', heer van Zuilestein, ²⁷ belopende	100.000-00-00	6.250-00-00
Geldlening van 200.000 gulden ingevolge de autorisatie van Willem III d.d. 10 december 1700 welk bedrag op een 'expresse' opdracht van Willem III aan burgemeester Van der Steen ter hand gesteld is	200.000-00-00	8.000-00-00
Obligatie van 250.000 gulden ten behoeve van graaf van Albemarle d.d. 21 september 1701	250.000-00-00	10.000-00-00
Geldlening van 52.000 gulden ingevolge de opdracht van Willem III van 5 november 1701 ten behoeve van de betaling van de havezate Den Dam die door graaf van Albemarle was gekocht	52.000-00-00	
Legaat door Willem III ten behoeve van Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle, gemaakt	200.000-00-00	

²⁵ Waarschijnlijk wordt hier Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) bedoeld. Hij was van 1606-1652 graaf en daarna tot 1679 vorst van Nassau-Siegen en gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië. In zijn opdracht werd het Mauritshuis in Den Haag gebouwd. Willem I was zijn oudoom. Johan Maurits werd in 1647 door de Grote Keurvorst van Brandenburg tot diens stadhouder in de landen Kleef en Mark benoemd. Hij behield zijn militaire functies in de Republiek.

²⁶ In het overzicht stond als totaal 14.700 gulden.

²⁷ In 1640 schonk Frederik Hendrik de heerlijkheid Zuilenstein en Leersum aan zijn 'natuurlijke' zoon Frederik van Nassau-Zuilenstein. Tot 1830 was het goed in het bezit van de tak Nassau-Zuilenstein. Daarna ging het door vererving over in handen van de familie Reede van Amerongen. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 188.

Omschrijving	Kapitalen in gulden, stuivers en penningen	Interest in gulden, stuivers en penningen
De gezamenlijke lijfpensioenen die door Willem III aan verscheidene personen werden gegeven en op de 'thesaurie' te Den Haag uitbetaald, bedragen jaarlijks		94.605-00-00

De boedel werd nog bezwaard door verscheidene lopende schulden, zoals arbeidslonen, reparaties, materialen, inkoop van meubelen, traktementen, verdiensten en wedden van advocaten en procureurs, leveranties en noodzakelijkheden voor de raadkamer, griffie, secretarie, tresorie en auditiekamer, rouw- en doodschulden, waarvan de rekeningen van tijd tot tijd binnenkwamen en 'om de menigvuldigheid' niet konden worden gespecificeerd.

'Aldus geïnventariseert ingevolge vande resolutie van haer Ho: Mo: in dato den 30^e meij 1702 bij opgemelte raaden en rekenmrs. int hooft deses gemelt, voor Soo veel de tijd heeft konnen toelaten Salvo jure addendi corrigendi et minuendi jns' gravenhage den 28. junij 1702'.

Het document werd ondertekend door Johan Pestors, J.J. Wierds, W. van Schuijlenburg en Johan van Essen, allen raden en rekenmeesters in de Domeinraad.²⁸

Bijlage 6 Artikel VI en X van een politiek testament

Artikel VI: 'L'Electeur de Brandebourg veut être Roy de Prusse; et par l'heritage qu'il poursuit du défunt Roy Guillaume, il veut mettre un pied dans la Hollande [de Republiek], où il espere que ses intrigues, son argent, ses armes, le secours que vous lui donnerés, l'éleveront avec le temps au titre de Statouder general. Il se promet qu'il confondra cette Dignité avec celle de Roy, et que ses Etats voisins de la Hollande lui donneront les moyens de détruire la Republique, et d'être Roy en Hollande aussi bien qu'en Prusse. Il vous a communiqué ce vaste dessein. Vous avés sagement fait de l'encourager à le suivre. Vous eussies dû le lui proposer s'il ne l'avoit pas imaginé de lui même. Cette idée l'attache à vous, et s'il commence une fois à la mettre en execution, elle l'ambarassera assez pour le détourner entierement de l'Allemagne, où cependant vous travaillerez à vos desseins avec plus de liberté. Si les Hollandois le repoussent vigoureusement et triomphent de lui, ils vous deferont d'un ennemi redoutable, qui sera abattu et ne pourra plus vous resister. Si au contraire il atterre les Hollandois, il aura vengé votre Maison, de ses plus anciens ennemis; et occupé de sa nouvelle domination, où toutes ses forces lui seront necessaires pour s'affermir, il ne sera plus en état de se mêler des affaires de l'Empire. Menageze bien sacrée Majesté, ces deux Electeurs Rois de theatre, entretenez-les toujours dans leurs ambitieuses imaginations; faites en sorte que celui de Brandebourg se commette au plutôt avec les Hollandois, et entreprenne de devenir leur Statouder, avant que la Paix se traite.'²⁹

Artikel X: 'Avant que de traiter cette Paix, il faut engager l'Electeur de Brandebourg à se porter en Hollande, et à faire éclater les partis formés, et les conspirations secretes qu'il y a pour ravir la place de Stathouder General.'³⁰

²⁸ NA, 1.08.11, ND, inv. 918, Staat en inventaris. Zie ook NA, 1.01.02, SG, inv. 12548.493.2, Staat en inventaris, en KHA, A16/IV, Willem III, inv. 6, Boedel en goederen.

²⁹ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 254-255, artikel VI.

³⁰ Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 258-259, Artikel XI. Zie voor de artikelen I t/m XXIX van de Derniers Conseils ou Testament politique d'un Ministre de l'Empereur Leopold I Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 249-270. Voor informatie over het document, zie Droysen, Preussischen Politik IV, IV, 239-249.

Bijlage 7 Inkomsten van de heer van de Zwaluwen³¹

Omschrijving (Project van 20 mei 1754 en contra-project) ³²	In guldens, stuivers en penningen	Opmerkingen
Cijnzen en erfpachten	228-12-12	Cijns is een heffing of belasting die door de overheid of door een heer werd opgelegd. Erfpacht ging na de dood van de pachter over op zijn erfgenamen. De inkomsten behoorden tot de leenontvangsten.
Recognities	120-10-00	Bedrag dat men op gezette tijd, bijvoorbeeld jaarlijks, ter erkenning van een recht, zoals het hebben van een functie, aan de heer betaalde. Schout-baljuw: 40 guldens; Secretaris: 40 guldens; Dorpsbode: 18 guldens; Schout van Waspik: 22 guldens en 10 stuivers. *Bode Makfarland betaalde 18 guldens in plaats van 20 guldens.
Octrooien	155-00-00	Een machtiging of toestemming (octrooi/vergunning) tot een handeling door de overheid of een andere bevoegde macht (een heer) gegeven. Hiervoor betaalde de vergunninghouder op een gezette tijd recognitie, vaak jaarlijks. Het octrooi voor Jan van Galen voor de eendenkooi op de Tongplaat werd nog niet opgenomen; Voerlieden 'Gild': 50 guldens; twee veerschippers (Adam van Thoren en Jan Lucas): 40 guldens; de 'Anemaatsche' Bierbrouwerij op de Gaete: 30 guldens; 'geoctrooyeerde Grut-moolen' van Nicolaes Silvius: 30 guldens; twee chirurgijns: 5 guldens.

³¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, nr. 34, Provisionele Staat (1754), nr. 36, Maandstaat (juli 1754): Ontfang (1754), 4-6, Ontvangst der Domeynen op de beyde Swaluwen voor het jaar 1754; nr. 1, Attest van Pieter Kleijn (22 mei 1754); nr. 2, Attest van François Douglas, raad, ontvanger en intendant van de domeinen in het Westland, voor Lodewijk Philipp von Hagen, krijgs- en domeinraad van de Krijgs- en Domeinkamer te Kleef, over de landpachten (20/21 mei 1754); nr. 3, Balance: met project en contraproject betreffende de Ontvangst van de Swaluwen, pro 1754. Deze overzichten en attesten werden opgesteld ten behoeve van de verkoop van onder andere Hooge en Lage Zwaluwe. Zie voor de verkoop hoofdstuk 14.

³² NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, nr. 36, Maandstaat (juli 1754): 4-6, Ontvangst der Domeynen op de beyde Swaluwen voor het jaar 1754; nr. 3, Balance: met project en contraproject betreffende de Ontvangst van de Swaluwen, pro 1754. Deze stukken werden opgemaakt voor de verkoop/aankoop van de Hollandse bezittingen. De inkomsten van het project, opgesteld door de verkoper, werden waarschijnlijk door de koper, de Oranjes, gecontroleerd en de bevindingen werden in het contra-project weergegeven. Dit om tot een goede verrekening van de inkomsten en uitgaven te komen. Zie hoofdstuk 14.

Omschrijving (Project van 20 mei 1754 en contra-project)	In guldens, stuivers en penningen	Opmerkingen
Tienden in 1753	3.032-05-00	Evenredig deel, meestal een tiende gedeelte, dat door een rechthebbende (b.v. een heer of de kerk) mocht worden geheven op de voortbrengselen (veldgewas, vruchten, jongen van dieren enz.) gegroeid of geboren op de grond die door een ander werd gebruikt. De tienden zijn bij de tiendwet van 1909 afgeschaft.
Landpachten, inclusief 200 gulden rantsoengelden ³³ en 1.639 gulden voor het verpachten van biezenplaten	18.329-06-06	Pacht bedroeg: 19.018 gulden, 5 stuivers en 6 penningen. Bedrag werd verminderd met de kerkstuiver: 55 gulden, 3 stuivers en 4 penningen ³⁴ en het oortje voor de armen: 137 gulden, 15 stuivers en 12 penningen. ³⁵ Verpachten van biezenplaten: Leendert Hofman, Pieter Lauwe c.s. (contract van 7 mei 1749): 850 gulden; Mertensplaat; gepacht door Maarten de Groot c.s.: 34 gulden; Leendert Hofman c.s. vanwege andere platen: 600 gulden; Jan Lucas (voor 15 jaar opnieuw verpachte plaat): 155 gulden.
Riet- en biezenvelden	271-01-00	Hendrik van Bavel en Schuurmans: 197 gulden en 16 stuivers; Willem Verstraaten: 17 gulden en 5 stuivers; Jan Dubbelman: 31 gulden; Jan van Galen (eendenkooi c.a.): 25 gulden.
Visserijen	762-14-00	
Schippersveer	170-00-00	
Pacht van de korenmolen	525-00-00	De molen werd vanaf 1750 verpacht aan Adriaan Smits voor 500 gulden. Vanaf 1754 betaalde hij een jaarlijkse pacht van 525 gulden. ³⁶
Bieraccijns	0-03-00	Pro memorie

³³ Rantsoengelden of -penningen: percentage van ontvangen pachtgelden waarop functionarissen krachtens hun aanstelling recht konden hebben. Voor de Zwaluwen was dit een vast bedrag.

³⁴ In de tijd van de Oranjes kreeg de kerk van iedere gulden pacht die de prins van Oranje van zijn landerijen in de Zwaluwen ontving één stuiver. Deze gunst werd in 1635 door prins Frederik Hendrik, de toenmalige heer van Hooge en Lage Zwaluwe, aan de kerk verleend. In 1757 werd de kerkstuiver omgezet in een vast bedrag: 600 gulden. Sinds 1796 moest men dit delen met de katholieke kerk. Het bedrag werd in 1809 voor de laatste maal uitgekeerd en ondanks herhaalde verzoeken van het kerkbestuur na 1815 niet meer uitbetaald.

³⁵ Oortje: koperen muntstuk ter waarde van een vierde van een stuiver.

³⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 3965, nr. 36 Maandstaat (juli 1754): Pachtcontract van Adriaan Smits voor het jaar 1754 (9 november 1753). De molen werd door Pieter Kleijn (substituut-rentmeester) voor Frederik II verpacht.

Omschrijving (Project van 20 mei 1754 en contra-project)	In guldens, stuivers en penningen	Opmerkingen
Vogelvang en -jacht	502-03-00	Jan van Galen: 11 gulden en 3 stuivers; eendenkooi op de Tongplaat: 461 gulden; jacht in de Zwaluwen: 30 gulden.
Schaarhout	1-11-04	Hakhout
Kade- en havengelden	48-18-14	In beide dorpen lag een haven met een trekpad of trekdiam. Lage Zwaluwe (verpacht): 24 gulden; Hooge Zwaluwe: 24 gulden, 18 stuivers en 14 penningen.
Strandrecht	0-11-00	Pro memorie.
Schapendrift ³⁷	21-00-00	Zou zijn verpacht aan ene Speelmans.
Zwanendrift ³⁸	5-05-00	Zou door de inmiddels overleden rentmeester Van Fenema voor tien jaar zijn verpacht. De pacht werd door erfgenamen gecontinueerd.
Moernering: batig saldo in 1753	827-13-10	
Trekdiam: 'Aard tot den diam'	0-09-00	Pro memorie.
Bastaardgoederen	0-10-00	Pro memorie.
Totaal	25.002-11-46	

Bijlage 8 Beknopt overzicht van de familie Berck c.s.

Johan Matthijsz. Berck (de eerste leenman van de Rietwaard)

A Eerste huwelijk met Erkenraad van Berckenrode.³⁹

Kinderen:

I Matthijs Berck.

Hij was gehuwd met Alida de Rovere. Zij was een dochter van Pompejus de Rovere Jacobsdr. en diens tweede echtgenote Margriete Muijs van Holij Jacobsdr. Pompejus' derde vrouw was Anna Casembroot. Kinderen o.a.:

1. Margaretha Berck, zij was gehuwd met Johan Françoisz. van den Burg.
2. Johan Berck gehuwd met Lucretia Ruijsch. Coenraed Ruijsch was een neef van haar. Emerentia Ruijsch was een zus van Lucretia. Zij was gehuwd met Mattheus Droste. Een dochter uit dit huwelijk was Cornelia Droste. Zij was gehuwd met Cornelis de Boodt. Hun dochter Cornelia Philippina huwde met Johan Daniel d'Ablaing van Giessenburg. Hun zoon was Johan Cornelis d'Ablaing, heer van Nieuwerkerk.

³⁷ Schapendrift: recht om schapen over bepaalde gronden te drijven.

³⁸ Zwanendrift: recht om zwanen binnen een bepaalde kring te houden.

³⁹ Erkenraad van Berckenrode was de weduwe van Dirk Hendriksz. Berck. Zij hadden een dochter Judith Berck. Dirk Berck was een neef van Johan Berck.

- 3. Pompejus Berck gehuwd met zijn nicht Margaretha de Rovere.
- 4. Erkenraad Berck, vrouwe van Craijesteijn.
- Eerste huwelijk met Adriaan Snouck.
- Kinderen:
 - 1. Matthijs Snouck.
 - 2. Catharina Snouck. Zij was gehuwd met Johan van der Mast. Godevaart (Godewaard) Casem-broot, heer van Craijesteijn, was een neef van haar.
- Tweede huwelijk met Hugo van Arkel.

II Huibert Berck (ongehuwd) was ridder van San Marco.

- III Dorothea Berck.
- Zij was gehuwd met Joseph(us) Balthasarsz. Coijmans.
- Kinderen o.a.:
- 1. Balthasar Coijmans. Hij was gehuwd met Maria Herwijn (Van Herrewijne). Hun dochter Hester Coijmans was gehuwd met Anthonie Repelaer.
 - 2. Wilhelmina Coijmans;
 - 3. Isabella Coijmans.

- IV Agneta Berck gehuwd met Pieter Johansz. van den Burg.
- Kinderen:
- 1. Catharina van den Burg. Zij was gehuwd met Louis Deformeaux.
 - 2. Johannes van den Burg.

B Tweede huwelijk met Maria Buys(en).⁴⁰

Kind:

V Erkenraad Berck.

Bijlage 9 Een voorbeeld van de vererving van een leen in de Rietwaard

Op 15 maart 1669 werd Pieterbella Jans Steensel alias Ophoeck door Alida de Rovere beleend met circa acht gemeten grond die Pieterbella had geërfd van haar moeder Tanneke Maertens. ⁴¹	
Op 17 juli 1699 werd Pieterbella Jans van Steensel alias Ophoeck door Matthijs Snouck beleend met acht gemeten grond afkomstig van Cornelis en Jan Nelemans.	
Op 24 mei 1715 werd Jan Cornelisse de Lind door Catharina Snouck, weduwe Van der Mast, beleend met acht gemeten grond (2 bunder en 27 roeden). Hij erfde het perceel van zijn overleden moeder Pieterbella Jans van Steensel alias Ophoeck.	Op 24 mei 1715 werden de minderjarige kinderen van Lijntje (Leentje) Cornelisse de Lind en Cornelis Laureijsse Leest door Catharina Snouck beleend met acht gemeten grond. Zij erfden dit perceel van hun overleden grootmoeder Pieterbella Jans van Steensel alias Ophoeck. Hun oom Jan Cornelisse de Lind trad op als hun voogd.

⁴⁰ Maria Buys(en) was de weduwe van Joan van de Corput, rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe.

⁴¹ Zie figuur 13.

Cornelis Jansse de Lind erfde van zijn overleden vader dit leen, groot acht gemeten.	Cornelis Jansse de Lind kocht van de erfgenamen van Lijntje Cornelisse de Lind dit leen, groot acht gemeten.
Cornelis Jansse de Lind was daarna in bezit van 16 gemeten grond (4 bunder en 54 roeden).	

Bijlage 10 Verklaringen van zes ingelanden van de Emiliapolder uit Made⁴²

1. Huibert Jooren (ruim 50 jaar) bezat zestien à zeventien morgen grond in de Emiliapolder. Hij was aanwezig geweest op de vergadering van 19 maart 1746 vanwege het verzoek tot ontmoering door de rentmeester van de Zwaluwen bij de Staten van Holland. Bij die gelegenheid had Marijnis van Endt hem een brief laten zien waarin het polderbestuur gevraagd werd om de zaak uit te stellen tot 2 mei 1746 en dat Jooren zich daar naar moest gedragen. Hij had getekend, maar was bij het afsluiten van de polderrekening op 2 mei 1746 niet aanwezig geweest omdat hij niets met de kwestie van doen wilde hebben. Hij verklaarde dat hij voor of na die tijd zijn mening over de ontmoering niet bij het polderbestuur had kenbaar gemaakt.

2. Jan Willem Sins (61 jaar) was eigenaar van drie morgen land in de Emiliapolder. Hij was zowel op 19 maart als op 2 mei 1746 afwezig geweest en verklaarde dat hij nooit bij het afsluiten van de polderrekening was geweest. Hij had ook zijn mening over de ontmoering niet aan het polderbestuur geuit. Enige dagen na het afhandelen van de polderrekening was Jan Stoop bij hem thuis geweest met het verzoek om een akte te tekenen tegen de ontmoering in de polder de Oude Moer. Hij had in goed vertrouwen getekend zonder deze akte gelezen te hebben. Ook werd de tekst niet van te voren door Stoop of iemand anders voorgelezen. Vandaar dat Sins niet wist wat er in de akte stond. Sins meende zelfs dat deze akte door het polderbestuur aan hem ter ondertekening was gezonden. Wel werd aan hem een kopie van een brief voorgelezen die door Simon van Son, Marijnis van Endt, Floor Bouwens, Peter Cocken (Kocken) en Jan Smits aan de Gecommitteerde Raden op 14 mei 1746 was geschreven en waarin zij deden alsof zij hiertoe door de ingelanden van de Emiliapolder waren gemachtigd. In deze brief werd melding gemaakt van de opdracht die door Sins en anderen in de door hen getekende akte was gegeven.

3. Floor Dingemans (circa 50 jaar) had in de Emiliapolder vijf morgen grond in bezit. Ook bij hem kwam Jan Stoop op bezoek, maar wanneer dat was geweest wist Dingemans zich niet meer te herinneren. Stoop had een akte tegen de ontgroning van landen in de polder bij zich. Omdat Dingemans deze ontgroning niet nuttig vond had hij te goeder trouw zijn handtekening geplaatst, zonder de akte te hebben gelezen. Hem werd gezegd dat dit was ten gemeene beste. Ook aan hem werd een brief van de heer van Raamsdonk c.s. voorgelezen, waarin het polderbestuur werd beschuldigd van wangedrag en kwade directie.

4. Jan Govert Geerden (40 jaar) was de bezitter van ruim vijf morgen land in de Emiliapolder. Hij was niet op 19 maart en 2 mei 1746 aanwezig geweest. Hij had ook nooit zijn mening over de ontmoering bij het polderbestuur geuit. Hij was twee à drie dagen na de afsluiting van de polderrekening bij Van Son in Raamsdonk geweest zonder dat hij wist wie hem had uitgenodigd. Hij had daar een akte tegen de ontmoering getekend, maar wist niet of deze werd opgesteld tijdens zijn aanwezigheid of dat dit al eerder was gebeurd. Door een onbekend persoon werd aan hem en andere aanwezigen de akte in voorgelezen, maar hij wist niet met zekerheid te zeggen of er nog andere zaken in deze akte waren opgenomen. Tevens werd de brief van Van Son c.s. die uit naam van de ingelanden was geschreven voorgelezen. Geerden verklaarde zich te gedragen naar 'de Last door hem gegeven bij de acte hier vooren gemelt, en daer bij als nog persisterende', hoewel hij zich de inhoud daarvan niet meer wist te herinneren.

42 NA, 1.08.11, ND, inv. 7718, *Precedente informatie*, nr. 3.

5. Jan Govert Nuijten (42 à 43 jaar) bezat vier morgen land in de Emiliapolder. Hij had van mensen die in de kerk waren geweest vernomen dat er op 19 maart 1746 een vergadering werd gehouden. Hij was daar niet naar toe gegaan, ook op 2 mei 1746 was hij niet aanwezig geweest. Het was niet zijn gewoonte dat hij dit deed. Ook had hij zijn overwegingen met betrekking tot de ontmoering nooit bij het polderbestuur uitgesproken of daarover gesproken. Ruim een half jaar geleden werd hij door Jan Stoop bezocht. Dit gebeurde in opdracht van de heer van Raamsdonk. Hem was, net als veel andere ingezetenen van Made, verzocht naar de Dam te komen om daar over de ontmoering te praten. Vanaf de Dam vertrok men gezamenlijk naar het huis van Van Son. Na geruime tijd in de tuin te hebben gewandeld, werd men in het huis geroepen waar een akte werd voorgelezen. Alle aanwezigen, ongeveer 30 personen, ondertekenden deze akte. Volgens Nuijten ging het hier hoofdzakelijk over de moertering.

6. Hendrik van Dongen (omtrekt 51 jaar) woonachtig in Made en eveneens eigenaar van vier morgen grond in de Emiliapolder. Hij was niet op 19 maart bij de vergadering aanwezig geweest en ook op 2 mei 1746 had hij verstek laten gaan. Tevens had hij bij het polderbestuur zijn mening over de ontmoering niet gegeven. Hij was in mei 1746 door Jan Stoop, zoals hij van zijn vrouw had vernomen, verzocht om op de Dam te komen. Hij was net als vele andere boeren daar naar toe gegaan. In het huis van Van Son te Raamsdonk had hij de akte tegen de moertering ondertekend. Hij legde de verklaring niet onder ede af.

Bijlage 11 Recht van aanwas

‘Dat de Keijzer als Grave van Holland Zeeland en Vriesland, als Zijn Domeijn en eijgen goed toebehoorden, alle uijttergorzen, Slijken, aanwassen, en opkoomende Landen, buijten dijks uijten water bevorsschende; en dat de Coninklijke Majesteijt en Zijne voorzaaten, Graaven van Holland altijds in possessie Zijn geweest, die voorz; gorzen en opkoomende Landen te aanvaarden, wanneer die bevorschen en aanwassen, en haar profijt daar mede te doen. Zoo dat niemand wie hij Zij eenige uijttegorsen, Slijken tot opkoomende Landen en mag aanvaarden, bedijken, off onbedijkt gebruiken, dan alleen bij Speciaal titel en onsent van deselve Coninklijke Majesteijt, en alsulx Zijn alle bedijkte polders, als Strijen, Putten, en Elders in Holland ofte Zeeland geleegeen, bij Consent en uijtgeeven bedijkt geweest, en worden alle die onbedijkte gorzen uijten Water opkoomend, bewesten en beoosten Schelden in Zeeland, Zuijdholland, oft Putten, waar die geleegeen Zijn, bij Specialen titel vanden Coninklijke Majesteijt oft Zijn voorsaaten geoccupeert en gebruikt, als blijken mogte bij de gorzen vanden Heere van Nassau, Bergen, en Zevenbergen, in haar heerlijkheden, in die Zwaluwe in Zuijdholland geleegeen, Zonder welke titel Zouden Zij die niet mogen gebruiken, en insgelijx, de Heeren van Egmond, Ravesteijn en andere, regt hebbende van aanwas en gorzen hebben die Selve haar aanwas geobtineert en verkreegen bij titel vanden Coninklijke Majesteijt, of Zijne Majesteijt voorzaaten, en mits hebbende de voorz; titel, Zoo gebruiken Zij en bezitten die Aanwassen en gorzen Nuttelijk en vredelijk, Zonder Iemands wederzeggen, Zonder eenig reguard te neemen, of in voortijden die voorz-gorzen aldus uijten water opkomende, bedijkt land, toebehoorende diversche particuliere personen geweest Zijn dan niet’.⁴³

⁴³ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 9-10, Remonstrantie van Van Fenema (15 september 1746). Zie hoofdstuk 13.

Bijlage 12 Overzicht van niet afgedragen pachtgelden bij het Comptoir Generaal van Zuid-Holland⁴⁴

Gronden en ligging	Pachter	Pacht met ingang van	Voor de periode van	Pacht per jaar in guldens	Geen pacht meer betaald in de Domein-kas vanaf	Bedrag in guldens en stuivers
Gorzen buiten Wioldrecht	Leendert Hofman	1745	14 jaar	524	1747-1750 (4 jaar)	2.096-00
Zandplaat onder de kop van het eiland van Dordrecht	Leendert Hofman	1742	20 ⁴⁵	100	1747-1750 (4 jaar)	400-00
Nieuwe opgekomen plaat bij Lage Zwaluwe	Leendert Hofman	1744	20 jaar	20	1744-1750 (7 jaar)	142-06 (incl. 2-06 aan rantsoen)
Hartog-plaat in de Amer	Maarten de Groot	1745	12 jaar	25	1747-1750 (4 jaar)	100-00
Biezenplaat ten oosten van de Tongplaat	Joost Prins	1746	8 jaar	194	1748-1750 (3 jaar)	582-00
Tong-plaat in de Amer ⁴⁶	Gerrit Jansse Verheij	1737	16 jaar	2	1747-1750 (4 jaar)	8-00
Zeehondenplaat ten westen van de Tongplaat	Gerrit Jansse Verheij	1737	16 jaar	7	1747-1750 (4 jaar)	28-00
Totaal						3.356-06

⁴⁴ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Twee overzichten van Eelbo bij zijn brief van 1 maart 1715.

⁴⁵ Volgens een extract rekening van Hugo Eelbo uit 1742 werd de plaat voor 21 jaar verpacht. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Extract rekening van Eelbo (1742).

⁴⁶ Uitgaande van de opbrengst van de pacht stelde de Tongplaat nog niet heel veel voor.

Bijlage 13 Vragen en antwoorden betreffende de publieke verkoop van de Zwaluwen

Nr.	Vragen van de twee geïnteresseerden ⁴⁷	Antwoord van Von Podewils ⁴⁸
1	‘Wie het laatste Verleij van de Swaluwe ontfangen heeft’.	‘Dat het verleij deeser Heerlijkheid immidiaatelijk na de dood van den Koning Willem iii. Van Engeland is ontfangen ten behoeve van die geene, welke in de possessie souden werden gestelt uijt kragt van Sententie des Regters, ofte ingevolge van een te Sluijten accomodement [accommodement]. nu is bekend dat door het partagie tractaat van den jaare 1732. de overleden koning in possessie deeser Heerlijkheid is gekomen involglijk het van sijne majestuijt ontfangen was; aenlangende Sijne tegenswoordige Regeerende majesteit heeft alleshooft deselve dit verleij nog niet ontfangen; edog kan Sulks alle dag ofte bij occasie der opdracht van het domain aan een kooper geschieden’.
2	‘Hoe hoog de Landen, de thienden, visserijen moolen &. alles Separaat en in bijzondere posten in de verpondingen Staat aangeslagen’.	‘Kan ik dit onmogelijk weeten; maar het dunkt mij dat den heer de la faille als ontfanger der verpondingen sulks sal kunnen aantoonen off dat men het op ’t Comptoir van Dordrecht sou kunnen vernemen’.
3	‘Off telkens bij nieuwe bedijkingen off opkoming van gorssen voor den heer, die Landen off gorssen in de verpondingen worden gesteld, dan off eens off alle de landen gorssen een aanwassen tot het leen behoorende in de verpondingen Sijn aangeslagen’.	‘Als vorens’.
4	‘Off de koper off verkoper de verpondingen over ’t jaar 1742, die eerst in ’t najaar 1743-behoeft betaalt te worden tot Sijn lasten moet nemen’.	‘Dit is in de voorwaarden der verkopingh duijdelijk geexprimeert, naementlijk dat den verkoper de verpondingen verschuldigt tot ultimo Decembris 1742. Sal moeten ten Sijnen laste nemen’.
5	‘Off koper off verkoper van de Swaluwe de admodiatie penn-[penningen] in ’t begin 1743, verscheenen moet trekken’.	‘Als vorens, en de is in de voors.[voorsegde] conditiën vastgesteld dat alle het jaar 1742. rakende revenuen ten behoeve van den verkoper moeten komen’.
6	‘Hoe hoog de agterstallen van de pagt van de Landen belopen, en off die niet voor den koper Sullen ko-	‘Dit articul kan door uw Ed: best aangetoont werden. T’verstaat Sig van Selfs, dat den verkoper de agter Stallen Sal trekken ten ware men deselve bij eene

⁴⁷ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 68, Van Fenema aan Von Podewils (9 juni 1743).

⁴⁸ NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 71, Von Podewils aan Van Fenema (12 juni 1743). De gezant vond dat men wel laat met deze vragen kwam. Ook Van Fenema was hier niet gelukkig mee. De rentmeester ging op zondagochtend naar Rotterdam om aan deze mensen uitleg te geven. Hij verzekerde de gezant dat hij voor Frederik II zijn uiterste best zou doen. Zie NA, 1.10.29, CF, inv. 838, nr. 72, Van Fenema aan Von Podewils (13 juni 1743).

Nr.	Vragen van de twee geïnteresseerden	Antwoord van Von Podewils
	men, want anders veele over hoop Souden moeten werden gesmeeten’.	met den koper dies wegens aan te gaane vriendelijke Conventie, Sal kunnen overgeeven. NB t’is te observeeren, dat hoewel de verkoping eerst in deese lopende maand geschiet, den koper egter alle de Revenuen Sedert primo jann [januari]: 1743, trekt’.
7	‘Hoe hoog de Remissien aan de pagters verleendt Sedert 20. jaeren laats leden beloopt’.	‘Ik weet niet dat Sedert de laaste 20. jaeren andere remissien [kwijtscheldingen], als die dewelke bij de laaste atterminatie [uitstel van betaling] is verleent ende op omtrent 5000 gulden Sig beloopt, hebben plaats gehad’.
8	‘En wat ampten, de Survivanties begeben Sijn’.	‘Ik weet niet dat er andere Survivancien Sijn als die op het ampt van UWEd: ende eenige van gesworens in de polders ten behoeve van den Soon van van Riel’.

Bijlage 14 Beknopte stamboom van Johan Recalf van Fenema

In 1600 vestigde koekbakker Lambert Jansz. uit Oldehove zich in Leeuwarden.

Zijn zoon Jacob Lambertsz. (1615-na 1676) was eveneens koekbakker. Hij huwde in 1642 met Pyttien Hettes. In 1657 werd Jacob gekozen in de Vroedschap van Leeuwarden. Tussen 1670 en 1673 maakte hij als bouwmeester deel uit van de magistraat.

Hector, de tweede zoon uit het huwelijk van Jacob en Pyttien, ging zich Van Fenema noemen. Hector van Fenema (1647-1713) huwde in 1675 met Margrieta de Blau (1643-1691), dochter van dr. Hieronimus de Blau en Geeske Engberts. Achtereenvolgens was hij burgerhopman, schepen (1684-1687) en burgemeester (1704-1707) van Leeuwarden.

Uit het huwelijk van Hector en Margrieta werd Jacobus van Fenema (1678-1750) geboren. Jacobus was advocaat bij het Hof van Friesland en huwde in 1700 met Maria Recalf (1681-na 1750), dochter van dr. Jacobus Recalf en Aaltje Edingh.

Zij hadden drie kinderen onder wie Johannes Recalf van Fenema. Johannes (Johan) verliet Leeuwarden en werd vaandrig te Breda. Op 14 oktober 1727 werd Van Fenema kapitein.⁴⁹ Hij ging op 6 december 1726 te Leeuwarden in ondertrouw met Johanna F. Schulting. Zij traden op 12 december 1726 te Wirdum in het huwelijk. Johan werd vervolgens rentmeester van Hooge en Lage Zwaluwe. Zij hadden een zoon: P.H. van Fenema en een dochter Maria die in Dongen woonde. Johan heeft ook de achternaam van zijn moeder aangenomen, terwijl zijn zoon en ook zijn dochter zich alleen Van Fenema noemden. Zijn vrouw overleed te Hooge Zwaluwe.⁵⁰ Van Fenema trouwde daarna met Aletta Wilhelmina Teijssen. Waarschijnlijk was dat in 1748. Hij logeerde in dat jaar enige weken bij burgemeester Van der Hoeven van Rotterdam en zou daar de bruidegom zijn.⁵¹ Van Fenema overleed in 1753. Aletta overleed op 26 maart 1783 in Oudshoorn en werd in Zwammerdam begraven.

⁴⁹ NA, 1.01.19, RS, CB 1720-1734, inv. 1537, Aanstelling officieren landmacht: 149, kapitein Johannes Recalf van Fenema (14-10-1727).

⁵⁰ Zie RAT, 2507, NGZ, inv. 960 (9 juni 1936); inv. 974-975, Kerkrekening van 1743 met bijlagen (29 mei 1743).

⁵¹ NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, Eelbo aan Buys (7 augustus 1748); Eelbo aan Buys (21 augustus 1748). Waarschijnlijk wordt hier Elias van der Hoeven (1698-1768) bedoeld. Hij was in 1745 en 1746 burgemeester van Rotterdam. Zie Molhuijsen e.a. (ed.), NNBW, deel 1, 1129.

Overzicht figuren en verantwoording afbeeldingen

Figuren

- Fig. 1 Gegevens leenbrief voor de leenmannen (en -vrouwen) in de Rietwaard.
- Fig. 2 Ontvangen kade- en havengelden vanwege de haven te Hooge Zwaluwe.
- Fig. 3 De regeringsorganen en functionarissen in Pruisen onder Frederik Willem I en Frederik II.
- Fig. 4 De Pruisische gezanten, residenten en zaakgelastigden te Den Haag.
- Fig. 5 Oude en (op)nieuw benoemde en beëdigde schepenen.
- Fig. 6 Overzicht functies en inkomsten van Christiaen Swaens.
- Fig. 7 Aanpassingen op de declaraties van Christiaen Swaens.
- Fig. 8 Overzicht van de nog af te dragen gewone verpondingen over 1711.
- Fig. 9 Overzicht van de nog af te dragen honderdste penningen over 1707 tot 1712.
- Fig. 10 Achterstallig dijkgeschot vanaf 1713 tot juni 1716.
- Fig. 11 Leenverhoudingen.
- Fig. 12 Splitsing van leen 198.
- Fig. 13 Overzicht van in leen uitgegeven percelen door Alida de Rovere en haar kleinkinderen Matthijs en Catharina Snouck.
- Fig. 14 Overzicht van leenkaart 14B (Eerste afdeling).
- Fig. 15 Overzicht lenen op leenkaart 14B. Verheffing van de onversterfelijke lenen in de Rietwaard met opgave van de kosten per leenman.
- Fig. 16 Overzicht leenkaart 13A (Tweede afdeling).
- Fig. 17 Leningen door keizer Karel VI in Holland afgesloten op inkomsten uit Silezië.
- Fig. 18 Netto inkomsten van de Hollandse lenen over 1747.
- Fig. 19 Bruto inkomsten domeinen vanaf 1730 tot 1750.

Afbeeldingen

Deel 1 De verdeling van de nalatenschap van Willem III

- Afb. 1 RAT, 2500, DZ, inv. 30.
- Afb. 2 Rijksmuseum, Amsterdam. <http://www.geheugenvannederland.nl/?/zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Aagv%3Arijko1%3ASK-A-4313%26count%3D1>.
- Afb. 3 Musée du Louvre, Parijs. Wikimedia Commons.
- Afb. 4 National Portrait Gallery, Londen. Wikimedia Commons.
- Afb. 5 Scrase, *The golden century*, 23.
- Afb. 6 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. OF-00092.
- Afb. 7 Wensky, 'Die Grafen von Moers'.

- Afb. 8 Alte Pinakothek, München. Wikimedia Commons.
- Afb. 9 Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 10 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 11 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 12 Rijksmuseum, Amsterdam. http://resources21.kb.nl/gvn/RIJKo1/RIJKo1_M-SK-A-4440-oo_X.JPG.
- Afb. 13 National Portrait Gallery, Londen. Wikimedia Commons.
- Afb. 14 National Portrait Gallery, Londen. Wikimedia Commons.
- Afb. 15 Groeningemuseum, Brugge. Wikimedia Commons.
- Afb. 16 Kimbel Art Museum, Fort Worth, Texas (V.S.). Wikimedia Commons.
- Afb. 17 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 18 Verblijfplaats onbekend. Wikimedia Commons.
- Afb. 19 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 20 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 21 Instituut Collectie Nederland, Amsterdam/Rijswijk. Wikimedia Commons.
- Afb. 22 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 23 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 24 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 25 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 26 Particuliere fotocollectie.
- Afb. 27 National Portrait Gallery, Londen. <http://www.npg.org.uk/collections/search/portrait-Large/mwo6793/King-William-III?LinkID=mpo4834&role=sit&rNo=0>.
- Afb. 28 Museum of Fine Arts, Lyon. Wikimedia Commons.
- Afb. 29 Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag. Wikimedia Commons.
- Afb. 30 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 31 National Portrait Gallery, Londen. Wikimedia Commons.
- Afb. 32 National Portrait Gallery, Londen. <http://www.npg.org.uk/collections/search/portrait-Large/mwo6798/King-William-III>.
- Afb. 33 Verblijfplaats onbekend. Wikimedia Commons.
- Afb. 34 Archiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften, Berlijn. Wikimedia Commons.
- Afb. 35 Van Nienes e.a. (ed.), *Archieven van de Friese stadhouders*, 280 (afbeelding 12).
- Afb. 36 Wallace Collection, Londen. Wikimedia Commons.
- Afb. 37 Ekkart, 'Schilders', 125.
- Afb. 38 Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten, Rudolstadt. Wikimedia Commons.
- Afb. 39 Van Nienes e.a. (ed.), *Archieven van de Friese stadhouders*, 282 (afbeelding 14).
- Afb. 40 Van Nienes e.a. (ed.), *Archieven van de Friese stadhouders*, 284 (afbeelding 16).
- Afb. 41 KHA, A17, Willem IV, inv. 49-7.

Deel 2 Drie Pruisische koningen als heren van Hooge en Lage Zwaluwe: een casus

- Afb. 42 SVG maps of municipalities in the Netherlands (detailed map). Wikimedia Commons.
- Afb. 43 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Wikimedia Commons.
- Afb. 44 Benninghoven e.a. (ed.), *Friedrich*, 5.
- Afb. 45 Kasteel Hohenzollern, Burg Hohenzollern. Wikimedia Commons.
- Afb. 46 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 429.
- Afb. 47 Links: NA, 1.08.11, ND, inv. 3965. Rechts: Google Earth.
- Afb. 48 Gartenlaube, Die, Leipzig 1879, 589. Wikimedia Commons.
- Afb. 49 Particuliere fotocollectie.

- Afb. 50 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, Lijst 2, 97r.
- Afb. 51 KHA, A16/IV, Willem III, inv. 8.
- Afb. 52 RAT, 2500, DZ, inv. 667.
- Afb. 53 NA, 4. VTHR, KBH, inv. 4661A
- Afb. 54 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 45, 305r.
- Afb. 55 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 45v.
- Afb. 56 Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (KB: 74 H 46). <http://www.europeana.eu/portal/reco rd/92065/304EAA83A8F1F052B6714E95E31697A7EBo40268.html>.
- Afb. 57 RAT, 2500, DZ, inv. 624.
- Afb. 58 NA, 4.VTHR, KBH, inv. 4653.
- Afb. 59 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 60 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 46, 42r-43v.
- Afb. 61 Fitzwilliam Museum, Cambridge. Inv. PD.434-1963, Paintings, drawings and prints, reference number 4772.
- Afb. 62 Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed. Wikimedia Commons.
- Afb. 63 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 49, 220.
- Afb. 64 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 55, 78.
- Afb. 65 NA, 1.08.11, ND, inv. 7901.
- Afb. 66. Collectie van het Haags Gemeentearchief. Collectie Prenten, gr. B 184. <http://www.haagse-beeldbank.nl/>.
- Afb. 67 Historische Atlas Noord-Brabant, kaart 583: Moerdijk 1908.
- Afb. 68 Google Earth.
- Afb. 69 Wikimedia Commons.
- Afb. 70 Wikimedia Commons.
- Afb. 71 NA, 4.VTHR, KBH, inv. 4653.
- Afb. 72 NA, 4.VTHR, KBH, inv. 4653.
- Afb. 73 NA, 1.08.11, ND, inv. 7717.
- Afb. 74 BHIC, 343, CKTR, kaart 316.
- Afb. 75 Links: BHIC, 343, CKTR, kaart 316. Rechts: Historische Atlas Noord-Brabant, kaart 584: Geertuidenberg 1908.
- Afb. 76 Google Earth.
- Afb. 77 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 78 Kunsthistorisches Museum, Wenen. Wikimedia Commons.
- Afb. 79 NA, 4.VTH, KBH, inv. 1895a.
- Afb. 80 Publieke Dienstverlening op de kaart: <https://www.pdok.nl/nl/producten/downloaden-van-data-pdok>. De kaart is aangepast aan de hand van een kaart van J.W. Blaas (1999) in Hos Dordrecht, 13.
- Afb. 81 NA, 4.VTH, KBH, inv. 1916-1.
- Afb. 82 NA, 4.VTHR, KBH, inv. 4668.
- Afb. 83 NA, 4.KADOR-R, inv. 1533.
- Afb. 84 NA, 1.08.11, ND, inv. 7655.
- Afb. 85 Slot Charlottenburg, Berlijn. Particuliere fotocollectie.
- Afb. 86 Particuliere fotocollectie.
- Afb. 87 NA, 4.VTHR, KBH, inv. 4656.
- Afb. 88 GStA PK, I.HA GR, Rep. 64 I, nr. 56.
- Afb. 89 GStA PK, II.HA GD, Abt. 22, HG, Tit. 3, nr. 8, 117r.
- Afb. 90 Challamel en Lacroix, *Album du centenaire*. Wikimedia Commons.
- Afb. 91 Rijksmuseum, Amsterdam. Wikimedia Commons.
- Afb. 92 Wandschildering gemaakt voor de voormalige Ruhmeshalle in het oude Zeughaus in Berlijn. Bij een bombardement in 1945 gedeeltelijk verwoest. Wikimedia Commons.

- Afb. 93 Von Preussen (ed.), Friedrich, 7.
Afb. 94 Bilker, 'huwelijken', 80-81.
Afb. 95 National Portrait Gallery, Londen. Wikimedia Commons.
Afb. 96 Collectie Haags Gemeentearchief. <http://www.haagsebeeldbank.nl/>.
Afb. 97 Alte Nationalgalerie, Berlijn. Wikimedia Commons.
Afb. 98 Rijksmuseum, Amsterdam. <http://www.geheugenvannederland.nl/?/zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Aagv%3ARIJKo1%3ASK-A-4446%26count%3D1>.
Afb. 99 Particuliere fotocollectie.
Afb. 100 Particuliere fotocollectie.
Afb. 101 NA, 1.08.11, inv. 7641.

Lijst van afkortingen

ACF	Archief van Caspar Fagel, Raadpensionaris van Holland, 1672-1688
AH	Archief Anthonie Heinsius
AL	Archief van Leiden
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
CB	Commissieboek
CF	Collectie Fagel
CKTR	Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant
CO	Classis ordinariae
CPR	Collectie Pels Rijcken
DZ	Dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe
ERHH	Extract resoluties Hof van Holland
ERND	Extract resoluties Nassause Domeinraad
ERSG	Extract resoluties Staten-Generaal
ERSH	Extract resoluties Staten van Holland
ERWE	Extract resoluties Waterschap Emiliapolder
GR	Gecommitteerde Raden
GRSH	Geheime resoluties Staten van Holland
GStA PK	Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz
FSH	Familie Snouck Hurgronje, deel 1
HA	Huis van Amerongen
HGA	Collectie Haags Gemeentearchief/ www.Haagsebeeldbank.nl
HH	Hof van Holland
IUS	Ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, 1680-1732
KB	Koninklijke Bibliotheek
KBH	Archief/collectie Kaartcollectie Binnenland Hingman
KD	Krijgs- en Domeinkamer te Kleef
KHA	Koninklijk Huisarchief
LN	Leenkamer van Naaldwijk
LRH	Leen- en Registerkamer van Holland
LYC	Leydse Courant
NA	Nationaal Archief
ND	Nassause Domeinraad 1581-1811
NDR	Nassause Domeinraad tot 1580
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
NoZ	Notarissen Zevenbergen
NZ	Archief Nederlands Hervormde Gemeente van Hooge en Lage Zwaluwe
OZ	Oud rechterlijk archief van Hooge en Lage Zwaluwe
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RAWB	Regionaal Archief West-Brabant
RB	Resolutieboek

RBKV	Reglementaire bepalingen, keuren en verordeningen
RDH	Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland
Rep.	Repositur
RH	Ridderschap van Holland
RS	Raad van Sate
RSG	Resoluties Staten-Generaal
RSH	Resoluties Staten van Holland
RWE	Resoluties Waterschap Emiliapolder
SF	Staten van Friesland
SG	Staten-Generaal
SGB	Stadsarchief Gemeente Breda
SH	Staten van Holland
SK	Stadsbestuur van Klundert
SW	Stadsbestuur van Willemstad
TvG	Tijdschrift voor geschiedenis
UA	Het Utrechts Archief
VZ	Verzameling handschriften
WE	Waterschap Emiliapolder

Bronnen en literatuur

A Archivalia en handschriften

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) te Den Bosch

178: Collectie Rijksarchief

40 Gedrukte resoluties Staten Generaal 1702.

343: Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant

kaart 316 Kaart van de polders rond Zwaluwe, achttiende eeuw, anoniem.

423: Collectie Pels Rijcken, 1536-1851

3.3. Antony Swaens als rentmeester der Nassause domeinen in Hooge en Lage Zwaluwe

1763 Rekening van de domeingoederen in Hooge en Lage Zwaluwe, 1720.

2009 Akte van belening waarin de ridderschap van Holland en West-Friesland bevestigt dat de prins Van Oranje-Nassau de heerlijkheid Zwaluwen in leen ontvangt, 1611.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GStA PK) te Berlijn

GStA PK, I. HA Geheimer Rat, Rep. 64 Oranische Erbschaft (Oranisches Archiv), I

Oranjegoederen in Holland

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 44.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 45.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 46.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 47.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 48.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 49.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 50.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 51.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 53.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 54.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 55.

I. HA GR, Rep. 64I, Nr. 56.

GStA PK, II. HA Generaldirektorium, Abt. 22 Moers, Geldern, Kreuznachsche Güter, Holländische Güter, Neuchâtel, Hannover

Hollandse goederen

II. HA, Abt. 22, Holländische Güter, Tit. 2, Nr. 268.

II. HA, Abt. 22, Holländische Güter, Tit. 2, Nr. 270 (kaart 46: de Helkant en kaart 47: de Tongplaat).

II. HA, Abt. 22, Holländische Güter, Tit. 3, Nr. 8.

GStA PK, II. HA Generaldirektorium, Abt. 4, Generalkassensachen ('Generalkassendepartement')
Rekeningen

- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 6, 1712.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 7, 1713.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 8, Trinitatis 1713 tot Trinitatis 1714.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 9, Trinitatis 1721 tot Trinitatis 1722.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 10, Trinitatis 1731 tot Trinitatis 1732.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 11, Trinitatis 1736 tot Trinitatis 1737.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 12, Trinitatis 1741 tot Trinitatis 1742.
- II. HA, Abt. 4, Tit. 83, Nr. 13, Trinitatis 1751 tot Trinitatis 1752.

Koninklijk Huisarchief (KHA) te Den Haag

A14/III	<i>Archief Frederik Hendrik</i>
2	Octrooi van de Staten van Holland, 4 februari 1631.
12	Kopie testament van Frederik Hendrik met correspondentie daarover met de vorsten van Nassau, 1649-1651.
A16/IV	<i>Archief Willem III</i>
1a	Octrooi van de Staten van Holland, 15 juni 1673.
2a	Legaat voor Casper Fagel, 24 oktober 1688.
3	Testament van Willem III, 18 oktober 1695.
5	Resoluties van het HvH en de SG over opening testament, oktober 1702.
6	Staat van de nalatenschap.
11	Stukken betreffende de collaterale successie.
A17 (29)	<i>Archief Willem IV</i>
49	Totstandkoming Traktaat van Verdeling (1732)
49-4	Rapport van Hobbe van Aylva naar aanleiding van zijn bezoek van 11 tot 30 augustus 1732 aan het Pruisische Hof te Berlijn in opdracht van Willem IV; geheime instructies voor Van Aylva, 30 juli 1732.
49-7	Traktaat van Verdeling (1732) en machtiging van Frederik Willem I.
49-8	Separaat en geheim artikel.
49-11	Verklaring van ratificatie Traktaat van Verdeling, 5 juli 1732.

Nationaal Archief (NA) te Den Haag

1.01.02	<i>Archief van de Staten-Generaal, (1431) 1576-1796</i>
<i>Registers en indices</i>	
3374	Juli-december 1711.
3376	Januari-juni 1712.
3398	Juli-december 1719.
3400	Juli-december 1720.

Gedrukte resoluties

3760	1705.
3761	1706.
3766	1711.
3767	1712.

Verbalen

- 8652 Verbaal van de extraordinaris envoyé Christiaan Carel, vrijheer van Lintelo, Barthout van Slingelandt en David Constantijn du Tour wegens hun zending naar de Pruisische koning Frederik I, 15 april 1702-10 mei 1702.
- 8695-8698 Verbaal van de extraordinaris envoyé Christiaan Carel, vrijheer van Lintelo in verband met zijn verrichtingen als gezant in Berlijn, 1704-1716.
- 8695 4 februari 1704-december 1707.
- 8696 1708-1709.
- 8697 Januari 1710-april 1711-1712.
- 8698 Januari 1713-4 juni 1716.

Andere stukken

- 12548.493.2 Staat en inventaris van de goederen nagelaten door Willem III, 1702.
- 12548.511 Verklaringen van functionarissen in dienst van de Nassause Domeinraad omtrent hun functie, 1728-1729.
- 12597.96 Akte verlenging defensieve alliantie met vijf jaar tussen de Republiek en de Pruisische koning, 1 augustus 1711.
- 1.01.19 Raad van State, 1581-1795
- 1537 Commissieboek 1720-1734.
- 1.08.11 Archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811
- Registers notulen Domeinraad
- 51 1692.
- 71 1712.
- 72 1713.
- 75 1716.
- 78 1719.

Registers extract resoluties Staten-Generaal

- 300 Registers ingekomen extract resoluties Staten-Generaal betreffende het Huis Oranje-Nassau en haar domeinen, 30 mei 1702-20 oktober 1762.

Kopieboeken van uitgaande stukken aan belanghebbenden in de domeinen

- 608 Maart 1685-1687.
- 611 1698-januari 1704.
- 618 1756-1761.

'Amptboek': Indices op de notulen van de Domeinraad en de uitgaande stukken van de Domeinraad en de Raad van de ge-extraheerde domeinen en functionarissen

- 686 Index tot ca. 1795.
- 687 Index tot ca. 1760.

Andere stukken

- 693 Repertorium op uitgaande stukken betreffende de domeinen over de jaren 1637-1761, ingedeeld naar domein.
- 918 Testament van Willem III en inventarissen nalatenschap, 1702.

De nalatenschap van Willem III

Extract resoluties Staten-Generaal

- 919 23 maart-30 mei 1702.
- 920 September-oktober 1702.
- 921 November-december 1702.
- 922 Januari-maart 1703.
- 924 Juli-september 1703.
- 931 September-december 1705.
- 933 April-juni 1706.
- 939 Oktober-november 1707.

Andere stukken

- 942 Onderhandelingen met Pruisische koning over nalatenschap Willem III, 1702-1715.
- 943 Aanspraken Willem Hyacinth van Nassau-Siegen op erfenis Willem III, 1702-1716.
- 944 Totstandkoming overeenkomst tussen de Frederik Willem I en Willem IV inzake nalatenschap Willem III, 1702-1732.
- 946 Brief Frederik I betreffende het mandement van het Hof van Holland inzake nalatenschap Willem III, 1703.
- 967 Rapporten van gedeputeerden van de Staten-Generaal, Tork e.a. over de overdracht van de goederen en domeinen in de nalatenschap van Willem III aan de betrokken partijen, 1733.
- 970 Aantekeningen betreffende nalatenschap Willem III en de aanspraken van de Pruisische koning en Willem Hyacinth van Nassau-Siegen (z.d.).
- 1529 Registers uitgaande stukken aan belanghebbende in de geëxtraheerde domeinen, 1719-1730.
- 1543 Rapporten van raad Van Schinne en van griffier Ardesch betreffende de verheffing van de lenen van de prins van Oranje in 1752, 1767 en 1768, met bijlagen, 1769 en 1773. Zie ook 1544.
- 1693 Rapport en juridisch advies van raad Van Schinne betreffende de verheffingen van de leengoederen van de prins van Oranje [rond 1752].
- 3965 Verbalen van de leden van de Domeinraad, De Beaufort en Boemer, betreffende de aankoop en inbezitname van de heerlijkheden in het Westland, het Oude Hof (Noordeinde), Honselersdijk, en Hooge en Lage Zwaluwe volgens het koopcontract tussen Frederik II en Anna van Hannover, 1754.
- 4075 Rapport van J.C. Montanus betreffende de aanspraken van de prins van Oranje als (ambachts)heer van de (ambachts)heerlijkheden Standhazen, Drimmelen, Almonde, Dubbelmonde, Twintighoeven en de Zwaluwen, op de Tongplaat en verdere aanwasen, gronden en platen in de Verdronken Zuidhollandse Waard, gelegen ten zuiden van de Oude Maas, 2 juni 1766. Met bijlagen en retroacta, 1420-1757. Zie ook inv. 7658 (Zwaluwen).

Leenregisters van de heerlijkheid Naaldwijk

- 7372 K. 1724-1737.
- 7374 M. 1753-1761.

Andere stukken

- 7641 Verkoop van de domeinen, heerlijkheden en overige goederen in Holland door Frederik II aan Anna van Hannover, 1753-1754.
- 7651 Bepaling van de grens tussen Twintighoeven en Wieldrecht, 1616, 1618, 1632-1633.
- 7653 Aanspraken van de prins van Oranje op het (voormalige) ambacht Twintighoeven dat een onderdeel werd van de Wieldrechtse polder, 1633-1662.

- 7655 Geschillen tussen Frederik II en de Staten van Holland inzake het eigendomsrecht van de Tongplaat en andere opkomende platen in de Verdrongen Waard in Zuid-Holland, 1746-1752.
- 7658 Rapport van J.C. Montanus betreffende de aanspraken van de prins van Oranje als (ambachts)heer van de (ambachts)heerlijkheden Standhazen, Drimmelen, Almonder, Dubbelmonde, Twintighoeven en de Zwaluwen, op de Tongplaat en verdere aanwasen, gronden en platen in de Verdrongen Zuidhollandse Waard, gelegen ten zuiden van de Oude Maas, 2 juni 1766. Met bijlagen en retroacta, 1324-1753. Zie ook inv. 4075 (Geertruidenberg).
- 7660 Octrooi verleend door de Staten van Holland aan Johan Recalf van Fenema, rentmeester van onder andere Hooge en Lage Zwaluwe, om de veenlanden in de Emilipolderpolder en de Vierendelenpolder te ontmoeren en te ontgronden, 18 mei 1748.
- 7669 Commissiebrief voor Bernard de Bringues als rentmeester van onder andere Hooge en Lage Zwaluwe gegeven door Frederik Willem I, 1723.
- 7717 Ontgroning van een gedeelte van de Emilipolder, 1734, 1746-1747 en z.d.
- 7718 Onenigheden tussen het dijkcollege en enkele ingelanden over de ontmoering van de Emilipolder door de rentmeester van Frederik II, 1746-1747.
- 7719 Ontmoering en ontgroning van landen van Frederik II, 1746-1748.

Rentmeestersrekeningen van Pieter Kleijn

- 7844 1754. Afgehoord in 1757.

Rentmeestersrekeningen van Horatius Leendert Lauta van Aysma

- 7867 1777. Afgehoord in 1781.

Rentmeestersrekeningen van Jacob Lauta van Aysma

- 7878 1787. Afgehoord in 1790.
- 7901 Het herstellen van de achterlenen uitgegeven in de Rietwaard onder Lage Zwaluwe, 1750-1753. Met bijlagen, 1712-1753.

1.10.29 Archief van de familie Fagel, 1513-1927 (Collectie Fagel)

- 499 Cijfers geheimschrift, 1684-1685.
- 837 Nalatenschap van Willem III, 1732-1742.
- 838 Verkoop domeinen van Frederik II, 1742-1745.
- 839 Verkoop domeinen van Frederik II, 1746-1754.

3.01.27.01 Archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland: Registers en Stukken, (1233) 1446-1728 (1815)

- 740a Proces-verbaal commissarissen.
- 741 Register besogne gehouden op de Verdrongen Waard van Zuid-Holland door commissarissen in gevolge commissie d.d. 21 februari 1561, 1561-1562.

3.01.04.01 Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795

Gedrukte resoluties (eerste serie)

- 136 12 januari -22 december 1702.
- 137 10 januari-22 december 1703.
- 139 2 januari-31 december 1705.
- 141 12 januari-31 december 1707.
- 145 14 januari-19 december 1711.
- 186 10 januari-20 juli 1948.

- 196 1 augustus-8 december 1753.
197 9 januari-5 september 1754.

Gedrukte resoluties (tweede serie)

- 5056 1624.
5168 Januari-mei 1733.
5172 1736.

Geheime resoluties

- 304 1697-1712.
306 1728-1734.

Registers van net-octrooien

- 5684 10 januari 1669-18 december 1675.

Gedrukte resoluties van de Staten-Generaal

- 5543 1711.

- 3.01.05 Archiven van Gecommitteerde Raden der Staten van Holland en West-Friesland, 1621-1795
4088 Register van akten van 'surcheantie', verleend door GR met name aan pachters van de gemene middelen, aan plaatselijke besturen (i.v.m. achterstallige verponding), 1713-1714.

- 3.01.19 Archief van Anthonie Heinsius, raadpensionaris van Holland en West-Friesland, (1682) 1689-1720
2111 Poging Pruisische koning het markizaat Veere en Vlissingen in handen te krijgen.

- 3.01.52 Archief van de Leenhoven en Leen- en Registerkamer van Holland 1520-1807
78 Leenregisters, Testamentum, 1701-1704.
80 Rijssel Gewonnen, 1709-1713.

- 3.03.01.01 Archief van het Hof van Holland, 1428-1811
3070 Rekesten om mandement; van griffiers en secretarissen, 1703 januari-april.

- 3.18.63.01 Archief van de Classis Dordrecht, 1573-1959
15 Acta Classis, 1730-1745.
48 Beroepingen van predikanten, classis Overwaterse Ring, 1591-1790.

- 4.KADOR-R Archief van Minuut- en Vervolgminuutplans van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers: Directie Zuid-Holland: district Rotterdam, 1817-1832 (1960)
1533 Minuutplan van Wieldrecht, thans gemeente Dubbeldam, sectie C 2, kaart 1, locatie Wieldrecht, Dubbeldam, anoniem, omstreeks 1826.

- 4.VTH Collectie/archief Kaartcollectie Binnenland Hingman¹
1895a Kaart van de verdronken Zuid-Hollandse Waard, behorende bij het verbaal van commissarissen betreffende de aanwijzing van de grenzen van de visserijen van de grafelijkheid van Holland en de prins van Oranje, gehouden in augustus 1560. Geauthentici-

¹ De Kaartcollectie Hingman, bestaande uit circa 600 afbeeldingen, werd samengesteld door de Zuid-Hollandse archiefinspecteur J.H. Hingman (1834-1897) en wordt beheerd door het Nationaal Archief te Den Haag.

- seerd door de commissarissen Arnout Sasbout, Reinier Moens (Moons) en Gerard van Renoy, door Pieter Sluijter, 1560.
- 1916-1 Kaart van alle opkomende gronden en visserijen in de Zuid-Hollandse Waard, met de grenzen tussen de domeinen van de prins van Oranje en de grafelijkheid, door J. Kleijn, 1747. Kopie van een kaart uit 1620 vervaardigd door Jacob Jan Symonsz., linkeronderdeel van de kaart.
- 4.VTHR Collectie/archief Kaartcollectie Binnenland Hingman
- 4653 Kaart van de stad Geertruidenberg, de Emiliapolder en Raamsdonk, met de inundatie van Koehoorn, alsmede schansen, voorposten en barrières, door Pieter Kleijn, (1747).
- 4656 Kaart van de Emiliapolder met de zee- of buitendijk, binnendijkputten en alle buitengorzen, alsmede van het dorp Hooge Zwaluwe met de haven, door Pieter Kleijn, 26 december 1755.
- 4661a Kaart van het Kerkenlandt, de Gerley en de aanwassen van de buitenomloop, liggende voor de Keenepolder in Lage Zwaluwe, door S. Vereijcs, 9 augustus 1674.
- 4668 Kaart van platen in de Zuid Hollandse Waard onder de jurisdictie van Twintighoeven en de Zwaluwen, anoniem, augustus 1747. Deze kaart is nagenoeg identiek aan kaart 47, door J. Kleijn, 20 augustus 1747 (GStA PK, II. HA, GD, Abt. 22, HG, Tit. 2, nr. 270).

Haags Gemeentearchief te Den Haag

Haagse Beeldbank

Het Oude Hof na de verbouwing in opdracht van Frederik Hendrik voor Willem II en Mary Stuart. Een detail van een vogelvluchtkaat, door Elandts, 1681.

Regionaal Archief Tilburg (RAT) te Tilburg

- 2500 Archief van het Dorpsbestuur van Hooge en Lage Zwaluwe, 1550-1813
- Resolutieboeken van de baljuw en schepenen
- 6 12 december 1672-28 december 1711.
- 7 14 juli 1712-19 april 1751.
- 8 6 april 1750-6 december 1758.

Andere stukken

- 30 Stukken betreffende leden van het Huis Oranje, met publicaties en voorschriften van het gemeentebestuur over het vieren van feesten, het afsteken van vuurwerk enz., 1661-1792.
- 39 Geschil tussen dorpsbestuur en rentmeester van de domeinen over pondgeld op openbare verkopen en verpachtingen, 1778.

Dorpsrekeningen (rekeningen voor de verponding en de dorpsmiddelen) met bijlagen

Daniel van Bodegem, substituut-ontvanger:

- 337 Bijlage bij de rekening van 1712.
- 339 Bijlage bij de rekening van 1713.
- 341 Bijlage bij de rekening van 1714.
- 347 Bijlage bij de rekening van 1717.

Rekeningen van de gewone en de buitengewone verponding, de honderste en de tweehonderdste penning, met bijlagen
Christiaan Swaens, schout-baljuw:

611 Rekening van 1707 (honderdste penning).

Bernard van Santen, schout-baljuw:

624 Bijlage bij de rekening van 1713 (honderdste penning).

Johan Louis de la Faille, schout-baljuw:

667 Rekening met bijlage van 1745.

Andere stukken

762 Personele omslagen over de inwoners voor de dorpsfinanciën, 1701-1804.

780 Geding tussen dorpsbestuur en Maria Swaens-Vivien wegens achterstallige vorderingen dorpsbestuur, 1711-1718.

783 Verklaring van Giese dat hij voor de dienst van de prins van Oranje tripla ontvangen heeft van de dorpsrekeningen van 1736 tot 1750, 1753.

2502 Oud rechterlijk archief van Hooge en Lage Zwaluwe, 1559-1811 (1813)

17 Civiele rol van Hooge en Lage Zwaluwe, 9 september 1717-4 december 1732.

2507 Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente van Hooge en Lage Zwaluwe, 1607-1980

Kerkrekeningen met bijlagen

914-915 1712 (Willem Wagemans).

928-929 1719 (Abraham Vermeulen).

974-975 1743 (Cornelis Dubbelman).

1007-1008 1760 (Daniel Ardonne).

Regionaal Archief West-Brabant (RAWB) te Oudenbosch

450 Archief van het Stadsbestuur Klundert, 1550-1810

Register van resoluties van de magistraat

1 1 juli 1638-30 juni 1718.

550 Archief van het Stadsbestuur Willemstad, 1575-1810

Resolutie- en politieboek

2 26 november 1654-4 februari 1713.

0608 Notarissen Zevenbergen, 1590-1595, 1651-1935

9 Joost Basen, 1689-1743.

1542 Archief van het Waterschap Emiliapolder, 1646-1954

Resolutiën, 1678-1865

1 November 1678-mei 1733.

7 Ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, 1680-1732.

22 Reglementaire bepalingen, keuren en verordeningen, 1650-1848.

Stadsarchief Gemeente Breda (SGB) te Breda

ARCo001 Archief van het Stadsbestuur Breda, 1280-1810
239 Ingekomen stukken, 1700-1702.

Regionaal Archief Leiden (RAL) te Leiden

Digitaal krantenarchief, LYC, 2. 1733-1776
Leydse Courant d.d. 25 april 1743.
Leydse Courant d.d. 17 juni 1743.
Leydse Courant d.d. 24 juni 1743.

Het Utrechts Archief (UA) te Utrecht

1001 Archief van het Huis van Amerongen (HA), 1405-1979
3129 Traktaten gesloten met de keurvorsten van Brandenburg en Saksen in 1685 en 1688, met afzonderlijk artikel van het met de keurvorst van Brandenburg in 1678 gesloten verdrag.
3188 Ingekomen brieven van Jacob van Wassenae van Obdam, 1684, 1702-1703.
3644 Extract resoluties van de Staten-Generaal, 1730-1732.
3645 Extract resoluties van de Staten-Generaal, 1733-1734.
3663 Het overlijden en de uitvaart van Frederik Willem, koning in Pruisen, 1740.
3725 Beroeping van een predikant in Ho(o)ge en Lage Zwaluwe, met verzoekschriften aan de koning van Pruisen als heer van de Zwaluwen en aan Reinoud van Reede over enige andere zaken de Zwaluwen betreffende, 1730-1733.

B Pamfletten**Koninklijke Bibliotheek (KB) te Den Haag****Pamflettenverzameling Collectie Knuttel**

14726 Verscheyde Testamenten, Gemaect, ende met de Dood van de Princen van Orangie, Hoog-Loffel: Gedachtenisse, bevestigt; Waer inne haere Uytterste Wil En begeeren volkomen staen uytgedrukt. Den Haag 1702. Testament van Frederik Hendrik.
14727 Testamenten van de Doorluchtigste Princen van Orangen, t'sederd Philibert van Chalon, tot Willem de Derde, Koning van Groot Britannien, van den Jaare 1520, aftot 1702. Toe, Gemaakt en door haar overlijden bekrachtigt, waar in ten vollen haar Uytterste Willen uytgedrukt syn. Den Haag 1702.
14736 Sommierre Informatie Van het onwedersprekelyk recht van Syne Majesteyt den Koning van Pruyssen, Tot de Successie van syn Groot-Vader Prins Hendrik Glorieuser Gedachtenisse. Den Haag 1702.
14761 Manifest, houdende de redenen waerom de Hoogh Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, genoodtsaecht zijn tegens de Koningen van Vrankryck en Spaigne den Oorlogh te declareren, In dato den achtsten Mey, 1702.
14934 Ondersoek ende Beweeringe vande rechten van syn Koninglijcke Majesteyt van Pruyssen, op de Graefschappen van Meurs, ende Lingen, soo ten opsichte van het Dominium ofte den Eygendom, als van de Possesie ofte het Besit, mitsgaders van de competente judicature deser saecke. Den Haag 1703.
16842 Tractaat van Verdeeling en van Vergelyk over de Nalatenschap van 't Huys van Orange, Gesloten tuschen zyn Majesteyt den Koning van Pruyssen, en zyn Hoogheit den Prins van Orange en Nassau. Den 14. May Den 16. Juny 1732. Den Haag 1732.

C Bronnenuitgaven en secundaire literatuur

- Aa, C. van der, *De geschiedenis der Vereenigde Nederlanden, en derzelver buitenlandsche bezittingen, gedurende de staats-, en erfstadhouderlijke regeerwijze, ten tijde van Willem den Vierden; de vrouwe gouvernante Anna; en Willem den Vijfden II.* Amsterdam 1805.
- Aalbers, J., 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone. Kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1928), 91-136.
- Adolf, F., *Brandenburg-Preußens Rechtsverwaltung und Rechtsverfassung* 2. Berlin 1888.
- Aitzema, L. van, *Saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*, 7 dln. Den Haag 1669-1672.
- Algra, A. en H., *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*, 5 dln. Franeker 1978.
- Althoff, F., en S. Brockfeld, *Die Preußische Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung 1763-1865. Die Bestand Ministerium für Handel und Gewerbe, Abteilung Berg-, Hütten- und Salinenverwaltung im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*. Berlin 2003.
- Bailly, M.-Ch. Le, *Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland. De hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland zowel in eerste instantie als in hoger beroep*. Hilversum 2008.
- Bailly, M.-Ch. Le, en Chr. M.O. Verhas, *Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (1582-1795). De hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor de Hoge Raad zowel in eerste instantie als in hoger beroep*. Hilversum 2006.
- Benninghoven e.a. (ed.), F., *Friedrich der Grosse*. Berlin 1986.
- Bijl, M. van der, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702-1715*. Groningen 1981.
- Bilker, B., 'De huwelijken van het huis Nassau-Dietz', in: S. Groenveld e.a. (ed.), *Nassau uit de schaduw van Oranje*. Franeker 2003, 71-87.
- Blaeu W. en J., *Toonneel der aerdytcs ofte Nieuwe Atlas, dat is beschryvinge van alle landen*. 6 dln. Amsterdam 1647.
- Blaeu J., *Toonneel der steden van Holland, Westvriesland, Utrecht*. Amsterdam 1652.
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands burgerlijk recht*. Groningen 1967.
- Boer, D.E.L. de, *Het oude Duitsland. Een geschiedenis van de Duitse landen van 1450 tot 1800*. Amsterdam 2004.
- Bordonove, G., *Louis XIV Roi-Soleil*. Parijs 1982.
- Bort, P., *Alle de wercken van mr. Pieter Bort advocaet voor de respective Hoven van Justitie in Hollandt, begrepen in ses tractaten*. Leiden 1702.
- Bos, N.J.P.M., en R.C.J., van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden*. Zutphen 1993.
- Bruggeman, M., *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassaus voor erkenning van hun rechten, 1702-1747*. Hilversum 2007.
- Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*. Den Haag 1991.
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* 2 1300-1450. Franeker 1996.
- Cappon, C.M., 'Begrensde autonomie: testamentair erfrecht in Holland, Zeeland en Utrecht in de 18de eeuw', in: *De Nederlandsche Leeuw*, 121 (2004), nr. 9-12, 274-288.
- Challamel, A., en D. Lacroix, *Album du centenaire. Grands hommes et grands faits de la Révolution Française (1789-1804)*. Parijs 1889.
- Claydon, T., *William III and the Godly Revolution*. Cambridge 1996.
- Cools, H., 'De Lotgevallen van een held uit de Franche-Comté: Filibert van Chalon, prins van Oranje (1502-1530)', in: *Jaarboek Oranje-Nassau* 2003, 6-19.
- Cools, H., *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca. 1475-ca. 1530*. Den Haag 2000.
- Cornelisse, C., *Energiemarkten en energiehandel in Holland in de late middeleeuwen*. Hilversum 2008.
- Deductie, van het recht, *computerende Syne Hoogheydt Johan Willem Friso, Prince van Orange en Nassau, Erf-Statthouder en Capiteyn Generael van de Provincie van Vrieslandt; Als mede Statthouder en Capiteyn Generael van de Provincie van Stadt en Lande; Erfgenaem universel ex testamento van sijn Koninghlycke Maj. van Groot Brittangnien, glorieuser ge-*

- dachtenisse; Mitsgaders Als Erfgenaem van sijn Excellentie Maurits, Prince van Orange en Nassau, &c. &c. &c. tot het Marck-Graefschap van Veere en Vlissingen. Den Haag 1706.
- Diederiks e.a., H.A., Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw. Groningen 1994.
- Dijk, P. van, Landschap en waterbeheer in Noordwest-Brabant. Water als basis voor Landschap, grondgebruik en natuur in het beheersgebied van het waterschap Land van Nassau. Verleden, heden en toekomst. Z. pl. 2004.
- Dohna, C. de, *Mémoires originaux la règne et la cour de Frédéric I. roi de Prusse*. Berlijn 1833.
- Dormans, E.H.M., *Het tekort. Staatsschuld in de tijd der Republiek*. Amsterdam 1991.
- Drechsler, G., *Der Streit um die oranische Erbschaft zwischen König Friedrich I. von Preussen und dem Hause Nassau-Dietz und sein Einfluss auf die preussische Politik (1702-1732)*. Leipzig 1913.
- Drossaers, S.W.A., *Inventaris van het archief van den Nassauschen Domeinraad I. Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581*. Den Haag 1948.
- Drossaers, S.W.A., en Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795*, 3 dln. Den Haag 1974-1976.
- Droysen, J.G., *Geschichte der Preussischen Politik, Dritter Theil, Der Staat des grossen Kurfürsten, Erste Abtheilung, Erster Band*. Leipzig 1870.
- Droysen, J.G., *Geschichte der preussischen Politik, Dritter Theil, Der Staat des grossen Kurfürsten, Zweite Abtheilung, Zweiter Band*. Leipzig 1871.
- Droysen, J.G., *Geschichte der preussischen Politik, Dritter Theil, Dritte Abtheilung, Der Staat des grossen Kurfürsten, Dritte Abtheilung, Dritter Band*. Leipzig 1872.
- Droysen, J.G., *Geschichte der preussischen Politik, Vierter Theil, Erste Abtheilung, Friedrich I. König von Preussen*. Leipzig 1872.
- Droysen, J.G., *Geschichte der preussischen Politik, Vierter Theil, Vierte Abtheilung, Zur Geschichte Friedrichs I. und Friedrich Wilhelmus I. von Preussen*. Leipzig 1870.
- Eckert, J., *Der Kampf um die Familien-fideikomisse in Deutschland*. Frankfurt am Main 1992.
- Ekkart, R.E.O., 'Schilders aan het hof', in: S. Groenveld e.a. (ed.), *Nassau uit de schaduw van Oranje*. Franeker 2003, 113-125.
- Elias (ed.), A.M., *De Vrankrijker's geschiedenis van de belastingen*. Rotterdam 2005.
- Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, 2 dln. Haarlem, 1903-1905.
- Engen, H. van, 'Om te weten up wat tittel de anwassen ende visscherijen geaanvaert worden. De onderzoekscommissie naar de Verdrongen Waard', in: V. Wikaart e.a., *De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523). Nijet dan water ende wolcken*. Tilburg 2009, 75-83.
- Erber, A., en E. Kaufman (eds.), *Handwörterbuch zur Deutsche Rechtsgeschichte II*. Berlijn 2008.
- Erkelens, W., 'Der statthalterliche Hof Friedrich Heinrichs und der Amalia von Solms', in: *Onder den Oranje boom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenthöfen*. München 1999, 107-130. (Katalogband)
- Eysten, J., *Het leven van prins Willem II (1626-1650)*. Amsterdam 1916.
- Feenstra, R., *Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands privaatrecht*. Leiden 1980.
- Fockema Andreae, S.J., *Schets van de Zuid-Hollandse watersneden in vroeger tijd*. Voorburg 1953.
- Frey, L. en M., *Frederick I: the man and his times*. New York 1984.
- Frijhoff, W., en M. Spies, 1650. Bevochten eendracht. Den Haag 2000.
- Fruin, R., *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche Rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht. Het Bourgondisch-oostenrijksche tijdvak, 1433-1584*. Den Haag 1909.
- Gartenlaube, Die, Leipzig 1879, 589.
- Godding, Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Brussel 1987.
- Gooch, G.P., *Friedrich der Grosse. Preussens legendärer König*. Kreuzlingen/München 2006.
- Goossens, E.J.H.P., *Paleis Noordeinde; vierhonderd jaar 't Hoff van Oraignen*. Zwolle/Den Haag 2008.
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, 3 dln. Assen 1971-1977.
- Groenveld, S., "'Chijffre pour la communication avec Mr. Jermijn, de l'année 1647': geheimschrift-sleutels als bron voor netwerkreconstructies', in: *Jaarboek Oranje-Nassau 2009-2010*, 55-78.

- Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet: sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden*. Hilversum 1990.
- Groenveld, S., 'Nassau contra Oranje in de 17^e eeuwse Republiek', in: *Jaarboek Oranje-Nassau 1997*, 11-53.
- Groenveld, S., 'De Oranjes als markiezen van Veere. Hun politieke invloed in Zeeland en de stad Veere, 1581-1702', in: P. Blom (ed.), *Borsele-Bourgondië-Oranje. Heren en markiezen van Veere en Vlissingen, 1400-1700*. Hilversum 2009, 105-152.
- Groenveld, S., 'Philip Ernst Vegelin van Claerbergen (1613-1693). Secretaris, hofmeester en raadsheer in dienst van de vorsten van Nassau-Dietz', in: *Virtus jaarboek voor adelsgeschiedenis* (16). Z.pl. 2009, 83-118.
- Groenveld e.a., S., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*. Zutphen 2008.
- Groenveld, S., 'Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)', in: H.M. Brokken (ed.), *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*. Zoetermeer 2000, 82-152.
- Groenveld, S., *Het Twaalfjarig Bestand, 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Hilversum 2009.
- Groenveld e.a. S., *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Hilversum 2009.
- Groenveld, S., *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646*. Dieren 1984.
- Groot placaeet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de doorluchtige, hoogh mog. heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende vande ed. groot-mog. heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslant, mitsgaders vande ed. mog. heeren Staten van Zeelandt, 10 dln. Den Haag 1638-1809.
- Guhraner, G.E., *Freiherr v. Leibnitz: Eine Biographie II*. Breslau 1846.
- Guibal, C.J., *Johan Willem Friso en zijn tijd*. Amsterdam 1938.
- Hagemann (ed.) M., *Der Jülich-Klevische Erbstreit 1609. Seine Voraussetzungen und Folgen*. Düsseldorf 2011.
- Haitsma Mulier, E.O.G., en A. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*. Den Haag 1990.
- Ham, W.A. van, 'De bedijking van de Emiliapolder en haar voorgeschiedenis', in: *Jaarboek De Oranjeboom XIX (1966)*, 158-181.
- Ham, W. van, *De Grote Waard, geschiedenis van een Hollands landschap*. Klaaswaal 2003.
- Ham, W.A. van, 'Ontstaan door strijd. De territoria op het gebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant tussen 1572 en 1795', in: *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding*. 's-Hertogenbosch/Hilversum 1996, 13-46.
- Heersink e.a., W., *Register notariorum. De notarissen van het Hof van Holland 1525-1811*. Den Haag 1999.
- Heirbaut, D., *Romeins recht vroeger en nu. Apeldoorn 1999*.
- Henderikx, P., 'De vorming in 1555 van het markizaat van Veere en de aard en herkomst van de aan het markizaat verbonden goederen en heerlijkheden', in: P. Blom (ed.), *Borsele Bourgondië Oranje: heren en markiezen van Veere en Vlissingen, 1400-1700*. Hilversum 2009, 61-104.
- Heyden, U. van der, *Rote Adler an Afrikas Küste: Die brandenburgisch-preussische Kolonie Grossfriedrichsburg in Westafrika*. Berlin, 2001.
- Hingman, J.H., *De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard in 1421*. Den Haag 1885.
- Historische Atlas Noord-Brabant*. Den Ilp 1989. Facsimile-uitgave.
- Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Hofstad te Hontshol, 1253-1770', in: *Ons Voorgeslacht*, jaargang 27, nr. 212, juli/aug. 1972, 149-304.
- Holmes, R., *Marlborough England's fragile genius*. Londen 2008.
- Holmsten, G., *Friedrich II. in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek bei Hamburg 1969.
- Homann, H-D., 'Lingen im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1493-1702)', in: W. Ehbrecht (ed.), *Lingen 975-1975. Zur Genese eines Stadtprofils*. Lingen (Ems) 1975, 54-81.
- Hoof e.a. (ed.), M.C.J.C. van, *De archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811*. Den Haag 1997.
- Hopstaken, J., *Inventaris van het archief van het waterschap de Koningspolder, (1714), 1748-1937*. Zevenbergen 2002.

- Hos, T.H.L., Dordrecht, onderzoeksgebied Amstelveen-bolbaken. Een bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek door middel van een proefput. Dordrecht 2008 (J.W. Blaas, Bolbakens in de Biesbosch – een landmeetkundig verslag, 1999).
- Houtman-de Smedt, H., 'De Zuidelijke Nederlanden, 1598-1780', in: I. Schöffer e.a. (ed.), *De Lage Landen van 1500-1780*. Amsterdam 1988, 317-424.
- Huizinga, J.J., 'Van Leeuwarden naar Den Haag', in: *Van Leeuwarden naar Den Haag: rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747*. Franeker 1997, 9-25.
- Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806*. Oxford 1995.
- Jagtenberg, F.J.A., *Marijke Meij 1688-1765*. Amsterdam 1994.
- Japikse (ed.), N., *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eerste graaf van Portland. Het archief van Welbeck Abbey I*, 5 dln. Den Haag 1927-1937.
- Japikse, N., *De geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, 2 dln. Den Haag 1948.
- Japikse, N., *Prins Willem III de stadhouder-koning*. 2 dln. Amsterdam 1930-1933.
- Japikse (ed.), N., *Uit de correspondentie van prins Willem III den stadhouder-koning*. Amsterdam 1938.
- Jansen, G.H., 'Het stadhouderschap van Willem Frederik in de Noordelijke gewesten', in: S. Groenveld e.a. (ed.), *Nassau uit de schaduw van Oranje*. Franeker 2003, 44-55.
- Jongste, J.A.F. de, 'Beeldvorming rond Frederik II van Pruisen in de Republiek. Impressies bij een paradox', in: *TvG* 104, 1991, 499-509.
- Jorissen, Th., *Memoriën van mr. Diderik van Bleiswijk, 1734-1755*. Utrecht 1887.
- Kaajan, H.J.Ph.G., en F.J.M. Otten, *Inventaris van de archieven van Gecommitteerde Raden der Staten van Holland en West-Friesland, 1621-1795*. (Geschiedenis van de archiefvormer). Den Haag 1994.
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meijerij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)*. Tilburg 1986.
- Kaser, M., en F.B.J. Wubbe (eds.), *Romeins privaatrecht*. Zwolle 1971.
- Keck, L., en H. Schmidt, *Das Reichskammergerichtsmuseum Wetzlar*. Wetzlar 1997.
- Kemp, C.M. van der, *Maurits van Nassau, prins van Oranje, in zyn leven, waardigheden en verdiensten*, 3 dln. Rotterdam 1843.
- Kerkhof, M., 'De carrière van Arnold Joost van Keppel na de dood van Willem III', in: *Virtus*, 5, 1998, 1, 13-19.
- Kesler, C.K., 'Amsterdamsche bankiers en de West in de 18e eeuw', in: *Nieuwe West-Indische Gids*, 8, nr. 1 (1926/1927), 499-516.
- Keussen, H., *Geschichte der Stadt und Herrlichkeit Crefeld mit steter Bezugnahme auf die Geschichte der Grafschaft Moers*. Krefeld 1865.
- Klaproth, C.A.L., *Der Königl. Preussische und Churfürstl. Brandenburgische Wirklich Geheime Staats-Rath an Seinem zweihundertjährigen Stiftungstage den 5ten Januar 1805*. Berlin 1805.
- Kleijn, A.A., *De stadhouders van Friesland van het Huis van Nassau*. Nijkerk 1904.
- Kohnke, M., 'Zur Geschichte des Oranischen Archivs', in: *Jahrbuch preussischer Kulturbesitz* (1992), 283-300.
- Latjes, P.J., 'De wording en bestuurlijke indeling van Hollands-Brabant tijdens de jaren 1796-1815', in: *Holland*, 14 (1982), 168-175.
- Lekkerkerk, P.L., *Paleis Noordeinde*. Zutphen 1991.
- Leo, H., *Zwölf Bücher niederländischer Geschichten*. Halle 1835.
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, 2 dln. Dordrecht 1996.
- Liesker, R., en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, deel IV, Holland (1572-1795)*. Den Haag 2004.
- Lintsen (ed.), H.W., *Geschiedenis van de techniek. De wording van een moderne samenleving 1800-1900, deel IV, delfstoffen, machine- en scheepsbouw, stoom, chemie, telegrafie en telefonie*. Zutphen 1993.
- Lokin, J.H.H., *Prota. Vermogensrechtelijke leerstukken aan de hand van Romeinsrechtelijke teksten uitgelegd*. Groningen 1995.
- Martens, P.J.M., *De zalmvissers van de Biesbosch: een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld 1421-1869*. Tilburg 1992.

- Martyn (ed.), G., *Het eeuwig edict van 12 juli 1611*. Antwerpen 1997.
- Meiboom, W.E., *Inventaris van het archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795*. Den Haag 1989.
- Meteren, E. van, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden, en derzelver naburen: beginnende met den jare 1315, en eindigende met den jare 1611*. 6 Gorkum 1753.
- Molhuijsen e.a. (eds.), P.C., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 dln. Leiden 1911-1937.
- Monté ver Loren, J.Ph. de, en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. Hilversum 2000.
- Mourik e.a., M.J.A. van, *Handboek erfrecht*. Deventer 2006.
- Muij-Fleurke, H.J. de, 'Hendrik Casimir II, biografische schets', in: *Archieven van de Friese stadhouders, inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795*. Hilversum 2002, 217-218.
- Nederlandsche Jaerboeken, inhoudende een Verhael van de Merkwaardigste Geschiedenissen die voorgevallen zyn binnen den omtrek der Vereenigde Provintien, sedert het begin des jaers MDCCXLVII, het jaer der Verkiezing van zyne Doorluchtigste Hoogheit, Prins Willem den IV, hoogl. Ged. tot Stadhouder van Holland, enz. IIX*. Amsterdam 1754.
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*. Amsterdam 1972.
- Nienes e.a. (ed.), A.P. van, *Archieven van de Friese stadhouders, inventarissen van de archieven van de Friese stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem V, 1584-1795*. Hilversum 2002.
- Nierop, H.F.K. van, *Van Ridders tot regenten: de Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Dieren 1984.
- Nimwegen, O. van, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)*. Amsterdam 2002.
- Nose, C.W., *Orographische Briefe über das Siebengebirge und die benachbarten zum Theil vulkanischen Gegenden beyder Ufer des Nieder-Rheins an Herrn Joseph Paul Edeln von Cobres*, 2 dln. Frankfurt a/d Mainz 1789-1790.
- Oer, R.F. von, 'Oranien-Nassau und die Grafschaft Lingen', in: H. Ladermacher (ed.), *Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich. Beiträge zur Geschichte einer Dynastie*. Munster 1995, 209-221.
- Oirschot, A. van, *Kasteel de Blaauwe Camer. Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal. Zutphen* 1984.
- Onnekink, D., *The Anglo-Dutch favourite. The career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)*. Aldershot 2007.
- Opregte Groninger Courant van 5 maart 1754*, 2/2, nr. 19.
- Oster, U.A., *Preussen. Geschichte eines Königreichs*. München 2010.
- Otto, F., "'Preussens erster König", 1701: Die erkaufte Krone', in: *GeoEpoche, Preussen 1701-1871*, nr. 23, 2006, 22-35.
- Ottsen, O., *Die Geschichte der Stadt Moers, I. Die Vorpreussische Zeit*. Moers 1977.
- Perrick, S., en Laumans-van der Wijst (eds.), *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht*. Deventer 1996.
- Pfeifer, I., en W. Savelsberg (ed.), *Oranienbaum, Huis van Oranje. Wiedererweckung eines anhaltischen Fürstenschlosses. Oranische Bildnisse aus fünf Jahrhunderten*. Dessau-Wörlitz 2003. *Tentoonstellingscatalogus Oranienbaum*.
- Pinkham, L., *William III and the respectable revolution: the part played by William of Orange in the revolution of 1688*. Cambridge 1954.
- Plaats, V. van der, *Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederlandsche mannen en vrouwen* 6. Amsterdam 1779.
- Pontbriant, A. de, *Histoire de la principauté d'Orange*. Avignon, Parijs en Den Haag 1871. (facsimilé uitgave)
- Porta, A., Joan en Gerrit Corver. *De politieke macht van Amsterdam, 1702-1748*. Assen/Amsterdam 1975.
- Preussen (ed.), Michael Prinz von, Friedrich der Grosse. Keulen 2011.
- Ranke (ed.), L. von, *Briefwechsel Friedrich des Grossen mit dem Prinzen IV. Von Oranien und mit dessen Gemahlin Anna, geb. Princess Royal von England*. Berlin 1869.

- Ranke, L. von, *Englische Geschichte, vornehmlich in siebzehnten Jahrhundert*, 9 dln. Leipzig 1870-1872.
- Ranke, L. von, 'Fuchs und Bentink', in: *Zeitschrift für preussische Geschichte und Landeskunde* 2, 1865, 1-15.
- Rappard, W.A. Ridder van, 'De aanspraken van Frederik I van Pruisen op de erfenis van de koningstadhouder Willem III', in: *TvG* 79, 1966, 129-141.
- Renes, J., *West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek*. Waalre 1985.
- Revius, J., *Licht op Deventer: de geschiedenis van de provincie Overijssel en met name de stad Deventer, V (1578-1619)*. Hilversum 1995.
- Riet, A.J.J. van 't, 'Meeten, boren en besien'. *Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1680-1800*. Hilversum 2005.
- Rijk, J.W.F.X. de, 'De burgerlijke afstammelingen van het adellijke Utrechtse geslacht d'Ablaing van Giessenburg', in: *Stichtenaren uit vroeger jaren*. Utrecht 1987, 60-68.
- Rive, G.J., *Schets der staatkundige betrekkingen tusschen de Republiek der Vereenigde Nederlanden en het Koninkrijk Pruisen tot het huwelijk van Willem V (1701-1767)*. Amsterdam 1873.
- Roes, J.S.L.A.W.B., *Het naaste bloed erfde het goed. De positie van de langstlevende echtgenoot in het Nederlandse erfrecht bij versterf, deel I: de periode van het 'oud-vaderlandse' recht (tot 1809)*. Deventer 2006.
- Romein, J., *De Lage Landen bij de zee*. Utrecht 1934.
- Saint-Simon, Le marquis de, *Mémoires complets et authentiques du duc De Saint-Simon sur le siècle de Louis XIV et la régence III*. Parijs 1829.
- Sanders, J.G.M., 'Heerlijkheden en domeinen', in: *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding. 's-Hertogenbosch/Hilversum 1996*, 47-75.
- Sanders, J.G.M., *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595*. Hollandse studiën 25. Hilversum 1990.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit 1750-1900*. Amsterdam 2005.
- Schepkowski, N.S., *Johann Ernst Gotzkowsky. Kunstagent und Gemäldesammler im friderizianischen Berlin*. Berlin 2009.
- Scherft, P., *Het sterfhuis van Willem van Oranje*. Leiden 1966.
- Schmidt, W., *Friedrich I. Kurfürst von Brandenburg König in Preussen*. München 1996.
- Schöffner, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702', in: I. Schöffner e.a. (ed.), *De Lage Landen van 1500-1780*. Amsterdam 1988, 167-267.
- Schück, R., *Brandenburg-Preussens Kolonial-Politik unter dem Grossen Kurfürsten und seinen Nachfolgern (1647-1721)*, 2 dln. Leipzig 1889.
- Schurink, N., *Anthonie Heinsius, Willem III en de traktaten tot verdeling van de Spaanse Successie*. Den Bosch 2006.
- Schutte, G.J., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', in: I. Schöffner e.a. (ed.), *De Lage Landen 1500-1780*. Amsterdam 1988, 269-316.
- Schutte, O., *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584-1810*. Den Haag 1983.
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810*. Den Haag 1976.
- Scrase, D., *The golden century. Dutch master drawings from the Fitzwilliam Museum Cambridge*. Cambridge 1995.
- Sillem, J.A., 'Frederik de Grote', in: *De Gids*, jaargang 1880, 44^e jrg, derde serie 18^e jrg. Tweede deel, 474-524. Amsterdam 1880, 474-524.
- Sommer, C., 'Niederländische Einflüsse auf die Landeskultivierung und Kunstentfaltung in Brandenburg von 1640 bis 1740', in: H. Lademacher (ed.), *Onder den Oranjeboom. Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an deutschen Fürstenhöfen*, 205-316.
- Spruit, J.E., en R. Feenstra (ed.), *Textus iuris romani*. Deventer 1989.
- Staats- en karakter-kundige byzonderheden betreffende Frederik den II. Koning van Pruisen. 8 dln. Den Haag 1787-1789.
- Staats- en karakter-kundige byzonderheden betreffende Frederik den II. Koning van Pruisen (Byvoegsel). Dordrecht 1790.
- Stork-Penning, J.G., *Het grote werk; vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710*. Groningen 1958.

- Sypesteyn, C.A. van, 'De voormalige pensionarissen, historische bijdragen', in: *Vaderlandsche letteroefeningen*, jaargang 1869 (1869), 107-127.
- Theeuwen, P.J.H.M., *Pieter 't Hoen en de post van den Neder-Rhijn*. Hilversum 2002.
- Toebak, P.M., 'De verbouw van de Mades-Zwaluwse kerkschuur in 1765-1767', in: *Jaarboek De Oranjeboom* XXV (1982), 42.
- Treu, H.A., 'De verhouding tussen Pruisen en Nederland in 1733', in: *TvG* 80 (1967), 486-497.
- Troost, W., *Stadhouder-koning Willem III. Een politiek biografie*. Hilversum 2001.
- Twining, F.E.T., *History of the Crown Jewels of Europe*. Londen 1960.
- Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, 23 dln. Berlin 1864-1930.
- Veenendaal jr. (ed.), A.J., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, 19 dln. Den Haag 1976-2001.
- Veeze, B.J., *De raad van de prins van Oranje tijdens de minderjarigheid van Willem III 1650-1668*. Assen 1932.
- Ven (ed.), G.P. van de, *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht, 1993.
- Visser, J., en G.N. van der Plaat, Gloria Parendi. *Dagboeken van Willem Frederik, Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. Den Haag 1995.
- Voltaire, *Briefwisseling met Frederik de Grote 1736-1778*. Amsterdam 2007.
- Vries, O., 'Geschapen tot een ieders nut. Een verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime', in: *TvG* 90 (1977), 328-349.
- Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie*, 21 dln. Amsterdam 1749-1759.
- Warnecke, H.J., 'Die Familie Danckelman', in: W. Ehbrecht (ed.), *Lingen 975-1975. Zur Genese eines Stadtprofils. Lingen (Ems) 1975*, 115-144.
- Wensky, M., 'Die Grafen von Moers: Burg und Grafschaft 1200-1600', in: *Moers Burg, Schloss – Kulturzentrum*. Worms 2004, 11-22.
- Wiebe, R., *Untersuchungen über die Hilfsleistung der deutschen Staaten für Wilhelm III. Von Oranien im Jahre 1688*. Göttingen 1939.
- Wijnroks, E., *Handel tussen Rusland en de Nederlanden, 1560-1640*. Hilversum 2003.
- Wijs, J.J.A., *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland*. Den Haag 1939.
- Wikaart e.a., V., *De onderzoekscommissie naar aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)*. Nijet dan water ende wolcken. Tilburg 2009.
- Wit, H.F. de, *Gorcums Heren. Regentenpolitiek 1650-1750*. Gorkum 1981.
- Witte van Citters, J. de, *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. Den Haag 1873.
- Witte van Citters, J. de, 'Een hoofdstuk uit de geschiedenis van het nepotismus', in: *De Nederlandsche Spectator*, nr. 42, 17 oktober 1863, 332-335.
- Woelderink, B., 'Das Archiv des "Hoogduitse Hofdepartement" (Hochdeutsches Hofdepartement) der Statthalter Wilhelm IV. und Wilhelm V', in: H. Ladermacher (ed.), *Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich. Beiträge zur Geschichte einer Dynastie*. Munster 1995, 193-208.
- Zomerens (ed.), C. van, *Beschryvinge der stad Gorinchem, en landen van Arkel, Benevens der aloude en Adelyke Geslagten der Doorluchtige Heeren van Arkel, Zynde een nauwkeurige en uytvoerige Verhandeling van deszelfs opkomst, benaming, bevolking, gelegentheid, pragtige gebouwen, en zeltzaamheden, Nevens der zelve voorregten, handvesten, privilegien, en regeerings vorm Alles t'zamengesteld en getrokken uit oude Handschriften, Memorien, Brieven, en egte bewysstukken. Eertyds by een verzamelt Door de Heer en Mr. Cornelis van Zomerens, En nu in Order gebragt door Z.H.H.T. Gorinchem 1755*.
- Verhael in forme van journael, van de reys ende 't vertoeven van den seer doorluchtige ende machtige prins Carel II, koning van Groot Brittannien, &c. welcke hy in Hollandt gedaen heeft, zedert den 25 Mey, tot den 2 Junij 1660. Den Haag 1660.

Personenregister

- Aa, C. van der 415
Aart Jansz. 361-362
Ablaing, Johan (Jan) Cornelis d', vrijheer van Giesenburg 306-307
Ablaing, Johan (Jan) Daniel d', vrijheer van Giesenburg 307
Aerde, Jan Jacob 332
Aerssen, Cornelis van, heer van Wernhout en Sommeldijk 94, 106
Aerssen, Cornelis van, vrijheer van Hoogerheide 215, 229, 243, 253-254
Albemarle, graaf van zie Keppel, Arnold Joost van
Albertine Agnes van Nassau-Dietz 24, 50, 87-88, 90-91, 102, 116, 124
Albrecht, aartshertog van Oostenrijk en landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden 44, 67
Albrecht, Johann Heinrich 218, 411
Alonne, Abel Tassin d' 26
Amalia van Solms-Braunfels 87, 89, 91-94, 100-105, 110, 118, 291-292, 308
Amerongen, heer van zie Reede, Godard Adriaan van
Ammon, Christoph Heinrich von 209, 309, 315-318, 332, 338, 355-356, 363-367, 369, 396, 401, 403, 405
Ampzink, Hendricus Rudolphus 273, 277-281
Amya, Jan 226
Ancker, Meerten Corsse van den 260, 262
Andrié 393
Anemaet, Adriaan 212, 214-215, 219, 236-237, 241, 250-251, 256, 266-267, 271, 348-350, 360
Anemaet, Alida 299, 302, 305
Anemaet, Anthonie, rentmeester van Zevenbergen 302
Anemaet, Anthonij Jansz. 332
Anemaet, Anthonis 306-307
Anemaet, Antoni 260
Anemaet, Catharina 299, 302, 305
Anemaet, Pieter 213, 237-238, 241-242, 248-249, 260, 262-263, 266, 269-270
Anemaet, Sebastiaan 260
Anhalt-Dessau, zie Henriette Catharina van
Anhalt-Dessau, zie Johan George II van
Anhalt-Dessau, vorst van zie Leopold I
Anna, koningin van Engeland en Schotland/Groot-Brittannië (Queen Anne) 21, 27, 50, 55
Anna van Egmond, gravin van Buren 42, 76, 82, 97, 133
Anna van Hannover 168, 178, 181, 191, 196, 218, 288, 308, 335, 373, 376, 395-396, 401, 403-404, 406-407, 409-415, 417, 423
Ardonne, Antoni Jansse 238, 242
Ardonne, Cornelis 242
Ardonne, Pieter 332
Aremberg, graaf van 15, 86
Arnhem van Rosendael, Johan van 34-35
Arouet, François-Marie zie Voltaire
Assendelft, Daniël Pompejus van 50-51, 53-55
Assendelft, Jacobus Paulus (Jacob) van 274-277, 283
Assendelft, Paulus van 275
Athlone, graaf van zie Reede, Godard van, heer van Ginkel
Augustus, keizer 62
Aylva, baron van Hobbe 167-168
Back, De 408
Back, Jan de 410-411
Baden, Cimburga van 71
Baden, Maria Eleonora van 34
Balckeneynde, Claes Dircx van 401
Banchen, Van 364
Barré 30
Bartholdi, Christian Friedrich 148-149, 152
Basen, Joost 211, 242, 250
Basius, Johan 79
Baumgart, P. 65
Baux, Maria de 72, 74
Bavel, Cornelis Jansen van 214, 237
Beaufort, Pieter Benjamin de 334, 409-415
Beaumont, Simon van 47
Beck, J.D. 209, 315-316, 376, 396-403
Beekhuysen, Reinier 285

- Beer, Cornelia de, weduwe van Corstiaan van Meel 332
- Beer, Willem de 306-307
- Beieren, Albrecht van 341
- Beieren, Clemens August I 393
- Bentinck, Hans Willem, eerste graaf van Portland 28, 51, 54, 114-117, 119-121, 401
- Bentinck, Willem rijksgraaf, heer van Rhoon en Pendrecht 352, 400-401
- Berck, Agneta 295-296
- Berck, Dorothea 295-296, 306
- Berck, Erkenraad 295-296, 306
- Berck, Erkenraad, weduwe Snouck 296, 301, 306
- Berck, Huibert 295-296
- Berck, Johan Matthijsz. 306
- Berck, Johan Matthijsz., heer van Godschalckoord 293, 295-296, 305, 307
- Berck, Matthijs 293
- Berck, Matthijs Johanz. 295-296, 306
- Berge, Jan van de 260
- Bergen, George II Lodewijk van, prins-bisschop van Luik 195
- Bergh, Frederik van den 43
- Bessel 285
- Bielque (Bielke), graaf van 144
- Bleiswijk, Van 364
- Bodegem, Daniel van 214, 220, 222-224, 226, 230, 241-242, 245, 248-251, 253, 256, 263-264, 274-275, 279-280, 315, 330
- Bodegem, Pieter van 253-254
- Boden, Von 206, 376
- Boden, August Friedrich von 206
- Boeij, Cornelis 369
- Boekenburg, heer van zie Goes, Robert
- Boemer, François 334, 409, 410-415
- Boer, D.E.L. de 100
- Boeser, Peter 413
- Boodt, Cornelia Philippina 307
- Boodt, Cornelis Cornelisz., vrijheer van Giessenburg 307
- Boone, Philip Johan 320
- Borchard Willem, baron van Kinsky
- Borcke, Adrian Bernhard von 167-168, 205
- Borckenfeld, Von 393
- Borssele van der Hooghe, Adriaan van 140
- Bort, Pieter 85, 179, 187, 359
- Bosch, Arie Balten 370
- Boshoff 95
- Botbijn, Gerrit 332
- Boufflers, hertog van zie Louis François
- Bourbon, Charlotte de 43, 80, 99
- Bourbon, François Louis de, prins van Conti 72
- Bourbon-Condé, Eleonora van 82
- Bourcourd, Johan 382-383, 386-387, 402
- Bouton, François Jacques, graaf de Chamilly 145
- Bouwens, Floor 319, 322-323
- Brandenburg, Amalia van 99
- Brandenburg, Hedwig Sophie 159
- Brandenburg, Hendrik van 99
- Brandenburg, Karel Emiel van 99
- Brandenburg, Willem Hendrik van 99
- Brandenburg, keurvorst van zie George Willem
- Brandenburg, keurvorst van zie Johan Sigismund
- Brandenburg, keurvorst van zie Frederik III
- Brandenburg, keurvorst van zie Frederik Willem I (de Grote Keurvorst)
- Brandenburg, keurvorstin van zie Dorothea Sophie
- Brandenburg, keurvorstin en prinses van Oranje zie Louise Henriette
- Brandenburg, prins van zie Lodewijk
- Brandenburg, prins van zie Philips Willem
- Brederode, Walraven van 80
- Bresser, Herman Eduard 223-226, 274, 278-283
- Bringues, Bernard de 220, 223, 299, 306-307
- Bringues, Christoffel de 223
- Bronkhorst, gravin Maria van 95
- Brouwer, Pieter 227, 241-243, 245, 248, 254-255
- Bruggeman, Marijke 16
- Bruijn, Johan de 215, 248-252, 254
- Brunswijk-Lüneburg, hertog Christiaan Lodewijk van 112
- Buijscher, L. 235
- Burg, Catharina van den 296
- Burg, Johannes van den 296
- Buuren (Buery), Meinardus van 53
- Buys, Paulus 79
- Buys, Willem 25, 127, 153, 162, 338, 356, 368-369, 372
- Caracalla, Keizer 63
- Casembroot, Godevaart, heer van Craijesteijn 301
- Castilië, Johanna van 75
- Castricum, heer van zie Geelvinck, Lieve
- Cats, Jacob 401
- Cau, Iman 54, 238
- Cavendish, William, hertog van Devonshire 54
- Centen, Sofia 388
- Chalezac, baron de (Chenu, siers de Chaelzac) 154-155, 157-158
- Chalon, Alix de 72
- Chalon, Claude de 72

- Chalon, Jan III de 72, 74
 Chalon, Jan IV de 72
 Chalon, Palamedes de 74
 Chalon, Philibert de 72-73
 Chalon, René de 17, 58, 71-75, 78, 80, 97, 133, 135, 156, 343, 354, 360
 Chambrier, baron le 393
 Chamilly, graaf de zie Bouton, François Jacques
 Chandieu de Courcelles, Esaye de 21
 Charon de Saint Germain, de 406
 Chenu, siers de Chalezac zie Chalezac baron de
 Christiaan V, koning van Denemarken en Noorwegen 109, 159
 Christiaan August van Saksen-Zeitz, bisschop van Raab (Győr) 125, 140
 Christiaan Carel, baron van Lintelo 140-141, 143, 158
 Chuno, Johann Jakob Julius 202-203
 Churchill, John, eerste graaf/hertog van Marlborough 26, 54, 125, 163
 Clarendon, eerste graaf van zie Hyde, Edward
 Cleeff, Egbert Evert van 332
 Cleeff, Gerhard van 332
 Clifford, George 392
 Clout, Joost Wirich baron van 95
 Cobel, Philips 345
 Cocceji, Samuel, vrijheer van 273
 Cocken, Peter 322-323
 Coemans, Johan 53, 95
 Coijmans, Balthasar 306
 Coijmans, Hester 306
 Coligny, Louise de 86-87, 137
 Commun, David du 209, 405
 Cornelis Anthonisz. 342
 Corput, Jo(h)an van de(n) 216, 449
 Coulot, Jean Babtista 50, 56
 Courcillon, Philippe de, markies de Dangeau 28
 Courouble, Anthonie 248
 Croonenberg, Godard 185, 187, 191, 287
 Cruyt, Balthasar 301
 Culemann, geheimraad 282
 Culemann, financieel raadsheer 185
 Culemann, privé-adviseur 353-354
 Culemann, Wilhelm Heinrich 203
 Daey, Maarten 276
 Dalem (Dongen), Jan Willemsz van 73-74
 Dalem, Magdalena van 74
 Dalfzen, Van 315
 Dalfzen, Adriaan van 315
 Dalwigh, Johann Reinhard von 162
 Damen, Cornelis Jansse 289, 299, 301-302, 305
 Danckelmann, Eberhard Christoph Balthasar von 114, 117
 Danckelman, Sylvester 41
 Danckelmann, Thomas Ernst von 40-41, 120
 Dangeau, markies de zie Courcillon, Philippe de
 Danis, Thomas 182, 301-302
 Deformeux, Louis 296
 Deli, Nicolaes 332
 Denemarken, prins George van 21
 Deutz van Assendelft, Jean 392
 Deutz, Willem Gideon 392
 Deutz van Assendelft, Jean
 Devonshire, hertog van zie Cavendish, William
 Deym, Johan 276
 Dierquens (Dierkens), Nicolaas 218-219, 350
 Dieusart 405
 Dijck, Anthonij van 405
 Dingeman, Cornelis Jan 214
 Dingemanssen, Dingeman Jan 258
 Dingmans, Leendert 214, 236-238
 Does, Cornelis van der 275, 277
 Does, Hendrik II van der 275
 Does, Rachel van der 275, 277
 Dohna, graaf van 393
 Dohna, Christoph I, graaf van 118, 120-121
 Donk, G. van 190
 Donneau, Hugo 79
 Doorn, Johan van 318, 320, 324
 Dorothea Sophie, keurvorstin van Brandenburg 112
 Douglas, Abraham 209, 283, 285, 303
 Douglas, Jan Daniel 211
 Drechsler, G. 16-17, 40, 43, 55-57, 88, 110, 113, 115, 121-126, 146, 376
 Droste, Cornelia 306-307
 Droysen, J.G. 113, 125-126, 129, 131, 138
 Dubbelman, Pieter 213
 Duyn, Adam Adriaan van der, heer van 's Gravenmoer 364-365, 403
 Duncan, Johan 166-168
 Dussen, Bruno van der 25, 127
 Eelbo, Hugo 338, 351-352, 356, 358, 362, 365, 368-372
 Egmond, zie Anna van
 Egmond, graaf van 15
 Egmond, hertog van Gelre zie Karel van
 Egmond, zie Maximiliaan van
 Egmond, Walburga van 71
 Eichel, August Friedrich 205
 Eichhorn, Karl Friedrich 16
 Eijnde, Pieter van 319

- Elisabeth Petrovna, tsarina 394
 Endt, Marijn van 319, 322-323
 Engelbrecht I, graaf van Nassau-Dillenburg 74, 82
 Engelbrecht II, graaf van Nassau-Breda 71-72, 74-75, 82-83
 Engelse(n), Antoni den 289
 Engelse(n), Cornelis den 278, 280
 Engelse(n), Pieter Antoni den 213, 237-238, 241-242, 251
 Engelse(n), Wouter den 269
 Engelse(n), Wouter Adriaanse den 214
 Engelse(n), Wouter Peeters den 213
 Ernst August, keurvorst van Hannover 21
 Ernst Casimir, graaf van Nassau-Dietz 83, 85, 123, 135
 Esch, Petronella van den 275
 Essen, Johan van 50, 266, 269
 Eysten, J. 90
 Fabricius 364
 Faesch, Johan Rudolf 389
 Fagel, François 25, 28, 53, 140
 Fagel, Gaspar 53, 110
 Fagel, Hendrik 53
 Fagel, raadsheer 53
 Faille, Johan Louis de la 201, 207, 226, 230, 285, 384, 413, 415
 Federic, zie Frederik II (de Grote), koning in Pruisen
 Fenema, Johan Recalf van 199-201, 216, 219-230, 298, 303, 307, 309, 314-315, 317-326, 328-335, 337-338, 347-348, 350-371, 373, 379, 384-386, 392, 398, 402
 Fenema, P.H. van 386
 Ferdinand III, keizer 35
 Fockema Andreae, S.J. 338
 Fornenberg, Jan van 290-291, 303, 363
 Frans II, keizer 40
 Frederik I, koning in Pruisen 13-18, 23-25, 27-36, 39-41, 46-51, 53, 55-59, 68-69, 71, 88-89, 91, 93-100, 106, 109, 111, 113-166, 169-171, 175, 177, 185, 189-190, 192, 195, 197-199, 202-204, 207-208, 210-216, 218, 220, 226, 229-233, 235-236, 238-243, 245, 248, 256, 260-262, 264-266, 271, 286, 333, 349, 375-376, 392, 405, 418-424
 Frederik II (de Grote), koning in Pruisen 16, 18, 57, 59, 131, 175-176, 178, 181-182, 190-197, 199, 201, 205-209, 218-219, 225, 230-232, 283, 285, 287-290, 298, 301-303, 308-309, 311, 314-318, 320-325, 327, 330-334, 336-338, 347, 350-369, 371-387, 389-399, 401-417, 420-424
 Frederik III, keurvorst van Brandenburg zie Frederik I
 Frederik IV, koning van Denemarken en Noorwegen 159
 Frederik V, keurvorst van de Palts (de Winterkoning) 21, 99
 Frederik Hendrik, prins van Oranje-Nassau 13-14, 17, 24, 27, 31, 33, 44-47, 55-58, 67, 69, 71, 79-89, 91-93, 95, 97-100, 102-103, 105, 115-116, 119, 121, 123, 131-135, 137-138, 142, 147-148, 154-156, 161-162, 171, 177, 185, 291-293, 295, 307, 362, 389, 405, 418
 Frederik Willem I, keurvorst van Brandenburg (de Grote Keurvorst) 38-39, 93, 98-106, 108-114, 131, 159
 Frederik Willem I, koning in Pruisen 14, 65, 93-94, 131, 142, 166-171, 175, 181, 184-190, 192-193, 197, 199-200, 203-205, 219-220, 222, 225-226, 229-232, 260, 265, 267-271, 273-275, 277-279, 281, 283-287, 313-314, 349-350, 353, 360, 375-376, 392, 405, 409, 420-424
 Fuchs, Paul(us) Freiherr von 111, 113, 115-117, 119, 121, 146
 Fuchs, Willem 152
 Geelvinck, Agatha Levina 276
 Geelvinck, Lieve, heer van Castricum 253-254, 276
 Gent, Van, gedeputeerde 151
 Gent, Huig Fransz. van 237, 245, 252, 255, 281-282
 George I Lodewijk, keurvorst van Hannover, koning van Groot-Britannië en Ierland 21
 George II Augustus, keurvorst van Hannover, koning van Groot-Britannië en Ierland 396, 411
 George Willem, keurvorst van Brandenburg 37-38, 99
 Germanus, Sincerus zie Fuchs, Paul(us) Freiherr von
 Gilles, Jacob 317-318, 355-356, 364-366, 371
 Ginneken, Jan van 213
 Gloucester, Willem, hertog van 21
 Goch, Henderick van 214
 Goede, Josephus de 302
 Goes, Robert, heer van Boekenburg 159
 Gomperts 383
 Goslinga, Sicco van 162-163
 Gramaye, Gerard 362
 Gravenmoer, heer van 's, zie Duijn, Adam Adriaan van der
 Gregorius IX, paus 338

- Groenveld, S. 89, 191
 Grumbkow, Friedrich Wilhelm von 160, 168
 Guhraner, G.E. 133-134
 Gulick, Thomas van 278
 Gulik, hertog van zie Willem
 Haar, Johan Willem van 411
 Hacquart, Carlous 32
 Hadrianus, keizer 64
 Haersolte, Rutger van 44-45
 Haersolte, Wilhelm van 96
 Hagen, Lodewijk Philipp von 207, 209, 231, 283, 409-415
 Hagers, Corstiaan Willems 262-263, 265-266, 268-270
 Hagers, Pieter Claasse 318
 Ham, Johan 117
 Hamel Bruyninx, Jacob Jan 140, 149
 Hanau-Münzenberg, graaf van zie Philips Lodewijk II
 Hanneman, Pieter 342
 Hannover, zie Anna van
 Hannover, zie Ernst August van
 Hannover, George Lodewijk van zie George I
 Hannover, Sophie, keurvorstin van zie Palts, Sophia Dorothea
 Hannover, zie Sophie Charlotte van
 Hannover, zie Sophia Dorothea van
 Happe, Franz Wilhelm 278
 Harlay, Nicolas, sieur de Sancy 148
 Hartog, zie Hertogh
 Havermann, zie Havercamp
 Havercamp, Abraham 317, 364
 Haye, Rolandus de la 302
 Hedges, Charles 152
 Heenvliet, heer van zie Kerkhoven, Johan van den
 Heiden, Von 28, 36
 Heiden, Friedrich Wennemar, rijksvrijheer von 28
 Heijden, Hendrik van der 319
 Heim, Anthonie van der 315, 380-382, 384
 Heinsius, Anthonie 17, 23-25, 27-28, 30, 35, 47-48, 52, 54, 113, 122, 127-129, 137, 140-141, 143-144, 147, 149, 151, 153, 163, 182, 186, 315
 Hellen, Wilhelm Bruno von der 209, 405, 409-415
 Helt, Hendrik 292
 Hendrik III, graaf van Nassau-Breda 71-74, 342
 Hendrik IV, koning van Frankrijk 111
 Hendrik Casimir I, graaf van Nassau-Dietz 123
 Hendrik Casimir II, vorst van Nassau-Dietz 21, 24, 52, 113, 122-123
 Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk 53
 Henriette Amalia, vorstin van Nassau-Dietz 21, 24, 31, 34-35, 40, 46-48, 50, 53-58, 71, 89, 94, 122-123, 134-135, 137-138, 142, 147-158, 171, 185
 Henriette Catharina, vorstin van Anhalt-Dessau 47-48, 50, 56, 87, 91, 93-94, 116
 Heringh (Heringen of Hairingen), Philips van 50
 Herman, Willem Hendrik 50, 55
 Hermitage, sieur de l' zie Saunière, René de 27
 Hertogh, Cornelis de 348, 369
 Hertogh, Floris Arent (de) 348-350
 Herwaarden, Elisabeth van 200
 Hesius, Severijn 213, 237, 241-242
 Hessen, landgraaf van zie Philips I
 Hessen-Kassel, Charlotte Amalia van, koningin van Denemarken en Noorwegen 159
 Hessen-Kassel, landgraaf van zie Karel Lodewijk
 Hessen-Kassel, zie Maria Louise van
 Hessen-Kassel, Willem VI, landgraaf van 159
 Hessen-Katzenelnbogen, Elisabeth van 71, 76
 Hoeij, Adriana Christina van 275
 Hoeij, Caspar van 273-277
 Hoeufft, Samuel 273
 Hofman, Leendert Cornelis 347, 351-352, 361
 Hogendorp, Diederick van 50
 Hohenlohe-Neuenstein, graaf van zie Philips Ernst
 Holland, graaf van zie Karel V
 Holland, graaf van zie Philips II
 Holmes, R. 163
 Honert, Cornelis van den 239
 Hongarije, Maria van 75
 Honthorst, Gerard (Gerrit) van 405
 Ho(o)ft 364
 Hop, Jacob 25, 137-142, 144-147, 317, 364
 Horn, graaf van 15
 Horst, heer van Ter zie Sluysken, Frederik
 Houtman 230
 Houttuijn, Otto Frederik 251
 Huber, Herman 160, 162
 Huijgens, Bartholomeus 95
 Huijgens, Rutger 95
 Huijgens, Wilhelm 95
 Hulft, Johan 141
 Huls, Willem Karel van 54
 Huybert, Pieter de 105
 Huygens, Constantijn 102, 104
 Hyde, Edward, eerste graaf van Clarendon 110
 Hymmen, Von 39
 Hymmen, Reinhard Richard von, heer von Plön

- 160, 162-164, 199, 208, 219, 235, 238, 240-242, 264-265, 349
- Ilgen, Heinrich Rüdiger von 164, 202-203
- Isabella, aartshertogin van Oostenrijk en landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden 44, 67
- Israël, J.I. 129
- Issem, Gijsbert van 267-268, 271
- Jacobus I, koning van Engeland, Schotland en Ierland 21
- Jacobus (James) II, koning van Engeland, Schotland en Ierland 21, 111, 213
- Jan (Johan) V, graaf van Nassau-Dillenburg 71-72, 76, 83
- Jan (Johan) VI de Oude, graaf van Nassau-Dillenburg 34, 75, 81-83, 135
- Jan (Johan) VII de Middelste, graaf van Nassau-Siegen 34, 83
- Jan (Johan) VIII de Jonge, graaf van Nassau-Siegen 34, 83, 85
- Japikse, N. 23, 74, 83, 101, 103, 108, 110, 112-113, 125, 131
- Jasper Lievensz. 342
- Jersey, graaf van zie Villiers, Edward
- Johan George II, vorst van Anhalt-Dessau 91, 123
- Johan Maurits, vorst van Nassau-Siegen 103, 105-106
- Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg 37-38
- Johan Willem van Kleef, hertog van Kleef 36-38
- Johan Willem Friso, vorst van Nassau-Dietz 14, 21-24, 31, 34-35, 40, 47, 49-50, 52-54, 56, 58-59, 69, 83, 85, 89, 94-99, 121-124, 129, 131-132, 135, 138-139, 147-150, 155-160, 162-163, 165-166, 171, 182, 418, 420
- Jooren, Anthonij 332
- Jooren, Huibert 319
- Jozef I, keizer 129
- Justinianus, keizer 64-65
- Kalis, Joost Prinsse 367-369
- Kampen, Maria, weduwe van Wouter van Steenhoven 299, 301-302, 304
- Karel van Egmond, hertog van Gelre 42
- Karel V, keizer, graaf van Holland 42-43, 73-75, 97, 342-343, 354, 361
- Karel VI, keizer 193, 376, 389-390, 392
- Karel I, koning van Engeland, Schotland en Ierland 99, 221
- Karel II, koning van Engeland, Schotland en Ierland 102-103, 105, 111, 113
- Karel II, koning van Spanje 23, 28
- Karel XII, koning van Zweden 149
- Karel Lodewijk, landgraaf van Hessen-Kassel 158-160, 162, 182
- Keessel, Adriana van der 273
- Keppel, Arnold Joost van, graaf van Albemarle 26-27, 47, 53-54, 149
- Keppel, baron Jan Rabo 378, 392
- Kerkhoven, Johan van den, heer van Heenvliet 101, 103
- Kiggelaer, Philippus (Philips) 250-251, 254
- Kinsky, baron van zie Borchard Willem 137
- Kleef, Anna van 37
- Kleef, hertog van zie Johan Willem
- Kleef, Maria Eleonora van 37
- Kleef, hertog van zie Frederik I
- Kleef, hertog van zie Frederik Willem I
- Kleef, hertog van zie George Willem
- Kleef, hertog van zie Johan Sigismund
- Kleef, hertog van zie Johan Willem van Kleef
- Kleef, hertog van zie Willem V
- Kleijn 270
- Kleijn, J. 325-326
- Kleijn, Pieter 346
- Kleijn, Wouter 214, 222, 242, 251, 283
- Klinggraefer, baron J.W. von 406, 415
- Knibbe, Paul 79
- Knorre, Johan Frederik 50
- Kohnke, M. 128, 146, 291, 405
- Kolbe, Johann Kasimir, graaf van Wartenberg 125-126, 137, 139-140, 146, 157, 202-203
- Kommer, Kommer Leendert 332
- Koning-Stadhouder zie Willem III
- Komans, Abraham 283-284
- Kreek, Annetje Abrahamse de 299
- Kuijpers, Johan 239
- Kuijsten, Gerard 32
- Laat, Adriaan Claasz. De 332
- Lamoraal, prins van Gavere, graaf van Egmond 36
- Lange, Cornelis de 157
- Lansberge, Jacobus van 127
- Larrey, Thomas Isaac de 407-408
- Leest, Cornelis Laureijsse 297
- Leeuwen, Hendrik 220
- Leeuwen van Wüsthuisen, Gerard (Gerhard) 220, 222-226, 274-277, 279-283, 286
- Leibniz (Leibnitz), Gottfried Wilhelm 133-134
- Leoninus, Elbertus 79
- Leopold I, keizer 98, 111, 129-131, 142, 148, 152
- Leopold I, vorst van Anhalt-Dessau 163

- Ligthart, Gerrit (Geert) 319, 332
 Limborch, Van 410-411
 Limborch, François (Frans) van 338, 352, 356, 366-372
 Lind, Cornelis Adriaansz. de 297
 Lind, Cornelis Jansse de 299-300, 302, 304
 Lind, Jan Cornelisse de 297-298, 300
 Lind, Lijntje Cornelisse de 297-298, 300
 Linden, Jan van der 346
 Lintelo, baron van zie Christiaan Carel
 Lodewijk, prins van Brandenburg 99, 109, 113
 Lodewijk XIV 22-23, 28-30, 38, 72, 107, 110-112, 129, 144-145, 166
 Lodewijk XV 30, 194
 Loon-Heinsberg, gravin Maria van 71
 Lormier, Claudius Antonius 289
 Lormier, François 201
 Lotharingen, Anna van 74
 Louis François, hertog van Boufflers 144
 Louise Henriette, keurvorstin van Brandenburg en prinses van Oranje 13, 27, 87, 90-91, 99-100, 103, 135
 Louise Juliana van Oranje-Nassau 99
 Luisicius, Abraham George 167-168, 185, 187-191, 209, 220, 226, 230, 291-292, 313-314, 353-354
 Lynden van de Parck, Diderick, baron van 167-168
 Maertens, Tanneke 297
 Makfarland, Johan 281-283, 286, 288, 290, 301-303, 307
 Mardefeld, Axel baron von 393-394
 Maria Louise van Hessen-Kassel (Marijke-Meu) 94, 158-159, 163, 165-166, 182
 Maria Theresia van Oostenrijk 193, 195
 Marlborough, eerste graaf/hertog van zie Churchill, John
 Martyn, G. 68
 Masch, Johan 169, 208, 273, 275, 281-283
 Matthijssen, Jan Dingman 242
 Maurits, prins van Oranje-Nassau 25, 36-37, 39, 43, 45, 47, 58, 71, 77, 79-85, 87-89, 91, 93, 97, 103, 123, 132-133, 135, 148, 154-156, 162, 171, 191, 291, 418
 Maurits van Saksen, hertog/keurvorst van Saksen
 Maximiliaan van Egmond 42
 Maximiliaan I, Keizer 39
 Maximiliaan II van Bourgondië-Beveren 78
 Maximiliaan II, Keizer 44
 Mechelen, Margaretha van 25, 103
 Medici, Maria de 148
 Meer, Albert van der 152
 Meer, Cornelia van der 233,
 Meinertshagen, Daniel 208, 220, 245-248, 250-255, 257, 270, 285, 350
 Meinertshagen, Johan Gerhard 208
 Mejen 285
 Mendoza, Mencia de, markiezin van Zenete 72
 Meulen, Johanna van der 273
 Meuls, Corneli(u)s 224, 273-275, 277, 279-280
 Meuls, Jacobus 273
 Mewen, Angelica van 220
 Michaelis 285
 Mijle, Adriaan van der 79
 Modena, Mary van 111
 Moens, zie Moons
 Moer, Jan Jacob 320
 Montmorency, Philips van, graaf van Horn 36
 Moons, Reinier 345
 Mulder, Pieter 332
 Munter, Jan, heer van Sanen 50, 53, 55
 Munster, bisschop van zie Plettenberg, Friedrich Christian von
 Nassau, Catharina Belgica, gravin van 43, 77
 Nassau, Elisabeth van 87
 Nassau, Elisabeth, gravin van 76
 Nassau, Emilia van 84, 104,
 Nassau, Henriette Amalia van 87
 Nassau, Isabelle Charlotte van 87
 Nassau, Jan van zie Jan (Johan) VI de Oude
 Nassau, Maria, gravin van 76
 Nassau, Maria, gravin van Buren 76
 Nassau, René, Reynaert, Renatus of Reinder, graaf van zie Chalon, René de
 Nassau-Beverweerd, Lodewijk van 89, 103
 Nassau-Breda, graaf van zie Engelbrecht II
 Nassau-Breda graaf van zie Hendrik III
 Nassau-Breda, graaf van zie Jan (Johan) IV
 Nassau-Dietz, zie Albertine Agnes van
 Nassau-Dietz, Amalia van 50
 Nassau-Dietz, Anna Charlotte Amalia Louise van 94, 165
 Nassau-Dietz, graaf van zie Ernst Casimir
 Nassau-Dietz, graaf van zie Hendrik Casimir I
 Nassau-Dietz, Willem Frederik, graaf/vorst van 24, 50, 88, 90-91, 97, 102, 106, 124, 399
 Nassau-Dietz, vorst van zie Hendrik Casimir II
 Nassau-Dietz, vorstin van zie Henriette Amalia
 Nassau-Dietz, vorst van zie Johan Willem Friso
 Nassau-Dillenburg, graaf van zie Engelbrecht I
 Nassau-Dillenburg, George, graaf van 83
 Nassau-Dillenburg, zie graaf Jan (Johan) V

- Nassau-Dillenburg, graaf van zie Jan (Johan) VI de Oude
- Nassau-Dillenburg, Magdalena van 36
- Nassau-Dillenburg graaf van zie Willem de Rijke of de Oude
- Nassau-Dillenburg, Willem Lodewijk, graaf van 80, 83-84
- Nassau-Hadamar, Johan Lodewijk, vorst van 83
- Nassau-LaLecq, Willem van 89
- Nassau-Odijk, Lodewijk I van 25, 388
- Nassau-Odijk, Willem Adriaan van 25, 388
- Nassau-Odijk, Willem Adriaan II van 388
- Nassau-Odijk, van, president Staten-Generaal 55
- Nassau-Ouwerkerk, zie Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk
- Nassau-Siegen, François Desirée, prins van 83
- Nassau-Siegen, graaf van zie Jan (Johan) VII de Middelste
- Nassau-Siegen, graaf van zie Jan (Johan) VIII de Jonge
- Nassau-Siegen, Johan Frans Desideratus, graaf/vorst van 34
- Nassau-Siegen, vorst van zie Johan Maurits
- Nassau-Siegen, vorst van zie Willem Hyacinth
- Nassau-Siegen-Hilchenbach, Elisabeth Charlotte van 113
- Nassau-Zuylenstein, zie Willem van Nassau, heer van Zuylenstein
- Nelemans, Adriaan Claassen 296-297
- Nelemans, Adriaan Peter 214, 241-242
- Nelemans, Anthonij Claassen 297
- Nelemans, Cornelis 297
- Nelemans, Jan 297
- Nero, keizer 62
- Neuburg, Philips Lodewijk, paltsgraaf van 37-38
- Neuburg, Wolfgang Willem, paltsgraaf van 38
- Neurenberg, Willem van 218
- Nieuwenaar en Meurs, Herman, graaf van 36
- Nieuwenaar en Meurs, Adolf, graaf van 36
- Nieuwenaar en Meurs, Walburga, gravin van 36, 84
- Nisse, Elisabeth van der 25, 388
- Noeij, Abraham 213, 237
- Nottingham, graaf van 30
- Oldenbarnevelt, Johan van 80, 180
- Olffen, Jan Godfried 196, 289-291, 293, 295, 298-303, 305, 307, 353
- Onnekink, D. 117
- Oostenrijk, Maria van 44
- Ophoeck, zie Steensel
- Opstall, Cornelis van 320
- Orléans, Philips van 30
- Otto, F., 99
- Overwater, Jacob Teunisse 299-300, 302, 305-306
- Overwater, Teunis Jacobse 299
- Palaret (Palleret), Dominique 201
- Palts, Elizabeth Charlotte van de 99
- Palts, Frederik IV, keurvorst van de 99
- Palts, keurvorst van de zie Frederik V (de Winterkoning)
- Palts, Johan Willem, keurvorst van de 125, 140
- Palts, Sophia Dorothea van de, keurvorstin van Hannover 21
- Palts-Landsberg, Frederik Lodewijk van 104
- Palts-Simmern, Maria van 87, 91, 93
- Palts-Simmern, Maurits van 93
- Palts-Zweibrücken-Landsberg, Casimir van 104
- Parma, Margaretha van 216, 345, 359
- Pas, François le, heer van Rébenac 109
- Pas, Johan Aertsz. van der 293
- Passius, Godefridus 320
- Pels, Aernoud Charles 191, 210, 223, 271-272
- Pels, Laurens 223
- Pessers, Anthonij 33
- Pesters, Jacob 271-272
- Pesters, Johan, heer van Cattenbroeck 50
- Pesters, raad 415
- Peter, raad 47
- Philiberta van Luxemburg, gravin van Charny 72
- Philips I, landgraaf van Hessen 42,
- Philips II, koning van Spanje 36, 43-44, 74, 76-78, 184, 339, 360
- Philips III, koning van Spanje 44, 83, 85
- Philips IV, koning van Spanje 35, 44-45, 92, 95
- Philips V van Bourbon, hertog van Anjou 28
- Philips van Orléans 30
- Philips Ernst, graaf van Hohenlohe-Neuenstein 76, 87
- Philips Lodewijk II, graaf van Hanau-Münzenberg 43
- Philips Willem, prins van Brandenburg 112-113
- Philips Willem, prins van Oranje-Nassau 34, 58, 76, 78-82, 85, 88, 91, 97, 123, 132-133, 135, 154-155, 162, 171, 418
- Pijll, François 270
- Pijll, Gerard 262, 270
- Pijll, Gerard Nicolaas 270
- Pijpen, Anna van der 317
- Pinxteren, Hendrik 213, 237
- Pittenius, Floris Pieter 13, 32-33, 241, 245-248, 250-255

- Pittenius, Roeleman 192, 229-230
 Plattenberg, bisschop van Munster, Friedrich
 Christian von 41, 128
 Plinius de Oudere 310
 Podewils, Heinrich graaf von 167-168, 191, 193,
 205, 209, 375
 Podewils, Otto Christoph graaf von 206, 209,
 375-376, 379-389, 391-392, 394-396, 406
 Polanen, Johanna van 74, 82
 Pontbriant, A. de 108
 Porte, Cornelis de la 31, 50
 Portland, graaf van zie Bentinck, Hans Willem
 Prins, Joost 367, 369-370
 Pruisen, Anna van 37
 Pruisen, George Frederik van 148
 Pruisen, Wilhelmina van 16
 Querin, Philippe Antoine 228, 248
 Raamsdonk, Cornelis Hermans van 213-214, 242
 Raamsdonk, heer van zie Son, Simon van
 Radermacher, Johan Cornelis 396-401, 403
 Radziwill, prinses Louise Charlotte 109
 Raesfeld, Johann Peter von 190-191, 194, 208
 Ranke, L. von 115
 Rappard 206, 290, 315, 338, 355-356, 358-359,
 361, 364-365, 369, 372, 375, 397-398, 401
 Rappard, W.A. Ridder van 17, 58, 88-89, 119, 142
 Ravens, Jan Peter 196
 Ravenstein, François Wilhelm 239
 Rébenac, heer van zie Pas, François le
 Reede, Godard van, heer van Ginkel, graaf van
 Athlone 144
 Reede, Godard Adriaan van, heer van Amerongen
 108-109, 111
 Reede, Reinoud (Reinhard of Reinier), baron van
 18, 223-225, 274-275, 277, 279-280, 282, 390
 Reichardt 285
 Renesse, Frederik van 342
 Renoy, Gerard van 345
 Repelaer, Anthonie 306
 Rickers, Catharina, gravin van Wartenberg 125,
 137
 Riel, François van 201, 260, 289, 384
 Rijn, Rembrandt van 405
 Rive, G. J. 16, 42, 44, 98, 114, 119, 124, 126, 143,
 156, 389, 391
 Rohd, Von 393
 Roo, Abraham de 285
 Rooijen, Pieter den 213-214, 248, 251-253
 Roosenboom, Carel 53, 155
 Rouvroy, Louis de, hertog van Saint-Simon
 25, 28, 30, 99
 Rovere, Alida de 296-297, 300-301, 306
 Rubens, Peter Paul 405
 Ruijsch, Coenraed 306
 Ruijsch, Lucretia 306
 Saint-Simon, hertog van zie Rouvroy, Louis de
 Saksen, Anna van 84, 104
 Saksen, Maurits, hertog/keurvorst van 42
 Saksen-Eisenach, Johan Willem, hertog van 50
 Saksen-Eisenach, Willem Hendrik van 50
 Saksen-Zeitz, bisschop van Raab (Győr) zie Chris-
 tian August van
 Sanen, heer van zie Munter, Jan
 Santen, Bernard van 210, 213-214, 220, 222, 226,
 235-236, 239-242, 251, 261-272, 279, 286
 Sasbout, Arnout 245
 Saunière, René de, sieur de l'Hermitage 27
 Savigny, Friedrich Carl von 16
 Savoye, Eugenius van 365, 394
 Savoye, Louise Francisca van 72
 Schellekens, Anna Sophia 200
 Schellinger, Cornelis 388
 Scherft, Pieter 43, 78
 Schindling, A. 65
 Schinne, Isacq van 181, 191-192
 Schmettau, Wolfgang baron von 13, 27, 30-34,
 47-48, 50-51, 55, 111, 125, 127-128, 133, 138,
 141-142, 149, 151-153, 155, 160, 208, 229-230
 Schmidt, W. 117
 Schmitz 206, 315, 359, 361, 365
 Schoeck, Pieter 342
 Schone, Philips de 75
 Schuijlenburg, Van 253-254
 Schuijlenburg, Anthonij van 234, 260
 Schuijlenburg, Dionysius van 276
 Schuijlenburg, Johannes van 50, 59, 185, 189
 Schuijlenburg, Willem van 47, 50-51, 53
 Schuijte, Huijbert 283, 285
 Schulting, Johanna F.
 Schutte, G.J. 25
 Schwarm, Carel Bernard van 196, 289-291, 298,
 303
 Sederen, Rochus van 208
 Seymour, Charles, hertog van Sommerset 54
 Silvius, Jacobus 208, 213, 251-252
 Silvius, Johan(nes) 213, 237, 241, 252, 254, 278,
 280
 Sins, Jan Willem 323
 Sleeswijk-Holstein-Plön, Johann Adolph van
 122
 Slingelandt, Barthout van 141
 Slingelandt, Govert Simonsz. Van 378

- Slingelandt, Simon van 25, 113, 192
 Sloodmans, Alexander 302
 Sloterdijk, Harmen Adolph 319
 Sluijter, Pieter 345, 357
 Sluysken, Frederik, heer van Ter Horst 50, 55
 Smit, Jacobus Barendse 214, 237
 Smits, Jan 319, 322-323
 Smitskam, Dirk 299-300
 Snevens, Isacq 32
 Snouck, Adriaan 296
 Snouck, Catharina, weduwe van der Mast 296, 298, 300-301, 306
 Snouck, Matthijs 296-297, 300, 302
 Solms-Braunfels, Van zie Amalia
 Someren van Vrijenes, Hieronimus van 39-40, 127
 Sommerset, hertog van zie Seymour, Charles
 Son, Anna Elisabeth Geertruid 317
 Son, Matthijs van 317
 Son, Simon van, heer van Raamsdonk 317-326, 328-329, 331-332, 337
 Sophie Charlotte van Hannover, koningin in Pruisen 125, 133
 Sophia Dorothea, keurvorstin van Hannover 125, 133, 168
 Soust de Borckenfeld, Simon von 393
 Spanheim, Ezechiël von 26-27, 31, 112, 126, 152
 Spinola, Ambrogio, markies de Los Balbases 44
 Stalpaert, Jacob 342
 Stanhope, Alexander 50
 Stanhope, lady Katherine 101
 Steenhoven, weduwe van Wouter van zie Kampen, Maria
 Steensel, Jan Jansen (alias Ophoeck) 297
 Steensel, Lijsbeth of Elisabeth Jans van (alias Ophoeck) 297
 Steensel, Pieterella Jans (alias Ophoeck) 297-298
 Stepney, George 149
 Sterrevelt, Adriaan van 48, 50-51
 Steyn, Pieter 372, 409
 Stolberg, Juliana van 71
 Stoop, Jan 322
 Stoup, Pieter van der 299
 Straaten, Campegius van 411
 Stuart, Anna zie Anna, koningin van Engeland en Schotland/Groot-Britannië (Queen Anne)
 Stuart, Elizabeth 21
 Stuart, James Francis Edward 111
 Stuart, Mary 89-90, 99, 101-105, 113, 221
 Stuart, Mary (II) 21, 26-27, 111-113, 118
 Studler van Surck, Suzanne Cornelia 388
 Swaens, Anna 223
 Swaens, Anthoni 200, 218-220, 255-256, 350
 Swaens, Anthonie, secretaris van Roosendaal en Nispen 200
 Swaens, Arnoldus 244-246, 251-252, 254
 Swaens, Christiaan 200-201, 211-212, 215-216, 219, 233-240, 242, 248, 250, 252, 256-257, 260-262, 265-266, 281, 315, 330, 350, 421
 Swaens-Vivien, Maria 200, 219, 233, 235, 242-256, 350, 421-422
 Tak, Wilhelmina Huibertsdochter 293
 Tecklenburg, Koenraad, graaf van 42
 Tecklenburg, Nicolaas IV, graaf van 42
 Tecklenburg, Otto IX, graaf van 42
 Tecklenburg, Otto X, graaf van 42
 Temple, Jane Martha 117
 Teresteijn van Halewijn, François 316, 364, 380-382
 Thol, Jan van 248
 Thüringen, Elisabeth van 338
 Thulemeier, Wilhelm Heinrich von 167, 205
 Tour, David Constantijn baron du 141, 157
 Trebellius Maximus 62
 Trip, Dirk 276
 Troijen, Wilhelmus Henricus 272-273, 275, 277-280
 Tuyll van Serooskerke, Godard Willem, heer van Welland 157
 Ulft (Doornick), Johan Carselis van 95
 Vallensis, Jacob 50, 53-55, 238
 Veenendaal jr., A.J. van 17, 144
 Vegelin van Claerbergen, Hessel 122
 Vegelin van Claerbergen, Philips Ernst 122
 Veldhoven, weduwe van Antonij 289
 Velsen, D. van 279
 Verheye, Jacob 127
 Vernat(ti), Philibert 87
 Vernon, James 57
 Verschuer, Wolf Diederik 166
 Vespasianus, keizer 63
 Viebahn, Franz (Johann) Moritz von 278
 Viereck, Adam Otto von 278
 Villiers, Edward, graaf van Jersey 54
 Villiers, Frances de 117
 Vincent Cornelisz. 342
 Visser, Jan de 348-349
 Visser, Lambert de 367-368
 Vivien, Maria zie Swaens-Vivien
 Vivien, Nicolaas, heer van Bovignies 200, 233
 Vogel, Bastiaan 285

- Voltaire 195, 207, 314, 389, 392
Vondel, Joost van den 99
Vos, Pieter Adriaantsen 238
Vries, Matthijs de 351, 358, 369
Vrijbergen, Marinus van 26-27, 31, 57, 152
Vroesen, Jan van 144
Vueren, Huijbert van 320
Vultejus, Johan 166
Wagenaar, J. 89-90, 105, 415
Waldeck, George Frederik, graaf van 113
Waldeck, Magdalena van 34
Wartenberg, graaf van zie Kolbe, Johann Kasimir
Wartenberg, gravin van zie Rickers, Catharina
Wassenaer-Obdam, Jacob van 137-142, 146
Wassenaer-Obdam, Johan Hendrik van 188-189
Wassenaer van Duivenvoorde, Arent van 147
Weeland, Jan 278
Weimann, Daniel 104-105
Welderren, Johan van, heer van Valburg 157
Welland, heer van zie Tuijll van Serooskerke, Godard Willem van
Wezele, Anthonij van 188, 316
Wezele, weduwe van 188
Wierts, Johan Jacob 50
Wijs, J.J.A. 176-177, 184
Wijse, Johan de 242
Wilhelm II, keizer 415
Willem, hertog van Gulik 81
Willem van Nassau, heer van Zuylenstein 53
Willem de Rijke of de Oude, graaf van Nassau-Dillenburg 71-72, 74-76, 135
Willem V, hertog van Kleef, Gulik en Berg en graaf van Mark en Ravensburg 42
Willem I (de Zwijger), prins van Oranje-Nassau 34, 43, 74-80, 87, 97, 99, 104, 133, 135, 156, 175, 229-230, 264, 291, 344, 346, 354, 358, 360, 362
Willem II, prins van Oranje-Nassau 39, 46, 58, 64, 76, 82-83, 85, 87-91, 93, 95, 97, 100-102, 104, 106, 110, 133, 162, 221, 258-260, 262, 291, 405
Willem III, Koning-Stadhouder en prins van Oranje-Nassau 13-14, 16-17
21-32, 34-36, 39-41, 46-47, 49-60, 69-72, 84, 88-126, 128-135, 137-138, 140, 142-150, 152, 154-155, 157, 159, 162-163, 171, 185, 189, 191, 195, 197, 202, 210-211, 218-219, 226, 229-231, 234, 237-238, 259-262, 264-267, 271, 282, 291, 350, 378, 381, 401, 410, 416, 418-419, 421, 423-424
Willem IV, prins van Oranje-Nassau 14, 17, 24, 59, 94, 124, 142, 156, 163, 165-171, 181-183, 187-190, 192, 197, 229-230, 293, 317-318, 320, 323-324, 335, 352, 364-366, 381, 394-410, 415, 417, 420, 423
Willem V, prins van Oranje-Nassau 16, 57, 181, 190, 373, 388, 410, 414
Willem Batavus zie Willem V
Willem Carel Hendrik Friso zie Willem IV
Willem Hyacinth vorst van Nassau-Siegen 34, 48, 50, 56, 83, 168, 395
Wiser, Heinrich, vrijheer von 129
Withem, Jan van 78
Witsen, Nicolaes 121
Witt, Johan de 53, 105-106, 233
Witte, Jacob 191
Wolff, Aart 285
Wouters, Jacob, heer van Sint Jansteen 126-128
Wren, Christopher 30
Zeehielm, Liebert Wolters van 126-127
Zoon, Gerrit van 359

Curriculum Vitae

Adriana Teuna Bastiaantje Peele werd op 9 maart 1955 geboren in Hooge en Lage Zwaluwe. Zij behaalde het Staatsexamen VWO en studeerde van 1987 tot 1996 muziekwetenschap en van 1989 tot 1997 geschiedenis met als bijvak Russisch aan de Universiteit van Utrecht. De beide studies werden respectievelijk op 31 augustus 1995 en op 29 november 1996 afgerond met een doctoraalscriptie over de Sovjet-componist Dmitri Shostakovish en zijn Zevende Symfonie en een doctoraal examen. Vanaf 1997 tot 2002 werkte zij als secretaresse en boekhoudkundig medewerkster bij verschillende bedrijven. Vanaf 15 januari 2003 tot 1 april 2012 was zij werkzaam als informatiespecialiste.

PEELE

EEN UITZONDERLIJKE ERFGENAAM

In 1702, na de dood van Koning-Stadhouder Willem III, ontstond tussen Johan Willem Friso van Nassau en de Pruisische koning Frederik I een erfenisstrijd. Frederik was internationaal gezien de sterkste partij en maakte daarvan gebruik om de verdeling van de nalatenschap te beïnvloeden. De Staten-Generaal stelden als executeurs-testamentair in 1711 Frederik tijdelijk in het bezit van de Oranjelenen in het Westland en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe. In 1732 sloten stadhouder Willem IV en Frederiks opvolger een definitief Traktaat van Partage. Al kort na zijn aantreden in 1740 besloot de Pruisische koning Frederik II zijn Hollandse bezittingen te verkopen, maar het duurde nog tot 1754 voor hij ze aan Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV, kon overdragen.

Een uitzonderlijke erfgenaam beschrijft en analyseert de erfenisstrijd, de verdeling van de nalatenschap en een consequentie daarvan: Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe.

